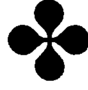
શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી કૃત

શ્રીમદ્ ભાગવત તૃતીયસ્કન્ધ સુબોધિનીજી

ગુર્જરાનુવાદ

(અધ્યાય ભાગ ૧ (અ) અ. ૯ થી ૧૯)

✤ અનુવાદક ✤

ગો. વા. શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

એમ.એ., એલ.એલ.બી.

✤ પ્રકાશક ✤

✤ શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ ✤

કંસારા બજાર, માંડવી, જિ. કચ્છ, ગુજરાત, પીનકોડ- ૩૭૦ ૪૬૫

ફોન : ૦૨૮૩૪-૨૩૧૪૬૩/૨૨૪૩૦૬

E-mail : gosharad@sancharnet.in

Website : http://www.pustimarg.net

✤ શ્રી વલ્લભ ગ્રન્થ પ્રકાશન સમિતિ, વડોદરા ✤

પ્રત : ૫૦ પુસ્તક પ્રકાશન સહાય ૩૦૦/- 300/-

પ્રકાશન વર્ષ ૨૦૦૫

✤ મુદ્રક ✤

✤ જસનીલ પ્રિન્ટસ્ ✤

૪/એફ, સુન્દરધામ, એસ. વી. પી. રોડ, રામબાગ લેન,

બોરિવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ – ૪૦૦ ૦૯૨.

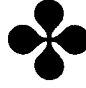
ટે. નં. (૦૨૨) ૨૮૦૭ ૭૮૦૪

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી કૃત

શ્રીમદ્ ભાગવત તૃતીયસ્કન્ધ સુબોધિનીજી

ગુર્જરાનુવાદ

(અધ્યાય ભાગ ૧ (અ) અ. ૯ થી ૧૯)

✤ અનુવાદક ✤

ગો. વા. શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

એમ.એ., એલ.એલ.બી.

✤ પ્રકાશક ✤

✤ શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ ✤

કંસારા બજાર, માંડવી, જિ. કચ્છ, ગુજરાત, પીનકોડ- ૩૭૦ ૪૬૫

ફોન : ૦૨૮૩૪-૨૩૧૪૬૩/૨૨૪૩૦૬

E-mail : gosharad@sancharnet.in

Website : http://www.pustimarg.net

✤ શ્રી વલ્લભ ગ્રન્થ પ્રકાશન સમિતી, વડોદરા ✤

પ્રત : ૫૦ પુસ્તક પ્રકાશન સહાય ૩૦૦/- 300/-

પ્રકાશન વર્ષ ૨૦૦૫

✤ મુદ્રક ✤

✤ જસનીલ પ્રિન્ટસ્ ✤

૪/એફ, સુન્દરધામ, એસ. વી. પી. રોડ, રામબાગ લેન,

બોરિવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૯૨.

ટે. નં. (૦૨૨) ૨૮૦૭ ૭૮૦૪

પ્રસ્તાવના

શ્રીમદ્ભાગવતના તૃતીય સ્કંધમાં ભગવાનની સર્ગલીલાનું નિરૂપણ કરેલું છે. સર્ગ અથવા સૃષ્ટિના મુખ્ય બે પ્રકારો છે. (૧) ભગવત્કૃતસર્ગ અને (૨) ભગવદર્થસૃષ્ટિ. આ સ્કંધના પહેલા ૧૯ અધ્યાયોમાં પહેલા પ્રકારની સૃષ્ટિનું અને બાકીના ૧૪ અધ્યાયોમાં બીજા પ્રકારની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી આ સ્કંધ ઉપરના સુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર હતો. પહેલો ભાગ અધ્યાય ૧ થી ૧૯ મુંબાઈમાં શ્રી વાડીલાલભાઈ પ્રસિદ્ધ કરવાના હતા અને બીજો ભાગ શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય નડીઆદ તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાનો હતો. બંને ભાગો છપાવવાનો આરંભ લગભગ એક સાથે થયો.

પરંતુ પહેલો ભાગ ઘણો મોટો છે એમ જણાતાં પાછલથી તે બે વિભાગમાં છપાવવો પડ્યો. તેથી તેના બે વિભાગ કર્યા. ભાગ ૧ અધ્યાય ૧ થી ૮ અને ભાગ ૧ (અ) અધ્યાય ૯ થી ૧૯. નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં આ બંને વિભાગ છપાતાં ઘણો સમય વ્યતીત થયો, અને પહેલો વિભાગ ત્યાં છપાયો તે પહેલાં ભાગ બીજો (અધ્યાય ૧૯ થી ૩૩) પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો. હવે બંને ભાગ એટલે આ આખા સ્કંધનો અનુવાદ છપાઈ જાય છે, એટલે સંપૂર્ણ સુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે એ જાણી આનંદ થાય છે. આ અનુવાદો ગુજરાતી જાણનાર વૈષ્ણવોને શ્રીસુબોધિની સમજવામાં ઉપયોગી થશે તો અનુવાદકોનો શ્રમ સાર્થક થએલ ગણાશે.

ધંધુકા.
વસંત પંચમી
સંવત્ ૨૦૧૨

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

પ્રકાશકનું નિવેદન

ગ્રંથાંક ૧૫ તૃતીય સ્કન્ધનો વિભાગ ૧ (પ્રથમ વિભાગ) પ્રથમ આઠ અધ્યાય તથા આ તૃતીયસ્કન્ધ ૧ (અ) માં વિભાગ અધ્યાય નવથી અઢાર પણ ગોલોકવાસી મગનલાલ ગણપતરામ શાસ્ત્રીજીના સ્મારક-માલામાં ગ્રંથાંક ૧૬ રૂપે ગોલોકવાસી રૂપશી માધવજીના ટ્રસ્ટ ફંડમાંથી પ્રકટ કરવામાં આવે છે. ટ્રસ્ટ નિર્માતા ગોલોકવાસી ભગવદીય જીવરાજભાઈનો ટુંક પરિચય રાજસ પ્રમેય પ્રકરણના અનુવાદમાં મારા નિવેદનમાં આપેલો છે, એટલે તત્સંબંધી અન્ય કોઈ ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

ટ્રસ્ટના ઉપયોગનો આધાર ટ્રસ્ટીઓ ઉપર છે. આ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ ભગવદ્ધર્મપરાયણ હોવાથી તેનો ઉપયોગ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ભગવન્નામ સેવામાં કરવામાં આવે છે.

રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણના અનુવાદના મુદ્રણનું સઘળું ખર્ચ તેમજ તૃતીય સ્કન્ધના અનુવાદના વિભાગ ૧ તથા વિભાગ ૧ (અ) નું પણ તમામ ખર્ચ ઉપરોક્ત ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી ટ્રસ્ટના ફંડમાંથી આપવામાં આવેલ છે તે માટે સદરહુ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

મારા ગત નિવેદન પશ્ચાત્ ટ્રસ્ટના એક ટ્રસ્ટી પરમ ભગવદીય ડુંગરશીભાઈનો ગોલોકવાસ થયાથી તેમના સત્પુત્ર મનુભાઈ તેમના સ્થાને ટ્રસ્ટી તરીકે નિયુક્ત થયા છે. તેઓ પણ નિજ પિતાશ્રીને પગલે ચાલે છે અને ભવિષ્યમાં ચાલશે અને આશા રાખવામાં આવે છે કે આ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ આવી જ રીતે પોતાની નામસેવા ચાલુ રાખશે. પરમ ભગવદીય નાનુભાઈએ નિઃશુલ્ક તૃતીય સ્કન્ધનો અનુવાદ કરી આ ટ્રસ્ટ ફંડમાંથી ૧ અને ૧ (અ) વિભાગ તથા દ્વિતીય વિભાગ શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય નડિયાદ તરફથી પ્રકટ કરાવી પ્રુફો પણ તપાસી સંપ્રદાય ઉપર તથા આ ગ્રંથના અન્ય વાચક વર્ગ ઉપર પણ મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે. કેટલાક પ્રુફો મેં પણ તપાસ્યા છે તેમાં જે કાંઈ ભૂલો દૃષ્ટિદોષથી રહી હોય તે માટે વાચક વર્ગની ક્ષમા માગું છું. મુદ્રણ કાર્યમાં સારી રીતે સર્વ પ્રકારની સગવડતા આપીને અને આજ પચ્ચાસ વર્ષથી મારા તરફ પૂર્ણ મમતા રાખી આત્મીય ભાવથી આ ગ્રંથ અને અન્ય ગ્રંથોનું સુંદર મુદ્રણ કરી આપવા માટે નિ. સા. પ્રેસના માલિકો તથા ગત મેનેજરો તથા હાલના મેનેજરનો પણ ઉપકાર માનવો અત્યાવશ્યક હોવાથી અત્રે તેમનો પણ હૃદયપૂર્વક ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

મારા અન્ય વ્યવસાયોને લઈને તેમ જ મારી વયને લઈને આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં જે વિલંબ થયો છે તે માટે ભગવદીય નાનુભાઈની, ટ્રસ્ટીઓની તથા વાચકવર્ગની ક્ષમા માગું છું.

આ અનુવાદ ભગવદ્ધર્મપરાયણ વૈષ્ણવ અને ઈતર વાચકોને ઉપયોગી નિવડશે એવી અભિલાષા રાખી શ્રીમદાચાર્યચરણના અનન્ય ભક્ત ગોલોકવાસી શાસ્ત્રી મગનલાલભાઈ દ્વારા શ્રીમદાચાર્ય-ચરણના ચરણકમલમાં સમર્પું છું.

સંવત્ ૨૦૧૨, રથયાત્રા

દા—દા. વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ.

॥ श्रीकृष्णः शरणं मम ॥

॥ अथ तृतीयः स्कन्धः ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥ અધ્યાય નવમો ॥

जीवसर्गे भूतसृष्टौ ब्रह्मज्ञानं तदुच्यते ।
पञ्चविंशतितत्त्वानां स्वरूपस्य च बोधतः ॥ १ ॥

જીવો માટેની સૃષ્ટિમાં મહાભૂતોની સૃષ્ટિ (કહેતાં), પચીસ તત્ત્વો અને (ભગવાનના) સ્વરૂપના બોધથી તે[1] બ્રહ્મજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

अतोऽत्र नवमेऽध्याये स्तुतिसंप्रार्थने पुरा ।
ततः सर्वोपदेशश्च भगवत्कृत ईर्यते ॥ २ ॥

તેથી અહિં નવમા અધ્યાયમાં પહેલાં (બ્રહ્માએ કરેલી) સ્તુતિ અને પ્રાર્થના, (અને) પછી ભગવાને કરેલો સર્વનો ઉપદેશ કહેલાં છે. કા. ૨.

ज्ञानमार्गस्य निर्द्धारः स्तोत्रेऽस्मिन्क्रियते स्फुटः ।
विषयः साधनं रूपं बाधाभावस्तथैव च ॥ ३ ॥
प्रकीर्णकं च स्तोत्रेऽस्मिन् ज्ञानार्थं विनिरूप्यते ।

આ સ્તુતિમાં વિષય, સાધન, રૂપ તેમ જ વિઘ્નોનો અભાવ (એમ) જ્ઞાનમાર્ગનો નિર્ણય સ્પષ્ટ કરેલો છે, અને આ સ્તુતિમાં જ્ઞાન થાય તે માટે પ્રકીર્ણ (વિષયો) પણ કહેલ છે.[2] કા. ૩½.

ગયા અધ્યાયના અંતમાં (શ્લો. ૩૨ માં) 'જોયાં' એમ જે કહ્યું, તે ભગવાનનું સ્વરૂપ સૃષ્ટિ (રચવા)માં ક્યાં ઉપયોગી છે તે કહેવાનું છે. જો આ (સ્વરૂપ) બ્રહ્મ હોય, તો મૂલ કારણ તરીકે તે ઉપયોગમાં આવે, અને (જગતનું) રચનાર તે ન થાય, કારણકે તે (જગત્ રચવાનું) પોતાને[3] સોંપેલું છે, તેથી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં—'આ ભગવાન જ બ્રહ્મ છે, (અને) બ્રહ્મનું જ્ઞાન જગત(ની ઉત્પત્તિ)નું કારણ[4] હોવાથી, જ્ઞાન જણાવવા માટે પોતાને (આ ભગવાનનો) સાક્ષાત્કાર (એટલે) જ્ઞાન થએલ જ છે' એમ કહે છે:—

॥ ब्रह्मोवाच ॥ બ્રહ્મા કહે છે:—

ज्ञातोऽसि मेऽद्य सुचिरान्ननु देहभाजां न ज्ञायते भगवतो गतिरित्यवद्यम् ।
नान्यत्त्वदस्ति भगवन्नपि तन्न शुद्धं मायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासि ॥ १ ॥

હે ભગવન્! લાંબા સમય પછી મેં આપને આજ જાણ્યા. ભગવાનની ગતિ દેહવાળાઓથી

---

૧. 'તે' એટલે મહાભૂતો જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેવું. સમૂહના જ્ઞાન વિના વ્યક્તિઓનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ, તેથી (પુરુષ) આધારરૂપ હોવાથી પહેલાં (અધ્યાય ૫ થી ૮ સુધીનાથી) પુરુષ પ્રકરણ કહ્યું, અને હવે જીવ પ્રકરણ કહે છે. (प्र)

૨. આ દોઢ કારિકાથી વિદુર અને મૈત્રેયના સંવાદમાં (કથાની) સંગતિ જણાવી છે. તેમાં જ્ઞાનનો વિષય ૧ થી ૭ સુધીના, સાધન ૮ થી ૧૩ સુધીના, ભગવાનનું રૂપ ૧૪ થી ૨૧ સુધીના અને વિઘ્નોનો અભાવ ૨૨ થી ૨૫ સુધીના સ્તુતિના શ્લોકોથી કહેલ છે. તેમાં ઉપયોગી પ્રકીર્ણ વિષયોનો એ ચારેમાં સમાવેશ કરેલ છે. (प्र)

૩. 'પોતાને' એટલે ચારમુખવાળા (બ્રહ્મા)ને. (प्र)

૪. ઉપાદાન (જે પદાર્થોનું જગત્ બને છે તે)નું પ્રાપ્ત થાય તેવું અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોવાથી જગતનું કારણ છે. (प्र)

જણાતી નથી એ મોટો દોષ છે. આપથી બીજું કાંઈ નથી. જો હોય તો તે શુદ્ધ નથી, કારણકે, માયાના ગુણોની સેળભેળથી આપ ઘણા જણાઓ છો. ૧.

હે ભગવન્! આજ જ મે મેં આપને જાણ્યા, પણ ઘણા લાંબા સમય પછી. લાંબા સમય પછી પણ (આપનું) જ્ઞાન થયું ત્યારે જ જન્મ સફલ થયો. તેમ (જ્ઞાન) ન થાય, તો (જન્મ સફલ) થતો નથી એમ '(ભગવાનની ગતિ દેહવાળાઓથી જણાતી નથી એ મોટો દોષ છે)' શબ્દોથી અજ્ઞાનની નિંદા કરે છે. આ બંને વિષયમાં સંમતિ કરનાર (આપનાર) ભગવાન જ છે. 'ननु' શબ્દથી કોમલ સંબોધન (કરેલું છે). દેહવાળાઓથી ભગવાનની ગતિ જણાતી નથી એ 'अवद्यं' મોટો દોષ છે, કારણ કે 'આ ઋષિને જાણીને નગરમાં પ્રવેશ કરવો નહિ' એ શ્રુતિ[1] (ભગવાનનું જ્ઞાન થયા પછી દેહ ધારણ કરવાની) મના કરે છે. ભગવાન તો કોઈક પ્રકારથી જાણવામાં આવે છેજ, પરંતુ તે કયા પ્રકારથી કયારે કયાં કેવી રીતે કયા સાધનથી જાય છે એવી (તેમની) ગતિ જાણવામાં આવતી નથી. આ (ભગવાનની ગતિ) જાણવામાં આવે, ત્યારે જાણવાનું (કાંઈ) બાકી રહેતું નથી. 'માત્ર ગતિ જાણવાથી કૃતાર્થ કેમ થવાય? કારણ કે ઇચ્છેલું સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોતું નથી', એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. આપથી બીજું કાંઈ નથી જ કે જે જાણવાયોગ્ય હોય; પરંતુ આપ જ તેવા (બીજા પદાર્થો) થાઓ છો. તેથી આપની ગતિ જાણવી જોઈએ. 'હે ભગવન્!' એ સંબોધન છે. (તેથી) એમ જણાવેલું છે કે (આપના) છ ગુણોમાં આપની પેઠે સર્વ રહેલું છે.

"બુદ્ધિને ભમાવનારી માયા વચ્ચે બીજું (બીજા પદાર્થો) કરે છે એમ કહેલું છે. તેથી 'બીજું નથી' એમ કેમ કહેવાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હોય તો તે[2] શુદ્ધ નથી' એમ કહેલું છે. મુખ્ય જ્ઞાન જેમાં છે તેવા બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે તે (બીજું) નથી જ, છતાં પણ દૈવબ્રહ્મવાદ[3] પ્રમાણે તે (બીજું) હોય. તે (વાદ)માં 'તેમને તમે જાણતા નથી....' વિગેરે, મંત્રોમાં ભગવાનની શક્તિનું માહાત્મ્ય દર્શાવવા સૂચવેલું[4] છે, તે મુખ્ય બ્રહ્મવાદ નથી. 'ઇંદ્ર માયાઓ વડે ઘણા રૂપવાળા છે' એ વાકયમાં પણ (બીજું હોવાનું કહેલું) નથી, કારણ કે મધ્યાહ્ને સોમ કાઢતાં મહેન્દ્રના ઘરમાં મહેન્દ્રની સ્તુતિનું (આ વાકય) હોવાથી, તે શક્તિઓ ઇંદ્રની માયાઓ જ છે. તેમ ન હોય તો બહુવચન ઘટે નહિ. બધું સામર્થ્ય ભગવાનનું જ છે એમ જણાવવા ઉપનિષદોમાં પણ તે (બીજું હોવાનું) કહેલું છે. ઇંદ્ર પણ જે કરે છે, તે ભગવાને જ કરેલું છે, એવો દેવતા બ્રહ્મવાદનો સંચિત અર્થ છે એમ કેટલાક[5] કહે છે. તેથી માયાથી થતી સૃષ્ટિ વેદમાં નથી જ. સ્વપ્ન સિવાય (માયાની સૃષ્ટિ નથી[6]) એમ કેટલાક કહે છે. છતાં પણ ભાગવત સિદ્ધાંતમાં પણ માયા જો વચમાં (કોઈ પદાર્થની) કલ્પના કરે તો તે (પદાર્થ) શુદ્ધ નથી, કારણ કે (તેને) ઉત્પન્ન કરનાર ભ્રમ દોષ છે.

'એક (ભગવાન) અનેક કેવી રીતે થાય? કારણ કે કારણ એક હોવાનો વિરોધ આવે તેને લીધે (કાર્યની) અનેક સંખ્યા હોવાનું સંભવતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'માયાના ગુણોની સેળભેળથી'

---

૧. દેહવાળાઓને ભગવાનની ગતિનું જ્ઞાન હોતું નથી એ વિષયમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ કહે છે. આ શ્રુતિ તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં છે. અહિં 'આંધળાને મણિ મળ્યો' વિગેરેથી ભગવાનની ગતિ ઘણા પ્રપંચથી પ્રાપ્ત કર્યા પછી, નગરમાં પ્રવેશ કરવાની મના કરેલી છે. આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે:–'આ ઋષિને' એટલે પહેલાં જણાવેલા વિવેક પ્રાપ્ત કરાવનારા મંત્રોથી સમૂહથી પ્રાપ્ત થતાં પરમાર્થ તત્ત્વને જાણીને, 'નગર' એટલે શરીરમાં પ્રવેશ કરવો નહિ, એટલે દેહને આત્મા માનવાનો ભ્રમ ન કરવો. તેથી (ભગવાનની) ગતિ જાણવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ હોવાથી, ગતિના અજ્ઞાનને લીધે જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી, એ જ મોટો દોષ છે. અહિં 'ગતિ'નો અર્થ ક્રિયાનો પ્રકાર છે. (प्र)

૨. 'તે' એટલે માયાથી બીજા (પદાર્થ)ને રચવાનું. સાંસારિક પદાર્થરૂપ જગત્ બનાવવાનું, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'પોતાના ગુણોથી છૂપાએલી દેવોની પોતાની શક્તિ' વિગેરે શ્વેતાશ્વેતરના મંત્રો અને નૃસિંહતાપનીયમાં કહેલો વાદ છે. (प्र)

૪. 'સૂચવેલું છે' એટલે બીજું કરવાનું સૂચવેલું છે. (प्र) બીજું હોવાનું સૂચવેલું છે. એવો અર્થ જણાય છે.

૫. 'કેટલાક' એટલે કેટલાક ઉપનિષદનું વ્યાખ્યાન કરનારા. (प्र)

૬. 'નથી' એટલે તાત્પર્ય જોતાં જણાતી નથી. (प्र)

શબ્દ યોજેલ છે. માયાના ગુણો એટલે સત્ત્વ રજઃ અને તમઃ ગુણોના **व्यतिकरात्** અન્યોઅન્ય સંબંધ (સેળભેળ) ને લીધે, તેઓ હદવાળા હોઈ, તાપમાં જેમ ઘરો કરે છે તેમ જૂદા જૂદા (પદાર્થો) કરે છે, ત્યારે આપ ઘણા જણાઓ છો. તેથી[1] આપનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે (કાંઈપણ) જાણવાનું બાકી રહેતું નથી. ૧.

'બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે કાંઈપણ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી એ બરાબર છે, પરંતુ મારું જ્ઞાન થાય, ત્યારે (તેમ હોતું) નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આપ જ બ્રહ્મ છો એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી પ્રમાણ અને તર્કથી સિદ્ધ કરે છે. તે પૈકી (૧) ચાલુ પ્રસંગમાં આધાર દર્શાવવા અને (૨) (આપ બ્રહ્મ) સિવાયના નથી એમ જણાવવા બે (શ્લોકો)થી પ્રમાણ[2] (કહે છે). તે પૈકી નીચેના શ્લોકથી ચાલુ પ્રસંગમાં આધાર દર્શાવે છેઃ—

रूपं यदेतदवबोधरसोदयेन शश्वन्निवृत्ततमसः सदनुग्रहाय ।
आदौ गृहीतमवतारशतैकबीजं यन्नाभिपद्मभवनादहमाविरासम् ॥ २ ॥

જેમનાથી તમઃ નિત્ય દૂર રહેલું છે તેવા આપનું આ જે રૂપ છે તે અનુભવના રસના ઉદયથી સત્પુરુષો ઉપર કૃપા કરવા થએલું છે. (તે આપે) આરંભમાં ધારણ કરેલું છે, (અને આપના) સેંકડો અવતારોનું એક જ બીજ છે, કે જેની નાભિમાંથી નીકળેલા કમલરૂપ ભવનમાંથી મારો આવિર્ભાવ થએલો છે. ૨.

આ જે રૂપ આપે ધારણ કરેલું છે તે બ્રહ્મ જ છે, કારણ કે અનુભવના રસના ઉદયથી તે થએલું છે. માત્ર અનુભવ (જ્ઞાન)થી, અને તેના પણ વિષયવિનાના ઉત્તમ સ્વરૂપથી, અને તેમાં પણ, તેના ઉદયથી (થએલું છે). (આપનું આ રૂપ) સચ્ચિદાનંદરૂપ[3] છે એમ પણ કહેવાયું.

'દેહ ધારણ કરવાનાં કારણરૂપ અજ્ઞાન પણ (તેમાં) હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમનાથી તમઃ નિત્ય દૂર રહેલું છે તેવા આપનું' વિશેષણ કહેલું છે. **शश्वत्** નિત્ય દૂર રહેલું છે તમઃ જેમનાથી, તેવા આપનું આ રૂપ છે. 'અનુભવના રસના ઉદયથી થએલું' 'જેમનાથી તમઃ નિત્ય દૂર રહેલું છે તેવા આપનું' એ (બે વિશેષણો)થી જ્ઞાન અને અજ્ઞાન ન હોવું એ બેની કાર્ય અને કારણની સ્થિતિ કહેલી છે, એમ (કેટલાક) કહે છે[4], તે ખોટું છે એમ જણાવવા 'નિત્ય' શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે નિત્ય દૂર થએલ હોય તેવાં અનિષ્ટને (દૂર કરનારાં) સાધનની જરુર હોતી નથી; કેમકે જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે અને જે (સાધન)થી તે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું છે તેમની સ્થિતિ અનિત્ય જ[5] હોય છે. 'એ પ્રમાણે (રૂપ) ધારણ કરવાનું શું પ્રયોજન?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'સત્પુરુષો ઉપર કૃપા કરવા' એમ કહેલું છે. આથી[6] પણ (સ્વરૂપ) બ્રહ્મ વિના (બીજું) કાંઈ નથી એમ કહેલું છે, કારણ કે સત્પુરુષોને બ્રહ્મ

---

૧. 'તેથી' એટલે આપ (ભગવાન) જ સર્વરૂપ હોવાથી. (प्र)
૨. 'પ્રમાણ' એટલે અનુમાનરૂપ અને પ્રત્યક્ષરૂપ પ્રમાણ. (प्र)
૩. આ વિચાર પ્રમાણે 'उदय' 'ઉદય' શબ્દથી 'સત્' રૂપ કહેલું જાણવું. (प्र)
'અવબોધ' શબ્દથી જ્ઞાન અને 'રસ' શબ્દથી આનંદ કહેલા છે.
૪. આ શ્રીધરનો મત છે. તે 'નિત્ય' શબ્દથી વિરુદ્ધ હોવાથી ખોટો હોવાનું આચાર્યશ્રી નીચે દર્શાવે છે. (प्र)
વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં શ્રીધરની ટીકા છપાએલી છે, તેમાં આવો મત દર્શાવેલ નથી.
૫. જે સાધ્ય છે તે અનિત્ય છે જેમકે ઘડો વિગેરે. જે અનિત્ય નથી તે સાધ્ય નથી, જેમકે નિત્ય વસ્તુ, એવી રીતે સાધ્ય અનિત્ય હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. (प्र)
૬. 'આથી' એટલે 'સત્પુરુષો ઉપર કૃપા કરવાથી'. એ રીતે આ રૂપ બ્રહ્મ છે. એમ સિદ્ધ કરનારા છ હેતુ આ શ્લોકમાં કહેલા છે. આ બ્રહ્માએ જોએલું રૂપ બ્રહ્મ જ છે. (૧) તેમાં સત્ ચિત્ અને આનંદ સ્પષ્ટ જણાએલા હોવાથી. (૨) તેનાથી અજ્ઞાન સદા દૂર રહેલ હોવાથી (૩) તે સત્પુરુષો ઉપર કૃપા કરનારું હોવાથી. (૪) આરંભમાં પ્રકટ થએલું હોવાથી (૫) વિકારરહિત રહી કાર્ય કરનારું હોવાથી અને (૬) જગતને ઉત્પન્ન કરનારું હોવાથી. જે એવાં નથી તે બ્રહ્મ નથી. એવું અનુમાનરૂપ પ્રમાણ આ વિષયમાં છે. (प्र)

ન હોય તેવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન હોતું નથી. વળી આ રૂપ (આપે) આરંભમાં ગ્રહણ કરેલું છે. આરંભમાં શુદ્ધ બ્રહ્મ જ હોય, તે સિવાયનું બીજું કાંઈ પણ કારણ ન હોય. બ્રહ્મ જ તે પ્રકારે (તેવા રૂપથી) પ્રકટ થએલ છે એવો અર્થ છે. વળી (આ રૂપ) 'સેંકડો અવતારોનું એક જ બીજ છે'. સેંકડો અવતારોનું આ જ એક બીજ છે, (અને) બીજા અવતારો આના જ અંશો છે, એવો (અર્થ છે). વળી અવતારો બ્રહ્મરૂપ છે એમ આગળ કહેવામાં આવશે, અને (તે તેવા હોવાનું) કહેલું છે. આનું કારણ અને કાર્ય બ્રહ્મ છે, (તો પછી) વચ્ચે આ જ બ્રહ્મ કેમ ન હોય ? વળી 'બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે' એવું બ્રહ્મનું લક્ષણ છે, તે આમાં જ દેખાય છે એમ 'જેની નાભિમાંથી નીકળેલા કમલરૂપ ભવનમાંથી મારો આવિર્ભાવ થએલો છે' શબ્દોથી કહેલું છે. 'ભવન' શબ્દથી કમલનું વિશાલપણું જણાવેલું છે. 'હું' એટલે સગુણ (જગતનો) રચનાર. '(મારો) આવિર્ભાવ થએલો' હોવાથી મારો જન્મ પણ અલૌકિક છે. તેથી સર્વ પ્રકારે આ (રૂપ) બ્રહ્મ જ છે. ૨.

નીચેના શ્લોકમાં તે (રૂપ) બ્રહ્મ નથી એવી માન્યતા ખોટી ઠરાવે છે:—

नात्तः परं परम यद्भवतः स्वरूपमानन्दमात्रमविकृतमविद्धवर्चः।
पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमात्मन् भूतेन्द्रियात्मकमदस्त उपाश्रितोस्मि ॥३॥

હે શ્રેષ્ઠ (પુરુષ)! આપનાં (આ) માત્ર આનંદરૂપ, વિકારરહિત, ન ઢંકાએલ તેજવાળા સ્વરૂપથી જૂદું હોય તેવું કાંઈ નથી. હે આત્મન્! (આ સ્વરૂપને) હું વિશ્વ રચનારું, એક, વિશ્વથી જૂદું, ભૂતો અને ઇંદ્રિયોના આત્મારૂપ જોઉં છું. હું આપનાં તે સ્વરૂપનો આશ્રય કરું છું. ૩.

अस्मात् परं આ સ્વરૂપથી **परं** જૂદું અથવા આને નિયમમાં રાખનારું આપનું સ્વરૂપ નથી. 'બ્રહ્મ આનંદ શરીરવાળું છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મનું આનંદ સ્વરૂપ છે, તે જ આ છે, પરંતુ આથી જૂદું માત્ર આનંદરૂપ વિગેરે ગુણોવાળું (બ્રહ્મનું) સ્વરૂપ નથી. 'તે (સ્વરૂપ) આનંદનું બનેલું હશે અને બીજું (આનંદ સિવાયનું) સાહાય્ય કરનારું હશે'[1] એવી શંકા ('માત્ર આનંદરૂપ' વિશેષણથી) દૂર કરેલી છે. 'ત્યારે તે (સ્વરૂપ) જ વિકારવાળું હશે' એવી શંકા થાય, તેથી વિકારરહિત' વિશેષણ યોજેલું છે. 'ત્યારે (તેનું) તેજ ઢંકાએલું હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ન ઢંકાએલ તેજવાળું' વિશેષણ કહેલું છે. નથી ઢંકાએલું કોઈથી પણ તેજ જેનું, તેવું (આ સ્વરૂપ) છે. 'હું જોઉં છું' શબ્દથી (બ્રહ્મથી) જૂદું ન હોવામાં પ્રમાણ કહેલું છે. બ્રહ્માનો અનુભવ પ્રમાણ છે. આ બ્રહ્મ હોવા(ના વિષય)માં તો બધાએ બ્રહ્મના ગુણો (આમાં) છે. 'વિશ્વ રચનારું, એક, વિશ્વથી જૂદું' વિશેષણોથી તે ગુણો કહેલા છે. 'જેમાંથી આ (ભૂતો) ઉત્પન્ન થયાં' એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મ વિશ્વ રચનારું છે. '(બ્રહ્મ) એક, અદ્વિતીય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મ એક છે. 'જે આથી અને બીજાથી ઉત્તમ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મ **अविश्वं** વિશ્વથી જૂદું છે. એ રીતે (આ સ્વરૂપમાં) બ્રહ્મના ઘણા ગુણો હોવાથી આ બ્રહ્મ જ છે. 'હે આત્મન્!' એ સંબોધન છે.[2] કેટલાક એમ કહે છે કે બ્રહ્મા વિગેરેએ આત્મા તરીકે ઉપાસના કરવા યોગ્ય, એવો (તેનો અર્થ છે). 'આ વિજ્ઞાનમય આત્મા બ્રહ્મ છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે (આ સ્વરૂપ) આત્મા ન હોય તો બ્રહ્મ ન હોય, તેથી (આ સંબોધન કરેલું છે).[2]

'આમાં નયન, કર્ણ વિગેરે દેખાતા હોવાથી (આ) ઇંદ્રિયોવાળું હોવાથી બ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ભૂતો અને ઇંદ્રિયોના આત્મારૂપ' એમ કહેલું છે. આ ભૂતો અને ઇંદ્રિયોના આત્મા છે. 'નયનનું નયન, કર્ણનું કર્ણ....' વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે (આ) ભૂતો અને ઇંદ્રિયોના આત્મા

---

૧. 'માત્ર આનંદરૂપ' વિશેષણમાં 'માત્ર' શબ્દનું પ્રયોજન, આ શંકા અને તેના સમાધાનથી દર્શાવેલ છે. (प्र)

૨...૨ 'હે આત્મન્!' એ સંબોધનના અર્થ વિષે બીજાનો મત કહી, શ્રુતિ પ્રમાણે તેનો અર્થ જણાવી, બીજાના મતનો દોષ આ ભાગથી દર્શાવેલ છે. ગયા શ્લોકમાં 'આ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે' એવું સિદ્ધ કરેલ છે, તેનો આ બીજાના મતવાળા અર્થથી વિરોધ થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

હોવાથી, ભૂતો અને ઇંદ્રિયો તરીકે દેખાય છે, પરંતુ તેને ભૂતો (શરીરમાંના પાંચ મહાભૂતો) તથા ઇંદ્રિયો નથી, એવો અર્થ છે. 'બ્રહ્મ દર્શન ન થઈ શકે તેવું છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે' શબ્દ યોજેલ છે. આ (સ્વરૂપ) દેખાતું હોવા છતાં, આપની ઇચ્છાથી જ તેનાં દર્શન થતાં હોવાથી, (अद एव) દર્શન ન થઈ શકે તેવું જ છે, એવો અર્થ છે.[1] 'હું આપના તે સ્વરૂપનો આશ્રય કરું છું' એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. 'હું જોઉં છું' એ જૂદું વાકય છે. તેથી 'આપનાં, આપનાં' (બે વાર આવેલ છે તેમાં) તે જ વિષય ફરી કહેવારૂપ (દોષ) નથી. ૩.

નીચેના શ્લોકમાં તર્ક કહે છે:—

तद्वा इदं भुवनमङ्गल मङ्गलाय ध्याने स्म नो दर्शितं त उपासकानाम् ।
तस्मै नमो भगवतेऽनुविधेम तुभ्यं योऽनाहतो नरकभाग्भिरसत्प्रसङ्गैः ॥ ४ ॥

હે ભુવનોના મંગલરૂપ! આ નિશ્ચય તે (સ્વરૂપ) છે. આપની ઉપાસના કરનારા અમોને આપે ધ્યાનમાં (અમારાં) મંગલ માટે દેખાડેલું છે. તે ભગવાનને નમસ્કાર. આપ(ની પ્રાપ્તિ) માટે દુષ્ટોના સંગવાળા નરકમાં જનારાઓ જેમનો અનાદર કરે છે, તેવા આપની આજ્ઞામાં અમે રહીએ. ૪.

હે भुवनमङ्गल! ત્રણે લોકના મંગલરૂપ! આ वै નિશ્ચય તે જ (સ્વરૂપ) છે. તેનું કારણ 'અમોને ધ્યાનમાં (અમારાં) મંગલ માટે દેખાડેલું છે' શબ્દોથી કહેલું છે. 'તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'આપની ઉપાસના કરનારાને' શબ્દ યોજેલ છે. અમે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય તે માટે ધ્યાન ધરેલું, કારણ કે (અમે) આપની ઉપાસના કરનારા છીએ, કેમકે પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા પરબ્રહ્મ સિવાય બીજાનું ધ્યાન ધરતા નથી, તેમ જ તેવાનાં ધ્યાન માટે ભગવાન (પરબ્રહ્મ સિવાય) બીજું દેખાડતા નથી, કારણ કે તેવાઓને બીજાથી પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત) થતો નથી. તે કારણને લીધે તર્ક પ્રમાણે પણ આ (સ્વરૂપ) બ્રહ્મ જ છે.

એ પ્રમાણે તે બ્રહ્મ છે એવો નિર્ણય કરીને 'તે (ભગવાન)ને નમસ્કાર' એમ તેને નમસ્કાર કરે છે. તે સ્વરૂપ ભગવાન જ હોવાથી, 'ભગવાનને' એમ કહેલું છે. *ઉદાસીન હોય તે પણ માત્ર નમન કરે, તેથી પોતે મુખ્ય સેવક છે એમ જણાવવા, 'तुभ्यमनुविधेम' એમ કહેલું છે. આપની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે આપની આજ્ઞામાં અમે રહીએ, એવો (તેનો) અર્થ છે. 'नमोऽनु विधेम' એમ શબ્દો લઈએ ત્યારે, વૈદિક પ્રયોગ (ગણવા) કરતાં 'નૃસિંહને नमस्कुर्मः અમે નમન કરીએ છીએ' એ વાકય પેઠે ઉપપદ વિભક્તિ લેવી એ વધારે યોગ્ય છે. 'એમ હોય, તો વાદીઓ આ વિષયમાં સંદેહ કેમ કરે છે, અને ભજતા કેમ નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી '(નરકમાં જનારાઓ) જેમનો અનાદર કરે છે' એમ કહેલું છે. જે દૈત્યો અવશ્ય નરકમાં પડવાના છે, તેઓ આમનો (આ સ્વરૂપનો) અનાદર કરે છે. 'તેઓ મના કરેલ આચરણ કરતા ન હોવાથી, માત્ર (આ સ્વરૂપનો) અનાદર કરવાથી નરકમાં કેમ પડે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટોના સંગવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. તેઓ દુષ્ટો સાથે ઘણા જ સંગમાં (આવેલા) છે, કારણ કે ભગવાન આત્મા હોવાથી અને આનંદરૂપ શરીરવાળા હોવાથી, સ્વભાવથી જ કોઈપણ તેમને આદર ન કરે તેવું હોતું નથી, પરંતુ દુષ્ટોના સંગથી (તેની) બુદ્ધિ બગડી તેથી તેમના સંગવાળા થવાના દોષને લીધે તે પણ પાંચમો મહાપાપી થયો. જો પહેલાનાં પુણ્યને લીધે અથવા બીજા પ્રકારે તે ભગવાનનો આદર કરે તો નરક (તેને પ્રાપ્ત) ન થાય. તેથી નરક અવશ્ય (પ્રાપ્ત) થવાનું હોવાથી, તેવાઓ ભગવાનનો આદર કરતા નથી. ૪.

---

૧. (૧) માત્ર આનંદરૂપ હોવાથી, (૨) વિકારરહિત હોવાથી, (૩) ન ઢંકાએલ તેજવાળું હોવાથી, (૪) ભૂતો અને ઇંદ્રિયોવિનાનું હોવાથી અને (૫) 'ન જણાએલું જાણે છે' એ શ્રુતિમાં કહેલા ગુણવાળું હોવાથી આ સ્વરૂપ બ્રહ્મ સિવાયનું નથી, એમ સિદ્ધ કરનારા પાંચ હેતુઓ આ શ્લોકમાં કહેલા છે. (प्र)

* 'ઉદાસીન' એટલે સેવક નહિ તેમ દ્વેષી પણ નહિ તેવો.

એ રીતે પ્રમાણ અને તર્કથી 'આ જ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે' એવો નિશ્ચય કરીને, આ (સ્વરૂપ)ના સાક્ષાત્કારથી જ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતો હોવાથી, 'ભક્તિથી મને જાણે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે (તેમનો) સાક્ષાત્કાર થાય તે માટે (બ્રહ્મા) નીચેના શ્લોકમાં (આ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે) ભક્તિ કહે છે,[1] અને (પ્રાપ્ત કરવાના) સાધનદ્વારા પણ (સ્વરૂપ) બ્રહ્મ હોવાનું સિદ્ધ કરે છેઃ—

ये तु त्वदीयचरणांबुजकोशगन्धं जिघ्रंति कर्णविवरैः श्रुतिवातनीतम् ।
भक्त्या गृहीतचरणः परया च तेषां नापैषि नाथ हृदयांबुरुहात्स्वपुंसाम् ॥ ५॥

પરંતુ હે નાથ! જેઓ વેદરૂપ વાયુએ આણેલી આપના ચરણકમલની કળીની ગંધ કાનરૂપ છિદ્રોથી સૂંઘે છે, અને (જેમની) ઉત્તમ ભક્તિવડે ચરણથી પકડાએલા છો તે પોતાના પુરુષોના હૃદયકમલમાંથી આપ ખસતા નથી. ૫.

'તુ' 'પરંતુ' શબ્દથી ચરણની ઉપાસના ન કરનારા પુરુષાર્થના દ્વેષીઓને બાતલ કરેલા છે. જેઓ (આપના) સેવકોના ચરણમાં રહેલ કમલની કળીની ગંધ કાનરૂપ છિદ્રોથી સૂંઘે છે, તેમના હૃદયમાંથી આપ ખસતા નથી, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. તેનું કારણ 'ભક્તિવડે ચરણથી પકડાએલા' વિશેષણથી કહેલું છે. (આપના) સેવકોના ચરણોમાં ભગવાનના (ચરણની) પેઠે રેણુઓ હોતી નથી,[2] પરંતુ પોતાના ભક્તોનું (આપ) રક્ષણ કરનાર હોવાથી (તેમના ચરણોમાં) કળી હોય છે, અને તેનો ગુણ ગંધ (રહેલો) હોય છે. અથવા આપના જ ચરણકમલ(માં કળી) છે. જો તેઓ (ભક્તો) ભગવદીયપણું પ્રાપ્ત કરાવનાર શરીરના કારણ બનેલ સંસ્કારવાળા મહાભૂતો પ્રાપ્ત કરે,[3] તો આ જન્મમાં તેઓ આપના જ (સેવકો) થાય; પણ જો હમણાં તેવું શરીર (પ્રાપ્ત કરેલ) ન હોય તોપણ બીજા દેહમાં પણ શ્રુતિ વિગેરેનો વિચાર કરવાથી (આપનું) માહાત્મ્ય જાણવામાં આવે[4] તો ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય. તેવા પ્રસંગે[5] ભગવદીય પદાર્થનું ગ્રહણ થાય તે માટે ઇંદ્રિયોમાં ફેરફાર[6] થાય છે. ગંધ (દેહની) અંદર પ્રવેશ કરવાની શક્તિવાળી હોવાથી ચિત્તમાં ખળભળાટ કરાવનારી છે,[7] પરંતુ શબ્દ તેવો નથી. તેથી[8] (કીર્તિના શબ્દોનું) શ્રવણ થતાં પણ ગંધનો અનુભવ થવાનું કહેલું છે કે જેથી તે (દેહની) અંદર પ્રવેશ કરીને ખળભળાટ કરે.[9] ભગવાનના સંબંધવાળા પદાર્થો[10] બધા ગુણોવાળા હોય છે, અને વેદો થોડો સ્પર્શ કરનારા[11] હોવાથી ગંધ લઈ જનારા છે. અહિં 'ગંધ' શબ્દનો અર્થ પુણ્ય કર્મની ગંધની પેઠે યશ[12] છે.

---

૧. મુખ્ય ભક્તિ વિનાનાઓની ભક્તિ કહે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)
૨. અહિં 'ચરણકમલની પરાગ' ન કહેતાં આ પ્રમાણે કહ્યું, તેનું કારણ જણાવેલું છે. 'હોતી નથી' એટલે ભગવદીય શરીર પ્રાપ્ત કરાવે તેવી હોતી નથી. (प्र)
૩. 'ભગવાનનું ચરણકમલ' એવો અર્થ લેવામાં આવે, ત્યારે 'પરાગ' વિગેરે ન કહેવાનું કારણ આ વાક્યથી કહેલું છે. એટલે તેમનો તેવો અધિકાર ન હોવાથી તેમને તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેથી કહેલ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)
૪. તેવાઓને પણ ભક્તિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ આ વાક્યથી કહેલું છે. (प्र)
૫. 'તેવા પ્રસંગે' એટલે ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે. (प्र)
૬. 'ફેરફાર' એટલે પહેલાં હતી તે કરતાં જૂદા પ્રકારના સામર્થ્યવાળી હોવાપણું. (प्र)
૭. 'ફેરફાર' સ્પષ્ટ કરવા 'સૂંઘેછે' શબ્દનું તાત્પર્ય આ વાક્યથી કહેલું છે. (प्र)
૮. 'તેથી' અટલે અંદર ખળભળાટ કરનાર હોવાથી. (प्र)
૯. 'શબ્દથી એવું કાર્ય થવાનું ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી, તેથી માત્ર શબ્દથી કેમ એમ થાય?' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા આ વાક્ય (વિગેરે) કહેલાં છે. (प्र)
૧૦. 'પદાર્થો' એટલે (ભગવાનના યશનું) શ્રવણ વિગેરે. (प्र)
૧૧. 'થોડો સ્પર્શ કરનારા' એટલે (ભગવાનનું) થોડું માહાત્મ્ય જણાવનારા. (प्र)
૧૨. શ્રુતિમાં 'પુણ્ય કર્મની ગંધ' એમ કહેલ હોવાથી અહિં પરોક્ષ રીતે (શબ્દની ગંધ) કહેવામાં દોષ નથી. (प्र)

ભગવાનનું માહાત્મ્ય શ્રવણ કરનારાઓના કાન દેવતારૂપ હોવાથી, (તેમાં) ગંધ પણ હોય છે[1] (પ્રવેશ કરે છે). એવું (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય સિદ્ધ કરવા એવા પ્રકારની કથા[1] (કહેલી છે). 'કાનરૂપ છિદ્રોથી' શબ્દથી (એમ સૂચવેલું છે કે) *મૂર્ત શબ્દો (તેમાં) પ્રવેશ કરે છે. સૂંઘવાથી જ પ્રેમલક્ષણા અને 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી સાધનરૂપ ભક્તિ (પ્રાપ્ત થાય છે). ત્યારે તેઓ (આપના) 'પોતાના પુરુષો' થાય છે. પછી ભગવાન (તેમના) હૃદયમાંથી ખસતા નથી, પછી (ભગવાનનો) સાક્ષાત્કાર અને (તેમના હૃદયમાં) પ્રવેશ ચોક્કસ થાય છે, એવો અર્થ છે. આ[2] બ્રહ્મનું જ કાર્ય છે, બીજાનું નથી. તેથી કાર્યદ્વારા પણ (આ સ્વરૂપ) બ્રહ્મ હોવાનું દૃઢ કરેલું છે. ૫.

(આ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે એ નિર્ણયને) બીજા ગુણથી પણ નીચેના શ્લોકમાં દૃઢ કરે છેઃ—

तावद्भयं द्रविणदेहसुहृन्निमित्तं शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्च लोभः।
तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलं यावन्न तेऽङ्घ्रिमभयं प्रवृणीत लोकः॥ ६॥

જ્યાંસુધી લોક આપના અભય ચરણને વરતા નથી, ત્યાંસુધી (તેમને) ધન, દેહ તથા સગાઓને લીધે ભય, શોક, ઇચ્છા, પરિભવ તથા ઘણો લોભ અને દુઃખનાં મૂલરૂપ 'મારું' એવો ખોટો આગ્રહ (રહે છે). ૬.

'જનક! તેં ખરેખર અભય પ્રાપ્ત કરેલું છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થયા પછી જ અભય થતું હોવાથી, ભગવદીય તરીકે અભયપણું જણાવતાં (સ્વરૂપ) બ્રહ્મ હોવાનું દર્શાવે છે. જ્યાંસુધી લોક આપના અભય ચરણને વરતા નથી, ત્યાંસુધી (તેમને) ભય રહે છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. न નથી भयं ભય જેને લીધે તે (અભય). તે (આપના ચરણ)ને લીધે બંને પ્રકારે ભય (રહેતો) નથી. (૧) 'બીજાથી ખરેખર ભય થાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (ચરણ) આત્મા હોવાથી (તેનાથી ભય નથી). (૨) તે શક્તિવાળું હોવાથી બીજે (બીજાથી) ભય પણ દૂર થાય છે. તેનું સામર્થ્ય અલૌકિક હોવાથી જૂદા જૂદા (તેનાથી દૂર થતા) ભયો ગણાવે છેઃ—મુખ્ય ભય ધનને લીધે હોય છે, કારણ કે બધાએ તેની ઇચ્છા રાખે છે. પછી 'દેહ પડશે' એવો દેહને લીધે ભય (રહે છે). પછી પુત્ર વિગેરેને (સગાંને) લીધે ભય (રહે છે). અથવા પત્ની અને પુત્રને દેહ તરીકે ગણીને, પછી બીજાં સગાંઓ ગણેલા છે. (ધન વિગેરે) હોય ત્યારે ભય (રહે છે), જતા રહે ત્યારે શોક (થાય છે). અથવા 'દેહ' શબ્દથી દેહનો અમુક ભાગ લેવો, કારણ કે તેમ ન હોય તો શોક ન થાય.† અથવા (દેહ શબ્દનો અર્થ) પુત્રો વિગેરે (લેવો). (દેહને બદલે) 'गेह' 'ઘર' પાઠ હોય, ત્યારે (અર્થ) સ્પષ્ટ જ છે. (તે ગયા પછી) ફરી પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ, એવી ઇચ્છા (થાય છે). પછી (ફરી પ્રાપ્ત કરવા) માણસો પાછળ દોડવાથી, અથવા તે (માણસો)થી જ પરિભવ (થાય છે). પછી જો દૈવની ગતિને લીધે કોઈપણ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ઘણો લોભ થાય છે. 'ત્યાંસુધી' શબ્દનો (ધન વિગેરે) બધાં સાથે સંબંધ છે. વળી 'હું મારું' એવો ખોટો આગ્રહ ત્યાંસુધી જ રહે છે.

આ[3] પણ બ્રહ્મપણું સિદ્ધ કરાવનારું એક (લક્ષણ) છે, કારણકે બ્રહ્મ (પોતાનો) આત્મા હોવાની સ્થિતિ થાય ત્યારે તે (ભય વિગેરે) દૂર થાય છે. 'મિથ્યા આગ્રહ લોકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે સુખ કરાવનાર છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'દુઃખના મૂલરૂપ' શબ્દથી (તેને) દુઃખ કરાવનાર કહેલ છે. 'મૂલ' એટલે ચોક્કસ ચિહ્ન.‡ 'તે વિષ્ણુનું ઉત્તમ પદ છે' શ્રુતિપ્રમાણે ભગવાનનું ચરણ જ બ્રહ્મ છે. તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી

૧-૧ 'અહિં પરોક્ષ શું કહ્યું?' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરેછે. 'સર્વ સર્વમય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે આમ થાય છે. તેથી (ગંધનું) પ્રકટ થવું એ જ ભેદ છે. આમાં લક્ષણા પણ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

* 'मूर्तिभूतानाम्' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

૨. 'આ' એટલે 'ભક્તિથી પ્રાપ્ત થવાપણું'. (प्र)

† દેહ જાય, એટલે મૃત્યુ થાય, ત્યારે મરનારને શોક ન થાય.

૩. 'આ' એટલે ('ભય' વિગેરે) સર્વ દુઃખનો નાશ કરવો તે. (प्र)

‡ 'દુઃખનું મૂલ' એટલે ચોક્કસ દુઃખ કરાવશે એવું ચિહ્ન.

અપવાદ થતો[1] નથી. 'વરતા' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) **જેમ કન્યા વરને વરે છે, પોતાનું ઇચ્છેલું આપનાર (તે) હોવા છતાં પોતે જ તેની થઈ રહે છે, પરંતુ તે પોતાનો (કન્યાનો) થતો નથી, (તેમ ચરણને વરવું જોઈએ).** 'લોક' શબ્દથી ઉત્તમ અધિકારી કહેલો છે. ૬.

'એમ હોય, તો બધા કેમ ભજતા નથી?' એવી શંકા થાય, તે પહેલાં અમુક પ્રકારનું રૂપ[2] હોવાથી દુષ્ટોના સંગવાળા (ભજતા નથી), એમ દૂર કરેલી હોવા છતાં ફરીથી સામાન્યરીતે નીચેના શ્લોકથી દૂર કરે છેઃ—

दैवेन ते हृतधियो भवतः प्रसंगात्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेन्द्रिया ये ।
कुर्वन्ति कामसुखलेशलवाय दीना लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्वत् ॥७॥

સર્વ અશુભનો નાશ કરનારા આપના પ્રસંગથી જેમની ઇંદ્રિયો વિમુખ છે, (અને) જે લોભે વશ કરેલ મનવાળા કંગાલો થોડા કામના સુખની કણુકા માટે સદા અકુશલ (કર્મો) કરે છે, તેઓની બુદ્ધિ દૈવે હણેલી છે. ૭.

આપના પ્રસંગથી જેમની ઇંદ્રિયો વિમુખ છે, તેઓ દૈવે એટલે પ્રાચીન કર્મે હણેલી છે બુદ્ધિ જેમની તેવા છે. વિષય સર્વથી ઉત્તમ હોવા છતાં, વિચાર કરનાર (જીવ[3])ને (આપ) સર્વ ઇચ્છેલું આપનાર હોવા છતાં (અને તેના) આત્મા હોવા છતાં પણ, જેઓ ભજતા નથી, તેઓ ભજતા ન હોવામાં ગ્રહણ કરનાર ઇંદ્રિયો અને પ્રેરણા કરનારી બુદ્ધિનો જ દોષ હોવાનો નિશ્ચય થાય છે. તે પૈકી પ્રેરણા કરનારી બુદ્ધિ દૈવે હણેલી છે. (૧) દૈવ તે બુદ્ધિનું જ ભગવદિચ્છારૂપ આધિદૈવિક છે એમ કેટલાક કહે છે. (૨) બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે પ્રવાહની વ્યવસ્થા કરનાર કર્મ જ તે (દૈવ) છે. અધિકાર આપેલો કાલ પોતાના અધિકારમાં પડેલો તે જીવ ભગવાનના પ્રસંગથી જૂદા પ્રકારનો* ન થાય તે માટે તેની બુદ્ધિનો નાશ કરે છે. (૩) બીજાઓ કાલ જ (દૈવ છે) એમ કહે છે. ત્રણે મત પ્રમાણે તેઓ (જીવો) પોતે દોષવાળા નથી. પહેલાં તો તેઓનો દોષ કહેલો. આ (તેમનો દોષ ન હોવાનું) કારણ તરીકે જણાવીને, પછી પોતાની (તેમના ઉપર) દયા જણાવી, તેઓના ઉપર વસ્તુતઃ ભગવાનની કૃપા માટે પ્રાર્થના કરશે. પ્રસંગ એટલે વાર્તા. બધાએ (ભગવાનના) સંબંધવાળી કથા ઘણી સાંભળે છે, તેનાથી પણ (આ લોકો) વિમુખ રહે છે. બીજાની કથામાં જે પ્રસંગને લીધે ભગવાનની કથા આવે, તો ત્યાંથી જતા રહે છે, અથવા (તેમને) ઉંઘ આવે છે, અથવા (તેમનું) ચિત્ત બીજે જાય છે એવો અર્થ છે. તેઓની બુદ્ધિ દૈવે હણેલી છે એમ સિદ્ધ કરવા, 'સર્વ અશુભનો નાશ કરનારા' વિશેષણથી ભગવાનના પ્રસંગના ગુણો કહે છે. તેઓએ ખરેખર બીજા સાથેના પ્રસંગને લીધે ઘણુંએ પાપ કરેલું, તે બધું પ્રસંગથી[4] જતું રહે, ફલ આપવા તત્પર થએલ કર્મનું થતું અશુભ ફલ પણ શાંત થઈ જાય, અને પોતાની અંદર રહેલી અવિદ્યા પણ મોટા અગ્નિમાં (પડેલાં) લીલાં લાકડાંની પેઠે પોતાની અંદર જ શાંત થઈ જાય. 'ઇંદ્રિયો' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેઓ પણ ઘણી દુષ્ટ હોવાથી, ઇંદ્રિયો પણ સ્વભાવથી ભગવાનને સન્મુખ થાય તેવી નથી.[5] તેથી પ્રવાહમાં પડેલા આ (જીવો) કામ અને લોભથી ઘેરાએલા છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી

---

૧. કઠ ઉપનિષદમાં 'તે વિષ્ણુનું ઉત્તમ પદ છે' એમ અક્ષર બ્રહ્મને વિષ્ણુનું પદ કહેલું છે, તેમ જ અહિં ભગવાનનું 'ચરણ' કહેલ છે. તેથી માત્ર નામફેર થવાથી વ્યભિચાર થતો નથી. (प्र) બ્રહ્મજ્ઞાનથી એટલે અક્ષરના જ્ઞાનથી પણ ભય વિગેરે દૂર થાય છે, પણ 'અક્ષર' એ જ ભગવાનનું ચરણ હોવાથી, આ શ્લોકમાં સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ કરવા જે અનુમાન કર્યું તેમાં વ્યભિચાર હેત્વાભાસ નથી એવો અર્થ છે.

૨. 'અમુક પ્રકારનું રૂપ' એટલે દુષ્ટોના સંગવાળા હોવાપણું. (प्र) 'હાથ પગ વિગેરે ઇંદ્રિયોવાળું પુરુષનું રૂપ' એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

૩. માત્ર સંબંધ દર્શાવવા છઠ્ઠી વિભક્તિ (ચોથીના અર્થમાં) યોજેલી છે. (प्र)

* 'જૂદા પ્રકારનો' એટલે ભગવદીય, એવો અર્થ જણાય છે.

૪. 'પ્રસંગથી' એટલે (ભગવાનની) કથા વિગેરેના પ્રસંગથી. (प्र)

૫. ઉલટી ઇંદ્રિયો ભગવાનથી વિમુખ હોય છે. (प्र)

કહે છે. ઇચ્છેલા થોડા સુખની કણુકા માટે તેઓ કંગાલ થઈ અકુશલ (કર્મો) કરે છે. પાંચે ઇંદ્રિયોથી ભોગ થઈ શકે તે કામનું સુખ પૂર્ણું છે. એક ઇંદ્રિયથી ભોગ થઈ શકે તેવું તે સુખ થોડું છે. તેનો लवः ઘણો અલ્પ ભાગ (કણુકા),–જેમ કામિનીને પ્રસન્ન કરવા ઘણું ભારે પાપ કરે છે–તે માત્ર એક ક્ષણુ ભોગ થઈ શકે તેવો છે.

'સુખ પ્રાપ્ત કરવા તેમ કરવું યોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'કંગાલો' વિશેષણુ યોજેલું છે. કંગાલપણું ભોગ કરનારનું વિશેષણુ છે. તેથી કંગાલપણું હોય ત્યારે સ્વતંત્રપણું ન હોવાથી, તે (ભોગ કરવાની) ક્ષણે પણુ દુઃખ થવાનું પ્રસિદ્ધ છે, તેથી ભોગ થતો નથી. 'છતાં પણુ અભિમાનથી ભોગ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'લોભે વશ કરેલ મનવાળા' વિશેષણુ કહેલું છે. લોભે મન વશ કરેલું હોવાથી, 'મેં ફોકટ જ દ્રવ્ય ખરચ્યું' એવો પશ્ચાત્તાપ થતો હોવાથી, અભિમાનથી પણુ (ભોગ) થતો નથી. न નથી कुशलं કુશલ જેને લીધે, એવી વ્યુત્પત્તિવાળા 'અકુશલ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે હતું તેવું કુશલ પણુ જતું રહે છે. ૭.

નીચેના શ્લોકમાં તેવાઓ ઉપર કૃપા માટે પ્રાર્થના કરતાં પોતાની દયા હોવાનું કહે છેઃ—

क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरिमा मुहुरर्द्यमानाः शीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च ॥
कामाग्निनाऽच्युत रुषा च सुदुर्भरेण संपश्यतो मन उरुक्रम सीदते मे ॥ ८ ॥

હે મોટા ડગ ભરનાર! ભૂખ તરસ તથા ત્રણુ ધાતુઓથી, ટાઢ, તાપ, વાયુ તથા વરસાદથી, અને એક બીજાથી, કામરૂપ અગ્નિથી અને સહન થઈ ન શકે તેવા ક્રોધથી વારંવાર પીડાતી આ (પ્રજાઓ)ને જોતાં, હે અચ્યુત! મારું મન ખિન્ન થાય છે. ૮.

હે મોટા ડગ ભરનાર! મારાથી ઉત્પન્ન થનારી તરીકે જણાએલી આ પ્રજાઓ અસ્વતંત્ર છે, તેમનું સ્વરૂપ જોતાં મારું મન ખિન્ન થાય છે, પારકાનું દુઃખ જોઈને દુઃખી થાય છે, એવો અર્થ છે. ('હે મોટા ડગ ભરનાર!' એ) સંબોધનથી તે (દુઃખ) દૂર કરવાનું સામર્થ્ય સૂચવેલું છે. આ જ પ્રાર્થના છે. બાર પ્રકારના રોગોથી ઘેરાએલો બાર પ્રકારનો પુરુષ કોઈપણુ અંશથી સુખી થતો નથી. તે દૂર થઈ ન શકે તેવા બાર દોષો 'ભૂખ' વિગેરે શબ્દોથી કહેલા છે. (૧–૨) ભૂખ અને તરસ સહન થઈ શકે તેવાં નથી એ પોતાના અનુભવથી સાબિત થએલ છે. (૩–૪–૫) વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણુ ધાતુઓ પણુ તેવી જ છે. 'વારંવાર પીડાતી' એટલે ઘણા પ્રકારે ઉપાય કરતી હોવા છતાં (પીડાતી). (૬–૭–૮–૯) ટાઢ વિગેરે ચાર પણુ તેવાં છે. (૧૦) એક બીજાથી પણુ દુઃખ થાય છે. 'इतरेतर' 'એક બીજા' વિગેરે શબ્દો અનિયમિતરૂપના હોવાથી, એક (શબ્દ) બાકી રહેતો નથી; તેમ જ (તે) સર્વનામ નથી. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી તેમના (એક બીજાના) શસ્ત્રોથી પણુ (પીડાય છે). (૧૧) કામ તૃપ્ત થતો નહિ હોવાથી અગ્નિરૂપ છે. 'અગ્નિથી સ્વરૂપનો નાશ જ થશે' એવી શંકા થાય, તેથી સ્વરૂપનું રક્ષણુ કરવા, 'હે અચ્યુત' એવું સંબોધન કરેલું છે. (૧૨) કેટલાક ક્રોધ અચ્યુત (નાશ ન પામે તેવો) છે એમ કહે છે. જેનો કોઈ પણુ સમયે નાશ થતો નથી તેવો ક્રોધ છે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી લોભ વિગેરેથી પણુ (પ્રજા પીડાય છે). એક ક્ષણુ પણુ તે સહન થઈ શકે તેમ નથી, અને તેનો ઉપાય (કરવાનું) સદા અશક્ય છે એમ 'સહન થઈ ન શકે તેવા' વિશેષણુથી કહેલું છે. તેથી (પ્રજાઓ) દુઃખી છે. અર્થ અલૌકિક હોવાથી 'सीदते' ખિન્ન થાય છે ક્રિયાપદ આત્મનેપદવાળું યોજેલું છે. ૮.

'ત્યારે જ્ઞાનના ઉપદેશથી તે પ્રજાઓને કેમ કૃતાર્થ કરતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

यावत्पृथक्त्वमिदमात्मन इन्द्रियार्थमायाबलं भगवतो जन ईश पश्येत् ॥
तावन्न संसृतिरसौ प्रतिसंक्रमेत व्यर्थाऽपि दुःखनिवहं वहती क्रियार्था ॥ ९ ॥

હે ઈશ! જ્યાંસુધી ભગવાનનું ઇંદ્રિયોના અર્થરૂપ માયાનું બલ જેમાં છે તેવું આત્માનું 'આ' એવું જૂદાપણું જન જૂએ, ત્યાંસુધી કર્મરૂપ મૂલવાળો દુઃખનો સમૂહ લાવતા આ સંસાર વ્યર્થ હોવા છતાં અટકતો નથી. ૯.

જ્યાંસુધી આત્મા જૂદો હોવાનું જૂએ, ત્યાંસુધી જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવે તોપણ સંસાર અટકતો નથી. 'જ્યાંસુધી' એ શબ્દથી (સંસારની) હદ કહેલી છે. વચ્ચે (વચલા સમયમાં) દુઃખ દૂર થાય તે માટે પ્રાર્થના (કરેલી છે). 'આ' શબ્દથી આત્માનું જૂદાપણું જણાવેલું છે. હરકોઈ (વસ્તુ)ને જ્યાંસુધી 'આ (વસ્તુ)' એમ માને ત્યાંસુધી (તેનાથી આત્માનું) જૂદાપણું હોય છે. ભગવાનનું સાયુજ્ય (થાય ત્યારે)જ આનો અંત આવે છે. બ્રહ્મભાવ પણ તે જ[1] છે. દેહ ધારણ કરવાથી અને (દેહ) ન હોવાથી (સંસાર અને તેનો અંત થાય છે એવો) બીજો મત તો સંપૂર્ણરીતે અયોગ્ય[2] છે. 'ઇંદ્રિયોના અર્થરૂપ માયાનું બલ જેમાં છે' એ વિશેષણથી આ આત્માથી જૂદા હોવાપણું દર્શાવે છે. ઇંદ્રિયોના અર્થરૂપ ભગવાનની માયાનું બલ છે જેમાં તેવો 'આ' (સંસાર) છે. વચ્ચે ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થો માયિક જ છે, અને ઇંદ્રિયોના જ માટે ઉત્પન્ન કરેલા છે. ભગવાનની[3] પેઠે જ્યારે ઇંદ્રિયો અહંકારથી લોકનું હિત કરવા પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે ભગવાનની આજ્ઞાથી ભગવાનની માયા *સ્વરૂપભૂત પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી 'ભગવાનના' એવું વિશેષણ પણ[4] (કહેલું છે). વિશેષણ સાથેના (નામ)નો† ભગવાન સાથે સંબંધ કહેલો છે; કારણ કે તે (માયા) આધાર (બ્રહ્મ)નું જ્ઞાન થાય ત્યારે દૂર થાય છે, પરંતુ તે (તેવું જ્ઞાન) જેમ ન થાય તેવી રીતે, બુદ્ધિશાસ્ત્ર વિગેરેથી ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કરીને ઘણું જ બલ કરે છે. તેનાં બલનું આ જ દૃષ્ટાંત છે કે જો આ (જૂદાપણું) દેખાય તો (તે માયાનું) બલ છે. (તે) ભગવાનની હોવાથી[5] ભગવાનની કૃપાથી હઠે છે એમ જણાવેલું છે. (જૂદાપણું) દેખાવાનું કારણ 'જન' શબ્દથી કહેલું છે. જો જન્મે છે—શરીર ગ્રહણ કરે છે, તો આ જૂએ છે, એવો નિયમ જ છે. 'શા માટે એમ જન્મે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ઈશ!' એ સંબોધન કરેલું છે. જ્યારે 'હું ઈશ થાઉં' એવી ભગવાનની ઇચ્છા થાય ત્યારે શાસન કરવાના (પદાર્થ)ની જરૂર હોવાથી, જન્મ લે છે, એવો અર્થ છે. **संसृतिः** એટલે સંસાર, ઘણા પ્રકારે દેહનો ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવું તે. 'આ' એટલે સર્વ તરફ દેખાતો. (સંસારનું) '**प्रतिसंक्रमः**' અટકવું' એટલે ઉલટા વહેવું. 'મરણને પાત્રનો અન્નમાં લય થાય છે' વિગેરે પ્રકારથી તે ભગવાનનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરાવશે. તે (સંસારનું અટકવું) (આત્માનું જૂદાપણું જૂએ) ત્યાંસુધી થતું નથી. 'સંસારનું મૂલ શું અને પ્રયોજન શું અને તે કેમ અટકતો નથી?' એવા પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે સંસારનું મૂલ કર્મ છે. તે (અર્થ) 'કર્મરૂપ મૂલવાળો' વિશેષણથી કહેલો છે. (તેનું) પ્રયોજન તો નથી જ. તે (અર્થ) 'વ્યર્થ હોવા છતાં' શબ્દોથી કહેલો છે; અથવા '**व्यर्थो**' એટલે '**त्रिः**' કાલ, તે જ '**अर्थः**' 'અર્થ' છે (જેનો, તેવો સંસાર છે). કાલના પ્રયોજનવાળો સંસાર, વચલા(સમય)માં દુઃખનો સમૂહ લાવતો, દુઃખનો પ્રવાહ થયા કરે તે માટે જ રહેલો છે, અને ક્યારેય પણ દૂર થતો નથી. તેથી બીજ પ્રયોજન અને પેટા-પ્રયોજન‡ હોવાથી (તે) કોઈપણ સમયે દૂર થતો નથી એવો અર્થ છે. ૯.

---

૧. 'તે જ' એટલે 'અમુક પ્રકારનું સાયુજ્ય જ'. (प्र)

૨. (જીવ દેહમાંથી) બહાર નીકળે છે તેનો વિચાર કરતાં જીવો ઘણા હોવાનું સિદ્ધ કરેલું છે. તેથી એક જ જીવ બધા દેહોમાં છે એવો આ મત શ્રુતિ અને સૂત્ર વિગેરેથી વિરુદ્ધ હોવાથી અયોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'ભગવાનની' એટલે ભગવાનના સંબંધવાળી હોય તેવી. (प्र)

* 'સ્વરૂપભૂત' એટલે 'સ્વરૂપ બનેલા' સ્વરૂપમાંથી થએલા, એવો અર્થ જણાય છે.

૪. ભગવાને (માયાને) આજ્ઞા કરેલી હોવાથી, 'ઇંદ્રિયોના અર્થરૂપ' એ માયાનું વિશેષણ છે. તેથી (ભગવાનની આજ્ઞાથી માયાએ બનાવેલા ઇંદ્રિયોના અર્થ) ભગવાનના સંબંધવાળા છે. એવો અર્થ છે. (प्र)

† 'માયાનું બલ' એ નામ છે. 'ઇંદ્રિયોના અર્થરૂપ' એ તેનું વિશેષણ છે. 'ભગવાનનું' શબ્દથી ભગવાનનો સંબંધ એ નામ અને વિશેષણ બંને સાથે હોવાનું જણાવેલું છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૫. ભગવાનનો સંબંધ હોવાનું જણાવવાનું પ્રયોજન આ વાક્યથી કહેછે. (प्र)

‡ (સંસાર થવામાં) ભગવાનની ઇચ્છા બીજ છે. ('ઈશ' શબ્દથી, દર્શાવેલ) કાલ પ્રયોજન છે, અને દુઃખનો પ્રવાહ થયા કરે એ પેટા-પ્રયોજન છે એમ જણાય છે.

"અધિકારીને ગુરુની કૃપાથી વાક્યના સહકારવાળા વિચારથી આત્મા બ્રહ્મ છે એવું જ્ઞાન થાય, ત્યારે આ (સંસાર) કેમ દૂર ન થાય? કારણ કે 'આ સર્વ આત્મા છે' 'આ સર્વ બ્રહ્મ છે' એવાં વાક્યો હોવાથી, સર્વમાંથી તેની અહંબુદ્ધિ જતી રહેલી હોય છે," એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अह्न्यापृतार्तकरणा निशि निःशयाना नानामनोरथधिया क्षणभग्ननिद्राः ॥
दैवाहतार्थरचना ऋषयोऽपि देव युष्मत्प्रसादविमुखा इह संसरन्ति ॥ १० ॥

હે દેવ! દિવસે જેમની ઇંદ્રિયો કામે લાગેલી હોવાથી પીડાએલી હોય છે, રાત્રે જેઓ સૂતેલા રહે છે, જૂદા જૂદા મનોરથોના વિચારથી જેમની નિદ્રાનો ક્ષણમાં ભંગ થાય છે, દૈવે જેમની અર્થની વ્યવસ્થાનો નાશ કરેલો છે, તેવા ઋષિઓ પણ આપના પ્રસાદથી વિમુખ રહેવાથી આ સંસારમાં ભમ્યા કરે છે. ૧૦.

જેઓ પહેલાના જન્મમાં 'ઋષિઓ' એટલે આત્મા બ્રહ્મ છે એવો વિચાર કરવામાં મશગુલ હતા, અને તેવો વિચાર કરતાં જ જેમના દેહનો અંત આવેલો, તેઓ પણ આપના પ્રસાદથી વિમુખ રહેવાથી આ સંસારમાં જ ભમ્યા કરે છે. સંસારમાં પણ તેમનો ખાસ ગુણ એવો હોય છે કે अह्नि દિવસે કામે લાગેલી (અને) તેથી જ પીડાએલી करणानि ઇંદ્રિયો છે જેમની તેવા, (અને) निशि રાત્રે સારી રીતે સૂતેલા એટલે ઘણા મોહમાં ડૂબેલા હોય છે. એ રીતે (તેમનો) સમય નકામો (જાય છે). નિદ્રાથી ઉત્પન્ન થતું પ્રાસંગિક સુખ પણ તેમને હોતું નથી, એમ 'જેમની નિદ્રાનો ક્ષણમાં ભંગ થાય છે' વિશેષણથી કહેલું છે. માત્ર ક્ષણમાં જ ભંગ થાય છે નિદ્રાનો જેમની (તેવા તેઓ હોય છે). ભંગ થવાનું કારણ 'જૂદા જૂદા મનોરથોના વિચારથી' શબ્દથી કહેલું છે. જૂદા જૂદા મનોરથોના સંબંધવાળી જે બુદ્ધિ, તે મનોરથ પ્રમાણે સ્વપ્ન જૂએ છે. તે સ્વપ્નમાં ભય વિગેરે જોવાથી, અથવા સગાંનો વિયોગ થવાથી—સ્વપ્નમાં દેખાતો પદાર્થ અસ્થિર હોવાથી—દુઃખી થએલાની નિદ્રાનો ભંગ થાય તે સ્પષ્ટ છે. 'દૈવે જ નાશ કરેલો છે અર્થની વ્યવસ્થાઓનો જેમની' વિશેષણથી તેઓની ક્રિયા પણ વ્યર્થ હોવાનું સૂચવેલું છે. જો તેઓ ભોગ કરવા ઘર વિગેરે બનાવે, તો તેનો પણ કાલથી નકામો નાશ થાય છે, એવો અર્થ છે. 'ઋષિઓ' એટલે મંત્ર જોનારાઓ. તેઓ ભગવાને કહેલા નિવૃત્તિ માર્ગનું આચરણ કરતા હોવાથી, ભગવાન તેઓના ઉપર પ્રસન્ન થઈ, સત્યલોકમાં અથવા આ લોકમાં (તેમને) કાંઇક પ્રસાદ આપે, ત્યારે 'આ અમારો ઇચ્છેલો નથી' એવા વિચારથી જો તેઓ તેનાથી વિમુખ[1] રહે, તો તેઓ આ સંસારમાં જ ભમ્યા કરે છે; કારણ કે તેઓ મૂર્ખ હોઇ વાક્યના અર્થનો જ વિચાર કર્યા કરે છે, પરંતુ 'આ જીવને બ્રહ્મની સ્થિતિ કેમ (પ્રાપ્ત) થાય' એવી તેની યોગ્યતા વિગેરે વિચારતા નથી. તેઓ વાક્યનું તાત્પર્ય જાણતા ન હોવાથી, આ બ્રહ્માંડમાં તેમનામાં આનંદ અંશ પ્રકટ થતો નથી જ, કારણ કે (ભગવાને) સર્વ પદાર્થોમાં માયારૂપ પડદો પ્રસારેલો છે. તેવી જ રીતે (તેમને) ભગવાનનું સાયુજ્ય પણ (થતું નથી), કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગ ભગવાનને વશ કરનારો ન હોવાથી (તેમનાથી) ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થતું નથી. 'અહિં જ પ્રાણો લઇ જવામાં આવે છે' 'બ્રહ્મ જ થઇ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે' એમ જે તરત મુક્તિ થવાનું કહેલું છે, તે પણ સ્વતંત્ર ભક્તિથી ભગવાનનું સાયુજ્ય થાય ત્યારે (થાય છે). તેથી જ સર્વ વેદોના અર્થને જાણનાર વેદવ્યાસે જ્ઞાનનાં ફલ તરીકે તરત મુક્તિ થવાનું કહેલ નથી, પરંતુ બ્રહ્મ જાણનારને તેજ વિગેરેના માર્ગથી બ્રહ્મલોકમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાનું જ અને ફરી (સંસારમાં) ન આવવાનું જ (જ્ઞાનનાં) ફલ તરીકે કહેલ છે, તે[3] જ (પ્રસન્ન થતાં) ભગવાને આપેલું ફલ છે. તે અંગીકાર કરવામાં ન આવે, તો મનને લીધે

---

૧. 'ઋષિઓની આવી દશા કેમ થાય?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે (प्र)

૨. 'શ્લોકમાંના કયા શબ્દથી આવો અર્થ નીકળે છે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'ઋષિ' શબ્દથી જ એવો અર્થ થાય છે એમ અહિંથી જણાવે છે (प्र)

૩. શ્લોકમાંના 'પ્રસાદ' શબ્દથી જણાવેલું ફલ આજ છે, એવો અર્થ છે (प्र)

અથવા (બીજાના) સંબંધને લીધે સંસારમાં ભમવાનું જ થાય છે. તેથી બ્રહ્મના વિચારથી પણ સંસાર દૂર થતો નથી. ૧૦.

'એ પ્રમાણે હોય તો ભક્તોનો સંસાર પણ દૂર ન થાય. ઉત્તમ (ભક્તો)ને પણ વિષ્ણુલોક[૧] પ્રાપ્ત થાય, અથવા કૃત્રિમ વૈકુંઠમાં જવાનું થાય, કારણકે માયારૂપ પડદો રહેલો છે. યોગથી બ્રહ્માંડનો ભેદ (થવાનું કહ્યું છે તે) તો આ ફલ (પ્રાપ્ત કરવા)નો પ્રકાર કહેલો છે, પરંતુ તેનો કોઈપણ અધિકારી હોવાનું સંભવતું નથી. બ્રહ્માની સાથે તો બ્રહ્માંડનો નાશ થાય ત્યારે (ફલ[૨] પ્રાપ્ત થવાનું). તેથી મુખ્ય ભક્તિમાર્ગ પણ ઝડપથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવે તેવો નથી,' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

त्वं भावयोगपरिभावितहृत्सरोज आस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुंसाम् ॥
यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ॥ ११ ॥

હે નાથ! જે પુરુષોએ શ્રવણથી આપના માર્ગની તપાસ રાખેલી છે તેમના પ્રેમના સંબંધથી શુદ્ધ થએલાં હૃદયકમલમાં આપ રહો છો. હે ઘણાથી ગવાએલા! જેવી જેવી બુદ્ધિથી (ભક્તો આપના રૂપનો) વિચાર કરે છે તેવો તેવો દેહ ઉત્તમ અનુગ્રહ કરવા આપ પ્રકટ કરો છો. ૧૧.

'દેવ વિગેરેના સંબંધમાં પ્રેમ તે ભાવ' એ વાક્ય પ્રમાણે એકત્ર કરેલો અર્થ લેવાનો હોવાથી 'भाव' એટલે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ. પ્રેમ તો (ભગવાનનાં) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થવાથી જ (થાય છે). તે જ 'योगः' (સંબંધ) શાસ્ત્રમાં જણાવેલા ઉપાયરૂપ છે. બીજો (ભગવાનની પ્રાપ્તિનો) કામ વિગેરેથી થએલો (ઉપાય) તો ઉપાય નથી. [૩]તેમાં પ્રમેયનું બલ છે એમ કહેવામાં આવશે.[૪] પ્રમાણ બલ પ્રમાણે તો આ જ વ્યવસ્થા છે. તેથી પ્રેમના સંબંધથી હૃદય **परिभावितं** સર્વ તરફથી શુદ્ધ થએલું થાય—જો હૃદયમાં ભગવાનના સંબંધવાળાં માહાત્મ્યનું પ્રથમ જ્ઞાન થઈ, (ભગવાન ઉપરનો) પ્રેમ (તેનો) કુદરતી ગુણ થાય—તો તે હૃદય કમલ બને છે. પ્રેમરૂપ જલની ઉપર આવેલું તે જ આપના આસન માટે ઉપયોગી કમલ થાય છે, અને તે જણાવનારૂં એ છે કે જો કોઈપણ વિષયના (પદાર્થો) સ્ફૂરે નહિ, અને જો તે (હૃદય) પણ પહેલાની પેઠે પ્રેમથી શુદ્ધ હોય, તો ભગવાન તેમાં રહે છે. **श्रुतेन** (ભગવાનના) ગુણોના શ્રવણથી, અથવા શ્રવણ સાથેની ઇંદ્રિયથી[૫] તપાસ રાખેલી છે (આપના) માર્ગની જેણે (તેના હૃદયમાં આપ રહો છો). જ્યારે શ્રવણ બંધ થાય, ત્યારે ભગવાને (હૃદયમાંથી) બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ જોએલો જ છે. **ननु** શબ્દથી નિશ્ચિય જણાવવા કોમલ સંબોધન કરેલું છે. 'હે નાથ!' સંબોધનથી યુક્તિ (જણાવેલી છે કે) ભગવાન તેમના પતિ છે, તે તો પત્નીનાં ઘરમાં રહે છે જ; પરંતુ ભેદ આટલો છે કે આ (ભગવાન) પુરુષોના પતિ છે.

'તેમને બ્રહ્મનું સાયુજ્ય થતું નથી એમ (ઉપર) દર્શાવ્યું, ત્યારે હૃદયમાં ભગવાનની સ્થિતિનો શું ઉપયોગ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. હે ઘણાથી ગવાએલા! ઘણાથી ગવાતા હોવાથી, અનેક પ્રકારે અનંત મૂર્તિઓ દર્શાવનાર! તે આપનાં બ્રહ્મરૂપ વૈકુંઠરૂપ અવતારરૂપ જેવાં જેવાં રૂપનો ભક્તો વિચાર કરે છે, તેવો તેવો દેહ, તે જ (રૂપ) આપ પ્રકટ કરો છો. તેનું પ્રયોજન 'ઉત્તમ અનુગ્રહ કરવા' શબ્દથી કહેલું છે. **सत्** ઉત્તમ અને તે અનુગ્રહ. જ્ઞાનીઓ પ્રતિ (આપ) માત્ર અનુગ્રહ (કરો છો), અહિં (ભક્તો પ્રતિ) ઉત્તમ અનુગ્રહ–અંતરાય વિનાનો અનુગ્રહ–(કરો છો), ત્યારે ભક્તોની ઇચ્છા પ્રમાણે આ લોકમાં જ ભગવાન સાથે સાયુજ્ય વિગેરે સર્વ (તેમને) થવાનું ઘટે છે. ૧૧.

---

૧. 'વિષ્ણુલોક' એટલે સત્ત્વના અભિમાનવાળો લોક. (प्र)

૨. મુક્તિ પ્રાપ્ત થવાનું (प्र) વિષ્ણુલોક અથવા કૃત્રિમ વૈકુંઠરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થવાનું, એવો અર્થ જણાય છે.

૩. કામ વિગેરેથી (ભગવત્પ્રાપ્તિ) થાય તેને ઉપાય ગણવામાં આવે તો તેમાં (प्र)

૪. (ફલ પ્રાપ્ત થવાનાં) કારણ તરીકે કહેવામાં આવશે. (प्र)

૫. શ્રવણ સાથેના મનથી અથવા કાનથી (प्र)

એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ જણાવીને સાધનો જણાવતાં, ભક્તિનાં સાધન કરતાં ભગવાનને પ્રસન્ન કરાવનારૂં જ્ઞાનમાર્ગનું સાધન ઉત્તમ (સાધન) છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

नातिप्रसीदति तथोपचितोपचारैराराधितः सुरगणैर्हृदि बद्धकामैः ॥
यत्सर्वभूतदययाऽसदलभ्ययैको नानाजनेष्ववहितः सुहृदन्तरात्मा ॥ १२ ॥

દુષ્ટોને પ્રાપ્ત ન થાય તેવી સર્વ પ્રાણીઓ ઉપરની દયાથી ભગવાન જેવા અતિ પ્રસન્ન થાય છે, તેવા હૃદયમાં જેમણે કામનાઓ બાંધી રાખેલી છે તેવા દેવોના સમૂહોએ ઘણા ભેગા કરેલા પૂજનથી પ્રસન્ન થતા નથી, કારણ કે (તે) એકલા જૂદા જૂદા પુરુષોમાં (તેમના) મિત્ર અને અંતરાત્મા હોઈ સાવધાન રહેલા છે. ૧૨.

સાધનભક્તિમાં દેવો મુખ્ય અધિકારીઓ છે, અને દિવ્ય પુષ્પો વિગેરે સાધનો છે. તેમનાથી (ભગવાન) પ્રસન્ન થતા નથી. પ્રસન્ન થવા છતાં, તેમને ઇચ્છેલું ફલ આપતા હોવા છતાં, અતિ પ્રસન્ન થતા નથી, તેનું કારણ 'હૃદયમાં જેમણે કામનાઓ બાંધી રાખેલી છે' શબ્દોથી કહેલું છે. જો ભગવાન તેઓના હૃદયમાં આવીને રહે, અને તેમને પોતાના માને, તો પ્રસન્નતા તો થાય (થએલી ગણાય). ત્યાં ભગવાનનાં સ્થાન હૃદયમાં તો તેમણે બલપૂર્વક બાંધીને રાખેલો કામ જ રહેલો છે. જો કુદરતી કામ હોય, તો તો આખરે ભગવાન પણ તેને દૂર કરે. તે કામ બાંધેલો હોઈ કોઇકનો નાશ કરીને દૂર થાય, કારણ કે બાંધેલો (છૂટો થવા) પોતાનું સર્વસ્વ આપે છે. તેથી દૈત્યોનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી પૂજેલા ભગવાન દૈત્યોનો વધ કરીને પણ પ્રસન્ન થતા નથી, તેનું કારણ 'જૂદા જૂદા પુરુષોમાં (તેમના) મિત્ર અને અંતર્યામી હોઈ સાવધાન રહેલા છે' શબ્દોથી કહેલું છે. 'ત્યારે ભગવાન શાથી પ્રસન્ન થાય?' એવી શંકા થાય, 'તેથી જેવા સર્વ પ્રાણીઓ ઉપરની દયાથી' શબ્દો યોજેલા છે. यद् જેવા સર્વ પ્રાણીઓ ઉપરની દયાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સામાન્ય દયા (કહેલી છે), દરેક ઉપર જૂદી જૂદી અશક્ય હોવાથી (કહેલી) નથી. પોતાના ચિત્તમાં તેઓનું કલ્યાણ વિચારવું. (તેઓ માટે) ભગવાનની કૃપાની પ્રાર્થના કરવી તથા શાસ્ત્રમાં મના કરેલ ન હોય તેવો દેહસંબંધ (સંબંધ રાખવો એવું) જે એક કાર્ય બધાએનું હિત કરનારૂં હોય તે ભગવાનની પ્રસન્નતા કરાવનારૂં છે. 'ત્યારે બધા તે જ કેમ કરતા નથી? કારણ કે (તે) વળી સ્હેલાઉથી થઈ શકે તેવું છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટોને પ્રાપ્ત ન થાય તેવી' વિશેષણ કહેલું છે. આ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપરની દયા દુષ્ટોને પ્રાપ્ત થતી નથી જ, તેઓનાં હૃદયમાં કોઈપણ સમયે દયા ઉત્પન્ન થતી નથી, એવો અર્થ છે. આજ દુષ્ટનું ચિહ્ન છે. બંનેના[1] ત્રણ કારણો છે. (૧) (પહેલું) કારણ કે આ ભગવાન સાત્ત્વિક વિગેરે જૂદા જૂદા પ્રકારથી ભેદવાળા જૂદા જૂદા પુરુષોમાં **अवहितः** સાવધાન થઈ તેનામાં રહેલા છે. જો તે ભગવાન કોઇક સમયે જ (ત્યાં) રહેતા હોય, તો કોઇ સમયે (કરેલી તેમની) પૂજાથી પ્રસન્ન થાય; પરંતુ કોઈ સમયે તેમનો અપરાધ અને કોઈ સમયે પૂજન કરવાથી તો પ્રસન્ન થતા નથી; કારણ કે પગ ઉપર પ્રહાર કરેલો અને શિર ઉપર પૂજન કરેલો (કોઇ) પ્રસન્ન થતો નથી. (૨) વળી આ (ભગવાન) બધાના મિત્ર છે. તેથી કોઇ સમયે પણ (કોઇનો) અપરાધ કરવાથી પણ પ્રસન્ન થતા નથી. (૩) વળી આ અંતઃકરણથી જ કરેલાં પૂજાનાં સાધનોથી પ્રસન્ન થાય છે, બહારથી (કરેલાં) સાધનોથી પ્રસન્ન થતા) નથી. તેથી જે પ્રકારથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય, તે જ સાધન છે. બીજું (સાધન) તો પરંપરાથી (સાધન થાય છે). જેનાથી (ભગવાન) પ્રસન્ન થતા નથી, તે તો સાધન નથી જ, એવો નિશ્ચય છે. ૧૨.

નીચેના શ્લોકમાં આ જ (અર્થ) કહેતાં પહેલાં કહેલા નિર્ણયનો ઉપસંહાર કરે છે:—

पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेन चोग्रतपसा व्रतचर्यया च ॥
आराधनं भगवतस्तव सत्क्रियार्थो धर्मोऽर्पितः कर्हिचिद् ध्रियते न यत्र ॥ १३ ॥

---

૧. 'બંનેના' એટલે (ભગવાન) પ્રસન્ન થવાનાં અને પ્રસન્ન ન થવાનાં (प्र)

તેથી પુરુષો યજ્ઞ વિગેરે, દાન અને ઉગ્ર તપ તથા વ્રતનું આચરણ (એ) જાતજાતના કર્મોથી આપ ભગવાનનું પૂજન કરે એ કર્મનું ઉત્તમ ફલ છે, (કારણ કે) ત્યાં (આપને) અર્પણ કરેલો ધર્મ કોઈ સમયે નાશ પામતો નથી. ૧૩.

તે કારણથી પુરુષોની ક્રિયાનું આ જ ઉત્તમ ફલ છે કે જાત જાતના લૌકિક અને વૈદિક કર્મોથી આપ ભગવાનનું પૂજન (કરવું). 'યજ્ઞ વિગેરે' શબ્દથી યજ્ઞો, કૂવા ખોદાવવા વિગેરે દેવોની પ્રસન્નતા કરાવનારાં (કર્મો) કહેલાં છે. 'દાન' શબ્દથી મનુષ્યોની પ્રીતિ કરાવનારો, 'ઉગ્રતપ' શબ્દથી પોતાની જ અથવા દેહની પ્રસન્નતા કરાવનારાં, (અને) 'વ્રતનું આચરણ' શબ્દથી અંતઃકરણની (પ્રસન્નતા કરાવનારાં કર્મો કહેલાં છે). એ રીતે લૌકિક અને અલૌકિકના ભેદથી બધાંએ કર્મો આપનાં પૂજનરૂપ અથવા તેનાં[1] કારણરૂપ થાય તો કર્મનું ઉત્તમ ફલ આપનારાં થાય, એટલે શાસ્ત્રમાં કરવાની આજ્ઞા કરેલાં કર્મોનાં ફલરૂપ થાય છે.

'ધર્મ' પુરુષાર્થ હોવાથી, અથવા સંપત્તિ અને કલ્યાણ કરાવનારો હોવાથી સ્વતંત્ર ફલરૂપ છે, તેથી એમ કેમ કહો છો કે બધાં (કર્મો)થી ભગવાનનું પૂજન થાય તો (તે) ફલરૂપ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ત્યાં (આપને) અર્પણ કરેલો ધર્મ (કોઈ સમયે નાશ પામતો નથી)' એમ કહેલું છે. **यत्र** ભગવાનને **अर्पितः** સમર્પણ કરેલો ધર્મ કોઈપણ સમયે **न म्रियते** નાશ પામતો નથી. જો ધર્મ ફલ પ્રાપ્ત કરવા અથવા સ્વતંત્ર રીતે (ભગવાનના સંબંધ વિના) (કરેલો હોય), તો 'કીર્તન કરવાથી ધર્મનો નાશ થાય છે' 'પહેલાં કરેલાં પુણ્યનો નાશ થાય છે' 'એક વર્ષનું પુણ્ય નાશ પામે છે' વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે તેનો નાશ થવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. જો તે (ધર્મ)થી ભગવાનનું પૂજન થાય, તો ભગવાનનાં કાર્યમાં યોજેલો (ધર્મ) ભગવાનના સંબંધને લીધે નિત્ય (નાશરહિત) થાય છે, (અને) અક્ષય ફલ આપવા માટે તે (તેવા ધર્મ)ની જરૂર હોવાથી, તેનો કોઈપણ સમયે નાશ થતો નથી. ૧૩.

એ રીતે સર્વ શાસ્ત્રાર્થ કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી ભગવાનને નમન કરે છેઃ—

शश्वत्स्वरूपमहसैव निपीतभेदमोहाय बोधधिषणाय नमः परस्मै ॥
विश्वोद्भवस्थितिलयेषु निमित्तलीलारासाय ते नम इदं चकृमेश्वराय ॥ १४ ॥

સદા સ્વરૂપના તેજથી જ જેમણે ભેદ અને મોહનો લય કરેલો છે, જેમની જ્ઞાનમાં જ બુદ્ધિ છે, વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયનાં નિમિત્ત બનેલી લીલામાં જેમને રસનો સમૂહ છે તેવા નિયામક આપ આ ઈશ્વરને અમે નમન કરીએ છીએ. ૧૪.

આ [2]બ્રહ્માની પહેલાનાં ભગવાનનાં નમન કરવા યોગ્ય છ રૂપો છે. તેમાંનું (૧) આ જ એક રૂપ શેષ ઉપર શયન કરનાર નારાયણ છે. (૨) બીજું પુરુષ (૩) ત્રીજું સર્વ તત્ત્વો સાથેનો પ્રકૃતિનો પતિ પુરુષ (૪) ચોથું કાલ (૫) પાંચમું યજ્ઞ (અને) (૬) છઠું પુરુષોત્તમ. તે પૈકી હૃદયમાં દેખાતા આ સ્વરૂપને તેના આવશ્યક ગુણો કહેતાં નમન કરે છે, (અને) કદાચ આ પોઢતું સ્વરૂપ મોહરૂપ હશે એવી શંકા થતાં, તેમાં મોહ વિગેરે નથી એમ કહે છે. અથવા[3] આ રૂપ અક્ષર (બ્રહ્મ) છે. પોઢતું સ્વરૂપ તો આગળ બે શ્લોકોથી કહેશે.

---

૧. 'તેનાં' એટલે (ભગવાનના) પૂજનનાં (પ્ર)

૨. 'આ' એટલે ચાર મુખવાળા (પ્ર)

૩. (શેષ ઉપર) પોઢેલા સ્વરૂપની કથા ચાલતી હોવાથી, આ પોઢેલાં સ્વરૂપનું પહેલાં વર્ણન કરે છે એમ સ્વીકારીને, અહિં જે લક્ષણો (વિશેષણો) કહેલાં છે તેના બલથી આ અક્ષરરૂપ છે એવો જૂદો મત જણાવે છે. આ મત પ્રમાણે પોઢેલું સ્વરૂપ (બે શ્લોકોથી કહેલ હોવાથી), તેનાં બે રૂપ ગણવામાં આવે, તો પાંચ જ સ્વરૂપ થાય. (પ્ર)

शश्वत् સદા **स्वरूपमहसैव** નિરંતર પ્રકાશતા પોતાના તેજથી જ સંપૂર્ણ રીતે લય કરેલો છે ભેદ અને મોહનો જેણે તેવું (આ રૂપ છે). ભેદ અને મોહ એ બે જ જીવપણું (પ્રાપ્ત) કરાવનારા છે. જીવ (બ્રહ્મથી) વિખૂટો અને મોહ પામેલો હોય છે. તેથી (આ સ્વરૂપમાં) દોષ ન હોવાથી, (તે) જીવથી જૂદા પ્રકારનું હોવાનું કહેલું છે. 'જેમની જ્ઞાનમાં જ બુદ્ધિ છે' વિશેષણથી ગુણને લીધે (જીવથી) જૂદા પ્રકારનું હોવાનું કહેલું છે. જ્ઞાનમાં જ છે **धिषणा** બુદ્ધિ જેમની તેવું (આ છે). જીવોની બુદ્ધિ તો જડ-રૂપ છે, તેથી જ (આ) **परस्मै** નિયામકને (નમસ્કાર કરીએ છીએ). અહિં નમન કરવાનું કારણ નિયામક હોવાપણું છે. એ પ્રમાણે સ્વરૂપ કહીને, (આનું) કાર્ય કહે છે કે વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયમાં નિમિત્ત બનેલી જે લીલા, તેનાથી **रास:** ક્રીડા છે જેમની, અથવા તેમાં રસનો સમૂહ છે જેમને, (તેવું આ છે). તે અક્ષરરૂપ આપ જ છો, બીજો (કોઈ) નથી, એમ કહેતાં 'આપ આને અમે નમન કરીએ છીએ' શબ્દોથી નમસ્કાર કરે છે. સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરતાં '**इदम्**' 'આ' એમ આ (રૂપ) દેખાડે છે. 'અમે (નમન) કરીએ છીએ' શબ્દથી એમ જણાવે છે કે (મારી) પોતાની અંદર રહેલા બધાએ જીવો સાથે હું નમન કરૂં છું. બોધ પ્રાપ્ત કરવા આ નમન છે એમ જણાવવા 'ઇશ્વરને' શબ્દ યોજેલો છે, (કારણ કે) તેજ સર્વ (કરવા) શક્તિવાળા છે. તેમ ન થાય, (ઈશ્વર બોધ ન કરે), તો તેમની કૃપા વિના જીવ (બ્રહ્મા) તેમનું (સૃષ્ટિ રચવાનું) કાર્ય કેવી રીતે કરે ? ૧૪.

નીચેના શ્લોકમાં પુરુષને નમન કરતાં, પુરુષના બધાએ અવતારોને નમન કરે છે. અથવા,[1] ગયા શ્લોકમાં ભગવાનનાં સામાન્ય રૂપનું વર્ણન કરીને (તેમને) નમન કર્યું. જૂદા જૂદા તો છ ઉત્તમ રૂપો છે. તે પૈકી પહેલા પુરુષ વિગેરે અવતારો છે. તેઓ જન્મેલા છે એવો કોઇકને ભ્રમ થાય, તે દૂર કરવા, નીચેના શ્લોકમાં તે(પુરુષ)ના દોષો દૂર કરતાં (તેને જ) નમન કરે છેઃ—

यस्यावतारगुणकर्मविडम्बनानि नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणन्ति ॥
तेऽनेकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयान्त्यपावृतमृतं तमजं प्रपद्ये ॥ १५ ॥

જેમના અવતાર ગુણ અને કર્મનું અનુકરણ કરનારાં નામો, જેઓ પ્રાણ જતી વખતે નિરાધાર હોઈ બોલે છે, તેઓ અનેક જન્મનું પાપ તરત જ તજી ખુલ્લા દ્વારવાળાં બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, તે જન્મ-રહિતને હું શરણ જાઊં છું. ૧૫.

અવતારો ગુણો અને કર્મોનું **विडम्बयन्ति** અનુકરણ કરે, તેવાં–'દેવકીનંદન ! દયાલો ! ગોવર્દ્ધનો-દ્ધરણ ધીર' એવાં જે નામો, જે પ્રાણીઓ **असुविगमे** પ્રાણ જતી વખતે નિરાધાર થઇને પણ બોલે છે, તેઓ પહેલાં એકઠાં કરેલાં અનેક પાપને પણ તરત જ તજી **अपावृतं** ખુલ્લાં દ્વારવાળાં **ऋतं** બ્રહ્મરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. એ પ્રમાણે સર્વને સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય તેવું કાર્ય કરનારને[2] હું નમન કરૂં છું, એમ 'તે (જન્મરહિતને હું શરણ જાઉં છું)' શબ્દથી કહેલ છે. '**अज**' એટલે જન્મરહિત. 'તે' એટલે ગુણ અને કર્મ વિનાના[3]. એક જાતના[4] પોતાની જાતનાનો જ આદર કરે છે, તેથી ઉત્પન્ન થએલા, ગુણવાળા, કર્મ કરનારાઓને પોતાના જેવો જ ગમે, તેથી (ભગવાન પોતાનાં)તેવાં જન્મ ગુણ અને કર્મો દેખાડી, તેઓને મુક્ત કરાવે છે, પરંતુ તેમનાં તેવાં જન્મ ગુણ અથવા કર્મો નથી.[4] તેથી દોષવિનાના અને ગુણથી ભરપૂર દેહવાળા તેમને **पपद्ये** હું શરણ જાઊં છું, એમ (કહે છે). નમન અને શરણ જવાનું એક અર્થવાળાં છે. ૧૫.

---

૧. ગયા શ્લોકમાં 'નિયામક' કહેલ છે તેનો અર્થ 'સંગરહિત, ઉદાસીન, એકલા' એવો કરી, જૂદો મત અહિંથી કહે છે. આ મત પ્રમાણે રૂપ જણાવનારા શ્લોકો આ શ્લોકથી આરંભી સાત છે. (प्र)

૨. પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાનારાં જે કર્મો અને ગુણો, તે કરનારને (प्र)

૩. તે (ગુણ અને કર્મો)નાં રૂપથી (ભગવાન) પોતે જ પ્રકટ થાય છે, તેથી માત્ર અનુકરણ થતું હોવાથી ગુણો અને કર્મો હોતાં નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪...૪ આ ભાગથી નોટ ૩ માં જણાવેલ અર્થ જ સ્પષ્ટ કરેલો છે. (प्र)

એ પ્રમાણે પુરુષને[1] નમન કરીને, નીચેના શ્લોકમાં સર્વ તત્ત્વો સાથેના પુરુષને નમન કરે છેઃ—

यो वा अहं च गिरिशश्च विभुः स्वयं च स्थित्युद्भवप्रलयहेतव आत्ममूलम् ॥
भित्त्वा त्रिपाद्ववृध एक उरुप्ररोहस्तस्मै नमो भगवते भुवनद्रुमाय ॥ १६ ॥

જે આત્માના મૂલને ભેદીને જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયના કારણરૂપ હું અને શંકર અને વિષ્ણુ પોતે (એમ) ત્રણ ચરણવાળા થઈ વધ્યા, (અને) એકલા ઘણા વધ્યા તે ભુવનવૃક્ષરૂપ ભગવાનને નમસ્કાર. ૧૬.

જે ભગવાન ત્રણ ચરણવાળા થઇ વધ્યા, તે ભુવનવૃક્ષરૂપને નમસ્કાર, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. ત્રણ ચરણો કહે છે–(૧) હું બ્રહ્મા, 'च' 'અને' શબ્દથી જણાવેલાં તપ વિગેરે. (૨) गिरिशः શંકર 'च' 'અને' શબ્દથી જણાવેલા અધર્મ વિગેરે. (૩) विभुः શક્તિવાળા પાલન કરનાર વિષ્ણુ[2] પોતે. 'ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયના કારણરૂપ' શબ્દથી આમનાં કાર્યો કહેલાં છે. જે પુરુષ જ वै નિશ્ચય આ ત્રણ થઇ, ત્રણ ચરણવાળા થઈ, આત્માના મૂલ એટલે પ્રકૃતિને ભેદીને મહત્ (તત્ત્વ) વિગેરે રૂપથી, અથવા મરીચિ વિગેરેના રૂપથી વધ્યા, उरवः ઘણી વૃદ્ધિઓ છે જેમની તેવા થયા. (તેમને નમસ્કાર) તેમની વૃદ્ધિ નીચે અને ઉપર થએલી છે. બ્રહ્માંડની અંદર નીચે પૃથ્વી વિગેરે, કશ્યપ વિગેરે થએલા છે. ઉપર આવરણો (થયા છે). એ પ્રમાણે ભુવનવૃક્ષરૂપ સર્વ શબ્દોથી જણાતા ભગવાન કલ્પવૃક્ષ છે, તેમને નમસ્કાર. ૧૬.

નીચેના શ્લોકમાં કાલરૂપ (ભગવાન)ને નમન કરે છેઃ—

लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ॥
यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यच्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै ॥१७॥

આ લોક નિંદિત કર્મમાં મશગુલ (અને) આપે કહેલા આપના પૂજનરૂપ (તથા) પોતાના (ધર્મરૂપ) કલ્યાણકારી કર્મમાં ગફલતવાળો થાય છે, તેટલામાં જે બલવાન નજીકના સમયમાં તરત જ આના જીવનની આશાનો નાશ કરે છે તે કાલને નમસ્કાર હો. ૧૭.

વિકર્મ એટલે નિંદિત કર્મ, તેમાં (લોક) મશગુલ રહે છે, માત્ર તેમાં જ રચ્યોપચ્યો રહે છે, એવો અર્થ છે. કલ્યાણકારી ધર્મમાં ગફલતવાળો રહે છે. 'મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત થા' (ભ. ગી. ૧૮–૬૫) વિગેરે આપે કહેલાં કર્મમાં ઘણો જ, भवदर्चने આપની પૂજારૂપ (કર્મ) માં, તથા स्वे પોતાના ધર્મરૂપ (કર્મ) માં સંપૂર્ણરીતે ગફલતવાળો હોય છે. તે (લોક) ની જીવનની આશાનો પણ જે નાશ કરે છે (તેને નમસ્કાર હો). 'तावत्' એટલે (તે લોક) નરક પ્રાપ્ત કરે તે પહેલાં (જીવનની આશાનો નાશ કરે છે), અને પછી નરકમાં પણ નાખે છે એવો અર્થ છે. 'इह' એટલે નજીકના સમયમાં, ભગવાનનો અપરાધ કરીને જે મોટો પણ (થએલ) હોય, તેને પણ મારી નાખે છે, એમ જણાવવા 'બલવાન' વિશેષણ કહેલું છે. (કાલ) તેવો ઉપાય કરે છે કે તે જીવતો હોવા છતાં જીવનની આશાનો ત્યાગ કરે છે. એવી રીતના અલૌકિક કાલરૂપ (ભગવાન) ને નમસ્કાર. ૧૭.

નીચેના શ્લોકમાં યજ્ઞરૂપ (ભગવાન)ને નમન કરે છેઃ—

यस्माद्बिभेम्यहमपि द्विपरार्धधिष्ण्यमध्यासितः सकललोकनमस्कृतं यत् ॥
तेपे ततो बहुसवोऽवरुरुत्समानस्तस्मै नमो भगवतेऽधिमखाय तुभ्यम् ॥ १८ ॥

જેને સર્વ લોકોએ નમસ્કાર કરેલ છે તેવાં બે પરાર્ધ (વર્ષ) સુધીના આસન ઉપર બેઠેલો હું પણ જેનાથી ભય પામું છું, (અને) જેને પ્રાપ્ત કરવા મેં ઘણા યજ્ઞો કરી તપ કરેલું છે તે આપ યજ્ઞના આધિદૈવિક ભગવાનને નમસ્કાર. ૧૮.

---

૧. 'પુરુષને' એટલે અક્ષરરૂપ બીજા પુરુષને (प्र) વિરાટ્ પુરુષને, એવો અર્થ જણાય છે.
૨. અહિં પણ 'च' 'અને' શબ્દ છે તે ધર્મ જણાવનારો જાણવો. (प्र)

(૧) યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો યજ્ઞરૂપ અને (૨) લૌકિક એવો કાલ એ પ્રકારનો છે. તે પૈકી લૌકિક (કાલ) ઉપર કહ્યો. હવે (આ શ્લોકમાં) યજ્ઞરૂપ (કાલ) કહે છે. 'એકસો જન્મો સુધી પોતાના ધર્મમાં રચ્યોપચ્યો રહેનાર પુરુષ બ્રહ્માનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને ત્યારપછી મને પ્રાપ્ત કરે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે જે એક હજાર અશ્વમેધરૂપ યજ્ઞરૂપ (ભગવાને) મને બ્રહ્માના સ્થાન ઉપર બેસાડેલો છે, અને હમણાં પણ ઘણાં યજ્ઞો અને તપો કરીને હું તેમને (તેમનું સ્થાન) જ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છું છું એટલે તેમનું સાયુજ્ય જ ઇચ્છું છું. એ રીતે જો કે તે (યજ્ઞરૂપ ભગવાન) મારૂં પ્રિય કરનારા છે, છતાં પણ 'તે (મને) મારશે' એવા વિચારથી હું તેમનાથી ભય પામું છું. જો કે હું બે પરાર્ધ (વર્ષ) સુધીના આસન ઉપર બેઠેલો છું–તે આસનની સ્થિતિની હદ બાંધનારા બે પરાર્ધ (વર્ષો) છે–(હું) જેનાં આસનનો સમય પણ (એવો) મુકરર કરેલો છે, (અને) હું પણ તેવો મુકરર કરેલા સમયવાળો છું–છતાં પણ ઈશ્વરની ગતિ જાણી શકાય તેવી નહિ હોવાથી હું ભય પામું છું જ. જો કે મારૂં આસન સર્વ લોકોએ નમસ્કાર કરેલું હોવાથી મોટું છે, છતાં પણ (ઈશ્વર) મહાન હોવાથી તે (મારો) ત્યાગ ન કરે તે માટે મને ભય (રહે છે). સ્વભાવથી જ હું वहुसवः ઘણા યજ્ઞો કરનારો છું, છતાં પણ તપ કરૂં છું. એ રીતે સમીપ ન જઈ શકાય તેવા આપ, યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા દેવને નમસ્કાર. ૧૮.

નીચેના શ્લોકમાં પુરૂષોત્તમને નમસ્કાર કરે છેઃ—

तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनिष्वात्मेच्छयाऽऽत्मकृतसेतुपरीप्सया यः ॥
रेमे निरस्तरतिरप्यवरुद्धदेहस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥ १९ ॥

વિષયોનો નિગ્રહ કરેલ હોવા છતાં પણ જે પોતાની ઇચ્છાથી પોતે કરેલી મર્યાદાનું પાલન કરવા હલકાં પ્રાણીઓ મનુષ્યો દેવો વિગેરે જીવોની યોનિમાં દેહ ધારણ કરી રમણ કરે છે તે ભગવાન પુરુષોત્તમને નમસ્કાર. ૧૯.

હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો અને દેવો (અનુક્રમે) તામસ રાજસ અને સાત્ત્વિક* દેહવાળા છે; તે વિગેરે બીજા પણ ત્રણ પ્રકારના (જીવો) છે. 'જીવોની યોનિમાં' જીવોની ઉત્પત્તિના સ્થાનોમાં **आत्मेच्छया** પોતાની ઇચ્છાથી જ દેહ ધારણ કરીને, લીલા માટે દેહ જેમણે સ્વીકારેલો છે તેવા થઈને, **आत्मकृतसेतुपरीप्सया** પોતે કરેલી મર્યાદાનું પાલન કરવા જે રમણ કરે છે; મનુષ્યો વિગેરેને પોતાની સમાન કરીને, પોતે રચેલા ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે જ શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપ ધારણ કરીને હલકાં પ્રાણીઓ વિગેરે હરકોઈમાં, વિષયોનો નિગ્રહ કરેલો હોવા છતાં જે રમણ કરે છે–આવા (પુરૂષોત્તમને નમસ્કાર). (આ) અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છે. લોકને બોધ કરવા, લોકની દૃષ્ટિએ એ રીતે દેહ ધારણ કરવાનું કહેલું છે. અથવા अवरुद्धाः નિગ્રહ કરેલો છે देहाः દેહોનો જેમણે તેવા (પુરુષોત્તમ છે). તેમને વિષયોની ઇચ્છા પણ નથી, દેહ પણ નથી, છતાં પણ સ્વરૂપથી જ આનંદરૂપ હોઈ રમણ કરે છે. ૧૯.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી કારણ અને કાર્યની અવસ્થાનાં બે સ્વરૂપના વર્ણનથી નારાયણને નમસ્કાર કરે છેઃ—

योऽविद्ययाऽनुपहतोऽपि दशार्धवृत्त्या निद्रामुवाह जठरीकृतलोकयात्रः ॥
अन्तर्जलेऽहिकशिपुस्पर्शानुकूलां भीमोर्मिमालिनि जनस्य सुखं विवृण्वन् ॥ २० ॥

જે દશના અર્ધ કાર્યવાળી અવિદ્યાના અંતરાય વિનાના હોવા છતાં, લોકના સમૂહને (પોતાનાં) ઉદરમાં રાખી, જનને સુખ સમજાવતાં, ભયંકર મોજાંઓની હારવાળા જલની અંદર સર્પની શય્યાના સ્પર્શને લીધે સુખ કરનારી નિદ્રા કરે છે (તેમને નમસ્કાર. શ્લો. ૨૧.) ૨૦.

જે દશનાં અર્ધ કાર્યવાળી એટલે પાંચ કાર્યવાળી અવિદ્યાના અંતરાય વિનાના હોવા છતાં નિદ્રા કરે છે (તેમને નમસ્કાર); કારણ કે કોઈપણ પોતાનું વિસ્મરણ થયા વિના નિદ્રા કરવા યોગ્ય નથી. 'પાંચ

* વૃંદાવન–બેસવાળી પ્રતનો तामसराजससात्त्विकदेहाः પાઠ લીધો છે.

કાર્યવાળી' એમ કહેવાનું હતું ત્યાં 'દશના અર્ધ કાર્યવાળી' એવું વચન વિદ્યા અને અવિદ્યા સરખા વિભાગોવાળી છે એમ જણાવવા (કહેલું છે). જેમ વિદ્યાએ સાહાય્ય ન કરવા છતાં પણ જાગે છે, એવી રીતે અવિદ્યાથી થતા અંતરાય વિનાના રહીને પણ નિદ્રા કરે છે; તેથી ભગવાનમાં વિદ્યા અને અવિદ્યાનાં કાર્ય (થતાં) નથી; પરંતુ તે (કાર્ય) જેવી લીલા હોય છે એમ જણાવવા (એવું વચન કહેલું છે). વળી ઉદરમાં રાખેલો છે લોકનો સમૂહ જેમણે તેવા છે. બધાએ લોકોને પોતાનાં ઉદરમાં રાખી શયન કરે છે. જેમ લોકને સ્વપ્ન થાય છે, તેમ અત્યારે આમનામાં (નારાયણમાં) લોકો છે. આજ નિદ્રા સાથે સ્વપ્ન કરનારા છે. તેથી સ્વપ્નમાં કાર્ય કરવા છતાં પણ માયિક જ કાર્ય કરે છે. જો હમણાં પણ નિદ્રામાં રહેલા જ કાર્ય કરે તો ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારૂં કાર્ય પણ–તેનું મૂલ અસત્ હોવાથી–મૂળ વિનાના ફૂલનાં વૃક્ષની પેઠે અસત્ જ થાય. વળી જે ભયંકર મોજાંઓની હારવાળા જલની અંદર સર્પની શય્યાના સ્પર્શને લીધે સુખ કરનારી નિદ્રા કરે છે, (તેમને નમસ્કાર); કારણ કે કોઈપણ જલમાં સૂતું નથી, તેમાં પણ મોજાંઓને લીધે ખળભળતાં (જલ)માં (સૂતું નથી), તેમાં પણ સર્પના દેહ ઉપર સૂવું એ તામસી અવસ્થા છે. જલમાં સૂવાનું સંપૂર્ણ રીતે અયોગ્ય છે. ખળભળાટવાળા સ્થલમાં શયન ઘણો શ્રમ સૂચવનારૂં છે, અને સર્પ ઉપર શયન મૃત્યુના કારણોની પણ દરકાર કર્યા વિના શયન (કરવાનું) સૂચવનારૂં છે. 'શા માટે એવા પ્રકારે શયન કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જનને સુખ સમજાવતાં' એમ કહેલું છે. 'જનને' એટલે જન્મ લેનારને, આવી સ્થિતિ જો હોય તો સુખ થાય છે, એમ લોકને विवृण्वन् સમજાવતાં (શયન કરે છે). તેથી જો (તે) આમ જ રહ્યા હોય ત્યારે જો સૃષ્ટિ થાય, તો જે ઉત્પન્ન થાય તેમને મોક્ષ વિગેરે (પ્રાપ્ત) થવાનું ન બને; તેથી આ અવસ્થાનો ત્યાગ કરવાની પ્રાર્થના કરવાના વિચારથી (બ્રહ્માએ) આ અવસ્થાનું એ પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે. ૨૦.

નીચેના શ્લોકમાં સૃષ્ટિના આરંભમાં તેમની કાર્ય કરવાની અવસ્થા કહે છેઃ—

यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्य ! लोकत्रयोपकरणो यदनुग्रहेण ॥
तस्मै नमस्त उदरस्थभवाय योगनिद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय ॥ २१ ॥

હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય! જેમની નાભિરૂપ કમલના ભવનમાંથી હું (ઉત્પન્ન) થયો, જેમની કૃપાથી (હું) ત્રણ લોકરૂપ ઘરવખરીવાળો થયો, તેવા આપ, જેમના ઉદરમાં જગત્ રહેલું છે અને યોગનિદ્રાના અંતે જેમનાં કમલ જેવાં નયનો વિકસે છે તેમને નમસ્કાર. ૨૧.

જેમની નાભિરૂપ કમલના ભવનમાંથી હું બ્રહ્મા (ઉત્પન્ન) થયો, તેમને નમસ્કાર, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. '(નારાયણ) પિતા હોવાથી, નમન જ કરવું જોઇએ. સ્તુતિનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય!' એવું સંબોધન કરેલું છે. જે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે, તેમની સ્તુતિ કરીને જ કાંઈપણ કરવું જોઈએ. જેમ પુરુષનો ઘડો વસ્ત્ર વિગેરે ઘરવખરી છે, તેમ ત્રણ લોક જેની ઘરવખરી છે તેવો (હું છું). (મારી) આવી સ્થિતિ તેમની કૃપાથી જ થઈ છે એમ 'જેમની કૃપાથી' શબ્દથી કહેલ છે. જેમની કૃપાથી (હું) ત્રણ લોકરૂપ ઘરવખરીવાળો થયો, એવો સંબંધ છે. તેવા તે આપને નમસ્કાર. નમન કરવાનું પ્રયોજન 'જેમના ઉદરમાં જગત્ રહેલું છે' વિશેષણથી કહેલું છે. બધુંએ વિશ્વ તેમનાં ઉદરમાં રહેલું છે. તે જો (તે) આપે, તો સૃષ્ટિ થાય એવો (અર્થ છે). 'ત્યારે સૂતેલાને નમસ્કાર (કરવા) યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'યોગનિદ્રાના અંતે જેમનાં કમલ જેવાં નયનો વિકસે છે' એમ કહેલું છે. યોગનિદ્રાના અંતે વિકસતાં છે કમલનાં જેવાં બે નયનો જેમના (તેવા છે). યોગનિદ્રા સૃષ્ટિના જેવી કોઈ એક શક્તિ છે. બંને સરખા કાલવાળી (સરખા સમય સુધી રહેનારી) બેનો છે. તે (યોગનિદ્રા) પ્રલય સમયે ભગવાનમાં રહે છે. (પ્રલયના) આરંભની ક્ષણે તેના પહેલા અંશનો (ભગવાનને) સંબંધ થાય છે, (અને) પ્રલયના અંતે તો તેના છેલ્લા અંશને (ભગવાનનો સંબંધ હોય છે). આ જ તે (પ્રલય)નો અંત છે. તેથી આ નિદ્રાના અંતનો સમય છે, તેથી (અત્યારે) નમન કરવું યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. ૨૧.

એ રીતે નમન કરીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો) થી પોતાના ઇચ્છેલા પદાર્થો માટે પ્રાર્થના કરે છે. (૧) (બ્રહ્માને) સૃષ્ટિ રચવા ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલ હોવાથી, તેનો બીજામાં અધિકાર નથી, અને [1]સૃષ્ટિ (રચવા) માં પદાર્થોનાં જ્ઞાનની જરૂર છે. તેમ (જ્ઞાન) ન હોય, તો જ્ઞાન અને બુદ્ધિનો સંબંધ [2]કરી જ ન શકાય, અને (જગત્ કેમ રચાય તે) જાણીને કરવું જોઇએ. (૨) વળી ચિત્ત ભગવાનનાં ચરિત્રમાં પરોવાએલું હોય તે જરૂરી છે, કારણ કે ભગવાનને ઉપયોગમાં આવે તેવી સૃષ્ટિ રચવાની છે. (૩) વેદો ભૂલાય નહિ તે પણ જરૂરી છે. તેમ થાય (વેદો ભૂલાય), તો પાપીએ કરેલું કાર્ય પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે ઉપયોગી ન થાય. (૪) વળી કાર્યમાં ઉપયોગી થાય તે માટે સંતોષ રાખીને શોક દૂર કરવાની પણ જરૂર છે. તેથી ચાર વર માટે (બ્રહ્મા) પ્રાર્થના (કરે છે). [1]તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી ભગવાનનાં જ્ઞાનનો પોતાને સંબંધ થાય તેવી પ્રાર્થના કરે છે, કારણ કે પહેલાં (તેમનામાં) સૃષ્ટિ (રચવા) નું સામર્થ્ય હોવા છતાં, બુદ્ધિના ઉદ્વેગને લીધે તેની સ્ફૂર્તિ થતી ન હતી, અને (તેથી) પ્રતિકૂલ (જગત્) થાય (રચાય) :—

सोऽयं समस्तजगतां सुहृदेक आत्मा सत्त्वेन यन्मृडयते भगवान् भगेन ॥
तेनैव मे दृशमनुस्पृशताद्यथाहं स्रक्ष्यामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोऽसौ ॥ २२ ॥

સર્વ જગતના મિત્ર, એકલા, આત્મા તે આ ભગવાન, ભગરૂપ સત્ત્વથી જે (જગત)ને સુખી કરે છે તેનાથી જ—હું જેમ પહેલાંની પેઠે આ (જગત્) રચું તે પ્રકારે—મારી દૃષ્ટિનો સ્પર્શ કરો. પ્રણામ કરનાર જેમને પ્રિય છે તેવા આ છે. ૨૨.

તે આ ભગવાન જે સત્ત્વથી જગતને સુખી કરે છે, તેનાથી જ મારી દૃષ્ટિનો સ્પર્શ કરો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (ભગવાન) બધાનું હિત કરનારા હોવાથી, આદર વિનાના રહેતા ન હોવાથી અને આવશ્યક હોવાથી, ભગવાનનું જ્ઞાન સૃષ્ટિ (રચવા) માં જરૂરી છે. તે માટે 'સર્વ જગતના મિત્ર, એકલા, આત્મા' એવા ત્રણ વિશેષણો કહેલાં છે. (ભગવાન) એકલા હોવાથી સર્વને સમાન, એક સ્વભાવવાળા છે, એવો અર્થ છે. 'આત્મા' હોવાથી (સર્વને) જરૂરી છે. **यत्** જે કારણથી **सत्त्वेन** જ્ઞાન અને સુખનાં કારણ બનેલ સત્ત્વગુણથી **मृडयते** સુખી કરે છે, અથવા '**यत्**' એટલે (જે) પ્રસિદ્ધ (જગતને સુખી કરે છે, (તેથી મારી દૃષ્ટિનો સ્પર્શ કરો). જગત્ રચવાનું સ્પષ્ટ હોવાથી * કહેલું નથી. 'ભગરૂપ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તે સત્ત્વ ભગરૂપ એટલે ઐશ્વર્ય વિગેરે (ભગવાનના) છ ગુણોરૂપ છે, 'તેનાથી મારી દૃષ્ટિનો સ્પર્શ કરો' એમ ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણોની પ્રાર્થના કરી. 'તેથી શું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'હું જેમ પહેલાંની પેઠે રચું' એમ કહેલું છે. ઉદ્વેગ, અજ્ઞાન અને વિષમપણું જશે, ત્યારે પહેલાંની પેઠે (જગત્) રચીશ. 'આટલું (બધું ભગવાન) કેમ આપશે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રણામ કરનાર જેમને પ્રિય છે તેવા આ છે' એમ કહેલું છે. આ **प्रणतप्रियः** પ્રણામ કરનાર જેમને પ્રિય છે તેવા છે. પ્રિય હોય તેને બધુંએ આપવામાં આવે છે. આ (ભગવાન) જ આવા છે, બીજો કોઈ (આવો) નથી, એવો અર્થ છે. ૨૨.

નીચેના શ્લોકમાં (પોતાનું) ચિત્ત ભગવાનના ચરિત્રમાં પરોવાએલું રહે તે માટે પ્રાર્થના કરે છેઃ—

एष प्रपन्नवरदो रमयाऽऽत्मशक्त्या यद्यत्करिष्यति गृहीतगुणावतारः ॥
तस्मिन्स्वविक्रममिदं सृजतोऽपि चेतो युञ्जीत कर्मशमलं च यथा विजह्याम् ॥२३॥

શરણ આવેલાને વર આપનાર આ (ભગવાન) ગુણાવતાર ધારણ કરીને પોતાની શક્તિ રમાવડે જે જે કરે છે તેમાં (તેમના) પોતાના પરાક્રમરૂપ આ (જગત્) રચતાં પણ જે પ્રકારે કર્મનાં પાપનો હું ત્યાગ કરૂં તેવી રીતે (મારૂં) ચિત્ત પરોવાએલું રહો. ૨૩.

૧...૧ જે જે પદાર્થની જરૂર છે, તે તે સ્પષ્ટ કરી તેને માટે પ્રાર્થના કરેલી છે એમ આ ભાગથી કહે છે. (प्र)

૨. જ્ઞાન ભગવાનના સંબંધવાળું સત્ત્વરૂપ છે, તેનો ભગવદીય સર્વ પદાર્થો અને ભગવાનના સ્વરૂપનું પોતાને જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી સંબંધ કરાવવો એટલે બુદ્ધિમાં તે જ્ઞાન ઉતારવું તે (प्र)

* જગત્ સુખી કરવાનું કહ્યું, પણ રચવાનું કહ્યું નથી, તેનું કારણ આથી જણાવ્યું.

જો ચિત્ત ભગવાનનાં ચરિત્રમાં પરોવાએલું ન હોય, તો અહંકાર થવાથી ગર્વ થાય, ગફલતને લીધે કઠોર કાર્ય કરવાથી દોષ અને નાશ થાય. સત્ત્વના અંશથી કરેલું, અથવા જ્ઞાન સાથેના (સત્ત્વના અંશ) થી અથવા અમુક પ્રકારના (તેના) વિભાગથી કરેલું ચરિત્ર તેવો આનંદ ઉત્પન્ન કરતું નથી. તેથી બ્રહ્માનંદરૂપ रमया લક્ષ્મીથી–(પોતાથી) જૂદી નથી એમ જણાવવા પોતાની શક્તિરૂપ (લક્ષ્મીથી)–શરણ આવેલાને વર આપવા માટે (ભગવાન) જે જે કરે છે, અને તે પણ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે જીવ ગ્રહણ કરે તે માટે ગુણાવતાર ધારણ કરીને કરે છે (તેમાં આ જગત્ રચતાં મારૂં ચિત્ત પરોવાએલું રહો). ધારણ કરેલા છે ગુણાવતારો જેમણે તેવા (થઈ ભગવાન કાર્ય કરે છે). ધર્મરૂપ ગુણોના અવતારો પહેલાં ૨–૭–૧ વિગેરેથી કહેલા છે. અથવા પુરુષમાં રહેલા ભગવાનના બધા ગુણો પ્રકટ થયા તે ગુણાવતારો છે, તેમને લઈ ભગવાન જે જે કરશે તેવા–કાલ કર્મ અને સ્વભાવે કરેલા (પદાર્થો) [illegible] ભગવદીય પદાર્થો થવાના. સામાન્ય રીતે (સૃષ્ટિ) રચવાનો અધિકાર મને આપેલો હોવાથી તેમનો પણ કર્તા હું જ છું. તેથી આપના तस्मिन् તે ચરિત્રમાં આપના પરાક્રમરૂપ इदं આ જગત્ રચતાં પણ મારૂં (ચિત્ત) પરોવાએલું રહો–આપનાં ચરિત્રમાં જ (મારૂં) ચિત્ત સદા પરોવાએલું રહો.

'જો કે કાલ વિગેરેથી થતી સૃષ્ટિમાં ગર્વ ન થાય તે માટે અને ભગવાનનું સ્મરણ રહે તે માટે ચિત્ત (ભગવાનનાં) ચરિત્રમાં પરોવાએલું રહે તે યોગ્ય છે, પરંતુ ભગવાનના (પદાર્થો)ની સૃષ્ટિમાં તેની જરૂર નથી, કારણ કે ઉપર જણાવેલા દોષો (તેમાં) સંભવતા નથી' એવી શંકા થાય, તો (કહીએ છીએ કે) આ (સૃષ્ટિ)માં પણ એ દોષો સંભવતા હોવાથી (ચિત્ત) ચરિત્રમાં પરોવાએલું રહે તે યોગ્ય જ છે (૧) આ (સૃષ્ટિ)માં રચાનારા (પદાર્થો) ભગવદીય હોવાથી જો જરા પણ રચના ભગવાનની ઇચ્છાથી વિપરીત રીતે થાય, તો ભગવાનનો દ્રોહ થાય, અને (૨) રચાનારા (પદાર્થો)નો શાપ લાગે. તે બંને (દોષ) દૂર થાય તે માટે (ભગવાનનાં) પોતાનાં પરાક્રમરૂપ આ (જગત્) રચતાં પણ (મારૂં) ચિત્ત (તેમનાં ચરિત્રમાં) પરોવાએલું રહો. વળી કર્મથી સંપૂર્ણરીતે પાપ થાય છે, કારણ કે રચાનારાં (પદાર્થો)નું સંપૂર્ણ પ્રકારે હિત થતું નથી, અને તે પાપનો હું જે પ્રકારે ત્યાગ કરૂં (તેવી રીતે ચિત્ત ચરિત્રમાં પરોવાએલું રહો). ૨૩.

અને રૂપસૃષ્ટિ નામને અધીન હોવાથી (પ્રજાને) કર્મનું જ્ઞાન કરાવવા માટે વેદની જરૂર હોવાથી નીચેના શ્લોકમાં વેદ જે પ્રકારે ભૂલાય નહિ તેવી પ્રાર્થના કરે છેઃ—

नाभिह्रदादिह सतोऽम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः ॥
रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे मा रीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः ॥ २४ ॥

અહિં જલમાં રહેલા જે અનન્તશક્તિવાળા પુરુષની નાભિરૂપ ઉંડાણમાંથી જ્ઞાનશક્તિરૂપ હું (ઉત્પન્ન) થયો તે હું આમનું આ વિચિત્ર રૂપ વિસ્તારૂં, ત્યારે મારૂં વેદની વાણીનું ઉચ્ચારણ નાશ ન પામો. ૨૪.

અહિં જલમાં રહેલા (જે) પુરુષની નાભિરૂપ ઉંડાણમાંથી હું (ઉત્પન્ન) થયો, તે અનંતશક્તિવાળાનું જ વિચિત્ર રૂપ હું વિસ્તારૂં ત્યારે, મારી વાણીનું ઉચ્ચારણ વેદ मा रीरिषीष्ट નાશ ન પામો. 'અહિં રહેલા' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ભવિષ્યમાં તિરોહિત થશે તેથી *પ્રશ્ન થઈ શકશે નહિ. આપ (ભગવાન)-માંથી જ હું ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી બીજાને *પ્રશ્ન કરેલ નથી. (હું) જ્ઞાનશક્તિરૂપ હોવાથી (વેદો) ભૂલું તે અયોગ્ય છે. 'વિચિત્ર રૂપ (જગત્)' શબ્દથી ભૂલવાનું કારણ (કહેલું છે). 'નાભિરૂપ ઉંડાણમાંથી' શબ્દથી શોધી કાઢવાનું દુઃખ સૂચવેલું છે. 'અનંતશક્તિવાળા' વિશેષણથી ભૂલાય નહિ તેવું દાન કરવાની શક્તિ (જણાવેલી છે). 'હું' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે જે કૃપાવડે આટલી (મારી ઉન્નતિ)

* જૂઓ નોટ ૪. પૃષ્ઠ ૨૧.

કરી, તે કૃપા ભવિષ્યમાં પણ ચાલુ રાખશો. 'આમનું (આ) રૂપ'[1] શબ્દોથી 'હલ લેતાં બ્રહ્માનું તેજ જતું રહે છે' એ નિયમ પ્રમાણે વેદ સ્ફૂરવાના કારણરૂપ ધર્મનો નાશ સૂચવેલો છે. વળી 'च' 'અને'[2] શબ્દથી ભગવાનનો અપરાધ (થવાનું સૂચવેલ છે). (विसर्गः એટલે) સારી રીતે વાસના[3] સાથે તે[3] જવું (બહાર નીકળવું), પ્રાયશ્ચિત્તની પેઠે નહિ. 'रिष्' ધાતુ 'હિંસા' અર્થવાળો છે, તેનાં ઇચ્છાર્થકનું અદ્યતન ભૂતકાલનું (रीरिषीष्ट) રૂપ છે. 'मा' શબ્દનો સંબંધ હોવાથી (અદ્યતન ભૂતકાલનો) अ નથી. અથવા 'ऋ' ધાતુ 'ગતિ' અર્થવાળો છે, તેના આશીર્લિઙ્માં ऋને બદલે री કરવાથી (આ) રૂપ (થએલું છે). થોડા પણ અંશથી સર્વ પ્રકારે અનિયમિતપણું છે; (કારણ કે) પાણિનિ ૬-૪-૧૧૨ પ્રમાણે (रि) હ્રસ્વ કરવામાં આવે તો પણ (रींमांनो) ई અનિયમિત છે. પાણિનિ ૮-૨-૨૯ પ્રમાણે (रिष् ધાતુનું રૂપ કરતાં) 'ष्'નો લોપ થાય છે.

(विसर्गः એટલે) વિવિધ ઉચ્ચાર વેદનો, અથવા બ્રહ્માનું બધુંએ વાક્ય વેદરૂપ છે. વેદના બીજા શબ્દોનું (ઉચ્ચારણ) નાશ ન પામવાનું માગ્યું નથી એમ જણાવવા 'निगमस्य' વેદની વાણીનું (ઉચ્ચારણ)' એમ કહેલું છે. 'વેદ (હું) ભૂલું નહિ' એમ કહેવાનું હતું, તે જે જૂદા પ્રકારે કહ્યું, તે એમ જણાવવા (કહ્યું છે) કે જેમ બીજાનાં (વચન)નું પણ સ્મરણ રહે છે તેમ (આપ ભગવાનના) વરથી માત્ર (વેદનું) સ્મરણ રહે એવી પ્રાર્થના નથી. તેથી જ 'નાશ ન પામો' એવો પ્રશ્ન[4]કરેલ છે. ૨૪.

નીચેના શ્લોકમાં સંતોષ આપીને શોક દૂર કરવાની પ્રાર્થના કરે છેઃ—

सोऽसावदभ्रकरुणो भगवान् विवृद्धप्रेमस्मितेन नयनाम्बुरुहं विजृम्भन् ॥
उत्थाय विश्वविजयाय च नो विषादं माध्व्या गिराऽपनयतात्पुरुषः पुराणः ॥२५॥

તે આ ઘણા દયાળુ પુરાણ પુરુષ ભગવાન ઘણા વધેલા પ્રેમવાળા મંદ હાસ્યથી નયનકમલને વિકસાવતાં ઉભા થઈને વિશ્વમાં વિજય અને (અનુકૂલતા) થાય તે માટે અમારા શોકને મધુર વાણીથી દૂર કરો. ૨૫.

આ (ભગવાન) ઉભા થઈને મધુર વાણીથી મારા શોકને દૂર કરો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. પ્રાર્થના કરેલું આપવાની (તેમની) શક્તિ હોવાનું જણાવવા 'તે' શબ્દથી ઉપર કહેલા (ભગવાન) જણાવેલા છે. अदभ्रा ઘણી છે કરુણા જેમની (તેવા તે છે). પ્રાર્થના કરેલું આપવાનું કારણ દયા જ છે. 'ભગવાન' હોવાથી પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છે. 'ઘણા વધેલા પ્રેમવાળા મંદહાસ્યથી' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) ભક્તના દુઃખનું સ્મરણ થવાથી ભગવાનની પ્રીતિ ભક્ત ઉપર ઘણી વધે છે. (ભક્તને) દુઃખ ન થાય અને (તે) શાસ્ત્રનો આગ્રહ તજે તે માટે (ભગવાન તેને) કાંઈક મોહ પણ (ઉત્પન્ન) કરે છે. ત્યારે કઠોરતા ન રહે તે માટે ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ (નયન) શીતલ જલ સાથે એટલે વિષયસુખ સાથે સંબંધમાં આવતી હોવાથી, જીવને પણ વિષયસુખનો સ્પર્શ

---

૧. 'આમનું આ રૂપ' એટલે 'આમનું આ રૂપ વિસ્તારું' એમ કહેલું હોવાથી શ્લોકમાં अस्य પ્રપંચનો આકાર विवृण्वतः સારી રીતે સ્વીકારતાં, એવો અર્થ જાણવો (प्र) 'अस्य' શબ્દ ભગવાન માટે જ યોજેલો જણાય છે, કારણ કે શ્રીસુબોધિનીમાં આરંભમાં 'अनन्तशक्तेः विच्चित्रं रूपं विवृण्वतः' એમ લખેલું છે. 'इदम्' સર્વનામ 'જગત્' માટે યોજેલું છે.

૨. 'विच्चित्रं' ને બદલે 'च चित्रम्' પાઠ લઈ આવો અર્થ કરેલો છે. (प्र).

૩. જગતનું રૂપ સ્વીકારવાથી થએલ દોષ કહેલો છે. 'વાસના સહિત વાણીનો ત્યાગ થયો' એ દોષ થયો, એવો અર્થ છે. (प्र) અહિં દોષ કહેલ હોવાનું જણાતું નથી. 'विसर्गः' દોષ નથી. દોષ હોય તો તે 'मा रीरिषीष्ट' 'નાશ ન પામો' એમ ન કહે. 'વાસના' એટલે સ્મરણથી થતું જ્ઞાન. તેવા જ્ઞાનથી વેદનું ઉચ્ચારણ થયા કરો, નાશ ન પામો, એવો અર્થ જણાય છે.

૪. 'પ્રશ્ન'ને બદલે 'પ્રાર્થના' પાઠ હોય તેમ જણાય છે (प्र) * ચિહ્નવાળા સ્થલે 'પ્રશ્ન' શબ્દ છે ત્યાં પણ એમ જ જાણવું.

થાય છે. તે (અર્થ) 'નયન જ કમલ' (નયન કમલ) શબ્દથી કહેલો છે. તેની विजृम्भा એટલે ઉત્તમ પ્રકારનો વિકાસ. ઘણા વિકાસવાળી થએલી જ્ઞાનશક્તિ સર્વ વસ્તુઓનું સત્ય સ્વરૂપ જણાવતી સંપૂર્ણ રીતે દુઃખ દૂર કરે છે જ, અને ઉત્તમ વિકાસ કાર્યમાં[1] પણ તે પ્રમાણે (જ્ઞાનની) ઉત્પત્તિ કરનારો છે. ઉભી થએલી જગતની સૃષ્ટિ આલસરહિત હોય છે, તેથી 'ઉભા થઈને' એમ કહેલું છે. 'વિશ્વમાં વિજય થાય તે માટે' એટલે સ્વભાવ વિગેરે દૂર કરીને પોતાનું ઇચ્છેલું રચવાની ઇચ્છા (તે) વિશ્વમાં વિજય, તે વિશ્વમાં જ[2] (થાય તે માટે). 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) વિશ્વ પોતાને અનુકૂલ થાય તે માટે (શોકને દૂર કરો). 'नो विषादं' એટલે ઉપર જણાવેલા અમારા શોકને પોતાની અંદર રહેલા પ્રાણીઓના (શોક) સાથે (શોક દૂર કરો), એવા અભિપ્રાયથી 'અમારા' એમ (કહેલ છે). ઇશ્વરની આજ્ઞા કઠણ હોય છે, એવા ભયથી 'મધુર વાણીથી' એટલે સ્નેહ દર્શાવનારાં વચનથી, એમ કહેલું છે. (ભગવાન) પિતામહ તરીકે (સર્વને) સમાન છે, એમ જણાવવા 'પુરાણપુરુષ' એમ કહેલું છે. (૧) નયનકમલનો વિકાસ અને (૨) વાણી, વિશ્વમાં વિજયરૂપ ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થવામાં અને શોક દૂર કરવામાં કારણ છે, પરંતુ એક (પહેલું) કર્તામાં[3] પ્રવેશ કરીતે અલૌકિક મારફત તે બંને[4] (કાર્ય) કરે છે, અને અને બીજું[5] તો લૌકિક મારફત (કરે છે). કાર્યમાં મશગુલ થએલા (ભગવાન) આ સર્વ કરશે કે નહિ તેવો સંદેહ થવાથી, તે પુરુષોત્તમની સ્થિતિવાળા છે એમ 'પુરાણ' વિશેષણથી કહે છે. ૨૫.

(૧) (બ્રહ્માએ) પોતાના માટે બધી પ્રાર્થના કરી તેથી, (૨) બ્રહ્મકલ્પની પેઠે ભક્તિને લીધે નમ્રતા હોવાને લીધે (અને) (૩) ઘણા સમય સુધીના ભોગને લીધે મધ્યે અપરાધ (થયાનો) સંભવ હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો) થી ત્રણ ગુણોથી થએલ અંતરાય જણાવતાં (ભગવાને) ઘણા સમય પછી (તેમને) ઉત્તર આપ્યો, એમ (મૈત્રેય) કહે છેઃ—

स्वसंभवं निशाम्यैवं तपोविद्यासमाधिभिः ॥
यावन्मनोवचः स्तुत्वा विरराम स खिन्नवत् ॥ २६ ॥

તપ વિદ્યા અને સમાધિથી પોતાના પિતાને એ પ્રમાણે જાણી, મન અને વાણી ચાલ્યાં ત્યાંસુધી સ્તુતિ કરીને તે ખેદ પામેલાની પેઠે અટક્યા. ૨૬.

તપથી, ઉપાસનાથી અને સમાધિ સુધીના યોગથી બ્રહ્માને જેટલું ભગવાન સંબંધી જ્ઞાન થયું (તેટલા) स्वसंभवं પોતાના પિતાને 'એ પ્રમાણે' એટલે ઉપર કહેલા પ્રકારથી निशाम्य જાણીને, પોતાના મનની જેટલી શક્તિ હતી તેટલી કલ્પના કરીને, વાણીથી જેટલું બની શક્યું તેટલી સ્તુતિ કરીને, ભગવાન શાંત રહેતાં 'આ કસમય છે કે શું?' એવો સંદેહ કરીને, (બ્રહ્મા) પોતે પણ શાંત રહ્યા. ભગવાનને પ્રસન્ન મુખવાળા જોઈને અને પહેલાંનો (બ્રહ્માનો) ખેદ પણ ચાલુ રહેવાથી 'ખેદ પામેલાની પેઠે (અટક્યા)' એમ કહેલું છે. જેમ જેમ (બ્રહ્મા) સ્તુતિ કરતા ગયા, તેમ તેમ (ભગવાનનું તેમને (જ્ઞાન થતું ગયું, તેથી છેવટે જ્ઞાન) (થયાનું)[6] પણ કહેલું છે. ૨૬.

મધ્યે ભગવાનનો વિચાર પણ (ઉત્તર આપવાના) સમયમાં વિલંબ થવાનું કારણ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्य ब्रह्मणो मधुसूदनः ॥
विषण्णचेतसं तेन कल्पव्यतिकराम्भसा ॥ २७ ॥

---

૧. 'કાર્યમાં' એટલે 'વ્યક્તિઓના વર્ગમાં' (प्र)
૨. 'વિશ્વમાં જ' એટલે 'સર્વમાં જ' (प्र) વિશ્વ રચવામાં જ, એવો અર્થ જણાય છે.
૩. 'કર્તામાં' એટલે 'ચાર મુખવાળા (બ્રહ્મા) માં (प्र)
૪. ઇચ્છેલાંની પ્રાપ્તિ અને શોક દૂર કરવાનું (प्र)
૫. 'બીજું' એટલે 'વાણી' (प्र)
૬. 'निशाम्य' 'જાણી' શબ્દથી કહેલું છે. (प्र)

लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः ॥
तमाहागाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव ॥ २८ ॥

પછી બ્રહ્માના અભિપ્રાયનો નિશ્ચય કરીને તે કલ્પનો નાશ કરનાર જલથી ખેદ પામેલા ચિત્તવાળા, પોતાને માટે લોકોની બરાબર સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય તે માટે દુઃખી થતા તેમને મધુસૂદને (તેમનું) દુઃખ દૂર કરતા હોય તેમ અગાધ વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૭–૨૮.

'પછી' શબ્દથી કાલના વિલંબને લીધે પછીપણું (જણાવેલું છે. (બ્રહ્મા) પોતાની સમાન જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય (પ્રાપ્ત કરવાની) પ્રાર્થના કરે છે એવો (તેમનો અભિપ્રાય હોવાનો ભગવાને) अन्वीक्षणं નિશ્ચય કર્યો, અથવા તે (પોતાની સમાન જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય) આપવામાં આવે તો સમય જતાં (બ્રહ્મા) દુષ્ટતા કરશે નહિ, એવો નિશ્ચય (કર્યો). 'બ્રહ્માના' શબ્દથી તે અધિક.રી હોવાનું (જણાવેલું છે), તેથી (તે) તેવી પ્રાર્થના કરે તો પણ અપરાધ થતો નથી. 'મધુસૂદન' નામથી એમ (જણાવ્યું છે કે) ભગવાન તેમનું હિત કરે તે સ્વાભાવિક છે. જેમ દુઃખ દૂર કરે છે, તેમ ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરાવે છે, એવો અર્થ છે. 'ખેદ પામેલા ચિત્તવાળા' વિશેષણથી (બ્રહ્મા ઉપર) દયા (જણાવેલી છે). (બ્રહ્મા) અધિકારી હોવાથી અને તેમનાથી (સૃષ્ટિ રચવાનું) થઈ શકે તેવું હોવાથી સાધનનો ઉપદેશ જ (કરવાનો છે). 'તે' એટલે ઉપર જણાવેલ ભગવાન વિનાનું (જલ). (જલ) ભગવદીય હોત, તો તેમને (બ્રહ્માને) ઉદ્વેગ ન થાત, અને ભગવાનનાં કાર્યમાં (તે) અનુકૂલ થાત. ભગવદીય ન હતું એમ જણાવવા 'કલ્પનો નાશ કરનાર જલથી' એમ કહેલું છે. કલ્પનો व्यतिकरः નાશ, તે કરાવનાર જલથી (બ્રહ્મા ખેદ પામેલા ચિત્તવાળા થએલા). તેથી હવે પછીનું ભગવાનનું ચરિત્ર તેમનું દુઃખ દૂર કરનારૂં પણ છે, એમ જણાવવા આ કહેલું છે. ૨૭.

અને આ (બ્રહ્માનું) દુઃખ પોતાને માટે હતું. ભગવાનનાં કાર્ય માટે જે દુઃખ હતું તે તો (ભગવાન) પોતે જ દૂર કરે છે એમ અઠ્ઠાવીસમાં શ્લોકમાં કહે છે. લોકોનું બરાબર સ્થાન, એટલે જેમ ઉપયોગી થાય તેવી રીતે દેહ વિગેરેમાં સ્થિતિ, તે વિષયના જ્ઞાન માટે પોતાના જ કારણથી परिखिद्यतः સર્વ તરફથી (બ્રહ્મા) દુઃખ પામતા હતા. સાધન કરવાથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એમ જાણવામાં છે જ. સાધન કર્યા વિના જ કાર્ય સિદ્ધ કરવા ઇચ્છનાર દુઃખી થાય છે જ. તપ પણ તરત જ બંધ કર્યું, તેથી ભગવાને (ઉત્તર આપવામાં) વિલંબ કર્યો. તે કારણથી જ સૂતેલા જ ભગવાન પ્રકટ થએલા. તે (બ્રહ્મા) તો તે[1] કર્યા વિના જ ઉતાવળા થઈ, સ્તુતિ અને પ્રાર્થના કરી શાંત રહ્યા. આવા પણ તેમને ભગવાને કહ્યું (ઉત્તર આપ્યો). ભગવાનની વાણી 'અગાધ' છે, કારણ કે તેમનો અભિપ્રાય જણાતો નથી. બંને પ્રકારનું (બ્રહ્માનું) દુઃખ સાધનના ઉપદેશથી દૂર કરતા હોય, તેમ (તેમને ઉત્તર આપ્યો). ૨૮.

તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી દશ (શ્લોકો) થી જ્ઞાન અને બુદ્ધિનો સંબંધ (કરાવવાના વિષય) માં ઉત્તર આપે છે. ચોથી (પ્રાર્થના) નો ઉત્તર વાક્યો (વાણી) થી જ થાય[2] છે. બીજું (પ્રાર્થેલું)[3] તો વર આપવાથી જ (પ્રાપ્ત) થાય છે. ત્રીજું[4] (આપવા) માં તો થોડો જ પ્રયાસ છે. તેથી પરિકર સાથે પહેલું[5] (પ્રાર્થેલું) જ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

आलस्याभावतपसी भगवज्ज्ञानसाधने ॥ ४ ॥
सर्वत्राऽन्वीक्षणं चैव ज्ञानेनैव मलक्षतिः ॥

---

૧. 'તે' એટલે 'તપ'. (प्र)
૨. બ્રહ્માએ ચાર પદાર્થો માટે પ્રાર્થના કરેલી, તે પૈકી પહેલી પ્રાર્થનાનો ઉત્તર (૨૯ થી ૩૮) દશ શ્લોકોથી આપે છે. ચોથીનો ઉત્તર ભગવાનની વાણીથી મળે છે (શોક દૂર થાય છે) (प्र)
૩. 'બીજું પ્રાર્થેલું' એટલે ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાએલું રહે તે. (प्र)
૪. ત્રીજું એટલે વેદો ભૂલાય નહિ તે. (प्र)
૫. 'પહેલું' એટલે જ્ઞાન અને બુદ્ધિનો સંબંધ થવાનું (प्र)

આળસનો અભાવ અને તપ (એ) એ ભગવાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે, અને સર્વ સ્થલે (ભગવાન માટે) તપાસ કરવી, તેવું જ (સાધન) છે. જ્ઞાનથી જ મલનો નાશ થાય છે.[1] કા. ૪½

चरित्रपरता हेतुर्मलाभावे विचारितः ॥ ५ ॥
स ज्ञानेनैव संसिद्धो ह्यतस्तत्फलमीर्यते ॥

દોષ ન રહે ત્યારે (ભગવાનનાં) ચરિત્રમાં મશગુલ રહેવાનું સાધન (ભગવાને) વિચારેલું છે. તે જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેનું ફલ (હોવાનું) કહેલું છે.[2] કા. ૫½

सुखे हेतुश्च तज्ज्ञानं स्वसंबंधविशेषणात् ॥ ६ ॥
गर्वाभावे वरदानान्नान्यथेति निरूपितम् ॥

અને ગર્વ ન રહે તે માટે વર આપેલો હોવાથી, અને તે ફોકટ થએલ નહિ હોવાથી, તે[3] જ્ઞાન પોતાના (ભગવાનના) સંબંધનું ચિહ્ન હોવાથી સુખ કરનારૂં છે, એમ કહેલું છે. કા. ૬½

स्वाभाविकस्य दोषस्य निवृत्तिश्चाप्यनुग्रहात् ॥ ७ ॥
मत्स्वरूपस्य विज्ञानं जातमेव तदेव तत् ॥

વળી (ભગવાનની) કૃપાથી સ્વાભાવિક દોષ[4] પણ દૂર થશે. મારાં (ભગવાનનાં) સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે જ. તે જ[5] તે છે. કા. ૭½

मया तथैव च कृतमाविष्कारः स्तुतौ कृतः ॥ ८ ॥
ममैवानुग्रहात्सर्वमित्येषा उपसंहृतिः ॥

અને મેં તેમ જ કરેલું. સ્તુતિ કરી ત્યારે પ્રકટ થયો.[6] મારી કૃપાથી જ સર્વ થાય છે એવો આ ઉપસંહાર[7] (કરેલો છે). કા. ૮½

द्वितीयस्योत्तरं वेदैश्चतुर्थोऽप्युक्त एव हि ॥ ९ ॥
भवेदिति कृतं स्तोत्रं चरित्रं भक्तिहेतुकम् ॥

બીજાનો ઉત્તર ચાર (શ્લોકો)થી કહ્યો.[8] ચોથાનો તો કહેલો જ[9] છે. તે માટે સ્તુતિ એટલે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારૂં ચરિત્ર કરેલું[10] છે. કા. ૯½

---

૧. આ કારિકાથી પહેલા ચાર શ્લોકો (૨૯ થી ૩૨)નો અર્થ કહે છે. આળસ તજવી એ ૨૯ માનો, તપ કર એ ત્રીસમાનો, સર્વ સ્થલે યુક્તિથી પરીક્ષા કરી ભગવાન માટે તપાસ કરવી એ એકત્રીસમાનો, અને તેનાથી દોષ દૂર કરવા એ ૩૨માનો અર્થ છે. (प्र)

૨. આ કારિકાથી તેત્રીસમા શ્લોકનો અર્થ કહેલો છે. ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાએલું રહેવાનું સાધન અમુક પ્રકારનું દર્શન છે. તેવું દર્શન દોષ ન હોય ત્યારે થાય એમ ભગવાને વિચારેલું છે, દોષ ન રહેવાનું જ્ઞાનથી થએલ છે. તેથી જ્ઞાનનું ફલ સ્વારાજ્ય આ શ્લોકમાં કહેલું છે. (प्र)

૩. 'તે' એટલે ઉપર જણાવેલ દોષ દૂર કરનારૂં જ્ઞાન ભગવાનના સંબંધનું ચિહ્ન હોવાથી સુખ કરનારૂં છે. તેનું કારણ એ છે કે બ્રહ્મકલ્પમાં ગર્વ ન રહે તે માટે ભગવાને બ્રહ્માને વર આપેલ, અને તે હજી ફોકટ થએલો નથી, એમ ભગવાનની ઉત્તમ કૃપા હોવાનું કહી જણાવેલ છે. આ કારિકાથી ચોત્રીસમા શ્લોકનો અર્થ કહ્યો. (प्र)

૪. 'સ્વાભાવિક દોષ' એટલે રજો ગુણ. આ અર્ધ કારિકાથી ૩૫મા શ્લોકનો અર્થ કહ્યો. (प्र)

૫. બુદ્ધિનો સંબંધ કરાવવા જે જ્ઞાનની પ્રાર્થના કરી, તે જ્ઞાન જ થયું. મેં તેનો તારી બુદ્ધિ સાથે સંબંધ કરાવ્યો. એમ ૩૬મા શ્લોકનો અર્થ કહ્યો. (प्र)

૬. છત્રીસમા શ્લોકમાં કહ્યું તે સિદ્ધ કરનારૂં કથન ૩૭મા શ્લોકમાં છે. તે આ અર્ધ કારિકાથી કહેલું છે. (प्र)

૭. આ અર્ધ કારિકાથી ૩૮મા શ્લોકનો અર્થ કહેલો છે. જ્ઞાનનો બુદ્ધિને સંબંધ કરાવવાના વિષયનો અહિં ઉપસંહાર કરેલો છે. (प्र)

૮. બીજી પ્રાર્થનાનો ઉત્તર (૩૯ થી ૪૨ સુધીના) ચાર શ્લોકોથી કહ્યો. (प्र)

૯. આશ્વાસન સર્વત્ર કરેલું હોવાથી ચોથી પ્રાર્થનાનો ઉત્તર થઈ ગયો. (प्र)

૧૦. (૩૯ થી ૪૨ સુધીના) ચાર શ્લોકોનું તાત્પર્ય કહેલું છે, કે જેથી ચોથી પ્રાર્થનાનો ઉત્તર કેવી રીતે કહેવાઈ ગયો તે જણાય. (प्र)

नान्यत्र विनियोक्तव्यं भक्तिर्नित्या न साधनम् ॥ १० ॥

(આનો) બીજામાં ઉપયોગ ન કરવો. નિત્ય ભક્તિ સાધન નથી. કા. ૧૦.

वेदाविस्मरणे हेतुर्देह एव कृतः पुरा ॥

तदाहैकेन तेनैते कला: श्लोका निरूपिताः ॥ ११ ॥

વેદો ભૂલાય નહિ તેનું કારણ દેહ પહેલાં કરેલો જ છે. તે (અર્થ) એક (શ્લોક)થી કહેલો છે. તેથી આ પંદર શ્લોક કહેલા છે. કા. ૧૧.

તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં આળસ ન રાખવાનું કહે છેઃ—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છે :—

मा वेदगर्भ गास्तन्द्रीं सर्गे चोद्यममावह ॥

तन्मयाऽऽपादितं ह्यग्रे यन्मां प्रार्थयते भवान् ॥ २९ ॥

હે વેદગર્ભ (બ્રહ્મા)! તું આળસ ન કર, અને સૃષ્ટિ (રચવા)નો ઉદ્યમ કર; કારણ કે જેની તું મને પ્રાર્થના કરે છે, તે મેં આગળથી કરી રાખેલું છે. ૨૯.

હે વેદગર્ભ! **तन्द्रीं मा गाः** તું આળસ ન કર, એવો અર્થ છે. **सर्गे उद्यमं चावह** સૃષ્ટિ રચવાનો ઉદ્યમ કર. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) સાધન (કરવા)માં બુદ્ધિ રાખ. 'હું સાધન જ જાણતો નથી' એમ કહે, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જે સાધનની તેં મને પ્રાર્થના કરી, તે મેં આગળથી જ કરી રાખેલું છે. 'हि' 'કારણ કે' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) આ અર્થ યોગ્ય છે, તેમ ન હોય તો આટલે દૂર સુધી [1]સાધનની પરંપરા ન થાય. તેથી સાધન તૈયાર હોવાથી, આળસ તજવી જોઇએ, એવો ભાવ છે. ૨૯.

અને જ્ઞાન (પ્રાપ્ત થાય તે) માટે તપ કર, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयाम् ॥

ताभ्यामन्तर्हृदि ब्रह्मन् लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृतान् ॥ ३० ॥

તું ફરી ભારે તપ કર, અને મારા સંબંધવાળું જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) કર. હે બ્રહ્મા! તે બેથી તું આવરણ-વિનાના લોકોને હૃદયમાં જોઈશ. ૩૦.

જેમ તેં પહેલાં તપ કર્યું, તેવી જ રીતે તેથી પણ ભારે તપ કરવું જોઇએ. 'पुनः' 'ફરીથી' શબ્દ ન યોજતાં 'भूयः' શબ્દ યોજ્યો, તેથી તેના બે અર્થો (ફરીથી, વધારે ભારે) ઇચ્છેલા છે, એમ જણાય છે. તપમાં શ્રદ્ધા રાખવી, અને મારી ઉપાસના થાય તે માટે જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) કરવું, અને તે ઉપાસના મારી જ (થવી જોઇએ). તે બે તપ અને ઉપાસનાથી હૃદયમાં જ તું આવરણ વિનાના લોકોને જોઈશ. તેનો[2] અધિકાર દર્શાવવા 'હે બ્રહ્મા!' એવું સંબોધન કરેલું છે, કારણ કે બ્રહ્માની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઈપણ તેમાં (હૃદયમાં) લોકો જોવા યોગ્ય થતું નથી. આવરણ વિનાના મારા (લોકોને જોઈશ). બીજા તો ત્રણ પ્રકારના* જીવો કાલ વિગેરેથી ઘેરાએલા જ હોય છે. બધાએ જીવો આવરણ વિનાના હોય, તો (જીવો) ત્રણ પ્રકારના ન હોય, એમ કેટલાક[3] કહે છે, અથવા વાસ્તવિક રીતે બધાએ આવરણ વિનાના છે. ૩૦.

---

૧. 'આટલે દૂર સુધી' એટલે (ભગવાનનાં) દર્શન થયાં ત્યાં સુધી (प्र)

૨. 'તેનો' એટલે બ્રહ્માની સ્થિતિનો (प्र) બ્રહ્માનો.

* 'ત્રણ પ્રકારના' એટલે કાલ કર્મ અને સ્વભાવથી થએલા (જૂઓ પાછલ શ્લો. ૨૩ ઉપરના શ્રીસુબોધિની). અથવા સાત્વિક, રાજસ અને તામસ.

3. આ શ્રીધરનો મત નથી (प्र)

तत आत्मनि लोके च भक्तियुक्तः समाहितः ॥
द्रष्टाऽसि मां ततं ब्रह्मन् । मयि लोकांस्त्वमात्मनः ॥ ३१ ॥

હે બ્રહ્મા ! પછી પોતામાં અને લોકમાં ભક્તિવાળો સાવધાન થઈ, (તેમાં) વ્યાપેલા મને જોઈશ અને આત્માના સંબંધવાળાની મારી અંદર લોકોને જોઈશ. ૩૧.

પછી તું પોતાને અને પ્રજાની પેઠે પોતાની અંદર (રહેલા) લોકોને જોઈને, 'આત્મા' તરીકે જ્ઞાન થવાને લીધે, પોતાના અને લોકના વિષે ભક્તિવાળો થઈશ. સ્નેહનો અંશ તો (તારામાં) છે જ, (અને) માહાત્મ્ય જોવાથી સ્નેહ અને માહાત્મ્ય ભેગાં થઈ ભક્તિ થશે. (લોકનું) આવરણ વિનાનું દર્શન થવાથી માહાત્મ્ય જાણવામાં આવશે,[1] અને (લોક તારી) પોતાની અંદર રહેલાં હોવાથી સ્નેહ છે. એ રીતે (પોતામાં અને લોકમાં) બંનેમાં ભક્તિવાળો (થઈશ). તેમાં ભગવાનની સમાનતા (જણાવાનો) એક દોષ સંભવે છે. તે ન થાય તે માટે સાવધાન રહેવું.[2] આ બંને 'આત્મા' છે એવું જ્ઞાન અને ભક્તિ સ્વતંત્ર નથી, પરંતુ ભગવાનનું જ્ઞાન થાય તે માટે (થએલાં છે). તેથી (તે) જ્ઞાન ક્યારે થશે એમ (વિચારી) સાવધાન[2] (રહીશ), ત્યારે (તારી) પોતાની અંદર લોકોનાં અને લોકોની અંદર મારાં તને દર્શન થશે. જેનામાં ભક્તિ હોય તેની અંદર (લોકો) રહેલા જોવામાં આવે છે. તેથી[3] 'તે તું છે' વિગેરેનો બોધ પણ બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં ભક્તિ થાય તે માટે છે, કે જેથી ત્યાર પછી (જેને બોધ થયો હોય) તે પોતાની અંદર જ રહેલા ભગવાનનાં દર્શન કરે.[3]

'પોતાની અંદર અને લોકમાં ભક્તિ થતાં, ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વ્યાપેલા' વિશેષણ યોજેલું છે. (ભગવાન) સર્વમાં વ્યાપેલા છે. ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી અધિકાર સૂચવવા માટે 'હે બ્રહ્મા!' એવું સંબોધન ફરીથી કરેલું છે. પછી મારામાં ભક્તિ થશે જ, ત્યારે તેમને જ (તે લોકોને જ) મારી અંદર રહેલા પણ તું જોઈશ, એમ 'આત્માના સંબંધવાળાની મારી અંદર (લોકોને જોઈશ)' શબ્દોથી કહેલું છે. ૩૧.

'એવા જ્ઞાનનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કટકે[4] કટકે જ્ઞાનનાં પ્રયોજનો કહે છે. તે સંબંધમાં લોકમાં વ્યાપેલા ભગવાનનું જ્ઞાન સર્વ દોષોને દૂર કરનારૂં છે. સર્વ ભગવાનનાં રહેઠાણ તરીકે જ જણાએલાં હોવાથી, ભવિષ્યમાં કોઈપણ દોષ થવાનું સંભવતું નથી. 'જે મને જન્મરહિત અને આરંભરહિત (જાણે છે)' (ભ. ગી. ૧૦-૩) એ વાક્યથી ભગવાનનું જ્ઞાન થતાં સર્વ પાપોનો નાશ થવાનું સાબિત થએલું છે. તેથી પાપ દૂર કરવામાં (ભગવાન) વ્યાપેલા હોવાનું જે પ્રકારનું જ્ઞાન જરૂરી છે, તેવા (જ્ઞાનનું) સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यदा तु सर्वभूतेषु दारुष्वग्निमिव स्थितम् ॥
प्रतिचक्षीत मां लोको जह्यात्तर्ह्येव कश्मलम् ॥ ३२ ॥

જેમ કાષ્ઠોમાં અગ્નિ રહેલો છે તેમ જ્યારે લોક મને સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલો જૂએ, ત્યારે જ પાપથી મુક્ત થાય છે. ૩૨.

જેમ કાષ્ઠોમાં અગ્નિ (છે), તેમ સર્વ પ્રાણીઓમાં વ્યાપેલા આત્માને જૂએ (ત્યારે પાપથી મુક્ત થાય છે), પરંતુ આકાશની પેઠે (જૂએ ત્યારે મુક્ત થતો નથી); કારણ કે તે (આકાશ) લોકોથી વીંટાએલ (છે

---

૧. 'લોકો પોતાના અવયવરૂપ છે એવા જ્ઞાનથી તેમનામાં સ્નેહ હોય, છતાં પણ તેમનું માહાત્મ્ય જણાતું ન હોવાથી તેમનામાં ભક્તિ કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (प्र)

૨...૨. આ ભાગથી સાવધાનપણાનું સ્વરૂપ કહેલું છે. (प्र)

૩...૩. આ ભાગથી 'તે તું છે' એ વેદવાક્યનું સમર્થન કરનારો આ શ્લોક હોવાનું દર્શાવે છે. (प्र)

૪. જાતજાતના સખંડ બ્રહ્મના જ્ઞાનોનાં ફલ બે શ્લોકથી કહે છે (प्र) જ્ઞાનનાં પ્રયોજન જૂદાં જૂદાં કહે છે, એવો અર્થ જણાય છે. અહિં સખંડ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કહેલું જણાતું નથી, તેથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલો છે.

અને) તે (લોક)ના માત્ર દૂર થવાથી જ દેખાય છે, પરંતુ અગ્નિની પેઠે મથન કરવાથી (દેખાતું) નથી). વળી આ[1] ઘસવાથી પ્રકટ થાય છે, તેમ યોગથી અથવા નિત્યના ચિંતનથી મનવડે આત્મા સમીપ જવાથી અને બહારથી કોમળપણું દૂર કરનાર તપથી તે[2] પ્રકટ થાય છે. (પ્રાણીઓમાં) રહેલ પહેલેથી જ હતું. બધાએ કાષ્ઠોમાંથી, તેમ જ એક કાષ્ઠના પણ દરેક અવયવમાંથી નીકળેલ અગ્નિ સરખો જ[3] છે, અને તે જૂદો હોવાનું જણાવનાર પ્રમાણ ન હોવાથી એક જ છે. એ પ્રમાણે વિચાર કરીને યોગથી ભગવાનને સર્વ સ્થલે જૂએ છે. 'प्रतिचक्षणं' 'જોવું' એટલે પરીક્ષા કરીને જોવું. ત્યારે (એમ જોવાથી) જ બધા લોકોનું બધું પાપ દૂર થાય છે. તેથી લોકમાં પણ આ વૃત્તાંત પ્રસિદ્ધ હોવાથી, તારૂં પાપ દૂર થવામાં શું સંદેહ? એવો અર્થ છે. 'ત્યારે જ' શબ્દથી વચલા (એ પ્રમાણે ભગવાનને જૂએ તે પહેલાના) સમયમાં પાપ દૂર થતું ન હોવાનું જણાવેલું છે. ૩૨.

બીજાં બે જ્ઞાન છે. (૧) પોતે બ્રહ્મ હોવાનું જ્ઞાન અને (૨) પોતાની અંદર પ્રજા હોવાનું જ્ઞાન. ભગવાનમાં પ્રજાઓ હોવાનું જ્ઞાન બધાએને છે, તેથી તે અહિં કહેલું નથી. બીજાં બેનું ફલ સ્વારાજ્ય છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

यदा रहितमात्मानं भूतेन्द्रियगुणाशयैः ॥
स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन् स्वाराज्यमृच्छति ॥ ३३ ॥

જ્યારે મહાભૂતો ઇંદ્રિયો ગુણો તથા અંતઃકરણ વિનાનો (અને) સ્વરૂપથી મારી અંદર રહેલો આત્માને જૂએ ત્યારે સ્વારાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૩.

મહાભૂતો ઇંદ્રિયો ગુણો તથા અંતઃકરણ વિનાનો, (અને) ઔડુલોમિના મતની પેઠે ચેતનરૂપ સ્વરૂપથી મારી અંદર રહેલો આત્માને જૂએ, (ત્યારે) 'સ્વારાજ્ય' એટલે સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ અથવા પોતાની અંદર રહેલા (જીવો) ઉપરનું અધિપતિપણું પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૩.

જો પોતાની અંદર રહેલા લોકોને પુત્રની પેઠે ઉત્પન્ન કરીશ તો તારા હૃદયમાં આળસ વિગેરે કોઈપણ દોષ ઉત્પન્ન થશે નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

नानाकर्मवितानेन प्रजा बह्वीः सिसृक्षतः ॥
नात्माऽवसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान्मदनुग्रहः ॥ ३४ ॥

જાતજાતનાં કર્મો પ્રસારીને ઘણી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરતાં તારા અંતઃકરણને ખેદ નહિ થાય. આ (કાર્ય)માં તારા ઉપર મારી ઘણી કૃપા છે. ૩૪.

જેમ ઘણાં કાર્ય કરનારો ઘણાં કાષ્ઠો વિગેરે પ્રસારીને પોતાના ઉપયોગ પ્રમાણે સર્વ કરે છે, તેવી રીતે દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો વિગેરેની સ્થિતિ કરાવનારાં કર્મને પ્રસારીને યોગ્યતા પ્રમાણે જો તું પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરીશ, તો કર્મ પ્રમાણે (ઉત્પન્ન) કરવાથી, તારાં આત્મા અંતઃકરણને ખેદ નહિ થાય. માત્ર જ્ઞાનથી આ (કાર્ય) થશે નહિ, તેથી સાહાય્ય કરનારૂં બીજું કહે છે કે—આ કાર્યમાં તે તારા ઉપર મારી ઘણી જ કૃપા છે,[4] એવો અર્થ છે. ૩૪.

નીચેલા શ્લોકમાં તે કૃપાનું સ્વરૂપ કહેતાં, તેનું કાર્ય પણ સ્પષ્ટ કરે છેઃ—

ऋषिमाद्यं न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः ॥
यन्मनो मयि निर्बद्धं प्रजाः संसृजतोऽपि ते ॥ ३५ ॥

---

૧. 'આ' એટલે 'આત્મા' (प्र) 'અગ્નિ' માટે 'આ' યોજેલ જણાય છે.
૨. 'તે' એટલે બ્રહ્મ. (प्र)
૩. એક (કાષ્ઠમાં) થી પણ નીકળેલો અગ્નિ (તેના) બધા અવયવોમાં સમાન છે, એવી (વાક્યની) યોજના છે. (प्र) બધા કાષ્ઠોમાંથી નીકળતા અગ્નિ સરખા છે, તેમ જ એક કાષ્ઠમાંથી પણ તેના હરકોઈ અવયવમાંથી નીકળતા અગ્નિ સમાન છે એવો અર્થ જણાય છે.
૪. બ્રહ્મકલ્પમાં આપેલો વર હજી ચાલુ જ છે. (प्र)

ઘણો પાપી રજોગુણ તને આદ્ય ઋષિને બંધન કરશે નહિ, કારણ કે પ્રજા ઉત્પન્ન કરતાં હોવા છતાં તારૂં મન મારામાં લાગેલું રહેશે. ૩૫.

ઘણો પાપી ગર્વ ઉત્પન્ન કરનારો અથવા ઉત્પત્તિ વિગેરેથી ઉદ્વેગ કરનારો રજોગુણ આદ્ય ઋષિ તને બ્રહ્માને બંધન કરશે નહિ, એવી (મારી) કૃપા છે. તેનું કારણ (કહે છે કે)—**યત્** કારણ કે તેમાં (પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં) મન મારામાં લાગેલું રહેશે. ગુણોથી પર અથવા શુદ્ધ સત્ત્વવાળા ભગવાનમાં લાગેલું મન રજોગુણથી ઘેરાતું નથી. 'પ્રજા ઉત્પન્ન કરતાં' શબ્દોથી (બ્રહ્માનું) કર્મ[1] જણાવે છે. સારી રીતે અભિપ્રાયપૂર્વક પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરનારનું મન કર્મના સ્વભાવને લીધે રજોગુણથી ઘેરાય છે જ. જેમ કૂવાની બહાર સ્થિર ઉભા રહેલાનો કૂવામાં લટકતો પગ કોઈપણ સમયે (કૂવામાં) પડતો નથી, તેમ મારામાં લાગેલું મન કોઈપણ સમયે રજોગુણથી ઘેરાતું નથી, એવો અર્થ છે. ૩૫.

'આ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે થાય. મને તો જે આપના સંબંધનું જ્ઞાન થએલું છે તે ખોટું જ્ઞાન છે, અથવા (આપના) સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે' એવો સંદેહ થતાં, તે દૂર કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

ज्ञातोऽहं भवता त्वद्य दुर्ज्ञेयोऽपि देहिनाम् ॥
यन्मां त्वं मन्यसे युक्तं भूतेन्द्रियगुणात्मभिः ॥ ३६ ॥

હું દેહીઓને જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવો હોવા છતાં પણ આજે તો તને મારૂં જ્ઞાન થયું છે, કારણ કે તું મને (પહેલાં) મહાભૂતો ઇંદ્રિયો ગુણો અને અંતઃકરણવાળો જાણતો હતો. ૩૬.

'તુ' 'તો' શબ્દ (પહેલાની) માન્યતા[2] ખોટી થયાનું જણાવે છે. 'આજે' શબ્દ પહેલાંનું જ્ઞાન ખોટું હોવાનું જણાવે છે, કારણ કે પહેલાં (બ્રહ્મા) એમ જાણતા કે (પોતાની) બહાર રહેલા ભગવાનને ક્રિયાથી પ્રાપ્ત કરવાના છે. ભગવાન (તેમની) અંદર રહેલા છે. તપ અને ભક્તિથી પ્રકટ થએલા ભગવાનને જોઈને, બ્રહ્માએ જે (તેમને) વિચારપૂર્વક જાણ્યા, (તે) આ જ્ઞાન. તે (અર્થ) 'તને મારૂં જ્ઞાન થયું છે' શબ્દોથી કહેલો છે.

'(એમાં) આશ્ચર્ય શું? ઘણાએ બ્રહ્મ જાણનારાઓ આપને જાણે છે.' એમ કહેવામાં આવે, તે વિષયમાં '(દેહીઓને) જ્ઞાન ન થઈ શકે તેવો' એમ કહેલું છે. **હું દેહીઓને જ્ઞાન ન થઈ શકે તેવો જ છું. પોતાના દેહને જોનારા અને મને પણ જોનારા દેહના અભિમાનવાળાઓ કોઈપણ સમયે મને બ્રહ્મ તરીકે જાણી શકવાના નથી, કારણ કે અંદર કામ રહેલો હોય ત્યારે કામિનીનો સ્પર્શ કામ જાગ્રત ન કરે તેવું ન બને.** તે (કામ) ન હોય ત્યારે તો કામિની પણ બીજા પુરુષ જેવી જણાય છે. એ રીતે ભગવાન, સચ્ચિદાનંદ દેહવાળા ભગવાન પણ—પ્રાકૃત દેહ હોય ત્યારે તેના અભિમાનવાળો પુરુષ (તેનો) બીજામાં[3] પ્રયોગ કરતો હોવાથી, તેનાથી—આત્મા તરીકે જણાતા નથી; પરંતુ પોતાનો (તેમનામાં) પ્રયોગ કરેલો હોવાથી તે (પ્રાકૃત દેહવાળો) ભગવાનને પણ (પ્રાકૃત) દેહવાળા જ જાણે છે, તેથી હું દેહીઓને જ્ઞાન ન થઈ શકે તેવો છું. વળી (તે) કારણથી તું પણ પહેલાં મને મહાભૂતો ઇંદ્રિયો ગુણો અને અંતઃકરણવાળો જાણતો હતો. પૃથ્વી વિગેરે દેહ બનાવનારાં મહાભૂતો, બંને પ્રકારની ઇંદ્રિયો, 'ગુણો' એટલે (ઇંદ્રિયોના) વિષયો, 'આત્મા' એટલે ચાર અંતઃકરણ—એ બધાંએ તત્ત્વોવાળો (તું મને જાણતો હતો). તેમ ન હોય તો (મારા માટે) બહાર તપાસ (કરી તે) સંભવે નહિ. ૩૬.

તેથી જ મેં તને મારૂં સ્વરૂપ દેખાડ્યું નહતું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा मेऽदर्शितो बहिः ॥
नालेन सलिलं मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥ ३७ ॥

---

૧. 'કર્મ' એટલે '(મન) રજોગુણથી ઘેરાય તેમ કરનારૂં કર્મ,' એવો અર્થ છે. (प्र)

૨ 'માન્યતા' એટલે ખોટી માન્યતા (प्र) પહેલાંની માન્યતા ખોટી હતી.

૩. 'બીજામાં' એટલે દેહ વિગેરેનાં સુખ માટે (प्र) બીજા જેને જૂએ તેનામાં, એવો અર્થ જણાય છે. પોતાનો જેવો દેહ છે, તેવો બીજાઓનો પણ હોવાથી, ભગવાનને પણ પ્રાકૃત દેહવાળા જૂએ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

મારાં સ્વરૂપનાં જ્ઞાનની ઇચ્છા થતાં તું (કમલના) દાંડાદ્વારા જલની અંદર કમલના મૂલને શોધતો હતો, ત્યારે મેં તને બહાર મારા પોતાનાં દર્શન કરાવ્યાં નહિ. ૩૭.

मद्विचिकित्सायां મારાં સ્વરૂપનાં જ્ઞાનની ઇચ્છા થતાં મારા પોતાનાં મેં તને બહાર દર્શન કરાવ્યાં નહિ. તેમ ન હોત (દર્શન કરાવ્યાં હોત), તો તને ખોટું જ્ઞાન થએલું તે તારી બુદ્ધિ સાથે મળતું આવતું થવાથી તને (મારાં) સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાત જ નહિ. તેથી હું (તારી) અંદર અને બહાર રહેલો હોવા છતાં પણ, તને તેવું (ખોટું) જ્ઞાન ન થાય તે માટે બહાર મેં તને મારાં દર્શન કરાવ્યાં નહિ. 'મેં ભૂલ કરી નહતી' એમ તારાથી કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે તેમ ન હોત (ભૂલ કરી ન હોત), તો (મને) શોધવા તું જલમાં જાત નહિ. તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. દાંડાદ્વારા જલની અંદર કમલના મૂલને તું શોધતો હતો, ત્યારે તને (બહાર મારાં દર્શન ન કરાવ્યાં) એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ૩૭.

'ત્યારે હાલ મને જ્ઞાન થયું છે એની શી સાબિતી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

यच्चकर्थाङ्ग मत्स्तोत्रं मत्कथाभ्युदयाङ्कितम् ॥
यद्वा तपसि ते निष्ठा स एष मदनुग्रहः ॥ ३८ ॥

હે પુત્ર! તેં મારી કથા અને મારા અભ્યુદયના લક્ષણવાળી જે સ્તુતિ કરી અને તારી જે તપમાં નિષ્ઠા છે, તે આ મારી કૃપા છે. ૩૮.

હે પુત્ર! **यत्** જે કારણથી તેં મારી સ્તુતિ કરી (તે મારી કૃપા છે). 'માત્ર સ્તુતિ (કરવા)થી સ્વરૂપનું જ્ઞાન કેમ થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી મારી કથા અને મારા અભ્યુદયનાં લક્ષણવાળી' વિશેષણ યોજેલું છે. મારી કથા અને મારો અભ્યુદય, (એ) બંનેનાં લક્ષણવાળી (સ્તુતિ કરી), સ્તુતિથી તેં પોતાનું બધું જ્ઞાન પ્રકટ કર્યું. તે સ્તુતિનો મારી કથા સાથે સંબંધ હતો, મારી જ વાર્તા તેમાં કહેલી. 'મારી કથા' એ વચનથી એમ સૂચવેલું છે કે બીજાની કથા તેમાં નાખીને (ભેળવીને) કહી નહતી; પરંતુ જે કથા(કહી) તે મારી જ હતી. ખાસ પ્રકારે પણ તને (મારૂં) જ્ઞાન થએલું, કારણ કે મારા અભ્યુદયના લક્ષણવાળી પણ (સ્તુતિ) હતી. 'અભ્યુદય' એટલે સર્વથી ઉત્તમ સ્વરૂપવાળું ચરિત્ર. 'મને પહેલાં જ્ઞાન કેમ ન થયું અને પછી કેમ થયું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'અને તારી જે તપમાં નિષ્ઠા છે' એમ કહેલું છે. 'અને જે' એવાં વચનને લીધે પૂર્વાર્ધનો (અર્થ) ફરીથી પણ ચાલુ છે. તેં જે આવી સ્તુતિ કરી, અને તારી જે તપમાં આવી નિષ્ઠા છે, એ બધીએ મારી કૃપા જ છે. તેથી પહેલાં કૃપા ન હોવાથી (તને) દર્શન ન થયાં, પછી કૃપા થવાથી દર્શન થયાં એમ (કહેલું છે); પરંતુ તપથી દર્શન થયાં નથી. તપ તો કૃપા સૂચવનારૂં છે. ૩૮.

તેને (બ્રહ્માને) જ્ઞાન અને બુદ્ધિનો સંબંધ પહેલાં થએલો જ, એમ એ પ્રમાણે કહીને, તે (પ્રાર્થેલું) આપ્યું. ચિત્ત ભગવાનના ચરિત્રમાં પરોવાએલું રહે, એવી જે પ્રાર્થના કરેલી, તેના સંબંધમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી ઉત્તર આપે છે:—

प्रीतोऽहमस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेच्छया ॥
यदस्तौषीर्गुणमयं निर्गुणं माऽनुवर्णयन् ॥ ३९ ॥

હું પ્રસન્ન છું. (તેમ) થાઓ. તારૂં કલ્યાણ (હો), કારણ કે લોકો ઉપર વિજય (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છાથી નિર્ગુણ (અને) ગુણવાળા તરીકે મારૂં વર્ણન કરતાં તેં મારી સ્તુતિ કરી. ૩૯.

ચિત્ત ભગવાનનાં ચરિત્રમાં ત્યારે જ પરોવાએલું રહે, કે જ્યારે ભગવાન પ્રસન્ન થાય. (ભગવાન) શાથી પ્રસન્ન થાય, એ સંદેહવાળું છે. તે સંબંધમાં '(તેમ) થાઓ' એમ ભગવાન કહે છે. ભગવાન જો શુભ ઇચ્છા (પ્રકટ) કરે, તો પ્રસન્ન થએલા હોય. સર્વથી વહાલા હોય તે શુભ ઇચ્છા (પ્રકટ) કરે. તેથી સંપૂર્ણ રીતે પૂજન કરેલા (ભગવાન) જો સર્વથી વહાલા થાય, તો પ્રીતિને અનુસરીને કાર્ય કરવા

છતાં, જો કાલ વિગેરેના પરવશપણાને લીધે કોઈપણ અંશથી કાર્યથી તેમની અનુકૂલતા ન થાય, તો ત્યારપછી પણ ભજન કરતાં ફરીથી એ પ્રમાણે કરતાં, ફરી ભજન કરતાં, એ પ્રમાણે (ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનું) અશક્ય જેવું છે એમ માનતાં, જેમની વાણી (સદા) સત્ય છે અને જેમનો સંકલ્પ (સદા) સત્ય છે તેવા ભગવાન તેનું ઇચ્છેલું કહે છે (આપે છે), ત્યારે તેમની વાણી સદા સત્ય હોવાથી ભગવાનની પ્રસન્નતા (પ્રાપ્ત કરવા)માં ઉપયોગી હોય તેવું જ તેનું સર્વ (કાર્ય) સર્વ વિઘ્નોને દૂર કરીને સિદ્ધ થાય છે, પછી પ્રસન્ન થાય છે.[1] તેથી એક બીજા ઉપર આધાર રાખવારૂપ[1] દોષ નથી. 'તારૂં કલ્યાણ થાઓ' એવી (વાક્યની) યોજના કરવામાં આવે, તોપણ આ જ અર્થની જરૂર રહે છે,[2] પરંતુ 'અસ્તુ' 'થાઓ' એ (કલ્યાણનો) અનુવાદ હોય તો પ્રાર્થના ઘટતી નથી.[3] (પ્રાર્થેલું આપવાનો) સમય થયો હોય તોપણ ('અસ્તુ' એ) આજ્ઞાર્થનો અર્થ (કલ્યાણનો) અનુવાદ જ થાય.[4]

તેથી તારૂં કલ્યાણ જ (હો), એટલે તારી બુદ્ધિ (ભગવાનના) ચરિત્રમાં પરોવાએલી રહેશે, એવો અર્થ છે. લોકો પોતાને અધીન કરવાનું તેં ઇચ્છેલું છે તે પ્રાપ્ત થશે, એવો (અર્થ છે). '(ચિત્ત ભગવાનનાં) ચરિત્રમાં પરોવાએલું રહે, એ જ મેં ઇચ્છેલું, પરંતુ લોકો ઉપર વિજય થવાનું (ઇચ્છેલું) નહતું' એમ કહેવામાં આવે, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જો લોકો ઉપર વિજય થવાની ઇચ્છા ન હોત, તો આટલી સ્તુતિ (તેં) કરી ન હોત, તેમજ એવા પ્રકારથી કરી ન હોત. 'ગુણવાળા' એટલે અનંત ગુણોથી ભરપૂર. 'નિર્ગુણ' એટલે સત્ત્વ વિગેરે પ્રાકૃત ગુણોથી પર, દોષવિનાનો અને પૂર્ણ ગુણોવાળો દેહ હોવાના પ્રકારથી મારું વર્ણન કરતાં તેં જે મારી સ્તુતિ કરી, તેથી જણાય છે કે તું તેવા ગુણોની ઇચ્છા રાખે છે. ૩૯.

'ત્યારે માત્ર સ્તુતિથી આટલું ફલ કેમ (પ્રાપ્ત) થશે? કારણ કે માત્ર પોતાનું ઇચ્છેલું કહેવાથી ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થતું નથી,' એવી શંકા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છેઃ—

य एतेन पुमान्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् ॥
तस्याशु संप्रसीदेयं सर्वकामवरेश्वरः ॥ ४० ॥

જે પુરુષ નિત્ય આ સ્તોત્રથી મારી સ્તુતિ કરીને મારૂં પૂજન કરે તેના ઉપર સર્વ ઇચ્છેલા પદાર્થો આપનારો હું તરત પ્રસન્ન થાઉં છું. ૪૦.

એ સ્તોત્રથી જો બીજો પણ (મારી) સ્તુતિ કરે, તો તેના ઉપર પણ હું પ્રસન્ન થાઉં છું, તો તારા ઉપર થાઉં તેમાં કહેવું જ શું? આ સ્તોત્રથી સ્વતંત્ર પુરુષે નિયમપૂર્વક નિત્ય મારું પૂજન કરવું.

---

૧. 'પ્રસન્ન થાય છે' એટલે પોતાનું કાર્ય પાર પડેલું હોવાથી પોતાની મેળે જ પ્રસન્ન થાય છે. (ભગવાનની) કૃપાથી (તેમનું) પૂજન કરે, તેનાથી (ભગવાન) વહાલા થાય, અને વહાલા થવાથી શુભ ઇચ્છા પ્રકટ કરે, તેનાથી (જીવ) પ્રસન્ન થાય, તેથી એક બીજા ઉપર આધાર રાખવારૂપ દોષ નથી; એવો અર્થ છે (प्र) અહિં જીવની પ્રસન્નતા સંબંધી કહેલ હોવાનું જણાતું નથી, પણ ભગવાનની પ્રસન્નતા કહેલી હોય તેમ જણાય છે. ભગવાન શુભ ઇચ્છા પ્રગટ કરે ત્યારે તે પ્રસન્ન થયા છે એમ જણાય. ભગવાન જીવ ઉપર કૃપા કરે, ત્યારે તે તેમનું પૂજન કરે, તેથી ભગવાન તેને ઘણા વહાલા થાય, અને તેથી શુભ ઇચ્છા તેના સંબંધમાં પ્રકટ કરે, ત્યારે પ્રસન્ન થએલા જણાય, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાએલું રહે તેમ માગેલું હોવાથી, તે ભગવાન આપે છે એવું વ્યાખ્યાન જરૂરી છે. પ્રસન્ન થયા હોય તો જ તે આપે, તેથી પ્રસન્ન થયાનું કહેવા માટે શુભ ઇચ્છા પ્રકટ કરવાની જરૂર છે. તેથી તે જ અર્થની જરૂર છે. (प्र)

૩. "'(તેમ) હો' 'અસ્તુ' શબ્દથી 'કલ્યાણ થાઓ' એમ જ કહેલું છે, શુભ ઇચ્છા પ્રકટ કરી નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાએલું રહે' એવી પ્રાર્થના કરેલી તે ઘટે નહિ. (प्र)

૪. "કલ્યાણ થવાનો સમય થવાથી ભગવાને 'કલ્યાણ થાઓ' એમ કહેલું છે" એવી શંકા પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે ભગવાનનાં દર્શન થયાં તેથી જ કલ્યાણ થવાનો સમય પ્રત્યક્ષ રીતે સિદ્ધ થઈ ગએલ હોવાથી, એ આજ્ઞાર્થ નકામું થાય. (प्र)

ભગવાનની પરિચર્યા એટલે પૂજામાં વેદરૂપ સ્તોત્ર પોતે કરતો હોય તેમ અર્થને લક્ષમાં રાખીને તારી પેઠે જે સ્તુતિ કરે, અને સ્તુતિ કરીને પૂજન કરે, તેના ઉપર હું તરત પ્રસન્ન થાઉં છું. સ્તુતિ પૂજનનું અંગ નથી. પ્રસન્નતા પૂજનનું ફલ છે, અને તરત (પ્રસન્નતા થાય) એ સ્તોત્રનું ફલ છે. (તેથી સ્તોત્ર) કાલથી થતા દોષનો નાશ કરનારૂં છે એવું પરિણામ થાય છે. 'તેનાથી શું થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વ ઇચ્છેલા પદાર્થો આપનારો' એ વિશેષણ કહેલું છે. બધી જે **कामवराः** ઇચ્છેલા પદાર્થોની પ્રાપ્તિઓ, તેમનો પણ ઈશ્વર (હું) છું, તેથી હું પ્રસન્ન થતાં બધા ઇચ્છેલા પદાર્થો તેને પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ છે. ૪૦.

"પરંપરાની શી જરૂર? 'સ્તોત્રથી ઇચ્છેલા પદાર્થો જ પ્રાપ્ત થાય છે' એમ કેમ કહેતા નથી?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगैः समाधिना ॥
राद्धं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ॥ ४१ ॥

(કૂવા વિગેરે) ખોદાવવાથી, તપથી, યજ્ઞોથી, દાનોથી, યોગોથી અને સમાધિથી પુરુષોને મોક્ષ (વિગેરે જે ફલ) પ્રાપ્ત થાય છે, તે મારી પ્રીતિ છે એવો તત્ત્વ જાણનારાઓનો મત છે. ૪૧.

(૧) **પૂર્ત** કૂવા વિગેરે ખોદાવવા, (૨) દેહને કષ્ટ દેવું વિગેરે તપ, (૩) અગ્નિષ્ટોમ વિગેરે સાધન તરીકે કરેલા યજ્ઞો, (૪) પુરુષની ભારોભાર તોળીને સુવર્ણ વિગેરેનાં દાનો, (૫) અંતઃકરણનો સંયમ વિગેરે યોગો, (૬) સમાધિ એટલે ચિત્તનું એકાગ્રપણું, એવી રીતના (૧) આહારના ધર્મથી, (૨) માત્ર ભોગ બંધ કરી કાર્ય ન કરવારૂપ શરીરના (ધર્મથી) (૩) કાયા વાણી અને મનથી કરેલા વૈદિક (ધર્મ)થી (૪) લોકના ઉપર ઉપકાર કરનારા (ધર્મ)થી તથા (૫) (૬) ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણનો સંયમ કરનારા (ધર્મો)થી–બધા પ્રકારના ધર્મથી પણ જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે), તેમાં 'ફલ શું?' એનો વિચાર કરીએ, તો તેજ ફલ છે, કે જે ફલ જ છે; સાધન નથી તેમ અફલ પણ નથી, તેમાં મોક્ષ પણ બધાએ ઇચ્છેલો નથી કારણ કે (તે) વિષયનું સુખ અટકાવનારો છે. તેથી 'હે ગૌતમ! નિર્જન વૃંદાવનમાં તે શીઆળ થવાનું પણ પસંદ કરે છે, પરંતુ કોઈપણ સમયે વિષયરહિત મોક્ષ પસંદ કરતો નથી' એ વિષયો ઇચ્છનારના શ્લોક પ્રમાણે તે ફલ જ નથી. તેથી જે બધાએને સર્વ ફલરૂપ હોય તેવાં સર્વને સામાન્ય એક (ફલ) નો જ નિર્ણય કરવો જોઈએ. તે વિષયમાં સત્પુરુષોનો આ (એવો) નિર્ણય છે કે 'મારી પ્રીતિ (ફલ છે),' કારણ કે તે જ તેવી છે. તેઓ ખરેખર તત્ત્વ જાણનારા હોઈ સર્વ વસ્તુઓનું સત્ય સ્વરૂપ જાણે છે. તેથી તેઓએ (મારી પ્રીતિ ફલ હોવાનું) અનુમોદન કરેલું છે. ૪૧.

'(આપની) પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારાં ઘણાં કહેલા હોવાથી, આપની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારૂં મુખ્ય શું છે,' તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી (ભગવાન) પોતે જીવ આદર કરે તે માટે કારણ સહિત (પોતાની પ્રીતિ કરનારૂં સાધન) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अहमात्माऽऽत्मनां धातः प्रेष्ठः सन् प्रेयसामपि ॥
अतो मयि रतिं कुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रियः ॥ ४२ ॥

હે ધાતા! ઘણા જ પ્રિય (પદાર્થો) કરતાં પણ અધિક પ્રિય હોઈ, હું આત્માઓનો આત્મા છું. તેથી જેને માટે દેહ વિગેરે પ્રિય થાય છે તેવા મારામાં પ્રેમ કરવો જોઈએ. ૪૨.

હું સર્વ આત્માઓનો આત્મા છું. (૧) જેમ બધાએ ગંગાજલનો (આત્મા) ગંગા છે, અથવા (૨) જેમ બધીએ માટીનો (આત્મા) સ્થૂલ પૃથ્વી છે, અથવા (૩) જેમ પાંદડાં અને શાખાઓ વિગેરેનો (આત્મા) વૃક્ષ છે,[1] એ પ્રમાણે હું સર્વ આત્માઓનો આત્મા છું. 'હે ધાતા (રચનાર)!' એ સંબોધન સાવધાન રહીને (એ પ્રમાણે) કરવા[2] માટે (કરેલું છે).

---

૧. આ ત્રણ દૃષ્ટાંતોથી જીવ અને પરમાત્માની અંશ અને અંશી તરીકેની સ્થિતિ કહેલી છે. (પ્ર)
૨. 'કરવા' એટલે 'એ પ્રમાણે કરવા' (પ્ર)

'(સર્વના) આત્મા હોવાનું જણાવવાથી શું ફલ? આપને તો તેમના આત્મા થવાથી હાનિ જ છે, કારણ કે (આપ) પૂર્ણ છો, અને તેઓ દુઃખી છે. તેઓના ઉપર પણ ઉપકાર થવાનો નથી, કારણ કે તેઓ પોતાથી જ દુઃખી છે. જે વાસ્તવિક રીતે હિત કરનારૂં નથી, પોતે ચેતનરૂપ નથી, સ્વતંત્ર પુરુષાર્થરૂપ નથી, સત્ નથી, તે જાણવાથી શું વળે? જેમકે લોકમાં જે પોતાની મેળે દાન કરનારો ન હોય, તેને જાણવાથી પણ તે દાન કરનાર થતો નથી. તેથી બધોએ ભગવદ્વાદ અનુવાદ[1] કરવા માટે જ છે' એવી શંકા થાય. તેથી (કહે છે કે) 'ઘણા જ પ્રિય (પદાર્થો) કરતાં પણ હું (અધિક) પ્રિય છું.' તેથી પ્રીતિ કરવા યોગ્ય (પદાર્થ) હોવાથી, મારા ઉપર પ્રેમ કરવો જોઇએ,[2] અને દેહ વિગેરે ઉપર પ્રેમ ન રાખવો જોઇએ. દેહ વિગેરે તો આત્મા સાથેના (તેમના) સંબંધને લીધે પ્રિય છે. હું બધુંએ હિત કરૂં છું જ, પરંતુ મારા ઉપર સ્નેહ ન હોવાથી લોકો તે સુખ ગ્રહણ કરતા નથી.[3] તેથી જો મારા ઉપર (કોઈ) પ્રેમ કરે (રાખે), તો પ્રેમને લીધે (તે સુખ) ગ્રહણ કરે, અને પછી કૃતાર્થ જ થાય. જ્ઞાન પણ આ માટે જ છે, કે મારૂં કરેલું ગ્રહણ કરે.[4] (મારૂં) જૂદા તરીકે પૂજન કરતો હોય, તો પણ પૂજનનાં ફલ તરીકે ગ્રહણ કરવું જોઇએ.[5] તે (તેવી રીતે પૂજન કરવું તે) તેનાં અજ્ઞાનને લીધે (થાય). તેના વિચાર પ્રમાણે (તે) આદર કરવા યોગ્ય હોવા છતાં, મારા વિચાર પ્રમાણે (તે તેવું) નથી, તેથી કહેલું નથી. જ્ઞાન (હોવા) કરતાં પણ પ્રેમ (હોવા)ને લીધે (મારૂં કરેલું) તરત ગ્રહણ કરે છે તેથી પ્રેમ જ કહેલ[6] છે. તેમને[7] (મારું) પોતાનું બધુંએ આપવામાં આવતું હોવાથી, સ્વતંત્રતા પણ આપું છું, તેથી '(પ્રેમ) કરવો જોઇએ' એમ જણાવેલું છે, તેથી પ્રેમ વિગેરે પણ (તેમની) પ્રવૃત્તિ થાય તે માટે જ કહેલ છે. વાસ્તવિક રીતે તો મેં કરેલું ગ્રહણ કરવા માટે મારામાં પ્રેમ જ કરવો જોઇએ. સ્વભાવથી તો હું સદા પ્રસન્ન જ રહું છું. જેમ પોતે પોતાની જ અપકીર્તિ કરે, તેમ (મારૂં કરેલું) ન ગ્રહણ કરવાથી અપ્રસન્ન જ થાઉં છું. તેવું (થતું) અટકે તે માટે 'પ્રેમ (રાખવાનું)' કહું છું તે નિત્ય પ્રેમના અર્થમાં કહેલ છે. આ (પ્રેમ)થી જ ભગવાનનાં ચરિત્રમાં (ચિત્ત પરોવાએલું) રહે છે. ભગવાન કરે તે જ (તેમનું) ચરિત્ર છે. ૪૨.

એ પ્રમાણે બીજો પ્રશ્ન* પ્રાપ્ત કરવી, વેદને ન ભૂલવારૂપ ત્રીજાની નીચેના શ્લોકથી પ્રાપ્તિ કરાવે છેઃ—

सर्ववेदमयेनेदमात्मनाऽऽत्माऽऽत्मयोनिना ॥
प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरते ॥ ४३ ॥

આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થએલો તું સર્વ વેદરૂપ (તારા) દેહથી પહેલાંની પેઠે આ (બ્રહ્માંડ અને) પ્રજાઓ અને જે મારા સાથે ગાઢ સંબંધવાળી (પ્રજાઓ) છે તેમને ઉત્પન્ન કર. ૪૩.

આ તારો દેહ વેદરૂપ જ છે, તેનાથી (તારા) દેહનો વિરોધ ન થાય તેમ દેહરૂપ જ સાધનથી સર્વ (ઉત્પન્ન) કર, ત્યાંસુધી જ વેદો રહેશે, એવો ભાવ છે. 'માત્ર વેદરૂપ (દેહ) સાધન કેમ થાય? કારણ કે માત્ર દેહ સાધન થતો નથી, પરંતુ પ્રયત્ન જેમાં હોય છે તેવો (દેહ સાધન થાય છે). તેથી પોતાના પ્રયત્નનો બીજામાં ઉપયોગ કરાવીને, દંડ વિગેરેને (ઘડો બનાવવાનાં) સાધન કહેવામાં આવે

૧. 'અનુવાદ' એટલે 'કર્મથી જે (ફલ) થાય છે તેનો અનુવાદ' (प्र)
૨. પ્રેમ રાખવાની આજ્ઞા જણાવવા ભગવદ્વાદ છે, (કર્મફલનો) અનુવાદ કરવા નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)
૩. (સુખથી) વિરુદ્ધ (એટલે દુઃખ) છે, એવો ભ્રમ થવાને લીધે ગ્રહણ કરતા નથી; પરંતુ ઉલટો દ્વેષ કરે છે. (प्र)
૪. 'જ્ઞાનથી પણ કૃતાર્થ થવાય' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)
૫. '(ભગવાનને) આત્મા તરીકે જાણવાથી તેમના ઉપર પ્રેમરૂપ જ ફલ થાય, એમ કેમ કહેવાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)
૬. 'કહેલ છે' એટલે કરવા યોગ્ય હોવાથી ઇષ્ટ હોવાનું કહેલ છે. (प्र)
૭. 'તેમને' એટલે 'પ્રિય (જીવો) ને' (प्र) મારા (ભગવાન ઉપર પ્રેમ રાખનારને), એવો અર્થ જણાય છે.
* પહેલાંની પેઠે 'પ્રશ્ન' શબ્દથી પ્રાર્થેલું કહેલું જણાય છે.

છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે (પોતાનો) દેહ જ સાધન છે' એવી શંકા થાય, તે વિષયમાં 'દેહથી' એમ કહેલું છે. આત્મા સાથેના દેહથી, એટલે એકપણું પ્રાપ્ત કરેલા (દેહ અને આત્મા) બંનેથી, આત્મા તું (ઉત્પન્ન કર). આથી એમ કહેલું છે કે મારામાં રહેલી શક્તિ તેને (તારા દેહને) જ આપેલી હોવાથી, બધું થઈ શકશે. 'જેમ જીવો આત્માઓ છે તેવો હું પણ છું, તેથી મારામાં (મને) શક્તિ કેમ (પ્રાપ્ત) થાય?' એવી શંકા થાય), તેથી 'આત્મામાંથી (ભગવાનમાંથી) ઉત્પન્ન થએલો' એ વિશેષણ યોજેલું છે. આત્મા (ભગવાન) યોનિઃ કારણ છે જેનું તેવો (તું છે). (તું) મારામાંથી ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી તને સર્વ શક્તિ પ્રાપ્ત થએલી છે, એવો ભાવ છે. તેથી પહેલાંની પેઠે પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કર; અને જે પ્રજાઓ મારા સાથે ગાઢ સંબંધવાળી છે (તેમને ઉત્પન્ન કર), એમ ભગવદીયોને પણ ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા (કરી છે). એવી રીતે ચારે પ્રકારના જીવો તારે ઉત્પન્ન કરવા, એવી (આજ્ઞા છે).

આટલો ઉપદેશ કરીને ભગવાન અંતર્હિત થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

तस्मा एवं जगत्स्रष्टे प्रधानपुरुषेश्वरः ॥
व्यज्येदं स्वेन रूपेण कञ्जनाभस्तिरोदधे ॥ ४४ ॥

પ્રકૃતિ અને પુરુષના ઈશ્વર, જેમની નાભિમાંથી કમલ નીકળેલું હતું તે, તે જગત્ રચનારને એ પ્રમાણે જણાવીને, પોતાના સ્વરૂપથી આ (જગત્) દેખાડીને, પોતાના સ્વરૂપથી અંતર્હિત થયા. ૪૪.

(બ્રહ્મા) જગત્ રચનાર હોવાથી જ તેમને કાંઈપણ અધિક આપવા યોગ્ય નહતું. 'જો તે (જગત્ રચવા)ના સાધનો તેમને અનુકૂલ ન થાય, તો શું કરવું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રકૃતિ અને પુરુષના ઈશ્વર' એમ કહેલું છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ, તે એના (ભગવાન) ઈશ્વર છે. ભગવાનની આજ્ઞાથી તે એ પણ (જગત્ રચવાની) સામગ્રી સાથે તેમને અનુકૂલ થશે. 'તેટલાથી પણ તેમનું (બ્રહ્માનું) (જગત્ રચવામાં) અજ્ઞાન હશે' એવી શંકા થાય, તેથી (તારે જગત્) આ પ્રમાણે રચવું એમ જણાવવા માટે (ભગવાને) એકવાર બધુંએ જગત્ (તેમને) દેખાડ્યું. તે (અર્થ) 'આ (જગત્) દેખાડીને' શબ્દોથી કહેલો છે. આ જગત્ પ્રકટ કરીને (તેમને દેખાડ્યું). પોતાનાં સ્વરૂપથી જ પ્રકટ કરવામાં, ઉત્પત્તિ વિગેરે બીજાં કાંઈ કારણની જરૂર નહતી; પરંતુ પોતાની અંદર જ (પોતાના) દેહમાં રહેલું સાધારણ જગત્ પ્રકટ કર્યું. 'પોતાનાં સ્વરૂપથી' શબ્દોનો આગળ પણ સંબંધ છે. (ભગવાન) તે સ્વરૂપનું સ્થાપન કરીને તો ન પધારી ગયા, પરંતુ તે સ્વરૂપથી જ અંતર્હિત થયા. 'જેમની નાભિમાંથી કમળ નીકળેલું હતું' એ વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે તે (સ્વરૂપ) અંતર્હિત ન થાય, તો (બ્રહ્મા) જગત્ રચી ન શકે, કારણ કે કોઈ પણ ભગવદીય ભગવાનની ઉપર સૃષ્ટિ રચવા શક્તિમાન નથી, એવો (અર્થ છે). ૪૪.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની
સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના નવમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

---

* જીવ ભગવાનની સમાન નથી એમ જણાવી, ઈશ્વર જ સાધન છે એમ આ અધ્યાય દર્શાવે છે. (પ્ર)

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥ અધ્યાય દશમો.

जगतो भूतसर्गस्तु ब्रह्मा सोऽत्र निरूपितः ॥
भगवत्कृपया युक्तस्तादृशोऽस्य निदानता ॥ १ ॥

જગતના મહાભૂતોની સૃષ્ટિ તો બ્રહ્મા છે.[1] ભગવાનની કૃપાવાળાનું તેમનું અહિં નિરૂપણ કર્યું.[1] તેવા (રૂપ)થી આ કારણરૂપ (થાય છે).[2] કા. ૧.

मात्राणि सर्वरूपाणि दश सृज्यान्यतोऽत्र वै ॥
दशमे विनिरूप्यन्ते मात्रात्वं चापि कालतः ॥ २ ॥

તેથી[3] અહિં દશમા (અધ્યાય)માં ખરેખર રચાવાની સર્વરૂપવાળી દશ માત્રાઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અને માત્રાપણું પણ કાલથી થાય છે[4] કા. ૨.

कालेनैव गृहीतास्ते भोग्याः भोक्ताऽन्यथा तु सः ॥
भूतानामत्र सम्बन्धो रूपणार्थं कृतिः पुरा ॥ ३ ॥
ब्रह्मणा निर्मिता प्राह द्वयं मात्रेति रूप्यते ॥

કાલે ગ્રહણ કરેલા જ તેઓ ભોગ્ય થાય છે.[4] તેમ ન હોય તો તો તે ભોક્તા[5] છે. મહાભૂતોનો આમને સંબંધ છે. તે જણાવવા બ્રહ્માએ પહેલાં કરેલું કાર્ય[6] (કહેલું છે). (મૈત્રેયે) એ[7] માત્રા હોવાનું કહેલું છે. કા. ૩½

૧...૧. 'પહેલાં (બ્રહ્માએ કરેલી) સ્તુતિ અને (ભગવાનની) પ્રસન્નતાને મહાભૂત કહેલાં. પછી બ્રહ્માનાં જ્ઞાનને મહાભૂત કહેલ. વળી પહેલાં બ્રહ્માને પુરૂષની બુદ્ધિરૂપ કહેલા, અને હવે મહાભૂતરૂપ કહો છો. આમ પરસ્પર વિરૂદ્ધ વૃત્તાંત કેમ ઘટે?' એવી શંકાનું સમાધાન કરવા આ કહેલ છે. પાછલ ૩-૯-૯થી શ્રીસુબોધિનીમાં વિશેષણ સાથેના માયાબલને ભગવાનનો સંબંધ હોવાનું કહેલું છે, તે નિયમ પ્રમાણે મહાભૂતપણું (ભગવાનની) કૃપામાં પરિણમે છે. કૃપા પ્રસન્નતારૂપ હોવા છતાં સ્તુતિથી પ્રકટ થએલી. તેથી પહેલાં સ્તુતિ અને પ્રસન્નતાને મહાભૂત કહેલાં. વળી ૩-૯-૪૪માં જણાવ્યા પ્રમાણે કૃપા જ્ઞાનમાં પરિણમી. તેથી જ્ઞાનને મહાભૂત કહેલ. જ્ઞાન એકલું મહાભૂત થઈ શકતું નથી, પણ આધારવાળું જ્ઞાન થઈ શકે એમ 'દૈહિક અને માનસિક' સૃષ્ટિ (કહેવા)થી જણાય છે. તેથી ભગવાનની કૃપાવાળા બ્રહ્માને જ મહાભૂત કહ્યા. તેથી આ ઘટે છે. બ્રહ્મા બુદ્ધિના અધિદેવ હોવાથી તેમને બુદ્ધિરૂપ કહેલા. તેથી વિરોધ ક્યાંય નથી. (प्र)

૨. આ બ્રહ્મા તેવા (જ્ઞાન તથા કૃપાવાળા) રૂપથી કાર્યોના સમૂહના આદિકારણ થાય છે, પણ (કૃપા વિનાના) કોઇપણ રૂપથી થતા નથી. (प्र)

૩. બ્રહ્મા કૃપા અને જ્ઞાનના સંબંધથી કારણરૂપ થાય છે, તેથી. (प्र)

૪. માત્રાપણું કાલથી કેવી રીતે થાય છે તે અહિં કહેલ છે. રચવાના પદાર્થો કાલે ગ્રહણ કરવાથી હદવાળા જ થાય છે અને તેથી ભોગ કરવા યોગ્ય થાય છે. (प्र)

૫. કાલે ગ્રહણ ન કરેલ હોય તો તે પદાર્થો બ્રહ્મથી જૂદા ન હોવાથી ભોક્તા જ રહે છે. તેથી ભોગ્યપણું એ માત્રાપણું છે, અને તે કાલથી થાય છે. તેથી માત્રાપણું કાલથી થતું હોવાથી માત્રાનું નિરૂપણ કરતાં કાલનું નિરૂપણ કરેલ છે. (प्र)

૬. રચાવાના પદાર્થ સમાન છે એમ જણાવવા બ્રહ્માએ પહેલાં મહાભૂતોનો સંબંધ કરેલો, મહાભૂતોને ઉત્પન્ન કરેલાં. (प्र)

૭. તન્માત્રાની સૃષ્ટિ કહેતાં શ્લોક ૧૬માં મૈત્રેય પણ કહેશે કે દ્રવ્યરૂપ શક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર તન્માત્રા છે. તેવી શક્તિ ભોક્તા વિના ઘટતી નથી, તેથી ભોક્તાપણું અને દ્રવ્યરૂપ શક્તિ એ બંને ભેગાં થતાં 'તન્માત્રા' કહેવાય છે. (प्र)

બ્રહ્માએ રચેલી માત્રા કહેવામાં આવે તે માટે આરંભમાં ભગવાનના સેવકના ધર્મનું જ્ઞાન થાય તે માટે, 'ભગવાનની આજ્ઞાથી બ્રહ્માએ કેવી રીતે (પ્રજા) ઉત્પન્ન કરી?' એવો પ્રશ્ન વિદુર પોતે નીચેના શ્લોકમાં ઉલ્લાસથી[1] કરે છેઃ—

॥ विदुर उवाच ॥ વિદુર કહે છેઃ—

अन्तर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः ॥ १ ॥

ભગવાન અંતર્ધાન થયા, ત્યાર પછી લોકોના પિતામહ સમર્થ બ્રહ્માએ કેટલા પ્રકારની દૈહિક અને માનસી સૃષ્ટિ રચી? ૧.

ધર્મી ભગવાન અંતર્ધાન થયા, ત્યારે તેમના ધર્મો (ગુણો) પણ અવશ્ય અંતર્હિત થયા, તેથી બ્રહ્મા જગત્ કેવી રીતે રચી શકે એવા (પ્રયોજનથી) પ્રશ્ન (કરેલો છે). લોકોના પિતામહ એટલે (લોકોને) ઉત્પન્ન કરનારના પણ ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી, તેમણે* કરેલાં કાર્યનાં દર્શનથી તે પ્રપંચ ઉત્પન્ન થઈ જ ગયો, એવો[2] સંદેહ (પ્રશ્નનું કારણ) છે. ઉત્પન્ન કરવાનાં બે સાધન છે. (૧) દેહ અને (૨) મન. વાણીનો તો વૈદિક સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ થાય છે. તેથી એ જ સાધનો છે. 'કેટલા પ્રકારની' પ્રજાઓ રચી, એવો (પ્રશ્ન છે). જૂદા જૂદા પ્રકાર (કરવા)માં ભગવાનનાં જ્ઞાનની જરૂર રહેતી હોવાથી તે પ્રમાણે કહેલ છે. 'દેહથી જ રચવું યોગ્ય છે, તેથી માનસી શા માટે પૂછવામાં આવે છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'સમર્થ' વિશેષણ કહેલું છે. (બ્રહ્મા) સર્વ પ્રકારથી રચવા સમર્થ છે. ૧.

આગળ જે જગતનું નિરૂપણ કરવાનું છે તે પણ ભગવદીય છે એમ જણાવવા માટે નીચેના શ્લોકથી પહેલાં પૂછેલા પ્રશ્નોનું પણ સ્મરણ કરાવે છેઃ—

ये च मे भगवन्पृष्टास्त्वय्यर्था बहुवित्तम ॥
तान् वदस्वानुपूर्व्येण छिन्धि नः सर्वसंशयान् ॥ २ ॥

અને હે ભગવન્! હે ઘણું જ જાણનાર! મેં જે અર્થો આપને પૂછેલા છે તેમનો અનુક્રમે ઉત્તર આપો, (અને) અમારા સર્વ સંશયો છેદો. ૨.

(પૂછેલા પ્રશ્નોનું મૈત્રેયને) વિસ્મરણ ન થાય તે માટે 'હે ભગવન્!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). 'त्वयि' 'આપને' એટલે આપની સમક્ષ. 'अर्थाः' 'અર્થો' એટલે તે પ્રશ્નો પ્રયોજનરૂપ છે, તેથી સંપૂર્ણ રીતે જાણવા યોગ્ય છે. 'હે ઘણું જ જાણનાર!' એ સંબોધનથી ઉત્તર આપવાનું કારણ (કહેલું છે). પોતાની બુદ્ધિથી (ઉત્તર) ગ્રહણ થાય તે માટે તેમને અનુક્રમે કહેવાની પ્રાર્થના (કરેલી છે); અને ઉત્તર જેમ સંદેહ ન રહે તે પ્રકારે તે પ્રમાણે કહેશો. તે (અર્થ) 'અમારા સર્વ સંશયો છેદો' શબ્દોથી કહેલો છે, પરંતુ આ જૂદો પ્રશ્ન નથી. ૨.

પૂછેલા બંને (પ્રશ્નોના ઉત્તર) આદરથી કહ્યા, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છેઃ—

एवं संचोदितस्तेन क्षत्रा कौषारवो मुनिः ॥
प्रीतः प्रत्याह तान् प्रश्नान् हृदिस्थानथ भार्गव ॥ ३ ॥

---

૧. ભગવાનનાં ચરિત્ર વિગેરેનાં શ્રવણથી ભક્તને ઉલ્લાસ થાય છે એમ જણાવવું, એ આ વિદુરનો પ્રશ્ન મૂકવાનું પ્રયોજન છે. (प्र)

* ભગવાને પોતાનાં સ્વરૂપથી બ્રહ્માને જગત્ દેખાડ્યું, તેથી તે ઉત્પન્ન થઈ જ ગયું. હવે કયા પ્રકારે ઉત્પન્ન કરવાનું? એવો સંદેહ જણાય છે.

૨. 'સંદેહ' એટલે 'પ્રકાર સંબંધી સંદેહ.' બ્રહ્માએ કાર્ય (જગત્) જોયું અને કારણ (ધર્મી ભગવાન)ના ગુણો તિરોહિત થયા, એ બે કારણથી રચવાના પ્રકારનો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો, એવો અર્થ છે. (प्र)

હે ભાર્ગવ! તે સંયમીએ એ રીતે પ્રેરેલા મુનિ કૌષારવિએ પ્રસન્ન થઈ તે પ્રશ્નોના અને પોતાના હૃદયમાં રહેલા પ્રશ્નોના (ઉત્તર) કહ્યા. ૩.

'પ્રસન્ન થઈ (ઉત્તર) કહ્યા' એ પહેલા શ્લોકમાં પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહ્યો. પહેલા પૂછેલા પ્રશ્નો તો ભૂલાયા વિનાના (તેના) હૃદયમાં જ રહેલા હતા. 'अथ' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું કે તેના ઉત્તરો) જૂદા આરંભથી (કહેશે), પરંતુ પહેલા (શ્લોકમાં પૂછેલ) પ્રશ્નના અંગતરીકે (કહેશે) નહિ. 'હે ભાર્ગવ!' એ સંબોધન એમ જણાવવા (કરેલું છે કે) ભગવાનના અંગ તરીકે સર્વ કહેવાનું છે. ઘણી રીતે વ્યાખ્યાન કરેલા શબ્દોનો (કોઈ) ખાસ અર્થ ન હોય ત્યારે તેમનું ફરી વ્યાખ્યાન કરવામાં આવતું નથી. ૩.

તે પહેલા[1] પ્રશ્નના સંબંધમાં ભગવાન અંતર્ધાન થએલ હોવા છતાં પોતાના છ ગુણોનું બ્રહ્મામાં સ્થાપન કરીને પધારેલા હોવાથી બ્રહ્માએ કરેલાં કાર્યો (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) છ શ્લોકોથી કહે છે. તે (કાર્ય) પણ દોષરહિતે કરવું જોઇએ, તેથી (બ્રહ્મા) દોષરહિત થયા એમ જણાવવા (પહેલા) ત્રણ શ્લોકો (કહેલા છે).

तपो ज्ञानं कृतिश्चैव दोषाभावश्च वर्ण्यते ॥ ४ ॥
आलोचनं कृतिश्चैतदुपपादनमेव च ॥

(૧) તપ (૨) જ્ઞાન અને (૩) કાર્ય[2] તેમ જ દોષના અભાવનું વર્ણન[2] કરેલ છે. (૪) વિચાર અને (૫) ક્રિયા તેમ જ (૬) આ(જગત)નું ઉત્પાદન (કહેલાં છે). કા. ૪½.

ભગવાનની જેવી આજ્ઞા હતી તે પ્રમાણે કર્યું એમ આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી ધર્મ કહે છેઃ—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

विरिञ्चोऽपि तथा चक्रे दिव्यं वर्षशतं तपः ॥
आत्मन्यात्मानमावेश्य यदाह भगवानजः ॥ ४ ॥

બ્રહ્માએ પણ ભગવાનમાં અંતઃકરણ રાખીને જન્મરહિત ભગવાને જે કહેલ તે પ્રમાણે દેવોના એકસો વર્ષ સુધી તપ કર્યું. ૪.

ભગવાન અંતર્ધાન થયા. બ્રહ્માએ પણ 'तथा' તેવા થઈ એટલે ત્યાં અંતર્ધાન થઈ, જેમ ભગવાનની આજ્ઞા થઈ હતી તેમ કર્યું. તેવી સ્થિતિનું અંદર તિરોધાન ન થાય, તો બહાર જગત્ રચવાનું સંભવે નહિ તેથી (તેમ કર્યું). વળી તેમણે (ભગવાને) કહેલું હોવાથી પણ (તેમ કર્યું). 'દેવોના એકસો વર્ષ સુધી' શબ્દોથી (એમ સૂચવેલું છે કે) કૃતયુગની સંધ્યાના અંશનો ચોથો ભાગ જણાવ્યો; અને ચોથો (ભાગ) પહેલાં તપ (કરવા)માં અને (ભગવાનને) શોધવામાં ગએલો, ચોથા ભાગમાં તો બધા પદાર્થો બનાવવાનું થશે અને પછી ઉત્પન્ન થએલા બધા (પદાર્થો)માં યુગના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ (થશે). આ સર્વ સૂચવવા 'દેવોના એકસો વર્ષ સુધી' એમ કહેલું છે. માત્ર તપ ભગવદીય ધર્મ નથી, તેથી 'ભગવાનમાં અંતઃકરણ રાખીને' તપ કરવાનું ભગવાને કહેલું, તેથી (બ્રહ્માએ) તેમ જ કર્યું. તે (અર્થ) 'ભગવાને જે કહેલ તે પ્રમાણે' શબ્દોથી કહેલ છે. ૪.

નીચેના શ્લોકમાં ત્યાર પછી જે થયું તે કહે છેઃ—

तद्विलोक्याब्जसंभूतो वायुना यदधिष्ठितः ॥
पद्ममम्भश्च तत्कालकृतवीर्येण कम्पितम् ॥ ५ ॥

---

૧. 'પહેલા' એટલે 'દૈહિક સંદૃષ્ટિના' (प्र)
૨. આ અને ત્રીજા (છઠ્ઠા) શ્લોકનો અર્થ છે. (प्र)

तपसा ह्येधमानेन विद्यया चात्मसंस्थया ॥
विवृद्धविज्ञानबलो न्यपाद्वायुं सहाम्भसा ॥ ६ ॥

જેના ઉપર પોતે બેઠેલ હતા તે કમલને અને જલને તે સમયના કાલે કરેલ બલવાળા વાયુથી કંપાએલા જોઈને, વધતા જતા તપથી અને અંતઃકરણમાં રહેલી ઉપાસનાથી જેમનાં જ્ઞાનનું બલ ઘણું વધેલું હતું તેવા કમલમાંથી ઉત્પન્ન થએલા (બ્રહ્મા)એ જલ સાથે વાયુનું પાન કર્યું. ૫–૬.

તપથી તેમને જ્ઞાન થયું. જેનું જ્ઞાન થયું તે વિષય કહે છે કે 'કમલમાંથી ઉત્પન્ન થએલા' બ્રહ્મા 'જેના ઉપર બેઠેલા હતા', જે કમલ ઉપર બેઠેલા હતા, 'તે કમલ (તેમણે) જોયું'. તેમણે ઉત્તમ પ્રકારથી જોએલું, તેથી તેના સંબંધમાં બધુંએ જાણ્યું, એવો અર્થ છે. તે સમયના કાલે કરેલ બલવાળા વાયુથી કમલ અને જલ કંપાએલાં (જોયાં). વાયુથી (તે) કંપાએલાં હોવાનું જ્ઞાન થયું, અને વાયુ પ્રલયકાલનો હોવાનું (જ્ઞાન થયું). વાયુને દૈત્યના અંશવાળો જાણ્યો. તેનો નાશ કરવામાં ન આવે તો કાર્ય તથા કારણ સુખકર ન થાય. કાલ પણ દૈત્યોને બલ આપે છે. ૫.

પછી (બ્રહ્માએ) ધર્મ અને જ્ઞાનથી જે કર્યું તે છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહેલ છે. વધતા જતા તપથી અને ઉપાસનાથી ઘણું વધેલું હતું જ્ઞાનનું બલ જેમનું, તેવા (બ્રહ્મા)એ જલ સાથે વાયુનું પાન કર્યું. 'ઉપાસના તો પહેલાંજ બંધ થઈ હતી, તેથી તે જ્ઞાનનું બલ કેમ ઉત્પન્ન કરે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'અંતઃકરણમાં રહેલી' એવું વિશેષણ કહેલું છે. તે અંતઃકરણમાં સદાને માટે રહેલી. બ્રહ્મા મનથી સદા ભગવાનની સેવા કરે છે એમ કહ્યું. ૬.

એ પ્રમાણે (બ્રહ્મામાં) દોષ નહતો એમ જણાવીને, ભય અને કંપ વિગેરેનાં કારણરૂપ વાયુ અને જલ દૂર થયાં ત્યાર પછી (બ્રહ્માએ) જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં તેમનું પહેલાનું જ્ઞાન જાગ્રત થયું એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

तद्विलोक्य वियद्व्यापि पुष्करं यदधिष्ठितम् ॥
अनेन लोकान् प्राग्लीनान् कल्पितास्मीत्यचिन्तयत् ॥ ७ ॥

જેના ઉપર બેઠેલા હતા, તે કમલને આકાશમાં વ્યાપેલું જોઈને તેમણે પહેલાના દિવસે વિચાર કર્યો કે લય પામેલા લોકોને આનાથી હું ઉત્પન્ન કરીશ. ૭.

જેના ઉપર પોતે બેઠેલા તે કમલને આકાશમાં વ્યાપેલું જોઈને, **प्राक्** પહેલાના દિવસે તેમણે એવો વિચાર કર્યો કે આજ પ્રકારથી અને આજ કમલથી હું લોકોને **कल्पितास्मि** ઉત્પન્ન કરીશ. '**कल्पितास्मि**' એ અદ્યતન (પહેલા) ભવિષ્યકાળ(નું રૂપ) છે. અહિં 'ચિંતન' શબ્દથી 'વિચાર' (જણાવેલ છે). બ્રહ્માના એકસો વર્ષના એકસો કલ્પો થાય છે, એમ કહેલું છે. તેથી એક એક કલ્પ વર્ષના દિવસ અને રાત્રિઓની સંખ્યા જેટલો છે. (રાત અને દિવસની) વચમાં તો ઘણો થોડો ભેદ જાણી ન શકાય તેવો હોવાથી તેનાથી (તેટલા સમયનું) જૂદું નામ પડેલું નથી. તે પ્રમાણે હોવાથી પદ્મ કલ્પો પણ ત્રણસો અને સાઠ થાય છે. તેવા સંજોગમાં પહેલાના કલ્પમાં પણ કમલથીજ જગત્ બનાવેલું હોવાથી પૂર્વાર્ધમાં કહેલો વિચાર ઘટે છે. ૭.

પછી તેમણે પહેલાંની પેઠેજ (લોક ઉત્પન્ન) કર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

पद्मकोशं तदाविश्य भगवत्कर्मचोदितः ॥
एकं व्यभांक्षीदुरुधा त्रिधा भाव्यं द्विसप्तधा ॥ ८ ॥

પછી ભગવાનના કર્મથી પ્રેરાએલા (બ્રહ્મા)એ તે કમલની કળીમાં પ્રવેશ કરી (તે) એકના ઘણા પ્રકારે વિભાગ કર્યા. તેના ત્રણ અને ચૌદ વિભાગ થયા. ૮.

'પછી' એટલે જ્ઞાન થયા પછી, (બ્રહ્માએ) તેજ કમલની કળીમાં પ્રવેશ કરીને એક કમલની કળીના ઘણા પ્રકારે વિભાગ કર્યા. 'ભગવાનની નાભિમાંથી નીકળેલા કમલના એવી રીતે વિભાગ (તેમનાથી) કેમ કરાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાનના કર્મથી પ્રેરાએલા' વિશેષણ યોજેલું છે. આ ભગવાનની સૃષ્ટિમાં ભગવાનનાં એક કર્મે પ્રવેશ કરેલો છે, તેનાથી પ્રેરાએલા (બ્રહ્માએ વિભાગ કર્યા). ત્યારે ભગવાનના કર્મથી પ્રેરાયેલા* (બ્રહ્મા) ભગવાનના કર્મરૂપ થવાથી તેમનો ક્યાંય (કોઈ) પણ અપરાધ નથી. 'એકના ઘણા પ્રકારે વિભાગ કર્યા' (વિગેરે) શબ્દોથી તેના* વિભાગો કહેલા છે. એકનાજ ઘણા પ્રકારે વિભાગ કર્યા. પેટા–લોકના ભેદથી હજારો કટકા કર્યા. જાતિના ભેદથી વિભાગ કરતાં, સત્ત્વ વિગેરે (ગુણો)ને લીધે ત્રણજ (વિભાગ) થાય. લોકના પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર પ્રમાણે વિભાગ કરતાં ચૌદ પ્રકારે વિભાગ કર્યા, એટલે ચૌદ લોકના ભેદથી વિભાગ કર્યા. ૮.

'બધાએ લોકોના જીવોનાં રહેઠાણ કરાતાં હોવાથી, ચૌદ લોકમાંજ કરોડો જીવોના સમૂહો કેવી રીતે રહેશે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

एतावाञ्जीवलोकस्य संस्थाभेदः समाहितः ॥
धर्मस्य ह्यनिमित्तस्य विपाकः परमेष्ठ्यसौ ॥ ९ ॥

જીવના લોકનો મર્યાદાથી ભેદ આટલો સ્થાપન કરવામાં આવેલો છે. આ બ્રહ્મા નિષ્કામ ધર્મના ફલરૂપ છે. ૯.

[1]જીવોના રહેઠાણ બનેલા લોકનો **संस्थया** સારા પ્રકારની મર્યાદાથી **भेदः** વિભાગ આટલો જ ચૌદ પ્રકારનો જ છે; કારણકે બધા જીવો ત્રણ પ્રકારનાજ છે. અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી, મધ્યમાં ત્રણ પ્રકારના રાજસ (જીવો) છે. પાંચ મહાભૂતો, તન્માત્રા અને કાર્ય એમ તામસ (જીવો) સાત પ્રકારના છે. અંતઃકરણ ચાર પ્રકારનું હોવાથી સાત્વિક (જીવો) ચાર પ્રકારના છે. આમાં જ બધા જીવોનો સારી રીતે સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે.[1] **'सम्यगाहितः'** એટલે સ્થાનના ભેદથી સારી રીતે સ્થાપન કરવામાં આવેલો ભેદ (છે).

'બ્રહ્માની એવી શક્તિ કેમ થઈ? કારણકે ભગવાનની આજ્ઞા થવા છતાં પણ પોતાની શક્તિની જરૂર છે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. આ બ્રહ્મા એકસો જન્મથી પ્રાપ્ત કરેલ એક હજાર અશ્વમેધ (યજ્ઞ)રૂપ **अनिमित्तस्य** નિષ્કામ ધર્મનું **विपाकः** ફલ છે. બ્રહ્મા ઘણાં જન્મોથી પ્રાપ્ત કરેલ ધર્મનાં ફલરૂપ હોવાથી, તે પ્રમાણે કરે તે યોગ્ય છે એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે આધાર બનેલું જગત્ લોકોની માત્રા હોવાનું કહ્યું.[2] ૯.

'જેને (બીજાનો) આધાર છે તેવું (જગત્) લોક હોવાથી માત્રારૂપ નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી (કહે છે કે) કાલને લીધે જીવ પણ (ભોગ કરવાનો) વિષય થાય છે. એ રીતે કાલની પ્રસ્તાવના[3] થાય છે. કાલના ભેદથી ભગવાન (જગતની) ઉત્પત્તિ વિગેરે કરે છે એમ સાંભળનાર

---

* प्रेरितस्य અને (तत्तस्य નહિ પણ) तस्य એવા વૃન્દાવનપ્રેસવાળી પ્રતના પાઠો લીધેલા છે.

૧. લોકો ચૌદ છે, અને પુરુષના અવયવોમાંથી તે કલ્પેલા છે એમ ૨–૫–૩૬ થી ૨–૫–૪૨ સુધીમાં જણાવેલું છે. તે બનાનટી હોવાની શંકા આથી દૂર કરેલી છે. (प्र)

૨. આ શ્લોકોનો સાર આ વાક્યથી કહેલો છે. 'માત્રા' એટલે સૂક્ષ્મરૂપ. (प्र)

૩. પરીક્ષિતે કાલનું લક્ષણ પૂછેલ નથી, છતાં શુક કાલની પ્રસ્તાવના કેમ કરે છે એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી તેનું તાત્પર્ય અહિં કહેલું છે. 'રચાવાના પદાર્થો (પોતે બ્રહ્મરૂપ હોઈ) ભોક્તા હોવાથી ભોગ્ય નથી અને તેથી તે માત્રા ન હોઈ શકે' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે જીવ પણ કાલને લીધે દેહનો સંબંધ થવાથી ભોગ્ય થાય છે. તેથી રચાવાના પદાર્થો (ભોગ્ય) માત્રા થાય છે એમ દર્શાવવા કાલની પ્રસ્તાવના કરેલી છે. તેથી શાસ્ત્રની સંગતિ થાય તે માટે આ પ્રસ્તાવના કરી છે, રાજાના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા કરી નથી. (प्र)

(વિદુર) કાલનેજ સર્વનું કારણ માનતાં (તેને) કાલના સંબંધમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા[૧] થઈ. ત્યારે વિદુર નીચેના શ્લોકથી પ્રશ્ન કરે છેઃ—

॥ विदुर उवाच ॥ વિદુર કહે છેઃ—

यदात्थ बहुरूपस्य हरेरद्भुतकर्मणः ॥
कालाख्यं लक्षणं ब्रह्मन् यथा वर्णय नः प्रभो ॥ १० ॥

હે બ્રહ્મન્ ! હે પ્રભો ! ઘણાં રૂપવાળા, અદ્ભુત કર્મ કરનાર હરિનું આપે જે 'કાલ' નામનું લક્ષણ કહ્યું, તેનું અમારા માટે બરાબર વર્ણન કરો. ૧૦.

ઘણાં રૂપવાળા, અદ્ભુત કર્મ કરનાર હરિનું જે આપે લક્ષણ કહ્યું તેનું બરાબર વર્ણન કરો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે, કારણકે કાલ ભગવાનનું લક્ષણ એટલે અસાધારણ* ગુણ છે. 'જગતના કર્તા હોવું' એટલે જગતની ઉત્પત્તિનો કાલ, એવો અર્થ છે. તે લક્ષણવાળો જે આત્મા, તે ભગવાન. તેથીજ ભગવાન બહારથી પણ ગરૂડ† ધજા ઉપર રાખે છે. ભગવાન ઘણા સૂક્ષ્મ હોવાથી, (તેમનું) લક્ષણ પણ ઘણું સૂક્ષ્મ, જાણી ન શકાય તેવું છે. कलयति ગણત્રી કરે, જાણે, અથવા ગ્રહણ કરે તે કાલ, બધીએ વસ્તુઓને ગણવી, ગ્રહણ કરવી અથવા જાણવી એ ભગવાનનો ગુણ છેજ. તેથીજ 'કાલ' એવું નામ છે જેમના લક્ષણનું, તે અદ્ભુત કર્મ કરનાર હોવાથી, તેમની ગણત્રી સાધારણ નથી. જેમ (૧) ગણત્રી થતાં ભગવાન અદ્ભુત કર્મ કરે છે,[૨] અથવા (૨) ગ્રહણ કરતાં એક હોઈ ઘણાં સ્વરૂપે થાય છે[૨] અથવા (૩) બધાનાં દુઃખ જાણીને, પોતે (તે) દૂર કરે છે[૨] અને ત્રણ માર્ગો પ્રકટ કરે છે,[૩] તેવા લક્ષણવાળા કાલનું સ્વરૂપ અવશ્ય જાણવું જોઈએ. તેથી અમને તેનું જ્ઞાન થાય તે માટે, આપ તેનું વર્ણન કરો, કારણકે આપ (તેનું વર્ણન કરવાની) શક્તિવાળા છો. તે (અર્થ) 'હે પ્રભો !' એ સંબોધનથી કહેલો છે. ૧૦.

એ પ્રમાણે કાલ (ભગવાનનો) અસાધારણ ગુણ હોવાથી અવશ્ય જણાવવા જેવો હોઈ, નીચેના શ્લોકમાં તેનું લક્ષણ કહે છેઃ—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः ॥
पुरूषस्तदुपादानमात्मानं लीलयाऽसृजत् ॥ ११ ॥

(કાલ) ગુણોની સેળભેળરૂપ અભિજ્ઞાનવાળો, વિશેષરહિત, અંતરહિત છે. પુરુષે પોતાને લીલાથી તેનું (જગતનું) ઉપાદાન બનાવેલ (તે કાલ). ૧૧.

કારણ કે કાલ ‡અમૂર્ત ગુણ છે, તેથીજ તે પ્રત્યક્ષ નથી, પરંતુ કાર્યને લીધે અનુમાન કરવા યોગ્ય છે. તેથી 'આ આવો છે' એમ તેનું લક્ષણ કહી શકાય તેવું નથી. જો કાલ ધર્મી (ગુણવાળા પદાર્થ)થી, ગુણોથી અને કાર્યથી જૂદો હોય તોજ તેનું લક્ષણ હોય, ત્યારેજ (તેનામાં) ¶અસાધારપણું હોય. તેવા સંજોગમાં §ત્રણથી (કાલની) જૂદાઈ દર્શાવવા, (તેનાં) લક્ષણમાં ત્રણ વિશેષણો (કહેલાં છે). તે પૈકી

---

૧. વિદુરે પ્રશ્ન કરવાનું કારણ આથી જણાવેલું છે. (प्र)

* 'અસાધારણ' એટલે બીજા કોઈમાં ન હોય તેવો.

† ગરુડ કાલરૂપ છે જૂઓ. ૩-૨૮-૨૪ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની.

૨. આ ત્રણથી અનુક્રમે (૧) અદ્ભુત કર્મ કરનાર, (૨) ઘણા રૂપવાળા અને (૩) હરિ શબ્દના અર્થો કહેલા છે. (प्र)

૩. ઘણા રૂપવાળા થઈ કર્મમાર્ગ, દુઃખ હરનાર થઈ જ્ઞાનમાર્ગ અને અદ્ભુત કર્મ કરનાર થઈ ભક્તિમાર્ગ પ્રકટ કરેલા છે. (प्र)

‡ 'અમૂર્ત' એટલે દેહવિનાનો, આકૃતિ વિનાનો.

¶ 'અસાધારણપણું' એટલે બીજા કોઈમાં ન હોય તેવો ગુણ.

§ 'ત્રણ' એટલે ધર્મી, ગુણો (ધર્મ), અને કાર્ય.

પહેલું (૧) કાલ 'ગુણોની સેળભેળરૂપ અભિજ્ઞાનવાળો' છે. ગુણોની **व्यतिकरः** એક બીજા સાથે સેળભેળ **आकारः** અભિજ્ઞાન છે જેનું, તેવો (કાલ છે). (કાલ) અમૂર્ત હોવાથી કાર્યદ્વારાજ (તેનું) લક્ષણ થાય, અને કાર્ય (એ છે કે) જે ભગવાનના ગુણથી (સત્ત્વ વિગેરે) ગુણોનાં સમાનપણાંની અવસ્થાવાળી પ્રકૃતિના ગુણોની સેળભેળ થાય છે—(તેથી) આરંભમાં (પ્રકૃતિના ગુણો) સત્ત્વ વિગેરેના રૂપથી છૂટા પડે છે (અને) પછી ખળભળે છે અને એકબીજા સાથે ભળી જાય છે—તે ગુણ કાલ છે,[1] એવો અર્થ છે. અને [2]આજ ભગવાનનું આકલન એટલે ક્રિયાશક્તિરૂપ પહેલો મુખ્ય ગુણ છે કે જે પહેલો પ્રકટ [3]થયો. (૨) [4]તેમનામાં બીજા પણ ક્રિયાશક્તિના ભેદો છે, (અને) તેમના ખાસ નામો પણ છે. 'તેમણે ઇચ્છયું' વાક્યથી 'ઇચ્છા', 'તેમણે કામના કરી' વાક્યથી 'કામ' (કહેલા છે). તેવી રીતે લોકમાં પ્રસિદ્ધ કાર્યના ગુણનાં [5]સમાનપણાથી કાર્ય ઉપર આધાર રાખનાર તરીકે તેનું (કાલનું) વિશેષણ પ્રસિદ્ધ નથી. [6]જેમ ઇચ્છા, કામ વિગેરે મનના ગુણો છે, તે પ્રમાણે કાલ કોઈનો પણ ગુણ નથી, પરંતુ 'આ સમયે' 'હમણાં' વિગેરે શબ્દોથી (તે) સર્વના આધાર તરીકેજ જણાય છે. [7]તેથી આ 'વિશેષરહિત' છે. જો તે કોઈનો ગુણ હોય તો, 'ઘડામાં કાલ' 'ભૂમિમાં કાલ' એમ તેમાં જોવામાં આવે; પરંતુ 'આ સમયે ઘડો છે' એમજ જણાય છે.[6] [8]તેથી 'સર્વ (કોઈપણ) વિશેષ વિનાનો,[9] ગુણોનો ખળભળાટ કરવનારો[10] કાલ' એવું (તેનું) લક્ષણ છે.[8] (૩) [11]વળી ઘણાએ ગુણો—આકાશ વિગેરેનું નિવારણ કરનારા ખાસ ગુણો, પોતે વિશેષ વિનાના (હોય તેવા), ભગવાનના ગુણો છે. તેમ ન હોય તો પરમાણુ વિગેરે નિત્ય (અને) ઇંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન ન થઈ શકે તેવા (પદાર્થો)નો બાધ ન થાય.§ તેમનો બાધ થાય તે માટે 'અંતરહિત' વિશેષણ કહેલું છે. **प्रतिष्ठा** એટલે સમાપ્તિ, અંત. તેનાથી રહિત, એવો અર્થ છે. ખાસ ગુણો તો અંતવાળા છે. તેમ ન હોય તો પરમાણુઓને હદ ન હોય. તેથી સંસ્થાવિનાનો એટલે અંતરહિત કાલ છે. બધાએ પદાર્થનો અંત આવે છે, પરંતુ કાલનો અંત આવતો નથી.[11]

એ પ્રમાણે કાલનું લક્ષણ કહીને, ભગવાને તે ગુણ શામાટે ધારણ કરેલો છે એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, ગુણોના ખળભળાટરૂપ અથવા જગતના આધાર થવારૂપ (કાલનું) પ્રાસંગિક કાર્ય તેમનું (ભગવાનનું) (તેને ધારણ કરવાનું) મુખ્ય પ્રયોજન ન હોવાથી, ઉત્તરાર્ધથી મુખ્ય પ્રયોજન કહે છે. (જગતના) કારણરૂપ પુરુષ ભગવાન છે. તે પોતાનાજ ગુણોને કર્તાપણું વિગેરે સ્થિતિવાળા કરીને

---

૧. રૂના તાંતણાની પેઠે ગુણો પ્રકૃતિથી છૂટા પડી, એકબીજા સાથે ભળી, જેમ તાંતણાંનું વસ્ત્ર થાય છે તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે તે ગુણોની અવસ્થા 'સેળભેળ' છે. ગુણોની તેવી અવસ્થા જેનાથી થાય છે તે કાલ, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'આ' એટલે ગુણોની સેળભેળ કરવી તે. (प्र)

૩. 'પહેલો પ્રકટ થયો' શબ્દોથી તે પહેલો મુખ્ય ગુણ હોવાનું કારણ કહેલું છે. (प्र)

૪. 'તેમનામાં' એટલે ભગવાનમાં. અહિંથી બીજા 'વિશેષરહિત' વિશેષણનું વ્યાખ્યાન કરે છે. (प्र)

૫. 'कार्यधर्मवत्त्वेन' એટલે કાર્યના ગુણના સમાનપણાથી. (प्र)

૬...૬ આ ભાગથી ઉપર નોટ ૫ માં કહેલો અર્થ સ્પષ્ટ કરેલ છે. (प्र)

૭. કાલ જણાય તેવો નહિ હોવાથી તેનામાં કાર્ય (ઘડો વિગેરે)ના ગુણોનું સમાનપણું નથી, અને તે સર્વનો આધાર હોવાથી તેનો કોઈ કાર્ય આધાર નથી. 'તેથી' એટલે એ બંને પ્રકારના વિશેષણ વિનાનો હોવાથી. (प्र)

૮...૮ આ ભાગથી પહેલા બે વિશેષણોથી સિદ્ધ થએલો અર્થ કહેલો છે. (प्र)

૯. 'ભગવાનની ઇચ્છા વિગેરેને આ (કાલનું) લક્ષણ લાગુ ન પડે, તે માટે આ વિશેષણ યોજેલું છે. (प्र)

૧૦. ભગવાનને અને વિશેષોને આ (કાલનું) લક્ષણ લાગુ ન પડે, તે માટે આ વિશેષણ યોજેલું છે. (प्र)

૧૧...૧૧ આ ભાગથી ત્રીજા વિશેષણનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વિશેષણ યોજવાનું પ્રયોજન એ છે કે કાલના વિશેષને ઉપરના બે વિશેષણો લાગુ પડે છે. તેથી એટલું લક્ષણ તેનામાં પણ હોવાથી, તેને લક્ષણ લાગુ ન પડે તે માટે આ ત્રીજું વિશેષણ કહેલું છે. (प्र)

§ 'બાધ ન થાય' એટલે (કાલના) લક્ષણમાં તેમનો સમાવેશ થાય.

જગત્ રચે છે. તેમાં કર્તાપણું (એ) સ્વરૂપનો ગુણ જ છે. ક્રિયાશક્તિ તેનો નિર્વાહ કરનારી છે, પરંતુ સમવાયિ કારણ શું થાય? તે (ક્રિયાશક્તિ) વિકારવિનાની જ[1] છે. જેમ ઘડામાં માટીરૂપ પૃથ્વી (વિકારરહિત સમવાયિકારણ છે), તેમ દેખાતાં કાર્યોમાં સર્વત્ર સમવાયિ કારણ વિકાર વિનાનું જ હોય છે.[2] તે (માટી) ખોદી કાઢી માપવાળી લઈ (ઘડો) બનાવનારની ક્રિયાથી સંસ્કૃત થઈ ઉપાદાન બને છે,[3] એ પ્રમાણે ભગવાન પણ કાલને ઉપાદાન કરીને[4] પોતાને જગત્ બનાવે છે. [5]કુંભાર ચાકડો ચીંથરાં, દંડ અને માટીરૂપ પૃથ્વી એકલી જ પોતાના ગુણોથી જ પોતે ઘડાના આકારવાળી થાય છે. તેમાં કુંભાર વિગેરે બીજા બધા ગુણો જીવનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને જ કર્તાપણું વિગેરેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. કુંભારના દેહમાં દેવદત્ત જીવ છે. દંડમાં સ્થાવર (વૃક્ષ) (જીવ છે). ચીંથરાંમાં પણ કપાસ સ્થાવર (જીવ)જ છે, ચાકડામાં પણ પર્વત (લોઢાંરૂપ) છે.[5] વિકારમાં તો વિકાર જ[6] છે. એ પ્રમાણે સર્વમાં હોય છે. તેથી જે અંશમાં કોઈપણ વિકાર પ્રવેશ કરતો નથી તેવો, કર્તાપણાના ગુણ સિવાયનો, ભગવાનનો ગુણ–'તેમણે પોતાને પોતાની મેળે કર્યા' એ શ્રુતિપ્રમાણે[7]–કાલ છે. 'લીલાથી' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાનને તેમ કરવાનું) ખાસ પ્રયોજન ન હતું. તે ઉપાદાન ઘણું સુંદર, બનાવનારને શ્રમ ન કરાવે તેવું છે, એવો (અર્થ છે). ૧૧.

'આ કાલની ભગવાનને શી જરુર? (ભગવાનનું) સ્વરૂપ અથવા પ્રકૃતિ (જગતનું) ઉપાદાન (કારણ) ભલે હો' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલ છેઃ—

विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ॥
ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना ॥ १२ ॥

વિશ્વની ખરેખર બ્રહ્મ તન્માત્રા છે. (તે) વિષ્ણુની માયાથી નભે છે અને નાશ પામે છે. ન દેખાય તેવા રૂપવાળા ઈશ્વર કાલથી તેની હદ બંધાય છે. ૧૨.

બ્રહ્મ જેની તન્માત્રા છે તેવું કાર્ય, વિશ્વ છે. જેમ મહાભૂતોમાં શબ્દ વિગેરે સૂક્ષ્મ અવસ્થાના રૂપમાં રહેલા હોવાથી તેમની તન્માત્રાઓ છે, તેમ વિશ્વની સૂક્ષ્મ અવસ્થાનું રૂપ પણ બ્રહ્મ જ છે, કારણકે પહેલાંની અવસ્થા બ્રહ્મ છે, અને પછીની અવસ્થા જગત્ છે. 'વિષ્ણુ' એટલે ભગવાનની માયાથી તે (વિશ્વ)નો તિરોભાવ થતાં, તેનો નાશ થાય છે. વિષ્ણુ રક્ષણ કરનારા છે. તેમની જ માયા નાશ કરનારી છે. અથવા વિષ્ણુની માયાથી તે संस्थितं સારી રીતે નભનારું છે. (વિષ્ણુની) અલૌકિક શક્તિથી તે નભે છે અને નાશ પામે છે, એવો અર્થ છે.

---

૧. જેમ 'રસ'જ ભગવાનની જીહ્વા છે, તેમ જગતનું સમવાયિકારણ જ ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ જ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'ક્રિયાશક્તિ વિકારવિનાની હોવાથી જગતનું સમવાયિ કારણ કેમ હોઈ શકે?' એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. (प्र)

૩. 'ત્યારે વિકારવિનાનું બ્રહ્મ જ જગતનું ઉપાદાન કારણ ભલે હોય, ક્રિયાશક્તિનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. (प्र)

૪. 'ઉપાદાન કરીને' એટલે પોતાની ક્રિયાની હદવાળો (સંબંધવાળો), પોતાની ક્રિયાથી વ્યાપેલો કરીને. (प्र)

૫...૫ 'એક જ (કાલ) ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત કારણ કેમ થાય? કાર્ય અને કારણ એક જ કેમ થાય?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ દૃષ્ટાંત કહેલું છે.

૬. કાર્ય અને કારણ એક જ પદાર્થના થતા હોવાથી, કારણની આકૃતિમાં ભેદ થાય તે જ વિકાર (કાર્ય), જેમ એકલી પૃથ્વી જ પોતાના જૂદા જૂદા અંશોથી કર્તા (કુંભાર), કરણ (દંડ, ચાકડો વિગેરે) થાય છે, તેમ બ્રહ્મ પણ થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૭. શ્રુતિથી પ્રમાણ કહેલું છે. આ શ્રુતિમાં કર્તાપણું કર્મ અને ક્રિયા કહેલાં છે. કર્તાપણું ભગવાનમાં છે, કર્મપણું જગતમાં છે. તેથી તે બે ગુણો સિવાયનો 'કર્યા' શબ્દથી જે ક્રિયારૂપ અર્થ પ્રાપ્ત થયો તે કાલ છે, એવો અર્થ છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનની ઇચ્છાની હદવાળી, ભગવાનની બહારની ચેષ્ટારૂપ જે ક્રિયા તે કાલ. (प्र)

તેની[1] હદ બાંધનાર કોઈક હોવો જરુરી છે. તેવો ન હોય તો બધુંએ (બ્રહ્મ જગત્) થાય, અથવા (બ્રહ્મ) અવયવરહિત છે એવાં (વાકય) ખોટાં ઠરે. તેથી ભગવાનનો જ અસાધારણ પ્રકારનો કોઈ એક ગુણ છે કે જેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું કાર્ય હદવાળું થાય છે. તેવું[2] ભગવાનનું એક સ્વરૂપ છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. ઇશ્વરપણું પણ (ભગવાનનો) એક ગુણ છે, (અને) ભગવાને (તેને) તે (કાલ)માં જ મૂકેલો છે, કારણકે ફેરફાર કરવાની શક્તિ તેની છે. તેથી જ **कलयति** ગણત્રી કરે[3] તે કાલ અને તેનું સ્વરૂપ એવું છે કે તે ન જણાય તેવો જ [4]રહે છે. તેથી (વિશ્વની) હદ બાંધવા માટે કાલની જરુર છે, એવો અર્થ છે. ૧૨.

નીચેના શ્લોકમાં કાર્યનું તે ઉપાદાન (કારણ) હોવાનું દર્શાવે[5] છેઃ—

यथेदानीं तथाऽग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम् ॥
(विश्वमेतदसंक्षिप्तं मायया दृश्यतेऽन्यथा) ॥ १३ ॥

આ (જગત્) જેવું હમણાં છે, તેવું પહેલાં પણ હતું, પછી પણ આવું જ હશે. (આ વિશ્વ માયાથી જૂદા પ્રકારનું સંકોચવિનાનું દેખાય છે).† ૧૩.

કાલ નિત્ય હોવાથી, તે જેનું ઉપાદાન છે તેવું જગત્ નિત્ય જ છે, પરંતુ (તેના) ઉપાદાનની પેઠે તે જાણવામાં આવે છે. 'ભૂત[6]' વિગેરે સંજ્ઞાઓ કાલને લીધે થએલી છે, કારણકે સદા વિદ્યમાન કાલ જલના પ્રવાહની પેઠે (વહેતાં), પછીનો તેની પહેલા પહેલાનાનો લોપ કરે છે, ત્યારે તેના[7] આધારને લીધે જેનામાં વિકાર થાય છે તેવું જગત્ 'ભૂત' તરીકે ઓળખાય છે. '(હાલ) છે' તે પણ કાલ જ છે. (કાલને) દેશની જરુર નહિ હોવાથી, વર્તમાનપણાંને (તેવી) જરુરીઆત નથી[8]. જલ વિગેરેને તો દેશની જરુર હોવાથી, (તેમનાં) વર્તમાનપણાંને (દેશની) જરુરીઆત છે જ. તેથી જેવો કાલ, તેવું જગત્[9] છે. કાલને અધીન જગત્ છે ત્યારે તો આવી જ વ્યવસ્થા છે. જેમ જીવોના આત્મા ભગવાન છે, તેમ પેટા-કાલોને વશ રાખનાર મૂલ કાલ છે. તેથી (પેટા-કાલ અને મૂલકાલ) સ્વભાવથી સમાન હોવાથી, પેટા-ભેદ [10]અર્થ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. જગત્ જેવું હમણાં છે, તેવું જ પહેલાં પણ હતું,

---

૧. 'તેની' એટલે ભગવદ્રૂપ જગત્‌ની. (प्र)
* જૂઓ બ્રહ્મસૂત્ર ૨-૧-૨૬.
૨. 'તેવું' એટલે હદ બાંધનારું. (प्र)
૩. વસ્તુ એક જ હોવા છતાં, હદ બાંધીને જૂદું રૂપ કરે છે. (प्र)
૪. 'હદ બાંધનાર ઉત્પન્ન કરનાર કેવી રીતે થઈ શકે?' એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલું છે. (प्र)
૫. દર્શાવે છે, એટલે (કાલના) અન્વયથી દર્શાવે છે. (प्र)
† શ્લોકનો આ ભાગ અધિક છે.
૬. કાલ (ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય) કેમ કહેવાય છે તે જણાવે છે. (प्र)
૭. 'તેના' એટલે પહેલાના કાલની ઉપાધિના, કાલના ભૂત વર્તમાન વિગેરે (ગુણ) તેના આધારવાળા જગતને લાગુ પાડવામાં આવે છે. જેમ પૃથ્વીનો આકાર ઘડાને લાગુ પાડે છે તેવી રીતે (કાલના ગુણ જગતને લાગુ પડાય છે). તે પ્રમાણે ભવિષ્યનું પણ (સમજવું). (प्र)
૮. 'હાલનું જગત્' એમ કહીએ તેમાં જગતને કાલ સિવાય બીજા કોઈ આધારની જરુર રહેતી નથી. તેથી વર્તમાનપણું પણ કાલનું જ જગતને લાગુ પડાય છે. (प्र)
૯. કાલના ભૂત (ભવિષ્ય) વિગેરે ગુણ જગતમાં જણાતા હોવાથી, કાલનો જગતમાં અન્વય હોવાથી, કાલ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)
૧૦. 'અર્થ પ્રમાણે' એટલે (જગતની અને કાલની) અંશ અને અંશીની સ્થિતિ કહેવાની ઇચ્છા પ્રમાણે. તેથી જગત્ કાલરૂપ હોવા છતાં, કાલ તેનું નિયમન કરતો હોવાથી, (કાલ) ભૂત વિગેરે (પોતાના) ગુણોના સંબંધથી ઉપાધિદ્વારા જગતનું ઉપાદાન કારણ થાય છે. આથી એમ પણ સિદ્ધ થયું કે બ્રહ્મ જગતની તન્માત્રા છે. (प्र)

અને પછી પણ આ આવું જ હશે. [1]તેથી કાલ આ જગતને વશ રાખતો હોવાથી[2], તે માયિક (અસત્ય) નથી. તેથી[3] સંપૂર્ણરીતે પ્રકટ સ્વરૂપવાળું હોવાથી જગત્ બ્રહ્મરૂપ[3] છે. ૧૩.

એ પ્રમાણે કાલ જગતનું ઉપાદાન (કારણ) છે એમ જણાવીને, કાલનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ કહીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી અધ્યાય પૂરો થાય ત્યાંસુધી, (કાલનું) આધિભૌતિક સ્વરૂપ જણાવે છે. (કાલના) આધ્યાત્મિક (સ્વરૂપ)ના પ્રકારો આવતા અધ્યાયમાં કહેશે. તેટલાથી[4] [5]સાધારણ (જીવો)ની તન્માત્રા અને ઇંદ્રિયોનું નિયમન કરનાર કાલ જ છે (એમ જણાશે). તેઓની (સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થનાર જીવોની) બુદ્ધિ તો વેદ અથવા બ્રહ્મા વિગેરેથી (ઉત્પન્ન થશે), તેથી ભગવાનને અધીન તે (જીવો) ભગવાનની આજ્ઞાથી સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરશે. મહાભૂતની પેઠે તેઓનું મૂલ[6] ભગવાન અને ભગવાનની આજ્ઞા છે. વિષય અને ઇંદ્રિયો તો કાલને જ અધીન હોય છે, અને કાલરૂપ જ છે. તે તન્માત્રાઓ ત્રણ પ્રકારની હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક જણાવે છેઃ—

सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः ॥
कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः ॥ १४ ॥

તે (જગત)ની પ્રાકૃત અને વૈકૃત જે સૃષ્ટિ તે તો નવ પ્રકારની છે. કાલથી, દ્રવ્યોથી અને ગુણોથી એવા ત્રણ પ્રકારનો આનો પ્રલય છે. ૧૪.

પ્રાકૃત એટલે આધિભૌતિક (સૃષ્ટિ) છ પ્રકારની છે. વૈકૃત એટલે આધ્યાત્મિક (સૃષ્ટિ) ત્રણ પ્રકારની છે. બંને (મળી) નવ પ્રકારની છે. 'तु' 'તો' શબ્દ એમ જણાવનારો છે કે વૈકૃત (સૃષ્ટિ)માં બીજો ભેદ છે. આધ્યત્મિક વૈકૃત (સૃષ્ટિ)થી જૂદા પ્રકારની આધિદૈવિક વિકૃત (સૃષ્ટિ) છે, તેથી જ 'જે' (સૃષ્ટિ) પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્પત્તિ નવ પ્રકારની છે, કારણકે ત્રણે પ્રકારના ગુણો ઉત્પન્ન કરનારા છે. પ્રલય તો ત્રણ પ્રકારનો છે, કારણકે તામસો જ પ્રલયના અધિષ્ઠાતા હોય છે. કાલ દ્રવ્ય અને ગુણો એ ત્રણ પ્રલયના અધિકારી છે. કાલ પદાર્થોને પ્રકૃતિની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. વાયુ દંડ વિગેરે દ્રવ્યોથી અને વિરોધ કરનારા ગુણોથી વિરુદ્ધ ગુણો પ્રકટ થાય છે. [7]શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકારના કર્મથી દેવ વિગેરેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં, મનુષ્ય વિગેરેની સ્થિતિ મટી જાય છે, તેથી સત્વ વિગેરે (ગુણો)થી જ પહેલાના (ગુણ)નો પ્રલય થાય છે.[7] કાલે કરેલો પ્રલય તો ચોક્કસ છે, બીજા બે અચોક્કસ છે. ૧૪.

નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) સૃષ્ટિ નવ પ્રકારની હોવાનું જણાવે છેઃ—

आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ॥
द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः ॥ १५ ॥

આત્મામાંથી ગુણોની વિષમતારૂપ પહેલી તો મહત્તત્ત્વની સૃષ્ટિ છે. બીજી તો અહંકાર(ની સૃષ્ટિ છે), જેમાં દ્રવ્ય જ્ઞાન અને ક્રિયાની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૫.

---

૧. 'તેથી' એટલે (જગત્) સદા એકરૂપ હોવાથી. (प्र)
૨. 'વશ રાખતો હોવાથી' એટલે 'વ્યવહારના વિષયદ્વારા વશ રાખતો હોવાથી. (प्र)
૩. 'તેથી' એટલે સદા એકરૂપ હોવાથી, કાલ વશ રાખતો હોવાથી, અને સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ સ્વરૂપવાળું હોવાથી, એવો અર્થ છે. પાછળ બીજી કારિકામાં 'માત્રાપણું પણ કાલથી થાય છે' એમ કહેલું તે પણ આથી સિદ્ધ થાય છે. (प्र)
૪. બે અધ્યાયથી કાલનું નિરૂપણ કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે.
૫. 'સાધારણના' એટલે વ્યક્તિઓના. તન્માત્રા અને ઇંદ્રિયો બંનેનું નિયમન કરનાર કાલ છે એમ જણાવવા બે અધ્યાયોથી કાલનું નિરૂપણ કરેલ છે. (प्र)
૬. 'મૂલ' એટલે તન્માત્રારૂપ. (સૂક્ષ્મ અવસ્થાનું રૂપ). (प्र)
૭...૭ આ ભાગથી ગુણો પ્રલય કરાવનારા કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે. ગુણો દેહરૂપ હોવાથી તામસ છે. દ્રવ્ય તામસ હોવાનું તો સ્પષ્ટ જ છે. કાલ તો ગુણોને અનુસરી (તામસ થાય છે) એમ જાણવું. (प्र)

सर्गा अत्र विभेदेन कालतः क्रियया तथा ॥ ५ ॥
अतस्तत्त्वेऽपि षड्भेदाः पारंपर्यं न दूषणम् ॥

અહિં[1] કાલથી તેમજ ક્રિયાથી (પદાર્થો) છૂટા પડવાથી સૃષ્ટિઓ થાય છે. તેથી [2]તેવામાં પણ ૭ ભેદો છે. પરંપરા દૂષણ નથી.[3] કા. ૫½.

महत्त्वेन प्रकारेण जगत्सर्वं तथोद्गतम् ॥ ६ ॥
अतो जगत एवात्र सर्गो हेतुर्महान् पुनः ॥

મહત્તત્ત્વના પ્રકારથી બધું જગત્ તેવી રીતે ઉત્પન્ન થએલું છે. તેથી અહિં જગતની જ સૃષ્ટિ થઈ છે, પરંતુ (તેનું) કારણ મહત્તત્ત્વ છે. કા. ૬½.

भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ॥ ७ ॥
तच्चतुष्टयमत्रास्ति तेन सर्गत्वमस्य हि ॥

મહાભૂતો તન્માત્રાઓ ઇંદ્રિયો અને બુદ્ધિના જન્મને સૃષ્ટિ કહેલી છે. તે ચાર અહિં છે, તેથી આ સૃષ્ટિ છે. કા. ૭½.

'तु' 'તો' શબ્દ મતને[4] ખોટો ઠરાવે છે. મહત્તત્ત્વનો માત્ર જન્મ જ થતો નથી, પરંતુ મહત્તત્ત્વનો જન્મ સૃષ્ટિ છે, અને તે પણ બીજી સૃષ્ટિઓ કરતાં પહેલી સૃષ્ટિ છે. આ સૃષ્ટિ સર્વે (સૃષ્ટિઓ)ને ઉપયોગી છે. મહત્પણાથી બુદ્ધિ કહી. તે મહત્તત્ત્વ યોનિમાંથી ઉત્પન્ન થયું[5] તેવી સૃષ્ટિ અહિં (કહેવાની) ઇચ્છેલી નથી, પરંતુ આત્મા (ભગવાન)રૂપ મૂલમાંથી ગુણોની વિષમ (અસમાન) સ્થિતિ (રૂપ સૃષ્ટિ) (કહેલી છે). તેમાં બુદ્ધિ (ઉત્પન્ન થવા)નું કારણ સત્ત્વ (ગુણ) છે. ભગવાન બુદ્ધિનું કારણ હોય, ત્યારે સત્ત્વ મનનું[6] કારણ (હોય છે). વિષયો* રાજસ છે, (અને) મહાભૂતો તામસ છે. (ગુણોનું) વિષમપણું ન હોય, ત્યારે તો તેઓ સ્થિતિ વિગેરે કરનારા હોય છે. આત્મામાંથી ગુણોનું વિષમપણું (થાય)–આ જ મહત્તત્ત્વની સૃષ્ટિ છે, એવો અર્થ છે.

ઉત્તરાર્ધથી બીજી સૃષ્ટિ કહે છે. અહિં પણ માત્ર જન્મ કહેલ નથી. अहमः અહંકારની સૃષ્ટિ બીજી (સૃષ્ટિ) છે. આ પણ ચાર પ્રકારની હોવાનું કહે છે. જેમ સૃષ્ટિમાં ગુણોનાં વિષમપણાંની જરુર છે, એ પ્રમાણે દ્રવ્ય જ્ઞાન અને ક્રિયાની ઉત્પત્તિની પણ જરુર છે. દ્રવ્ય અધિભૂત† છે, જ્ઞાન અધિદૈવ† છે, ક્રિયા આધ્યાત્મિક† છે. પહેલી સ્થિતિ (ગુણોનું) વિષમપણું (અને) બીજી ત્રણ પ્રકારના થવું તે છે. 'यत्र' 'જેમાં' શબ્દથી, સ્થાન એટલે (આ સૃષ્ટિના) કારણરૂપ મહત્તત્ત્વ બુદ્ધિ (કહેલ) છે. ૧૫.

---

૧. 'અહિં' એટલે 'પ્રાકૃત સૃષ્ટિમાં' (प्र)

૨. 'તેવામાં' એટલે પ્રાકૃત (સૃષ્ટિ) માં (प्र)

૩. કાલ અને ક્રિયા બંને હોવા છતાં છએ સૃષ્ટિઓ એક સાથે થતી નથી. શ્રુતિમાં પણ સર્વ કરવા સમર્થ બ્રહ્મ સાક્ષાત્ સૃષ્ટિ રચે છે, તેમ એક પછી એક સૃષ્ટિઓ રચે છે એમ કહેલું છે. તેમાં ભગવાનની ઇચ્છા જ કારણ છે તેથી પરંપરાથી સૃષ્ટિ થાય તે દૂષણ નથી. (प्र)

૪. 'મતને' પહેલા કહેલા અનુવાદ મતને (प्र) મહત્તત્ત્વનો માત્ર જન્મ થાય છે, તે સૃષ્ટિ નથી, એવા મતને, એવો અર્થ જણાય છે.

૫. 'વીર્યનું આધાત કર્યું' 'તેણે (પ્રકૃતિએ) હિરણ્મય મહત્તત્ત્વને જન્મ આપ્યો' એમ કહેલું છે, તેવી સૃષ્ટિ આ કલ્પમાં ઇચ્છેલી નથી. (प्र)

૬. 'મનનું' એટલે 'ઇંદ્રિયોનું'. બધી ઇંદ્રિયો માટે 'મન' શબ્દ યોજેલો છે. (प्र)

* આથી અનુક્રમે તન્માત્રા અને મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ કહી.

† આથી મહાભૂત, તન્માત્રા અને ઇંદ્રિયોની ઉત્પત્તિ કહેલી જણાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં ત્રીજી (તથા ચોથી) સૃષ્ટિ કહે છેઃ—

भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् ॥
चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ॥ १६ ॥

ત્રીજી તો તન્માત્રારૂપ દ્રવ્યની શક્તિવાળી મહાભૂતોની સૃષ્ટિ છે. ચોથી ઇંદ્રિયોની સૃષ્ટિ છે, જે (તે) તો જ્ઞાનરૂપ અને ક્રિયારૂપ છે. ૧૬.

અહિં પણ 'तु' 'તો' શબ્દ ઉપર [1]પેઠે (યોજેલો છે). [2]જેમ (ગુણોના) ખળભળાટની જરુર છે, અને જેમ જ્ઞાન ક્રિયા તથા વિષયોની જરુર છે, તેમ વિકાસ કરનાર રૂપની પણ (જરુર છે)[2], અને તે રૂપ[3] ભોક્તા અને ભોગ્યની સ્થિતિવાળું (હોવાનું) કહેવું જોઈએ. તેથી ભોગ્ય તન્માત્રા તરીકે કહેલ છે, અને ભોક્તા શરીર પ્રાપ્ત કરાવનાર મહાભૂત તરીકે (કહેલ છે). 'તન્માત્રારૂપ દ્રવ્યની શક્તિવાળી' શબ્દોથી તે બંને કહેલ છે. પાંચ તન્માત્રાઓરૂપ તન્માત્રા છે. દ્રવ્યની શક્તિ[4] એટલે વિકાસ. તે સાથેની ત્રીજી સૃષ્ટિ છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે ત્રણ સૃષ્ટિઓથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

અને ત્રણ (સૃષ્ટિઓ)થી (કાર્ય) જાણવામાં આવે છે. તેઓમાં[5] આરંભમાં ચોથી ઇંદ્રિયોની સૃષ્ટિ એટલે ઇંદ્રિયોના સંબંધવાળી સૃષ્ટિ છે. ઇંદ્રિયોનાં સ્વરૂપની ઉત્પત્તિ સૃષ્ટિ નથી, પણ કાર્યોમાં ઉપયોગી થવાથી (તે સૃષ્ટિ) છે. તેથી[6] અનુવાદમાં 'तु' 'તો' શબ્દ (યોજેલ છે). કાર્યમાં[7] જૂદા પ્રકારથી ઉત્પત્તિ થતી નથી એમ જણાવવા 'સૃષ્ટિ' શબ્દ પહેલાં જ યોજેલ છે.[7] 'જે (તે) તો' શબ્દોથી (સૃષ્ટિનો) અનુવાદ સ્વરૂપ અને કાર્યનો ભેદ જણાવવા (કરેલો છે). (આ સૃષ્ટિ) જ્ઞાનરૂપ[8] અને ક્રિયારૂપ[8] છે, કારણકે (જ્ઞાન અને ક્રિયા) બંને ઇંદ્રિયોનાં કાર્ય છે. ક્રિયારૂપથી મહાભૂતો અને ઇંદ્રિયો કહેલી છે, (અને) જ્ઞાનરૂપથી તન્માત્રા અને બુદ્ધિ[9] કહેલાં છે. ૧૬.

નીચેના શ્લોકમાં પાંચમી (અને છઠ્ઠી) સૃષ્ટિ કહે છેઃ—

वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः ॥
षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतो विभोः ॥ १७ ॥

મન જેનાથી ભરપૂર છે તેવી પાંચમી દેવોની સાત્વિક સૃષ્ટિ છે. છઠ્ઠી તો તામસ સૃષ્ટિ છે, જે તો સમર્થ (ભગવાને) અજ્ઞાનથી કરેલી છે. ૧૭.

---

૧. 'ઉપર પેઠે' એટલે માત્ર જન્મ એ સૃષ્ટિ નથી એમ જણાવવા. (प्र)

૨...૨. આ ભાગથી એમ જણાવેલું છે કે પહેલી અને બીજી તથા ત્રીજી સૃષ્ટિમાં (ઉત્પત્તિના) કારણ સિવાય કાર્ય અને કારણમાં જૂદાપણું નથી. (प्र)

૩. 'તે રૂપ' એટલે 'વિકાસ કરનારું રૂપ'. (प्र)

૪. 'દ્રવ્યની શક્તિ' એટલે દ્રવ્યરૂપ શક્તિ. તેથી શ્લોકમાં ભૂત સૃષ્ટિ કહી, તેનો અર્થ 'મહાભૂતરૂપ વિકાસ સાથેની તન્માત્રાની સૃષ્ટિ' છે. (प्र)

૫. 'તેઓમાં' એટલે જ્ઞાન કરાવનારી ત્રણ (ચોથી પાંચમી અને છઠ્ઠી) સૃષ્ટિઓમાં. (प्र)

૬. 'તેથી' એટલે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેમાં પણ આ સૃષ્ટિ અનુકૂલ હોવાનું ઇચ્છેલ હોવાથી. (प्र)

૭...૭. મહાભૂતો તન્માત્રા વિગેરેથી બનેલ શરીરવાળા હોવાને લીધે (ઉત્પત્તિના પ્રકારમાં) ભેદ નથી, એમ જણાવવા (तु શબ્દ અનુવાદમાં કહેલ છે). તેથી સ્વરૂપ (શરીર) મહાભૂત વિગેરેનું બનેલ છે, તે કાર્ય કરતું ન હોય ત્યારે તે એકલું (જૂદું) હોય છે, એમ સ્વરૂપનો (કાર્યથી) ભેદ દર્શાવવા (એમ કહેલ છે.)(प्र)

૮...૮. ઇંદ્રિયો જૂદાં જૂદાં કાર્ય કરે છે તેનું કારણ આથી કહેલ છે. જ્ઞાનરૂપ ઇંદ્રિયો જ્ઞાન કરાવે છે અને ક્રિયારૂપ ઇંદ્રિયો ક્રિયા કરાવે છે. (प्र)

૯. ઇંદ્રિયો જ્ઞાનરૂપ અને ક્રિયારૂપ હોવાનું જણાવવાનું આથી બીજું પ્રયોજન કહેલું છે. (प्र)

દેવોની સૃષ્ટિ **वैकारिक** સાત્વિક છે. આ દેવોની સૃષ્ટિમાં ઉત્પત્તિ સ્વરૂપથી થાય છે. (તે) ઇંદ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવી અને વ્યવહાર થઈ ન શકે તેવી હોવાથી, (તેનામાં) બે પ્રકાર ન હોવાને લીધે[1], (કોઈ) મત ખોટો ઠરાવેલ નથી. જેમ[2] જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)માં અને ક્રિયા (કરવા)માં ઇંદ્રિયોની જરુર છે, તેમજ દેવની પ્રેરણાની પણ (જરુર છે), કારણ કે તે (દેવની પ્રેરણા) વિના (પદાર્થ) ગ્રહણ થઈ શકતો નથી.[2] (આ સૃષ્ટિ) સાત્વિક[3] હોવાથી ત્રણ રૂપવાળી[4] છે. દેવ બુદ્ધિરૂપ છે. 'આ દેવોનું શું પ્રયોજન ? પ્રેરણા તો અંતર્યામી અને જીવથી પણ થઈ શકે' એવી શંકા થાય, તેથી 'મન જેનાથી ભરપૂર છે' એમ કહેલું છે. મન પાંચમી સૃષ્ટિથી ભરપૂર છે. 'મન ન હોવાથી મેં સાંભળ્યું નથી' વિગેરે વચન પ્રમાણે ઇંદ્રિયો હોવા છતાં જેમ મન વિના જ્ઞાન તથા ક્રિયા ઉત્પન્ન થતાં નથી, કારણ કે પોતાની જાતનાના નિગ્રહ વિના રાજાની પેઠે માત્ર ચૈતનથી સંપૂર્ણરીતે નિગ્રહ કરી શકાતો નથી—તેથી જેમ મન સામાન્યરીતે નિગ્રહ કરે છે તેમ ઇંદ્રિયના દેવ પણ (સામાન્યરીતે નિગ્રહ કરે છે) અને (તે બે) સાત્વિકપણાને લીધે એક[5] છે, કારણ કે સાત્વિકપણું પહેલાનું રૂપ છે, અને પ્રેરણા કરનાર હોવું એ પાછલનું રૂપ છે.

ઉત્તરાર્ધથી છઠ્ઠી (સૃષ્ટિ) કહે છે. ભગવાનનું ગ્રહણ ઇંદ્રિયોથી થવાનું સંભવતું ન હોવાથી, મધ્યે ઉત્પત્તિરૂપ અવિદ્યા વિચારમાં આવેલી છે. તે માત્ર તામસી છે. અવિદ્યા પ્રકૃતિ અને માયામાં, પહેલી (અવિદ્યા) નો વિષય પ્રાકૃત (પદાર્થ) હોવાથી, પ્રાકૃતો તેને અથવા તેના કાર્યને ગ્રહણ કરે છે. તેથી ગ્રહણ થાય તે માટે વિષયરૂપ છઠ્ઠી તામસ સૃષ્ટિ[6] છે. માત્ર તામસપણાંથી જ (ગ્રહણ કરવાનો) વિષય થતી હોય, તો મહાભૂતોની સૃષ્ટિ પણ તેવી થાય. તેથી તેનો (આમાં) સમાવેશ ન થાય તે માટે 'જે' શબ્દથી (તામસપણાંનો) અનુવાદ કરી, 'तु' 'તો' શબ્દ (યોજેલ છે) '**अबुद्धिकृतः**' એટલે 'અજ્ઞાનથી કરેલી'.

'છીપમાં રૂપાંની (ઉત્પત્તિ) પેઠે, અજ્ઞાનથી મિથ્યા હોય તેવું જ કાંઈક ઉત્પન્ન થાય છે. તે સૃષ્ટિ કેમ (કહેવાય) કારણકે (તેમાં) રચાનારું હોતું નથી.' એવી શંકા થાય, તેથી '**विभोः**' 'સમર્થ' શબ્દ (યોજેલ છે); કારણકે અજ્ઞાનના પ્રકારથી પણ તે સત્ય (વસ્તુ) પ્રકટ કરવા શક્તિમાન છે. તેથી ગ્રહણ થતો આ વિષય અવિદ્યાથી થએલો હોવા છતાં પણ સૃષ્ટિરૂપ છે. ૧૭.

એ પ્રમાણે આધિભૌતિક પ્રકારથી કહેલી છ સૃષ્ટિઓનો નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છેઃ—

षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु ॥
रजोभाजी भगवतो लीलेयं हरिमेधसः ॥ १८ ॥

---

૧. 'तु' 'તો' શબ્દ પહેલાં (ની સૃષ્ટિઓમાં) કહેલો, અને પછીનીમાં પણ કહેલો છે, છતાં અહિં તે કહેલ ન હોવાનું તાત્પર્ય આથી કહેલું છે. કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે સ્વરૂપનું વિલક્ષણપણું જરુરી ન હોવાથી, આ બે પ્રકારનું તે નથી. (प्र)

૨...૨. આ ભાગથી દેવસૃષ્ટિનું પ્રયોજન જણાવેલું છે. કર્મેદ્રિયો કર્મ કરતી હોવા છતાં, કર્મ કરવામાં તેમને સાહાય્ય કરનાર તરીકે જેમ જ્ઞાનેંદ્રિયની જરુર હોય છે, તેમ જ્ઞાનેંદ્રિયોથી જ્ઞાન થવામાં પણ સહાયક તરીકે દેવની પ્રેરણાની જરુર છે. તેજ નિયમ પ્રમાણે કર્મ (કરવા) માં પણ દેવની પ્રેરણાની જરુર છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. આથી સૃષ્ટિપણું કરાવનારું રૂપ કહેલું છે. (प्र)

૪. 'ત્રણરૂપવાળી' એટલે 'મહાભૂત, તન્માત્રા અને ઇંદ્રિયના રૂપવાળી'. (प्र)

૫. "દેવની સૃષ્ટિનું પ્રયોજન 'મન જેનાથી ભરપૂર છે' શબ્દોથી કહેલું છે, તેથી મનની સૃષ્ટિ ન કહેવા છતાં થઈ" એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. મન દેવના જેવું હોવાથી, 'સાત્વિક' એ વિશેષણથી તેનો પણ સમાવેશ થએલ છે. (प्र)

૬. તેથી ભગવાનની શક્તિથી જ તે સૃષ્ટિ થાય છે, પરંતુ (પોતાનાં) સ્વરૂપનાં બલથી સૃષ્ટિ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

આ છ પ્રાકૃત સૃષ્ટિઓ છે. મારી પાસેથી વૈકૃત (સૃષ્ટિઓ)નું પણ શ્રવણ કર. રજોગુણ સેવનાર (સર્વ દુઃખ) દૂર કરવાની બુદ્ધિવાળા ભગવાનની આ લીલા છે. ૧૮.

'આ છ પ્રાકૃત સૃષ્ટિઓ છે' એવો વિભાગ જો ન કરે, તો 'સાતમી' વિગેરે (શબ્દો) યોજેલ હોવાથી બધીએ (સૃષ્ટિઓ) એક પ્રકારની થાય (ગણાય). એ રીતે પ્રાકૃત (સૃષ્ટિઓ)નો ઉપસંહાર કરીને, વૈકૃત (સૃષ્ટિઓ)ના ભેદો સાવધાન રહી જાણવા યોગ્ય છે એમ 'વૈકૃતનું પણ (મારી પાસેથી શ્રવણ કર)' શબ્દોથી કહે છે. વૈકૃત (વિકારવાળું) પ્રાકૃતનું કાર્ય હોવાથી, પ્રાકૃતનું નિરૂપણ થતાં (તેનું) નિરૂપણ થઈ જતું હોવાથી, વૈકૃતના પ્રકારો અથવા સ્વરૂપનો નિર્ણય થતો નથી, તેથી 'મારી પાસેથી શ્રવણ કર' એમ કહેલું છે.

'આ પ્રાકૃત અને વિકૃત (સૃષ્ટિઓ) લૌકિક છે. ભગવાનના ભક્તોએ શામાટે (તેમનું) શ્રવણ કરવું?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જ્યારે ભગવાન ઉત્પત્તિ (કરવા) માટે રજોગુણનું, અથવા ક્રમ માટે સ્ત્રીના રજનું સેવન કરે છે, ત્યારે એવી રીતે લીલા કરે છે. તેથી સૃષ્ટિઓ ભગવાનની લીલાઓ હોવાથી તેમનું શ્રવણ કરવું જ જોઈએ. "બધી ભગવાનની લીલાઓનું શ્રવણ કરવું ન જોઈએ. 'સરોવરમાં જેટલું પ્રયોજન હોય' (ભ. ગી. ૨.૪૬) એ નિયમ પ્રમાણે પોતાને ઉપયોગની હોય તે જ લીલા આદર કરવા યોગ્ય છે." એવી શંકા થાય, તેથી '(સર્વ દુઃખ) દૂર કરવાની બુદ્ધિવાળા' એ વિશેષણ કહેલું છે. હરિઃ સર્વ દુઃખને હરનારી છે મેધા બુદ્ધિ જેમની, તેવા (ભગવાન છે). ભગવાનના સંબંધી જે કોઈ બુદ્ધિ હોય, તે જ સર્વ દુઃખ હરનારી છે, તેથી હરકોઈ પણ ભગવાનની લીલા શ્રવણ કરવા યોગ્ય જ છે. વળી વિષયમાં સ્થિર થએલી બુદ્ધિ અહિં ભગવાનના સંબંધવાળી હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. તેથી બીજી લીલાઓ કરતાં, ભૌતિક(સૃષ્ટિ)-રૂપ લીલાઓ કાલના સંબંધવાળી હોવાથી પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલાં (દુઃખો)નો નાશ કરનારી છે, (અને) તે* દોષ દૂર થાય તે માટે ભગવાનની તરીકે અવશ્ય તેમને જાણવી જોઈએ. આ જ ધ્યાનમાં રાખીને 'मेधस्' 'બુદ્ધિ' શબ્દ (યોજેલ છે). જેમ 'मेधा' શબ્દનો અર્થ બુદ્ધિ છે, એવો જ 'मेधस्' શબ્દ પણ, અંતે 'अस्' પ્રત્યયવાળો છે. ૧૮.

તેથી શ્રવણ કરવું જોઈએ, એમ સિદ્ધ કરી, નીચેના શ્લોકમાં વૈકૃત (સૃષ્ટિઓ)માંની પહેલી જણાવે છેઃ—

सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः ॥
वनस्पत्योषधिलतास्त्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः ॥ १९ ॥

વળી વનસ્પતિ, ઓષધિ, લતા, છાલ જેમાં સારરૂપ છે તેઓ, વેલાઓ (અને) વૃક્ષો, (એ) છ પ્રકારની જે સ્થાવરોની સૃષ્ટિ તે તો સાતમી મુખ્ય સૃષ્ટિ છે. ૧૯.

વૈકૃત (સૃષ્ટિઓ)માં મુખમાં પ્રાપ્તિ છે જેની તે મુખ્ય છે.

अन्नं प्रथमतः सृज्यमन्नादास्तदनन्तरम् ॥ ८ ॥
अन्यथा बाधकं त्वग्रे वक्ष्यते प्रक्रियान्तरे ॥

અન્ન પહેલાં બનાવવું જોઈએ, (અને) અન્ન ખાનારાઓ ત્યારપછી (બનાવવા જોઈએ). તેમ કરવામાં ન આવે તો વિઘ્ન (થાય તે) તો આગળ બીજા પ્રકરણમાં કહેવામાં આવશે. કા. ૮½.

તેથી મુખમાં પ્રાપ્તિ (જેની થવાની તે) ભક્ષ્ય તરીકે જ વિચારેલી, સર્વના જીવન માટે ઉપયોગી (સૃષ્ટિ) પહેલાં રચી. મન સાથે કર્મેન્દ્રિયો છ હોવાથી (આ) પહેલી સૃષ્ટિ છ પ્રકારની છે. તેઓનું ભક્ષણ કરવામાં આવે તેમ છતાં પણ જેમ તે જતા ન રહે, તે માટે, 'જે સ્થાવરોની (સૃષ્ટિ)' એમ કહેલું છે. સ્થાવરોની જ જે છ પ્રકારની સૃષ્ટિ છે, તે જ અહિં લેવાની છે, એમ 'જે' શબ્દથી જણાવેલ

* 'તે' પરંપરાથી પ્રાપ્ત થતી સૃષ્ટિનો, એટલે જન્મમરણનો, એવા અર્થ જણાય છે.

છે, પરંતુ જે જંગમ તરીકે ઉત્પન્ન થઈને સ્થાવરપણું પામેલ હોય તે (લેવાની) નથી, કારણકે તે ભગવાનની લીલા નથી. 'च' 'અને' શબ્દને લીધે તેઓ [1]પણ શાસ્ત્રમાં કહેલા હોય તે (આમાં) લીધેલા[2] છે, અથવા 'च' 'અને' શબ્દથી દૂધ વિગેરે લીધેલા[3] છે. (૧) પીપળો વિગેરે વનસ્પતિઓ છે. વનસ્પતિઓ પહેલી જ લીધેલી છે, કારણકે 'વનસ્પતિઓ ખરેખર વૈષ્ણવો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેઓ વૈષ્ણવ છે, અને પાલન કરવામાં વિષ્ણુ મુખ્ય છે. વનસ્પતિઓ પુષ્પવિનાની ફ્લવાળી હોય છે અને વૈષ્ણવો *રજવિનાના ફ્લવાળા હોય છે. (૨) ચોખા, જવ વિગેરે ઓષધિઓ ફ્લ પાકે ત્યાંસુધી રહેનારી હોય છે, કારણકે તેઓ મુખ્ય અન્ન છે. (૩) કોહોળાં વિગેરે લતાઓ ચરબીરૂપ (તથા) મસાલારૂપ છે. (૪) છાલ જેમાં સાર છે તેવા વાંસ અન્નની સ્થિતિરૂપ છે. વાંસના બીજ અન્ન છે, અને વાંસ ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. (૫) સોમ વિગેરે ઘાસ વિગેરે વેલાઓ છે, તેઓ પણ બંને [4]પ્રકારના છે. (૬) જેમને ફ્લ તથા ફૂલ થાય છે તેવા આંબો વિગેરે વૃક્ષો છે. આ છ પ્રકારના ખાવામાં આવતાં ખાનારાઓ ઘણા પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ૧૯.

'આ છને કયા ગુણને લીધે એક સૃષ્ટિ કહો છો?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના અર્ધ શ્લોકમાં તે ગુણો કહે છેઃ—

उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शाविशेषिणः ॥ २० ॥

(તેઓ) આહારની ઉંચી ગતિવાળા, ઘણા ખરા અજ્ઞાની, અંદરથી સ્પર્શ જાણનારા, વિશેષ વિનાના છે. ૨૦.

કારણ કે આ સૃષ્ટિરૂપ એટલે મહાભૂત વિગેરે પદાર્થરૂપ કહેવા જોઈએ. તેઓનું પણ ચાર વિશેષણોથી વર્ણન કરવામાં આવે છે. (૧) ऊर्ध्वं ઉંચે જનારો છે. स्रोतः આહારનો સંચાર જેમનો, તેવા (તેઓ છે). તેઓએ ભક્ષણ કરેલ જલ વિગેરે ઉંચે જ જાય છે. આથી મહાભૂતપણું કહ્યું, અથવા તેથી ઉલટું કહ્યું, કારણકે સમજી શકાય તેવી ક્રિયા બુદ્ધિ છે. તેઓ 'પાદપ†' હોવાથી તેમની બુદ્ધિ જણાવી. (૨) 'ઘણા ખરા અજ્ઞાની' વિશેષણથી (તેમને) જ્ઞાન ન હોવાનું કહ્યું. અજ્ઞાન તેઓમાં જ પૂર્ણ થએલું છે. (૩) 'અંદરથી સ્પર્શ જાણનારા' વિશેષણથી, 'ઘણા ખરા' શબ્દથી જે (અજ્ઞાનના વિષયને) બાતલ કરેલ તે કહેતાં, (તેમનાં જ્ઞાનનો) વિષય કહેલ છે. અંદરથી માત્ર સ્પર્શને તેઓ જાણે છે, પરંતુ બીજા વિષયનું (તેમને) જ્ઞાન નથી, એવો અર્થ છે. મહાભારતમાં વૃક્ષોને જે સર્વ ઇંદ્રિયો હોવાનું અને સર્વનું જ્ઞાન હોવાનું સિદ્ધ કરેલું છે, તે તો તેમના અધિષ્ઠાતા દેવના સંબંધમાં (કહેલું છે), (વૃક્ષના) અભિમાનીઓને તો સ્પર્શ જ (જણાય છે). (૪) 'વિશેષ વિનાના' એટલે હાથ વેંત વિગેરે માપના નિયમ વિનાના, અથવા વિશેષ જ્ઞાન વિનાના. ૨૦.

એ પ્રમાણે સાતમી સૃષ્ટિ જણાવી, નીચેના શ્લોકથી આઠમી જણાવે છેઃ—

तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥
अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ॥ २१ ॥

---

૧. 'તેઓ' એટલે જંગમ હોવા છતાં સ્થાવરપણું પામેલા (હણેલા) પશુઓ (प्र)

૨. 'લીધેલા છે' એટલે મુખ્ય સૃષ્ટિ (સાતમી સૃષ્ટિ) માં લીધેલા છે. (प्र)

૩. બર્હિષદના ઉપાખ્યાનમાં જેમાં હિંસા થતી હોય તે યજ્ઞને અધમ કહેલ હોવાથી, અહિં જૂદો મત કહેલો છે. (प्र)

* 'રજવિનાના' એટલે રજોગુણ વિનાના અથવા મેલવિનાના, એવો અર્થ જણાય છે.

૪. 'બંને પ્રકારના' એટલે અન્નરૂપ અને અન્નની સ્થિતિ કરાવનારરૂપ. (प्र)

† 'પાદપ' એટલે 'પાદ' પગ, (વૃક્ષનું) થડથી જલનું પાન કરનારા. વૃક્ષો થડથી જલનું પાન કરે છે અને તે જલ ઉપર શાખાઓ તથા પાંદડા વિગેરેને પ્રાપ્ત થાય છે.

હલકાં પ્રાણીઓની આઠમી સૃષ્ટિ છે. તે અઠ્ઠાવીસ પ્રકારની મનાએલી છે. (તેઓ) અજ્ઞાની, ઘણાં તમો ગુણવાળા, સૂંઘવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારા (અને) હૃદયમાં સ્મૃતિવિનાના હોય છે. ૨૧.

तिर्यक् આડો છે જેમના આહારનો સંચાર, તેઓ **तिर्यञ्चः** હલકાં પ્રાણીઓ છે. કારણકે (તેમનો આહાર **तिर्यक्** આડો **अञ्चति** જાય છે, કેમકે ગાયો વિગેરેએ ભક્ષણ કરેલ હોય તે આડા ભાગથી જ જાય છે. અન્ન ખાનારને ઉપયોગી હોવાથી, તેમની સૃષ્ટિ આઠમી છે. તે અઠ્ઠાવીસ પ્રકારનો છે, કારણકે તત્ત્વો તેટલાં છે (અને) તત્ત્વોએજ ખોરાક માટે પ્રાર્થના કરેલી. જો કે (હલકાં પ્રાણીઓના) ઘણા વિભાગો છે, છતાં પણ વિભાગ પાડનારના મુખ્યપણાંને લીધે, (તેમની સૃષ્ટિ) અઠ્ઠાવીસ પ્રકારની જ મનાએલી છે. બીજાં (પ્રાણીઓ)નો[1] આમાં જ સમાવેશ (થવાનું) કહેશે, અથવા તેઓ વૈકૃત (વિકારવાળાં) નથી એમ સિદ્ધ કરશે. આમનું પણ પહેલાંની પેઠે ચાર પ્રકારનું લક્ષણ (ઉત્તરાર્ધથી) કહે છે. (૧) (આ) અજ્ઞાની છે. **विद्** એટલે જ્ઞાન, પોતે શું કરવા યોગ્ય છે અને શું કરવા યોગ્ય નથી તેનું અનુસંધાન, અથવા પરલોકનું જ્ઞાન. તે વિનાના અજ્ઞાનીઓ (છે). (૨) **भूरि** ઘણો છે **तमः** તમોગુણ જેમનો તેવા (તેઓ છે). તેથી તમોગુણથી વ્યાકુલ થએલા (તેઓ) સત્સંગ થાય તોપણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા નથી. જેઓ દેવરૂપ પશુઓ છે, અથવા વૈકુંઠ વિગેરેમાં રહેનારા વૃક્ષો છે, તેઓ તો કાલને પરવશ હોતા નથી, તેથી તેમને લીધે લક્ષણમાં *અવ્યાપ્તિ થતી નથી. (૩) તેઓને બધી ઇંદ્રિયો હોવા છતાં પણ તેઓને સૂંઘવાથીજ પદાર્થોનું સારૂં જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ તમોગુણ ઘણો હોવાથી ચક્ષુ વિગેરેથી (પદાર્થનો) નિર્ધાર કરી શક્તા નથી. (૪) 'હૃદયમાં સ્મૃતિ વિનાના' એટલે પહેલાં અનુભવ થએલ હોય તેનાં સ્મરણ વિનાના, અથવા ચિંતા વિનાના. **'वेद'** એટલે જ્ઞાન અથવા દુઃખ (ચિંતા); (તે વિનાના હોય છે). તેઓનાં મહાભૂતને ઠેકાણે અજ્ઞાન છે, વિષય (તન્માત્રા) મોહ છે, સૂંઘવામાંજ ઇંદ્રિયો પરિણમે છે, (અને) બુદ્ધિ તો અનુભવરૂપજ છે. ૨૧.

તેઓ ત્રણ પ્રકારના છે.

सात्त्विका द्विशफाः प्रोक्ता राजसास्तु चतुःशफाः ॥ १ ॥
तामसा इतरे प्रोक्ता गुणानां हीनता परा ॥

બે ખરીઓવાળા (પ્રાણીઓ) સાત્ત્વિક કહેલા છે, રાજસ (પ્રાણીઓ) તો ચાર ખરીઓવાળા હોય છે. બીજા તામસ કહેલા છે. ગુણો ઘણા હલકા છે. કા. ૯૬.

गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः ॥
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ॥ २२ ॥

હે ઉત્તમ પુરુષ (૧) ગાય, (૨) બકરી, (૩) ભેંસ, (૪) કાળીઆર, (૫) ભૂંડ, (૬) રોઝ, (૭) ઘણાં શીંગડાંવાળો મૃગ, (૮) ઘેટું અને (૯) ઉંટ આ બે ખરીવાળા પશુઓ છે. ૨૨.

ગાય વિગેરે નવ બે ખરીઓવાળા છે. **कृष्णः** એટલે કાળીઆર. **गवयः** (રોઝ) ગાયના જેવો હોય છે. **रुरुः** એટલે ઘણાં શીંગડાંવાળો મૃગ. આ બે ખરીવાળા છે. વળી આ યજ્ઞના પશુઓ છે. **'तिर्यक्'** 'હલકું પ્રાણી' શબ્દથી ઓળખાતા બે ખરીવાળા અને પશુઓ છે. જ્યાં પશુઓ કહેલાં હોય ત્યાં આમને સમજવા. **अविः** એટલે ઘેટું અને **उष्ट्रः** ઉંટ. ભગવાને રચેલી સૃષ્ટિમાં પશુઓની ગણનામાં ખોટું જ્ઞાન ન થાય, તે માટે 'હે ઉત્તમ પુરુષ!' એવું (વિદુરનું) સંબોધન કરેલું છે. ૨૨.

---

૧. 'બીજાં' એટલે આમાં નહિ કહેલાં ઉંદર વિગેરે. (प्र)

* 'વૈકુંઠના વૃક્ષો તથા દેવરૂપ પશુઓ આવાં હલકાં પ્રાણી હોવા છતાં, તેઓમાં તમોગુણ ન હોવાથી આ લક્ષણ તેમને લાગુ પડે નહિ, તો તે લક્ષણમાં 'અવ્યાપ્તિ' દોષ ગણાય. તેથી આ કાલને વશ નથી, તેમનામાં તમોગુણ નથી, તેથી આમનો હલકાં પ્રાણીઓમાં સમાવેશ થતો નથી. તેથી લક્ષણમાં દોષ નથી, એમ જણાવેલ છે.

खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ॥
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥ २३ ॥

અને (૧) ગધેડો (૨) ઘોડો (૩) ખચ્ચર, (૪) ગૌર મૃગ. (૫) શરભ તેમજ (૬) ચમરી. આ એક ખરીવાળા (પ્રાણીઓ) છે. હે સંયમી ! પાંચ નખવાળા પશુઓનું શ્રવણ કર. ૨૩.

ગધેડો વિગેરે છ એકખરીવાળા છે. 'गौरः' એટલે જંગલનો ગૌર મૃગ. 'શરભ' એટલે આઠ પગવાળો મૃગ. 'ચમરી' એટલે ગાયના જેવો મૃગ. 'च' 'અને' શબ્દથી બીજા પણ જંગલના ન પ્રસિદ્ધ હોય તેવા (પશુઓ કહેલા છે). ગામમાં રહેનાર ચમરી બે ખરીવાળી હોય છે, તેઓને ભગવાને સર્જેલી નથી. 'હે સંયમી !' એ સંબોધન (વિદુરને) નિપુણતા થાય તે માટે (કરેલું છે). આજ ઘણા પ્રકારના (પશુઓ) વિશ્વામિત્ર વિગેરેએ યોગના બલથી બનાવેલા છે, તેઓ (આમાં) ગણવામાં ન આવે તે માટે (કરેલી) 'શ્રવણ કર' એવી આજ્ઞા, પાંચ નખવાળા (પશુઓ) માં ઘણો સંદેહ સૂચવનારી છે. મનુષ્યો પણ પાંચ નખવાળા છે, તેમને ગણવામાં ન આવે તે માટે 'પશુઓનું' શબ્દ યોજેલ છે. જો કે મનુષ્યોનું પણ પશુપણું શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે, છતાં પણ (તે અહિં) કહેવા ઇચ્છેલું નહિ હોવાથી, તેમને ગણવામાં આવ્યા નથી. ૨૩.

श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ ॥
सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः ॥ २४ ॥

કૂતરો, શીઆળ, વરૂ, વાઘ, બીલાડો, સસલો, શાહુડી, સિંહ, વાંદરો, હાથી, કાચબો, ગોધા, મઘર વિગેરે. (પાંચ નખવાળા છે). ૨૪.

કૂતરો વિગેરે તેર (પાંચ નખવાળા પ્રાણીઓ છે). તેમાં મઘર વિગેરે બધા ભૂમિ ઉપર નહિ ફરનારા (જલમાં રહેનારા, અથવા આકાશમાં ફરનારા) ઇંડાંમાંથી ઉત્પન્ન થએલા એક પ્રકારનાં છે. કાચબો જલમાં ફરનારો હોવા છતાં, ઇંડાંમાંથી ઉત્પન્ન થતો ન હોવાથી, તેને જૂદો ગણેલો છે. 'મઘર વિગેરે'માં 'વિગેરે' શબ્દથી સર્પ વિગેરેનો પણ ઇંડાંમાંથી ઉત્પન્ન થવારૂપ સમાનપણાને લીધે સમાવેશ કરેલો છે. ૨૪.

તેઓમાં[1] પણ જે મુખ્ય છે તેમને નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે :—

कङ्कगृध्रवटश्येनभासभल्लूकबर्हिणः ॥
हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥ २५ ॥

કંક, ગીધ, વટ, બાજ, ભાસ, ભલ્લૂક, મોર, હંસ, સારસ, ચક્રવાક, કાગડો, ઘૂડ વિગેરે પક્ષીઓ છે. ૨૫.

ભલ્લૂક પણ અમુક પક્ષી છે, પરંતુ રીંછ (કહેલ) નથી. કેટલાક વિશ્વામિત્રે તેને રચેલ હોવાનું કહે છે, અથવા પદ્મકલ્પમાં તે ન હતું. 'વિગેરે' શબ્દથી બધા નાનાં (પક્ષી)ઓનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. ૨૫.

એ રીતે ભોગ કરવાયોગ્ય અને ભોગ કરનારાને વર્ણવીને, નીચેના શ્લોકમાં તે બન્નેનું નિયમન કરનારાઓને જણાવે છે :—

अर्वाक्स्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम् ॥
रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ॥ २६ ॥

હે સંયમી ! નીચે આહારના સંચારવાળી એક પ્રકારની મનુષ્યોની સૃષ્ટિ તો નવમી છે. તેઓમાં રજોગુણ અધિક હોય છે, તેઓ કર્મ (કરવા)માં તત્પર અને દુઃખમાં સુખ માનનારા હોય છે. ૨૬.

---

૧. 'તેઓમાં' એટલે ઇંડાંમાંથી ઉત્પન્ન થએલાઓમાં. (प्र)

'तु' 'તો' શબ્દ એમ જણાવે છે કે આ (સૃષ્ટિ) માં ઉપરનીની પેઠે જન્મ થતો નથી. अर्वाक् નીચેજ 'स्रोतः' આહારનો સંચાર છે જેનો, તેવી મનુષ્યોની સૃષ્ટિ એક પ્રકારની જ છે. (તે) બધા પાંચ નખવાળાજ છે. જલમાં ફરનારા (મનુષ્યો) પણ તેવાજ છે; અથવા એક પગવાળા અને જલમાં ફરનારા (મનુષ્યો) તે કલ્પમાં નથી. ઉપરની પેઠે ઉત્તરાર્ધથી તેમનાં લક્ષણ કહેલ છે. તેઓમાં રજોગુણ જ અધિક હોય છે; એટલે તેઓ સાત્ત્વિક હોતા નથી, તેમજ તામસ પણ હોતા નથી. જે ભગવદીઓ છે તેઓ તો ગુણાતીત દેવો જ છે, મનુષ્યો નથી, અથવા બ્રહ્માએ રચેલા નથી; અથવા પદ્મકલ્પમાં તેઓ હોતા નથી. (૧) મહાભૂતને સ્થાને રજોગુણ છે. તેઓ સદા કર્મ કરવામાં તત્પર હોય છે, કર્મ કરતાં જ રહે છે. તેમની જ્ઞાનેંદ્રિયો ગૌણ છે. આથી (૨) વિષય (તન્માત્રા) અને (૩) ઇંદ્રિયો જણાવી. (૪) 'દુઃખમાં સુખ માનનારા' વિશેષણથી બુદ્ધિ (જણાવી). 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) સુખમાં અને દુઃખના સાધનમાં (સુખ માનનારા છે). એવી રીતે આધિભૌતિક વિગેરેના પ્રકારથી (૧) સ્થાવર (૨) જંગમ અને (૩) મનુષ્યો ત્રણનું જ નિરૂપણ કરેલું છે. ૨૬.

બીજાઓ સ્થાન અને સ્વરૂપથી જૂદા હોવા છતાં, સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम ॥
वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः ॥ २७ ॥

હે ઉત્તમ પુરુષ! આ ત્રણ (સૃષ્ટિઓ) વૈકૃત છે, અને દેવની સૃષ્ટિ (વિકૃત) છે. જે વૈકારિક (દેવોની સૃષ્ટિ) છે, તે તો કહેલી છે. કુમારની (સૃષ્ટિ) તો બંનેરૂપ છે. ૨૭.

હે ઉત્તમ પુરુષ! અને દેવની સૃષ્ટિ (વૈકૃત છે). કેટલાક એમ કહે છે કે મનુષ્યોજ પુણ્યનો પાક થવાને લીધે દેવો થાય છે. તેથી સૃષ્ટિઓ નવજ છે, કારણકે ગુણોમાં બીજો (વધારાનો) પ્રકાર થવાનું સંભવતું નથી. [1]ઉત્પત્તિથી* (સૃષ્ટિઓ) નવજ હોવા છતાં પણ, યોગ્યતાથી[2] અને અંતમાં[3] દશ પ્રકારની છે.[1] તેથી 'અને દેવની સૃષ્ટિ' એમ 'અને' શબ્દ યોજેલો છે. દેવો ફલરૂપ છે એમ જણાવવા, 'હે ઉત્તમ પુરુષ!' એવું (વિદુરનું) સંબોધન (કરેલું છે). તે દેવની સૃષ્ટિ બે પ્રકારની છે (૧) એક વૈકારિક એટલે સાત્ત્વિક (૨) બીજી વૈકારિક એટલે વિકારથી થએલી, તે (બીજી) દશમી છે. તે પૈકી પહેલીના સંબંધમાં 'વૈકારિક (દેવોની સૃષ્ટિ) છે તે તો કહેલી છે' શબ્દોથી નિર્ણય કહેલો છે. 'तु' શબ્દથી આ વૈકારિક (સૃષ્ટિ)થી (તેનું) જૂદાપણું કહેલું છે. જે સાત્ત્વિક વૈકારિક છે, તે (પ્રાકૃત સૃષ્ટિઓમાં) પાંચમી કહેલી છે. કુમારો(ની સૃષ્ટિ) તો દેવ પણ છે અને મનુષ્ય પણ છે; તેથી (દેવની અને મનુષ્યની) બંને(ની સૃષ્ટિનું) નિરૂપણ કરવાથી જ તેનું નિરૂપણ થયું. તેથી તે જૂદી કહેવાની રહેતી નથી એમ (જણાવવા) 'तु' 'તો' શબ્દ (યોજેલ છે). ૨૭.

દેવની સૃષ્ટિ એક પ્રકારની હોવા છતાં, પેટા–ભેદોથી આઠ પ્રકારની છે. તે (પ્રકારો) નીચેના શ્લોકમાં ગણાવે છેઃ—

देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः ॥
गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः ॥ २८ ॥
भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः ॥
दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः ॥ २९ ॥

૧...૧ આ ભાગથી સિદ્ધાંત કહેલો છે. (प्र)
૨. સત્ત્વવૃત્તિ સમાન હોવારૂપ યોગ્યતાથી. (प्र)
૩. (નોટ ૨ માં જણાવ્યા પ્રમાણે અર્થ લેતાં) અસુરો વિગેરેના સંબંધમાં ગોટાળો થાય, તેથી તે (પક્ષ) ન રૂચવાથી બીજું કારણ કહેલું છે. (प्र)

અને દેવોની સૃષ્ટિ આઠ પ્રકારની છે. (૧) દેવો (૨) પિતૃઓ અને અસુરો (૩) ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ (૪) સિદ્ધો (૫) યક્ષો અને રાક્ષસો તથા ચારણો (૬) ભૂત, પ્રેત અને પિશાઓ (૭) વિદ્યાધરો (૮) કિન્નરો વિગેરે. હે વિદુર! વિશ્વ રચનારે બનાવેલી આ દશ સૃષ્ટિઓ તને કહી. ૨૮–૨૯.

(૧) વિવુધાઃ એટલે ઇંદ્ર વિગેરે દેવો એક (સૃષ્ટિ)માં. (૨) પિતૃઓ અને અસુરો એકમાં (૩) ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ એકમાં (૪) સિદ્ધો એકમાં (૫) યક્ષો અને રાક્ષસો એકમાં, ચારણો પણ યક્ષોમાંજ (આવે છે) એમ કેટલાક કહે છે. ૨૮. (૬) ભૂત, પ્રેત અને પિશાઓ એકમાં (૭) વિદ્યાધરો જૂદા (જૂદી સૃષ્ટિમાં) છે એમ કેટલાક કહે છે. (૮) કિન્નરો, કિંપુરુષો વિગેરે. એ પ્રમાણે સર્વે (સૃષ્ટિઓ) જણાવીને ઓગણત્રીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી ઉપસંહાર કરે છે. ('હે વિદુર' એ) સંબોધન સ્નેહ સૂચવનારૂં છે, અને ખોટું કહેલું નથી એમ તેનાથી જણાવેલું છે. વિશ્વ રચનાર બ્રહ્માએ આ સૃષ્ટિઓ કરેલી છે. ૨૯.

આટલું કહીને, 'શાંત રહીશ તો પહેલાંની પેઠે ફરી પ્રશ્ન કરશે' એવા વિચારથી બીજું કહેવા યોગ્ય છે તે નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છેઃ—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि वंशान् मन्वन्तराणि च ॥
एवं रजःप्लुतः स्रष्टा कल्पादिष्वात्मभूर्हरिः ॥
सृजत्यमोघसंकल्प आत्मैवात्मानमात्मना ॥ ३० ॥

હવે પછી હું (તને) વંશો અને મન્વન્તરો કહીશ. એ પ્રમાણે કલ્પોના આરંભોમાં પોતામાંથી પોતે જ પ્રકટ થએલા સત્ય સંકલ્પવાળા હરિ રજોગુણથી વ્યાપ્ત થઈ સૃષ્ટિ રચનાર થતાં પોતેજ પોતાથી પોતાને રચે છે. ૩૦.

(હવે હું તને વંશો અને મન્વન્તરો) આની પછી તરત નહિ કહું, આમાં બાકી રહેલું કહ્યા પછી, બીજા સમયે કહીશ, એવો અર્થ છે. (૧) ઇંદ્રિયો અને બુદ્ધિ એવાં બે રૂપ (કહેવાનાં) બાકી રહેલાં છે. તે બંને 'વંશો અને મન્વન્તરો' શબ્દોથી કહેલાં છે. વંશો ઇંદ્રિયરૂપ છે. 'च' 'અને' શબ્દથી તેના (વંશના) સંબંધીઓને પણ તે (વંશ) તરીકેજ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

'ભગવાન એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની (સૃષ્ટિઓ) શા માટે અને કયારે કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'એ પ્રમાણે રજોગુણથી વ્યાપ્ત થઈ' એમ કહેલું છે. બધાએ કલ્પોનાં આરંભોમાં પોતામાંથી પોતેજ પ્રકટ થએલા ભગવાન રજોગુણથી વ્યાપ્ત થઈ સૃષ્ટિ રચવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. બધાનું દુઃખ દૂર કરવા માટે માત્ર (પોતાના) સત્ય સંકલ્પથી કર્તા કર્મ અને સાધનરૂપ થઈ, પોતેજ (સૃષ્ટિ) રચે છે. બ્રહ્મા પણ રજોગુણથી વ્યાપેલા ભગવાનજ છે, એમ કહેવાયું. 'કલ્પોના આરંભોમાં' એમાં બહુવચન છે, તે એમ જણાવે છે કે (ભગવાન) તત્ત્વોસાથેનાં બ્રહ્માંડો ઘણા પ્રકારે રચે છે. રજોગુણ પણ (ભગવાન) પોતે જ હોવાથી, પોતે જ સાધન થાય છે. તે પ્રમાણે કર્મ કાલ વિગેરે (સાધન) પણ પોતેજ છે. જગત્ પણ પોતેજ (થાય છે), તેથી પોતે જ કર્મ છે. પુરુષ વિગેરે પણ પોતેજ હોવાથી, પોતેજ કર્તા છે. તેથી (કર્તા કર્મ સાધન) સર્વ હરિ છે એમ સિદ્ધ થયું. ૩૦.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના દશમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ अथैकादशोऽध्यायः ॥   અધ્યાય અગીઆરમો.

एकादशे तु कालस्य सर्वेषामिन्द्रियाणि यत् ॥
आध्यात्मिकं तु यद्रूपं त्रेधा तद्विनिरूप्यते ॥ १ ॥

અગીઆરમા (અધ્યાય) માં તો[1] જે સર્વની ઇંદ્રિયો[1] છે (અને) વળી જે આધ્યાત્મિકરૂપ[1] છે તે કાલનું ત્રણ પ્રકારે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

सर्वो हि भगवान् कालस्तदर्थमुपचर्यते ॥
धर्मप्रयुक्तो यः कालः स हि ब्रह्माणमेयिवान् ॥ २ ॥

કારણ કે કાલ ભગવાન છે. તે સર્વ (કાલ) તે પ્રયોજનથી ગણવામાં આવે છે, [2]કારણ કે તે ધર્મ માટે ઘણો યોગ્ય કાલ બ્રહ્મા પાસે ગએલો.[3] કા. ૨

सूर्यात्मकस्तु यः कालः सर्वेषां सोऽपि च त्रिधा ॥
कार्यप्रवेशाप्रवेशाद्दर्शनादर्शनात्तथा ॥ ३ ॥
भचक्रस्थानभागाभ्यामत्राऽप्युच्चावचं सदा ॥

વળી સૂર્યરૂપ[4] જે સર્વનો[5] કાલ છે. તે પણ (૧) કાર્યમાં[6] પ્રવેશ કરવાથી અથવા પ્રવેશ ન કરવાથી તેમજ (૨) દેખાવાથી અથવા ન દેખાવાથી (અને ૩) જ્યોતિશ્ચક્રના સ્થાનના વિભાગો વડે ત્રણ પ્રકારનો છે. આમાં પણ સદા ઉંચાં અને નીચાં (સ્થાન) છે. કા. ૩½.

એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમાં કાલનું સ્વરૂપ અને કાર્ય કહીને, (હવે) તેના પેટા–ભેદો જણાવે છે.

सूर्यगत्या तु तद्भेदाः सूर्यस्तस्याधिदैविकम् ॥ ४ ॥
आध्यात्मिकं तु तद्भेदाः कचिदिच्छापि भेदिका ॥

---

૧. 'तु' 'તો' શબ્દ આ અધ્યાયની સંગતિ જણાવવા યોજેલો છે. સર્વની મનુષ્યથી આરંભી બ્રહ્મા સુધીના બધાની ઈંદ્રિયોરૂપ પોતપોતાના દેહમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન કરાવી હણનારૂં હોવાથી 'આયુષ્ય' શબ્દથી ઓળખાતું જે કાલનું રૂપ, અને 'આધ્યાત્મિક' એટલે બ્રહ્માના આયુષ્યની હદ બાંધનારૂં કાલનું જે રૂપ તે ત્રણ પ્રકારે એટલે (૧) પર (૨) પરાર્ધ અને (૩) કલ્પ નામના ત્રણ પ્રકારથી જણાવવામાં આવે છે. તેથી શાસ્ત્રનો વિચાર કરતાં અવસર સંગતિ છે. વળી પરિક્ષિતે 'કલ્પ કેટલા છે?' એમ ૨–૮–૧૨ માં પૂછેલ, અને તેનો ઉત્તર પદ્મકલ્પ કહ્યા પછી આપવાનું શ્રીશુકે ૨–૧૦–૪૭ માં તેને કહેલ. તેથી શ્રીશુકે તેવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી હોવાથી પદ્મકલ્પ કહ્યા પછી, કલ્પનું સ્વરૂપ કહેવાનો અવસર થયો. મૈત્રેયને વિદુરે કાલના અવયવો સંબંધી પ્રશ્ન ૩–૭–૩૨ માં કરેલ. તે પ્રશ્નનો સૃષ્ટિના અંગ તરીકે મૈત્રેય ઉત્તર આપે છે એ પ્રસંગથી સંગતિ થાય છે. (प्र)

૨. 'આયુષ્યરૂપ કાલને ઈંદ્રિયો કેમ કહેવાય છે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. સર્વ કાલ બ્રહ્માના આયુષ્યરૂપ છે, તે સર્વ અક્ષરની હદ બાંધતો નથી એમ જણાવવા તેને અક્ષરના નિમેષ (આંખના પલકારા) રૂપ કહેલો છે. સ્વરૂપથી તો કાલ ભગવાન છે. તેથી હદવાળા આયુષ્યરૂપ કાલને ઉપચાર (લક્ષણા)થીજ ઈંદ્રિય કહેવામાં આવે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'કાલને બ્રહ્માના આયુષ્યની હદ બાંધનારો કેમ કહે છે?' તે જણાવવા આ કહેલ છે. ગતિરૂપ ધર્મવાળો તે સદા છે. આ અધ્યાયના ૩૨ મા શ્લોકમાં આ સ્પષ્ટ કહેશે. તેથી ગતિથી તે બ્રહ્માના આયુષ્યની હદ બાંધે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. આથી કાલની ગતિ દર્શાવે છે. (સૂર્ય સદા ફર્યા કરે છે). (प्र)

૫. 'સર્વનો' એટલે દેવો, મનુષ્યો તથા પિતૃઓના (આયુષ્યરૂપ). (प्र)

૬. 'કાર્ય' એટલે 'જલ'. (प्र)

તેના વિભાગો[1] તો સૂર્યની ગતિથી (થાય છે). સૂર્ય તેનું [2]આધિદૈવિક (રૂપ) છે. આધ્યાત્મિક (રૂપ) તો તે વિભાગો છે. કોઈ પ્રસંગે[3] ઇચ્છા[4] પણ[5] વિભાગ કરનારી છે. કા. ૪½.

पृथिवी च जलं तेजो देवास्तु पितृमानुषाः ॥ ५ ॥
उपाधित्रितयं प्राहुस्ततः कालस्त्रिधा मतः ॥

પૃથ્વી જલ અને તેજ. (૨) વળી દેવો પિતૃઓ અને મનુષ્યો (એ) ત્રણ ઉપાધિઓ કહેલી છે. તેથી કાલ ત્રણ પ્રકારનો ગણાએલો છે. કા. ૫½.

આરંભમાં મનુષ્યોના દિવસ અને રાત્રિનો નિર્ણય કરવા માટે, પૃથ્વી ઉપરના લોકમાં પૃથ્વી વચ્ચે આવવાથી અથવા વચ્ચે ન આવવાથી સૂર્ય દેખાતો નથી અથવા દેખાય છે, તેથી કાલનાં રાત્રિ અને દિવસનાં રૂપ થાય છે એમ જણાવવા, પૃથ્વીના જ પરમાણુઓથી (થતા) કાલના વિભાગો કહે છે. તેમાં હદરૂપ થતા પરમાણુનું લક્ષણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा ॥
परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः ॥ १ ॥

સત્ (કાર્ય)ના અવયવોમાંનો છેલ્લો, અનેક, (બીજા સાથે) સંબંધમાં સદા ન આવતો (અવયવ હોય), તેને પરમાણુ જાણવો; જેને લીધે મનુષ્યોને (આત્મા સાથે દેહના) એકપણાંનો ભ્રમ થાય છે. ૧.

ઘડો વિગેરે સત્ કાર્યના विशेषाणाम् અવયવોમાંનો જે છેલ્લો (અવયવ), જેનો પછી અવયવ થતો નથી, (જે) ઘણો સૂક્ષ્મ હોવાથી છૂટા પાડનારનો પ્રહાર ખમતો નથી તે છેલ્લો (અવયવ છે). તે પણ પોતાની જાતના[6] (અવયવો)ની સાથે ભેગો રહેલ હોવાની સ્થિતિમાં ન હોય, તે (અર્થ) 'અને' વિશેષણથી કહેલ છે. વળી (બીજાની સાથે) 'સંબંધમાં ન આવતો' એટલે કાર્યની સ્થિતિમાં આવેલ ન હોય. 'સદા' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) કોઈક [7]સમયે (બીજાની સાથે) સંબંધમાં આવે છે જ, તેથી (સદા' શબ્દ ન યોજેલ હોય તો) લક્ષણ સંભવે જ નહિ. વળી 'अनेकः' એટલે એક સંખ્યાવાળો હોય તેવો નહિ, જ્યાં તે હોય ત્યાં તેની જાતના ઘણાએ હોય[8], એવું 'अनेकत्वम्' અનેકપણું છે.

---

૧. 'વિભાગો' એટલે આધ્યાત્મિક કાલના વિભાગો.

૨. 'તેનું' એટલે આધ્યાત્મિક (કાલ)નું. નિબંધમાં સૂર્ય તેનું અધિભૌતિક રૂપ હોવાનું કહેલું છે તે મૂલભૂત-કાલના સંબંધમાં કહેલું હોવાથી વિરોધ નથી. (प्र)

૩. 'કોઈ પ્રસંગે' એટલે (૧) ઉપરના લોકમાં અથવા (૨) પ્રલય વિગેરે (સમયો)માં. (प्र)

૪. 'ઇચ્છા' એટલે ભગવાનની ઇચ્છા. (प्र)

૫. 'પણ' શબ્દથી બ્રહ્માના આયુષ્યના વિભાગો જણાવેલા છે. (प्र)

૬. આકાશના પરમાણુઓનો સદા સંયોગ હોવાથી, લક્ષણ અસંભવિત ન થાય તે માટે 'પોતાની જાતના' શબ્દ યોજેલ છે. (प्र) આકાશ સર્વત્ર છે. તેના વિભાગ થતા નથી. તેથીજ આગળ પરમાણુ ચાર પ્રકારનાજ (પૃથ્વી, જલ, વાયુ અને તેજ ના જ) હોવાનું કહેલ છે. આકાશના પરમાણુ હોતાજ નથી. તેથી આ યોગ્ય જણાતું નથી. પોતાની જાતના (પરમાણુ) સાથે ભેગો રહેલ હોય, તો તેને છૂટો પાડી શકાય, એટલે છેલ્લો ન રહે. તેથી આ કહેલ હશે.

૭. 'કોઈક સમયે' એટલે કાર્યની સ્થિતિમાં. (प्र)

૮. "અનેક વિશેષણથી તે બીજા પોતાની જાતનાની સાથે ભેગો રહેલો નથી એમ કેમ જણાય?" એવો પ્રશ્ન ઉઠે, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

"મહાભૂતનું બનેલ, નિત્ય, ગતિવાળું (હોય તે) 'પરમાણુ'" એવું પરમાણુનું લક્ષણ કરવામાં આવે, તો પરમાણુઓમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, એવો સિદ્ધાંત થાય. સિદ્ધાંતપ્રમાણે તો સ્થૂલ (પદાર્થ)માંથી સૂક્ષ્મની ઉત્પત્તિ થાય છે.[1] કારણ કે પોતાની સમાન અવયવરૂપ સ્થૂલ અંશ કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારો છે.[2] વસ્ત્ર વિગેરે (ની ઉત્પત્તિ)માં જે ઘણા અવયવો ભેગા કરવામાં આવે છે, તે રૂ વિગેરેના બનેલા દીર્ઘ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા સ્થૂલ (તાણાંવાણાંઓ)ને જ અમુક આકૃતિ બનાવવા માટે કટકે કટકે જોડવામાં [3]આવે છે; અને (તેમનો) સમૂહ જ (વસ્ત્રનું) ઉપાદાન (કારણ) છે. એવી રીતે [4]કુંડલ, પ્રતિમા વિગેરેમાં પણ તેટલો [5]સમૂહ જ ઉપાદાન (કારણ) છે. તેમ ન હોય, તો કાર્ય ઘણાં થાય.[6] એક (કાર્ય)નું ઉપાદાન (કારણ) એક જ હોય, એવો નિશ્ચય છે. કાર્ય પાંચ મહાભૂતોનું બનેલું હોવાથી જલ વિગેરે (મહાભૂતો)નો (તેમાં) સંયોગ થએલો હોય છે, તેથી તેઓ પણ તે (કાર્ય)માંથી જૂદા થતાં પરમાણુઓ થઈ જાય.[7] વળી[8] ભગવાન સર્વ (કાર્યો)માં ઉપાદાન (કારણ) હોવાથી, તે છેલ્લા રહેવાનું ઘટતું હોવાથી, તેમનો સમાવેશ ન થાય તે માટે '~~अनेकः~~' 'અનેક' વિશેષણ યોજેલું છે. તે (ભગવાન) તો એક જ છે. (વ્યાખ્યા) અસંભવિત ન થાય તે માટે 'સદા' શબ્દ (યોજેલ છે).

---

૧. "કાર્યની સ્થિતિમાં સદા આવેલ ન હોય એ વિશેષણની શી જરુર?" એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. કાલ સર્વનું ઉપાદાન કારણ છે એમ ગયા અધ્યાયમાં કહેલ છે. વળી તે પરમ મહાન છે. તેથી સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ (પદાર્થો)ની ઉત્પત્તિ થાય છે એવો સિદ્ધાંત થયો. પરમાણુઓમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સ્વીકારવામાં આવે તો તેનો વિરોધ થાય. તેથી તેમ ન થાય તે માટે આ વિશેષણ યોજેલ છે. (प्र)

૨. 'સૂક્ષ્મ (પરમાણુઓ)માંથી સ્થૂલ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, તેમ સ્વીકારીએ તો સ્પર્શવાળાંથી કાર્યનો આરંભ થાય છે એમ ગણાય. સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ કાર્ય થાય છે એમ માનીએ તો કાલ પ્રકૃતિ વિગેરે (સ્થૂલ) સ્પર્શ થાય તેવાં ન હોવાથી તેમનામાં કારણ થઈ શકે તેવો ગુણ નથી. તેથી અગવડ આવે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. કાર્યની સમાન એટલે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય જે અવયવો હોય તેમના આકારવાળો સ્થૂલ પદાર્થનો અંશ કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારો છે. (प्र)

૩. 'એક સ્થૂલ પદાર્થમાંથી સૂક્ષ્મની ઉત્પત્તિ થવાનું પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે, કારણ કે ઘણાં તાણાં વાણાંઓમાંથી એક વસ્ત્ર ઉત્પન્ન થતું જોવામાં આવે છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'જોડવામાં આવે છે' એટલે સંયોગ કરી એક કરવામાં આવે છે. 'કટકે કટકે જોડવા' એટલે અવયવોને ભેગા કરવા. આ પ્રમાણે માનવાથી સ્થૂલ અંશ (તાણાંવાણાંઓ)નો એક જ સમૂહ વસ્ત્રનું કારણ થાય છે. વસ્ત્ર તે સમૂહથી ઓછું અથવા તેમની સમાન હોય છે, અધિક હોતું નથી. તેથી સ્થૂલમાંથી જ સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય છે એટલે પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ નથી. (प्र)

૪. નોટ ૩ માં જણાવેલ ઉત્પત્તિનો પ્રકાર જ કુંડલ પ્રતિમા વિગેરેને લાગુ પાડે છે. (प्र)

૫. 'સમૂહ' એટલે (કુંડલમાંના) સુવર્ણનો તથા (પ્રતિમામાંના) મણિઓનો સમૂહ. (प्र)

૬. 'સમૂહથી કાર્ય થતું હોય ત્યાં (તાણાવાણાં વિગેરેનો) સમૂહ જ કારણ છે અને તે બધા (તાણાંવાણાં) કારણ નથી એમ કેમ જણાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. વૈશેષિકોના મત પ્રમાણે કારણના ગુણો કાર્યના ગુણો ઉત્પન્ન કરે છે એવો નિયમ છે. કારણનો દરેક ગુણ કાર્યનો એક એક ગુણ ઉત્પન્ન કરે, તો કાર્યમાં અનેક એક એક (ગુણ) થાય; અથવા કારણના દરેક ગુણો જોવામાં આવે, એટલે કાર્યમાં એકપણું ન રહે. છતાં કાર્ય એક જ જોવામાં આવે છે. તેથી સમૂહ જ તેનું કારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, એવો અર્થ છે. તેથી ઑરમાં ઉત્પન્ન થતા દેહોમાં, બીજ અને રજના અંશોનો સમૂહ ઉપાદાન કારણ છે, માંધાતાની ઉત્પત્તિમાં પુંસવન જલ રજને ઠેકાણે છે. ઇંડામાંથી તથા અંકુરોમાંથી ઉત્પન્ન થતા પ્રાણીઓમાં પણ તેમ જ સમજવું. સ્થૂલ પરસેવામાંથી જ સૂક્ષ્મ માકડ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછી આહાર વિગેરેથી મોટા થાય છે. (प्र)

૭. 'પરમાણુઓના ઢગલામાંથી જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનો' એમ કહેવામાં આવે, તેથી આ કહેલ છે. સંયોગથી જે ઉત્પન્ન થાય, તેનો વિભાગ થવાથી નાશ થાય છે. છતાં કાર્ય(નો નાશ થતાં તે) કારણની સ્થિતિમાં રહેલું જોવામાં આવે છે. તેથી જો પરમાણુના ઢગલામાંથી તે ઉત્પન્ન થયું હોય, તો તેનો નાશ થાય ત્યારે તે પરમાણુઓ થઈ જાય. પણ તેવું જોવામાં કે સાંભળવામાં આવતું નથી. (प्र)

૮. અહિંથી 'અનેક' વિશેષણ યોજવાનું પ્રયોજન કહે છે. (प्र)

"મહાભૂતનું બનેલ, નિત્ય, ગતિવાળું (હોય તે) 'પરમાણુ'" એવું પરમાણુનું લક્ષણ કરવામાં આવે, તો પરમાણુઓમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, એવો સિદ્ધાંત થાય. સિદ્ધાંતપ્રમાણે તો સ્થૂલ (પદાર્થ)માંથી સૂક્ષ્મની ઉત્પત્તિ થાય છે.[1] કારણ કે પોતાની સમાન અવયવરૂપ સ્થૂલ અંશ કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારો છે.[2] વસ્ત્ર વિગેરે (ની ઉત્પત્તિ)માં જે ઘણા અવયવો ભેગા કરવામાં આવે છે, તે રૂ વિગેરેના બનેલા દીર્ઘ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા સ્થૂલ (તાણાંવાણાંઓ)ને જ અમુક આકૃતિ બનાવવા માટે કટકે કટકે જોડવામાં [3]આવે છે; અને (તેમનો) સમૂહ જ (વસ્ત્રનું) ઉપાદાન (કારણ) છે. એવી રીતે [4]કુંડલ, પ્રતિમા વિગેરેમાં પણ તેટલો [5]સમૂહ જ ઉપાદાન (કારણ) છે. તેમ ન હોય, તો કાર્ય ઘણાં થાય.[6] એક (કાર્ય)નું ઉપાદાન (કારણ) એક જ હોય, એવો નિશ્ચય છે. કાર્ય પાંચ મહાભૂતોનું બનેલું હોવાથી જલ વિગેરે (મહાભૂતો)નો (તેમાં) સંયોગ થએલો હોય છે, તેથી તેઓ પણ તે (કાર્ય)માંથી જૂદા થતાં પરમાણુઓ થઈ જાય.[7] વળી[8] ભગવાન સર્વ (કાર્યો)માં ઉપાદાન (કારણ) હોવાથી, તે છેલ્લા રહેવાનું ઘટતું હોવાથી, તેમનો સમાવેશ ન થાય તે માટે 'अनेकः' 'અનેક' વિશેષણ યોજેલું છે. તે (ભગવાન) તો એક જ છે. (વ્યાખ્યા) અસંભવિત ન થાય તે માટે 'સદા' શબ્દ (યોજેલ છે).

---

૧. "કાર્યની સ્થિતિમાં સદા આવેલ ન હોય એ વિશેષણની શી જરુર ?" એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. કાલ સર્વનું ઉપાદાન કારણ છે એમ ગયા અધ્યાયમાં કહેલ છે. વળી તે પરમ મહાન છે. તેથી સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ (પદાર્થો)ની ઉત્પત્તિ થાય છે એવો સિદ્ધાંત થયો. પરમાણુઓમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સ્વીકારવામાં આવે તો તેનો વિરોધ થાય. તેથી તેમ ન થાય તે માટે આ વિશેષણ યોજેલ છે. (प्र)

૨. 'સૂક્ષ્મ (પરમાણુઓ)માંથી સ્થૂલ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, તેમ સ્વીકારીએ તો સ્પર્શવાળાંથી કાર્યનો આરંભ થાય છે એમ ગણાય. સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ કાર્ય થાય છે એમ માનીએ તો કાલ પ્રકૃતિ વિગેરે (સ્થૂલ) સ્પર્શ થાય તેવાં ન હોવાથી તેમનામાં કારણ થઈ શકે તેવો ગુણ નથી. તેથી અગવડ આવે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. કાર્યની સમાન એટલે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય જે અવયવો હોય તેમના આકારવાળો સ્થૂલ પદાર્થનો અંશ કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારો છે. (प्र)

૩. 'એક સ્થૂલ પદાર્થમાંથી સૂક્ષ્મની ઉત્પત્તિ થવાનું પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે, કારણ કે ઘણાં તાંણાં વાણાંઓમાંથી એક વસ્ત્ર ઉત્પન્ન થતું જોવામાં આવે છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'જોડવામાં આવે છે' એટલે સંયોગ કરી એક કરવામાં આવે છે. 'કટકે કટકે જોડવા' એટલે અવયવોને ભેગા કરવા. આ પ્રમાણે માનવાથી સ્થૂલ અંશ (તાણાંવાણાંઓ)નો એક જ સમૂહ વસ્ત્રનું કારણ થાય છે. વસ્ત્ર તે સમૂહથી ઓછું અથવા તેમની સમાન હોય છે, અધિક હોતું નથી. તેથી સ્થૂલમાંથી જ સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય છે એટલે પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ નથી. (प्र)

૪. નોટ ૩ માં જણાવેલ ઉત્પત્તિનો પ્રકાર જ કુંડલ પ્રતિમા વિગેરેને લાગુ પાડે છે. (प्र)

૫. 'સમૂહ' એટલે (કુંડલમાંના) સુવર્ણનો તથા (પ્રતિમામાંના) મણિઓનો સમૂહ. (प्र)

૬. 'સમૂહથી કાર્ય થતું હોય ત્યાં (તાંણાવાણાં વિગેરેનો) સમૂહ જ કારણ છે અને તે બધા (તાંણાંવાણાં) કારણ નથી એમ કેમ જણાય ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. વૈશેષિકોના મત પ્રમાણે કારણના ગુણો કાર્યના ગુણો ઉત્પન્ન કરે છે એવો નિયમ છે. કારણનો દરેક ગુણ કાર્યનો એક એક ગુણ ઉત્પન્ન કરે, તો કાર્યમાં અનેક એક એક (ગુણ) થાય; અથવા કારણના દરેક ગુણો જોવામાં આવે, એટલે કાર્યમાં એકપણું ન રહે. છતાં કાર્ય એક જ જોવામાં આવે છે. તેથી સમૂહ જ તેનું કારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, એવો અર્થ છે. તેથી ઓરમાં ઉત્પન્ન થતા દેહોમાં, બીજ અને રજના અંશોનો સમૂહ ઉપાદાન કારણ છે, માંધાતાની ઉત્પત્તિમાં પુંસવન જલ રજને ઠેકાણે છે. ઇંડામાંથી તથા અંકુરોમાંથી ઉત્પન્ન થતા પ્રાણીઓમાં પણ તેમ જ સમજવું. સ્થૂલ પરસેવામાંથી જ સૂક્ષ્મ માકડ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછી આહાર વિગેરેથી મોટા થાય છે. (प्र)

૭. 'પરમાણુઓના ઢગલામાંથી જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનો' એમ કહેવામાં આવે, તેથી આ કહેલ છે. સંયોગથી જે ઉત્પન્ન થાય, તેનો વિભાગ થવાથી નાશ થાય છે. છતાં કાર્ય(નો નાશ થતાં તે) કારણની સ્થિતિમાં રહેલું જોવામાં આવે છે. તેથી જો પરમાણુના ઢગલામાંથી તે ઉત્પન્ન થયું હોય, તો તેનો નાશ થાય ત્યારે તે પરમાણુઓ થઈ જાય. પણ તેવું જોવામાં કે સાંભળવામાં આવતું નથી. (प्र)

૮. અહિંથી 'અનેક' વિશેષણ યોજવાનું પ્રયોજન કહે છે. (प्र)

'પરમાણુ (विज्ञेयः) જાણવો' એમ તેને ઉત્તમ પ્રકારે જાણવાનું કહેલ છે. દુષ્ટ તર્કથી[1] તેને ખોટી રીતે ન જાણવો, એવો અર્થ છે.

તે પરમાણુનું સ્વરૂપ કહીને, 'જેને લીધે મનુષ્યોને એકપણાંનો ભ્રમ થાય છે' શબ્દોથી (તેનું) કાર્ય કહેલું[2] છે. જે પરમાણુઓને લીધે नृणाम् જીવોને આત્મા સાથે દેહનાં એકપણાંનો ભ્રમ[3] થાય છે. એકપણાંનો ભ્રમ કરાવનારા પરમાણુઓ જ છે; કારણકે[4] ઘણાં સૂક્ષ્મ તે (પરમાણુ)ઓ ધર્મ અથવા અધર્મના સંસ્કારવાળા થઈ, જીવ સાથે સંબંધમાં આવે છે, ત્યારે (તેઓ) દેહપણું પ્રાપ્ત કરે છે.[4] તેથીજ[5] કાલની ઉપાધિ બનેલા તેઓ દુષ્ટ છે. તેઓનો સંબંધ થતાં જીવનો નાશજ[6] થાય છે. તેથીજ[7] તેઓ ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારા છે. (પરમાણુઓનો) ઢગલો હોવાને લીધે, ઢગલાની ઉત્પત્તિ છે[8] એવા મતનો આધાર લઈને ભ્રમથી (એકપણું જણાવાનું) [9]કેટલાક કહે છે, તેનો વિરોધ કરવો જોઈએ. આ પ્રયોજન માટેજ (પરમાણુ) કાલનો અવયવ હોવાનું કહેલું હોવાથી 'ભ્રમ' શબ્દ યોજેલો [10]છે. મન તો પરમાણુ કદનું જ છે, પરંતુ પરમાણુ [11]નથી. પરમાણુઓ તો ચાર પ્રકારના જ છે. તેમ ન હોય, (મન પરમાણુ હોય) તો પરમાણુઓ પાંચ પ્રકારના હોય. અને તેનાથી (મનથી) તે પરમાણુ હોવાથી કાર્ય [12]થાય. તેથી[13] 'નિત્ય ગતિવાળું' એવું (પરમાણુનું) લક્ષણ નથી. 'તે હાલે છે, તે હાલતું નથી'

---

૧. નૈય્યાયિકો આવા તર્ક કરે છે. પરમાણુ તેમના મતપ્રમાણે નિત્ય અને સંયોગવાળા છે. (प्र)

૨. 'પરમાણુથી કાર્ય ઉત્પન્ન થતાં ન હોય, તો તેમનું બીજું કાંઈ પ્રયોજન ન હોવાથી તેમનું જ્ઞાન નકામું છે' એવી શંકા થાય, તેથી તેમનું કાર્ય કહે છે. (प्र)

૩. '(આત્મા સાથે દેહનાં) એકપણાંનો ભ્રમ' એટલે દેહાધ્યાસ. (प्र)

૪...૪ આ ભાગથી પરમાણુઓ દેહાધ્યાસ કેવી રીતે કરાવે છે તે કહેલ છે. 'પુરુષના વીર્યનું બિંદુ સ્ત્રીના ઉદરમાં પ્રવેશ કરી...' એ વાક્યપ્રમાણે જ્યારે જીવ ગર્ભમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે અથવા બીજા સમયે તે જીવના પિતા વિગેરેના ધર્મ અથવા અધર્મના સંસ્કારવાળા પરમાણુઓ પણ આહાર વિગેરેદ્વારા તેમાં પ્રવેશ કરી, જીવ સાથે સ્વરૂપથી સંબંધમાં આવે છે, અને તેને રજવાળા જેવો કરે છે ત્યારે જીવ દેહ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેને દેહાધ્યાસ થાય છે. (प्र)

૫. 'તેથી જ' એટલે દેહાધ્યાસ કરાવતા હોવાથી જ. (प्र)

૬. 'નાશ' એટલે સ્વરૂપ વિગેરેનાં અજ્ઞાનને લીધે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ. (प्र)

૭. 'તેથી જ' એટલે ધર્મ તથા અધર્મના સંસ્કારથી દુષ્ટ હોવાને લીધે જ. (प्र)

૮. ઢગલામાં આ અવયવી છે એવો ભ્રમ થવાને લીધે, એકપણાંનો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કેટલાક (શ્રીધર) કહે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૯. રહૂગણ અને જડભરતના સંવાદમાં જડભરત પોતાને ભાર લાગતો નથી અને પરમાણુઓ મનથી અવિદ્યા વડે કલ્પેલા છે વિગેરે કહે છે, ત્યાં પૂર્વપક્ષમાં કહેલ છે તેવો ભ્રમ થવાનું ઉપર ઉપરથી જણાય છે, પણ તેનું તેવું તાત્પર્ય નથી; કારણ કે ત્યાં પરમાણુઓ અવિદ્યાથી કલ્પેલા હોવાનું કહેલ હોવાથી, ભ્રમના વિષય હોવાનું કહેલ છે. તેથી કાંઈક વિશેષ ભ્રમ કહેવા ઇચ્છેલો છે. પોતાને દેહાધ્યાસ ન હોવાથી ભાર લાગતો નથી એમ જ કહેવાનો અભિપ્રાય હોવાથી, દેહાધ્યાસને જ ત્યાં પણ ભ્રમ કહેલો છે. (प्र)

૧૦. પ્રપંચ નિત્ય છે, છતાં પોતે રચેલા મહાભૂત વિગેરે ગુણોથી તે નાશવંત છે, એવો ભ્રમ કાલ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી કાલ ભ્રમ કરાવનારો છે. તેથી તેના અવયવરૂપ પરમાણુઓ પણ તેવો ભ્રમ કરાવે તેવાં છે એમ જણાવવા જ 'ભ્રમ' શબ્દ યોજેલ છે. (प्र)

૧૧. 'પરમાણુઓથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ ન સ્વીકારીએ, તો મનથી પ્રજા ઉત્પન્ન ન થાય; કારણકે મન પણ પરમાણુ છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. મનથી જે સૃષ્ટિ થાય છે, તે જેમ ચિંતામણિમાંથી ઇચ્છેલા પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મનની ઉત્તમ શક્તિથી થાય છે, પરંતુ પોતાની જાતનાઓ સાથે સંયોગ થવાથી થતી નથી. (प्र)

૧૨. 'કાર્ય થાય' એટલે પોતાની જાતનાઓની સાથે સંયોગ થવાથી કાર્ય થાય. તેથી (૧) મન મહાભૂત નથી અને (૨) તેનાથી જે સૃષ્ટિ થાય છે તેનું કારણ તે જૂદા જ પ્રકારનું છે. તેથી મન પરમાણુ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૧૩. 'તેથી' એટલે જે પરમાણુ નથી તેવા મનને તે લાગુ પડતું હોવાથી. (प्र)

એ શ્રુતિપ્રમાણે નિત્ય ભગવાન 'પરમાણુ' થાય.[1] વળી તે (પરમાણુ)ઓ મહાભૂત હોવાનું સિદ્ધ કરવું જોઈએ,[2] વળી સ્મૃતિ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ હોવાથી,[3] વૈશેષિક વિગેરેનું (પરમાણુનું) લક્ષણ ખોટું જ ઠરે છે. ચાલુ પ્રસંગમાં[4] તેનો ઉપયોગ પણ નથી. ૧.

એ રીતે પરમાણુ (પરમ અણુ)નું લક્ષણ કહીને નીચેના શ્લોકમાં પરમ મહાનનું લક્ષણ કહે છેઃ—

सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् ॥
कैवल्यं परममहानविशेषो निरन्तरः ॥ २ ॥

સ્વરૂપમાં રહેલા સત્ પદાર્થની જ જે એકતા, જેના સંબંધમાં 'આ અમુક (પદાર્થ) છે' એવી બુદ્ધિ થતી નથી, (અને) જે ભેદરહિત છે તે પરમ મહાન. ૨.

સત્ (પદાર્થ) એટલે સર્વ કાર્યો, સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડ, (જે) સ્વરૂપમાં રહેલું હોય, પરંતુ પ્રકટ થઈ[5] રહેલ ન હોય તેની **कैवल्यं** એકતા,[6] તે પરમ મહાન છે, એમ જેનું લક્ષણ કહેવાનું છે તે (કહ્યું). બધી પૃથ્વી પરમ મહાન છે, એવો મત **'अविशेषः'** વિશેષણથી ખોટો ઠરાવે છે. આ[7] નથી પૃથ્વી કે નથી જલ કે એવું (કાંઈ). **'अविशेषः'** એટલે જેના સંબંધમાં 'આ અમુક (પદાર્થ) છે' એવી બુદ્ધિ થતી નથી તેવો, અને **निरन्तरः** ભેદરહિત (પરમ મહાન છે). 'સત્‌ની જ (એકતા)' શબ્દથી સ્વપ્નના (પદાર્થો)નો[8] પરિહાર કરેલો છે. 'પદાર્થ' શબ્દથી વેદનો[9] પરિહાર કરેલો છે. 'સ્વરૂપમાં રહેલા' વિશેષણથી કાર્યનો[10] પરિહાર કરેલો છે. બ્રહ્માંડમાં રહેલા ભગવાન પરમ મહાન[11] છે, એમ કહેવાયું.

---

૧. ભગવાન પણ નિત્ય છે અને 'હાલે છે' શ્રુતિપ્રમાણે ગતિવાળા છે. તેમને પણ એ લક્ષણ લાગુ પડે, એટલે તે પરમાણુ ગણાય, એવો તે લક્ષણમાં બીજો દોષ છે. (प्र)

૨. વૈશેષિક મત પ્રમાણે સૃષ્ટિના આરંભમાં નિત્ય પરમાણુઓ જ હોય છે. તેમના સિવાય મહાભૂત હોતાં નથી. તેથી હરકોઈ સંબંધથી તેઓ મહાભૂત છે એમ સિદ્ધ કરવું જોઈએ. તેમ સિદ્ધ થતું નથી. (प्र)

૩. 'કણાદે કહેલી સ્મૃતિના આધારે પરમાણુઓ મહાભૂત છે એમ સિદ્ધ થાય છે' એમ કહેવામાં આવે તેથી આ કહેલ છે. 'આમાંથી પ્રાણ મન અને બધી ઇંદ્રિયો આકાશ, વાયુ, તેજ જલ અને સર્વને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે' એ શ્રુતિથી કણાદનું વચન વિરુદ્ધ હોવાથી ખોટું ઠરે છે. (प्र)

૪. 'ચાલુ પ્રસંગમાં' એટલે કાલનાં જ્ઞાનમાં. (प्र) વૈશેષિક મત પ્રમાણે જે પરમાણુ કહેવામાં આવે છે, તે કાલનું જ્ઞાન થવામાં ઉપયોગી પણ નથી. તેથી અહિં કાલનું જ્ઞાન કરાવવા 'પરમાણુ' કહેલ છે તે તેવું નથી એવો ભાવ જણાય છે.

૫. 'પ્રકટ થઈ' એટલે લોક વિગેરેના આકારથી પરિણામ પામી. (प्र)

૬. 'એકતા' એટલે એકપણાંની સંખ્યા. (प्र)

૭. 'આ' એટલે પરમ મહાન. (प्र)

૮. સ્વપ્નના (સ્વપ્નમાં દેખાતા) પદાર્થોમાં જાતિ આકૃતિ વ્યક્તિ રૂપ વિગેરેને લીધે (સ્વપ્ન જોનારને) અભિમાન થતું હોવાથી તે પદાર્થો છે અને સ્વરૂપમાં રહેલા છે, તેથી આ લક્ષણ તેમને લાગુ ન પડે તે માટે 'સત્' શબ્દ યોજેલ છે. (प्र) સ્વપ્નના પદાર્થો સત્ નથી, પરંતુ અસત્ (માયિક) છે.

૯. વેદ પણ ભગવદ્રૂપ હોઈ સ્વરૂપમાં રહેલ છે અને સત્ છે. તેથી તેને આ લક્ષણ લાગુ ન પડે તે માટે 'પદાર્થ' શબ્દ યોજેલ છે. વેદ 'પર' છે, પણ પદાર્થ નથી. તેથી આ લક્ષણમાં તેનો સમાવેશ થતો નથી. (प्र)

૧૦. પ્રપંચમાં જણાતા પદાર્થો (કાર્યો) સત્ છે અને પદાર્થ છે, પરંતુ તેઓનું પોતાના કારણમાં અધિષ્ઠાન છે, સ્વરૂપમાં રહેલા નથી. તેથી આ વિશેષણ તેમનો આ લક્ષણમાં સમાવેશ ન થાય તે માટે યોજેલું છે. (प्र)

૧૧. 'બ્રહ્માંડ પણ કાર્ય હોવાથી સ્વરૂપમાં રહેલું નથી. તેથી તેને પણ આ લક્ષણ લાગુ પડતું નથી' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે 'જે પૃથ્વીમાં રહેતાં, પૃથ્વીની અંદર છે' 'મોટાથી પણ મોટા' વિગેરે શ્રુતિઓમાં જણાવેલ ભગવાન જ પરમ મહાન છે. આ બ્રહ્માંડનું લક્ષણ નથી, પણ બ્રહ્માંડમાં રહેલા ભગવાનનું જ લક્ષણ છે. આ જણાવવા જ 'अविशेषः' 'निरन्तरः' એ બે વિશેષણો યોજેલાં છે. તેથી વાસ્તવિક રીતે પરમાણુઓનું પણ બ્રહ્મમાં જ પર્યવસાન થાય છે, એમ જણાવવા જ અહિં આવો બોધ કરેલો છે. (प्र)

બધોએ પદાર્થ, સર્વ સ્થલે 'આ એક છે' એવી બુદ્ધિથી જેનું જ્ઞાન થતું નથી, જેના સંબંધમાં 'આ અમુક છે' એવી કલ્પના થતી નથી અને વળી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારને જરુરી ભેદ વિનાનો છે,[1] જેટલાનો સૂર્યથી પ્રકાશ થાય છે તે બધો ભેગો થએલો પરમ મહાન[1] છે. ૨.

એ પ્રમાણે પહેલી અને છેવટની હદ જણાવીને, તેમાં સંબંધવાળા કાલનું લક્ષણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

एवं कालोऽप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम ॥
संस्थानभुक्त्या भगवानव्यक्तो व्यक्तभुग्विभुः ॥ ३ ॥

હે ઉત્તમ પુરુષ! જણાય તેવાનો ભોગ કરનાર, ન જણાય તેવા સમર્થ ભગવાન કાલનું પણ એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મપણામાં અને સ્થૂલપણામાં સ્થાનના ભોગથી અનુમાન કરવું. ૩.

જેમ કાર્યના છેલ્લા અવયવથી અને કાર્યના સમૂહથી (અનુક્રમે) પરમાણુનું અને પરમ મહાનનું અનુમાન કર્યું, એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મપણામાં અને સ્થૂલપણામાં તેનો ભોગ કરનાર, તેવી હદ કરનાર કાલનું પણ અનુમાન કરવું.[2] 'હે ઉત્તમ પુરુષ!' એ સંબોધન (વિદુરને) અનુમાનનું જ્ઞાન થાય તે માટે (કરેલું છે).

'ભગવાનની પેઠે સંગરહિત કાલને પદાર્થનો સંબંધ કેવી રીતે થાય? અને (તેનું) અનુમાન કેવી રીતે થાય? નહિ તો (કાલનું અનુમાન થતું હોય તો), ભગવાનનું પણ અનુમાન થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્થાનના ભોગથી' શબ્દ યોજેલ છે. 'સ્થાન' એટલે પરમાણુપણું પરમ મહાનપણું એવી તેની[3] સ્થિતિ. વસ્તુ (પદાર્થ)ના સ્વરૂપ તરીકે ભગવાન પણ (કાલની) સમાન હોવા છતાં, જે અમુક સ્થાન, અને તેનો જે ભોગ, તે કાલથી જ થતા હોવાથી, કાર્યનાં સૂક્ષ્મપણાં અથવા સ્થૂલપણાંથી કાલનું પણ સૂક્ષ્મપણું અથવા સ્થૂલપણું (જણાય છે).

'એ પ્રમાણે સ્વરૂપમાં ફેરફાર, અને તેનો ભોગ, પછી ભોગ[4] (કરવો), એમ શામાટે કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલ છે. (કાલ) એવા સામર્થ્યરૂપ ભગવાન[5] છે. જેમ કેટલાક તેવી માયાની અથવા વિદ્યાની પણ કલ્પના કરે છે, તેવો આ શાસ્ત્રમાં કાલ છે. 'ત્યારે એ રીતે સર્વ પદાર્થોના ભોગ કરનાર (કાલ)ને બધા કેમ જોતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ન જણાય તેવા' વિશેષણ યોજેલ છે. તે કાલ જેનો ગ્રાસ નથી કરતો, તેનું જ્ઞાન થાય તે માટે, 'જણાય તેવાનો ભોગ કરનાર' વિશેષણથી તેનું કાર્ય કહેલું છે. 'પોતે ન જણાય તેવો હોઈ, જણાય તેવાનો ભોગ કેવી રીતે કરે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'સમર્થ' વિશેષણ કહેલું છે. તે સર્વ પ્રકારે ભોગ કરવાની શક્તિવાળો છે, એવો અર્થ છે. ૩.

૧...૧ આ વાક્ય ચાલુ પ્રસંગમાં આનો ઉપયોગ જણાવવા યોજેલું છે. 'સર્વ સર્વમય છે' શ્રુતિ પ્રમાણે સર્વત્ર સર્વ પદાર્થ સત્ છે, છતાં પણ તે સ્વરૂપમાં રહેલ હોવાથી 'આ એક છે' એવી બુદ્ધિથી તેનું જ્ઞાન થતું નથી. તે વિશેષ વિનાનો હોવાથી, 'આ અમુક છે' એવી તેના સંબંધમાં કલ્પના થતી નથી. તે ભેદ રહિત હોવાથી, જ્ઞાન કરનારને જરૂરી ભેદ તેમાં નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં પણ આગળ ગ્રંથમાં જે કહેવામાં આવે છે તે ઘટે તે માટે સૂર્યનો પ્રકાશ જેટલે જાય છે તે બધું પરમ મહાન છે એમ સમજવું એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. જો કે પરમાણુ અને પરમ મહાન આપણાથી જાણી શકાતા નથી, પરંતુ જે (પદાર્થો) પર તેમનો અધિકાર છે, તે આપણને તેમનો બોધ કરે છે, તેથી આપણે જેમ તેમનું અનુમાન કરીએ છીએ, તેમ તેવા કાલનું પણ તેમની હદ બાંધનાર તરીકે અનુમાન કરવું, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'તેની સ્થિતિ' એટલે સૂર્યને જ્યાં જવાનું તે (માર્ગ)ની સ્થિતિ. (प्र)

૪. 'ભોગ' એટલે આધ્યાત્મિક કાલદ્વારા ભોગ. (प्र)

૫. 'જેના બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર (બંને ખોરાક બને છે)' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કાલ અત્તા (ખાનાર, ભોગ કરનાર) હોવાથી ભોગ કરે છે, એવો અર્થ છે. આથી તે ચેતન હોવાનું જણાવ્યું. (प्र)

૬. તેથી ન જણાય તેવા પદાર્થોનો ગ્રાસ કરતો નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

અનુમાન કરેલા કાલનું નીચેના શ્લોકમાં શબ્દથી નિરૂપણ કરે છેઃ—

स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् ॥
सतो विशेषभुग्यस्तु स कालः परमो महान् ॥ ४ ॥

જે પરમાણુપણાંનો ભોગ કરે છે તે કાલ ખરેખર પરમાણુ છે. જે સત્ (પદાર્થો)ની જાતિનો ભોગ કરનારો છે તે કાલ તો પરમ મહાન છે. ૪.

જે પરમાણુપણાંનો ભોગ કરે છે, પરમાણુને વ્યાપે છે, (અને) તેથી પોતે પણ પરમાણુ હોવાનો અનુભવ કરે છે, તે કાલ પરમાણુ છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે જે સત્ (પદાર્થો)ની જાતિનો ભોગ કરનારો છે, બધાએ સત્ (પદાર્થો)ની જાતિનો જે ભોગ કરે છે, અને તે ભોગવડે પોતે પણ જાતિપણું પ્રાપ્ત કરે છે, તે પરમ મહાન કાલ છે. 'तु' 'તો' શબ્દ(થી એમ જણાવ્યું કે આ કાલ) મહત્તત્ત્વનાં આયુષ્યની હદ બાંધે છે. ૪.

એ પ્રમાણે આરંભના અને છેવટના કાલનું નિરૂપણ કરીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી મધ્યના કાલનું નિરૂપણ કરે છેઃ—

अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः ॥
जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्न गाम् ॥ ५ ॥

બે પરમાણુઓ અણુ થાય. ત્રણ (અણુ)ને ત્રસરેણુ કહેલ છે. તે જાળીઆમાંથી આવતા સૂર્યના કિરણમાં જણાય છે, આકાશ તરફ જ ઉડતો હોય છે, પૃથ્વી ઉપર પડતો નથી. ૫.

જે માર્ગે સૂર્યના રથનું ચક્ર જાય છે, તે માર્ગમાં તે જેટલા સમયમાં પરમાણુ પ્રદેશનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તે પરમાણુ કાલ છે. જેટલા (સમય)માં બે પરમાણુ પ્રદેશનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તે અણુ કાલ છે. આગળ પણ એ પ્રમાણે (સમજવું). જેટલા સમયમાં બાર રાશિઓરૂપ આખાંએ જ્યોતિશ્ચક્રનું ઉલ્લંઘન કરે છે તે સંવત્સરરૂપ[1] પરમ મહાન કાલ છે. ત્રણ અણુઓનું એક ત્રસરેણુ થાય છે. 'કહેલ છે' શબ્દથી તેમાં મોટા પુરુષોની પરંપરાની કથા પ્રમાણ (હોવાનું) (કહેલું છે). તે (ત્રસરેણુ) તો પ્રત્યક્ષ છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જાલીઆંના માર્ગે (ઘરની) અંદર આવેલા સૂર્યનાં કિરણોમાં તે જણાય છે. 'આકાશ તરફ જ ઉડતો' અને 'પૃથ્વી ઉપર ન પડતો' એવાં તેનું જ્ઞાન કરાવનારાં બે ચિહ્નો કહેલાં છે. તે ત્રસરેણુઓ ભૂમિ ઉપર પડતાં નથી, પરંતુ તે જ કિરણમાં આકાશ તરફ ઉડતાં જાય છે. (તેના) પેટા-ભેદો નથી એમ જણાવવા ('ત્રસરેણુ' શબ્દ) એકવચનમાં (યોજેલો છે). ૫.

त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः स त्रुटिः स्मृतः ॥
शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः ॥ ६ ॥

જે કાલ ત્રણ ત્રસરેણુનો થાય છે તેને ત્રુટિ કહે છે. તે વેધનો તો એકસોમો ભાગ છે. તે (વેધ) ત્રણને તો લવ કહે છે. ૬.

ત્રણ ત્રસરેણુનો જેટલો કાલ થાય છે, તેનું નામ ત્રુટિ છે. તે જ ત્રુટિ વેધનો शतभागः એકસોમો ભાગ છે. 'तु' 'તો' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે અહિં 'शतं' 'એકસો' શબ્દનો અર્થ માપવગરનો (અનંત) નથી. એકસો ત્રુટિઓનો એક વેધ, એવો અર્થ છે. ત્રણ વેધનો લવ. ૬.

निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातस्ते त्रयः क्षणः ॥
क्षणान् पञ्च विदुः काष्ठां लघु ता दश पञ्च च ॥ ७ ॥

ત્રણ લવને નિમેષ જાણવો. તે (નિમેષ) ત્રણ ક્ષણ મનાએલ છે. પાંચ ક્ષણને કાષ્ઠા જાણે છે. તે (કાષ્ઠા) પંદર લઘુ (કહેવાય) છે. ૭.

ત્રણ લવનો નિમેષ. ત્રણ નિમેષની ક્ષણ. પાંચ ક્ષણની કાષ્ઠા. પંદર કાષ્ઠાનો લઘુ. ૭.

---

૧. 'સંવત્સરરૂપ' એટલે મનુષ્યોના વર્ષરૂપ (प्र)

लघूनि वै समाम्नाता दश पञ्च च नाडिका ॥
ते द्वे मुहूर्तः प्रहरः षड्यामः सप्त वा नृणाम् ॥ ८ ॥

પંદર લઘુ નાડિકા મનાએલ છે. તે (નાડિકા) બેનું મુહૂર્ત, (અને) છ અથવા સાતનો મનુષ્યોનો પ્રહર (અથવા) યામ (થાય છે.) ૮.

પંદર લઘુની નાડિકા. બે નાડિકાઓનું મુહૂર્ત. છ અથવા સાત નાડિકાનો **नृणाम्** મનુષ્યોનો પ્રહર (થાય છે); કારણ કે નાડિકા ઘટિકા (ઘડી) કરતાં મોટી છે. તેટલા પૂરતી રાત્રિ અથવા દિવસ હરકોઈ પ્રકારે મોટા થાય છે. તે (રાત્રિ અથવા દિવસ)નો ચોથો ભાગ સાત નાડિકાનો હોય છે, અને ઘટેલ હોય ત્યારે તો છ નાડિકાઓનો હોય છે. એવી રીતે રાત અને દિવસની બાવન નાડિકાઓ થાય છે. એવા પ્રકારથી અહિં સાઠ જ ઘટિકાઓ ગણેલી છે.

[1]છતાં જેઓ બે સંધ્યાઓને તજી (બાવન નાડિકાના રાત્રિ દિવસ કહેલ હોવાનું) કહે છે, તેમણે 'ચાર ચાર યામના મનુષ્યોના રાત અને દિવસ છે' (શ્લો. ૧૦) એ વાક્યનું અનુસંધાન [2]કરવું. હવે જો 'સવારની સંધ્યાનો દિવસમાં અને સાંજની સંધ્યાનો રાત્રિમાં (સમાવેશ કરીને), તે બંનેમાં ચાર ઘડીઓ ગણેલી નથી' એમ કહો, તો તેમ ગણત્રી કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન હોવાથી (તે બરાબર નથી). 'સંધ્યા અને સંધ્યાનો અંશ તજી વચલા (સમય)માં ધર્મ (કરવા) માટે (એવી ગણત્રી કરેલી છે)' એમ કહો, તો એમ હોય[3] તો પણ આયુષ્ય જણાવનાર (કાલના આ વિભાગો) હોવાથી, તે (સંધ્યા અને સંધ્યાના અંશનો) ત્યાગ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. 'તેમાં ધર્મ કરવાથી આયુષ્ય વધે છે (એ પ્રયોજન છે)' એમ કહો, તો બીજા સમયે[5] ધર્મ કરવાથી આયુષ્ય ન વધે, અને 'ઉગતાં અને આથમતાં[6] તે (સૂર્ય આયુષ્યનો ક્ષય કરે છે)' એ વાક્યનો વિરોધ થાય. વળી (આ શ્લોકમાં) 'મનુષ્યોનો' શબ્દ હોવાથી, 'પહેલી (સવારની) સંધ્યાનો સમય દેવોનો અને પાછલની (સાંજની)નો અસુરોનો છે' એમ પણ ન (માનવું), આયુષ્યનું માપ કાઢવા માટે એ પ્રમાણે ગણવું ન જોઈએ. ધર્મ (કરવા) માટે જ તેમ કહેવું યોગ્ય નથી. વળી જે કહેવામાં આવશે તે માપ[7] જો નાડી (ઘડી)ના માપ જેટલું જ હોય, તો એ પ્રમાણે કલ્પના કરવી યોગ્ય છે, પણ આ માપ (ઘડી કરતાં) વધે છે. ૮.

તે (નાડિકા) (જાણવા) માટે નીચેના શ્લોકમાં માપ કહે છેઃ—

द्वादशार्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ॥
स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत्प्रस्थजलाप्लुतम् ॥ ९ ॥

બારના અર્ધ પલનું ચાર આંગળની સુવર્ણના માષાની બનેલી ચાર (સળીઓ)થી છિદ્ર કરેલું પાત્ર, જેટલા સમયમાં એક પ્રસ્થ જલ ભરાતાં ડૂબે (તે નાડિકા). ૯.

---

૧. આ પેરામાં શ્રીધરે કરેલ વ્યાખ્યાન જણાવી, તે બરાબર ન હોવાનું કહેલું છે. (प्र)

૨. શ્રીધર કહે છે તેવી ગણત્રી હોત, તો 'દિવસ (અને રાત) ચાર યામ અને બે મુહૂર્તના હોય છે' એમ કહેત, પણ માત્ર ચાર યામના હોવાનું ન કહેત. (प्र)

૩. 'એમ હોય તો' એટલે ધર્મ કરવા માટે (આ કાલના વિભાગ) કહેલા હોય, તોપણ 'એકસો વર્ષનું મનુષ્યોનું આયુષ્ય છે' (શ્લો. ૧૨) એમ કહેલ હોવાથી, આ ગણત્રી આયુષ્યના માપ માટે કરેલી હોવાથી, આયુષ્ય જણાવવામાં ચાર ઘડી તજવાથી તેનું માપ થાય નહિ. તેથી ચાર ઘડી તજવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. (प्र)

૪. 'તેમાં' એટલે દિવસ અને રાત્રિમાં. (प्र). સંધ્યાઓની વચલા સમયમાં.

૫. 'બીજા સમયે' એટલે બે સંધ્યાઓના સમયમાં. (प्र)

૬. આ વાક્યમાં સંધ્યાનો સમય ગણત્રીમાં લઈનેજ સૂર્ય આયુષ્યનો ક્ષય કરે છે એમ કહેલું હોવાથી, આયુષ્યના માપમાં સંધ્યાઓનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. (प्र)

૭. (શ્લોક ૯ માં) કહેલા માપથી પણ શ્રીધરની ગણત્રી (સંધ્યા તજવાની) ખોટી જણાય છે. (प्र)

'બારના અર્ધ' એટલે છ. (પાત્રની બે તરફના) બે (ભાગ)નું જ્ઞાન થાય, ત્યારે (કઈ બાજુ) ઓછું અથવા વધારે છે તે જણાય. તેથી (બંને બાજુ) સરખું હોવાનું જાણવા માટે 'બારના અર્ધ (પલ)નું' એમ કહેલું છે. 'પલ' એટલે ચાર સુવર્ણના સિક્કા (ચાર તોલા). સુવર્ણ (તોલો) સોળ માષાનો છે, માષો પાંચ ગુંજાનો હોય છે, અને ગુંજા ત્રણ જવની હોય છે. બારના અર્ધ (એટલે છ) પલ તાંબાનું પાત્ર બનાવી, સુવર્ણની ચાર સળીઓ ભેગી કરી તેમાં છિદ્ર પાડવું, અને તે એક માષ સુવર્ણની, ચાર આંગળની, એટલે ચોત્રીસ તલથી ચાર ઘણી લાંબી (કરવી). તે (અર્થ) 'ચાર આંગળની સુવર્ણના માષાની બનેલી ચાર (સળીઓ)થી' શબ્દોથી કહેલો છે. જેટલા સમયમાં એક *પ્રસ્થ જલ તેમાં આવે, અને તેટલું આવતાં ડૂબી જાય, (તે સમય નાડિકા). ૯.

એ પ્રમાણે નાડિકાનું માપ કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્યાર પછીના (તેથી મોટાં) કાલના માપ કહે છે:—

यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे ॥
पक्षः पञ्चदशाहानि शुक्लः कृष्णश्च मानद ! ॥ १० ॥

મનુષ્યોના દિવસ અને રાત્રિ બંને ચાર ચાર યામના છે. હે માન આપનાર! શુક્લ અને કૃષ્ણ (દરેક) પખવાડીઉં પંદર દિવસનું છે. ૧૦.

ચાર યામનો દિવસ, અને ચાર યામની રાત્રિ એમ જણાવવા, ('ચાર ચાર' એમ) બેવાર કહેલું છે. 'अहनी' એટલે દિવસ અને રાત. ફરી ગણવામાં ન આવે તે માટે 'उभे' 'બંને' શબ્દ યોજેલ છે. એ રીતે (તે) બંને મળીને એક દિવસ થાય છે. પંદર દિવસનું પખવાડીઉં. તે પખવાડીઉં શુક્લ અને કૃષ્ણ એમ બે પ્રકારનું છે. રાતના આરંભમાં જેમાં ચંદ્ર જોવામાં આવે તે શુક્લ, અને આ દ્વિપમાં રાત્રિના આરંભમાં જેમાં ચંદ્ર ન હોય તે કૃષ્ણ. (વિદુર) વચનો સાંભળીને જ સમજે છે, તેથી ગુરુને માન આપનારો છે એમ (જણાવવા), 'હે માન આપનાર!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). 'પંદર દિવસનું' એમ કલાના [1]અભિપ્રાયથી (કહેલું છે). ૧૦.

तयोः समुच्चयो मासः पितॄणां तदहर्निशम् ॥
द्वौ तावृतुः षडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि ॥ ११ ॥
अयने चाहनी प्राहुर्वत्सरो द्वादश स्मृतः ॥
संवत्सरशतं नृणां परमायुर्निरूपितम् ॥ १२ ॥

તે બે ભેગા થતાં માસ થાય છે. તે પિતૃઓના દિવસ અને રાત્રિ છે. તે બે (માસ) ઋતુ થાય છે. છ અયન થાય છે. દક્ષિણ અને ઉત્તર (બે અયન) કહે છે. સ્વર્ગમાં બે અયનને રાત્રિદિવસ માનેલા છે. બાર (માસ)ને વર્ષ કહે છે. મનુષ્યોનું મોટામાં મોટું આયુષ્ય એકસો વર્ષનું જણાવેલું છે. ૧૧-૧૨.

તે બેનાં समुच्चयः ભેગાં થવાથી માસ થાય છે. તે (માસ) બે પ્રકારનો[2] હોવાથી આનાં[2] (અહીં) બંને ઇચ્છેલા છે. 'પિતૃઓના તે (માસ) દિવસ અને રાત્રિ છે,' એનો (એવો અર્થ છે કે) જ્યારે

---

* 'પ્રસ્થ' એટલે ચોસઠ તોલા.

૧. 'ગણિત પ્રમાણે તિથિ વધે અથવા ઘટે ત્યારે (પખવાડીઉં) પંદર દિવસનું ન થાય' એવી શંકા થાય, તેનું સમાધાન કરવા આ કહેલ છે. સૂર્યની આડે પૃથ્વી આવવાથી વિગેરે કારણોને લીધે (તિથિ) વધે અથવા ઘટે, છતાં (ચંદ્રની) કલાનો વિચાર કરતાં સદા (પખવાડીઆની) પંદર તિથિ થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'અમાસ માસોને જૂએ છે, પૂર્ણિમા માસોને જૂએ છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે (માસ બે પ્રકારનો છે). અહિં શુક્લ અને કૃષ્ણના ભેદથી બે પ્રકારનો કહેલો નથી, પરંતુ ૫-૨૨-શ્લો. ૫ તથા ૮ માં જણાવ્યા પ્રમાણે ચાન્દ્રમાસ બે પખવાડીઆનો અને સૌરમાસ સૂર્ય સવાબે નક્ષત્ર (એક રાશિ)નો ભોગ કરે તેટલો કહેલા છે. તેથી ચાંદ્રમાસ અને સૌરમાસ એ બે માસના પ્રકારજ અહિં મૈત્રેયે જણાવેલા છે. પિતૃઓના રાત્રિદિવસ ચાંદ્રમાસ પ્રમાણે બે પખવાડીઆનાં છે. દેવોના રાત્રિદિવસ સૂર્યના બે અયનોથી થાય છે. (प्र)

(સૂર્ય) ચંદ્રની પંદર કલાઓમાં પ્રવેશ[1] કરે છે, ત્યારે ચંદ્ર વચ્ચે આવતો હોવાથી રાત્રિ થાય છે. જ્યારે તે (કલા)ઓમાંથી જતો રહે છે ત્યારે દિવસ થાય છે, કારણ કે પિતૃઓ સૂર્યનાં જલે કરેલાં આવરણને જ માને છે[2], પણ પૃથ્વીએ કરેલાં (આવરણ)ને માનતા નથી. જેમ ચંદ્ર હોય કે ન હોય, તો પણ સૂર્યના ઉદય અને અસ્તથી જ આપણી દિવસ અને રાત્રિની વ્યવસ્થા થાય છે, તેમ તેઓને સૂર્યની સ્થિતિનું પ્રયોજન નથી, તે ચંદ્રની કલાઓમાં પ્રવેશ કરે અથવા (તેઓમાંથી) બહાર નીકળે તે જ ઉપયોગી છે. (સૂર્ય તે કલાઓમાં) પ્રવેશ કરે ત્યારે જ કલાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે, (અને તેમાંથી) બહાર નીકળે ત્યારે જ કલાઓનો ક્ષય થાય છે. (સૂર્ય કલામાંથી) બહાર નીકળે તે દિવસ હોવાથી ચઢેલો દિવસ (મધ્યાહ્ન) થવાથી તેઓનો ભોજનસમય હોય છે. પૂર્ણિમાએ તો તૃપ્ત થઈ સૂએ છે, એવી[3] તેમની દિવસ અને રાત્રિની વ્યવસ્થા છે. એ પ્રમાણે બે માસની ઋતુ થાય છે, અયન તો છ માસનું થાય છે. વર્ષ બારમાસનું હોવાથી બે અયનનું વર્ષ થાય છે. તેમનાં નામ (૧) ઉત્તર અને (૨) દક્ષિણ એટલે (૧) દક્ષિણાયન અને (૨) ઉત્તરાયણ, એવો અર્થ છે.

તે બે અયનોને **दिवि** સ્વર્ગમાં રાત્રિદિવસ કહે છે. દક્ષિણાયન રાત્રિ છે. ઉત્તરાયણ દિવસ છે. સ્વર્ગમાં રહેનારાઓ તેજે કરેલા સૂર્યનાં આવરણને જ ગણે છે,[4] પરંતુ ચંદ્રે કરેલા, તેમજ પૃથ્વીએ કરેલા (આવરણ)ને ગણતા નથી. તેમાં 'તેજ' શબ્દથી નક્ષત્રો કહેલાં છે. તેમાં ઉત્તરાષાઢા (નક્ષત્ર)માં (સૂર્ય હોય ત્યારે) ઉત્તરાયણ દિવસનો અરુણોદય થાય છે. તે (નક્ષત્ર)ના ચોથા ભાગનો (સૂર્ય) ભોગ કરે, ત્યારે સૂર્યોદય થાય છે. તે સમયે મકર(નો સૂર્ય) થાય છે. પુનર્વસુ (નક્ષત્ર)ના ત્રણ ચોથા ભાગ(નો સૂર્ય ભોગ કરે ત્યાં) સુધી દિવસ હોય છે. આ નક્ષત્રો એકબીજાની સામે મુખ રાખી માલાના આકારમાં (રહેલાં) છે. તેઓમાં પહેલાના અથવા પાછલના ભાગમાં રહેલા અર્ધ (જ્યોતિશ્ચક્ર)ને જૂએ છે, અર્ધને જોતા [5]નથી. જેમ વસ્ત્ર બેવડું વાળેલું હોય ત્યારે એક સ્થલે રહેલાઓ દેખાય તેવા અર્ધા (વસ્ત્ર)ને જ જૂએ છે, તેમ દેવોને પણ પુનર્વસુના ચોથા ભાગથી આરંભી ઉત્તરાષાઢા સુધીના નક્ષત્રો (સૂર્યનું) આવરણ કરનારાં છે. આ બધાં ઉપર મુખવાળાં[6] અને માલાના આકારે (રહેલાં) છે. તેથી જ્યારે

---

૧. 'જલમાંથી આ ઉગે છે, પાછો જલમાં પ્રવેશ કરે છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે સૂર્ય જલરૂપ ચંદ્રની કલાઓમાં પ્રવેશ કરે છે. (प्र)

૨. 'પિતૃઓ ચંદ્રની ઉપર રહે છે તેથી પૃથ્વીથી પણ આવરણ થાય' એમ કહેવામાં આવે, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. 'ચંદ્ર જલનું સ્થાન છે' શ્રુતિપ્રમાણે ચંદ્ર જલમય હોવાથી, પિતૃઓ જલે કરેલાં આવરણને જ માને છે. (प्र)

૩. શુક્લ અને કૃષ્ણ પખવાડીઆં ભેગાં થવાથી ચાંદ્રમાસ થાય છે, અને તે પિતૃઓના દિવસ અને રાત્રિ છે એમ કહેલું હોવાથી, આજ તેમના રાત દિવસની વ્યવસ્થા છે, બીજી નથી. આ વિષયમાં એમ જણાય છે કે ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંતશિરોમણિમાં ચંદ્રની કક્ષાથી ઉપર પિતૃલોક હોવાનું કહેલ છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર જ્યારે એક રાશિમાં હોય ત્યારે અમાસના દિવસે પિતૃઓનું મધ્યાહ્ન હોય છે. જ્યારે ચંદ્ર અર્ધ જ્યોતિશ્ચક્ર એટલે છ રાશિ દૂર નીચે હોય છે ત્યારે તેનાથી ઢંકાએલ સૂર્યને પિતૃઓ જોતા નથી, ત્યારે તેમની મધરાત હોય છે. જ્યારે ચંદ્ર તેથી આગળ જાય છે, ત્યારે નીચે ખંડિત ચંદ્રને જૂએ છે, તેથી સૂર્ય હોવા છતાં તેમને રાત જ હોય છે. જ્યારે સૂર્ય અને ચંદ્રને નવરાશિનું અંતર થાય છે, ત્યારે સૂર્ય પિતૃલોકના સમાન દેશમાં આવે છે, એટલે તેમનો દિવસ ઉગે છે. એ પ્રમાણે (ત્રણ રાશિનું અંતર રહે ત્યારે) સંધ્યાકાલ પણ થાય છે. એમ અહિં કહેવા ઇચ્છેલું છે. (प्र)

૪. જેમ પરોઢે પૂર્વ દિશામાં દાવાગ્નિ પ્રજ્વલતો હોય, ત્યારે પશ્ચિમમાં ઉભેલો (પુરુષ) પૂર્વ તરફ મુખ રાખે તો પણ સૂર્યનો ઉદય થતાં જોતો નથી, કારણ કે દૂર રહેલા સૂર્યનું તેજ નજીકના અગ્નિથી ઢંકાઈ ગયેલું હોય છે, તેની પેઠે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૫. પાછલા ભાગમાં રહેલા આગલા ભાગને જોતા નથી, અને આગલા ભાગમાં રહેલા પાછલા ભાગને જોતા નથી. (प्र)

૬. રેંટના ઢોલો પેઠે ઉપર મુખવાળા નહિ, પણ વૃક્ષની પેઠે ઉપર મુખવાળા. (प्र)

દક્ષિણાયનનાં નક્ષત્રોમાં સૂર્ય હોય ત્યારે બંને (પ્રકારના) નક્ષત્રો નીચે મુખવાળાં [1]થવાથી, તેઓથી સૂર્ય દેખાતો જ નથી. 'કહે છે' શબ્દથી (આ વિષયનું) પ્રમાણ (જણાવેલું છે). બાર માસનું વર્ષ થાય છે. અહિં પણ 'માનેલા છે' શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવેલું છે). **વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય ન થાય તો, એકસો વર્ષ તો મનુષ્યોનું મોટામાં મોટું આયુષ્ય છે.** [2]**"પુરુષ ખરેખર એકસો વર્ષના આયુષ્યવાળો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે એક વર્ષ કાલ એક આયુષ્યનો ભોગ કરે છે. ધર્મ કરવામાં આવે તો કાલથી (થતો) આયુષ્યનો ભોગ (ધર્મ) અટકાવે છે, ત્યારે (પુરુષ) એકસો વર્ષથી પણ વધારે જીવે છે. પાપ કરવામાં આવે, તો પાપ પણ–જો તે પાપ કાલની સમાન હોય તો–આયુષ્યનો ભોગ કરે છે, (અને) કાલ પણ (તેનો ભોગ કરે છે). જો (પાપ કાલથી) અધિક બલવાળું હોય, તો (કાલથી) વધારે આયુષ્યનો ક્ષય કરે છે.** ઘણાં જન્મો કરાવે તેવું ઘણું બલવાન પાપ હોય, તો બીજપાત (ગર્ભાધાન)ની ક્ષણથી આરંભી પચીસ વર્ષો સુધી જૂદી જૂદી યોનિઓ પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી (પુરુષનું) આયુષ્ય એકસો વર્ષનું જણાવનારી શ્રુતિનો ભંગ થતો નથી[2]. 'જણાવેલું છે' શબ્દથી પ્રમાણ કહેલું છે. ૧૧–૧૨.

એ પ્રમાણે કાલનું નિરૂપણ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:—

ग्रहर्क्षताराचक्रस्थः परमाण्वादिना जगत् ॥
संवत्सरावसाने पर्येत्यनिमेषो प्रभुः ॥ १३ ॥

ગ્રહ નક્ષત્ર અને તારાઓના ચક્રમાં રહેલ સમર્થ (સૂર્ય) સાવધાન રહી એક વર્ષ પૂરૂં થતાં પરમાણુથી આરંભી (ચક્રની) આસપાસ ફરે છે. (અને) જગતનો ભોગ કરે છે. ૧૩.

બુધ વિગેરે ગ્રહો, અશ્વિની વિગેરે નક્ષત્રો, (તથા) બીજા તારાઓ—તેઓનું ચક્ર જ્યોતિશ્ચક્ર છે. તેમાં રહેલ સૂર્ય તેમાં રહેલ પરમાણુ પ્રદેશથી આરંભી વર્ષ પૂરૂં થતાં સુધી (ફરે છે), (અને) **पर्येति** ફરી ફરીને મંડલના આકારે ફરે છે. તે **अनिमेषः** બીજાનો ગ્રાસ કરવામાં સાવધાન રહે છે. તે **'विभुः'** સમર્થ છે. જગત્નો **पर्येति** ભોગ કરે છે. ૧૩.

તે વર્ષના હરકોઈ નિમિત્તથી પાંચ નામો છે. ઉપાસના કરવા માટે તે (નામો) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

संवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च ॥
अनुवत्सरो वत्सरश्च विदुरैवं प्रभाष्यते ॥ १४ ॥

હે વિદુર! (૧) સંવત્સર (૨) પરિવત્સર અને વળી (૩) ઇડાવત્સર (૪) અનુવત્સર અને (૫) વત્સર એમ (વર્ષને) કહે છે. ૧૪.

---

૧. 'નીચે મુખવાળા' એટલે નીચે રહેલાં. આ વિષયમાં એમ જણાય છે કે 'નક્ષત્રો ખરેખર દેવોના ઘરો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે નક્ષત્રો દેવોનાં ઘરો છે. તેઓ શિશુમારમાં સ્થિર હોવા છતાં, શિશુમાર ફરતું હોવાથી ફરતાં હોય તેમ દેખાય છે, તેથી તેમાં રહેનારા દેવો પણ તેવા જણાય છે. તેથી જ પાંચમા સ્કંધમાં ધ્રુવની પ્રશંસા કરતાં, અગ્નિ, ઇન્દ્ર પ્રજાપતિ કશ્યપ ધર્મ માનપૂર્વક તેની આસપાસ ફરે છે એમ કહેલું છે. તે પૈકી ઉત્તરાયણનાં નક્ષત્રોમાં દેવો રહે છે, તેથી સૂર્ય તે નક્ષત્રોમાં હોય ત્યારે તે નિકટ હોવાથી તે નીચે દેખાય છે, કારણ કે સૂર્યની કક્ષા નક્ષત્રોની કક્ષાથી નીચી છે. પણ જ્યારે તે દક્ષિણાયનનાં નક્ષત્રોમાં હોય ત્યારે બંને પ્રકારનાં નક્ષત્રોથી દૂર નીચે રહેલો સૂર્ય તેમનાથી દેખાતો નથી. (प्र)

૨...૨. 'કૃત વિગેરે યુગમાં વધારે આયુષ્ય હોવાનું કહેલ છે, અને હાલ પણ કોઈકનું ૧૦૦ વર્ષથી વધારે આયુષ્ય જોવામાં આવે છે. તેથી મોટામાં મોટું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું કેમ કહો છો?' એવી શંકા થાય, તેનું આ ભાગથી સમાધાન કરેલ છે. (प्र)

વર્ષની સમાપ્તિ સૂચવનારા માસો પાંચ પ્રકારના છે.[1] 'બાર માસનું વર્ષ, તેર માસનું વર્ષ' એમ બ્રાહ્મણમાં* કહેલું છે. વર્ષ તેર માસનું છે એ નાક્ષત્ર† વર્ષ માટે નક્કી છે, ચાંદ્ર (વર્ષ†) કોઈ વાર (તેવું હોય છે). વર્ષ બાર માસનું છે એ સૌર† વર્ષ માટે નક્કી છે, ચાંદ્ર (વર્ષ) કોઈવાર (તેવું હોય છે). †બાર્હસ્પત્ય (માન)માં તો પ્રભવ વિગેરે[2] તે (વર્ષો) મુકરર કરેલા છે. વૈષ્ણુવ (માસ) પણ મુકરર કરેલો છે. પરંતુ સાવન† (માસ) મુકરર કરેલો નથી, કારણ કે તે હરકોઇ દિવસે પૂરો થાય છે. તેથી 'સંવત્સર' શબ્દ યોજેલો હોવાથી પ્રભવ[2] વિગેરે નામો સિદ્ધ થાય તે માટે બાર્હસ્પત્ય માનની પણ જરૂર રહે છે. વ્રત[3] વિગેરે સિદ્ધ થાય તે માટે એકાદશીથી શરૂ થતા વૈષ્ણુવ (માસ)ની પણ (જરૂર રહે છે); [4]તેમ ન હોય તો ભગવાનનું શયન રાત્રે બે વિભાગથી થાય. [4]સાવન (માન) તો વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે શ્રુતિનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય નથી. તેથી જ પાંચ જ સંવત્સરો છે. તે પૈકી (૧) સંવત્સર ચાંદ્ર છે (૨) પરિવત્સર વૈષ્ણુવ છે (૩) ઈડાવત્સર સૌર છે (૪) અનુવત્સર નાક્ષત્ર છે (૫) વત્સર દૈવ[5] છે. (વિદુર) જાણે તે માટે સ્નેહથી 'હે વિદુર' એવું સંબોધન (કરેલું છે). જો કે બધાનો‡ કાલ એક જ છે, સંવત્સરના ભેદથી (કાલ) ફરી આવતો નથી, છતાં પણ (તેનાં) નામ જ પાંચ હોવાથી 'એમ (વર્ષને) કહે છે' એમ કહેલું છે.

કેટલાક તો એમ કહે છે કેઃ—'[6]માસ તરીકે પાછા આવતા સાઠ વર્ષો, બાર પ્રકારે પાછા આવતાં પાંચ વર્ષરૂપ થાય છે. પ્રભવથી આરંભી બહુધાન્ય સુધીના 'સંવત્સર' શબ્દથી ઓળખાય છે, પ્રમાથીથી આરંભી બાર બાર (તેઓમાંના) પહેલાના શબ્દ (નામ)થી ઓળખાય છે'. [6]તેમાં માસ વિગેરેનું નિયમન કરનાર (કાંઈ) ન હોવાથી (વિચારવા) જેવું છે.[7] ૧૪.

---

૧. સંવત્સર વિગેરે નામોનાં નિમિત્તનો વિચાર કરે છે. (प्र)

* વેદનો અમુક ભાગ, જેમાં યજ્ઞ કરવા સંબંધમાં નિયમો વિગેરે વિગત જણાવેલી છે તે 'બ્રાહ્મણ' કહેવાય છે.

† એક નક્ષત્ર પૂર્વમાં ઉગેલ હોય, તેજ બીજે દિવસે પૂર્વમાં તેજ સ્થલે ઉગે તે નાક્ષત્ર દિવસ. તેવા ૩૬૦ દિવસનું વર્ષ નાક્ષત્ર વર્ષ. સૂર્ય અને ચંદ્ર ભેગા થએલ હોય, ત્યારપછી ફરીથી ભેગા થાય, તે સમયને ચાંદ્રમાસ કહે છે. તેવા બારમાસનું ચાંદ્ર વર્ષ. સૂર્ય મેષના આરંભથી ફરી પાછો મેષના આરંભમાં આવે તેટલા સમયને (૩૬૫ દિવસ ૧૫ ઘડી ૩૧ પલ અને ૩૧ વિપલને) સૌરવર્ષ કહે છે. બૃહસ્પતિ એક રાશિમાં જેટલો સમય રહે તેને બાર્હસ્પત્ય વર્ષ કહે છે. સૂર્ય એક દિવસે ઉગે અને પછી બીજે દિવસે ફરી ઉગે તે વચ્ચેનો સમય સાવન દિન છે. તેવા ૩૦ દિવસનો સાવન માસ અને ૩૬૦ દિવસનું સાવન વર્ષ છે.

૨. આ વર્ષો છે, માસો નથી. (प्र) આ સાઠ વર્ષોનાં સાઠ જૂદા જૂદા નામો પંચાંગમાંથી જોઈ લેવાં. તેમાનું પહેલું 'પ્રભવ', બારમું 'બહુધાન્ય', અને તેરમું 'પ્રમાથી' આ શ્લોકની શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલાં છે.

૩. 'વ્રત' એટલે ચાતુર્માસના વ્રત વિગેરે વ્રતો. (प्र)

૪...૪ એકાદશીથી શરૂ થતો વૈષ્ણુવ માસ સાવનમાસથી જૂદો છે એ સિદ્ધ કરવા આ કહેલ છે. આષાઢ શુદ ૧૧ ના રોજ અનુરાધા નક્ષત્રના આરંભમાં ભગવાન શયન કરે છે, અને કાર્તિક શુદ ૧૧ ના રોજ રેવતી-નક્ષત્રના છેલ્લા ચરણમાં તેમનો પ્રબોધ થાય છે એમ કહેલું છે, તે સમય ચાર માસનો છે. નાક્ષત્ર માન પ્રમાણે પાંચ માસ અને પાંચ દિવસ થાય, એટલે માસની સંખ્યામાં વિરોધ આવે. સૌરમાન તથા ચાંદ્ર માન પ્રમાણે તિથિનો વિરોધ થાય. બાર્હસ્પત્યમાનને આમાં સંબંધ નથી. હવે સાવન બાકી રહ્યું. તે માસ તો બરાબર ત્રીસ દિવસનો હોવાથી, તે લેવાથી તિથિનો વિરોધ થાય. 'પોઢેલા (ભગવાન)નો રાત્રે પ્રબોધ કરવો' એ વાક્ય પ્રમાણે શયન પણ રાત્રે જ થાય. (प्र)

૫. 'દૈવ' એટલે બાર્હસ્પત્ય. (प्र)

‡ 'બધાનો' એટલે પાંચે વર્ષનો. હરકોઈ સમયે તે દરેક વર્ષ હોય છે. એક પછી એક આવતાં નથી, એવો ભાવ જણાય છે.

૬...૬ જ્યોતિઃશાસ્ત્રીઓનો આ મત કહેલો છે. (प्र)

૭. આ ૬...૬ માં જણાવેલ મત અહિં ઇચ્છેલો નથી એમ કહે છે. (प्र).

એ પ્રમાણે કાલના ત્રણ[1] ભેદ જણાવીને, ફલ (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે, તેની ઉપાસના કરવાનું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यः सृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन्स्वशक्त्या ।
पुंसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेदः ॥
कालाख्यया गुणमयं क्रतुभिर्वितन्वं-
स्तस्मै बलिं हरत वत्सरपञ्चकाय ॥ १५ ॥

જે ભૂતોનો નાશ કરનાર પોતાની 'કાલ' નામની શક્તિથી ઉત્પન્ન કરવાના (પદાર્થો)માં શક્તિ ઘણા પ્રકારે પ્રકટ કરતાં, યજ્ઞોથી ગુણવાળા (સ્વર્ગ વિગેરે)ને પ્રકટ કરતાં પુરુષોને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તે માટે સ્વર્ગમાં ભમ્યા કરે છે, તે પાંચ વર્ષના પ્રવર્તક (કાલ)નું પૂજન કરો. ૧૫.

કાલનો ઉપયોગ કહેતાં ભજન કરાવવા (તેનું) માહાત્મ્ય કહે છે કે:—જે અંકુર વિગેરે ઉત્પન્ન કરવાના (પદાર્થો)માં, બીજ વિગેરેમાં રહેલી શક્તિને ઘણા પ્રકારે પ્રકટ કરતાં એટલે પાંદડાં ડાળાં વિગેરે ભેદથી બીજની શક્તિને પ્રકટ કરતાં, અધિકારવાળા પુરુષને **अभ्रमाय** વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તે માટે **दिवि** સ્વર્ગમાં **धावति** ભમ્યા કરે છે (તેનું પૂજન કરો). 'ભમ્યા કરે છે' શબ્દથી એમ જણાવેલ છે કે પરલોક પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના એક ક્ષણ પણ રહેવું નહિ.

'(કાલના) ભમ્યા કરવાથી એમ (વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન) કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભૂતોનો નાશ કરનાર' શબ્દ યોજેલ છે. ભૂતોનો નાશ જેમાં થાય છે તેવો (કાલ છે), કારણકે તે કાલ સર્વ ભૂતોનો નાશ કરે છે. તેથી પોતાનો પણ નાશ કરશે એવા ભયથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારો છે. "'જે સૂર્યમાં તેજ રહેલું છે (તે મારૂં છે)' એ વાક્ય પ્રમાણે 'પોતાની શક્તિ' કહી, તે ભગવાનની શક્તિ હશે" એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા 'કાલ નામની' શબ્દ યોજેલ છે. **कलयति** ગણે છે, પકડે છે તે 'કાલ' એવું નામ છે જેનું તેવી (તેની શક્તિ છે). તેનો પ્રકાશ કરનાર તરીકે જ ભગવાનનાં તેજે તેમાં પ્રવેશ કરેલો હોવાથી, કાલદ્વારા જ આ ભગવાનની શક્તિ (કાર્ય કરે છે).

એ પ્રમાણે સાધન (કરાવવા)ની શક્તિ જણાવીને, 'યજ્ઞોથી ગુણવાળાને પ્રકટ કરતાં' શબ્દોથી ફલ (આપવા)ની શક્તિ જણાવે છે. ગુણવાળા એટલે આનંદવાળાં સ્વર્ગ વિગેરે. 'આનંદ વિગેરે પ્રધાન (ભગવાન)નાજ ગુણો છે' (બ્ર. સૂ. ૩–૩–૧૧) એ સૂત્ર પ્રમાણે આનંદ વિગેરે ગુણો જ છે, (અને) સ્વર્ગ વિગેરે તે (ગુણ)વાળા છે. યજ્ઞો પણ કાલના પ્રકારો જ છે. તેથી યજ્ઞોથી સ્વર્ગ વિગેરે પ્રકટ કરતાં (ભમ્યા કરે છે), કારણકે અધિપતિ વિના યજ્ઞ વિગેરે પ્રકટ થતા નથી, તેમજ સ્વર્ગ પણ પ્રકટ થતું નથી. 'દેવોથી સ્વર્ગલોક તિરોહિત થયો' એ સ્થલે તે (કાલ) પણ ભગવાનનો અંશ (અને) ચેતન હોવાનો નિર્ણય કરેલો છે. એ પ્રમાણે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર (અને સાધનમાં) પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કાલ પાંચ વર્ષોની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો છે. તેવા કાલે લાવી આપેલ અન્ન ખાનારાઓ, અને તેણે પ્રાપ્ત કરાવેલ સ્વર્ગમાં ભોગ કરનારાઓ! તે કાલરૂપ સૂર્યનું પૂજન કરો. તેમ નહિ કરો તો કૃતઘ્નપણું થશે અને ભોગ પ્રાપ્ત નહિ થાય. જે ઉપાયથી ભોગ પ્રાપ્ત થાય, તેમજ કાલ ગળી ન જાય અને તે પ્રસન્ન થાય તેવો જ ઉપાય કરવો જોઈએ. દરરોજ (કાલની) ઉપાસના કરવી જોઈએ એમ સિદ્ધ થયું. ૧૫.

એવી રીતે ત્રણ પ્રકારના કાલનું નિરૂપણ કરીને (મૈત્રેય) શાંત રહ્યો, ત્યારે તેણે જે સિદ્ધ કર્યું તે આયુષ્ય જણાવનારૂં છે એમ કહીને, વધારે [2]પૂછવા (વિદુર) નીચેના શ્લોકથી પ્રશ્ન કરે છે:—

---

૧. મનુષ્યનો, દેવનો અને પિતૃઓનો એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો કાલ. (प्र)

૨. 'निरूप्यविशेषम्' એક શબ્દ છે (प्र) निरूप्य અને विशेषं બે શબ્દો છૂટા લઈ અર્થ કરેલો છે, કારણ કે તે વધારે યોગ્ય જણાય છે.

॥ विदुर उवाच ॥ વિદુર કહે છેઃ—

पितृदेवमनुष्याणामायुः परमिदं स्मृतम् ॥
परेषां गतिमाचक्ष्व ये स्युः कल्पाद्बहिर्विदः ॥ १६ ॥

[1]આ પિતૃઓ દેવો અને મનુષ્યોનું મોટામાં મોટું આયુષ્ય કહેલું છે. બીજાઓ જે જ્ઞાનીઓ હોઇ કલ્પની બહાર જીવે છે, તેઓની ગતિ કહો. ૧૬.

'આયુષ્ય' એટલે આયુષ્યનું માપ. 'મોટામાં મોટું' એટલે પૂરેપૂરૂં. બીજા કલ્પમાં રહેનારાઓ જેઓ એક કલ્પમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવા છતાં કલ્પ પૂરો થાય ત્યાર પછી પણ જીવતા હોય છે, તેઓની 'ગતિ' એટલે તેમના રાત્રિદિવસની વ્યવસ્થા, અથવા તેઓની ત્યાં[2] કૃતિ કહો. કેટલાક કલ્પના અંત-સુધી જ રહે છે, તેમનું કલ્પસુધીનું જ આયુષ્ય હોય છે. તેથી પણ (અધિક), જેઓ કલ્પની બહાર જીવે છે (તેઓની ગતિ કહો). જીવવાનું કારણ 'જ્ઞાનીઓ' શબ્દથી કહેલું છે, અને જ્ઞાનીઓ જ ઘણા કલ્પો સુધી જીવનારા હોય છે. ૧૬.

મૈત્રેય તે કહે તે માટે તેને જ્ઞાન (હોવાનું) નીચેના શ્લોકથી સિદ્ધ કરે છેઃ—

भगवान् वेद कालस्य गतिं भगवतो ननु ॥
विश्वं विचक्षते धीरा योगराद्धेन चक्षुषा ॥ १७ ॥

ભગવાન કાલની ગતિ ભગવાન (આપ) ખરેખર જાણો છે, ધીરપુરુષો યોગથી પ્રાપ્ત કરેલ ચક્ષુથી વિશ્વને જૂએ છે. ૧૭.

આપ ભગવાન છો, કારણ કે ભગવાનની કૃપાથી તેવા (ભગવાન) થયા છો અને ભગવાનમાં શ્રદ્ધાવાળા છો. તેથી જ (આપ) ભગવાન કાલની ગતિ જાણો છો, કારણ કે તે (ભગવાન) પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે. વળી સંસારનું દુઃખ સહન કરનાર યોગમાં પ્રવીણ થએલા ધીર પુરૂષો આખાંએ વિશ્વને યોગથી પ્રાપ્ત કરેલ ચક્ષુથી જૂએ છે. તેથી તેઓ યોગથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણથી અને જ્ઞાનથી જાણે છે. (જ્ઞાનમાં) સંદેહ રહેતો નથી એમ જણાવવા 'ચક્ષુથી' શબ્દ (યોજેલ છે). (ચક્ષુ) 'યોગથી પ્રાપ્ત કરેલ' હોવાથી તે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરતું નથી. ૧૭.

જેમ ક્ષણ વિગેરેથી (આપણા) દિવસની ગણના થાય છે, તેમ યુગોથી તેઓના દિવસની ગણના થતી હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં કૃત વિગેરે (યુગો)નું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ —

कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् ॥
दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैः सावधानं निरूपितम् ॥ १८ ॥

કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર યુગો (તેમની) વચ્ચેના સમય સાથે, દેવોના બાર (હજાર) વર્ષોનાં કહેલાં છે. ૧૮.

અમુક કાલનું નામ કાંઈક 'કૃત' એવું છે. તે સમયમાં કાલે જે કરવાનું છે અથવા તેનો ઉપાય (જે કરવાનો છે), તે કરેલ જ છે. તે યુગમાં ઉત્પન્ન થએલાઓને કરવાનું કાંઈ બાકી રહેતું નથી. ત્રેતા એટલે ત્રીજા ભાગનું ($\frac{1}{3}$) કરવાનું રહે તે. દ્વાપર એટલે બે ભાગનું ($\frac{1}{2}$) કરવાનું રહે તે. કલિ એટલે કજીઓ. બધુંએ વિવાદનું સ્થાન રહે, કાંઈ પણ નક્કી થએલ ન હોય, એવો અર્થ છે. તેથીજ 'જે ચાર સ્તોમ છે તે ખરેખર કૃત છે' 'હવે જે પાંચ (સ્તોમ) છે તે કલિ છે' એમ શ્રુતિમાં કલિ પાંચ હોવાની દૃષ્ટિની નિંદા કરેલી છે. ત્રિવૃત્, પંદર, સત્તર (અને) એકવીસ એવા ચારજ સ્તોમ છે. તેજ

---

૧. 'આ' એટલે વર્ષોની ગણત્રીથી ગણેલું (प्र) એકસો વર્ષનું.
૨. 'ત્યાં' એટલે કલ્પરૂપ રાત્રિદિવસમાં (प्र)

ચાર વર્ણો ઉત્પન્ન કરેલા છે. તેથી તેમનામાં કોઈ પણ વિવાદ નથી. પાંચ સ્તોમની દૃષ્ટિની તો 'કલિ' શબ્દથી નિંદા કરેલી છે. 'જેના સત્તાવીસનો અંદર સમાવેશ કરે છે' વિગેરેથી જણાવેલ છ સ્તોમની દૃષ્ટિ તો નિંદિત નથી. તેથી કલિ નિંદિત ગુણવાળો છે. જે કાલમાં તે કલ્પમાં રહેનારાઓ બધુંએ કરી શકે, અને તે સફલ થાય, તે અમૃત ઘડી જેવો કાલ 'કૃત' શબ્દથી ઓળખાય છે, પણ જે વિષ ઘડી જેવો નિંદાએલો છે તે કલિ, જેમાં કજીઓજ હોય છે, પણ (કાંઈ) પ્રયોજન ફળતું નથી. આ ચાર મળીને 'ચતુર્યુગ' એમ કહેવાય છે. ઉત્તરાર્ધમાં તેઓનો સમય કહેલો છે. 'બાર વર્ષોનાં' એમાં 'હજાર' એમ વસ્તુતઃ કહેલું છે; કારણ કે દેવોનાં વર્ષો નાની સંખ્યાથી ગણવા યોગ્ય હોતાં નથી. એક હજારની સંખ્યા મોટામાં મોટી હદ છે, તેથી હજારની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. 'દેવના' શબ્દથી એકસોની સંખ્યા પણ પ્રાપ્ત થાય, પણ 'જેઓમાં સંદેહ હોય તેઓનો બાકીના વાકય પ્રમાણે (અર્થ કરવો)' એ નિયમ પ્રમાણે, 'હજાર ગણેલા છે' (શ્લો. ૧૯.) એવું પછીનું વાકય હોવાથી, હજારની સંખ્યા જ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવોના બાર હજાર વર્ષોનું (તેમની) વચ્ચેના સમય સાથે 'ચતુર્યુગ' કહેલું છે. **अवधानं** એટલે વચ્ચેનો સમય. **संधौ** સંધિમાં **भवा** ઉત્પન્ન થએલી (હોય તે) સંધ્યા, વચ્ચેનો (સમય) થાય કે તરતજ જે સમય હોય તે 'સંધ્યા.' 'સંધ્યાંશ' જેમ ઘંટાનો અવાજ કરવામાં આવે, ત્યારે પાછલનો રણકાર થાય તેમ (કાર્ય) ઓછું કરનારો છે. તેઓની મધ્યનો (સમય) યુગ છે. સંધ્યા અને સંધ્યાંશને યુગની સાથે સંબંધ હોવાથી, બંનેનો સંબંધ હોવાને લીધે સમુદાય અને[1] યોગશક્તિથી (તે સમય) 'યુગ' છે, એવો નિશ્ચય થાય છે. ૧૮.

નીચેના શ્લોકમાં તેઓના[2] વચલા સમયો કહે છે:—

चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ॥
संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च ॥ १९ ॥

કૃત વિગેરેમાં અનુક્રમે ચાર ત્રણ બે અને એક હજાર (દેવનાં) વર્ષોની સંખ્યા કહેલી છે, અને (તેથી) બમણી સો વર્ષ (સંધ્યા તથા સંધ્યાંશના) છે. ૧૯.

ચાર હજાર વર્ષનું કૃતયુગ, ત્રણ (હજારનું) ત્રેતા, બે (હજારનું) દ્વાપર (અને) એક (હજારનું) કલિ, એમ અનુક્રમે હજારની સંખ્યા કહેલી છે. યુગના દશમા ભાગની સંધ્યા, અને તેટલોજ સંધ્યાંશ[3] હોય છે. તેથી (યુગના હજાર જેટલા છે) તેટલી જ સો (વર્ષનું સંધ્યા અને સંધ્યાંશ) દરેક છે, ભેગાં મળીને બમણી (સો વર્ષનાં છે). 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) જો ભગવાનનાં કાર્યમાં કાંઈક અડચણ હોય તો[4] (આ) સિવાયનો પણ કોઈક કાલ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯,

'(આ) બધો (કાલ) યુગ હશે' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા, વચલો કાલજ 'યુગ' શબ્દથી કહેલો છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

संध्यांशयोरन्तरेण यः कालः शतसङ्ख्ययोः ॥
तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते ॥ २० ॥

સો સંખ્યાવાળા સંધ્યા અને સંધ્યાંશની વચેનો જે કાલ, તેને જાણનારાઓ તેનેજ યુગ કહે છે. તેમાં ધર્મનું સ્થાપન કરવામાં આવે છે. ૨૦.

---

૧. 'યોગ' (સંબંધ) શબ્દનો રૂઢિપ્રમાણે અર્થ લેતાં અને 'સંધ્યા'ની વ્યુત્પત્તિ કહી તે પ્રમાણે અર્થ લેતાં, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'તેઓના' એટલે યુગોના (प्र)

૩. સંધ્યા સિવાયનો દશમો ભાગ (સંધ્યા જેટલોજ કાલ) સંધ્યાંશનો છે. યુગની આરંભની પહેલાંનો દશમો ભાગ સંધ્યા, અને તે પૂરો થયા પછીનો દશમો ભાગ સંધ્યાંશ કહેવાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. જેમ માંડવ્યના ઉપાખ્યાનમાં પતિવ્રતાએ અટકાવેલો સૂર્ય સાત દિવસ સુધી ઉગ્યોજ નહિ, તેવી કાંઈ અડચણ હોય તો, એવો અર્થ છે. (प्र)

સંધ્યા અને સંધ્યાંશ, તે બેની વચ્ચેનો જે કાલ (તેનેજ યુગ કહે છે). 'સો સંખ્યાવાળા' વિશેષણથી (એમ કહેલ છે કે) સંધ્યાં અને સંધ્યાંશ પણ અમુક કાલજ છે, પણ દેવ નથી. તે (તે બેની વચલા) કાલનેજ 'યુગ' કહે છે. 'તેને જાણનારાઓ' શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલું છે). "પોતાથી હદરહિત અનંત કાલ કઈ ઉપાધિને લીધે 'કૃત (વિગેરે)' થાય છે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'તેમાં ધર્મનું સ્થાપન કરવામાં આવે છે' શબ્દોથી તે ઉપાધિ કહેલી છે. તે અમુક કાલમાં ધર્મનું સ્થાપન કરવામાં આવે છે, (તે) કહેવામાં આવતો નથી. સંધ્યા હોય ત્યારે પહેલાના ધર્મનો લોપ[1] થાય છે. પછી યુગની પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે પરંપરાનું જ્ઞાન ન હોવાથી ઋષિઓ નવા ધર્મનું સ્થાપન કરે છે. તે વિધિ (ધર્મ) તો પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ કરાવતો યુગ પૂરો થાય ત્યાંસુધી ચાલુ રહે છે, તેથી (તે કાલ) ધર્મની ઉપાધિવાળો હોવાથી 'યુગ' શબ્દથી ઓળખાય છે. ૨૦.

'પેટા–ભેદનું શું કારણ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

धर्मश्चतुष्पान्मनुजान् कृते समनुवर्तते ॥
स एवान्येष्वधर्मेण व्येति पादेन वर्धता ॥ २१ ॥

કૃત (યુગ)માં ચાર ચરણવાળો ધર્મ મનુષ્યોને અનુકૂલ રહે છે. બીજા (યુગો)માં ચોથા ભાગે વધતા અધર્મથી તેનોજ ક્ષય થાય છે. ૨૧.

ધર્મનો પેટા–ભેદજ યુગના પેટા–ભેદનું કારણ છે. તે અર્થ 'કૃત (યુગ)માં ચાર ચરણવાળો ધર્મ મનુષ્યોને અનુકૂલ રહે છે' શબ્દોથી કહેલો છે. કાલેજ પ્રેરણા કરેલો ધર્મ મનુષ્યોને અનુકૂલ રહે છે. તેમાં પણ મનુષ્યો (હોવું એ)જ કારણ છે. **કૃત (યુગ)માંજ ચાર વર્ણો છે. ત્રેતામાં બ્રાહ્મણ હોતા નથી. દ્વાપરમાં ક્ષાત્રય હોતા નથી. કલિમાં શૂદ્રજ હોય છે.** તેથી (કૃતયુગમાં) ચાર ચરણવાળો ધર્મ મનુષ્યોને અનુકૂલ રહે છે. તેજ ધર્મનો બીજા યુગોમાં, ચોથા ભાગથી વધતા અધર્મને લીધે ચોથા ભાગથી ક્ષય થતો જાય છે. જે વર્ણ ધર્મનો ત્યાગ કરે છે તે અધર્મમાં મગ્યો રહે છે એમ[2] કહેલું છે. ૨૧.

એ પ્રમાણે યુગનું સ્વરૂપ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેમનાથી દિવસની વ્યવસ્થા કહે છેઃ—

त्रिलोक्या युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनम् ॥
तावत्येव निशा तात यन्निमीलति विश्वसृक् ॥ २२ ॥

ત્રણ લોકની બહાર બ્રહ્મલોક સુધી એકહજાર યુગનો દિવસ છે. હે વહાલા! રાત્રિ તેટલીજ છે, કે જેમાં વિશ્વ રચનાર નેત્રો મીંચે છે. ૨૨.

(ભૂઃ, ભુવ, સ્વઃ એ) ત્રણ લોકની બહાર બ્રહ્મલોક સુધી યુગોનો साहस्रं એક હજારનો સમૂહ દિવસ છે. મહઃ લોકથી આરંભી ઉપરના લોકોમાં આટલો દિવસ છે, એવો અર્થ છે. 'બ્રહ્મલોક સુધી' એવું વચન પાતાલ વિગેરેનો સમાવેશ ન થાય તે માટે (યોજેલું છે). તેમાં રાતદિવસની વ્યવસ્થાજ નથી. (રાતમાં) યુગ વિગેરે ન હોવા છતાં, જેટલો દિવસ તેટલીજ રાત હોય છે. (તે રાતમાં) બ્રહ્માનાં આયુષ્યના ભાગોજ, અથવા ભગવાનની ઇચ્છા નિયમન કરનાર છે. 'જેમાં વિશ્વ રચનાર નેત્રો મીંચે છે' શબ્દોથી તેનું બીજું કારણ કહેલું છે. જે કાલમાં વિશ્વ રચનાર ભગવાન બ્રહ્મા, અથવા બ્રહ્મા

---

૧. 'વેદમાં કહેલ ધર્મ હોવાથી ધર્મનું સ્થાપન કરવાનું કેમ ઘટે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ઘણા સમય પછી યુગની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી, પહેલાના યુગના પુરુષ ન હોવાથી પાછલના પુરુષોને ધર્મની પરંપરાનું જ્ઞાન હોતું નથી; ત્યારે ઘણો સમય જીવનારા ઋષિઓ ધર્મ જણાવે છે. તે નવો જણાવાથી, ધર્મનું સ્થાપન કરે છે એમ કહેવામાં આવે તે ઘટે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'એમ' એટલે એવા પ્રયોજનથી, ત્રેતા વિગેરે યુગોમાં બ્રાહ્મણ વિગેરે હોતા નથી એમ કહી, (તે યુગો) બ્રાહ્મણ વિગેરે વર્ણ વિનાના છે એમ કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

જેમના ઉદરમાં છે તે ભગવાન શયન કરે છે (તે રાત). તેમને નિદ્રા ન હોવાથી તે માત્ર નેત્રોજ મીંચે છે. નેત્રો મીંચવાં એજ યોગનિદ્રા. 'હે વહાલા!' એ સંબોધન (પોતે) ઠગતા નથી એમ જણાવવા (કરેલું છે). ૨૨.

જેમ યુગની પ્રવૃત્તિ દિવસ જણાવનારી છે, તેમ દરેક યુગે સૃષ્ટિ (રચાતી) નથી એમ જણાવવા, શયનની પ્રવૃત્તિ રાત જણાવનારી છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

निशावसान आरब्धो लोककल्पोऽनुवर्तते ॥
यावद्दिनं भगवतो मनून् भुङ्क्ते चतुर्दश ॥ २३ ॥

રાત્રિના અંતે આરંભેલી લોક રચવાની પરંપરા જ્યાંસુધી ભગવાનનો દિવસ રહે ત્યાંસુધી ચાલ્યા કરે છે (અને) ચૌદ મનુઓનો અનુભવ કરે છે. ૨૩.

રાત્રિના અંતે અરુણનો ઉદય થાય ત્યારે ભગવાને આરંભેલી લોક રચવાની પરંપરા જ્યાંસુધી દિવસ રહે ત્યાંસુધી, દિવસ પૂરો થાય ત્યાંસુધી ચાલ્યા કરે છે. આ (જે) પરંપરાથી અથવા આ (જે પરંપરા)માં પ્રવાહરૂપથી લોકો कल्प्यन्ते ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, તે પરંપરા 'लोककल्पः' લોક રચવાની પરંપરા છે, અને તે ભગવાનનો દિવસ છે, અને બ્રહ્મ જાણનારાઓ ભગવાન હોવાથી, તેમનો પણ દિવસ[1] છે. 'ચૌદ મનુઓનો અનુભવ કરે છે' શબ્દોથી તેમાં ધર્મની પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ કહેલું છે. આ લોક રચવાની પરંપરા ચૌદ મનુઓનો भुंक्ते અનુભવ કરે છે, એટલે તેમને ધર્મનું પાલન કરનાર તરીકે સ્વીકારે છે, એવો અર્થ છે. ૨૩.

મનુઓ ધર્મનું પાલન કરનારા છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં તેમ (નાં આયુષ્ય)ની હદ બાંધનાર કાલ કહે છેઃ—

स्वं स्वं कालं मनुर्भुङ्क्ते साधिकां ह्येकसप्ततिम् ॥
मन्वन्तरेषु मनवस्तद्वंश्या ऋषयः सुराः ॥
भवन्ति चैव युगपत्सुरेशाश्चानु ये च तान् ॥ २४ ॥

મનુ ઇકોતેર (ચતુર્યુગ)થી વધારે પોતપોતાના કાલનો ભોગ કરે છે. મન્વંતરોમાં (૧) મનુઓ (૨) તેમના પુત્રો (૩) ઋષિઓ (૪) દેવો તેમજ (૫) ઇન્દ્રો અને જેઓ તેમને અનુસરનારા છે તેઓ એક સાથે ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪.

સાડી એકાવન દેવના વર્ષોથી અધિક ઇકોતેર ચતુર્યુગોનું મન્વંતર (થાય છે). મન્વન્તર શબ્દ રૂઢિથી છ અંગવાળા ધર્મના સાધનના અર્થવાળો[2] છે, પરંતુ બે મનુઓ વચ્ચેનો એટલે તેણે (મનુએ) ભોગવવાના કાલના અર્થવાળો નથી. તેમ હોય તો મનુના પુત્રો વિગેરેએ ભોગવવાનો કાલ જૂદો હોય. તેમજ 'મનુ' બધાએ વંશના અર્થમાં યોજાએલ નથી, (કારણ કે તેમ હોય તો) પ્રિયવ્રતનાં[†] પુત્રો ઉત્તમ, તામસ અને રૈવતના જૂદા મન્વંતર ન હોય. 'તેણે પોતાના પ્રતિનિધિને નક્કી કર્યો' વાક્યમાં

---

૧. જે જ્ઞાનીઓ કલ્પની બહાર જીવે છે તેમની ગતિ સંબંધી શ્લો. ૧૯ માં વિદુરે પ્રશ્ન કર્યો તેના ઉત્તર તરીકે આ કહેલું છે. (प्र)

* બ્રહ્માના એક દિવસ એટલે ૧૦૦૦ ચતુર્યુગમાં ચૌદ મનુએ થાય છે. તેથી દરેક મનુનો કાલ $\frac{૧૦૦૦}{૧૪}$=૭૧ ચતુર્યુગથી અધિક થાય છે.

૨. "૨–૧૦–૪ માં મન્વંતરને ઉત્તમ ધર્મ કહેલ છે. ૧—૭–૧૫ માં મનુ દેવો વિગેરે છ જેમાં હોય તેવો કહેલ છે. અહિં મનુએ ભોગ કરવાનો કાલ કહેલો છે. ત્યારે 'મન્વંતર' શબ્દનો રૂઢિથી અર્થ લેવો કે વ્યુત્પત્તિ-પ્રમાણે (બે મનુઓનું અંતર) અર્થ લેવો?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

† ઉત્તમ, તામસ અને રૈવત ત્રીજો ચોથો અને પાંચમો મનુ થઈ ગયા. જૂઓ ૮–૧–૨૩, ૮–૧–૨૭; ૮–૫–૨. તે ત્રણે પ્રિયવ્રતના પુત્રો હતા. જૂઓ ૫–૧–૨૮.

તો જૂદી વ્યવસ્થા[1] હોવાથી (તેનાથી) બીજા મન્વંતરો સાથે વિરોધ નથી. તેથી 'મન્વંતર' શબ્દ સાંકેતિક (અર્થ વાળો)જ છે. વળી 'મન્વંતર ઉત્તમ ધર્મ છે' (૨–૧૦–૪) વાકય પ્રમાણે છનો સમૂહ મન્વંતર છે. 'મન્વંતરોમાં....' વિગેરેથી તે કહેલા છે. બધાએ મન્વંતરોમાં મનુ, મનુના પુત્રો, ઋષિઓ, દેવો, ઇંદ્ર અને અંશાવતાર હોય છે. આ એક સાથેજ હોય છે. પુત્રો સાથેજ[2] મનુને અધિકાર ઉપર નીમવામાં આવે છે. **સુરેશાઃ** એટલે ઇંદ્રો. પહેલા (મનુ) અને છેલ્લા (ઇંદ્રો)માં સમૂહના અભિપ્રાયથી* બહુવચન યોજેલું છે. અંશાવતાર તો (બીજા પાંચની) સાથે ઉત્પન્ન થતો ન હોવાથી (આ શ્લોકમાં) પાંચજ[3] કહેલા છે. ૨૪.

જે પ્રયોજન માટે મન્વંતરો કહ્યા, તેનો નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:···

एष दैनन्दिनः सर्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्तनः ॥
तिर्यङ्नृपितृदेवानां संभवो यत्र कर्मभिः ॥ २५ ॥

આ બ્રહ્માની ત્રણ લોકના ફેરા કરાવનારી દરેક દિવસની સૃષ્ટિ છે, જેની અંદર હલકાં પ્રાણીઓ મનુષ્યો પિતૃઓ અને દેવોની કર્મોથી ઉત્પત્તિ થાય છે. ૨૫

દિવસે દિવસે ઉત્પન્ન થાય તે દરેક દિવસની (સૃષ્ટિ). વર્ષરૂપ કલ્પ જૂદો છે, આ તો દરેક દિવસનો છે. આનો ખાસ ગુણ 'ત્રણ લોકના ફેરા કરાવનારી' વિશેષણથી કહેલો છે. ત્રણ લોકમાં **वर्तयति** ફેરા કરાવે તેવી (તે છે). દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ અને મનુષ્યોના વારંવાર જન્મ થયા કરે, તેને લીધે ત્રણ લોકના ફેરા કરાવે છે, તેજ (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. મનુષ્યો અને પિતૃઓ એક છે, જીવતા અને મૂએલાના ભેદથી કહેવાની ઇચ્છાથી (જૂદા કહેલા છે). દરેક દિવસની (સૃષ્ટિ)માં વારંવાર ઉત્પત્તિ થવામાં કર્મ નિયમન કરનારૂં છે. ૨૫.

એ પ્રમાણે દિવસ(ની સૃષ્ટિ)નો ઉપસંહાર કરીને, 'તેમાં શાસન કરનાર ધર્મની અંદર પ્રવૃત્તિ કોણ કરાવે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ભગવાનજ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

मन्वन्तरेषु भगवान् बिभ्रत्सत्त्वं स्वमूर्तिभिः ॥
मन्वादिभिरिदं विश्वमवत्युदितपौरुषः ॥ २६ ॥

મન્વંતરોમાં સત્ત્વ ધારણ કરતાં પ્રકટ પુરુષાતનવાળા ભગવાન મનુ વિગેરે સાથે પોતાના અવતારોવડે આ વિશ્વનું પાલન કરે છે. ૨૬.

બધાએ મન્વંતરોમાં પોતાનું શુદ્ધ સત્ત્વ ધારણ કરતાં ભગવાન મનુ વિગેરે સાથે જ્ઞાન કર્મ યોગ વિગેરેની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર પોતાના **मूर्तिभिः** અવતારોવડે આ વિશ્વનું પાલન કરે છે. પ્રકટ થએલું છે પુરુષાતન જેમનું (તેવા ભગવાન થાય છે). જો કે (ભગવાન) પોતેજ ધર્મનું પાલન કરતાં જગતનું પાલન કરે છે, છતાં પણ આ મનુ વિગેરે અને અવતારો (ભગવાનનાં) પોતાનાંજ પુરુષાતનના અંશો છે. ૨૬.

---

૧. તે ભગવાનની કૃપાના પ્રકરણમાં કહેલ હોવાથી, તેની જૂદી વ્યવસ્થા છે. (प्र)

૨. 'મનુના પુત્રો (મનુ) પછીના હોવાથી તેઓ મનુ સાથે કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. તે સર્વનો અધિકાર સાથે હોવાથી, તેઓ સાથે હોવાનું કહેલું છે. (प्र)

* દરેક મન્વંતરમાં મનુ અને ઇંદ્ર એકજ હોય છે, છતાં બધા મન્વંતરોના ઘણા થાય એવા અભિપ્રાયથી તે શબ્દો બહુવચનમાં યોજેલા છે, એવો અર્થ છે.

૩. '(૧૨-૭-૧૫ માં મન્વંતરમાં અંશાવતાર હોવાનું પણ કહેલ છે.) અહિં તે કહેલ ન હોવાથી ન્યૂનતા છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र) અંશાવતાર નીચે શ્લો. ૨૬ માં કહેલ છે.

એ પ્રમાણે દરેક દિવસની સૃષ્ટિ જણાવી, નીચેના શ્લોકમાં તેનો પ્રલય જણાવે છેઃ—

तमोमात्रामुपादाय प्रतिसंरुद्धविक्रमः ॥
कालेनानुगताशेष आस्ते तूष्णीं दिनात्यये ॥ २७ ॥
तमेवान्वपिधीयन्ते लोका भूरादयस्त्रयः ॥
निशायामनुवृत्तायां निर्मुक्तशशिभास्करम् ॥ २८ ॥
त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या संकर्षणाग्निना ॥
यान्त्यूष्मणा महर्लोकाज्जनं भृग्वादयोऽर्दिताः ॥ २९ ॥
तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पान्तैधितसिन्धवः ॥
प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्मयः ॥ ३० ॥

દિવસ પૂરો થતાં પરાક્રમને રોકી રાખેલ, (અને) સર્વ જગત્ કાલને લીધે જેમનામાં લય પામેલું છે તેવા (ભગવાન) તમોગુણ અવયવને ધારણ કરી શાંત રહે છે. ભૂ વિગેરે ત્રણ લોકો પછી તેમાંજ પ્રવેશ કરે છે. (જ્યોતિશ્ચક્રમાંથી) સૂર્ય અને ચંદ્ર છૂટા થાય તે પ્રમાણે રાત્રિ ચાલુ થતાં, શક્તિરૂપ સંકર્ષણની અગ્નિથી ત્રણ લોકનો દાહ થતાં, તાપથી પીડાએલા ભૃગુ વિગેરે મહર્લોકમાંથી જનલોકમાં જાય છે. તેટલામાં કલ્પના અંતે વૃદ્ધિ પામેલા સમુદ્રો ઘણા વધેલા પ્રચંડ વાયુથી પ્રેરાએલાં મોજાંવાળા થઈ ત્રણ ભુવનને તરતજ ડૂબાડી દે છે. ૨૭–૨૮–૨૯–૩૦.

તમોગુણ અવયવ, એટલે સત્ત્વ અને રજો ગુણના સંબંધવિનાનો એકલો તમોગુણ, એવો અર્થ છે. તેને ધારણ કરીને રોકી રાખેલું છે પરાક્રમ જેમનું તેવા (ભગવાન થાય છે). તમોગુણથી પરાક્રમ રોકાતાં, પરાક્રમદ્વારા પરાક્રમનું કાર્ય જગત્ પણ કાલને લીધે ભગવાનમાંજ લય પામે છે. તે (અર્થ) 'કાલને લીધે (જેમનામાં લય પામેલું છે)' શબ્દથી કહેલો છે. બધુંએ (જગત્) લય પામે છે. 'अशेष' શબ્દથી 'શેષ વિનાનું (બધુંએ) જગત્' એમ વ્યુત્પત્તિથી સૂચવેલું છે. તે સમયે ભગવાન કાર્ય (કરવા)ની તત્પરતા તજીને શાંત રહે છે. 'દિવસ પૂરો થતાં' એટલે સંધ્યા સમયે (તેમ થાય છે). ભગવાન શાંત થતાં, પ્રવાહને રોકનાર (કોઈ) ન હોવાથી, કાલથી પ્રેરાએલા ભૂ વિગેરે લોકો **अन्वपिधीयन्ते** અવ્યક્તમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી તેઓનો અવ્યક્તમાં લય થતાં, જે પ્રકારે (જ્યોતિશ્ચક્રમાંથી) સૂર્ય અને ચંદ્ર છૂટા થાય તેવી રીતે રાત્રિ **अनुवृत्तायां** સારી રીતે ચાલુ થતાં, ત્યારપછી સંકર્ષણની અગ્નિથી ત્રણ લોકનો દાહ થતાં, મહર્લોકમાં રહેલા ભૃગુ વિગેરે તાપથી પીડાતાં મહર્લોકને તજીને જનલોકમાં જાય છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. આ વિષયમાં ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. જ્યારે ભગવાન શયન કરવાની ઇચ્છાવાળા થાય છે, ત્યારે તમોગુણ ધારણ કરે છે અને પછી શયન કરે છે. આટલીજ (ભગવાનની) ક્રિયા થાય છે. બીજું સર્વ પોતાની મેળે થાય છે, અને તમોગુણ ધારણ કરવાને લીધે આલસથી પરાક્રમ રોકાય છે. પછી રક્ષણ કરનાર (કોઈ) ન રહેવાથી, કાલ ભક્ષણ કરનારો હોવાથી જગત્ પોતાની મેળે લય પામે છે. આમાં કાલ ભક્ષણ કરનારો નથી, પણ ભય ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, લય થવામાં નિમિત્ત (કારણ) છે. જગતે પોતાની અંદર પ્રવેશ કર્યા પછી પણ ભગવાન (તેનું) પાલન કરવા પ્રયાસ કરતા નથી, પરંતુ શાંતજ રહે છે. તે શાંત રહ્યા પછી, ભુવનરૂપ ભૂ વિગેરે (લોકો) ઉજ્જડ ગામની ભીંતોની પેઠે નાશ પામે છે. પછી (પોતાનો) આધાર બનેલ લોકો ન રહેવાથી જ્યોતિશ્ચક્ર ધ્રુવથી છૂટું થઈ પડી જાય છે, ત્યારે મુખ્ય સૂર્ય અને ચંદ્ર ખીલેથી છૂટા થઈ બંધનરહિત થાય છે. પછી અંધકારની પ્રવૃત્તિ થતાં, રાત્રિ સારી રીતે ચાલુ થાય છે. પછી સંકર્ષણના મુખમાંથી નીકળેલો અગ્નિ ત્રણ લોકનો દાહ કરે છે. મનુષ્યો અને (ઇંદ્રિયોના) અભિમાનવાળા દેવો પહેલાંજ નાશ પામેલા. બાકીના જડ (પદાર્થ)ને અગ્નિ બાળે છે. 'માટી વિગેરેને અગ્નિ કેમ બાળે?' એવી શંકા થાય, તેથી તે અગ્નિ 'શક્તિરૂપ' છે એમ કહેલું છે. તે અગ્નિ પ્રાકૃત (અગ્નિ)થી જૂદા પ્રકારનો છે એમ જણાવવા, તેનું માહાત્મ્ય કહે છે કે, ભૃગુ વિગેરે તેનાથી પીડાય છે. ૨૭–૨૮–૨૯.

ત્યારપછી ભગવાનને વશ રહેલા મેઘો વૃષ્ટિ કરે છે, એમ ત્રીસમા શ્લોકમાં કહે છે. તેટલામાં સમુદ્રો કલ્પના અંતના કાલથી મેઘદ્વારા અથવા વડવાનલ શાંત થવાથી વૃદ્ધિ પામેલા થાય છે. (તે) સમુદ્રો ત્રણ ભુવનને ડૂબાડી દે છે. ઘણીજ આ જેવૃ દ્ધિ તે સાથેનો આ જે પ્રચંડ વાયુ, તેણે ઉત્પન્ન કરેલાં છે મોજાંઓ જેઓમાં તેવા (સમુદ્રો) થાય છે. ૩૦.

अन्तः स तस्मिन्सलिल आस्तेऽनन्तासनो हरिः ॥
योगनिद्रानिमीलाक्षः स्तूयमानो जनालयैः ॥ ३१ ॥

તે જલની અંદર જન(લોક)માં રહેનારાઓથી સ્તુતિ કરાતા, અનંત આસનવાળા તે હરિ યોગનિદ્રાથી મીંચેલા નયનવાળા રહે છે. ૩૧.

તે સમયે તે જલની અંદર 'શેષ' જેનું બીજું નામ છે તે અનંત (જેમનું આસન હતું તેવા), (પોતાની) અંદર રહેલા સર્વ લોકોનું દુઃખ હરનારાએ યોગનિદ્રાથી નયનો મીંચેલાં હતાં. યોગનિદ્રાને લીધે **निमीलनं=निमीलः** નયનનું મીંચાવું, તે સાથેની **अक्षिणी** બે આંખો હતી જેમની તેવા (હરિ), ગવૈયાઓથી હિંચકામાં (પોઢલા) (ની કીર્તિ)નું ગાન થતું હોય તેમ જનલોકમાં રહેનારા ભૃગુ વિગેરેથી સ્તુતિ કરાતા, નયનો મીંચીને રહે છે, શયન કરે છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્માના રાતદિવસની વ્યવસ્થા કહી. ૩૧.

ત્યારપછી તેવા રાતદિવસથી બ્રહ્માનું આયુષ્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

एवंविधैरहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः ॥
अपेक्षितमिवास्यापि परमायुर्वयःशतम् ॥ ३२ ॥

કાલની ગતિથી જણાતા એવા પ્રકારના રાતદિવસથી મોટામાં મોટું એકસો વર્ષનું આયુષ્ય (હોવા છતાં) આમને પણ (આયુષ્યની) ઇચ્છા રહે છે. ૩૨.

'કર્મ, સૂર્યની ગતિ વિગેરે ન રહેવાથી બીજા દિવસનો આરંભ કેમ થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કાલની ગતિથી જણાતા' વિશેષણ યોજેલું છે. કાલનો પ્રવાહ ચાલુ હોવાથી, 'સામાન્ય ગુણ વિનાનું નથી' એ નિયમપ્રમાણે સામાન્યથી ગુણો સૂચવાતા હોવાથી, ફરી દિવસ અને રાતના આરંભ થશે. એ પ્રમાણે દિવસ અને રાત વારંવાર થતાં, પખવાડીઆં, મહિના અને વર્ષો વારંવાર થશે. ત્યારે બ્રહ્માનાં એકસો વર્ષો થશે. તેટલાં વર્ષો થતાં પણ, બ્રહ્માને (વધારે) આયુષ્યની ઇચ્છા હોય તેમ થશે. તેમને પણ 'મારૂં આયુષ્ય ઘણું છે' એવી બુદ્ધિ થતી નથી, પરંતુ જો 'બીજું (વધારે આયુષ્ય) પણ હોય તો સારૂં થાય' એવી ઇચ્છાજ રહે છે. ૩૨.

હવે તે આયુષ્યના મોટા કલ્પો જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં તેનો વિભાગ કહે છેઃ—

यदर्धमायुषस्तस्य परार्धमभिधीयते ॥
पूर्वः परार्धोऽपक्रान्तो ह्यपरोऽद्य प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

તેમનાં આયુષ્યનું જે અર્ધ તે 'પરાર્ધ' કહેવાય છે. પહેલો પરાર્ધ પૂરો થઈ ગયો. હમણાં બીજો ચાલે છે. ૩૩.

તે બ્રહ્માનાં આયુષ્યનું જે અર્ધ તે 'પરાર્ધ' એમ કહેવાય છે, કારણ કે બ્રહ્માનું આયુષ્ય 'પર' શબ્દથી ઓળખાતું હોવાથી, (તે) પરનું અર્ધ છે. તે પૈકી પહેલા પરાર્ધના આરંભ અને અંત જણાવવા, 'પહેલો પરાર્ધ પૂરો થઈ ગયો' શબ્દોથી પહેલાની સમાપ્તિ કહેલી છે. 'अद्य હમણાં બીજો ચાલે છે' શબ્દોથી બ્રહ્માનું આયુષ્ય પણ લગભગ પૂરૂં થવા આવ્યું છે એમ સૂચવેલ છે. સાધારણ (પુરુષો)ને ઇંદ્રિયાધ્યાસ હોવાથી, વૈરાગ્યનો ઉપદેશ (આ શ્લોકથી) કરેલો છે. ૩૩.

તેના મુખ્ય કલ્પોમાં પહેલો બ્રહ્મકલ્પ હતો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

पूर्वस्यादौ परार्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् ॥

कल्पो यत्राभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः ॥ ३४ ॥

પહેલા પરાર્ધના આરંભમાં બ્રાહ્મ નામનો મોટો કલ્પ થયો, તેમાં જેમને 'શબ્દબ્રહ્મ' કહે છે તે બ્રહ્મા થયા. ૩૪.

તે કલ્પ 'બ્રાહ્મ' હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. તે વર્ષરૂપ મોટો કલ્પ હતો, પરંતુ એક દિવસનો ન હતો. તે કલ્પમાં બ્રહ્મા પોતે થયા, ઉત્પન્ન થયા, એવો અર્થ છે. તે કલ્પમાં ભગવાનજ બ્રહ્મા (થએલ) હોવાથી, તે બધા કલ્પોમાં સમાન હોવાનું માનતો (મૈત્રેય), 'જેમને શબ્દબ્રહ્મ કહે છે' શબ્દોથી કલ્પ કરાવનારૂં બ્રહ્મનું રૂપ કહે છે. તે કલ્પમાં શબ્દબ્રહ્મમાંથીજ સર્વની ઉત્પત્તિ થએલી. તે શબ્દબ્રહ્મનું સ્વરૂપ આગળ બુદ્ધિના* અધ્યાયમાં કહેશે. ૩૪.

નીચેના શ્લોકમાં તેનો છેવટનો વર્ષકલ્પ કહે છેઃ—

तस्यैव चान्ते कल्पोऽभूद् यं पाद्ममभिचक्षते ॥

यद्धरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहम् ॥ ३५ ॥

અને તેનીજ† અંતે કલ્પ થયો, જેને (તેને) 'પાદ્મ' કહે છે, કારણ કે હરિની નાભિરૂપ સરોવરમાંથી લોકરૂપ કમલ (ઉત્પન્ન) થયું. ૩૫.

"જેને 'પાદ્મ' કહે છે," તે કલ્પ પહેલાં કહેલો છે. તેને 'પદ્મકલ્પ' (કહેવાનું) કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. **पद्मेन** કમળથી **कल्पते** ઉત્પન્ન થાય છે, એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તે પદ્મકલ્પ સિદ્ધ થતો હોવાથી, કમલમાંથી ઉત્પન્ન થએલોજ કહેવો જોઈએ. તે (તેમ કહેવા) માટે 'નાભિરૂપ સરોવર', 'સરોરુહ (કમલ)' એમ કહેલું છે. ૩૫.

નીચેના શ્લોકમાં બીજા પરાર્ધનો પહેલો સંવત્સરકલ્પ કહે છેઃ—

अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत ॥

वाराह इति विख्यातो यत्रासीत्सूकरो हरिः ॥ ३६ ॥

હે ભારત! આ તો 'વારાહ' નામથી પ્રસિદ્ધ થએલો બીજા (પરાર્ધ)નો પણ કલ્પ કહ્યો, જેની અંદર હરિ સૂકર થએલા. ૩૬.

'तु' 'તો' શબ્દ (આ) દરેક દિવસે થતો (કલ્પ) નથી એમ કહે છે. 'વારાહ નામથી' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) પહેલા (પરાર્ધ)નો પહેલો વેદરૂપ બ્રાહ્મ (કલ્પ), (અને) બીજા (પરાર્ધ)નો પહેલો શબ્દના અર્થરૂપ, લોકમાં 'વારાહ' નામથી પ્રસિદ્ધ (કલ્પ થયો). 'જેની અંદર હરિ સૂકર થએલા' શબ્દોથી તે (કલ્પ)નું વારાહપણું સિદ્ધ કરે છે. વરાહ એટલે સૂકર. 'હરિ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) બ્રહ્મા વિગેરેનાં દુઃખ દૂર કરવાં, એ તેવો અવતાર લેવાનું પ્રયોજન હતું. તેમાં પહેલો આદિવરાહકલ્પ, બીજો વારાહ (અને) ત્રીજો શ્વેતવારાહ. તે આ ચાલે છે (તે). ૩૬.

એ પ્રમાણે બ્રહ્માનું આયુષ્ય કહીને, 'અક્ષરનું આયુષ્ય પણ કહેવું જોઈએ' એમ (તે) જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

कालोऽयं द्विपरार्धाख्यो निमेष उपचर्यते ॥

अव्याकृतस्यानन्तस्य अनादेर्जगदात्मनः ॥ ३७ ॥

આ બે પરાર્ધ નામનો કાલ, આવિર્ભાવ રહિત અનંત (અને) અનાદિ જગતના આત્માનો નિમેષ (હોવાનું) લક્ષણાથી કહેવાય છે. ૩૭.

આ બે પરાર્ધ નામનો કાલ, અક્ષરના આયુષ્યનો નિમેષ છે. આ નિમેષ (નયનો) ખોલી બંધ કરવાનો સમય છે. તે પ્રકારથી પણ (અક્ષરના આયુષ્યની) ગણત્રી કરવી યોગ્ય નથી, કારણકે (તેની)

* બારમા અધ્યાયમાં.

† 'તેનીજ' એટલે પહેલા પરાર્ધનીજ, એવો અર્થ જણાય છે.

હદ સંભવતી નથી; કેમકે અક્ષર બ્રહ્મ સંપૂર્ણરીતે હદરહિત છે. તેથી 'લક્ષણાથી કહેવાય છે' એમ કહેલું છે. બ્રહ્માનું આયુષ્ય (અક્ષરનો) નિમેષ હોવાનું લક્ષણાથીજ કહેલું છે, પણ વાસ્તવિક રીતે (તેમ) નથી. તેનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. (અક્ષર બ્રહ્મ अव्याकृतम्) કોઈથી પણ જેનો व्याकरणं અવિર્ભાવ થાય નહિ તેવું છે. આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની વચ્ચે રહેલો કાલ 'આયુષ્ય' કહેવાય છે. તે પૈકી (અક્ષરનો) અવિર્ભાવ નહિ હોવાથી, (તેનો) તિરોભાવ પણ નથી. તેથી તેનું આયુષ્યજ નહિ હોવાથી, કોની ગણત્રી થાય? વળી હદવાળું હોય તો ગણત્રી થાય. તે (અર્થ) 'અનંત' એટલે અંત-રહિત શબ્દથી કહેલો છે. તેથી પાછળની હદ (અંત) ન હોવાથી, કાલની ગણત્રી થાય તેમ નથી. 'અનાદિ' વિશેષણથી (તેનો) આરંભ પણ નથી એમ કહેલું છે. 'જગતના આત્મા' શબ્દથી અનાદિપણું જણાવે છે. આ (અક્ષર) જગતોના આત્મા–કાલ વિગેરે જે હદ બાંધનારા છે તેમના પણ આત્મા–છે. જેમ આયુષ્ય દેહનુંજ હોય છે, આત્માનું હોતું નથી, તેમ જગતના આત્માઓ આ અક્ષરના દેહને સ્થાને છે. તેથી (તેના) દેહને સ્થાને રહેનારા (જગતના આત્મા)ઓ પણ નિત્ય હોવાથી, અક્ષરનું આયુષ્ય હોવાનું કોઈ પણ પ્રકારે સિદ્ધ થતું નથી. ૩૭.

વળી,

कालोऽयं परमाण्वादिर्द्विपरार्धान्त ईश्वरः ॥
नैवेशितुं प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाममानिनाम् ॥ ३८ ॥

પરમાણુથી આરંભી બે પરાર્ધ સુધીનો ઈશ્વર આ કાલ અક્ષર ઉપર સત્તા ચલાવવા શક્તિમાન નથીજ. દેહના અભિમાનવાળાઓનો (તે) ઈશ્વર છે. ૩૮.

'પરમાણુથી આરંભી બે પરાર્ધ સુધીનો', મનુષ્યના આયુષ્યની હદ બાંધનાર ઝીણી ઉપાધિ (પરમાણુ)થી આરંભી બ્રહ્માના મોટામાં મોટા આયુષ્યની હદ બાંધનાર સુધીનો આ કાલ છે. કાલ બધાએ 'धाममानिनाम्' દેહના અભિમાનવાળાઓનો ઈશ્વર હોવા છતાં, (તે સર્વને) વશ રાખનારો હોવા છતાં, भूम्नः અક્ષરનો પ્રભુ નથી, તેમાં પણ (તેના ઉપર) સત્તા ચલાવવા શક્તિમાન નથી; ભગવાનને સેવક કરવા સમર્થ થતો નથી, એવો અર્થ છે. 'દેહના અભિમાનવાળાઓનો (તે) ઈશ્વર છે' એ જૂદું વાક્ય છે. તેથી 'ઈશ્વર' શબ્દની પુનરુક્તિ થતી નથી. ફરીથી 'ઈશ્વર' કહેલ છે, તે તેની સત્તાનું સ્થાપન કરવા. તેમ ન કરે, તો મૂલ (ભગવાન)માં ઈશ્વર ન હોય તે સર્વ સ્થલે ઐશ્વર્યરહિત થાય (ગણાય). ૩૮.

એ પ્રમાણે કાલથી (અક્ષરની) હદ બંધાતી નથી એમ કહીને, નીચેનાં શ્લોકોથી (તેનું) સ્વરૂપ કહે છેઃ—

विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः ॥
आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः ॥ ३९ ॥
दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् ॥
लक्ष्यतेऽन्तर्गतश्चान्ये कोटिशो ह्यण्डराशयः ॥ ४० ॥
तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ॥
विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ॥ ४१ ॥

ભેગા મળેલા વિકારો સાથેનો, બહારથી એક પછી એક દશ ઘણા મોટા છૂટા પડેલા વિશેષ વિગેરેથી વીંટાએલો આ પચાસ કરોડ વિસ્તારવાળો બ્રહ્માંડનો કોશ, અને બીજા કરોડો બ્રહ્માંડના સમૂહો જેમાં પ્રવેશ કરી અંદર રહેલા પરમાણુ જેવા દેખાય છે, તેને અક્ષરબ્રહ્મ કહે છે. તે સર્વ કારણોનું કારણ છે, મહાત્મા પુરુષ વિષ્ણુનું સાક્ષાત્ ઉત્તમ ધામ છે. ૩૯–૪૦–૪૧.

અગીયાર ઇંદ્રિયો અને આવરણમાં મહાભૂતોનો ઉપયોગ થતો હોવાથી પાંચ તન્માત્રાઓ (એ) સોળ વિકારો છે, **અથવા** ઉત્પત્તિમાં તન્માત્રાઓ મુખ્ય હોવાથી[1] (અગીઆર ઇંદ્રિયો અને પાંચ)

મહાભૂતો[1] (એ સોળ વિકારો છે). તેઓની युक्तैः સાથેનો, (અને) છૂટા પડેલા પૃથ્વી વિગેરે વિશેષોથી વીંટાએલો આ બ્રહ્માંડનો કોશ છે. બહાર (વિશેષોથી) વીંટાએલાનું (આનું) સ્વરૂપ વચ્ચે પચાસ કરોડના વિસ્તારવાળું છે; અથવા બહારથીજ પચાસ કરોડના વિસ્તારવાળું છે. આ ગોળ (બ્રહ્માંડ) પાંચમા સ્કંધમાં કહેલા વિષમ ગોલથી જૂદો છે; અથવા જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં છ ગોલ[2] પ્રસિદ્ધ હોવાથી (આ) તેજ ઉંચો ગોલ (લંબ ગોલ) છે. પદ્મકલ્પમાં કમલ પચાસ કરોડના વિસ્તારવાળું છે, વારાહ (કલ્પ)માં ભૂમિજ તેટલી છે. તેથી જૂદા જૂદા પ્રકારનાં વર્ણનથી દોષ થતો નથી, (તેમ તે) એક બીજાથી વિરુદ્ધ પણ નથી. ૩૯.

ચાલુ પ્રસંગમાં વર્ણન કરવામાં આવતું તે બ્રહ્માંડ (અક્ષર બ્રહ્મના) પ્રદેશની હદ બાંધનારું નથી એમ જણાવવા ચાલીસમા શ્લોકમાં તેનું સ્થૂલપણું કહે છે. બ્રહ્માંડની ઉપર પચાસ કરોડથી દશઘણા (વિસ્તારવાળી) પૃથ્વી છે. **'विशेषादिभिः'** 'વિશેષ વિગેરેથી' (શ્લો. ૩૯) શબ્દમાં પોતાનો અર્થ તજે નહિ તેવો બહુવ્રીહિ સમાસ છે. અથવા 'ગોલ (બ્રહ્માંડ) એજ પૃથ્વી, જલ વિગેરે (આવરણો) દશ દશગણા છે' એમ કેટલાક કહે છે. (જ્યારે અક્ષર બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરેલ જણાય) ત્યારે જોવામાં આવતાં તે આવરણોથી (આ બ્રહ્માંડ) ઘડામાં પ્રવેશ કરેલા પરમાણુ જેવું દેખાય છે; અથવા તે આવરણો સાથેનું (બ્રહ્માંડ) (અક્ષરના) રુંવાડાંનાં ઉંડાણમાં પ્રવેશ કરેલા પરમાણુ જેવું દેખાય છે, અને તે ઉંડાણની અંદર બીજા પણ આવા કરોડો બ્રહ્માંડના કોશો જોવામાં આવે છે. ૪૦

એ પ્રમાણે જેમના રૂંવાડાંનું ઉંડાણ અનંત બ્રહ્માંડોથી ભરપૂર છે તે ભગવાનને 'અક્ષર' શબ્દથી ઓળખે[3] છે, એમ એકતાલીસમા શ્લોકમાં કહે છે. વળી સમન્વય (બ્રહ્મસૂત્રના પહેલા અધ્યાય)માં ૧–૩–૧૦ તથા ૧–૩–૧૧ સૂત્રોના અધિકરણમાં અક્ષર બ્રહ્મ હોવાનું સિદ્ધ કરેલું છે, કારણકે પુરુષ વિગેરે સર્વ કારણોનું પણ તે કારણ છે. જ્યારે તેજ અક્ષર માયાના ફલના રૂપથી બે પ્રકારનું થયું, ત્યારે એક ભાગ પુરુષ થયો અને બીજો પ્રકૃતિ થઈ. તેથી (તે સર્વ) કારણોનું કારણ છે. તેવું પણ તે અક્ષર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમના દેહને યોગ્ય અને ઘરને યોગ્ય સ્થાન છે. જેમ જગતના આત્માઓ અક્ષરના દેહના સ્થાને છે, તેમ અક્ષર પણ ભગવાનના (દેહને સ્થાને) છે. આથી ભગવાનનાં આયુષ્યની હદ હોવાની શંકા પણ દૂર થઈ. 'તે (અક્ષર)થી પણ જૂદું ભગવાનનું ધામ હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઉત્તમ' વિશેષણ યોજેલું છે. જેમ પ્રાણ અંતઃકરણ વિગેરેથી ઢંકાએલાજ આપણ વિગેરેનું સ્થાન દેહ હોય છે, તેવું અક્ષર ભગવાનનું સ્થાન નથી, પરંતુ સાક્ષાત્ (સ્થાન) છે. (સર્વનું) મૂલ બનેલ (ભગવાન) સાકાર છે એમ જણાવવા 'પુરુષ' શબ્દ કહેલો છે. (અક્ષર ધામ હોવારૂપ) ઉત્તમપણું અને (પુરુષ શબ્દથી જણાતી) હલકાઈનું કારણ સાંભળીને સંદેહમાં પડતા (વિદુર)ને (મૈત્રેય) કહે છે કે '(ભગવાન) મહાત્મા છે.' **महान्** ઉત્તમ અને તે વળી **आत्मा** આત્મા, એવા છે. (સર્વના) આત્મા બનેલ પુરુષ સર્વ સ્થલે રહેલા છે, એવો અર્થ છે. સમુદાયથી પણ ઘણા પ્રભાવવાળા, સર્વ થવાની શક્તિવાળા છે, એવો અર્થ છે. ૪૧.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં
ત્રીજા સ્કંધના અગીઆરમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

---

૧. મહાભૂતો વિકાર હોય, તો તન્માત્રાઓ વધી પડે છે. તેથી વિકારો સોળજ કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. તન્માત્રાઓ ઉત્પત્તિમાં મુખ્ય છે (આવરણમાં મુખ્ય નથી), તેથી (આવરણમાં) મુખ્ય વિકારો સોળજ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. (૧) ભૂગોલ (૨) ખગોલ (૩) દગ્ગોલ (૪) નક્ષત્રગોલ (૫) આવરણગોલ અને (૬) અંડગોલ. (બ્રહ્માંડનો ગોલ) એ નામના છ, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જાણવું, દરેક દિવસના અવાંતર કલ્પોમાં ભૃગુ વિગેરે જ્ઞાનીઓ રહેતા હોવાથી પ્રમાણની અવ્યવસ્થા થતી નથી. વર્ષરૂપ મહાકલ્પમાં પણ બ્રહ્માંડ રહેતું હોવાથી પુરુષની ઇંદ્રિયો હોય છે. તેથી (બાહુ વિગેરેરૂપ) ઇંદ્ર વિગેરે હોવાથી, બાહુ વિગેરેની પણ અવ્યવસ્થા થતી નથી. દિશાઓ પણ દેવતારૂપ હોવાનું ઇષ્ટ છે, પણ સૂર્યથી વિભાગ પડતી દિશાઓ ઇષ્ટ નથી. તેથી કર્ણ (કાનરૂપ ઇંદ્રિય)ની પણ વ્યવસ્થા રહે છે. એ પ્રમાણે આયુષ્ય પણ મુકરર કરેલ હોય કે મુકરર કરેલું ન હોય, છતાં પણ સુખ કરનાર આયુર્વેદ તેની પ્રવૃત્તિ કરાવતો હોવાથી દેવરૂપ બે અશ્વિનીકુમાર પણ હોવાથી બે નસકોરાંની પણ વ્યવસ્થા રહે છે. એવી રીતે ગંધ, અગ્નિ, સૂર્ય, સ્વર્ગ વિગેરેનું પણ જાણવું. પાપણોનું પણ તેમજ છે. તેથી ઈશ્વરના દેહમાં અવ્યવસ્થા થતી નથી; કારણ કે (તેવી અવ્યવસ્થા હોવાની) શંકા દૂર કરેલી છે. (प्र)

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય બારમો

साधारणानां बुद्धिर्या द्वादशे सा निरूप्यते ॥
अष्टधा सा सर्गरूपा श्रेष्ठा चोत्तरतः परा ॥ १ ॥

સાધારણ (જીવો)ની જે બુદ્ધિ તે બારમા (અધ્યાય)માં જણાવવામાં[1]આવે છે. તે આઠ પ્રકારે[2] સૃષ્ટિરૂપ છે. પાછલ પાછલનીથી છેવટની[3] ઉત્તમ છે. કા. ૧.

तामिस्रादिप्रकारेण प्रथमा प्राकृती मतिः ॥
ज्ञाननिष्ठा द्वितीया स्यात् सदोषा सा प्रकीर्तिता ॥ २ ॥

(૧) તામિસ્ર વિગેરે પ્રકારથી પહેલી બુદ્ધિ[4] પ્રાકૃત છે. (૨) બીજી જ્ઞાનમાં સ્થિતિવાળી[5] છે. તે દોષવાળી કહેલી છે. કા. ૨.

दोषोऽप्यत्र हरेः सङ्गात् ज्ञानादप्यधिका मता ॥
यथा हरस्ततः श्रेष्ठा कृष्णस्याज्ञानुपालिनी ॥ ३ ॥

આમાં દોષ પણ હરિના સંગને લીધે હતો. (૩) (ત્રીજી) હરની પેઠે જ્ઞાનથી પણ અધિક મનાએલી[6] છે. (૪) તેથી ઉત્તમ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાનું પાલન કરનારી[7] (બુદ્ધિ) છે. કા. ૩.

सदोषा साऽपि तस्यास्तु दोषे न प्रविशेद्धरिः ॥
ततो हीनैव सा मध्ये लोके व्यामोहिका परा ॥ ४ ॥

તે પણ દોષવાળી છે. તેનો દોષ હોય ત્યાંસુધી હરિ તો પ્રવેશ કરે નહિ. તેથી તે હલકીજ છે. (૫) વચ્ચે પાછલની લોકમાં ઘણો મોહ કરનારી[8] (બુદ્ધિ) કહેલી છે. કા. ૪.

ततो वेदे विनिष्णाता तदर्थे कर्मणि स्थिता ॥
ततः श्रेष्ठा वेद एव योगोपासनया युता ॥ ५ ॥

(૬) પછી વેદમાં પ્રવીણતાવાળી[9] (બુદ્ધિ) થઈ. (૭) તેનાથી ઉત્તમ[10] તેના (વેદના) અર્થરૂપ કર્મમાં રહેલી યોગ અને ઉપાસનાના સંબંધવાળી વેદરૂપજ (બુદ્ધિ) થઈ. કા. ૫.

---

૧. આ અધ્યાયની પણ સંગતિ અવસર છે. પરિક્ષિતે ૨-૮-૧૪ માં પ્રશ્ન પૂછેલ તેનો અહિં ઉત્તર આપે છે. વિદુરે વિભૂતિસંબંધી પ્રશ્ન કરેલ તેનો આ ઉત્તર થશે. (प्र)

૨. બ્રહ્માએ રચેલી અને આઠ પ્રકારની (બુદ્ધિ) એવા નોટ ૧ માં જણાવેલ બંને પ્રશ્નોના અનુક્રમે ઉત્તરો છે. (प्र)

૩. 'परा' એટલે ઉત્તમ, શાસ્ત્રની સંગતિ કરાવનારી હોવાથી શ્રેષ્ઠ. (प्र)

૪. અહિં દેવતા સાથે બુદ્ધિઓ ઉત્પન્ન થએલી છે એમ જણાવવા, તેઓનાં સ્વરૂપ કહે છે. (प्र)

૫. સનક વિગેરેની સૃષ્ટિ (બ્રહ્માની) આજ્ઞાનો ભંગ કરનારી હોવાથી દોષવાળી છે, તેથી તે દેવતાવાળી અહંકારવાળી જ્ઞાનમાં સ્થિતિવાળી જે બુદ્ધિ તે બીજી છે. એવું પાછલની (બુદ્ધિઓ)માં પણ જાણવું. (प्र)

૬. શંકર જેના દેવતા છે તે ભગવાનની સેવા વિગેરેના અભિમાનવાળી ત્રીજી બુદ્ધિ છે. (प्र)

૭. દશ પ્રજાપતિઓ જેના દેવતા છે તે ચોથી બુદ્ધિ. તે પણ દોષવાળી છે. તેનો કામરૂપ દોષ હોય ત્યાંસુધી હરિ હૃદયમાં પ્રવેશ કરે નહિ. તેથી તે હલકીજ છે. હૃદયમાં આશિષોનો સંકલ્પ કરી, ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરનારી જૂદા જૂદા પ્રકારની બુદ્ધિ ચોથી છે. (प्र)

૮. લૌકિક ગદ્ય તથા પદ્યરૂપ સરસ્વતી જેની દેવતા છે તે સરસ્વતીના સંબંધવાળી પાંચમી બુદ્ધિ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૯. વેદ જેના દેવતા છે તે વેદના અભ્યાસમાં તત્પર રહેનારી છઠ્ઠી બુદ્ધિ છે. (प्र)

૧૦. વેદનો અર્થ જેનો દેવતા છે તે વેદના અર્થમાં રહેલી સાતમી બુદ્ધિ છે. તે વેદના અર્થના સંબંધવાળી, અને યોગ તથા ઉપાસનાવાળી છે. (प्र)

सर्वतोप्युत्तमा या तु क्रीडेच्छापूरिका हरेः ॥
एवमष्टविधा बुद्धिः सर्वेषां सर्गयोगिनी ॥ ६ ॥

(૮) સર્વથી જે ઉત્તમ તે તો હરિની ક્રીડાની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરનારી[1] (બુદ્ધિ) છે. એ પ્રમાણે સર્વની સૃષ્ટિમાં ઉપયોગી આઠ પ્રકારની બુદ્ધિ (કહેલી છે). કા. ૬.

એ પ્રમાણે કાલે કરેલું (જગત્) કહીને, બ્રહ્માએ રચેલાં જગતનું આઠ પ્રકારે નિરૂપણ કરતાં, તે પહેલાં કહેલાં (કાલે કરેલા)ના અંગરૂપ નથી એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં તેનો (પહેલાં કાલે કરેલાનો) ઉપસંહાર કરે છેઃ—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

इति ते वर्णितः क्षत्तः कालाख्यः परमात्मनः ॥
महिमा वेदगर्भोऽथ यथास्राक्षीन्निबोध मे ॥ १ ॥

હે સંયમી ! એ પ્રમાણે મેં પરમાત્માના 'કાલ' નામના મહિમાનું તારા માટે વર્ણન કર્યું. હવે વેદગર્ભે જે પ્રકારે સૃષ્ટિ કરી તે મારી પાસેથી સાંભળ. ૧.

જેમ બ્રહ્મા ભગવાનનો ગુણાવતાર છે, તેમ કાલ પણ ભગવાનનો અમુક ગુણ–મહિમા–છે[2]. 'તે વિષયમાં લોકમાં પ્રસિદ્ધિ ગૌણ છે, વસ્તુનું સ્વરૂપજ મુખ્ય છે' [3]એમ જણાવવા "'કાલ' નામના" એમ કહેલું છે. 'પરમાત્માના' શબ્દથી એમ (જણાવેલું છે કે તે) અક્ષર વિગેરેનો ગુણ નથી; પુરૂષોત્તમનો (ગુણ છે). 'હવે' એટલે કાલે રચેલી દશ પ્રકારની સૃષ્ટિથી જૂદા પ્રકારે. 'વેદગર્ભે' શબ્દથી (બ્રહ્માએ રચેલી સૃષ્ટિ) જૂદા પ્રકારની હોવાનું કારણ (જણાવેલું છે).

वेदानुसारिणी सृष्टिर्ब्रह्मणैव विनिर्मिता ॥
कालानुसारिणी कालात् पुष्ट्या सा भगवत्कृता ॥ ७ ॥

વેદને અનુસરનારી સૃષ્ટિ બ્રહ્માએજ રચેલી છે. કાલમાંથી કાલને અનુસરનારી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે). તે પુષ્ટિથી ભગવાને (લીલારૂપ) કરેલી[4] છે. કા. ૭.

તેમાં પણ સૃષ્ટિનો પ્રકાર કઠણ હોવાથી, જૂદો પ્રકાર હોવાથી (બંનેનો) ભેદ જાણવામાં આવે તે માટે સાવધાન રહી શ્રવણ કરવું જોઇએ, એમ 'સાંભળ' શબ્દથી કહેલું છે. ૧.

તે પૈકી આરંભમાં પાંચ વિભાગવાળી અવિદ્યા જેની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે તે સૃષ્ટિ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ॥
महामोहं च मोहं तमश्चाज्ञानवृत्तयः ॥ २ ॥

આદિ રચનારે પહેલાં અંધતામિસ્ર, પછી તામિસ્ર, અને મહામોહ, અને મોહ અને તમઃ એ અજ્ઞાનનાં કાર્યનાં નિમિત્ત રચ્યાં. ૨.

---

૧. હરિની ક્રીડાની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરનારી, મનુદેવતાવાળી આઠમી સર્વથી ઉત્તમ બુદ્ધિ છે. (प्र)
૨. ગયો અને આ અધ્યાય ભગવાનની લીલારૂપ અને વિભૂતિરૂપ છે, એમ સૂચવે છે, એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલું છે. (प्र)
૩. 'કાલ લોકમાં દ્રવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેને ગુણ કેમ કહો છો ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)
૪. તે બંને પ્રકારની સૃષ્ટિઓ કૃપાથી ભગવાને કરેલી છે, તેથી પરંપરાની લીલારૂપ છે. (प्र)

તેમાં પણ જે જાતિરહિત[1], તામસ કાર્યનું નિમિત્ત, અથવા તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા તે પહેલી (રચી), તે આ શ્લોકથી કહે છે. પહેલાં (૧) અંધતામિસ્ર રચ્યું.

विषयः पुरुषश्चेति ज्ञाने कोटिद्वयं मतम् ॥
पुरुषे बोधकं चक्षुर्विषये व्यापिका प्रभा ॥ ८ ॥
अग्रे तदुभयाभावस्तेनान्धत्वं तमस्तथा ॥[2]

[3]જ્ઞાનમાં (૧) વિષય અને (૨) પુરૂષ એ બે પક્ષો મનાએલા છે. પુરૂષને જ્ઞાન કરાવનારૂં નયન છે, (અને) વિષયનું જ્ઞાન કરાવનાર (તેને) વ્યાપી રહેલું તેજ છે. આરંભમાં તે બંને (ચક્ષુ અને તેજ) ન હોવાથી, અંધાપો તેમજ અજ્ઞાન (થયાં[4]). કા. ૮½

ત્યાર પછી (૨) 'તામિસ્ર' (રચ્યું). (તેમાં) વિષયોમાં મોહ હોય છે, પરંતુ પોતાની અંદર (મોહ) હોતો નથી. 'આદિ રચનારે' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે તે) આરંભથીજ જગત્ રચનાર છે. જો તે આ પ્રમાણે ન રચે, તો જગતજ ઉત્પન્ન ન થાય.

आत्मानं वस्तुरूपं च यदि जानाति सर्वथा ॥ ९ ॥
अत्युत्कटश्चेत्कामः स्यात्तदा सृष्टिर्न चान्यथा ॥
न तच्छक्यं ब्रह्मणः स्याद्धरेरेव तथा भवेत् ॥ १० ॥

જો પોતાને અને વસ્તુનાં સ્વરૂપને સંપૂર્ણરીતે જાણે અને ઘણી પ્રબલ કામના હોય, તો (આ) સૃષ્ટિ રચાય[5], અને તેમ ન હોય તો ન (રચાય). તે બ્રહ્માથી થઈ શકે તેમ નથી. હરિથીજ તેમ થાય (થઇ શકે). કા. ૧૦[6]

ત્યારપછી (૩) મહામોહ (રચ્યો). વસ્તુનાં સ્વરૂપને જાણવા છતાં પણ, જેવી 'હું દેહ છું' (બુદ્ધિ) તેવી તે વિષય અને પોતે એક હોવાની બુદ્ધિ (મહામોહ છે). (૪) 'મોહ' તો '(આ) મારૂં છે' એવી બુદ્ધિ છે. (૫) તમઃ તો અજ્ઞાન છે, 'હું કોણ છું' તે (તમઃ બુદ્ધિવાળો) જાણતો નથી. [7]આ પાંચે અજ્ઞાનનાંજ કાર્યનાં નિમિત્તો છે.

अज्ञानं भगवच्छक्तिर्मायाकार्यमिहोच्यते ॥
चतुर्मुखे प्रविष्टा सा पञ्चधा निर्गता बहिः ॥ ११ ॥

---

૧. (નયન અને તેજના) અભાવરૂપ હોવાથી જાતિરહિત અને અધમ સ્વભાવની છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. આ દોઢ કારિકાઓથી 'અંધતામિસ્ર' નામ પડાવનાર વ્યુત્પત્તિ કહેલી છે. વૈષ્ણવ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે તમઃ એટલે અવિવેક, અંતઃકરણનો વિભ્રમ તે મોહ, ગામડીઆ ભોગના સુખની ઇચ્છા તે મહામોહ, મરણ તે અંધતામિસ્ર અને ક્રોધ તે તામિસ્ર. પાતંજલ શાસ્ત્રમાં અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને આસક્તિ એ પાંચ દુઃખ કહેલાં છે. વિષ્ણુસ્વામીએ અજ્ઞાન, વિપર્યાસ, ભેદ, ભય અને શોક એ પાંચ કહેલાં છે. (प्र)

૩. 'જ્ઞાનમાં' એટલે લૌકિક પદાર્થના જ્ઞાનમાં. (प्र)

૪. પ્રમેય (જાણવાનો પદાર્થ) અને પ્રમાતા (જાણનાર પુરુષ) ના ભેદથી બે પક્ષ કહેલા છે. પુરુષને જ્ઞાન કરાવનાર નયનની જરૂર છે. વિષયનું જ્ઞાન કરાવવા તેને વ્યાપી રહેલ તેજની જરૂર છે. તે બે (અંધતામિસ્ર રચ્યા પછી) ન રહેવાથી નયન વિના પુરૂષ અંધ થાય છે, અને તેજ વિના વિષય તમઃ એટલે અંધારામાં રહે છે. અભાવના પ્રકારથી અંધ અને તમઃ શબ્દના કારણરૂપ તે બે છે. (प्र)

૫. 'વિષયોમાં મોહ થાય, તેને તામિસ્ર કેમ કહે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ ખુલાસો કરે છે. પોતાનાં સ્વરૂપનું અને વિષયનાં સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન હોવા છતાં પણ જે ઘણી તીવ્ર કામનારૂપ બુદ્ધિ થાય, તે તામિસ્ર કહેવાય છે. (प्र)

૬. 'ભગવાનની પેઠે બ્રહ્મા રચે તો તેમનાથી કેમ ન થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र).

૭. 'આ' એટલે આવરણ (ઢાંકવાનું) અને વિક્ષેપ (અવ્યવસ્થા) કરાવનારી. (प्र)

ભગવાનની શક્તિ અજ્ઞાનને[1] અહિં 'માયાનું કાર્ય' કહેલ છે. બ્રહ્મામાં પ્રવેશ કરેલી તે (શક્તિ) પાંચ પ્રકારે (બ્રહ્મામાંથી) બહાર નીકળી. કા. ૧૧

તે પાંચે પ્રકારની દેવતાઓને રચાએલી જોઈને, (બ્રહ્માએ) તેમને જગત્ રચનાર તરીકે કામે ન લગાડી, પરંતુ 'મેં પણ આ સારૂં (કાર્ય) ન કર્યું' એમ વિચારી પોતાની જ નિંદા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

दृष्ट्वा पापीयसीं सृष्टिं नात्मानं बह्वमन्यत ॥
भगवद्ध्यानपूतेन मनसाऽन्यांस्ततोऽसृजत् ॥ ३ ॥
सनकं च सनन्दं च सनातनमथात्मभूः ॥
सनत्कुमारं च मुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ॥ ४ ॥

ઘણી પાપી સૃષ્ટિ જોઇને (બ્રહ્માએ) પોતાની અવગણના કરી. પછી ભગવાનનાં ધ્યાનથી પવિત્ર થએલાં મનથી બીજા (૧) સનક અને (૨) સનંદ અને (૩) સનાતન અને પછી ભગવાનથી ઉત્પન્ન થએલાએ (૪) સનત્કુમાર સદા બ્રહ્મચર્ય પાળનાર, ક્રિયારહિત મુનિઓને ઉત્પન્ન કર્યા. ૩–૪

પાપથી આવી (શ્લો. ૨ માં જણાવેલી) સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય. તેથી અપરાધ દૂર થાય તે માટે (બ્રહ્માએ) ભગવાનનું ધ્યાન કર્યું. તે (અર્થ) 'ભગવાનનાં ધ્યાનથી પવિત્ર થએલાં' વિશેષણથી કહેલો છે. 'બીજા' એટલે પહેલા(ની સૃષ્ટિ)થી જૂદા પ્રકારના. ૩

આ (સનક વિગેરે) ચાર ઉત્પન્ન થયા. આથી એમ (જણાવ્યું છે કે) આ કૃતયુગને સ્થાને છે, પહેલા(ની સૃષ્ટિ) કલિયુગને સ્થાને (હતી). 'પછી ભગવાનથી ઉત્પન્ન થએલાએ' શબ્દોથી (એમ જણાવ્યું છે કે) આ ચારની મધ્યે પણ સનત્કુમાર ઉત્તમ ભગવાનનો પૌત્ર હતો. આ સૃષ્ટિમાં ભગવાનના પૌત્રની સૃષ્ટિ મુખ્ય હોવાથી (બ્રહ્મા) 'ભગવાનથી ઉત્પન્ન થએલા' એમ કહેલું છે. 'આત્મા' એટલે ભગવાન. 'મુનિઓ, ક્રિયારહિત, સદા બ્રહ્મચર્ય પાળનાર' વિશેષણોથી સર્વના ત્રણ ગુણો કહેલા છે. તેમનાં કર્તવ્ય તરીકે માત્ર મનન એકલું જ હતું. (વેદના) ઉત્તરકાંડનો વિષયજ તેમણે કરવાનો હતો. પૂર્વકાંડનો વિષય (તેમણે કરવાનો) ન હતો, એમ 'ક્રિયારહિત' વિશેષણથી (કહેલું છે). વેદનો અભ્યાસ કરીને, વેદનો અર્થ જાણીને પણ, બહારના અભ્યાસ વિનાના, મનજ જેમને મુખ્ય હતું તેવા, માત્ર મનથીજ જે થઇ શકે, તેજ કરતા હતા, એવો અર્થ છે. 'સૃષ્ટિ પણ તેઓએ મનથી કેમ ન રચી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'સદા બ્રહ્મચર્ય પાળનાર' એ વિશેષણ કહેલું છે. મનથી પણ વીર્યદ્વારા સૃષ્ટિ (રચતા નહિ), પરંતુ તેમનું વીર્ય માનસ હતું, તે પણ ઉંચે ભગવાન પ્રતિ જનારૂં હતું, પરંતુ નીચે હલકી (સૃષ્ટિ) રચનારૂં ન હતું. ૪.

ઉપર ઉપરથી પુત્રોને ઉત્તમ જોઇને, લોકમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષાતનવાળા (બ્રહ્મા) એ પુત્રોને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું:—

तान् बभाषे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृजत पुत्रकाः ॥
तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः ॥ ५ ॥

પોતાથી ઉત્પન્ન થએલા (બ્રહ્મા)એ તે પુત્રોને કહ્યું કે 'હે પુત્રકો! પ્રજા ઉત્પન્ન કરો.' મોક્ષ ધર્મવાળા વાસુદેવમાં આસક્ત તેમણે તેની ઇચ્છા ન કરી. ૫.

---

૧. જેમ અમિત્ર એટલે મિત્રથી વિરુદ્ધ વર્તન કરનાર (શત્રુ), તેમ 'અજ્ઞાન' એટલે (માત્ર જ્ઞાન ન હોવું તે નહિ પરંતુ) આવરણ અને વિક્ષેપ કરાવનારી શક્તિ છે. તેનું બીજું નામ 'અવિદ્યા' છે, એમ જણાવવા આ કારિકાથી તેનો અર્થ કહેલો છે. (પ્ર)

'પ્રજા ઉત્પન્ન કરો' એમ (કહ્યું). [1]આમાં બ્રહ્માનું અજ્ઞાન ન હતું, પરંતુ '(પુત્રો) ભગવાનને ઉપયોગી થાય તેવીજ સૃષ્ટિ મનથી રચે' એવા વિચારથી 'ઉત્પન્ન કરો' એવી આજ્ઞા (કરી); તેમ ન હોય (બ્રહ્માનું અજ્ઞાન હોય), તો તે ક્રોધમાંથી મહાદેવ ઉત્પન્ન ન થાત.* 'પોતાથી ઉત્પન્ન થએલા' શબ્દનો અંત તો એટલા (વિષય)માં થાય છે કે, (બ્રહ્મા) ભગવાનની આજ્ઞા થાય ત્યાંસુધી રોકાયા નહિ, પરંતુ (તેમણે) પોતેજ આજ્ઞા કરી[2]. આજ્ઞા અવશ્ય (પાલન) કરવા યોગ્ય છે એમ જણાવવા 'હે પુત્રકો' એવું સંબોધન કરેલું. સંદેહ ન રહે તે માટે ('પુત્રક'માંનો) 'क' પ્રત્યય (પુત્ર શબ્દના) પોતાનાજ અર્થમાં યોજેલો છે. તેથીજ તે આજ્ઞા પ્રમાણે (પુત્રોએ) આચરણ ન કર્યું ત્યારે, ભગવાનનું કાર્ય ન કરેલ હોવાથી, ભગવાનના દ્વારમાં[3] ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો, તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે.

'ભગવાનનું કાર્ય પણ (કરવાની) ઇચ્છા કેમ ન કરી ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'મોક્ષ ધર્મવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. મોક્ષમાં નિવૃત્તિમાર્ગમાં પ્રસિદ્ધ જે ધર્મો (રહેલા છે તે), અથવા મોક્ષજ ધર્મ જેમનો (તેવા તેઓ હતા). તેઓ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટેજ ધર્મો આચરતા. 'ભગવાનનું કાર્ય કરવું તે પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે. તે તેમણે કેમ ન કર્યું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'વાસુદેવમાં આસક્ત' વિશેષણ યોજેલું છે. વાસુદેવ જ્ઞાન આપીને મોક્ષ આપનારા છે, તે (જ્ઞાન)નાં કાર્ય સૃષ્ટિ વિગેરેની તેમને જરૂર હોતી નથી. તેવા (સૃષ્ટિ રચનાર) ને કૈવલ્ય નામના મોક્ષરૂપ ફલ (પ્રાપ્ત) થતું નથી, પરંતુ ભગવાનનો સંતોષ (પ્રાપ્ત થાય છે). તેથીજ તેઓએ બ્રહ્માનાં તે વચન (પ્રમાણે આચરણ કરવા)ની ઇચ્છા ન કરી. ઇચ્છાજ ન કરી પરંતુ 'અમે (તેમ) કરશું નહિ' એવું વાક્ય પણ (બોલ્યા) નહિ. ૫.

सोऽवध्यातः सुतैरेवं प्रत्याख्यातानुशासनैः ॥
क्रोधं दुर्विषहं जातं नियन्तुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥

જેમણે આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરેલું છે તેવા પુત્રોએ એ પ્રમાણે અનાદર કરેલા તેમણે ઉત્પન્ન થએલા સહન ન થઈ શકે તેવા અતિશય ક્રોધને રોકવાનો આરંભ કર્યો. ૬.

તેથીજ (પુત્રો) શાંત રહેતાં, પહેલા અવિદ્યાની સૃષ્ટિથી ખેદ પામેલા, તે (ખેદ) શાંત થાય તે માટે આમને ઉત્પન્ન કર્યા, અને જ્યારે તેઓ પણ ઉપયોગી ન થયા, ત્યારે (બ્રહ્માને) ક્રોધ થયો, અને કાર્ય (સૃષ્ટિ રચવા)ની ક્રિયામાં રોકાએલા હોવાથી તે (ક્રોધ) પણ થોડો નહિ, પરંતુ અભિમાન અને (તેના) [4]કાર્યનો નાશ કરે તેવો, સહન ન થઈ શકે તેવો અતિશય (ક્રોધ થયો). પછી ક્રોધ ઉત્પન્ન થયા પછી વચ્ચે, 'ભગવાનનો શું અભિપ્રાય હશે ? આ સૃષ્ટિ કેમ રચતા નથી ?' એવી ભગવાનની ઇચ્છાના સંબંધવાળી બુદ્ધિ થઈ. પછી (બ્રહ્માએ) ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણ્યો. 'તામસ સૃષ્ટિની પછી ઉત્પન્ન કરેલા આ ભગવાનને ઉપયોગી આસુરી સૃષ્ટિજ ઉત્પન્ન કરશે, અને માનુષ સ્વભાવવાળા આ અહંતાના અધિકારી છે' એવો (ભગવાનનો) અભિપ્રાય જાણીને, (બ્રહ્માએ) ક્રોધને રોકવાનો આરંભ કર્યો. ૬.

પછી ભગવાનના ઇચ્છેલા કાર્યમાં ભગવાનના અંશે પાછલથી પ્રવેશ કરેલો હોવાથી, તે સમયે ઉત્પન્ન થએલો ક્રોધ તે કાર્યમાં આધિદૈવિક થયો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

---

૧. આમાં એટલે સનક વિગેરેને આજ્ઞા કરવામાં (प्र) * જૂઓ શ્લોક ૬ થી ૧૦.

૨. "'પોતાથી ઉત્પન્ન થએલા' શબ્દથી બ્રહ્માનો મહિમા જણાવ્યો, તેથીજ મહાદેવનું પણ માહાત્મ્ય છે એમ કહી શકાય. તેથી મહાદેવની ઉત્પત્તિથી બ્રહ્માને જ્ઞાન હતું એમ જણાતું નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. તે (પોતાથી ઉત્પન્ન થએલા) શબ્દનો અહંકાર દર્શાવવામાં જ ક્ષય થાય છે, તેથી તેનાથી મહાદેવનું માહાત્મ્ય દેખાડાતું નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'ભગવાનના દ્વારમાં' એટલે બે ભ્રમરોની મધ્યમાં. (प्र)

૪. (સનક વિગેરે) પુત્રો છે એવું અભિમાન, અને તેવા અભિમાનવાળો (બ્રહ્માનો) દેહ. (प्र)

धिया निगृह्यमाणोऽपि भ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः ॥
सद्योऽजायत तन्मन्युः कुमारो नीललोहितः ॥ ७ ॥

બુદ્ધિથી રોકવામાં આવતો હોવા છતાં તે ક્રોધ પ્રજાપતિની બે ભ્રમરોની મધ્યમાંથી તરત ભૂખરા રંગનો કુમાર ઉત્પન્ન થયો. ૭.

મનનાં (૧) જ્ઞાન અને (૨) ક્રિયા (એ) બે કાર્ય છે. તે પૈકી જ્ઞાનથી (બ્રહ્માએ ક્રોધને) રોકયો, ક્રિયાથી (રોકયો) ન હતો. તેથી ક્રિયાનો નાશ થએલો ન હોવાથી અને (બ્રહ્મા તેને) પોતાની અંદર શમાવવા શક્તિમાન ન હોવાથી બંનેનું[1] રક્ષણ થાય તે માટે, બે ભ્રમરોની વચમાં ભગવાનનાં આજ્ઞા ચક્રનું સ્થાન હોવાથી, ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર ભગવાનનો અંશ તે (ચક્ર) મારફત બહાર નીકળ્યો એમ 'બે ભ્રમરોની મધ્યમાંથી (ઉત્પન્ન થયો)' શબ્દથી કહેલું છે. 'તરત' એટલે તેજ ક્ષણે (ઉત્પન્ન થયો કારણ કે) બીજી ક્ષણે ક્રિયાથી પણ (તેને) રોકવામાં આવે. '**मन्युः**' એટલે ક્રોધ જ **नीललोहितः** ભૂખરા રંગનો (કુમાર ઉત્પન્ન થયો). ક્રોધનો રંગ સ્હેજ લાલ (અને) ભગવાનનો શ્યામ. બંને ભેગા થતાં ભૂખરો (રંગ) થાય છે. **कुत्सितः** અધમ છે **मारः** કામ જેનાથી તે (કુમાર), સ્વાભાવિક સૃષ્ટિ માટે ઉપયોગી કંદર્પનો નાશ કરનાર અને દૈત્યના કંદર્પને ઉત્પન્ન કરનાર (ઉત્પન્ન થયો). ૭.

પછી તે (કુમાર)નાં નામ પાડવામાં આવે તે માટે બહાર લીલાથી પરંતુ અંદરથી તો બધાએ (પ્રાણીઓ)ને દુઃખી જોઈને, તે રડ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स वै रुरोद देवानां पूर्वजो भगवान् भवः ॥
नामानि कुरु मे धातः! स्थानानि च जगद्गुरो! ॥ ८ ॥

દેવોમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલ તે ભગવાન ભવ ખરેખર રડ્યા. 'હે પિતા! હે જગતના ગુરુ! તમે મારાં નામો પાડો અને સ્થાનો કરો.' ૮.

તે તો દેવોમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલા. જેટલા આદિદૈવિકો ઉત્પન્ન થયા (તેઓમાં પહેલા ઉત્પન્ન થયા,), એવો અર્થ છે. તે તો ભગવાન છે, પણ જીવ અંશવાળા નથી. 'ભવ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેજ સર્વત્ર '**भवति**' હોય છે, કારણ કે [2]અહંકાર વિના કોઈપણ ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમજ દેહ વિના પણ (કોઈપણ ઉત્પન્ન થતું નથી),[2] તેથી જન્મ લેવામાં કારણ થએલ (આ) ભવ છે. (આનાં) ઉપાદાન (કારણ) હરિ, રજઃ બ્રહ્મા છે, તેથી બે અંશો સૂક્ષ્મ છે, અને આધારભૂત બધા વૈષ્ણવો છે. તેથી (આનો) દેહ ત્રણમૂર્તિવાળો છે.

રડવાનું કારણ પૂછતાં, તેણે ઉત્તર આપ્યો તે ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. (મારાં) નામો અને સ્થાનો (કરો). (તમે) જગત્ રચનારા હોવાથી સ્થાનો કરો, (અને) જગતના ગુરુ હોવાથી નામો પાડો. નામ વિના ભોગ અસ્પષ્ટ પ્રકારે થાય, તેથી નામ (પાડવા)ની પ્રાર્થના (કરી). ૮.

તેટલાથી જ પ્રસન્ન થએલા બ્રહ્માએ અધિક† પણ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इति तस्य वचः पाद्मो भगवान् परिपालयन् ॥
अभ्यधाद्भद्रया वाचा मा रोदीस्तत्करोमि ते ॥ ९ ॥

---

૧. 'બંનેનું' એટલે બ્રહ્માએ કરેલ રોકાણનું અને (૨) (કુમારની) ઉત્પત્તિનું (प्र). બંનેનું એટલે (૧) રોકાણનું અને (૨) બ્રહ્માના દેહનું, એવો અર્થ જણાય છે.

૨...૨ કાર્યમાત્રમાં ભવ વ્યાપી રહેલા હોવાથી, આ ભાગથી તે હયાત હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (प्र)

† પલીઓ માગેલ નહિ, છતાં આપી, તે અધિક કર્યું હોવાનું જણાય છે. છતાં આ ભવે ઇચ્છેલું હોવાથી, અભિપ્રાય જોતાં માગેલાથી અધિક આપ્યું નથી, એવો ભાવ જણાય છે.

કમલમાંથી ઉત્પન્ન થએલા ભગવાને તેનાં એવાં વચનનું પાલન કરતાં મનોહર વાણીથી કહ્યું કેઃ– 'તું રડ મા. તારા માટે તે કરૂં છું'. ૯.

તેનાં વચનનું પાલન કરતાં (બ્રહ્માએ તેનાં) નામો પાડ્યાં. (તેમનો) અભિપ્રાય તો એવોજ હતો કે ભોગ અસ્પષ્ટ રીતે જ કરવો યોગ્ય છે. બાલક રડે ત્યારે મનોહર વાણીથી (તેનું) સાંત્વન થાય, તેથી સાંત્વન કરતાં (તેને) કહ્યું. 'તું રડ મા' શબ્દોથી (રડવાની) મના કરી, કારણ કે તારૂં (તેનું) ઇચ્છેલું જ થવાનું છે. 'તારા માટે તે કરૂં છું' શબ્દોથી ગૂઢ અભિપ્રાય (જણાવ્યો) કે 'હું (તને) પત્નીઓ આપીશ, પછી તારી મેળે તે બધા (પ્રાણીઓ)ને ઉત્પન્ન કરીને (તારી) પોતાની સમાન કરજે'. તેથીજ (બ્રહ્માએ તેને) પત્નીઓ આપી. (ભવે) બે (પદાર્થો) માગેલ, અને એક (પત્નીઓ) ઇચ્છેલ. તેથી માગેલ તેથી વધારે આપેલ નથી. ૯.

સ્વભાવથી છૂપો હોવાથી, તારાં નામ ક્રિયાથીજ થશે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

यदरोदीः सुरश्रेष्ठ ! सोद्वेग इव बालकः ॥
ततस्त्वामभिधास्यन्ति नाम्ना रुद्र इति प्रजाः ॥ १० ॥

હે ઉત્તમ દેવ ! જે કારણથી દુઃખી બાલકની પેઠે તું રડ્યો, તેથી પ્રજાઓ તને 'રુદ્ર' નામથી ઓળખશે. ૧૦.

यत् જે કારણથી તું રડ્યો, તેથી 'જે રડ્યું તે રુદ્રનું રુદ્રપણું છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (તું) 'રુદ્ર' છે. ('**रुद्र**' શબ્દમાંનો) **रक्** (**अ**) પ્રત્યય અહિં ઔણાદિક કર્તા (રુદન કરનાર)ના અર્થમાં (યોજાએલ છે). 'હે ઉત્તમ દેવ!' એવું સંબોધન હોવાથી (આ ભવ) રુદ્રના સમૂહમાંના નથી, કારણ કે તે (રુદ્રો) દેવોજ છે, ઉત્તમ (દેવો) નથી. "(ભવે) પ્રાર્થના કરી છતાં જેમ 'પ્રાર્થક' એવું નામ ન પાડ્યું, તેમ 'રુદ્ર' એવું પણ ન પાડવું જોઇએ" એવી શંકા થાય, તેથી 'દુઃખીની પેઠે' શબ્દો યોજેલા છે. દુઃખવાળો તે દુઃખી. ચિત્તનું વ્યાકુલપણું દુઃખ છે. રડવાથી કાયા વાણી અને મનની ક્રિયા થઈ, તેથી (તેનાથી) નામ પડ્યું. આંસુ પડ્યાં એ કાયાની, શબ્દ (ઉચ્ચાર્યા) એ વાણીની, (અને) દુઃખ મનની એવી (ક્રિયા થઈ). જો કે (રડવામાં ભવનો) અભિપ્રાય‡ જૂદો હતો, છતાં પણ અનુકરણ તેવું (દુઃખી બાલકનું) કર્યું, તેથી લોકમાં તેવું જ નામ (પડશે). તે (અર્થ) 'પેઠે' શબ્દથી કહેલો છે. 'હું સર્વરૂપ હોવાથી મારૂં રક્ષણ કરવા કરેલું રૂપ સર્વ જગતમાં પ્રસિદ્ધ થાઓ' એવો (તારો અભિપ્રાય હોવાથી[1]), 'રુદ્ર' એ નામથી બધા લોકો (તને) ઓળખશે. ક્રિયા કરવાથી અને (રડતા બાલકનું) અનુકરણ કરવાથી તને નામ પ્રાપ્ત થએલું છે, અને તેમ હોવાથી[2] (રુદ્રલોકમાં) અપ્રકટ જ રહે. તેથી 'નામથી (ઓળખશે)' એમ કહેલું છે. ૧૦.

નીચેના શ્લોકોમાં નામના સમાનપણાને લીધે તેમના અગીઆર સ્થાનો જણાવે છેઃ—

हृदिन्द्रियाण्यसुर्व्योम वायुरग्निर्जलं मही ॥
सूर्यश्चन्द्रस्तपश्चैव स्थानान्यग्रे कृतानि मे ॥ ११ ॥
मन्युर्मनुर्महेशानो महान् शिवः ऋतुध्वजः ॥
उग्ररेता भवः कालो वामदेवो धृतव्रतः ॥ १२ ॥
धीर्वृत्तिरुशनोमा च नियुत्सर्पिरिलाम्बिका ॥
इरावती सुधा दीक्षा रुद्राण्यो रुद्र ते स्त्रियः ॥ १३ ॥

---

‡ આ અભિપ્રાય (રડવાનું કારણ) પાછળ શ્લોક ૮ ના આભાસમાં જણાવેલું છે.

૧. 'રડવાનો અભિપ્રાય જૂદો હોય તો નામ પાડવાની પ્રાર્થના કરવાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (એ) પ્રાર્થનાનું) પ્રયોજન સ્વરૂપને છૂપું રાખવાનુંજ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'તેમ હોવાથી' એટલે અનુકરણને લીધે નામ પડેલું હોવાથી, તું સ્વરૂપથી અપ્રકટ જ રહીશ, એટલે તારૂં ઇચ્છેલું સિદ્ધ થશે, એવો અર્થ છે. (प्र)

गृह्णैतानि नामानि स्थानानि च सयोषणः ॥
आभिः सृज प्रजा बह्वीः प्रजानामसि यत्पतिः ॥ १४ ॥

હૃદય, ઇંદ્રિયો, પ્રાણ, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, સૂર્ય અને ચંદ્ર તેમજ તપ (એ) સ્થાનો પહેલાં (તારા માટે) મેં કરેલાં છે. મન્યુ, મનુ, મહેશાન, મહાન, શિવ, ઋતુધ્વજ, ઉગ્રરેતા, ભવ, કાલ, વામદેવ (અને) ધૃતવ્રત (તારાં નામો છે). હે રુદ્ર! ધી, વૃત્તિ, ઉશના, ઉમા, નિયુત્, સર્પિ, ઇલા, અંબિકા, ઇરાવતી, સુધા (અને) દીક્ષા (એ) રુદ્રાણીઓ તારી સ્ત્રીઓ છે. સ્ત્રીઓ સહિત તું આ નામો અને સ્થાનો ગ્રહણ કર, આમનાથી ઘણી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કર, કારણ કે તું પ્રજાઓનો પતિ છે. ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪.

हृत् એટલે હૃદય; અને ઇંદ્રિયો. **असुः** પ્રાણ. **व्योम** આકાશ. (દેહને) કષ્ટ આપવું વિગેરે તપ. જીવોની અંદરના (પહેલા ત્રણ), બહાર (પછીના) પાંચ મહાભૂતો, બહાર દિવસ અને રાત્રિએ પ્રકાશ આપનારા (બે), અંદરનું તપ એવાં (અગીઆર સ્થાનો કરેલાં છે).

प्रकाशकमुपादानं करणं च हरासनम् ।
नामानि भार्याः सिद्ध्यर्थं रुद्राणां गणभेदतः ॥ १२ ॥

રુદ્રોનાં સમૂહના ભેદને લીધે પ્રકાશ કરનારા, ઉપાદાન (કારણ), અને[1] સાધન હરના રહેવાનાં સ્થાન, નામો, અને પત્નીઓ (સૃષ્ટિરૂપ કાર્ય) સિદ્ધ[2] થાય તે માટે (કરેલાં છે). કા. ૧૨.

મન્યુ વિગેરે (રુદ્રનાં) નામો છે. (મહેશાનને બદલે) મહિનસ હોવાનું કેટલાક કહે છે. ધી વિગેરે સ્ત્રીઓ છે; અથવા ધી, વૃત્તિ, અસહા, ઉમા, એવો પાઠ છે. 'રુદ્રાણીઓ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) આ તારી સાથે ઉત્પન્ન થએલી સ્ત્રીઓ છે. આકારદ્વારા નામ ગ્રહણ થાય, તેથી અગીઆર સ્થિતિઓ ગ્રહણ કરવાની અથવા અગીઆર આકૃતિ ગ્રહણ કરવાનું કહેલું છે. **सयोषणः** એટલે પત્નીઓ સાથે. '**सयोषणः**' શબ્દ વૈદિક છે. આમનાથી ઘણી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કર, કારણ કે તું પ્રજાઓનો પતિ છે, પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા(ના કાર્ય)માં અધિકારી તરીકે પ્રકટ થએલો છે. ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪.

પોતે ઇચ્છેલુંજ બ્રહ્માએ કહેલું હોવાથી, (રુદ્રે) તેમજ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

इत्यादिष्टः स गुरुणा भगवान्नीललोहितः ॥
सत्त्वाकृतिस्वभावेन ससर्जात्मसमाः प्रजाः ॥ १५ ॥

ગુરુએ એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરેલા તે ભગવાન નીલલોહિતે બલ, આકૃતિ અને સ્વભાવથી પોતાની સમાન પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી. ૧૫.

'ગુરુઓની આજ્ઞાના સંબંધમાં વિચાર કરવો યોગ્ય નથી' એ નિયમ પ્રમાણે (પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી), ગુરૂએ (એમ જણાવ્યું છે કે) સ્ત્રીઓ સાથે (પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી). તેમ કરવું તે (ભવે) ઇચ્છેલું ન હતું. 'ભગવાન' શબ્દ એમ સૂચવે છે કે તેવાઓમાંજ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોય છે. 'નીલલોહિત' એ રુદ્રનું અસાધારણ નામ છે. 'સત્ત્વ' એટલે બલ, નીલલોહિતપણું એ આકૃતિ અને તામસ સ્વભાવ—એ બલ આકૃતિ અને સ્વભાવ—એવા ત્રણથી પોતાની સમાન પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી. ૧૫.

'પછી શું થયું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

रुद्राणां रुद्रसृष्टानां समन्ताद् ग्रसतां जगत् ॥
निशाम्यासंख्यशो यूथान्प्रजापतिरशङ्कत ॥ १६ ॥

---

૧. 'અને' શબ્દથી તપનો સમાવેશ કરેલો છે (પ્ર) પહેલા ત્રણ પ્રકાશ કરનારા, પછી પાંચ મહાભૂતો ઉપાદાન કારણ, અને સૂર્ય અને ચંદ્ર કરણ=સાધન કહેલાં છે.

૨. આથી એમ જણાવ્યું છે કે રુદ્રોનો સમૂહ મૂલ રુદ્રના વ્યૂહરૂપ છે. તેથી જ પાંચમા સ્કંધમાં 'સાંકર્ષણ નામનો આગીઆરમા વ્યૂહરૂપ રુદ્ર' એમ કહેલું છે. (પ્ર)

સર્વ તરફથી જગતને ગળી જતા, રૂદ્રે ઉત્પન્ન કરેલા રૂદ્રોના અસંખ્ય ટોળાંઓ જોઇને પ્રજાપતિને ભય થયો. ૧૬.

સંહાર કરવામાં ઉપયોગી એકજ રુદ્રને ઉત્પન્ન કરવામાં કામે લગાડેલ. તેણે પોતાનાં કાર્યને અટકી* પડેલું જોઈને, પોતાનાં કાર્યોથી સંહાર કરવા માંડ્યો; ત્યારે (તે) કાર્યો ઘણાં હોવાથી કાલે રચેલી[1] બધીએ સૃષ્ટિઓનું તેઓ ભક્ષણ કરવા લાગ્યા, બધાએને પોતાની અંદર પ્રવેશ કરાવીને ખાઈ જવા લાગ્યા. ભૂમિ વિગેરે જડ (પદાર્થો)ને પણ સર્વ તરફથી જગતને ગળી જતા રૂદ્રે ઉત્પન્ન કરેલા રૂદ્રોનાં અસંખ્ય ટોળાંઓ જોઇને, પ્રજાપતિને ભય થયો કે તેઓ મને પણ ગળી જશે. ૧૬.

પોતાનું ભક્ષણ કરશે એવા ભયથી પ્રજાપતિએ (ભવને નીચે પ્રમાણે) કહ્યું:—

अलं प्रजाभिः सृष्टाभिरीदृशीभिः सुरोत्तम! ॥
मया सह दहन्तीभिर्दिशश्चक्षुर्भिरुल्बणैः ॥ १७ ॥

હે ઉત્તમ દેવ! ક્રૂર ચક્ષુઓથી મારી સાથે દિશાઓને બાળતી આવી પ્રજાઓ રચવાનું બંધ કરો. ૧૭

આવી પ્રજાઓ રચવાનું બંધ કરો, હવેથી આવી પ્રજાઓ ન રચશો, એવો અર્થ છે. 'હે ઉત્તમ દેવ!' સંબોધનથી (પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાથી થતી) જીવની સ્થિતિ (દર્શાવી છે). (તમે) ઉત્તમ દેવ હોઇને, દેહના ભાવથી સૃષ્ટિ રચો તે યોગ્ય નથી, એવો ભાવ છે. 'તેઓનો શું દોષ?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધથી દોષ રહે છે. તેઓ દશ દિશાઓ બાળે છે. વળી બાળવામાં તેઓને અગ્નિની જરૂર પડતી નથી, પરંતુ ચક્ષુઓથીજ (બાળે છે). 'ક્રૂર' એટલે ક્રૂર હોવાથી ભય ઉત્પન્ન કરાવનારા (ચક્ષુઓથી બાળે છે). આથી એમ સૂચવેલું છે કે (રૂદ્રો) સામા મુખ રાખી રહેલ ન હોય, છતાં પણ બીજો પણ તેમને જૂએ ત્યારે ભયથી પણ મરણ પામે છે. ૧૭.

'ત્યારે શું કરવું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

तप आतिष्ठ भद्रं ते सर्वभूतसुखावहम् ॥
तपसैव यथापूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवान् ॥ १८ ॥

સર્વ પ્રાણીઓને સુખ ઉપજાવે તેવું તપ કરો. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. તમે તપથીજ પહેલાનાં જેવું આ વિશ્વ રચશો. ૧૮.

તપ કરવા છતાં તમને દુઃખ નહિ થાય, એમ 'તમારૂં કલ્યાણ થાઓ' શબ્દોથી કહેલું છે. 'સર્વ પ્રાણીઓને સુખ ઉપજાવે તેવું' વિશેષણનો એવો અર્થ છે કે તપ પણ સૃષ્ટિની પેઠે લોકોને પીડા કરાવે તેવું ન કરવું, પરંતુ બધા પ્રાણીઓને સુખજ ઉપજાવે તેવું' સાત્વિક (તપ) કરવું. 'તેથી શું (ફલ) થાય?' એવો પ્રશ્ન કરે, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. પહેલાં તામસ કલ્પમાં શિવ પ્રજા ઉત્પન્ન કરતા હતા. તે પ્રજા તામસ થતી હતી, પણ લોકને અનુસરતી હતી. તેવી પ્રજાઓનો આ કલ્પમાં પણ ઉપયોગ હોવાથી તેમ (વિશ્વ રચવાનું) કહેલું છે. ૧૮.

વળી પ્રજા ભલે ન ઉત્પન્ન થાય, છતાં પણ સાત્વિક તપ કરવામાં આવે ત્યારે ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तपसैव परं ज्योतिर्भगवन्तमधोक्षजम् ॥
सर्वभूतगुहावासमञ्जसा विन्दते पुमान् ॥ १९ ॥

---

* રુદ્રનું કાર્ય સંહાર કરવાનું છે; તેને બદલે તેને ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું. તેથી તેવું કાર્ય તેનાથી ન થયું, એટલે પોતાનાં કાર્યો—પોતે ઉત્પન્ન કરેલા રુદ્રો-થી તેમણે સંહાર કરવા માંડ્યો, એવો ભાવ જણાય છે.

૧. બ્રહ્માએ તે સમયે સૃષ્ટિ રચેલી ન હતી. તેથી દશમા અધ્યાયમાં જણાવેલી કાલે રચેલી સૃષ્ટિઓજ હોવાથી આમ કહેલું છે. (प्र)

જેમનું ઇંદ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવા, પરં જ્યોતિ, સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેનારા ભગવાનને પુરુષ તપથી જ સ્હેલાઈથી પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૯.

કારણ કે બ્રહ્મા પોતાના જ્ઞાનના પ્રકારથી શાસ્ત્રાર્થ કહે છે. 'પરં જ્યોતિ' એટલે જ્યોતિઓનો* પણ પ્રકાશ કરનાર. તેથી તેમનું જ્ઞાન થતાં, સર્વ વસ્તુઓનું સત્ય સ્વરૂપ જણાય છે, કારણ કે તે સંપૂર્ણરીતે સર્વ વસ્તુઓના સત્ય સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરનારા છે. 'ભગવાન' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે તેમનાથી બીજું (કાંઈ) જાણવા યોગ્ય નથી. 'જેમનું ઇંદ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવા' વિશેષણથી (તેમને જાણવાનું) બીજું સાધન નથી એમ કહેલું છે. 'સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેનારા' વિશેષણથી (તે) સ્હેલાઇથી પ્રાપ્ત થાય તેવા, જરૂરી અને કષ્ટથી જ્ઞાન થાય તેવા હોવાનું (કહેલું છે.) આવા (ભગવાન) તપથી પ્રાપ્ત થાય છે, એ તપનું માહાત્મ્ય છે. 'अञ्जसा' એટલે સ્હેલાઈથી. 'પુરુષ' એટલે દોષોનો ઢગલો. ૧૯.

બ્રહ્માએ એવો ઉપદેશ કર્યો ત્યારે રૂદ્રે જે કર્યું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

मैत्रेय उवाच મૈત્રેય કહે છેઃ–

एवमात्मभुवादिष्टः परिक्रम्य गिरां पतिम् ॥
बाढमित्यमुमामन्त्र्य विवेश तपसे वनम् ॥ २० ॥

બ્રહ્માએ એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરાએલાએ વાણીના પતિની પ્રદક્ષિણા કરી 'બહુ સારૂં' એમ આમને કહી, તપ (કરવા) માટે વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૦.

'आत्मभुवा' એટલે બ્રહ્માએ. 'વાણીના પતિ' એટલે ગુરુ. 'બહુ સારૂં' શબ્દથી (આજ્ઞાને) પ્રમાણ કરી. હવેથી મને પણ તે કબુલ છે, એવો ભાવ છે. 'ભલે તેમ થાઓ' એવો અર્થ છે. 'આમને' એટલે બ્રહ્માને (કહી), તપ કરવા માટે તપોવનમાં પ્રવેશ કર્યો, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક[1] તામસી સૃષ્ટિઓ કહી. ૨૦.

પછી બીજા પ્રકારથી રાજસી સૃષ્ટિઓ રચી, તેમનું નિરૂપણ કરવાનો નીચેના શ્લોકથી આરંભ કરે છેઃ—

अथाभिध्यायतः सर्गं दश पुत्राः प्रजज्ञिरे ॥
भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसन्तानहेतवः ॥ २१ ॥

પછી ભગવાનની શક્તિવાળા (બ્રહ્મા)એ સૃષ્ટિનું ધ્યાન ધરતાં લોકની પરંપરા કરનારા દશ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. ૨૧.

પહેલાં 'હું કર્તા છું' એવા અભિમાનથી (બ્રહ્મા) સૃષ્ટિ રચતા હતા. અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી, (૧) પાંચ વિભાગવાળી તામસી (૨) પછી અહંકારમાં ભગવાનનું ધ્યાન થતાં ચિત્ત શુદ્ધ થયું ત્યારે રાજસી[2] સૃષ્ટિ અને (૩) તે બંનેનો નભાવ થાય તે માટે સાત્ત્વિક[3]–એવી ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. હવે 'આ સૃષ્ટિ કેમ થશે ?' એમ (બ્રહ્માએ) સૃષ્ટિનુંજ ધ્યાન ધર્યું, ત્યારે સૃષ્ટિ ભગવદ્રૂપ હોવાથી, તે સૃષ્ટિ દશ પ્રકારની ઉત્પન્ન થઈ એમ કહે છે. નવ ત્રણ ગુણવાળા, (અને) એક ગુણાતીત–નામમાં છેલ્લો અને નિરીક્ષણમાં પહેલો–કહેશે. તેઓ ચિંતાનો ત્યાગ કરાવનારા હોવાથી દુઃખનું નિવારણ કરતા હોવાથી પુત્રો છે. 'માત્ર ધ્યાન કરવાથી આ પુત્રો કેમ ઉત્પન્ન થયા ?' એવો પ્રશ્ન થાય,

---

* સૂર્ય ચંદ્ર વિજળી વિગેરે જ્યોતિઓ છે.

૧. રુદ્રે જે રુદ્રો ઉત્પન્ન કર્યા તેને આધિભૌતિક, ગણરુદ્રો (રુદ્રોના સમૂહો) ને આધ્યાત્મિક અને નીલરુદ્ર (નીલલોહિત) ને આધિદૈવિક જાણવા. (प्र)

૨. 'રાજસી' એટલે સનક વિગેરેની સૃષ્ટિ, મનુષ્ય હોવાને લીધે રાજસી હતી. (प्र)

૩. 'સાત્વિકી' એટલે રુદ્રની સૃષ્ટિ. તે દેવ હોવાથી સાત્વિક હતી. (प्र)

તેથી 'ભગવાનની શક્તિવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. જે ભગવાનની ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ, અથવા ઉત્પન્ન કરનારની શક્તિ, તેજ પુત્રો તરીકે પ્રકટ થઈ, એવો અર્થ છે. (ધ્યાન ધર્યું) ત્યારે તે શક્તિએજ તેમને ઉત્પન્ન કર્યા. ભગવાનની શક્તિએ ઉત્પન્ન કરેલામાં જે સરસાઈ છે તે 'લોકની પરંપરા કરનારા' વિશેષણથી કહેલી છે. લોકની એટલે મનુષ્યની સંસાર ચાલે ત્યાંસુધીની પરંપરા–કલ્પના અંતસુધી સંતતિનો પ્રવાહ–(કરનારા થયા), કારણ કે ભગવાનની શક્તિ વિના બીજાથી પ્રવાહ કરી શકાતો નથી. ૨૧.

તેઓની નીચેના શ્લોકમાં નામથી ગણત્રી કરે છે:—

मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥
भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः ॥ २२ ॥

મરીચિ અત્રિ અને અંગિરા, પુલસ્ત્ય પુલહ ક્રતુ, ભૃગુ વસિષ્ઠ અને દક્ષ. તેઓમાં દશમો નારદ (હતો). ૨૨.

મરીચિ વિગેરે ત્રણ સાત્વિક, વચલા ત્રણ તામસ, ભૃગુ વિગેરે ત્રણ રાજસ (હતા). 'તેઓમાં દશમો' એમ (નારદ) ગુણાતીત હતો એમ જણાવવા જૂદા પ્રકારથી કહેલ છે. ૨૨.

નીચેના શ્લોકમાં અવયવોમાંથી તેઓની ઉત્પત્તિ (થયાનું) કહે છે:—

उत्संगान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयंभुवः ॥
प्राणाद्वसिष्ठः संजातो भृगुस्त्वचि करात्क्रतुः ॥ २३ ॥
पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोर्ऋषिः ॥
अङ्गिरा मुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् ॥ २४ ॥

નારદ ખોળામાંથી ઉત્પન્ન થયો, દક્ષ સ્વયંભૂના અંગુઠામાંથી ઉત્પન્ન થયો. વસિષ્ઠ પ્રાણમાંથી સારી રીતે ઉત્પન્ન થયો, ભૃગુ ત્વચામાં, ક્રતુ હાથમાંથી, પુલહ નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયો. પુલસ્ત્ય ઋષિ બે કાનમાંથી, અંગિરા મુખમાંથી, અત્રિ બે આંખમાંથી (અને) મરીચિ મનમાંથી ઉત્પન્ન થયો. ૨૩–૨૪.

નારદ ઉપર પ્રીતિ હોવાથી (તેને) ખોળામાંથી ઉત્પન્ન કર્યો (તે) ભગવદીય હોવાથી (તેને) લાડ લડાવતાં (ઉત્પન્ન કર્યો). દક્ષ પોતાની (બ્રહ્માની) સમાન છે એમ જણાવવા (તેને) અંગુઠામાંથી (ઉત્પન્ન કર્યો). 'સ્વયંભૂના' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) બ્રહ્માની પેઠે તેને પણ અભિમાન હતું. બહાર અને અંતરના ભેદથી—જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળા અંદરના, મધ્યે રહેનારા રાજસ, (અને) બહારના તામસ, એવા ભેદથી–બીજાઓને યોગ્ય રીતે ઉત્પન્ન કર્યા. દશ પ્રકારના પ્રાણમાંથી વસિષ્ઠ 'સારી રીતે ઉત્પન્ન થયો' એમ છેવટ સુધી તેના વંશજો ઉત્તમજ હોવાનું કહ્યું. ભૃગુ બહારનો, ક્રતુ પણ (તેવો અને) પુલહ પણ (તેવો). પુલસ્ત્ય બંને વંશો* ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, 'બે કાનમાંથી' (ઉત્પન્ન થયો) એમ કહેલું છે. (તે) વેદના સંબંધવાળો હોવાથી (તેનામાં) દૈત્યપણું ન હતું એમ જણાવવા 'ઋષિ' કહેલ છે. તેમ ન હોત તો (તે) મધુ અને કૈટભના¶ જેવો કોઈક થાત. અંગિરા મુખમાંથી (ઉત્પન્ન થયો). અત્રિ આંખમાંથી (ઉત્પન્ન થયો), તેણે પણ જ્ઞાની અને યોગી§ પુત્રરૂપ બંને પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. મરીચિએ પણ 'જે બેથી આ જગત્ ભરપૂર થયું' વાક્ય પ્રમાણે બંને પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી, તેથી મન પણ બે પ્રકારનું છે. ૨૩–૨૪.

એ પ્રમાણે દશ પુત્રો કહીને, તેઓમાં રહેલા સ્વરૂપથી બીજા નવ સગુણ (પુત્રો) ઉત્પન્ન કર્યા એમ કહે છે. તેમાં આગળના અને પાછલના ભેદથી ધર્મ અને અધર્મ (ઉત્પન્ન કર્યા), અને તેઓનાં કાર્ય (અનુક્રમે) મુક્તિ અને સંસાર છે એમ (કહે છે). નીચેના શ્લોકમાં ધર્મ અને અધર્મનું નિરૂપણ કરે છે:—

* અગસ્ત્ય અને વિશ્રવા તેના પુત્રો હતા. અગસ્ત્યથી ઋષિવંશ અને વિશ્રવાથી દૈત્યવંશ થયા.

¶ વિષ્ણુના કાનના મેલમાંથી આ બે દૈત્યો ઉત્પન્ન થએલા.

§ દત્ત દુર્વાસા અને સોમ એ ત્રણ અત્રિના પુત્રો હતા.

धर्मः स्तनाद्दक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयम् ॥
अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः ॥ २५ ॥

જ્યાં નારાયણ પોતે (રહે છે) તે જમણાં સ્તનમાંથી ધર્મ (ઉત્પન્ન થયો). જેમાંથી લોકમાં ભય કરનાર મૃત્યુ થાય છે તે અધર્મ પીઠમાંથી (ઉત્પન્ન થયો). ૨૫.

જે ધર્મમાં નારાયણ પ્રકટ થયા[1], તે જમણાં સ્તનમાંથી (ઉત્પન્ન થયો). ધર્મ સ્વભાવથી હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે પૈકી પ્રવૃત્તિ (કરાવવાના) સ્વભાવવાળો (ધર્મ) ડાબી તરફના હૃદયમાંથી, પણ જ્ઞાનથી ભરપૂર ભગવદ્રૂપ (ધર્મ) જમણાં સ્તનમાંથી (ઉત્પન્ન થાય છે[2]). 'પોતે' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે આ ધર્મ નારાયણ) પોતે હોવાથી મોક્ષરૂપ છે. અધર્મમાં ભેદ ન હોવાથી, 'પીઠમાંથી' એમ સામાન્ય રીતે કહેલ છે. તેમાં ભગવાનના અંશરૂપ નાશ કરનાર મૃત્યુ પ્રકટ થએલ છે. 'લોકમાં ભય કરનાર' વિશેષણથી તેનું પેટા-કાર્ય (કહેલું છે). આથી એમ (જણાવેલું છે કે) ભયનું કારણ અધર્મજ હોવાથી, ભયથી અધર્મ (હોવા)નું જ્ઞાન થાય છે. ૨૫.

બીજા છ (ઉત્પન્ન થએલા) નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

हृदि कामो भ्रुवः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् ॥
आस्याद्वाक् सिन्धवो मेढ्रान्निर्ऋतिः पाय्वपाश्रयः ॥ २६ ॥

હૃદયમાં કામ, ભ્રમરમાંથી ક્રોધ, નીચેના હોઠમાંથી લોભ, મુખમાંથી વાણી, લિંગમાંથી સમુદ્રો (અને) પાયુના આધાર વિનાનો વિનાશ (પાયુમાંથી) ઉત્પન્ન થયા. ૨૬.

કામ ક્રોધ અને લોભ તથા વાણી સમુદ્રો અને વિનાશ (છ ઉત્પન્ન થયા). તેમાં વિનાશ પાયુના આધાર વિનાનો છે, કારણકે તે (પાયુ) (મલનો) ત્યાગ કરનાર (હોઈ) સ્થિર સ્વભાવવાળો નથી, તેથી તે આધાર થતો નથી. કામ વિગેરે (ત્રણ) સૃષ્ટિ અને પ્રલયના ગુણવાળા છે, જ્યારે વાણી સમુદ્ર અને વિનાશ મર્યાદાના ગુણવાળા છે. ૨૬.

छायायाः कर्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः ॥
मनसो देहतश्चेदं जज्ञे विश्वकृतो जगत् ॥ २७ ॥

છાયામાંથી દેવહૂતિનો પતિ સમર્થ કર્દમ ઉત્પન્ન થયો. વિશ્વ રચનારના દેહ અને મનમાંથી આ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે. ૨૭.

છાયા પણ પ્રતિસૃષ્ટિરૂપ[3] હોવાથી પુષ્ટિમાં ઉપયોગી થાય તેવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનારી છે; તેથી તેનું નિરૂપણ (આ) પછીના પ્રકરણમાં વિસ્તારથી કરશે.

स्वप्नश्छाया तमश्चैव मायाऽविद्या भ्रमस्तथा ॥
तिरोभूतेन हरिणा सृज्यन्ते प्रतिसर्गजाः ॥ १३ ॥

સ્વપ્ન અને છાયા, તેમજ તમઃ, માયા અવિદ્યા તથા ભ્રમ તિરોહિત થએલા હરિએ પ્રતિસર્ગમાં ઉત્પન્ન થએલા બનાવેલા[4] છે. કા. ૧૩.

---

૧. આ ધર્મનું કાર્ય કહેલું છે. (प्र)
૨. 'જેમનું હૃદય ધર્મ છે' એ વાક્યનો વિચાર કરી, ધર્મના વિભાગો કરેલા છે. (प्र)
૩. છાયાની સૃષ્ટિ (પ્રતિસૃષ્ટિ)માં દેહનો સંબંધ ન હોવાથી, રજનો સંબંધ થોડોજ હોવાથી, તેનાથી પુષ્ટિમાં ઉપયોગી થાય તેવી સૃષ્ટિ રચાય છે એમ જણાય છે. (प्र)
૪. (છાયા સિવાયની) બીજી પ્રતિસૃષ્ટિમાં નોટ ૩ માં જણાવેલ ગુણ નથી એમ જણાવવા આ કારિકા કહી છે (प्र) છાયા પ્રતિસૃષ્ટિ છે એમ જણાવવા કારિકા કહેલી જણાય છે. બીજી પ્રતિસૃષ્ટિઓ તેનાથી જૂદા ગુણવાળી હોવાનું કહેલ નથી.

તેથીજ[1] કર્દમની પ્રસિદ્ધિ પત્નીને લીધે છે. તેમાં* સ્ત્રી મુખ્ય છે. તેમાં તપ અને ભગવાનનું આરાધન સ્ત્રી (પ્રાપ્તિ) માટેજ (કરેલાં) છે; અને સ્ત્રીની મુક્તિ થાય છે. પ્રકરણ પણ સ્ત્રીનું છે. આ (સર્વ) સૂચવવા 'દેવહૂતિના પતિ' એમ કહેલું છે. દેવાનાં દેવોને हूतिः આમંત્રણ કર્યું જેણે[2] તે (દેવહૂતિ).

यथा यजिर्देवमार्गे तथा स्त्री दैत्यपक्षके ॥

જેમ દેવમાર્ગમાં પૂજન છે, તેમ દૈત્યના પક્ષમાં સ્ત્રી[2] છે. કા. ૧૩½.

(કર્દમ) દેવસૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી, પછી સ્વાતંત્ર્ય (પ્રાપ્ત કરશે), તેનો (સ્ત્રીનો) ત્યાગ કરશે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરી, ઉત્તરાર્ધથી ઉપસંહાર કરે છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) છાયાથી પણ (જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે). ૨૭.

કારણદશામાં જે અભિમાન હોય તેના કરતાં કાર્ય થયા પછીનું અભિમાન વધારે હાનિ કરનારૂં હોવાથી આ સૃષ્ટિની પ્રતિછાયારૂપ બીજી[3] સૃષ્ટિ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી બીજાં ઉપાખ્યાનનો આરંભ કરે છેઃ—

वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयंभूर्हरतीं मनः ॥
अकामां चकमे क्षत्तः सकाम इति नः श्रुतम् ॥ २८ ॥

હે સંયમી! સ્વયંભૂએ કામવાળા થઈ મન હરતી કોમલ અંગવાળી કામનારહિત પુત્રી વાણીની કામના કરી એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૨૮.

अविद्या प्रथमं सृष्टा अभिमानस्तथोद्गतः ॥ १४ ॥
सृष्टौ च सर्वे पुरुषा वागेका स्त्री सरस्वती ॥

પહેલાં અવિદ્યા રચી, અને તેથી અભિમાન પણ ઉત્પન્ન થયો. વળી સૃષ્ટિમાં બધા પુરૂષો (રચેલા), વાણીરૂપ સરસ્વતી એકલી સ્ત્રી (રચેલી). કા. ૧૪½.

लौकिकी साऽत्र विज्ञेया सा वेदेऽपि तिरोहिता ॥ १५ ॥
तिरोधानप्रवृत्त्यर्थं चरित्रमिदमुच्यते ॥

અહિં તે લૌકિક[5] (હોવાનું) જાણવું. તે વેદમાં પણ તિરોહિત થએલી[6]. તિરોહિત થવાની પ્રવૃત્તિનું કારણ (જણાવવા) માટે આ ચરિત્ર કહેવામાં આવે છે. કા. ૧૫½.

सत्यसृष्टौ प्रवेशो हि तिरोभूता न सा भवेत् ॥ १६ ॥

કારણ કે સત્ય સૃષ્ટિમાં (તેનો) પ્રવેશ થયો હોત, તો તે તિરોહિત ન થાત.[7] કા. ૧૬.

---

૧. 'તેથીજ' એટલે પ્રાણી તરીકે ઉત્પન્ન કરેલ હોવાથીજ (प्र) પુષ્ટિમાં ઉપયોગી થાય તેવી સૃષ્ટિ રચનાર હોવાથીજ, એવો અર્થ જણાય છે.

* 'તેમાં' એટલે પુષ્ટિ સૃષ્ટિમાં, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. દેવહૂતિમાં દૈત્યનો ભાવ નથી એમ જણાવવા તેના નામની વ્યુત્પત્તિ કહેલી છે. (प्र)

૩. 'બીજી' ધૂમસરૂપ (સૃષ્ટિ). (प्र)

૪. આ ઉપાખ્યાનનું પ્રયોજન જણાવવા અહિંથી સાડીઆઠ કારિકાઓ કહેલી છે. (प्र)

૫. 'લૌકિક' નવા ગદ્ય અને પદ્યની અધિષ્ઠાત્રી આ ઉપાખ્યાનમાં રચેલી જાણવી. (प्र)

૬. 'સારસ્વતી વેટીનો વધ કરવો' વિગેરેમાં પણ તે તિરોહિત થએલ હોવાનું કહેલ છે, એટલે યજ્ઞના અધિકારીનાં સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં તેને અસ્થિર જણાવેલી છે. તેથી ગદ્યપદ્યરૂપ લૌકિક વાણી લાંબા સમય સુધી સ્થિર રહેતી નથી, એવી તેનાં તિરોહિત થવાની પ્રવૃત્તિ જણાવવા આ ઉપાખ્યાન કહેલ છે. (प्र)

૭. 'પ્રતિસૃષ્ટિરૂપ વાણી લૌકિકજ છે એમ કેમ જણાય?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. વાણીને હરણરૂપ અને તેને (ઉત્પન્ન) કરનારને રીંછરૂપ કહેલ હોવાથી પણ તે તિરોહિત થએલી છે. (प्र)

यज्ञात्मकोऽयं ब्रह्माऽत्र सृष्ट्याधिक्येच्छया पुनः ॥
लौकिकीमपि वाणीं स गृह्णामीति मनो दधे ॥ १७ ॥

આ બ્રહ્મા યજ્ઞરૂપ હોવા છતાં, અધિક સૃષ્ટિ (રચવા)ની ઇચ્છાથી અહિં તેણે એવો વિચાર કર્યો કે વાણી લૌકિક હોવા છતાં હું (તેને) ગ્રહણ કરૂં. કા. ૧૭.

ततो लौकिकभूयिष्ठं जगज्जायेत निश्चितम् ॥
तन्नेच्छन्वैदिकाः सृष्टाः त्यागो भेदेन रूपितः ॥ १८ ॥
दैत्यसृष्टौ ततः सर्वे यज्ञा वेदाश्च लौकिकाः ॥
'न तं विदाथ' वाक्येन ते निन्द्यन्ते सदा श्रुतौ ॥ १९ ॥

તેનાથી ઘણા ભાગે લૌકિક જગત્ ઉત્પન્ન થાય એ નિશ્ચય છે. ઉત્પન્ન કરેલા વૈદિક (પુત્રો) તે ઇચ્છતા ન હતા.[1] જૂદા પ્રકારથી (બ્રહ્માની તે સ્થિતિનો) ત્યાગ દૈત્યોની સૃષ્ટિમાં કર્યાનું કહેલું[2] છે. ત્યારથી દૈત્યોની સૃષ્ટિમાં જે યજ્ઞો અને વેદો લૌકિક થયા તેમથી વેદમાં 'તેને તમે જાણતા નથી' એ વાક્યથી સદા નિંદા કરવામાં આવે છે.[3] કા. ૧૮–૧૯.

लौकिकी लौकिकेष्वेव सकामा न तु वैदिके ॥
उत्तमस्य तु हीनत्वं जायते शीघ्रमेव हि ॥ २० ॥
नाधमस्योत्तमत्वं हि कदाचिदपि जायते ॥

લૌકિક (સ્ત્રી) લૌકિક (પુરુષો)માં જ કામનાવાળી હોય છે, પરંતુ વૈદિક (પુરુષ)માં (કામનાવાળી) હોતી નથી[4], કારણ કે ઉત્તમ હોય તે તરતજ અધમ થાય છે, (પણ) અધમ હોય તે કોઇ પણ પ્રસંગે ઉત્તમ થતો નથી.[5] કા. ૨૦½.

दयासृष्टिर्द्वितीयेति दुहितृत्वं न चान्यथा ॥ २१ ॥

દયાસૃષ્ટિ (આથી) જૂદી હોવાથી[6] (આ) પુત્રી છે,[6] બીજા પ્રકારે (પુત્રી) નથી. કા. ૨૧.

अधर्मोऽप्ययमेवात्र हीनकार्येषु या रतिः ॥
भ्रातॄणां च विवाहोऽग्रे सृष्टिभेदे निरूप्यते ॥ २२ ॥

---

૧. 'વાણી ભલે લૌકિક હોય, પણ બ્રહ્માને એવી ઇચ્છા કેમ થઈ?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૨. 'ત્યારે ઋષિઓએ બ્રહ્માને કેમ બોધ કર્યો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. મર્યાદારહિત જગત્ ન રચાય તે માટે તેમણે બ્રહ્માને બોધ કર્યો, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. બ્રહ્માની એવી સ્થિતિના ત્યાગનો પ્રકાર કહેલો છે. જૂદા પ્રકારે બ્રહ્માએ તે સ્થિતિનો ત્યાગ કર્યો, તેથી દૈત્યોની સૃષ્ટિમાં તેવી સ્થિતિ થઈ, એવો અર્થ છે. તેથી તેઓ માત્ર લજ્જાથી અધર્મનો ત્યાગ તથા યજ્ઞો કરે છે. બલિ વિગેરેમાં તો (દૈત્યોનો) આવેશ હતો, સ્વભાવથી તેઓ દૈત્ય ન હતા. (प्र)

૪. દૈત્યો કરે છે તે યજ્ઞો વિગેરે લૌકિક હોવાનું શાથી જણાય તે અહિં કહેલ છે. (प्र)

૫. સરસ્વતી કામનારહિત હતી, અને તેને લજ્જા થતી હતી તેનું તાત્પર્ય આ કહેલ છે. આ દોઢ કારિકામાં જણાવેલ ત્રણ વાત જણાવવા તેને તેવી કહેલી છે. (प्र)

૬. "મત્સ્યપુરાણમાં એમ કહેલું છે કે 'શતરૂપા પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થઈ અને (તેમણે તેનો) ભોગ કર્યો, તેથી સ્વયંભૂ મનુની ઉત્પત્તિ થઈ. વળી શતરૂપા પ્રજાપતિ સાથેજ રહી અને તેમાં દોષ નહતો.' અહિં વાણીને પુત્રી કહી, પણ મત્સ્યપુરાણ જેવી કથા કહી નથી. એમાં ભેદ કેમ છે?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. જેવી આ વાણી લૌકિક છે, તેવી જૈનમતવાળાની દયાસૃષ્ટિ દ્વિતીયા આથી જૂદા પ્રકારની લૌકિક છે, એમ જણાવવા આ વાણીને પુત્રી કહેલી છે. 'બેન દયાની મૂર્તિ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે બીજાઓને બેન તરીકે દયા થાય, તે માટે (તે સૃષ્ટિ કહેલી છે), પરંતુ બીજા પ્રકારે એટલે વાસ્તવિકરૂપથી કહેલી નથી, કારણકે બ્રહ્મા વાણીના ઈશ હોવાનું પહેલાંજ કહેલ છે. (प्र)

અહિં પણ અધર્મ આજ છે, કે હલકા કાર્યમાં જે પ્રીતિ[1] હોવી. આગળ જૂદી સૃષ્ટિમાં ભાઈ બેનનો વિવાહ કહેવામાં[2] આવશે. કા. ૨૨.

'વાણી' એટલે લૌકિક સરસ્વતી. तन्वी એટલે કોમલ અંગવાળી સુંદરી.

गद्यपद्याभिरूपा हि लौकिक्येव सरस्वती ॥

કારણ કે લૌકિક સરસ્વતી ગદ્ય અને પદ્યથી આનંદ આપનારી છે. કા. ૨૨½.

'સ્વયંભૂ' શબ્દથી બ્રહ્માને) કુલ વિગેરેની મર્યાદા ન હોવાનું સૂચવેલું છે. 'મન હરતી' વિશેષણથી કામના થવાનું કારણ (કહેલું છે). (બ્રહ્માની અંદર) અહંકારનો આવેશ હોવાથી (તેમનું) મન તેને[3] અધીન થયું. ૨૮.

तमधर्मे कृतमतिं विलोक्य पितरं सुताः ॥
मरीचिमुख्या मुनयो विश्रम्भात्प्रत्यबोधयन् ॥ २९ ॥

અધર્મમાં બુદ્ધિ કરેલા તે પિતાને જોઈને, મરીચિ વિગેરે મુનિ પુત્રોએ વિશ્વાસથી તેમને (નીચે પ્રમાણે) બોધ આપ્યો. ૨૯.

મરીચિ જેમનામાં મુખ્ય હતો તેવા પુત્રોએ 'પિતા' બ્રહ્માને બોધ આપ્યો. 'મુનિ'શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) આ સૃષ્ટિ સાક્ષાત્ અધર્મ કરાવનારી નહિ થાય એમ તેમણે મનનથી જાણેલું. **विश्रम्भात्** એટલે વિશ્વાસથી. ઉદ્ધતાઈથી 'બોધ આપ્યો' એટલે જેમ બ્રહ્માએ પહેલાં આમને બોધ આપેલો, તેમ (આમણે) તેજ બોધ બ્રહ્માને આપ્યો કે વાણીમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી, કારણ કે (૧) પહેલાનાં ઉત્તમ પુરુષોએ (તે) કરેલ નથી, (૨) તે અપકીર્તિ કરાવનારી છે અને (૩) નાશ કરાવનારી છે. ૨૯.

પહેલો હેતુ નીચેના શ્લોકથી સિદ્ધ કરે છેઃ—

नैतत्पूर्वैः कृतं त्वत्र न करिष्यन्ति चापरे ॥
यत्त्वं दुहितरं गच्छेरनिगृह्याङ्गजं प्रभो ॥ ३० ॥

હે સમર્થ! તમે કામને ન રોકતાં પુત્રી સાથે ગમન કરવાની જે ઇચ્છા કરો છો, તે આ (કર્મ) પહેલાના (પુરુષો) એ અહિં કરેલું નથી, તેમજ પાછળના કરશે નહિ. ૩૦.

'અહિં' જગતમાં, 'આ' આવું કર્મ, 'પહેલાના' સૃષ્ટિ વિગેરેની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર (પુરુષોએ) પહેલાં કોઈ સમયે કરેલું નથી. 'હવે પછી આવોજ આચાર પ્રવૃત્ત થવાનો છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'પાછળના કરશે નહિ' એમ કહેલું છે. તેથી આ અનાચાર છે. તે તમેજ કરો છો, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. '**गच्छेः**' શબ્દમાં આજ્ઞાર્થ ઇચ્છેલું કાર્ય (દર્શાવે છે). તમે પોતાની ઇચ્છાથી તેની સાથે જે ગમન કરોછો, એવો અર્થ છે. '(મારું) મન તેણે (વાણીએ) હર્યું, તે (મન)થી ઉત્પન્ન થએલો કામ તેને પ્રાપ્ત કરે છે (કરવા ઇચ્છે છે). (તેમાં) મારો શું દોષ?' એમ કહે, તેથી 'કામને ન રોકતાં' શબ્દો યોજેલા છે. **अङ्गजः** કામ (તમારો) પોતાનો છે, તેનેજ રોકવો જોઈએ, પરંતુ (તેને) ઉત્તેજન આપવું ન જોઈએ. તેમ કરવામાં (ઉત્તેજન આપવામાં) આવે, તો અધર્મ થાય, એવો ભાવ છે. 'હે સમર્થ!' એ સંબોધન તેવું (કામને રોકવાનું) સામર્થ્ય સૂચવે છે. આથી (કામ) અધર્મ કરાવનાર હોવાનું પણ સૂચવેલું છે. ૩૦.

---

૧. આ વાણીનું સ્વરૂપ (શતરૂપાથી) જૂદા પ્રકારનું છે. તેથી અહિં અધર્મ થાય. તેથી બુદ્ધાવતારમાં જે વેદ વિગેરેની નિંદા ભગવાને કરી, તે લૌકિક જ વેદ વિગેરેની કરેલી જાણવી. જે પ્રાણીઓ ઉપરની દયાનું સ્થાપન કર્યું, તે પણ લૌકિકજ જાણવી. તેથીજ ભ. ગી. ૪-૭ નો પણ વિરોધ થતો નથી. (प्र)

૨. એનેજ અધર્મ કહ્યો છે એમ શાથી જણાય તે આ વાક્યથી કહે છે. તેમ ન હોય તો કર્દમની પુત્રીઓ મરીચિ વિગેરેને આપવાની આજ્ઞા (બ્રહ્મા) ન કરત. તેથી (મત્સ્યપુરાણમાં) જૂદા પ્રકારની સૃષ્ટિ હોવાથી દોષ ન હોવા છતાં, અહિં લૌકિક (વાણી)ને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છારૂપજ અધર્મ છે, બીજો અધર્મ નથી. (प्र)

૩. 'તેને' એટલે કામને. (प्र)

નીચેના શ્લોકમાં બીજો હેતુ સ્પષ્ટ કરે છેઃ—

तेजीयसामपि ह्येतन्न सुश्लोक्यं जगद्गुरो ॥
यद्वृत्तमनुतिष्ठन् वै लोकः क्षेमाय कल्पते ॥ ३१ ॥

હે જગતના ગુરુ! જેમના આચારને અનુસરતાં લોક ખરેખર કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય તેવા તેજસ્વી (પુરુષો)માં પણ આ (કાર્ય) પ્રશંસાપાત્ર હોતું નથી. ૩૧.

આ કાર્ય સ્વતંત્ર (પુરુષ)થીજ થઈ શકે, પરતંત્ર (પુરુષ)થી થઈ શકે તેવું નથી. માત્ર તેજસ્વી હોવાથી સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ યમ વિગેરેનો દંડ અટકાવાય છે, છતાં પણ અપકીર્તિ થાય છેજ. તેનાથી પણ તેજસ્વીપણું હોવા છતાં પણ કીર્તિ (પ્રાપ્ત) થતી નથીજ. તે (અર્થ) '(તેજસ્વી પુરુષોમાં) પ્રશંસાપાત્ર હોતું નથી'. શબ્દોથી કહેલો છે. વળી આપ જગતના ગુરુ, સર્વને ઉપદેશ કરનારા છો. આપનાં વચનથી બીજાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. (બીજાને જ્ઞાન) ઉત્પન્ન કરનારું તે વાક્યમાંનું તમારું જ્ઞાન જો સ્વાભાવિક ન હોય, તો તે પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થએલું હોઈ કાવ્યની પેઠે અસત્યજ હોય. જો (તે) સાચું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારું હોય, તો તમારો આચાર આવો ન હોય. તેથી તમારા આચારને અનુસરીને પ્રવૃત્તિ કરનારાઓનો અધર્મથી નાશજ થાય. તેથી તેઓનાં રક્ષણ માટે પણ (તમારે) આવું કરવું ન જોઈએ એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. વર આપવાની પેઠે, કલ્યાણનું દાન* પણ સર્વ દાનને પૂર્ણ કરતું હોવાથી, જેમ તેઓજ પોતાની મેળેજ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય, તેવો ઉપાય કરવો જોઈએ. ૩૧.

એ પ્રમાણે પોતાની મેળે અથવા સામર્થ્ય હોવાને લીધે (આવું કાર્ય) કરવું ન જોઈએ એવો બ્રહ્માને બોધ કરીને, 'ભગવાનની પ્રેરણાથી હું કરૂં છું' (એમ તે કહે) એવી શંકા કરીને, નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છેઃ—

तस्मै नमो भगवते य इदं स्वेन रोचिषा ॥
आत्मस्थं व्यञ्जयामास स धर्मं पातुमर्हति ॥ ३२ ॥

જેમણે પોતાની અંદર રહેલું આ (જગત્) પોતાના તેજથી પ્રકટ કર્યું તે ભગવાનને નમસ્કાર. તે ધર્મનું રક્ષણ કરો. ૩૨.

જો અંતર્યામી ભગવાન (આ બ્રહ્માને) પ્રેરણા કરે, તોજ આ (આ કાર્ય કરતાં) અટકે. તે (ભગવાને) પણ અવશ્ય પ્રેરણા કરવી જોઈએ, કારણકે ભગવાને પોતાની અંદર રહેલાં આ જગતને પ્રકટ કરેલું છે, તે પણ તેજથી (પ્રકટ કરેલું છે), દૈત્યની પેઠે અંધકારથી (પ્રકટ કરેલું) નથી. તે ધર્મથીજ નભે, અધર્મથી તેનો નાશજ થાય. તેમ (અધર્મ) થાય તો, 'ઉત્પન્ન થતાંજ જે હણાયો' તેની પેઠે જગત્ ઉત્પન્ન થતાંજ નાશ પામે. તેનાથી ઉત્પન્ન ન કરવું એજ ઉત્તમ હતું. તેથી જો સત્ય-સંકલ્પવાળા ભગવાને કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત થાય તે માટે જગત્ રચેલું હશે, તો તે જગત્ રચનારેજ ધર્મનું પણ રક્ષણ કરવું જોઈએ. ૩૨.

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારથી બ્રહ્માની સ્તુતિ કરીને, ક્રિયાથી પણ પ્રતિબંધ કરતા હોય તેમ (તેમની) આગળ ઉભા રહ્યા; ત્યારે વાણી અને ક્રિયાથી અટકાવેલી મનની સ્થિતિનો તેમણે (બ્રહ્માએ) ત્યાગ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स इत्थं गृणतः पुत्रान् पुरो दृष्ट्वा प्रजापतीन् ॥
प्रजापतिपतिस्तन्वं तत्याज व्रीडितस्तदा ॥
तां दिशो जगृहुर्घोरां नीहारं यद्विदुस्तमः ॥ ३३ ॥

---

* વૃન્દાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં 'क्षेमदानमपि सर्वदानं निर्वाहेदिति' પાઠ છે. 'निर्वाहेत्' 'निर्वाहयेत्' ને બદલે લખાએલ હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. આ પાઠ લઈ અર્થ કરેલો છે.

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતાં પ્રજાપતિ પુત્રોને સામે (ઉભેલા) જોઈને પછી પ્રજાપતિના પતિ શરમાયા અને (તે) દેહનો ત્યાગ કર્યો. તે ઘોર (દેહ)ને દિશાઓએ ગ્રહણ કર્યો. તે (દેહ)ને ધૂમસ અથવા તમઃ જાણે છે. ૩૩.

'સ્તુતિ કરતાં' શબ્દનો એવો અર્થ થાય છે કે (બ્રહ્મા) અટક્યા ત્યાંસુધી તેઓએ સ્તુતિ કરી. 'સૃષ્ટિ (રચવા)ની ચિંતા ન કરો' એમ જણાવવા (પુત્રોને) 'પ્રજાપતિ' કહેલા છે. (બ્રહ્મા) પ્રજાપતિના પતિ હોવાથી તેઓનું પાલન કરવાનું પણ (તેમને) જરુરી હતું. 'દેહ' એટલે દેહમાંથી ઉત્પન્ન થએલું રૂપ. લોકમાં લજ્જાને લીધે (નિંદિત કાર્યથી) અટકવાનું થાય છે, એમ સૂચવવા 'શરમાયા' એમ કહેલું છે. તે તજેલો દેહ પ્રતિસૃષ્ટિરૂપ હોવાથી ધૂમસરૂપ થયો. તેને 'દિશાઓએ' એટલે કાનની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓએ ગ્રહણ કર્યો. વાણીથી જ્ઞાન કરાવનારી તે (દેવતા)ઓ સર્વ સ્થલે તેનો[1] વાણી સાથે સંબંધ કરાવશે[2]. તેથીજ 'તેને તમે જાણતા નથી' એમ શ્રુતિ (કહે છે). તેથીજ શ્રુતિનો અર્થ જાણનારાઓ તેજ દેહને 'ધૂમસ' નામથી જાણે છે. ૩૩.

એ પ્રમાણે સૃષ્ટિના પ્રસંગથી પ્રતિસૃષ્ટિ કહી રાજસ (સૃષ્ટિ)ના બે પ્રકારો જણાવીને[3], નીચેના શ્લોકથી આરંભી અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી સાત્વિક (સૃષ્ટિ)ના ત્રણ ભેદો જણાવે છે.

आध्यात्मिकास्तु श्रुतयः शब्दब्रह्म तु दैविकम् ॥ २३ ॥
धर्मप्रवर्तकाः सर्वे भूतानि स्मरणात्पुनः ॥

શ્રુતિઓ આધ્યાત્મિક છે. શબ્દ બ્રહ્મ આધિદૈવિક છે. વળી ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર અધા (વેદના અર્થનું) સ્મરણ કરતા હોવાથી આધિભૌતિક[4] છે. કા. ૨૩½.

તે પૈકી આરંભમાં જગતની ઉત્પત્તિ કરવા માટે (બ્રહ્માએ) આધ્યાત્મિક વેદો ધ્યાન કરી જોયા, ત્યારે તેઓ ભગવાનની ઇચ્છાથી સૃષ્ટિ (ઉત્પન્ન થાય તે) માટે પ્રકટ થયા. તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

कदाचिद्ध्यायतः स्रष्टुर्वेदा आसंश्चतुर्मुखात् ॥
कथं स्रक्ष्याम्यहं लोकान् समवेतान् यथा पुरा ॥ ३४ ॥

'પહેલાંની પેઠે હું એકત્ર થએલા લોકોને કેવી રીતે રચીશ?' એમ કોઈએક સમયે જ્યારે (જગત્) રચનાર ધ્યાન કરતા હતા, ત્યારે (તેમના) ચાર મુખમાંથી વેદો પ્રકટ થયા. ૩૪.

स्रष्टुः જગત્ રચનાર ધ્યાન કરતા હતા, ત્યારે (વેદો) પહેલાં ધ્યાનમાં પ્રકટ થયા, પછી મુખમાંથી (પ્રકટ થયા). 'કોઈએક સમયે' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) અધા કલ્પોમાં વેદોની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ઉત્તરાર્ધથી જણાવેલી બ્રહ્માની ચિંતા વેદો ઉત્પન્ન થવામાં કારણરૂપ છે. ઉત્તરાર્ધથી (બ્રહ્માનું) ધ્યાનજ કહેલું છે. '**समवेतान्**' એટલે એકત્ર થએલા. એકત્ર થએલાનું જ્ઞાન (તેઓના) અસાધારણ ગુણોથીજ થાય છે. જેમ થાંભલા વિગેરે પુરુષોથી જૂદા હોવાનું આડાઅવળા હોવું, પોલાણવાળા હોવું વિગેરે (ગુણો)થી જણાય છે, તેમ શ્રુતિમાં કહેલા ગુણોથી એકત્ર થએલા (લોકો) જૂદા હોવાનું જ્ઞાન થાય, તે (પ્રયોજન)થી વેદોની ઉત્પત્તિ થઈ. ૩૪.

---

૧. 'તેનો' એટલે અધર્મની બુદ્ધિનો. (प्र)

૨. આ વાક્યથી દિશાઓએ ધૂમસ ગ્રહણ કર્યું તેનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (प्र)

૩. શ્લોક ૨૧ થી આરંભી રાજસ સૃષ્ટિના, સૃષ્ટિ અને પ્રતિસૃષ્ટિ એવા બે ભેદ કહ્યા. આ શ્લોકથી આરંભી સાત્વિક સૃષ્ટિના આધ્યાત્મિક વિગેરે ત્રણ ભેદ કહે છે. (प्र)

૪. ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા ઋષિઓ વેદોના અર્થનું સ્મરણ કરતા હોવાથી આધિભૌતિક વેદરૂપ છે એવો અર્થ છે. (प्र)

બ્રહ્માએ ચિંતન (ધ્યાન)થી (વેદના) અંગો સાથે વેદનો અર્થ પણ ઉત્પન્ન કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

चातुर्होत्रं कर्मतन्त्रमुपवेदनयैः सह ॥
धर्मस्य पादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ॥ ३५ ॥

ઉપવેદો અને નયસહિત ચાર હોમ કરનારોના કર્મનું તંત્ર, ધર્મના ચાર ચરણો તેમજ આશ્રમોની વૃત્તિઓ (મુખમાંથી પ્રકટ થયાં શ્લો. ૩૪). ૩૫.

બ્રહ્મા, હોતા, અધ્વર્યું અને ઉદ્ગાતાં (એ) ચાર હોમ કરનારાઓ છે જેમાં, તેવું હોમનાં સાધન (૧) અનુમતિ (૨) શસ્ત્ર (૩) હોમ અને (૪) સ્તુતિઓ વડે (થતું) તેઓનું કર્મ, (તે) ચાર હોમ કરનારાનું કર્મ. 'તંત્ર' એટલે વિસ્તાર. આયુર્વેદ વિગેરે ઉપવેદો છે. 'નય' એટલે નીતિશાસ્ત્રો અથવા પુરાણો ન્યાય મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્રો. સત્ય તપ દયા (અને) દાન એ 'ધર્મના ચાર ચરણો.' બ્રહ્મચર્ય વિગેરે દરેક આશ્રમની ચાર (ચાર) વૃત્તિઓ. 'ચાર મુખમાંથી પ્રકટ થયાં' એનો સંબંધ સર્વસ્થલે ચાલુ છે. ૩૫.

(બ્રહ્માની) ગફલતથી વેદો (તેમના મુખમાંથી) બહાર નીકળ્યા હોય, તો નિયમપૂર્વક ઇચ્છેલું (સૃષ્ટિ) સિદ્ધ ન થાય, તેથી એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ કે હૃદયમાં પ્રકટ થએલા વેદોને બ્રહ્માએજ મુખથી રચ્યા. તેમાં પણ પહેલાના વિગેરે ક્રમથી અથવા બીજા ક્રમથી વેદો રચ્યા એ પણ કહેવું જોઈએ. તેમ થવાથી વેદોનો ક્રમ સિદ્ધ થાય. તેમ ન હોય, તો કર્મની જરૂરીઆત પ્રમાણે ક્રમની કલ્પના કરતાં, યજુર્વેદ પહેલો થાય. પ્રધાન (કર્મ કરનાર)ને મુખ્ય ગણી (ક્રમની કલ્પના કરતાં), બ્રહ્મા (ઋત્વિજ)નો અથર્વાંગિરસ (વેદ) પહેલો થાય. તેથી અનુક્રમે (વેદોનું) અધ્યયન જૂદા પ્રકારે થાય. તેવી રીતે ઉપવેદો વિગેરેનું (અધ્યયન જૂદા પ્રકારે થાય). તેથી નીચેના શ્લોકમાં વિદુર (વેદોનો) ક્રમ પૂછે છેઃ—

॥ विदुर उवाच ॥ વિદુર કહે છેઃ—

स वै विश्वसृजामीशो वेदादीन्मुखतोऽसृजत् ॥
यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ३६ ॥

તે વિશ્વ રચનારાઓના ઈશે વેદ વિગેરેને ખરેખર મુખથી રચ્યા. હે તપોધન! દેવે જે જેને જેનાથી રચ્યા તે મને કહો. ૩૬.

'મુખથી રચ્યા' ત્યાંસુધી (મૈત્રેયે કહેલું) ફરીથી કહેલ છે. તેમાં પ્રયોજન કહેલું[1] છે. 'જે જેને (રચ્યા)' શબ્દથી પ્રશ્નનો વિષય (કહેલો છે). (વેદ રચનાર) દેવ હોવાથી (અને) વેદ તેને (દેવને) જણાવનાર હોવાથી, તે સૃષ્ટિ (દેવે) પોતાના માટે (રચેલી છે), એમ (રચવાનું) પ્રયોજન અને (રચનારનું) દોષરહિત હોવાપણું[2] કહેલાં છે. પોતાને (વિદુરને) તે વિષયનો ઉપદેશ નહિ કરે એવી શંકા કરીને, 'મે' 'મને (કહો)' એમ કહેલું છે. 'હે તપોધન!' એ સંબોધન જન્મ કર્મ વિગેરે જણાવનારું છે. તેથી એમ (જણાવેલું છે કે મૈત્રેય) સર્વજ્ઞ હોવાથી મને પણ કહેશે. ૩૬.

---

૧. પ્રશ્નના અંશમાં પ્રયોજન તરીકે કહેલ છે, એવો અર્થ છે (प्र) વેદો રચવાનું પ્રયોજન 'વિશ્વ રચનારાઓના ઈશે' શબ્દોથી કહેલું છે, એવો અર્થ જણાય છે. પ્રશ્ન સાથે આને સંબંધ હોવાનું જણાતું નથી.

૨. વિદુર પણ દેવ હોવાથી તેને કહેવામાં દોષ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र) વેદ રચનાર દેવ હોવાથી તેનામાં દોષ નથી એમ 'દેવ' શબ્દથી કહેલું છે, એવો અર્થ જણાય છે. વિદુર પોતે, પોતે દેવ હોવાનું કહે અથવા સૂચવે તે સંભવિત નથી.

નીચેના શ્લોકમાં વેદોનો ક્રમ અને (તે જેમાંથી ઉત્પન્ન થયા તે) મુખનો ક્રમ કહે છેઃ—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् वेदान् पूर्वादिभिर्मुखैः ॥
शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमात् ॥ ३७ ॥

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ નામના વેદોને, (તથા) શસ્ત્ર, ઈજ્યા, સ્તુતિસ્તોમ (અને) પ્રાયશ્ચિત્તને પૂર્વ વિગેરે મુખોથી અનુક્રમે રચ્યા. ૩૭.

દેવતા, (દેવતાને) દ્રવ્યનો સંબંધ (કરાવવો), દેવતાની સ્તુતિ અને યજ્ઞ કરવામાં અનુમતિ એવો યજ્ઞોનો અર્થ પ્રમાણે ક્રમ છે. પૂર્વ વિગેરે મુખના ક્રમનો તો પાઠ કરવા માટે ઉપયોગ થાય છે. તે ચારનો ઉપયોગ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. શસ્ત્ર હોતાનું હોય છે. ઇજ્યા એટલે અધ્વર્યુએ બલિ આપવો તે યજુર્વેદનું કાર્ય છે. ઉદ્ગાતાએ કરવાની દેવતાની સ્તુતિ સામવેદનું કાર્ય છે. 'પ્રાયશ્ચિત્તમાં બ્રહ્માને' એ આશ્વલાયનસૂત્ર પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રહ્માએ કરવાનું છે. એ પ્રમાણે પ્રયોજન સાથે વેદોને પૂર્વ વિગેરે મુખોથી રચ્યા, એવો અર્થ છે. ૩૭.

વેદમાં ઉપયોગી થાય તેવા આધિભૌતિક પદાર્થો જણાવવા પુરાણો રચ્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः ॥
सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ॥ ३८ ॥

સર્વનો (ઉપયોગ) જોનાર ઈશ્વરે બધાએ મુખોમાંથી ઇતિહાસ અને પુરાણરૂપ પાંચમો વેદ રચ્યો. ૩૮.

(ઇતિહાસ અને પુરાણો) સર્વને ઉપયોગી હોવાથી આમાં ક્રમ ઇચ્છેલો નથી. તેથી બધાએ મુખોમાંથી (તે) રચ્યા. 'સર્વનો (ઉપયોગ) જોનાર'શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) બધાએ વર્ણના અને વર્ણબહારના સ્ત્રી શૂદ્ર તથા દ્વિજબંધુઓનો* ઉપયોગ જાણીને પુરાણ રચ્યું. આ[1] વિચારવા યોગ્ય છે.

ચાર હોમ કરનારનાં કર્મ વિગેરે પણ કહેલાં હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં તેઓની ઉત્પત્તિનો ક્રમ પણ કહે છેઃ—

षोडश्युक्थौ पूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुतावथ ॥
आप्तोर्यामातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवम् ॥ ३९ ॥

પૂર્વ મુખમાંથી ષોડશી અને ઉક્થ, પછી પુરીષી અને અગ્નિષ્ટુત અને આપ્તોર્યામ તથા અતિરાત્ર અને ગોસવ સાથે વાજપેય (પ્રકટ થયા.) ૩૯.

'અગ્નિષ્ટોમમાં ક્ષત્રિયનું ગ્રહણ કરવું' એવી, અને 'ષોડશી નામનો ખરેખર યજ્ઞ નથી' એવી શ્રુતિઓ હોવાથી ષોડશી સર્વને ઉપયોગી હોવાથી[2] પહેલો કહેલો છે. વળી (ષોડશી અને ઉક્થ) બંને સર્વને ઉપયોગી હોવાથી તે બંનેને પૂર્વ મુખમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા. 'અગ્નિષ્ટુત્' એટલે અગ્નિષ્ટોમ. પુરીષીના અગ્નિઓ એકત્ર થએલા હોય છે. 'પુરીષ†' આને છે તે પુરીષી. પુરુષી અને અગ્નિષ્ટુત્ તે પુરીષ્યગ્નિષ્ટુતૌ, એવો અંતે સમાસવાળો (આ શબ્દ છે). આપ્તોર્યામ અતિરાત્રનોજ પ્રકાર છે, (એટલે) પ્રકાર સાથે

---

* માત્ર જન્મથી બ્રાહ્મણ પણ કર્મથી શૂદ્ર જેવો હોય તે દ્વિજબંધુ કહેવાય છે.

૧. 'આ' એટલે 'સર્વનો (ઉપયોગ) જોનાર' શબ્દનું તાત્પર્ય. (પ્ર)

૨. 'અમુક યજ્ઞ હોય તે પહેલાં કહેવો' એવું પ્રયોજન હોત, તો અગ્નિષ્ટોમ પ્રથમ યજ્ઞરૂપ હોવાથી તેને જ પહેલો કહેત. તેથી સર્વને ઉપયોગી હોય તેજ પહેલા કહેલા છે. અહિં કહેલી બે શ્રુતિઓ તૈત્તિરીયોના છઠ્ઠા અષ્ટકના અંતે છે. ત્યાં 'ષોડશી' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહીને તે સર્વને ઉપયોગી હોવાનું સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. (પ્ર)

† વેદમાં આ શબ્દનો અર્થ 'જલ' થાય છે.

અતિરાત્ર (પ્રકટ થયો), એવો અર્થ છે. વાજપેય પણ ઘણું ફલ આપનાર સ્વતંત્ર (યજ્ઞ) છે, અને 'ગોસવ' એટલે ગાયો માટેનો યજ્ઞ. તે બે પણ (પ્રકટ થવામાં) સાથે હતા. ૩૯.

આ વિદ્યા વિગેરે ચાર ધર્મના ચરણો છે એમ કહે છેઃ—

विद्या दानं तपः सत्यं धर्मस्येति पदानि च ॥
आश्रमांश्च यथासङ्ख्यमसृजत्सह वृत्तिभिः ॥ ४० ॥

અને વિદ્યા દાન તપ અને સત્ય એ ધર્મના ચરણો તથા સંખ્યા પ્રમાણેની વૃત્તિઓ સાથે આશ્રમો ઉત્પન્ન કર્યા. ૪૦

આ વિદ્યા વિગેરે ચાર ધર્મના ચરણો છે. 'વિદ્યા' એટલે જ્ઞાન. તુલાપુરુષ* વિગેરે દાન. (દેહને) કષ્ટ આપવું વિગેરે તપ. સત્ય બોલવું તે સત્ય. 'पदानि' માં 'पद' (ચરણ) શબ્દ છે. 'च' 'અને' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે ધર્મ ભગવદ્રૂપ હોવાથી, ધર્મના બીજા પણ ચરણો છે. 'તથા વૃત્તિઓ સાથે આશ્રમો ઉત્પન્ન કર્યા' શબ્દોથી એમ જણાવેલું છે કે ચાર વૃત્તિઓ સાથે એક (દરેક) આશ્રમ એક મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો. ૪૦.

તે પૈકી બ્રહ્મચારીની ચાર વૃત્તિઓ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

सावित्र्यं प्राजापत्यं च ब्राह्म्यं चाथ बृहत्तथा ॥
वार्तासंचयशालीनशिलोञ्छ इति वै गृहे ॥ ४१ ॥

સાવિત્ર્ય અને પ્રાજાપત્ય, બ્રાહ્મ અને તેમજ બૃહત્ (બ્રહ્મચારીની વૃત્તિઓ છે). ઘરમાં (ગૃહસ્થાશ્રમમાં) વાર્તા, સંચય, શાલીન અને શિલોંછ એ (વૃત્તિઓ છે.). ૪૧.

જનોઈ આપેલાને મૌન વિગેરે સાથેનો ગાયત્રીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો ત્રણ રાતનો સમય 'સાવિત્ર્ય' છે. પછી એક વર્ષ સુધી વેદનું વ્રત રાખવું તે 'પ્રાજાપત્ય'. વેદ શીખવારૂપ 'બ્રાહ્મ્ય'. બ્રહ્મચર્ય રાખવું તે 'બૃહત્'. ઉત્તરાર્ધમાં ગૃહસ્થની ચાર વૃત્તિઓ કહે છે. (૧) ખેતી વિગેરે †ચાર 'વાર્તા' (કહેવાય છે). (૨) ભણાવવું વિગેરેથી પ્રાપ્ત કરેલાં ધનનો સંગ્રહ 'સંચય' છે. (૩) થોડું ધાન માગવું તે 'શાલીન'. ભટકતો ભિખારી, એવો (તેનો) અર્થ છે. (૪) 'શિલોંછ'. ખળામાં પડેલાં ધાનનો એક એક (દાણો) હાથથી ઉપાડવો તે 'શિલા', (અને) ગૃહસ્થના ઘરમાં ખાંણીઓ વિગેરે સ્થલે પડેલું ધાન વિગેરે લેવું તે 'ઉંછન'. ૪૧.

નીચેના શ્લોકમાં વનમાં રહેનારની ચાર વૃત્તિઓ કહે છેઃ—

वैखानसा वालखिल्यौदुम्बराः फेनपा वने ॥
न्यासे कुटीचरः पूर्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ ॥ ४२ ॥

વન (વાનપ્રસ્થ)માં વૈખાનસ, વાલખિલ્ય, ઔદુમ્બર અને ફેનપા (ચાર વૃત્તિઓ) છે. સંન્યાસમાં પહેલાં કુટીચર, બહ્વોદ, હંસ અને નિષ્ક્રિય (એ ચાર વૃત્તિઓ) છે. ૪૨.

विखनसाः બ્રહ્માએ વનમાં રહીને ભગવાનનું ભજન (કરવું) વિગેરેનો જેનો વૈખાનસ સૂત્રમાં ઉપદેશ કરેલો છે તે કર્મ કરનારા, દૈવથી પ્રાપ્ત થતી આજીવિકા ઉપર જીવનારા 'વૈખાનસો' છે. પાંચ અગ્નિઓ રાખનાર, સૂર્યથી પાકેલું અન્ન ખાનાર, વનમાં રહેનાર અને વનમાં ઉગેલું ખાનાર તપસ્વીઓ 'વાલખિલ્યો' છે. નખ વાળ વિગેરે રાખનાર, મલ ધારણ કરનાર અને વૃક્ષનાં ફલો ઉપર જીવન નભાવનાર 'ઔદુંબરો' સદા વનમાં રહેનારા હોય છે. વાયુ અને જલનું ભક્ષણ કરનાર 'ફેનપો' છે. પહેલાં પ્રાપ્ત થએલ તપોવન વિગેરેનો વાસ ચાલુજ રહે છે.

---

* પુરુષનો સુવર્ણથી તોલ કરી તે સુવર્ણનું દાન કરવું તે.

† ખેતી, વેપાર, ગાયોનું પાલન, અને વ્યાજવટાવ.

ઉત્તરાર્ધથી સંન્યાસીઓની ચાર વૃત્તિઓ કહે છે. **न्यासे** સંન્યાસમાં 'કુટીચર' પહેલું નિરૂપણ કરવા યોગ્ય[૧] છે. આયુષ્યના ભાગના અનુક્રમે ચાર આશ્રમો (કરવા) એ મત પ્રમાણે પંચોતેર વર્ષ પછી સદા સંન્યાસ હોય છે. તેમાં બ્રાહ્મણપણું, આયુષ્ય અને પહેલાના આશ્રમ પછી હોવાપણું (નિત્ય સંન્યાસ) કરાવનારા છે, જ્ઞાન વિગેરે[૨] (તેવા) નથી. 'છત્રીસ વર્ષનું બ્રહ્મચર્ય' એમ વેદના અભ્યાસના સમયસંબંધી મતમાં પણ વિકલ્પ છે.[૩] 'દ્વિજે આયુષ્યનો પહેલો ચોથો ભાગ ગુરુના ઘેર રહીને, આયુષ્યના બીજા ભાગમાં સ્ત્રી પરણી ઘરમાં વાસ કરવો' એ (મનુસ્મૃતિ. ૪–૧) મનુના વાક્ય પ્રમાણે એક એક અથવા બધા (આશ્રમો કરવા) એવા મતો નક્કી કરેલા[૪] છે. તે[૫] પૈકી બ્રાહ્મણે ચારે આશ્રમ અનુક્રમે કરવા એવો, બધા આશ્રમો કરવાનો મત નિત્ય છે. તેજ અહિં બ્રહ્માએ સિદ્ધ કરેલ છે એમ કહે છે. એક એક (આશ્રમ કરવો)[૬] એવો મત કામ્ય છે.[૫]

કેટલાક એમ કહે છે કે[૭] અધિકારના ભેદને લીધે સાધારણ[૮] (પુરુષોએ) ચારે (આશ્રમ કરવાના) છે. બ્રહ્મચર્ય પાળનાર ભક્તોએ સદા બ્રહ્મચર્ય પાળવું. તેઓનો (આ) એકજ આશ્રમ છે. તે પ્રમાણે વૈરાગ્યરહિત અને પ્રબલ કામવાળાને ગૃહસ્થાશ્રમજ (આશ્રમ) છે. (સર્વ ઉપર) ઉપકાર કરતાં શક્તિપ્રમાણે વેદોનો અભ્યાસ કરી, વિધિ પ્રમાણે સ્ત્રી પરણી, જીવતાં સુધી તેણે અગ્નિહોત્ર હોમ કરવો. વધારે કહેવાથી શું ? શરીરનો નાશ થાય ત્યાંસુધી અગ્નિહોત્ર કરવાની પણ તેને માટે શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. તેથીજ[૯] આપસ્તંબ સ્મૃતિ લખનારે બધા આશ્રમોમાં ઉદ્વેગ વિના ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે બધા આશ્રમો સરખા હોવાનું કહેલ છે, અને પ્રજાની નિંદા કરનારાં વાક્યો[૧૦] બ્રહ્મચર્ય પાળનારની પ્રશંસા

---

૧. "'જ્યારે વૈરાગ્ય થાય, તેજ દિવસે સંન્યાસ લેવો' એમ શ્રુતિ કહેતી હોવાથી વૈરાગ્ય થતાંજ હંસરૂપ થવાય, છતાં ચાર વૃત્તિઓ કેમ કહી ?" એવો પ્રશ્ન થાય તેથી પહેલાં 'કુટીચર'નું નિરૂપણ કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. (प्र)

૨. 'વિગેરે' શબ્દથી વૈરાગ્યનો સમાવેશ કરેલો છે. તેથી નિત્ય સંન્યાસ થાય એવા મત પ્રમાણે વૈરાગ્ય જ્ઞાન વિગેરે તો (સંન્યાસ)ના અંગ ન હોવાથી, સંન્યાસ આશ્રમનું કર્મ જેમાં મુખ્ય છે તેવા 'કુટીચર'નું પહેલું નિરૂપણ કરવું જોઇએ, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'બ્રહ્મચર્ય છત્રીસ વર્ષસુધી પાળવાનું પણ કહેલ હોવાથી, આયુષ્યના ભાગના ક્રમે આશ્રમ કરવા યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. મનને આનંદ થાય તેવો આશ્રમ કરવો એમ કહેલ હોવાથી, આયુષ્યના ભાગના ક્રમે આશ્રમ કરવો એવો મતજ મુખ્ય છે. બીજા પક્ષ કોઈ કોઈ પ્રસંગે કરવાના છે. તેથી 'કુટીચર' નું પહેલાં નિરૂપણ કરવું યોગ્યજ છે. (प्र)

૪. 'બીજા પક્ષ કોઈ પ્રસંગે કરવાનાજ હોય તો તે જરૂરી ન હોવાથી શ્રુતિનો વિરોધ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. નિત્ય અને કામ્ય એવા ભેદથી બે પક્ષો નક્કી કરેલા છે. એવી વ્યવસ્થાને લીધે જૂદા પક્ષ થતા હોવાથી શ્રુતિનો વિરોધ થતો નથી. એવો અર્થ છે. (प्र)

૫...૫ આ ભાગથી નોટ ૪ માં કહેલો અર્થ સ્પષ્ટ કરેલો છે. (प्र)

૬. 'એક એક આશ્રમ કરવો' એટલે યોગ્ય હોય તે પ્રમાણે જીવતાં સુધી એકજ આશ્રમમાં રહેવું તે. (प्र)

૭. આ પેરાથી વ્યવસ્થા સંબંધી બીજો મત કહે છે. આ શ્રીધરનો મત નથી. પોતાના આશ્રમનું કર્મ જેને મુખ્ય છે તે કુટીચર, કર્મ તજી જ્ઞાનને મુખ્ય ગણનારા બહૂદ, જ્ઞાનના અભ્યાસમાં ગરકાવ થએલ હંસ, અને જેણે તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરેલ હોય તે નિષ્ક્રિય. આ બધા પછી પછીના ઉત્તમ છે. એવું આ મતમાં કહેલ છે. તેથી બીજા ઋષિઓનો આ મત છે એમ જાણવું. (प्र)

૮. 'સાધારણ' એટલે એક એક અધિકાર પૂરો પ્રાપ્ત કરેલ ન હોય તેવા. (प्र)

૯. 'તેથીજ' એટલે હરકોઈ એક આશ્રમ જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવતો હોવાથી જ. (प्र)

૧૦. 'કર્મથી નહિ, તેમજ પ્રજાથી નહિ, ધનથી અને દાનથી કેટલાકે અમૃતપણું પ્રાપ્ત કર્યું' 'કેટલાક કાવષેય ઋષિઓએ કહેલું છે કે જેમને આ આત્મા નથી તથા આ લોક નથી, તેવી પ્રજાથી અમે શું કરવાના ?' વિગેરે પ્રજાની નિંદાના વાક્યો છે. (प्र)

કરવા લખેલાં હોવાનું (કહેલું છે), કારણકે તેમ ન હોય[1] તો શ્રુતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ થાય. બ્રાહ્મણોએ એક ભાગથી પણ શ્રુતિઓનું ઉલ્લંઘન કરવું ન જોઈએ. તેવી રીતે વાનપ્રસ્થ (એક આશ્રમ) હોય ત્યારે શક્તિ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યથી વેદનો અભ્યાસ કરીને દેહ પડે ત્યાંસુધી વનમાં વાસ અને તપ કરવાં. સંન્યાસ (એક આશ્રમ હોય તે)માં પણ, પહેલાના જન્મમાં આયુષ્યના ભાગના અનુક્રમથી સંન્યાસ ધારણ કરેલ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ, દૃઢ વૈરાગ્યવાળા અને સદા આત્માનું ચિંતન કરનાર (પુરુષ)નો ભગવાનમાં પ્રેમ ન હોવાથી સત્પુરુષોને ઘેર ફરીથી જન્મ થાય છે. તેને જન્મના સંબંધથી પહેલાનું જ્ઞાન તિરોહિત થએલા જેવું હોય છે, ત્યારે પછીના જન્મમાં તેને ઉપવીત અપાય છે. (પછી) જ્યારે વેદનો અભ્યાસ કરવામાં આવતાં પહેલાનું જ્ઞાન જાગ્રત થાય, ત્યારે 'જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય, તેજ દિવસે સંન્યાસ ધારણ કરવો' એ શ્રુતિના અર્થ પ્રમાણે વર્તન કરવું યોગ્ય છે. પછી દેહ પડે ત્યાંસુધી તે (સંન્યાસ) આશ્રમજ રાખવો જોઈએ. તેમ ન કરે તો પતિત થાય. તેથી[2] પણ (અધિક) ઉપવીત લીધા પહેલાંજ પહેલાનાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય જાગ્રત થાય, તો શુક વિગેરેની અથવા સનક વિગેરેની પેઠે આશ્રમ વિનાનો રહે છે. તેની[2] વેદમાં અને ભગવચ્છાસ્ત્રમાં નિંદા કરેલી છે. તેથીજ સનક વિગેરે ઉપર બ્રહ્માએ ક્રોધ કરેલો. (સનક વિગેરેએ) બ્રહ્માના પુત્રો હોવા છતાં, મનુષ્યની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, (અને) તેનાથી પણ (હલકું) દૈત્યપણું (પ્રાપ્ત કર્યું). પ્રહ્લાદના જેવા[3] (દૈત્યો) થયા, તેમાં પણ દુઃખ (પ્રાપ્ત થયું). પહેલાનાં જન્મમાં જ્ઞાન વિગેરે પ્રાપ્ત થએલ હોવા છતાં પણ શુકે તો આ વિઘ્ન જાણીને, (પોતનાં) બે દેહો કરીને,[3] એક દેહથી બ્રહ્મચર્ય રાખી વેદોનો અભ્યાસ કરી, ગૃહસ્થાશ્રમમાં પુત્રો ઉત્પન્ન કરીને, પાછું (બે દેહોને) એક કર્યા, અને દેહ પડ્યો ત્યાંસુધી ભગવાનમાં આસક્ત રહ્યો. તેનો અહિં મર્યાદામાં વૈદિક માર્ગમાં આદર થતો[4] નથી.

[5]તેમાં જે આયુષ્યના ભાગના ક્રમ પ્રમાણે ચાર (આશ્રમો) કરે છે, તે વનવાસ પછી પુત્રો વિગેરેએ બનાવેલી કુટી (ઝુંપડી)માં પુત્રો વિગેરેથીજ પાલન કરાતો આત્માનું ચિંતન કરનાર[6] 'કુટીચર' થાય છે. વનમાં રહેનાર થઈ, પુત્ર વિગેરેની જરુર ન રાખતાં સ્વતંત્રરીતે જો સંન્યાસ આચરે, તો તે 'બહ્વોદ' થાય છે. (તે) કોઈ ઉત્તમ તીર્થમાં સર્વની જરુર રાખ્યા વિના તીર્થવાસી[7] થાય છે. તે વનમાં (રહેવામાં) પણ બે મતો છે. (૧) જો પત્ની સાથે અને અગ્નિસાથે વનમાં જાય, તો ભવિષ્યમાં (સંન્યાસ લેવાના સમયે) પત્નીને પુત્રો પાસે રાખી, પોતે 'કુટીચર' થાય. (૨) જો પહેલાંજ વનવાસ કરવા માટેજ પત્ની વિગેરે તજેલાં હોય, તો (વાનપ્રસ્થ રહે) ત્યાંસુધી તપ કરી, પછી સંન્યાસ લઈ, 'બહૂદક (બહ્વોદ)' થાય. જો ઉપર કહેલા પ્રકારે બ્રહ્મચર્ય પછી તરતજ જ્ઞાન વિગેરે પ્રાપ્ત થાય, તો સંન્યાસમાં 'હંસ' થાય. તેણે તીર્થોમાં સર્વ સ્થલે એકરાત (રહેવા)ની રીત પ્રમાણે (સર્વની) જરુર

---

૧. 'તેમ ન હોય તો' એટલે જીવતાં સુધી એક આશ્રમ કરવો એવો મત ન સ્વીકારીએ તો. તેથી જો વૈરાગ્ય જરાએ ન હોય તો સદા ગૃહસ્થાશ્રમ કરવો એવો મત છે. (પ્ર)

૨. અહિંથી બીજો પક્ષ (આશ્રમરહિત હોવાનો) કહેલ છે. 'તેની' એટલે આ આશ્રમરહિત રહેવાના પક્ષની. (પ્ર)

૩. આ બીજા પુરાણમાં કહેલ વૃત્તાંત છે. (પ્ર)

૪. શુક સિવાયનાની તેવી શક્તિ ન હોવાથી, આદર થતો નથી. (પ્ર) મર્યાદામાર્ગમાં મર્યાદાનો ભંગ થાય તેવા કાર્યનો આદર થતો નથી, એવો ભાવ જણાય છે.

૫. નિત્ય અને કામ્ય બે પક્ષો સિદ્ધ કરી, ચાલુ પ્રસંગમાં અહિંથી 'કુટીચર' વિગેરેનાં સ્વરૂપ સમજાવે છે. (પ્ર)

૬. 'યોગથી આત્માનું દર્શન કરવું એ ઉત્તમ લાભ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે સંન્યાસના ધર્મ બનેલ આત્મચિંતન કરનાર. (પ્ર)

૭. તીર્થમાં જલ મુખ્ય હોવાથી 'બહ્વોદ' (ઘણાં જલવાળો) શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાર્થક થાય, તે માટે તીર્થવાસી થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

વિના ભમવું જોઈએ. તેને મૌન, ઇચ્છાનો અભાવ, વાયુ* એ સંયમરૂપ દંડો સદાના[1] છે. તેમાં પણ પહેલાના જન્મમાંજ જ્ઞાન વિગેરે પ્રાપ્ત કરી, હંસ થઈ જે મરણ પામે છે, તેણે પાછલથી યોગથી ભ્રષ્ટ થતાં મોટા (પુરુષ)ને ઘેર ઉત્પન્ન થઈ, દ્વિજાતિના સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરી જડભરતની પેઠે રહેવું યોગ્ય છે. તે 'નિષ્ક્રય' છે. તેણે કપડાં તજેલ[3] હોય છે, (તેનું) લિંગ પ્રકટ હોતું નથી. તેણેજ ઋષભ જેવું આચરણ (કરવાનું હોય છે). જેમ અલૌકિક (પુરુષ)ને (લોકનો સંબંધ થતાં તે પતિત થાય છે), તેમજ તેને લોકનો સંબંધ થતાં તે પતિત થાય છે. તેને મોક્ષ (પ્રાપ્ત થાય છે). તેનો ધર્મ હલકા (પુરુષે) આચરવો [4]નહિ. તેથી અધિકારની વ્યવસ્થા પ્રમાણેજ (સંન્યાસની) ચાર વૃત્તિઓ છે એમ કહે[5] છે.

ઉત્તમ (પુરુષ) પણ જો ઉત્તમ (વૃત્તિ) આચરી ન શકે, તો તેણે આરંભમાં 'કુટીચર' થઈ, ધીરે ધીરે નિષ્ક્રિય થવું, એવો સિદ્ધાંત છે. તે પ્રમાણે પહેલાના આશ્રમોમાં પણ, પહેલાં (તે તે આશ્રમની) ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરવી, અથવા બીજા આશ્રમોમાં ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરવી, એવો (સિદ્ધાંત છે). ૪૨.

એ પ્રમાણે આશ્રમો જણાવીને 'ઉપવેદો અને નય સહિત' (શ્લો. ૩૫) એમ કહેલું હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં જૂદી જૂદી નીતિઓ કહે છેઃ—

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तथैव च ॥
एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य हृद्गतः ॥ ४३ ॥

આન્વીક્ષિકી, ત્રણ વેદો, વાર્તા અને દંડનીતિ તેવીજ રીતે (પ્રકટ થયા). એવી રીતે વ્યાહૃતિઓ પ્રકટ થઈ, અને પ્રણવ આમના હૃદયમાંથી નીકળ્યા. ૪૩.

'અન્વીક્ષિકી'[6] તે અન્વીક્ષા, તેના સંબંધવાળી નીતિ એટલે મર્યાદા 'આન્વીક્ષિકી' કહેવાય છે, આ બ્રાહ્મણોનીજ અને તેઓમાં પણ ઉત્તમ આશ્રમવાળાઓની જ નીતિ છે. 'त्रयी' એટલે ત્રણ વેદો, વેદને અનુસરીને જ વ્યવહાર કરવો, અને યજ્ઞની ક્રિયા વિગેરે વૃત્તિ. આ[7] ક્ષત્રિયોની મુખ્ય વૃત્તિ છે. ખેતી, ગાયોની રક્ષા, વેપાર અને ધીરધારરૂપ ચાર પ્રકારની 'વાર્તા' વૈશ્યોની મુખ્ય (વૃત્તિ) છે. 'દંડનીતિ' એટલે દંડનો પ્રકાર અથવા દંડ કરવા માટેની નીતિ. જો કે આ રાજાનો ધર્મ છે છતાં પણ સંપૂર્ણરીતે શૂદ્રોનેજ દંડ કરી શકાય છે, તેથી તેઓમાં રહેલી (વૃત્તિ=ક્રિયા) છે. એવી રીતે નીતિ ચાર પ્રકારની છે. જો કે આન્વીક્ષિકી એટલે આત્મવિદ્યા અને 'ત્રયી' એટલે ત્રણ વેદો અને યજ્ઞો તે[8] માટે (કરવામાં આવે છે), છતાં પણ તે બ્રાહ્મણો વિગેરે અથવા પરમ હંસો વિગેરેએ લૌકિકમાં પણ આત્મચિંતન વિગેરેજ કરવાં જોઈએ, પરંતુ સદા અલૌકિક (વિષય) માં (જ) કરવાનાં નથી; તેથી આ પ્રયોજનને લીધે તે (આન્વીક્ષિકી અને ત્રયી) એને નીતિશાસ્ત્રમાં પણ ગણાવેલાં છે. 'તેવીજ રીતે' એટલે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પૂર્વ વિગેરે મુખોમાંથીજ પ્રકટ થયા, એવો અર્થ છે.

---

* મનુસ્મૃતિ ૧૨-૧૦ માં આ ત્રણ દંડો કહેલા છે, 'વાગ્દંડ' એટલે મૌન. 'મનોદંડ' એટલે વાયુ (તાપ અને વૃષ્ટિ સહન કરવાં તે. આ ત્રણ સંયમ રાખવા એ ત્રિદંડ હોય એમ જણાય છે.

૧. હંસ ત્રિદંડી છે, એવો અર્થ છે. (प्र) ૨. અહિંથી પરમહંસનો અધિકાર કહે છે. (प्र)

૩. 'मुक्तं' એટલે માર્ગમાં પડેલ વસ્ત્ર વિગેરે (તેના કપડાં છે). (प्र) मुक्तं એટલે તજી દીધેલ, એવો અર્થ જણાય છે. પરમહંસને કપડાંની જરૂર નથી, કારણ કે લિંગ (જાતિનું ચિહ્ન) પણ તેનું જણાતું નથી.

૪. આથી એમ જણાવ્યું છે કે હાલના પરમહંસો આશ્રમનું વિડંબન કરનાર ધર્મના ઠગોજ છે. (प्र)

૫. 'કહે છે' એટલે શાસ્ત્ર જાણનારાઓ કહે છે. (प्र). ૬. 'અન્વીક્ષણ' એટલે મનન (प्र) આત્મચિંતન.

૭. 'આ' એટલે દ્રવ્યથી યજ્ઞ કરવા તે. (प्र) ૮. 'તે માટે' એટલે આત્મવિદ્યા માટે. (प्र)

એવી રીતે સાત્ત્વિક બુદ્ધિમાં, આધ્યાત્મિક તરીકે વેદ વિગેરેની ઉત્પત્તિ કહીને આધિદૈવિક શબ્દબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જણાવવા માટે આરંભમાં ઉત્તરાર્ધથી *વ્યાહૃતિઓની ઉત્પત્તિ કહે છે. જો કે ગાયત્રી વ્યાહૃતિઓ અને પ્રણવ વેદમાંજ જણાવેલા છે. સમૂહ અને જૂદી જૂદી એવા ભેદથી (વ્યાહૃતિઓ) ચાર (થાય[1] છે). સાત† વ્યાહૃતિઓ છે એવા મત પ્રમાણે પણ પહેલી ત્રણનો સમૂહ આઠમી થાય છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી પ્રથમ પ્રણવ પણ (પ્રકટ થયાનું કહેલું છે). તે ચાર પ્રકારનો ન હોવાથી, 'માત્ર (બ્રહ્માના) હૃદયમાં રહેલો, (અને) હૃદયમાંથીજ પ્રકટ થયો. તેથીજ બ્રહ્માએ પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરેલો નહિ, પરંતુ "ॐ અને अथ આ બે શબ્દો પહેલાં બ્રહ્માના કંઠને ભેદીને બહાર નીકળેલા, તેથી (તે) બંને માંગલિક છે" એ વાક્ય પ્રમાણે પ્રણવ (ॐ) પોતાની મેળેજ (બ્રહ્માના હૃદયમાંથી) બહાર નીકળેલો. ૪૩.

નીચેના દોઢ શ્લોકથી સાત છંદોની ઉત્પત્તિ કહે છેઃ—

तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः ॥
त्रिष्टुम्मांसात्स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ॥
मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत् ॥ ४४ ॥

તે સમર્થ પ્રજાપતિના રૂંવાડામાંથી ઉષ્ણિક્ અને ત્વચામાંથી ગાયત્રી, માંસમાંથી ત્રિષ્ટુપ્, સ્નાયુમાંથી અનુષ્ટુપ્, હાડકામાંથી જગતી, મજ્જામાંથી પંક્તિ (અને) પ્રાણમાંથી બૃહતી ઉત્પન્ન થયાં ૪૪.

ચામડીમાંથી નીકળેલા રૂંવાડામાંથી ઉષ્ણિક્ પ્રકટ થઈ. આ સાત છંદોએ ઓછું વધારે ગૌરવ પ્રાપ્ત કરેલું[2] છે. ઉત્પત્તિ અને યોગ્યતાનો વિચાર કરતાં, તેઓમાં ગાયત્રી અને બૃહતી ઉત્તમ છે. તે પૈકી ગાયત્રી ૨૪ અક્ષરની છે, ઉષ્ણિક્ ૨૮ અક્ષરની, અનુષ્ટુપ્ ૩૨ અક્ષરની, બૃહતી ૩૬ અક્ષરની, પંક્તિ ૪૦ અક્ષરની, ત્રિષ્ટુપ્ ૪૪ અક્ષરની અને જગતી ૪૮ અક્ષરની છે. તેઓ પૈકી ગાયત્રીના ત્રણ પાદો છે, બીજીઓના ચાર પાદો છે. તેમાં ઉષ્ણિકના દરેક પાદમાં સાત અક્ષરો [3]હોય છે. તેથી તે પહેલી કહેલી છે.

અથવા ઉત્પત્તિ પ્રમાણે આ વિષયમાં વિચાર કરવો જોઈએ. ત્યાં બ્રહ્માના દેહમાં ધાતુઓ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ એવા ભેદવાળી હોવાથી છંદોમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એવા ભેદો (થયા છે), એને ધાતુઓના ક્રમથી જ ઉત્પત્તિનો ક્રમ થએલો છે. ઉત્પત્તિ સંબંધી વિચાર કરતાં, (ગાયત્રીથી) સોમ આણેલો હોવાથી ગાયત્રી પ્રસિદ્ધ થએલી છે. યોગ્યતા પ્રમાણે વિચાર કરતાં બૃહતી થોડા અક્ષરવાળી[4] હોવા છતાં, 'તેણે બૃહતીને થાબડી' વિગેરે શ્રુતિમાં બૃહતીનું માહાત્મ્ય કહેલું હોવાથી, તે (બીજા) બધા છંદો કરતાં વધારે પ્રભાવશાળી હોવાથી, તેને 'બૃહતી' નામ પ્રાપ્ત થયું. તેની ઉત્પત્તિ પ્રાણમાંથી અને સર્વની પછી કહેલી છે. હાડકાં ઘણાં[5] હોવાથી (તેમાંથી) જગતીની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમના કરતાં માંસ ઓછું હોવાથી ત્રિષ્ટુપની ઉત્પત્તિ થઈ. તેનાથી મજ્જા ઓછી હોવાથી, તેમાંથી તેથી હલકી (ઓછા

---

* 'વ્યાહૃતિ' શબ્દનો અર્થ શબ્દ પણ થાય છે. સંધ્યા કરતાં વ્યાહૃતિઓનો ઉચ્ચાર થાય છે.

૧. भूर् भुवः स्वः એ ત્રણ વ્યાહૃતિઓ છે, એ ત્રણના સમૂહને અહિં ચોથી વ્યાહૃતિ કહેલી છે. પૂર્વ વિગેરે મુખથી આ ચાર નીકળી. (प्र)

† 'भूर्, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, सत्यम्' એ સાત ઉપરના લોક છે. તેજ સાત વ્યાહૃતિઓ હોવાનો કેટલાકનો મત છે.

૨. અક્ષરો વધારે ઓછા હોવાથી, તથા ગૌરવ વધારે ઓછું હોવાથી, ઓછું અથવા વધારે ગૌરવ છે. (प्र)

૩. બધા છંદ કરતાં, દરેક પાદમાં ઓછા અક્ષરવાળી છે. (प्र)

૪. પંક્તિ વિગેરે કરતાં થોડા અક્ષરવાળી. (प्र)

૫. સાત ધાતુઓમાં હાડકાં સર્વથી વધારે હોવાથી, તેમાંથી સર્વથી વધારે અક્ષરવાળી જગતીની ઉત્પત્તિ થઈ. એ પ્રમાણે તેનાથી ઓછી ધાતુમાંથી તેથી ઓછા અક્ષરવાળીની ઉત્પત્તિ થઈ એમ અનુક્રમે જાણવું. (प्र)

અક્ષરવાળી) પંક્તિની ઉત્પત્તિ થઈ. વચ્ચે જગતીનું નિરૂપણ કરેલું છે જ. स्नुतः સ્નાયુમાંથી અનુષ્ટુપની ઉત્પત્તિ થઈ. ત્વચા કરતાં ચામડી અધિક હોવાથી, રૂંવાડાં બહાર રહેલાં હોવાથી સ્પષ્ટ રીતે અધિક દેખાતાં હોવાથી, ઉષ્ણિક્ પહેલી[1] કહી. મજ્જા કરતાં પણ પ્રાણો અંદર રહેલા હોવાથી, (પ્રાણમાંથી ઉત્પન્ન થએલી બૃહતી મજ્જામાંથી ઉત્પન્ન થએલી પંક્તિ) પછી કહેલી છે. ૪૪.

એ પ્રમાણે શબ્દબ્રહ્મનું સાહિત્ય જણાવીને, નીચેના દોઢ શ્લોકમાં (તેના) દેહનું નિરૂપણ કરે છે:—

स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ॥
ऊष्माणमिन्द्रियाण्याहुरन्तःस्था बलमात्मनः ॥
स्वराः सप्तविहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः ॥ ४५ ॥

સ્પર્શ તેનો જીવ થયો. સ્વરને (તેનો) દેહ કહેલો છે. ઉષ્માઓને ઇંદ્રિયો કહે છે. અંતઃસ્થો (તેનું) પોતાનું બલ છે. પ્રજાપતિના વિહારથી સાત સ્વરો થયા. ૪૫.

(' ક ' થી આરંભી ' મ ' સુધીના) પચીસ (વ્યંજનો) સ્પર્શો છે. તે બધા ભેગા થએલા શબ્દબ્રહ્મના ' જીવ ' એટલે ' (શબ્દબ્રહ્મ) હું છું ' એમ જે માને તેવા અભિમાનવાળા થયા. 'अ' વિગેરે સ્વરો સોળ છે, તેઓ દેહ (છે). ' કહેલો છે ' શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવ્યું). શ્, ષ્, સ્ અને હ્ ઉષ્માઓ છે. તે ચાર (શબ્દબ્રહ્મની) ઇંદ્રિયો છે. ' કહે છે ' શબ્દથી પણ પ્રમાણ (જણાવેલું છે). ય્ ર્ લ્ વ્ (એ) અંતસ્થો, તેના દેહનું બલ છે. એ પ્રમાણે ચારમૂર્તિવાળા (અક્ષરબ્રહ્મ)નું સ્વરૂપ કહ્યું. ઉદાત્ત* વિગેરેરૂપ બહારની (શબ્દબ્રહ્મની) ક્રિયા કહેતાં, કાર્ય અને કારણ જૂદાં નથી એમ જણાય તે માટે, ' વિહારથી સાત સ્વરો થયા ' શબ્દોથી વિહારથી તેઓની ઉત્પત્તિ પણ કહે છે. ' વિહારથી ' એટલે ગતિરૂપ લીલાથી. ' પ્રજાપતિના ' શબ્દથી શબ્દબ્રહ્મનો અને આ (બ્રહ્મા)નો અભેદ કહ્યો, અથવા (બ્રહ્મા) શબ્દબ્રહ્મની સ્થિતિથી જગત્ ઉત્પન્ન કરે છે (એમ કહ્યું). ૪૫.

નીચેના શ્લોકમાં તે (વૃત્તાંત)જ કહેતાં ઉપસંહાર કરે છે:—

शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्मनः परम् ॥
विभाति ब्रह्म विततं नानाशक्त्युपबृंहितम् ॥ ४६ ॥

સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ સ્વરૂપવાળા તે શબ્દબ્રહ્મનું બનેલું, વિસ્તારવાળું અને જૂદી જૂદી શક્તિઓની સમૃદ્ધિવાળું પરબ્રહ્મ પ્રકાશે છે. ૪૬.

' શબ્દ અને અર્થ બે (જૂદા જૂદા) પ્રકારના હોવાથી શબ્દબ્રહ્મથી જગત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? કારણકે અર્થ (પદાર્થો)રૂપ જગત્ બ્રહ્મેજ ઉત્પન્ન કરેલું[2] છે ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' બ્રહ્મ પ્રકાશે છે ' એમ કહેલું છે. અર્થરૂપ જગત્ ઉત્પન્ન કરેલું હોવા છતાં, નામ વિના પ્રકાશતું (જણાતું) નથી, તેથી ' પ્રકાશે છે ' એમ કહેલું[3] છે. (બ્રહ્મ) મોટું અને પુષ્ટ હોવાથી આ બધું જગત્ વિસ્તારવાળું બ્રહ્મજ પ્રકાશે છે. બ્રહ્મ મોટું હોવાથી વિસ્તારવાળું છે અને પુષ્ટ હોવાથી જૂદી જૂદી શક્તિઓની સમૃદ્ધિ-

૧. ' ગાયત્રીમાં ઉષ્ણિક્ કરતાં વધારે અક્ષરો હોવા છતાં, તેના પાદ ઉષ્ણિકથી ઓછા હોવાથી તેને પહેલાં કેમ ન કહી ? ' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. ' પહેલી ' એટલે ગાયત્રીના પહેલાં. (प्र)

* ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત એવા ત્રણ પ્રકારે સ્વરનો ઉચ્ચાર થાય છે. ઉંચો સ્વર ઉદાત્ત, નીચો અનુદાત્ત અને તે બેની વચલો સ્વરિત કહેવાય છે.

૨. શબ્દબ્રહ્મ વિજાતીયપણાને લીધે ઉપાદાન કારણ થઈ ન શકે, અને કાર્ય (જગત્) તેના વિના થએલું હોય તો તે તેનું નિમિત્તકારણ પણ થઈ ન શકે. તેથી શબ્દબ્રહ્મથી જગત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. નોટ ૨ માં કહેલી શંકાનું સમાધાન કરે છે. ૩-૧૦-૧૨ માં જણાવ્યા પ્રમાણે અહિં કહેલી વ્યવસ્થા વૈદિક જેવી હોવાથી, અહિં પ્રકાશ કરવો, તેનેજ ઉત્પન્ન કરવું કહેલું છે. રૂપ અને નામ એવા ભેદથી જગત્ બે પ્રકારનું છે. તે પૈકી જેમ રૂપથી બ્રહ્માએ જગતનો પ્રકાશ કર્યો, તેમ વેદ નામથી તેનો પ્રકાશ કરી તેનું ભાન કરાવે છે. તેથી તે (શબ્દબ્રહ્મ) પણ જગત્ ઉત્પન્ન કરનારૂં છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

વાળું[1] છે. શબ્દબ્રહ્મ વિના પરબ્રહ્મનું પ્રકાશન થતું નથી.[2] પરબ્રહ્મ પોતેજ પ્રકાશતું હોવા છતાં શબ્દબ્રહ્મથીજ તેનો પ્રકાશ (તેનું ભાન) થાય છે.[3] 'જે જાણવામાં ન આવે તેમાં તે (શબ્દબ્રહ્મ=વેદ) પ્રમાણ છે' એ નિયમ પ્રમાણે, તે (પરબ્રહ્મ) પોતે પ્રકાશતું હોવાનું પણ વેદે (શબ્દબ્રહ્મે)જ કહેલું છે.[4] 'ઇંદ્રિયો પરથી વિમુખ રચેલી છે' વિગેરે વાકય પ્રમાણે, (બ્રહ્મ) જાણવામાં આવતું નથી. સૂર્યનું તેજ પોતે પ્રકાશતું હોવા છતાં પણ ઘૂવડ (તેને) જોતું નથી.[5] (ન જોવામાં) કાંઈ આવરણ (હોવા)ની પણ જરૂર નથી,[6] કારણકે ઇંદ્રિયોજ (તેને) ગ્રહણ કરતી નથી. નયનથી આકાશ દેખાય નહિ તેમાં,[7] અથવા (જીભને) રસનું ભાન ન થાય તેમાં[8] કોઈ આવરણ હોતું નથી. 'તમારે બીજું આવરણ હતું' એમ જોકે આવરણ કહેલું છે,[9] છતાં તે પણ[10] પોતાની મેળે પ્રકાશતા સર્વરૂપ મન અને નયન તથા ઘટમાં પ્રકાશતા (બ્રહ્મ)ને [9]નહિ. હવે જો સંયોગ થાય[11] ત્યારેજ તે આવરણ થાય છે એમ માને, તો ચક્ષુથી ગ્રહણજ થતું [12]નથી એવોજ શ્રુતિનો અર્થ હો, આવરણનું શું પ્રયોજન? 'તમારે બીજું' એમાં તો ભોગની ઇચ્છા વિગેરે ઉત્પન્ન થએલાં આવરણને[13] નિંદા કરવા જણાવેલું છે, પરંતુ (ત્યાં) ભીંત વિગેરે

૧. બ્રહ્મ વિસ્તારવાળું અને જૂદી જૂદી શક્તિઓવાળું હોવાથી, આ જગતનો બ્રહ્મ તરીકે પણ પ્રકાશ કરવામાં આવે છે, માત્ર નામથી પ્રકાશ કરવામાં આવતો નથી. તેથી પ્રકાશ કરવો, તેનેજ અહિં ઉત્પન્ન કરવું કહેલ છે એમ સમજાય છે. (प्र)

૨. 'જેમ બ્રહ્મ રૂપથી જગતનો પ્રકાશ કરે છે, તેમ નામથી પણ કરે. શબ્દબ્રહ્મનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૩. શબ્દબ્રહ્મ નામથી જગતનો પ્રકાશ કરે તે ઠીક છે, પણ પરબ્રહ્મ તો સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેનો પ્રકાશ તે કેમ કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૪. 'વેદ (શબ્દબ્રહ્મ) બ્રહ્મના ગુણોનો પ્રકાશ કરે, પણ બ્રહ્મનો પોતાનો કેમ પ્રકાશ કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. વેદ જ્ઞાન થતું ન હોય તેવા વિષયમાં પ્રમાણ છે એમ આ જૈમિનીના સૂત્રમાં કહેલું છે. જો બ્રહ્મનું પોતાથીજ જ્ઞાન થતું હોય તો તેનું જ્ઞાન કરાવનાર વેદ પ્રમાણજ ન થાય. તેથી વેદ બ્રહ્મનો પોતાનો પણ પ્રકાશ કરે છે, એમ માનવું જોઇએ. (प्र)

૫. 'બ્રહ્મ પોતાની મેળે પ્રકાશતું ન હોય તો તે સ્વપ્રકાશ છે એમ કહેનારી શ્રુતિ ખોટી ઠરે' એવી શંકા થાય, તેથી આ દૃષ્ટાંત આપેલું છે. (प्र)

૬. ઘૂવડ સૂર્યનું તેજ જોઈ ન શકે તે માટે કોઈ આવરણ (તેજ અને ઘૂવડની આંખ વચ્ચે કોઈ પડદા) ની જરૂર નથી, તેથી બ્રહ્મનું આપણને ભાન ન થાય, તેથી તે પોતે પોતાથી પ્રકાશતું ન હોવાનું સિદ્ધ થતું નથી. (प्र)

૭.-૮ 'ઘૂવડને દિવસે અંધકાર થવાથી તે સૂર્યનાં તેજને જોઈ શકતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ દૃષ્ટાંતો કહેલાં છે. તેથી આવરણ ન હોવા છતાં પ્રકાશવાળો પદાર્થ જોવાની અશક્તિને લીધે આપણાથી જોઈ શકાતો નથી. (प्र)

૯...૯ "'તેને તમે જાણતા નથી' એ મંત્ર પ્રમાણે આવરણ હોવાથી જ જ્ઞાન થતું નથી એમ સ્વીકારવું જોઇએ. તેથી આપણને જ્ઞાન થતું નથી અને (બ્રહ્મ) પોતાથી જ પ્રકાશે છે એ બંને સિદ્ધ થાય છે. તેથી (શબ્દબ્રહ્મ) પ્રકાશ કરે તેવો પ્રયાસ કરવા કરતાં આવરણ દૂર કરવાનો જ પ્રયાસ કરવો યોગ્ય છે. તેથી શબ્દબ્રહ્મ પ્રકાશ કરે છે એવું સિદ્ધ કરવાનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. (प्र)

૧૦. 'તે પણ' એટલે 'તે વાક્યમાં કહેલું આવરણ પણ', કારણ કે તે મંત્રમાં 'જેમણે આ (જગત્) ઉત્પન્ન કર્યું' એમ કહેલ હોવાથી જગત રચનારાં રૂપનું જ તે આવરણ નથી. તેથી તેનું ભાન થાય તે માટે શબ્દબ્રહ્મ પ્રકાશ કરે તે જરૂરી છે. (प्र)

૧૧. 'સંયોગ થાય' એટલે (ઘડાનો) નયન સાથે (અને નયનનો મન સાથે) સંયોગ થાય. (प्र)

૧૨. 'ઇંદ્રિયો પરથી વિમુખ છે' શ્રુતિમાં કહેલ ગ્રહણ ન થવું. (प्र)

૧૩. "'ઇંદ્રિયો પરથી વિમુખ છે' શ્રુતિમાં 'અંતરાત્મા' શબ્દ હોવાથી ઇંદ્રિય બ્રહ્મનું ગ્રહણ કરી શકતી નથી એમ કહેલું છે, પણ ભેગી થઇને ગ્રહણ કરી શકતી નથી એમ કહેલ નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'પહેલા રચ્યા' એમ કહેલ હોવાથી જીવની અજ્ઞાનના પ્રકારરૂપ ભોગની ઇચ્છાને અહિં (બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવામાં) આવરણરૂપ કહેલી છે. તેની નિંદા થાય તે માટે કહેલ છે, પરંતુ (જ્ઞાન થવામાં નડતી) ભીંત વિગેરે રૂપ આવરણ કહેલ નથી. તેથી એ (ભોગની ઇચ્છારૂપ આવરણ) પણ ઇંદ્રિયના સામર્થ્યને રોકનારૂંજ છે. તેથી તેને આવરણ, કલ્પવું નકામું છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

જેવું આવરણ (કહેલું) નથી. જો કે માયાથી થતું (આવરણ) પહેલાં કહેલું છે, (છતાં) તેને પણ (બ્રહ્મનું) જ્ઞાન ન થવાથીજ[1] (કહેલું છે). (ભાન ન થવાના) કારણ તરીકે કહેલું (આવરણ) પણ જૂદા જૂદા પ્રકારની સૃષ્ટિઓ કહેલી હોવાથી-(બ્રહ્મ) પોતે (સૃષ્ટિરૂપ (થએલ હોય તે) સિવાયની સૃષ્ટિના પક્ષમાં ઘટે[2] છે. તેથી શબ્દથી જ બ્રહ્મનું ભાન થાય છે.[3] 'જ્યાંથી (જેને પ્રાપ્ત કર્યા વિના) વાણી (મન સાથે) પાછી ફરે છે' [4]એ વાકયમાં તો વાણી ઇંદ્રિયરૂપ છે, શબ્દ પણ લૌકિક છે અને મન (પણ) લૌકિક છે. તેમ ન હોય, તો 'તે ઔપનિષદ પુરુષસંબંધી પ્રશ્ન કરું છું' 'મનથીજ આ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે' એ (વાકયો)નો વિરોધ થાય. અથવા (બ્રહ્મનું) માહાત્મ્ય જણાવવા[5] બંને (પ્રકારના વાકયો) છે. બંનેનું જ્ઞાન શબ્દબ્રહ્મથીજ થાય છે. આ ધ્યાનમાં રાખીનેજ 'સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ સ્વરૂપવાળા' એમ કહેલું છે. તે શબ્દબ્રહ્મનો સાર કોઈ સમયે સ્પષ્ટ અને કોઈ સમયે અસ્પષ્ટ હોય છે. તેમ ન હોય, તો બ્રહ્મનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ રીતે થાય. તેવું થવામાં[6] અધિષ્ઠાતા ભગવાનજ છે. તે (અર્થ) 'પર' શબ્દથી કહેલો છે. તેનું* કારણ 'જૂદી જૂદી શક્તિઓની સમૃદ્ધિવાળું' વિશેષણથી કહેલું છે. ભગવાનમાં અનેક શક્તિઓ હોવાથી, જૂદી જૂદી (શક્તિ)ને અનુસરી જૂદાં જૂદાં વચન (કહેલાં છે). તેમ ન કરે, તો તે ગુપ્ત શક્તિઓની પ્રસિદ્ધિ ન થાય. તેથી (શ્રુતિ) પ્રસિદ્ધિ નથી એમ નથી કહેતી, પરંતુ ગુપ્ત (શક્તિઓ)નું સ્વરૂપ કહે છે. તેથી બ્રહ્મનો પ્રકાશ કરવા પ્રવૃત્ત થએલું શબ્દબ્રહ્મ તેનાં કાર્ય (જગત)નો પણ પ્રકાશ કરે છે એમ (કહેલું છે). બ્રહ્મ ક્રિયાથી પ્રકાશ કરે છે, વેદ (શબ્દબ્રહ્મ) જ્ઞાનથી પ્રકાશ કરે છે, એવો (અર્થ છે). ૪૬.

એવી રીતે આધિદૈવિક સૃષ્ટિ કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત્વિક આધિભૌતિક સૃષ્ટિ કહે છે:—

ततोऽपरामुपादाय स सर्गाय मनो दधे ॥
ऋषीणां भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतम् ॥ ४७ ॥
ज्ञात्वा तद्धृदये भूयश्चिन्तयामास कौरव ॥
अहो! अद्भुतमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा ॥
नह्येधन्ते प्रजा नूनं दैवमत्र विघातकम् ॥ ४८ ॥

---

૧. અહિં 'આવરણ' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (प्र) બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવા દેતું ન હોવાથી આવરણ કહેલું છે.

૨. "'તમારે બીજું આવરણ હતું' વાક્યમાં 'હતું' અને 'ઇંદ્રિયો પરથી વિમુખ રચેલી છે' માં 'રચેલી' ભૂતકાળમાં યોજેલા છે. તેથી આવરણ, અને ઇંદ્રિયોની અશક્તિનો અનુવાદજ કરેલ હોવાથી (બ્રહ્મનું જ્ઞાન ન થવામાં) એકે કારણરૂપ નથી. તેથી શ્રુતિમાં 'જે' શબ્દથી કારણ કહેલ છે તેનો વિરોધ થાય છે" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'ઘટે છે.' એટલે ઇંદ્રિયોની અશક્તિ હોવામાં ઘટે છે. બંને જૂદા જૂદા કારણ હોય, તો એમાંથી એક નકામું છે. તેમાં પણ ઝીણી દષ્ટિથી જોઇએ તો આવરણ ઇંદ્રિયોની અશક્તિનેજ સિદ્ધ કરનારૂં છે. જ્યાં બ્રહ્મ પોતે સૃષ્ટિરૂપ થાય, ત્યારે ઇંદ્રિયોની અશક્તિને લીધે જ તેનું ભાન થતું નથી. બીજી સૃષ્ટિમાં પણ આવરણ આ અશક્તિજ સિદ્ધ કરનારૂં હોવાથી શબ્દબ્રહ્મથીજ તે દૂર થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. આ વાક્યમાં ઉપરના લખાણથી સાબિત થએલ વિષય કહેલ છે. (प्र)

૪. 'શબ્દબ્રહ્મ પરબ્રહ્મનું ભાન કરાવતું હોય, તો આ શ્રુતિનો વિરોધ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી જણાવે છે કે તેનો વિષય જૂદો હોવાથી વિરોધ નથી. (प्र)

૫. વેદ પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણેજ પરબ્રહ્મનું ભાન કરાવે છે, પરંતુ 'પરબ્રહ્મ આવું છે' એમ સંપૂર્ણ પ્રકારે ભાન કરાવી શક્તા નથી. બ્રહ્મમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો પણ છે એવું તેનું માહાત્મ્ય જણાવવા વેદમાં વિરુદ્ધ વાક્યો છે, તેથી તે વાક્યોમાં પણ વિરોધ નથી. (प्र)

૬. 'તેવું થવામાં' એટલે 'સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ રૂપ (ભાવાર્થ) વાળું (શબ્દબ્રહ્મ) થાય છે તેમાં' (પણ કારણરૂપ ભગવાનજ છે). (प्र)

* 'તેનું' એટલે શબ્દબ્રહ્મ સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટરૂપવાળું થાય છે, તેમાં પણ અધિષ્ઠાતા (શાસ્તા) ભગવાનજ છે તેનું (કારણ).

પછી બીજો દેહ ધારણ કરીને, તેમણે સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા કરી. હે કૌરવ! ઋષિઓ ઘણા પરાક્રમવાળા હોવા છતાં, તેમની સૃષ્ટિ વિસ્તારવિનાની જોઈને, તેમણે હૃદયમાં ફરીથી તે (સ્વરૂપ)નું ચિંતન કર્યું. 'અહો! આ અદ્ભુત છે. હું સદા ઉદ્યોગ કરતો હોવા છતાં પણ નિશ્ચય પ્રજાની વૃદ્ધિ થતી નથી. ખરેખર! દૈવ આમાં વિઘ્ન કરે છે.' ૪૭–૪૮.

બીજો દેહ ધારણ કરીને, બીજા પ્રકારની સૃષ્ટિ રચવાની (બ્રહ્માએ) ઇચ્છા કરી. 'આટલાથીજ મરીચિ વિગેરે દ્વારા સૃષ્ટિ થશે, તેથી બીજા પ્રકારની સૃષ્ટિ (રચવા)નું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઋષિઓ (ઘણા પરાક્રમવાળા હોવા છતાં તેમની સૃષ્ટિ વિસ્તારવિનાની જોઈને)' એમ કહેલું છે. જો કે ઘણું પરાક્રમ છે જેમનું તેવા (ઋષિઓ છે, છતાં) મારા કરતાં તેઓ વધારે પરાક્રમવાળા નથી, અને પાંચ છ જ ઉત્પન્ન કરેલા છે. તેમનાથી શું (થવાનું)? તેટલાથી સૃષ્ટિનો વિસ્તાર તો નહિજ થાય; કારણકે (સૃષ્ટિનો) પ્રકાર ઉત્પન્ન કરેલો નથી. તેથી પ્રકાર કરવા માટે, બીજા દેહથી કાર્ય કરવાની ઇચ્છા કરી એવો અર્થ છે. ૪૭.

'અશક્ય (કાર્ય)માં હરિજ (શરણ) છે' એ નિયમના આધારે, પહેલાં થોડું તપ કરેલું ત્યારે ભગવાને પ્રસન્ન થઈને પણ ફરી તપ કરવાની આજ્ઞા કરેલી. તે પ્રમાણે આ સમયે પણ જો કે (સૃષ્ટિનો) પ્રકાર કરવો એવો નિશ્ચય કર્યો, છતાં પણ કયો પ્રકાર કરવો, એવા વિચારથી (બ્રહ્માએ ભગવાનના સ્વરૂપનું) ફરી ચિંતન કર્યું એમ અડતાલીસમા શ્લોકમાં કહે છે. જે સ્વરૂપનું ચિંતન કરતાં, ઉપાય કરવો એમ જાણવામાં આવ્યું, તે (સ્વરૂપ)નુંજ ફરી હૃદયમાં ચિંતન કર્યું. 'હે કૌરવ!' એ સંબોધન એવો અર્થ જણાવે છે કે કાર્ય કરતાં તરત અટકી ન જવું, પરંતુ જેમ કુરુએ કરેલું તેમ દેહ પડે ત્યાંસુધી કાર્ય કર્યા કરવું. 'અહો!' વિગેરે (શબ્દો)થી તેમનો વિચારજ કહેલો છે. પ્રકાર કરેલો હશે તોપણ ભગવાન અનુકૂલ નહિ હોય તો તે ફળશે નહિ. તેમ ન હોય, તો ઉત્પન્ન કરેલા સર્વ (પુત્રો)થીજ સર્વ (કાર્ય) કરવામાં આવે, તો જગત્ (પ્રજાથી) ભરપૂરજ થાય. મેં એકલાએ જેમ કર્યું, તેમ બીજરૂપ આ મરીચિ વિગેરે પણ જો કરે, તો આટલાથી બધુંએ (જગત્) ભરપૂર થાય. તેથી કાંઈક વિઘ્ન કરનારું છે. ચિંતન કરતાં તે (વિઘ્ન કરનાર)ને જાણીને, તેમણે આશ્ચર્યથી કહ્યું કે:– '(આ) અદ્ભુત છે કે જે ભગવાને મને સૃષ્ટિ રચવાની આજ્ઞા કરેલી, તેજ વિઘ્ન કરે છે. વળી (હું) સહકાર કરનાર નથી, એવી શંકા પણ કરવા જેવી નથી, એમ 'હું સદા ઉદ્યોગ કરતો હોવા છતાં' શબ્દોથી કહેલું છે. હું સદા ઉદ્યોગ કરતો હોવા છતાં **हि** નિશ્ચય પ્રજાની **नैधन्ते** વૃદ્ધિ થતી નથી. તેથી જાણવામાં આવે તેવું વિઘ્ન કરનારું કાંઈ ન હોવાથી, દૈવજ વિઘ્ન કરનારું છે. ૪૮.

एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ॥
कस्य रूपमभूद् द्वेधा यत्कायमभिचक्षते ॥ ४९ ॥

એ પ્રમાણે યોગ્ય કરીને બ્રહ્મા દૈવની રાહ જોતા હતા, ત્યારે તેમના દેહના બે ભાગ થયા, જેને (લોકો) 'કાય' કહે છે. ૪૯.

એવો નિશ્ચય કરીને, યોગ્ય રીતે ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે (બ્રહ્માએ કાર્ય) કરતાં રહીને, ભગવાનનું ચિંતનજ કર્યું. ત્યારે તે જ્યારે એ પ્રમાણે યોગ્ય (કાર્ય) કરતા હતા, અને 'ભગવાન ક્યારે પ્રસન્ન થશે?' એમ (વિચારી) દૈવની રાહ જોતા હતા, ત્યારે તેમની (સૃષ્ટિ રચવાની) અશક્તિ જાણી, ભગવાનેજ **कस्य** બ્રહ્માના દેહના બે વિભાગ કર્યા. ત્યારે તેમના દેહના બે વિભાગ થયા. ત્યારથી તે બે વિભાગને લોકો 'કાય' કહે છે. 'का इयम्' આ (સ્ત્રી) કોણ?, 'कोऽयम्' આ (પુરુષ) કોણ? એમ કહેવા યોગ્ય હતું, ત્યારે એને ભેગા કરવા એક (સ્ત્રી)ના વિશેષ્યનો અને બીજા (પુરુષ)ના વિશેષણનો લોપ કરીને, (લોકો) 'कायम्'* કહે છે. આથી (એમ જણાવ્યું કે) સ્ત્રી પોતે વિશેષ્યવિનાની છે, અને પુરુષ વિશેષણવિનાનો છે. તેથી બંને ભેગા મળતાં 'કાય' શબ્દથી ઓળખાય છે. ૪૯.

* 'का इयम्' માંથી વિશેષ્ય इयम् નો લોપ કર્યો અને 'कोऽयम्' માંથી વિશેષણ कः નો લોપ કર્યો એટલે का+अयम् રહ્યા. એમ 'कायम्' શબ્દ થયો.

'પછી શું થયું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥
यस्तु तत्र पुमान्सोऽभून्मनुः स्वायंभुवः स्वराट् ॥ ५० ॥
स्त्री याऽऽसीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ॥
तदा मिथुनधर्मेण प्रजाह्येधांबभूविरे ॥ ५१ ॥

દેહના તે બે વિભાગોથી યુગલ ઉત્પન્ન થયું. તેમાં જે પુરુષ હતો તે તો ચક્રવર્તી સ્વાયંભુવ મનુ હતો. જે સ્ત્રી હતી, તે આ મહાત્માની શતરૂપા નામની મહારાણી હતી. પછી મિથુનધર્મથી પ્રજાઓ ખરેખર વધવા લાગી. ૫૧.

'તે' ભગવાને કરેલા દેહના વિભાગો એટલે બે ભાગો હતા. તેમ (ભગવાને કરેલા) ન હોય, તો કાર્ય (દેહ)નો નાશ થતાં, (તેના) બે ભાગોથી કાંઈ ઉત્પન્ન ન થાય. તેથી ભગવાને કરેલા બે ભાગોથી એક યુગલ ઉત્પન્ન થયું. યુગલ એક કાર્ય છે. નહિતો 'અર્ધ ભાગ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે પુરુષ અર્ધ ભાગજ છે. 'ઉત્પન્ન થયું' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાને કરેલું (કાર્ય) પ્રયાસ વિનાજ થયું, તેથી ભવિષ્યમાં પણ કાર્ય થશે. તે બે ભાગને '(તેમાં) જે (પુરુષ હતો).' વિગેરેથી નામથી જણાવે છે. તે બેમાં જે પુરુષ હતો, તે મનનથી ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી 'મનુ' હતો. જે સ્ત્રી હતી તે સૃષ્ટિના પ્રકારરૂપ હતી, કારણકે શતરૂપા' એવું **આખ્યા** નામ જેનું હતું તેવી તે હતી. 'મનુ' શબ્દ વ્યુત્પત્તિથી થએલ છે. તે પ્રમાણે 'સ્વાયંભુવ'* એમ કહેલું છે. 'ચક્રવર્તી' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે (તે) ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણોવાળો હોવાથી ભગવાનના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થએલો, તેથી તેનાથી પણ સૃષ્ટિ રચાશે, એવો ભાવ છે. **शतानि** સેંકડો **रूपाणि** રૂપો છે જેનાં (તે 'શતરૂપા') નામથી એમ સૂચવેલું છે કે (તે) મનુને અધિક ભોગ અને અધિક સૃષ્ટિ (કરાવશે). **'महिषी'** મહારાણી સર્વ કામનાઓ આપનારી છે. (મનુ) ભગવદીય હોવાથી (આ) નિરૂપણ કરવાના સમયે તેણે ભગવાનમાં પ્રવેશ કરેલો હોવાથી, જ્યાં જ્યાં ભગવાન હોય ત્યાં ત્યાં તે હતો, તેથી 'આની (મહારાણી)' એમ કહેલું છે. 'મહાત્માની' શબ્દ આજ અર્થ જણાવે છે. **महान्** ભગવાન **आत्मा** આત્મા છે જેના (તે મહાત્મા). એકાવનમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી તે યુગલ બીજ હોવાનું જણાવે છે. **मिथुनं** યુગલ, એટલે ભેગા થવું તે. તેજ ધર્મ (સૃષ્ટિ રચવાનો) ઉપાય છે. ત્યારે આનંદમાં આવેલી પ્રજાઓ વધવા લાગી. 'ખરેખર! આનંદમાંથીજ આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે'માંનો 'ખરેખર' શબ્દ આજ અર્થ સૂચવે છે. આ (શ્લોક)માં પણ **'हि'** 'ખરેખર' શબ્દ તેજ અર્થ જણાવે છે. (પ્રજાઓ) પોતેજ વધવા લાગી, તેમાં (તેમને) આજ્ઞા વિગેરેની જરુર ન રહી. ૫૦–૫૧.

એ પ્રમાણે મૈથુન (પ્રજાની ઉત્પત્તિનો) પ્રકાર છે એમ જણાવીને, નીચેના શ્લોકમાં પહેલા (યુગલ)ને તે પ્રકારનો સંબંધ કરાવે છેઃ—

स चापि शतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् ॥
प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ! ॥
आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम ! ॥ ५२ ॥

હે ભારત! તેણે પણ શતરૂપામાં પાંચ સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યાં. હે ઉત્તમ પુરુષ! પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ તથા ત્રણ કન્યાઓ આકૂતિ દેવહૂતિ અને પ્રસૂતિ નામની (ઉત્પન્ન કર્યાં). ૫૨.

---

* મનનથી ઉત્પન્ન થએલ તે 'મનુ', એવી વ્યુત્પત્તિ પહેલાં કહી. સ્વાયંભુવ એટલે પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થએલ (સ્વયંભૂ બ્રહ્મા)નો પુત્ર, એવી વ્યુત્પત્તિથી થએલો આ શબ્દ પણ છે, એવો ભાવ જણાય છે.

તે જીવ હોવા છતાં, (અને) 'च' 'અને' શબ્દથી (જણાવ્યું તેમ) ભગવાન હોવા છતાં (તેણે પાંચ સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યાં). તેથી જ તેના પુત્રો બે પ્રકારના હતા. મનુ (જીવ)ના પ્રધાનપણામાં ઉત્તાનપાદ મુખ્ય હતો, તે *વિસર્ગમાં ઉપયોગી છે. ભગવાનના પ્રધાનપણામાં પ્રિયવ્રત મુખ્ય હતો, તે સ્થાનમાં* ઉપયોગી છે. વળી એક કન્યા હતી. બીજી (પુત્રી) ભગવદીય હતી. તેથી તે પુત્રીઓમાં મુખ્ય છે, છતાં સર્ગ (સૃષ્ટિ)માં ઉપયોગી હોવાથી† અહિંજ તે કહેલી છે. ત્રીજી કન્યા સ્ત્રીની પ્રાર્થનાથી (ઉત્પન્ન કરેલી). એ પ્રમાણે બધાં મળી પાંચ સંતાનો હતાં. 'શતરૂપામાં' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે તે માત્ર (સંતાન ઉત્પન્ન કરવાનું) સ્થાન હતી, પરંતુ ઉત્પન્ન કરનારી ન હતી (અને) તેથી પાંચ સંતાનો પ્રાકૃત ન હતા. પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ બે પુત્રો હતા. પુરુષો સાથે સ્ત્રીઓનું નામ લેવું યોગ્ય નથી, તેથી 'ત્રણ કન્યાઓ' એમ (વચ્ચે) કહેલું છે. 'હે ભારત!' એ સંબોધન (વિદુરને) મોહ ન થાય તે માટે (કરેલું છે). સ્ત્રીનો પ્રસ્તાવ પણ મોહ કરાવનારો છે. 'આકૂતિ' વિગેરે તેમનાં નામો કહે છે. 'इति' 'નામની' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે તેમનાં) બીજાં નામ ન હતા. 'હે ઉત્તમ પુરુષ!' એવું ફરીથી સંબોધન, પહેલાંની પેઠે પુરુષનો સંબંધ વર્ણવવા (કરેલું છે). ૫૨.

નીચેના શ્લોકમાં તે (કન્યા)ઓને સમર્પણ કર્યાનું કહે છેઃ—

आकूतिं रुचये प्रादात्कर्दमाय तु मध्यमाम् ॥
दक्षायादात्प्रसूतिं च यत आपूरितं जगत् ॥ ५३ ॥

આકૂતિ રુચિને આપી. વચલી (કન્યા) તો કર્દમને આપી; અને પ્રસૂતિ દક્ષને આપી, જેમનાથી (તેમનાથી) જગત્ ભરપૂર થયું છે. ૫૩.

રુચિ બીજા કલ્પમાં ઉત્પન્ન થએલા બ્રહ્માનો પુત્ર હતો. '(વચલી) તો કર્દમને (આપી)' વાક્યમાં 'तु' 'તો' શબ્દ (એમ જણાવે છે કે કર્દમ) પોતાનો પુત્ર ન હતો. કર્દમ પણ છાયાથી ઉત્પન્ન થએલો, છાયામાં (તેને) ઉત્પન્ન કરનાર ભગવદ્રૂપ કાલજ હતો. તેથી કોઈ પણ અંશથી અધર્મવાળો સંબંધ નથી. 'વચલી' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે ઉત્તમ (પુત્રી)નું નામ વારંવાર લેવું યોગ્ય નથી. 'પ્રસૂતિ' એ નામ પ્રમાણે (તેનામાં) સ્ત્રીનું પ્રધાનપણું હોવાથી, (તે) પરણાવવાનીજ હતી. દક્ષમાં બીજા ગુણ ન હોવા છતાં ચતુરાઈ હતી જ. 'પુરુષ અંગુઠાના માપનો છે, અને તે અંગુઠાનો આશ્રય કરી રહેલ છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે તે (બ્રહ્માના) અંગુઠામાંથી ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી, ભગવાનથી ઉત્પન્ન થએલો હતો. '**प्रसूतिं चाऽदात्**' 'અને પ્રસૂતિ આપી' એમ 'च' 'અને' શબ્દનો 'આપી' સાથે સંબંધ છે, પરંતુ 'અને દક્ષને પ્રસૂતિ' એવો (તેનો) સંબંધ નથી. તેથી જે (કાર્ય) થયું તે 'જેમનાથી જગત્ ભરપૂર થયું' શબ્દોથી કહેલું છે. જેમ મહાભૂતોના વિસ્તારથી જગત્ ભરપૂર થાય છે, તેમ (આ) પાંચ (સંતાનો) થીજ જગત્ ભરપૂર થયું, એવો અર્થ છે. ૫૩.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં
ત્રીજા સ્કંધના બારમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

---

* 'વિસર્ગમાં' એટલે ચોથા સ્કંધમાં વર્ણવેલી વિસર્ગલીલામાં, જૂઓ અધ્યાય આઠમો. 'સ્થાનમાં' એટલે પાંચમા સ્કંધમાં વર્ણવેલી સ્થાનલીલામાં, જૂઓ અધ્યાય પહેલો.

† આ સ્કંધના અધ્યાય ૨૧ થી સ્કંધ પૂરો થતાં સુધી દેવહૂતિનું નિરૂપણ છે.

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય તેરમો.

एवं द्वादशधा सर्गस्त्रिविधो ह्युपपादितः ॥
तस्य कारणरूपं हि यादृशं तदिहोच्यते ॥ १ ॥

એવી રીતે ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિનું બાર પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું. તે (સૃષ્ટિ)નાં કારણનું રૂપ જેવું છે તે અહિં તેરમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

सर्ववेदार्थरूपी हि वराह इति विश्रुतः ॥
स एव कारणं सृष्टौ वैदिक्यामिति निश्चयः ॥ २ ॥

કારણ કે વરાહ સર્વવેદોના અર્થરૂપ છે[1] એમ પ્રસિદ્ધ થએલ છે. તેજ વૈદિક સૃષ્ટિમાં કારણરૂપ છે એવો નિશ્ચય છે. કા. ૨.

अन्यथा प्राकृती सृष्टिः स्वप्नतुल्यैव सा भवेत् ॥
अतो वैदिकसृष्टित्वज्ञापनाय वराहता ॥ ३ ॥

તેમ ન હોય તો[2] સૃષ્ટિ પ્રાકૃત થવાને લીધે તે સ્વપ્નની સમાનજ હોય. તેથી વૈદિક સૃષ્ટિ હોવાનું જણાવવા વરાહપણું (કહેલ છે). કા. ૩.

भूमिस्तु देवयजनं रोमभिर्बर्हिषो भवः ॥
पात्राणि सर्वावयवैस्तेन यज्ञस्त्रयोदशे ॥ ४ ॥

ભૂમિ તો યજ્ઞ (કરવા)નું સ્થાન છે. રૂંવાડામાંથી બલિ ઉત્પન્ન થાય છે. બધા (વરાહના) અવયવોથી (યજ્ઞના) પાત્ર થાય છે. તેથી તેરમા (અધ્યાય)માં યજ્ઞનું (નિરૂપણ કરેલું છે).[3] કા. ૪.

सृष्ट्यर्थं तस्य भवनमित्यर्थे संगतिस्तथा ॥
ब्रह्मणा सह संवादो मनोः कल्पान्तरे पुनः ॥ ५ ॥

સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ થાય તે માટે તે ઉત્પન્ન થએલ છે.[4] તે માટેજ (વરાહનું પ્રાકટ્ય છે). તે પ્રમાણે સંગતિ થાય છે. વળી મનુનો બ્રહ્મા સાથેનો સંવાદ બીજા કલ્પમાં (થએલો).[5] કા. ૫.

---

૧. વરાહ વેદના અર્થરૂપ હોવાથી સૃષ્ટિનાં કારણરૂપ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'તેમ ન હોય તો' એટલે જો સર્વ વેદના અર્થરૂપ ભગવાન ઉપાદાનનાં રૂપથી પ્રવેશ ન કરે તો. (प्र)

૩. વરાહ યજ્ઞરૂપ હોવાથી વેદના અર્થરૂપ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ માટે એટલે યજ્ઞ ઉત્પન્ન થાય તે માટે (વરાહની ઉત્પત્તિ છે). જો વરાહરૂપથી ભગવાન પ્રકટ ન થાય, તો યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ ન થાય. તેથી આ પ્રયોજનથીજ વરાહનું પ્રાકટ્ય થએલું છે. આજ વરાહના પ્રાકટ્યનું પ્રયોજન છે. (प्र)

૫. કથામાં બે શંકાઓ રહે છે (૧) ૩–૧૧–૩૩ પ્રમાણે આ બીજા પરાર્ધનો પહેલો દિવસ છે. ૩–૧૧–૩૬ પ્રમાણે તે વરાહકલ્પ છે. આ કલ્પમાં ચૌદ લોકની સૃષ્ટિ કહેવી જોઈએ, તે કહેલી નથી. ૩–૧૦–૮ માં સૃષ્ટિ કહી તે તો પદ્મકલ્પની છે. તેથી બારમા અધ્યાયમાં સૃષ્ટિ કહી તેનો આધાર શું હતો? તે સૃષ્ટિના આધાર કલ્પવા જોઈએ. વળી તે આધારવાળી હોય તો મનુ અને બ્રહ્માના સંવાદમાં આ અધ્યાયમાં ભૂમિ ડૂબી ગયાનું કહે છે, તે ઘટતું નથી (૨) હિરણ્યાક્ષનું યુદ્ધ આ અધ્યાયમાં કહેલું છે. તે તો મનુની પુત્રીના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો. મનુને તો સંતાન ઉત્પન્ન કરવાની આ અધ્યાયમાં બ્રહ્મા આજ્ઞા કરે છે. તેથી તેને સંતાન થયા પહેલાં હિરણ્યાક્ષ સાથે વરાહનું યુદ્ધ થવાનું સંભવતું નથી.' એ શંકાઓ આથી ખોટી ઠરાવે છે. મનુ પહેલાના કલ્પમાં (૩–૧૨–૫૦) ઉત્પન્ન થએલો. તેણે પાંચ સંતાનો પણ તે કલ્પમાં ઉત્પન્ન કરેલા (૩–૧૨–૫૨). પછી બ્રહ્માની રાત થતાં તે સત્ય લોકમાં પત્ની અને સંતાનો સાથે રહેલો. બીજા કલ્પની શરુઆતમાં બ્રહ્મા સાથે તેને સંવાદ થયો. (૩–૧૩–૭ થી ૧૫). તેમાં બ્રહ્માએ તેને ગુણોમાં પોતાની સમાન સંતાન ઉત્પન્ન કરવા કહ્યું (શ્લો. ૧૧), એમ અર્થથીજ સિદ્ધ થાય છે. (प्र)

रसातलान्तपर्यन्तं पृथिवी पूर्वमुद्धृता ॥
पञ्चाङ्गुल्या पञ्च लोका उद्धृता अतलादयः ॥ ६ ॥

પહેલાં રસાતલ સુધીની પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરેલો. અતલ વિગેરે પાંચ લોકોનો પાંચ આંગળીઓથી ઉદ્ધાર કરેલો.[1] કા. ૬.

यज्ञभूमित्वसिद्ध्यर्थं पुष्करे प्रथनं ततः ॥
एषा स्थितिः पूर्वकल्पे रसातलगता ततः ॥ ७ ॥
प्रजापतेरुद्धृतत्वान्निराधारा जले विशेत् ॥

પછી યજ્ઞભૂમિપણું પ્રાપ્ત થાય તે માટે કમલ ઉપર તેને પાથરી.[2] પહેલાના કલ્પમાં આ સ્થિતિ હતી. પછી (તે) રસાતલમાં ગઈ. પ્રજાપતિએ (કમલનો સાર) કાઢી લીધેલ હોવાથી આધાર વિનાની થવાથી (તેણે) જલમાં પ્રવેશ કર્યો. કા.[3] ૭½.

वराहकल्पे प्रथमे सर्वोत्पत्तिर्विनिश्चिता ॥ ८ ॥
ततस्तद्भेदकल्पेषु नष्टोत्पत्तिर्न सर्वतः ॥
प्रक्रियान्तरभावेन ततः सृष्टिरिहोच्यते ॥ ९ ॥

પહેલા વરાહ કલ્પમાં સર્વ (જગત)ની ઉત્પત્તિ (થયાનો) નિશ્ચય છે.[4] પછી તેના પેટા–કલ્પોમાં નાશ પામેલાનીજ ઉત્પત્તિ (કરેલી), સંપૂર્ણ પ્રકારે (ઉત્પત્તિ કરેલી) નહિ.[4] તેથી અહિં જૂદી વ્યવસ્થાના પ્રકારથી સૃષ્ટિ (થયાનું) કહે છે. કા. ૯.

हिरण्याक्षादिदैत्यानां रसातलगता स्थितिः ॥
अपेक्षितानामर्थानां भिन्नकल्पेऽपि संभवे ॥ १० ॥
लीलाकथनसिद्ध्यर्थमेकरूपेण वर्ण्यते ॥
अतो नात्र विरोधोऽस्ति केनाप्यंशेन निश्चितम् ॥ ११ ॥

હિરણ્યાક્ષ વિગેરે દૈત્યોની સ્થિતિ રસાતલમાં રહેલી. (ઉત્પત્તિમાં) જરૂરી પદાર્થો જૂદા કલ્પમાં

---

૧. અહિં પાંચ લોક (અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ)નો ઉદ્ધાર કહેલો છે. તે બીજા પુરાણમાંથી અથવા બીજી શ્રુતિમાંથી કહેલો જાણવો. (प्र)

૨. આ તૈત્તિરીયમાં કહેલું છે. (प्र)

૩. પછી તે કલ્પનો પ્રલય થયો ત્યારે પ્રજાપ્રતિએ ભૂમિને જે કમલ ઉપર પાથરેલી, તેનાથી પહેલાના કલ્પમાં લોક રચી તેનો સાર કાઢી લીધેલ હોવાથી, તે સારવિનાનું થતાં ભૂમિ ટકાવી ન શક્યું, એટલે તે નિરાધાર થઈ જલમાં પડી. (प्र)

૪. ૩–૧૩–૧૭ નો અર્થ જોતાં સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થએલી હોવાનું નક્કી થાય છે. પછી તેના પેટા–કલ્પોમાં સર્વ જગતની નહિ, પણ નાશ પામેલ લોકનીજ ઉત્પત્તિ કરી. આ વૃત્તાંત નીચે પ્રમાણે હોવાનું જણાય છે. પદ્મકલ્પના પ્રલયમાં સર્વ (જગત)નો નાશ થયો ત્યારે વરાહકલ્પના આરંભમાં (બ્રહ્માએ) સારવાળા કમલપત્ર ઉપર પાતાલ રસાતલ અને સત્યલોક રાખી, યજ્ઞભૂમિ થાય તે માટે બાકીની માટી વરાહરૂપથી કમલના પત્ર ઉપર પાથરી, પછી પોતે સત્યલોકમાં રહી, સ્વર્લોક વિગેરે રચ્યા, અને અવિદ્યાથી આરંભી મનુ સુધીનાને લઈ, સત્યલોકમાં સૂતા. પછી તે કલ્પના પ્રલયમાં મનુ કશ્યપ વિગેરે ઉપર (સત્યલોકમાં) રહેલા, દિતિ વિગેરે રસાતલમાં રહેલા, અને બીજાઓનો નાશ થયો. પછી આદિવરાહ કલ્પની રાત પૂરી થતાં, વરાહ કલ્પના પ્રાતઃકાલે ભૂમિ ડૂબી ગઈ. તે બ્રહ્માને ખબર ન હોવાથી, મનુને સંતાન ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી (શ્લો. ૧૧). સાંજે ભૂમિ ડૂબી તે મનુને ખબર હોવાથી તેણે સ્થાન માટે પ્રાર્થના કરી (શ્લો. ૧૪–૧૫). પછી બ્રહ્માએ ચિંતન કર્યું. (શ્લો. ૧૬ થી ૧૮). પછી વરાહનું પ્રાકટ્ય થયું (શ્લો. ૧૯). પછી રસાતલમાંથી ભૂમિ લાવતાં, ત્યાં રહેલ હિરણ્યાક્ષ સાથે તેમને યુદ્ધ થયું. (प्र)

ઉત્પન્ન થએલા હોય છતાં, લીલા કહી (વર્ણવી) શકાય તે માટે તેઓ એક પ્રકારના (એક કલ્પના) હોય તે પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવે છે.[1] તેથી આમાં કોઈપણ અંશથી વિરોધ નથી. એ નિશ્ચિત છે. કા ૧૧.

એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયના અંતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા માટે મનુ(ની ઉત્પત્તિ) કહી. તે કેવી રીતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે એ વિચાર[2] કરવાનો છે.

यद्याधिदैविको देवस्तदर्थं संभविष्यति ॥
कामादयश्चेत्प्रबलास्तस्मात्सृष्टिस्तदा भवेत् ॥ १२ ॥

જો કે આધિદૈવિક દેવ તે (સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ) માટે પ્રકટ થાય, (અને) કામ વગેરે જો પ્રબલ હોય તો, તો તેમાંથી સૃષ્ટિ થાય. કા. ૧૨.

तत्रापि कामजनितो दोषश्चेन्न भविष्यति ॥
अतो द्वितीयसृष्ट्यर्थमुपोद्घातद्वयं स्मृतम् ॥ १३ ॥

તેમાં પણ જો કામથી ઉત્પન્ન થતો દોષ ન હોય (તો સૃષ્ટિ થાય). તેથી બીજી સૃષ્ટિ માટે બે[3] ઉપોદ્ઘાત કહેલા છે. કા. ૧૩.

प्रथमेऽप्यत्र भावेन बीजमेतद् द्वयं मतम् ॥
कारणद्वितयं लोके भगवान् जीव एव च ॥ १४ ॥

અહિં પહેલામાં પણ આ બે[4] કારણ તરીકે બીજ ગણાએલા છે. લોકમાં ભગવાન અને જીવ એ બેજ કારણ છે. કા. ૧૪.

તેથી[5] મનુ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર થઈ શકે તે માટે બે (પ્રકારની) સૃષ્ટિ વચ્ચે તેનું સ્વરૂપ કહે છે. આ[6] ભગવાનનું ચરિત્ર છે એમ જણાવવા પોતાને દોષ ન લાગે તે માટે, વિદુરના મુખથી નિર્ણય કહેતાં (કહેવા), નીચેના શ્લોકમાં (શુક) તે પ્રસંગજ જણાવે છેઃ—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છેઃ—

निशम्य वाचं वदतो मुनेः पुण्यतमां नृप ! ॥
भूयः पप्रच्छ कौरव्यो वासुदेवकथादृतः ॥ १ ॥

હે નૃપ! (કથા) કહેતા મુનિની ઘણી પવિત્ર વાણી સાંભળીને, વાસુદેવની કથામાં આદરવાળા કૌરવ્યે ફરી પ્રશ્ન કર્યો. ૧.

(કથા) કહેતા મુનિ (મૈત્રેય)ની વાણી સાંભળીને, મનનથી જે સત્ય ભગવાનની આજ્ઞાથી પ્રકટ કરવા માટે જાણવામાં આવતું તેજ મુનિ કહેતા હોવાથી, તેનો વિસ્તાર તેમણે અવશ્ય કરવો જોઈએ, એવા અભિપ્રાયથી કૌરવ્યે (વિદુરે) ફરી પ્રશ્ન કર્યો. વળી પોતાના[7] અધિકારની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા જેનાથી

---

૧. 'શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણમાં ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણ કાલ કહેલા છે. તેથી ખોટો સંશય ન કરવો' એમ કાશીખંડમાં શિવે પાર્વતીને કહેલું છે. તે પ્રમાણે આ પુરાણ હોવાથી જૂદા જૂદા કલ્પની કથા ભેગી કહેલી છે. તે પ્રમાણે કહેવાનું પ્રયોજન આ વાક્યથી કહે છે. (प्र)

૨. 'વિચાર' એટલે ઉપોદ્ઘાતરૂપ ચિંતન. (प्र)

૩. ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ અને દોષરહિત કામ વિગેરેની પ્રબલતા. (प्र)

૪. દોષરહિત કામમાં બે પ્રયોજન છે (૧) ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય ત્યારે સેવા કરવા સેવકોની જરુર, અને (૨) કર્મ વિગેરેનો નાશ થવાથી ફલથી સેવકોની ઉત્પત્તિ થવામાં અનુકૂલપણું. (प्र)

૫. 'તેથી' એટલે ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવમાં અનુકૂલ હોવાથી અને જીવ હોવાથી. (प्र)

૬. 'આ' એટલે (સ્ત્રી પુરુષ) ભેગા થવારૂપ. (प्र)

૭. 'પોતાના અધિકાર' એટલે 'રાજ્યનો અધિકાર' એવો અર્થ છે. (प्र) વિદુર રાજા નથી. તેથી વિદુરનો (કથા શ્રવણ કરવાનો) અધિકાર, એવો અર્થ જણાય છે.

થાય (પોતાને જેનાથી અધિકાર પ્રાપ્ત થાય) તેવી ઘણી પવિત્ર વાણી (મુનિ બોલતા હતા). 'હે નૃપ !' એ રાજાનું સંબોધન એમ જણાવનારૂં છે કે કથાનું શ્રવણ રાજાને સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. વિદુરનું 'હે કૌરવ્ય !' વિશેષણ* (તે કથાને) દૃઢ કરનાર હોવાનું જણાવનારૂં છે. 'વાસુદેવની કથામાં આદરવાળા' એ (વિદુરનું વિશેષણ એમ જણાવે છે કે મૈત્રેય) પ્રસંગને લીધે પણ વાસુદેવની કથા કહેશે એવા વિચારથી (વિદુર) રાજા (મનુ)ના ચરિત્ર સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે, પરંતુ રાજા ઉપરના સ્નેહને લીધે (કરતો) નથી. ૧

ત્રણ શ્લોકોથી તે (મનુ)નું કાર્ય, ચરિત્ર, અને શ્રવણ કરવા યોગ્યપણું જણાવે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં તેની પહેલાંની સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરી, (તેનાં) કાર્ય સંબંધી પ્રશ્ન કરે છેઃ—

॥ विदुर उवाच ॥ વિદુર કહે છેઃ—

स च स्वायंभुवः सम्राट् प्रियः पुत्रः स्वयंभुवः ॥
प्रतिलभ्य प्रियां पत्नीं किं चकार ततो मुने ! ॥ २ ॥

અને તે સ્વાયંભુવ, ચક્રવતી, સ્વયંભૂનાં પ્રિય પુત્રે પ્રિય પત્નીને ફરી પ્રાપ્ત કરીને પછી, હે મુનિ ! શું કર્યું ? ૨.

(મનુના) બે સ્વરૂપ (ભગવત્પણું અને મનુષ્યપણું મારા) જાણવામાં આવ્યા, એમ જણાવવ 'च' 'અને' શબ્દ યોજેલ છે. 'સ્વાયંભુવ' 'ચક્રવર્તી' શબ્દોથી બંને (સ્વરૂપ) કહેલાં છે. તેથીજ સ્વયંભૂ (બ્રહ્મા)નો પુત્ર ભગવદીય હોવાથી અને વળી તેમને પ્રિય હોવાથી, પહેલાં સ્વાયંભુવપણું કહી તે ભગવદીય હોવાનું જણાવ્યું, તેથી તેનામાં ભગવદીયપણું મુખ્ય હતું. તેથી ચરિત્રનું શ્રવણ કરવાનાં કારણ તરીકે (સ્વાયંભુવ) પ્રથમ કહ્યો. પછી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે જણાય તે માટે ભગવદીયપણું જણાવીને, તેને બ્રહ્માનો પુત્ર કહ્યો. તેથી તેજ વિષય ફરીથી કહેલો નથી. 'પ્રિય પત્નીને' શબ્દોથી આ (શતરૂપા)નાં પણ બે સ્વરૂપ (કહ્યાં છે), કારણકે (તે) ભગવદીય હોવાથી (મનુને) પ્રિય હતી, (અને) પતન (કરાવનારી) હોવાથી પત્ની હતી. 'प्रतिलम्भः' એટલે ફરી પ્રાપ્તિ; કારણ કે બીજા કલ્પમાં પણ તે (પત્નીની) સ્થિતિથીજ પ્રાપ્ત થઈ. બંનેએ મળીને શું કર્યું ? એવો પ્રશ્ન છે. 'ભેગા થવું જ સુખ ઉત્પન્ન કરનારૂં હોવાથી, કાંઈ કરશે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'પછી' શબ્દ યોજેલ છે. 'હે મુનિ !' એ સંબોધન તે (મૈત્રેય)નું જ્ઞાન હોવાનું જણાવવા (યોજેલ છે). તેણે સૃષ્ટિ કેમ (ઉત્પન્ન) કરી ? એવો પ્રશ્ન છે ૨.

નીચેના શ્લોકથી ચરિત પૂછે છેઃ—

चरितं तस्य राजर्षेरादिराजस्य सत्तम ॥
ब्रूहि मे श्रद्दधानाय विष्वक्सेनाश्रयो ह्यसौ ॥ ३ ॥

હે ઉત્તમ પુરુષ ! તે રાજર્ષિ મૂળ રાજાનું ચરિત મને શ્રદ્ધાલુને કહો, કારણ કે તેણે વિષ્ણુનો આશ્રય કરેલો. ૩.

'તે' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ચરિત શ્રવણ કરવાનું પ્રયોજન (તેનું) ભગવદીયપણું છે. 'રાજર્ષિ' શબ્દથી (તેને) ધર્મ કરનાર (કહેલો છે). 'હે ઉત્તમ પુરુષ' સંબોધનથી એવો નિશ્ચય (કહેલો છે કે સ્ત્રી પુરુષ) ભેગા થવાની વાર્તાથી ખળભળાટ થતો ન હોવાથી ચરિત્ર કહો જ. 'શ્રદ્ધાલુ' વિશેષણથી કહેવાનું કારણ (જણાવ્યું છે). શ્રદ્ધા (હોવા)નું કારણ 'વિષ્ણુનો આશ્રય કરેલો' શબ્દથી (કહેલું છે). તે (આશ્રય કરેલ હોવા)નું પણ કારણ 'તેણે' શબ્દથી (કહેલ છે). ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલ હોય તેજ ભગવાનનો આશ્રય કરનાર થાય. (ભગવાનનો) આશ્રય કરેલ હોય તેજ ભગવદીયન ચરિત્રમાં શ્રદ્ધાવાળો હોય. ૩.

---

* 'સંબોધન' જોઈએ, એમ જણાય છે.

[1]ભગવદીઓનાં ચરિત્રનું પણ શ્રવણ કરવું જોઈએ. આધાર વિનાનું ચરિત્ર પોતાને આધાર પ્રાપ્ત કરાવતું નથી, તેથી તે સ્થિર રહેતું નથી. તેથી ઘણાં કષ્ટથી પણ શ્રવણ કરેલું ભગવાનનું ચરિત્ર અસ્થિર હોવાથી ફલ આપતું ન હોવાથી ભગવદીયોના ચરિત્રનું શ્રવણ કરવું જોઈએ[1]. તેજ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

श्रुतस्य पुंसां सुचिरश्रमस्य नन्वञ्जसा सूरिभिरीडितोऽर्थः ॥
तत्तद्गुणानुश्रवणं मुकुन्दपादारविन्दं हृदयेषु येषाम् ॥ ४ ॥

હો ! પુરુષોના લાંબા સમય સુધીના ઘણા શ્રમથી કરેલા સંપૂર્ણ શ્રવણનું કવિઓએ પ્રશંસા કરેલું પ્રયોજન (એ છે કે) જેમના જેમના હૃદયોમાં મુકુંદનું ચરણકમલ હોય તેમના તેમના ગુણોનું પાછલથી શ્રવણ કરવું. ૪.

'નનુ' 'હો' એ કોમલ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે આ વિષયમાં અનુભવ પ્રમાણ છે. 'શ્રવણનું' એટલે ભગવાનના ગુણોનાં શ્રવણનું[2] આગળ (ઉત્તરાર્ધમાં) કહેવામાં આવશે તેજ અર્થઃ પ્રયોજન છે, એમ કવિઓએ (પ્રયોજનની) પ્રશંસા કરેલી છે. બુદ્ધિને નિર્દોષ કરનાર તરીકે (વેદનાં) અધ્યયન વિગેરેથી જે કોઈ વિષયનું[2] શ્રવણ થાય, તેનું ફલ ભગવાનના ગુણોની સ્થિરતા થાય તે માટે પહેલાં (શ્રવણ કરેલી) [3]વાર્તાથી થએલી સ્વચ્છ બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિનું પ્રૌઢપણું[4] પણ (ભગવાનના) અનેક ગુણોનું ગ્રહણ થઈ શકે તે માટે થાય છે. ઘણા શ્રમથી[5] (કરેલ) શ્રવણની સમજ[6] પણ ભગવાન માટેજ હોય છે. [7]શ્રવણ કરેલા ભગવાનના ગુણો સ્થિર થઈ ફલ આપનાર થાય એવી આકાંક્ષા રહે છે. તેમાં (ભગવાનના ગુણોની) સ્થિરતા ભગવદીય ચરિત્ર કરાવનારી હોવાથી, પહેલાં શ્રવણ કરેલું ચરિત્ર પોતે સ્થિર થાય તે માટે ભગવદીયના ચરિત્રના શ્રવણમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી ભગવાનના ચરિત્રનું પણ ફલ ભગવદીયના ચરિત્રનું શ્રવણ છે.[7] **सुष्ठु** ઘણો **चिरं** લાંબા સમય સુધીનો **श्रमः** શ્રમ થએલો છે જેમાં (તેવું ભગવાનના), **अञ्जसा** સંપૂર્ણરીતે કરેલા (શ્રવણના પ્રયોજનની કવિઓએ એવી પ્રશંસા કરેલી છે), કારણકે કવિઓ સાધનને અધીન હોવાથી સાધનનીજ પ્રશંસા કરે છે, ફલની (પ્રશંસા કરતા) નથી. તે પ્રયોજન ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ભગવાનના ભક્તના સંબંધવાળા જે જે ગુણથી ભગવાનનું ચરણારવિંદ તેઓના હૃદયમાં સ્થિર થાય છે, તે ભગવાનનાં ચરણારવિંદને સ્થાપન કરનારો તે (ભક્ત)નો ગુણ શ્રવણનું[8] ફલ છે. [9]પહેલાં (કરેલ) શ્રવણનું ફલ જૂદા જૂદા (ભગવદીયોના) ગુણોનું પાછળથી કરેલું શ્રવણ છે. તેથી (સાધન અને ફલ) એક પ્રકારના હોવાથી વિરોધ નથી. ભક્તોમાં રહેલા ભગવાનનાજ ગુણો તેવા થાય છે, તેથી વિરોધ નથી.[9] ગુણોને ફલ તરીકે જણાવેલા હોવાથી, તેઓ બીજા ગુણો ઉત્પન્ન કરશે એવા દોષની શંકા કરવી નહિ. તેથી ભગવાનનાં ચરણારવિંદનું સ્થાપન કરનારા ગુણો શ્રવણ કરવા યોગ્ય હોવાથી, મનુનું ચરિત્ર શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે. આથી તેનું પ્રિયપણું વિગેરે (ગુણ) પણ સૂચવેલ છે. ૪.

૧...૧. આ ભાગથી (મનુનું ચરિત્ર) શ્રવણ કરવા યોગ્ય હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (प्र)

૨. 'શ્રવણ' એટલે (૧) શ્રવણ કરવાનો વિષય, અને (૨) શ્રવણ કાર્ય. ભગવાનના ગુણો વિષય છે. શ્રવણ કરવું તે કાર્ય છે. બંને કહેલાં છે. (प्र)

૩. જેનું અધ્યયન કરેલ તે પહેલાં શ્રવણ કરેલી ભગવાનની વાર્તા. (प्र)

૪. અધ્યયન વિગેરેથી પ્રાપ્ત થએલું બુદ્ધિનું પ્રૌઢપણું. (प्र)

૫. (અધ્યયનમાં કરેલ) શ્રમ અને તેના પ્રયોજનનું પણ પ્રયોજન કહે છે. (प्र)

૬. 'ग्राहकत्वम्' એટલે શબ્દથી નિશ્ચય થવો તે. (प्र) સમજ, સમજવું તે.

૭...૭ 'શ્રવણ વિગેરે એ રીતે ભગવાન માટેજ થાય છે, તો ભગવદીયનું ચરિત્ર શ્રવણ કરવા યોગ્ય કેમ હોય?' એવી શંકા આ ભાગથી દૂર કરે છે. (प्र)

૮. 'શ્રવણનું' એટલે તે ભગવદીયનાં ચરિત્રનાં શ્રવણનું. (प्र)

૯...૯ ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ જૂદા પ્રકારનું નથી એ આ ભાગથી સ્પષ્ટ કરે છે. (प्र)

એ પ્રમાણે ભગવાનનાં ચરિત્રમાં આસક્તિવાળો શ્રવણ કરનાર પ્રાપ્ત થતાં, મૈત્રેયને સંતોષ થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

इति ब्रुवाणं विदुरं विनीतं सहस्रशीर्ष्णश्चरणोपधानम् ॥
प्रहृष्टरोमा भगवत्कथायां प्रणीयमानो मुनिरभ्यचष्ट ॥ ५ ॥

એ પ્રમાણે કહેતા વિનયવાળા, એક હજાર મસ્તકવાળાના ચરણના આસનરૂપ વિદુરને ભગવાનની કથામાં પ્રેરાતા મુનિએ આનંદથી રોમાંચિત થઈ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૫.

'વિદુર' શબ્દ ભગવાને જેને (બોધ કરવાની) આજ્ઞા કરેલી તે જણાવે છે. 'વિનયવાળા' વિશેષણથી પોતાની મેળે પણ કહેવાનું કારણ (જણાવેલું છે). 'એક હજાર મસ્તકવાળાના ચરણના આસનરૂપ' શબ્દથી શાસ્ત્રાર્થ પ્રમાણે પણ તેની (વિદુરની) આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ એવું તેનું માહાત્મ્ય (કહેલું છે), કારણકે જેવા ભગવાનના ચરણનું સ્થાપન કરનારા ગુણો છે તેવો વિદુર (હોવાનું જણાવ્યું છે). શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ ભગવાન હોવાથી તેમને એક હજાર મસ્તકવાળા કહેલા છે. વિદુર તેમના ચરણનું આસન છે, કારણકે ચરણ उपधीयते મૂકાય છે જેનાં ઉપર તેવો તે છે, કેમકે જ્યારે ભગવાન ચરણ લંબાવે છે ત્યારે વિદુરના ખોળામાં લંબાવે છે. તેથીજ વિદુરમાં જરુરી ત્રણ ગુણો હોવાથી, ભગવાનની કથા (તેને) કહેવાનું જરુરી છે એમ જાણીને, (મૈત્રેય) આનંદથી રોમાંચિત થયો., કારણકે તે સ્વભાવથી મુનિ (છતાં) ભગવાનની કથા (કહેવા)માં અત્યંત પ્રેરાયો, (અને તેણે) સંપૂર્ણરીતે કહી એટલે હેતુ જણાવીને સર્વ (કથા) કહી. વિદુરના સંગથી મૈત્રેય ક્રમે ક્રમે ભક્ત થાય છે તેવું જે ભગવાનનું ચરિત્ર (છે તે) વિપરીત છે. જેમ તે (મૈત્રેય)નું જ્ઞાન આ (વિદુર)માં આવે છે, તેમ વિદુરની ભક્તિ પણ બીજા (મૈત્રેય)માં આવે છે. તેથી (મૈત્રેય) આનંદથી રોમાંચિત થયો. ૫.

બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી (મનુ) સૃષ્ટિ કરશે એમ કહેવા માટે, નીચેના શ્લોકમાં બ્રહ્મા સાથેનો (મનુનો) પ્રસંગ કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે.

यदा स्वभार्यया साकं जातः स्वायंभुवो मनुः ।
प्राञ्जलिः प्रणतश्चेदं वेदगर्भमभाषत ॥ ६ ॥

જ્યારે સ્વાયંભુવ મનુ પોતાની પત્ની સાથે ઉત્પન્ન થયો ત્યારે તેણે બે હાથ જોડી પ્રણામ કરી વેદગર્ભ (બ્રહ્મા)ને આ કહ્યું. ૬.

'પોતાની પત્ની સાથે' એટલે શાસ્ત્રમાં મના કરેલ ન હોય તેવી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવાની સામગ્રી સાથે. 'મનુ' હોઈ સ્વભાવથી પણ ધર્મમાં આસક્તિવાળો (હતો). 'સ્વાયંભુવ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેમ (પ્રજા ઉત્પન્ન) ન કરે તો તે શુદ્ધ થયા વિનાનો રહે, કારણ કે તેમણે (બ્રહ્માએ) સૃષ્ટિ કરવા માટેજ તેને ઉત્પન્ન કરેલો. વિજ્ઞપ્તિ કરવા તેણે બે હાથ જોડ્યા, અને મન તથા વાણીથી પ્રણામ કર્યા. (એ પ્રમાણે) કાયા વાણી અને મનથી (મનુની) નમ્રતા સૂચવી. 'આ' એટલે (નીચે) કહેવામાં આવશે તે. 'વેદગર્ભ' શબ્દથી સૃષ્ટિ રચનાર જ્ઞાનવાળા હોવાનું કહેલું છે. ૬.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી (મનુની) વિજ્ઞપ્તિ કહે છે:—

पुत्रस्य कार्यद्वितयं पितृशुश्रूषणं पुरः ॥
तदाज्ञाकरणं चेति द्वयं सन्दिग्धमत्र हि ॥ १५ ॥

પુત્રનાં બે કાર્ય છે (૧) પહેલાં પિતાની સેવા અને (૨) તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું; કારણ કે અહિં બેમાં સંદેહ છે (તેથી બેની વિજ્ઞપ્તિ કરે છે). કા. ૧૫.

તેથી અહિં પહેલા (સંબંધી) પ્રશ્ન કરે છે. જો કે તમારે સેવાની જરૂર નથી, તેમજ સર્વને સંપૂર્ણ રીતે ઉત્પન્ન કરો છો, તેથી તમારાથી ઉત્પન્ન થએલા અને તમે પાલન કરેલા અમારાથી તમારી શું સેવા થવાની ? છતાં પણ અમારી પોતાની શુદ્ધિ થાય તે માટે પિતાની સેવા (અમારે) કરવી જોઈએ. તેથી (શું) સેવા (કરવી તે) કહો. વળી સેવા તેજ (ગણાય), કે જેનાથી જેની સેવા કરવામાં આવતી હોય તેને સુખ અને પ્રસન્નતા થાય. તે (તેવી સેવા) હું જાણતો ન હોવાથી પ્રશ્ન (કરૂં છું). (તમને સેવાની) જરૂર ન હોવાનાં ત્રણ કારણો છે. (૧) સર્વ પ્રાણીઓને (તમે) જન્મ આપનારા છો (૨) આજીવિકા આપનારા છો અને (૩) સાહાય્ય કરનાર વિના શૂર છો. તે પૈકી સાહાય્ય કરનાર વિના શૂર હોવાપણું જન્મ (આપનાર હોવાપણું) વિગેરેથી પણ અધિક ઉત્સાહ કરાવનારૂં હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં તે પ્રથમ કહે છેઃ—

॥ मनुरुवाच ॥ મનુ કહે છેઃ–

त्वमेकः सर्वभूतानां जन्मकृद्वृत्तिदः पिता ॥
अथापि नः प्रजानां ते शुश्रूषा केन वा भवेत् ॥ ७ ॥

આપ સમર્થ સર્વ પ્રાણીઓને જન્મ આપનાર, આજીવિકા આપનાર પિતા છો. છતાં પણ અમો પ્રજા માટે આપની સેવા શાથી થાય ? ૭.

આપ જ એકલા સર્વ (કાર્ય)માં સમર્થ છો. સેવાનું (આપને) શું પ્રયોજન ? વળી આપજ એકલા સર્વ પ્રાણીઓને જન્મ આપનાર, ઉત્પન્ન કરનાર છો. वृत्तिः એટલે આજીવિકા, તે આપો છો એટલે આજીવિકા આપનારા છો. તેથી (આપને) સેવાની જરૂર નથી. વળી આપ સર્વે પ્રાણીઓના પિતા છો. આથી સેવા અટકાવનાર સ્નેહ જણાવેલો છે. છતાં પણ (સેવાનું આપને) પ્રયોજન નથી અને (તેને) રોકનાર (સ્નેહ) છે, ત્યારે અમો પ્રજાના ઉદ્ધાર માટે આપની સેવા (અમારાથી) શાથી થાય તે કહો, એવા પ્રયોજનવાળી (આ) વિનતિ (પ્રશ્ન) છે. ૭

વળી આજ્ઞા કરો, પરંતુ જે કાર્ય (કરવાની) અમારી શક્તિ હોય (તે કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરો) એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तद्विधेहि नमस्तुभ्यं कर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु ॥
यत्कृत्वेह यशो विष्वगमुत्र च भवेद्गतिः ॥ ८ ॥

હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ! આપને નમસ્કાર. (જે કરવાની) અમારી શક્તિ હોય તેવાં કર્મોમાંના જે કરવાથી આ લોકમાં સર્વત્ર યશ અને પરલોકમાં સદ્ગતિ થાય તે કહો. ૮.

'સેવા અને (તેનાં) કાર્ય સ્પષ્ટ છે, તેનું અજ્ઞાન કેમ હોય ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'આપને નમસ્કાર' એમ કહેલ છે. સેવામાં અને (તેનાં) કાર્યમાં હું આટલું જાણું છું કે આપ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છો. નમન સિવાયનું (મારાથી) અશક્ય છે અને નિરર્થક છે, છતાં જો તે ફલદાયક જણાતું હોય અથવા (મારાથી) બની શકે તેવું હોય, તો તે કહો, એવા અભિપ્રાયથી 'કર્મોમાંના (જે કરવાથી...)' એમ કહે છે. બધાએ જેમની સ્તુતિ કરેલી છે તેમની સ્તુતિ (કરવી) પણ અશક્યજ છે, તે (અર્થ) 'હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય !' એ સંબોધનથી કહેલો છે. 'आत्मशक्तिषु'નો એવો અર્થ છે કે જે (કરવાની) અમારી શક્તિ છે, અમારાથી જે થઈ શકે તેવાં છે. તેઓમાં પણ જે ધર્મ ઉત્પન્ન કરનાર હોય, અને વળી જે અપકીર્તિ કરનાર ન હોય, એટલે જે લોક તથા વેદથી વિરુદ્ધ ન હોય (તે કહો), એવો અર્થ છે. 'સર્વત્ર યશ (થાય)' એટલે જેમકે અમુક દેશમાં મના કરેલું કર્મ ગણાતું હોય, તેમ કોઈ પણ વિભાગમાં પણ જે પ્રકારે અપકીર્તિ કરનાર ન હોય, અને પરલોકમાં (સદ્ગતિ થાય), એટલે પરલોકમાં પણ (જેથી) યશ અને સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય (તે કહો). ૮.

તે પૈકી એક (તમે) કરેલુંજ છે એમ બ્રહ્મા નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી કહે છેઃ—

॥ ब्रह्मोवाच ॥ બ્રહ્મા કહે છેઃ—

प्रीतस्तुभ्यमहं तात! स्वस्ति स्ताद्वां क्षितीश्वर! ॥
यन्निर्व्यलीकेन हृदा शाधि मेत्यात्मनार्पितम् ॥ ९ ॥

હે વહાલા! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન છું. હે ભૂપતિ! તમો બેનું કલ્યાણ થાઓ, કારણકે 'મને આજ્ઞા કરો' એમ નિષ્કપટ હૃદયથી આત્મા સાથે (તમે સર્વ) સમર્પણ કરેલું છે. ૯.

સેવા ફલ આપનારી છે. સેવા થઈ એ ફલથી જાણવામાં આવે છે, તેથી (બ્રહ્મા) ('હું પ્રસન્ન છું' એમ) તેનું ફલજ જણાવે છે. (સેવા) ફલવાળી હોવાથી પ્રસન્નતા પણ ઘણી થઈ. 'તમો બેનું કલ્યાણ થાઓ' શબ્દોથી તે (પ્રસન્નતા)નું ફલ કહે છે. તમારા બેનું કલ્યાણ થાઓ. (તે બેને કરવાનું) કાર્ય સંસારની પ્રવૃત્તિના પ્રકારનું હોવાથી બંધન થવાનો ભય થાય, તેથી એમ કહેલું છે. 'હે ભૂપતિ!' એ સંબોધનથી, 'ભૂમિ ઉપર સત્તા મળો' એવું બીજું પણ ફલ જણાવેલું છે.

'અમે શું સેવા કરી અને (તમને) કેવી રીતે પ્રસન્નતા થઈ?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. **'મને આજ્ઞા કરો' એમ નિષ્કપટ હૃદયથી આત્મા સાથે જે (પોતાનાં) સર્વસ્વનું નિવેદન તેજ સેવા.** દુર્યોધનની પેઠે કપટથી પણ તે (સર્વસ્વનું નિવેદન) થાય, તેથી 'નિષ્કપટ હૃદયથી' એમ કહેલું છે. 'आत्मना' ('આત્મા સાથે') શબ્દમાં સાથેના અર્થમાં ત્રીજી (વિભક્તિ યોજેલી છે). આથી એમ જણાવેલું છે કે આ લોકનું અને પરલોકનું પણ આત્માના સંબંધવાળું સર્વ નિવેદન કરેલું છે. **આજ ખરેખર આત્મસમર્પણ છે. તેનાથી જૂદી (કાંઈ) પ્રભુની સેવા નથી.** ૯.

તેનાથી જૂદી પણ (કાંઈ સેવા) હશે, એવી શંકા થાય, તે નીચેના શ્લોકથી દૂર કરે છેઃ—

एतावत्यात्मजैर्वीर! कार्या पितरि पुत्रकैः ॥
शक्त्याऽप्रमत्तैर्गृह्येत सादरं गतमत्सरैः ॥ १० ॥

હે વીર! પુત્રોએ પિતાની આટલી સેવા કરવાની છે કે સાવધાન અને ઈર્ષ્યાવિનાના રહી આદરપૂર્વક શક્તિ પ્રમાણે તેમની આજ્ઞા પાળવી. ૧૦.

જેણે જે જેની પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલું હોય, તે તેનેજ નિવેદન કરવું યોગ્ય હોવાથી, પુત્રોએ આટલી જ (પિતાની) સેવા કરવાની છે. 'પુત્રોએ પિતાની' શબ્દોથી જે પ્રાપ્ત થએલ હોય, તેજ નિવેદન કરવાનું (કહેલું છે). 'गुरावपचितिः' 'ગુરુનો પ્રત્યુપકાર' એવો પાઠ લેવામાં આવે ત્યારે પણ ગુરુએ ઉપદેશ કરેલો પદાર્થ ફલે તે માટે (શિષ્યે) પોતાના [1]આત્માનું જ નિવેદન કરવું જોઈએ, કારણકે તે આત્માના અને તેના સંબંધીના મોક્ષ માટે ઉપદેશ આપે છે. તે આથી થઈ શકે તેવું ન હોવાથી તેમને નિવેદન કરવું જોઈએ,[3] કારણકે (તેમ કરવાથી) તે પોતાનો ઉદ્ધાર કરે છે. [4]ઉપદેશ સાર્થક થવાથીજ તેમનો

૧. 'निस्तार्यम्' એટલે શિષ્યના દેહનો અભિમાનવાળો આત્મા (प्र)

૨. તે ગુરુ આત્મા (શિષ્ય) અને આત્મીય (તેના સંબંધીઓ)નો મોક્ષ થાય તે માટે ઉપદેશ આપે છે એટલે ભગવાને આજ્ઞા કરેલ હોય તે કહે છે. (प्र)

૩. તે એટલે પોતાનો અને પોતાના સંબંધીઓનો ઉદ્ધાર. આ (શિષ્ય) થી થઈ શકે તેમ ન હોવાથી, તેણે પોતાના આત્મા અને સંબંધીઓ ગુરુને નિવેદન કરવાં જોઇએ. (प्र)

૪. શિષ્યે પોતાનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે ગુરુને આત્મસમર્પણ કરવું જોઇએ. (प्र)

બદલો વળાય છે.[1] તેમ ન હોય તો તે સેવાને અધીન થાય (ગણાય).[2] તેથી બંનેનાં કાર્ય (સિદ્ધ થાય તે) માટે આત્માનું સમર્પણજ 'अपचितिः' બદલો, સેવા (અથવા) પ્રત્યુપકાર એવો [3]અર્થ છે. ઉત્તરાર્ધથી આત્મસમર્પણનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાવધાન રહી તેમની આજ્ઞા પાળવી. 'માટી લાવ' એમ (ગુરુ) કહે ત્યારે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આદરપૂર્વક માટી લાવવી એ આત્મસમર્પણનું દૃષ્ટાંત છે. (ગુરુ) અયોગ્ય (કાર્ય) કરાવે ત્યારેપણ 'પોતાની સરસાઈ થાય તે માટે (ગુરુ) મારી પાસે અયોગ્ય (કાર્ય) કરાવે છે' એમ તેમની સરસાઈ સહન ન કરનાર થયા વિના (સાવધાન થઈ શક્તિ પ્રમાણે તેમની આજ્ઞા પાળવી). ૧૦.

એ પ્રમાણે સેવા સિદ્ધ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં જે કરવાનું છે તેની આજ્ઞા કરે છેઃ—

स त्वमस्यामपत्यानि सदृशान्यात्मनो गुणैः ॥
उत्पाद्य शास धर्मेण गां यज्ञैः पुरुषं यज ॥ ११ ॥

તે તું આ (સ્ત્રી)ની અંદર ગુણોવડે પોતાની સમાન પુત્રો ઉત્પન્ન કરી, પૃથ્વીનું ધર્મથી પાલન કર, (અને) યજ્ઞોથી ભગવાનનું પૂજન કર. ૧૧.

મારો પુત્ર હોવાથી જે કરવાનું, તે (તેં) કરેલું જ છે. ભગવદીય હોવાથી (તારે) જે કરવા યોગ્ય છે તે *કહું છું એમ જણાવવા 'सः' 'તે' શબ્દ યોજેલ છે. 'આ (સ્ત્રી)ની અંદર' શબ્દનો પણ તેવોજ (અર્થ છે), તેથીજ 'ગુણોવડે પોતાની સમાન પુત્રોને ઉત્પન્ન કર' એવી પહેલી આજ્ઞા (કરી). આની પછી પૃથ્વીનું ધર્મથી शास પાલન કર એવી બીજી આજ્ઞા (કરી). 'યજ્ઞોથી पुरुषं ભગવાનનું પૂજન કર' એવી ત્રીજી (આજ્ઞા કરી) ૧૧.

પૃથ્વીનું પાલન કરવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ હોવાથી (અને) યજ્ઞો વૈદિક ધર્મ હોવાથી શ્રૌત અને સ્માર્ત ધર્મો સ્વધર્મ છે. (તેથી) તે પૈકી બે (આજ્ઞાઓ) ભગવાનની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારી છે એવું (મારા એટલે મનુના) જાણવામાં આવ્યું. તેથી સ્વધર્મ પ્રમાણે ભગવાનનું પૂજન કરવામાં આવે ત્યારે આપ વેદગર્ભ (બ્રહ્મા) અને ભગવાન પ્રસન્ન થાઓ તેમાં સંશય નથી, પરંતુ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે, તેથી આપ અથવા ભગવાન પ્રસન્ન થાઓ એ (વિષય) માં કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી, એવી શંકા (મનુને) થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

परं शुश्रूषणं मह्यं स्यात्प्रजारक्षया मम ॥
भगवांस्ते प्रजाभर्तुर्हृषीकेशोऽनुतुष्यति ॥ १२ ॥

મારા માટે પ્રજાનું રક્ષણ કરવાથી મારી ઉત્તમ સેવા થાય. પ્રજાનું રક્ષણ કરનાર તારા ઉપર ભગવાન હૃષીકેશ પ્રસન્ન થાય છે. ૧૨.

---

૧. ગુરુ શિષ્યનો ઉદ્ધાર કરવા ઉપદેશ આપે છે. શિષ્ય ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે ત્યારે ઉદ્ધાર માટે તત્પર થયો જણાય અને ઉપર કહ્યું તેમ સમર્પણ કરે ત્યારે આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારો જણાય, સમર્પણ કરવાથી તે સર્વ ગુરુના સેવક થાય. ગુરુ પોતાનો ઉદ્ધાર કરતાં સાથે સેવકોનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે એટલે ઉપદેશ સાર્થક થાય છે. એમ શિષ્યની સેવા ફળે છે. (प्र)

૨. 'ઉપદેશથી શિષ્ય સેવા કરવા યોગ્ય થાય છે, અને સેવાથી તેનો ઉદ્ધાર થાય છે એમ માનવામાં શું દોષ ?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહે છે. એમ માનવાથી 'તે' ઉદ્ધાર સેવાને અધીન થાય, એટલે ઉપદેશનું ફલ ઉદ્ધાર છે એ સિદ્ધાંત ન રહે. (प्र)

૩. જે ઉપર સિદ્ધ કર્યું તે આ વાક્યથી કહે છે. સેવા પ્રત્યુપકારરૂપ હોવાથી 'અપચિતિ' છે, એવો અર્થ છે. જેમણે નિવેદન કરેલું છે, અને જેમણે નિવેદન કરેલ નથી તેમની સેવાઓનાં સ્વરૂપ આથી કહેલ જાણવાં. (प्र)

* 'तदुच्यते' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલો છે.

પુત્રે પિતાની સેવા કરવી જોઈએ. તે મારી ઉત્તમ સેવા પ્રજાનું રક્ષણ (કરવા) થીજ થાય, કારણ કે મારે કરવાનું તેં કર્યું. **'ભગવાને જે કરવાનું છે તે કરવું એ ભગવાનની ઉત્તમ સેવા છે'** એમ પહેલાં અમે કહેલું છે. તેથી મારે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની અને (તેનું) પાલન કરવાનું છે તે તુંજ કરે છે, એ મારી ઉત્તમ સેવા (થઈ). વળી આથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. **प्रजाभर्तुः** પ્રજાનું રક્ષણ કરનાર તારા ઉપર ભગવાન પ્રસન્ન થાય, કારણ કે પ્રજાનું રક્ષણ પણ ધર્મ છે. વળી (ભગવાન) 'હૃષીકેશ' હોવાથી, અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં (તથા) પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં સર્વ ઇંદ્રિયોથી ભોગ થતો હોવાથી, ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા ભગવાન 'હૃષીકેશ' પ્રસન્ન થાય છે. ૧૨.

'પ્રજાનો અને પોતાનો ઇંદ્રિયોથી કરેલો ભોગ પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી, અને પ્રવૃત્તિ સંસાર કરાવનારી હોવાથી, પ્રસન્ન થએલા ભગવાન પણ સંસારનુંજ ફ્લ આપશે. તેથી (પ્રજા) મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારી ન હોવાથી પ્રજાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

येषां न तुष्टो भगवान् यज्ञलिङ्गो जनार्दनः ॥
तेषां श्रमो ह्यपार्थाय यदात्मा नादृतः स्वयम् ॥ १३ ॥

યજ્ઞસ્વરૂપ ભગવાન જનાર્દન જેમના ઉપર પ્રસન્ન થએલા નથી તેમનો શ્રમ વ્યર્થ છે, કારણકે તેમણે પોતાની મેળે આત્માનો આદર કરેલો નથી. ૧૩.

કારણકે સર્ગલીલામાં ઉત્પન્ન થએલા ઉપર તે હૃષીકેશ સર્ગને અનુકૂલ કાર્ય (કરવા) થીજ પ્રસન્ન થાય છે (અને સર્ગથી) ઉલટાં (કાર્ય)થી પ્રસન્ન થતા નથી. તે પ્રસન્ન ન થાય તો સર્વનાશ થાય છે, કારણકે (તે) ભગવાન છે. તે પ્રસન્ન ન થાય, તો ઐશ્વર્યની પેઠે જ્ઞાન વિગેરે પણ પ્રાપ્ત થતાં નથી. તેથી મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત ન જ થાય. વળી (૧) ભગવાન યજ્ઞસ્વરૂપ છે, યજ્ઞો જેમનાં સ્વરૂપ છે, તેવા છે. (તેથી) ભગવાન પ્રસન્ન ન થાય, તો યજ્ઞનું ફ્લ પણ (પ્રાપ્ત) ન થાય. (૨) તે પ્રસંગે 'યજ્ઞ ન કરે તેને આ લોક (ફ્લ પ્રાપ્ત કરાવતો) નથી' એ વાક્ય પ્રમાણે આ લોકનું અથવા પરલોકનું ફ્લ પ્રાપ્ત થતું નથી. (૩) વળી ભગવાન **जनाम्** અવિદ્યાનો **अर्दयति** નાશ કરે તેવા જનાર્દન છે. તેથી (ભગવાન પ્રસન્ન ન થાય) તેથી અવિદ્યાનો નાશ પણ ન થાય. તેથી મોક્ષ ન થાય. એ પ્રમાણે (ભગવાન પ્રસન્ન ન થવાથી) (૧) જ્ઞાન થતું નથી, (૨) ધીરે ધીરે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં પર લોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને (૩) અવિદ્યાનો નાશ ન થવાથી મુક્તિ થતી નથી.[1] તેથી તેઓનો પરલોક પ્રાપ્ત કરવાનો અથવા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો શ્રમ **अपार्थः** વ્યર્થ છે. તે વિષયનો તર્ક (ઉપર) કહેલોજ છે.

'ધર્મ કરેલો હોવાથી, (શ્રમ) વ્યર્થ કેમ થાય? તર્કના વિચાર પ્રમાણે (ફ્લ) ન થવા છતાં, ઉત્પત્તિના વિચાર પ્રમાણે (ધર્મનું) ફ્લ (પ્રાપ્ત) થશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'કારણકે તેમણે પોતાની મેળે આત્માનો આદર કરેલો નથી' એમ કહેલું છે, કારણકે **કૃતઘ્નમાં ધર્મ હોતો નથી.** આત્મા અને અનાત્મામાં વિરોધ હોય, ત્યારે અંદરના અંગ અને બહારના અંગના વિચાર પ્રમાણે પણ, (તેમજ) મુખ્ય અને હલકાના વિચાર પ્રમાણે પણ આત્મા વિશેષ બલવાન છે, કારણકે બધું આત્માના માટે (કરવામાં આવે છે). પદાર્થ અને તેનાં સાધનમાં વિરોધ હોય, ત્યારે પદાર્થ વધારે બલવાન છે* એ વિચાર પ્રમાણે પણ આત્માની અવગણના કરવામાં આવે, ત્યારે દેહ વિગેરેથી ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. **જેમ વ્યાકુલ ઇંદ્રિયોવાળાને શરીરથી થતો ધર્મ ફ્લ આપતો નથી, તેમજ મન વ્યાકુલ હોય ત્યારે ઇંદ્રિયોથી થતો ધર્મ પણ ફ્લ આપતો નથી, તેમ ભગવાનથી વિમુખ હોય તેને કોઈપણ ધર્મ ફ્લ આપતો નથી.** જો દેહ વિગેરેની પ્રેરણાથી, અથવા લોકની પ્રેરણાથી

૧. ભગવાન, યજ્ઞરૂપ અને જનાર્દન એ ત્રણ શબ્દનો અર્થ કહીને, તે શ્રમ વ્યર્થ થવામાં કારણરૂપ છે એમ આ વાક્યથી સ્પષ્ટ કરે છે. (પ્ર)

* 'દેહ પદાર્થ છે, અને આત્મા દેહપ્રાપ્તિનું સાધન છે. તેથી તે બેમાં દેહ વધારે બલવાન છે, એવા વિચાર પ્રમાણે પણ'—એવો અર્થ જણાય છે.

અથવા દેહ વિગેરે કે લોક વિઘ્ન કરતા હોવાથી ભગવાનનો આદર ન કરે તો તેમનો (દેહ વિગેરેનો અથવા લોકનો)જ દોષ થાય (ગણાય), અને ભગવાન તેઓનેજ શિક્ષા કરે. (પણ) જો પોતાથીજ આત્માનો આદર ન કરે-'**स्वयं**' પોતાથીજ અવ્યય છે—જો પોતાની મેળેજ (દેહ વિગેરેની તેવી પ્રેરણા વિના) ભગવાનનો આદર ન કરે, તો તેનો સર્વનાશ થાય એવો બોધ છે. ૧૩.

મનુએ આ* પ્રાર્થના સત્યલોકમાં કરેલી, અને સત્ય (લોક)માં રહેલા બ્રહ્માએ (તેને) તેવી† આજ્ઞા આપી. તે પણ વિચાર કરતા ન હોવાથી ભૂમિ ડૂબી ગએલી હોવાનું જાણતા ન હતા. (તે) જાણ્યા વિનાજ પૃથ્વીનું પાલન વિગેરે કર એમ તેમણે કહ્યું, ત્યારે મનુ નીચેના (બે) શ્લોકથી પૃથ્વી ડૂબેલી હોવાનું (તેમને) જણાવે છે:—

॥ मनुरुवाच ॥ મનુ કહે છે:—

आदेशेऽहं भगवतो वर्तेयामीवसूदन! ॥
स्थानं त्विहानुजानीहि प्रजानां मम च प्रभो! ॥ १४ ॥

હે પાપનો નાશ કરનાર! હું આપની (આપ) ભગવાનની આજ્ઞામાં રહીશ; પણ હે પ્રભો! પ્રજાઓ માટે અને મારા માટે અહિં સ્થાન આપો. ૧૪.

હું તો **भगवतः** આપ ભગવાનની **आदेशे** આજ્ઞામાંજ **वर्तेय** રહીશ. **अमीवं** પાપ, તેનો નાશ કરનાર, હે **अमीवसूदन** પાપનો નાશ કરનાર! પરંતુ પ્રજાઓ માટે અને મારા માટે અહિં સત્યલોકમાં સ્થાનની **अनुजानीहि** આજ્ઞા કરો, (સ્થાન) આપો, એવો અર્થ છે, કારણકે પ્રજાઓનું અને મારૂં રક્ષણ કરનાર' એટલે રક્ષણ કરવાની શક્તિવાળા આપજ છો. તે (અર્થ) 'હે પ્રભો!' એ સંબોધનથી (કહેલો છે). ૧૪.

પૃથ્વી તો ડૂબી ગએલી છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यदोकः सर्वसत्त्वानां मही मग्ना महाम्भसि ॥
अस्या उद्धरणे यत्नो देव! देव्या विधीयताम् ॥ १५ ॥

જે સર્વ પ્રાણીઓનું સ્થાન પૃથ્વી છે તે પ્રલયના જલમાં ડૂબેલી છે. હે દેવ! આ દેવીને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરો. ૧૫.

અને સર્વ પ્રાણીઓનું જે **ओकः** સ્થાન છે તે પૃથ્વી **महाम्भसि** પ્રલયના જલમાં ડૂબેલી છે. (સત્ય લોકમાં સ્થાન આપો), અથવા તેને (પૃથ્વીને) બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરો. 'હે દેવ!' એ સંબોધનથી એમ (જણાવેલું છે કે) સત્ય લોકમાં સ્થાન આપવા કરતાં પણ ભૂમિને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન (કરવો એ) જ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે ભૂમિ દેવોનું પૂજન કરવાનું સ્થાન છે અને (ત્યાં) યજ્ઞ કરી શકાય છે. વળી 'દેવી' એટલે પૃથ્વીને (બહાર કાઢવાની છે), તે પૃથ્વી આપેજ ઉત્પન્ન કરેલી છે, કારણ કે આદિવરાહ કલ્પમાં (આપ) બ્રહ્માએજ તેને બહાર કાઢી કમલના પત્ર ઉપર પાથરેલી. તેથી સત્ય વિગેરે (લોક)માં સ્થાન આપો, અથવા ભૂમિને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરો. (તે) બેની અંદર ભૂમિના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન (કરવો એ) જ શ્રેષ્ઠ છે, તેથીજ (શ્લોક માં) '**वा**' 'અથવા' શબ્દ (યોજેલ) નથી. 'એમ સાંભળીને' એ મૈત્રેયનું વાકય અને 'મેં જલ પીધું' તથા 'સર્પો (વિગેરે રચતાં)' એ બે બ્રહ્માનાં વાકયો એ ત્રણ શ્લોકો સંગતિવિનાના છે. ૧૫.

---

* 'આ' એટલે ઉપર શ્લોક ૭–૮ માં કરેલી.

† 'તેવી' એટલે ઉપર શ્લોક ૧૧ માં કરેલી.

એવું મનુનું વચન સાંભળીને, તેના વચનની ખાતરી કરવા (બ્રહ્માએ), જ્ઞાન દૃષ્ટિથી ભૂમિ જોઈ ત્યારે તેને દુઃખી જોઈ બ્રહ્માએ જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

परमेष्ठी त्वपां मध्ये तथा सन्नामवेक्ष्य गाम् ॥
कथमेनां समुन्नेष्य इति दध्यौ धिया चिरम् ॥ १६ ॥

પરમેષ્ઠીએ તો જલની અંદર તે પ્રમાણે ડૂબી ગએલી પૃથ્વીને જોઈને બુદ્ધિથી લાંબા સમય સુધી વિચાર કર્યો કે હું આને કેવી રીતે બહાર કાઢીશ. ૧૬.

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां स्वतो युक्तिविचारणम् ॥
भगवत्येव भारस्य स्थापनं चिन्तितं स्थिरम् ॥ १६ ॥

પોતાની મેળે (૧૬) સ્વતંત્રપણાથી અને (૧૭) પરતંત્રપણાથી ઉપાયનો વિચાર કર્યો. (૧૮)* ભગવાન ઉપરજ ભાર મૂકવાનો ચોક્કસ વિચાર કર્યો. કા. ૧૬.

તે પૈકી આરંભમાં પહેલાંની પેઠે પોતાની શક્તિથી તેનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો, તેનું કારણ 'પરમેષ્ઠી' શબ્દથી કહેલું છે. **परमे** સર્વથી ઉત્તમ આસન ઉપર **तिष्ठति** બેસે તેવા 'પરમેષ્ઠી' છે. '**तु**' 'તો' શબ્દથી એમ (જણાવેલું છે કે) સત્ય વિગેરે (લોક) માં સ્થાન આપવાનું નથી. 'જલની અંદર તે પ્રમાણે ડૂબી ગએલી' વિશેષણથી એમ (કહેલું છે કે) પહેલાં પણ તે (પૃથ્વી)ની તેવી સ્થિતિ (થએલી તે)નું સ્મરણ થયું. પહેલાં તો (બ્રહ્મા) કમલના પત્ર ઉપર બેઠેલા હતા. (તે પત્રને) દાંડાનો આધાર હોવાથી અને દાંડાને ભગવાનનો આધાર હોવાથી (તેમણે તે સમયે) રસાતલના છેડેથી (પૃથ્વીને) લાવીને ત્યાં કમલના પત્ર ઉપર વિસ્તારેલી. હમણાં તો સત્યલોકમાં રહેલા તેમને એવી ચિંતા થઈ કે હું તેને કેવી રીતે બહાર કાઢું અને કયાં તેને મૂકું? પહેલાં પરમેષ્ઠીપણું વિગેરે પ્રાપ્ત થાય તે માટે, વિચાર કર્યો ત્યારે સાધન બનેલા યજ્ઞો વિગેરે પદાર્થો (તેમના) મનમાં પ્રકટ થએલા; તેમ ચાલુ પ્રસંગમાં પણ થશે એવા વિચારથી, કાલથી થતા દોષ દૂર કરવા તેમણે લાંબા સમય સુધી વિચાર કર્યો. તે પણ જેમ સંપૂર્ણ રીતે સાધન જણાયજ તેવી રીતે વિવેકવાળી બુદ્ધિથી (વિચાર કર્યો). ૧૬

છતાં પણ ભૂમિને બહાર કાઢવાનું સાધન ન જણાતાં, સ્વતંત્રપણાંનો ત્યાગ કરીને, ભગવાનને અધીન રહેવાથી ભગવાનની કૃપાથી સાધન જણાશે એવા વિચારથી, (પોતાની) નિંદા કરતા હોય તેની પેઠે તેમણે કરેલ વિચાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

सृजतो मेऽक्षिभिर्वाग्भिः प्लाव्यमाना रसं गता ॥
अथात्र किमनुष्ठेयमस्माभिः सर्गयोजितैः ॥ १७ ॥

અક્ષિઓથી અને વાણીઓથી હું સૃષ્ટિ કરતો હતો તેટલામાં (પૃથ્વી) ડૂબતી રસાતલમાં ગઈ. હવે આ વિષયમાં સૃષ્ટિ કરવા નીમેલા અમોએ શું કરવું યોગ્ય છે? ૧૭.

પહેલાં સ્થાપન કરેલી હોવા છતાં આ ભૂમિ ભારને લીધે ફરી ડૂબી ગઈ. 'હું **अक्षिभिः** અક્ષિઓ (ઇંદ્રિયો)થી અને વાણીઓથી સૃષ્ટિ કરતો હતો' શબ્દોથી ભારનું કારણ કહેલું છે. અક્ષિઓ અને વાણીઓ એ (બે) સ્ત્રી અને પુરુષ હોય તેવા કહેલા છે. એવા પ્રકારની સૃષ્ટિમાં ઘણા ભાગે દૈત્યોના અંશોજ ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી, તેઓ ભારના કારણરૂપ છે એમ પહેલાં કહેલું છે અને (આગળ) કહેશે. તેથીજ જલમાં **प्लाव्यमाना** ડૂબેલી ભૂમિ રસાતલ સુધી પહોંચી, કારણકે તેના છેડા પાસેથી (તે) બહાર કાઢેલી હતી. **अथ** ત્યાર પછી (હવે), **अत्र** આવા વિષયમાં અમારે શું કરવું? વળી સૃષ્ટિ કરવા નીમેલાઓએ શાંત રહી શકાય નહિ. અમો વિગેરેનું પ્રયોજન સૃષ્ટિ રચવાનુંજ છે. ૧૭.

* આ અર્થ અનુક્રમે ૧૬–૧૭–૧૮ શ્લોકમાં કહેલા છે.

એ પ્રમાણે પરતંત્રપણાંથી પણ વિચાર કરતાં જ્યારે ઉપાય ન જણાયો, ત્યારે તેમણે ભગવાન ઉપરજ ભાર મૂકયો. ભાર મૂકવાનું પ્રયોજન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यस्याहं हृदयादासं स ईशो विदधातु मे ॥
कर्तव्यं करुणासिन्धुस्तीर्थकीर्तिरधोक्षजः ॥ १८ ॥

જેમના હૃદયમાંથી હું ઉત્પન્ન થયો તે કરુણાસિંધુ તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા, જેમનું ઇંદ્રિયોથી જ્ઞાન થતું નથી તેવા ઇશ મારું કાર્ય કરો. ૧૮.

કારણકે જેમના હૃદયમાંથી વિચારપૂર્વક હું ઉત્પન્ન થએલો છું. 'સૃષ્ટિ (રચવા) માટે આને હું ઉત્પન્ન કરૂં. આનાથી કાર્ય સિદ્ધ થશે' એમ પહેલાંજ વિચાર કરીને (ભગવાને) બ્રહ્માને સૃષ્ટિ (રચવા) યોજેલા. તેથી જણાય છે કે "જો આ કાર્ય પણ હું (બ્રહ્મા)થી થઈ શકે તેવું નથી, તો ભગવાનજ કરશે, કારણકે આ પણ તેમણે આરંભમાંજ વિચારેલું કે 'આ (બ્રહ્મા) અસમર્થ છે. આ (કાર્ય) પણ હુંજ કરીશ', કારણકે તે (ભગવાન) ઇશ છે. શક્તિવાળાએ (કાર્ય) કરવું જોઈએ, પરંતુ સેવકેજ કરવું જોઈએ એવો નિયમ નથી. (સેવક અને ઇશ) બંનેમાં શક્તિ હોય, ત્યારે સેવકે જ કરવું જોઈએ. આ (કાર્ય)માં તો તેજ શક્તિવાળા હોવાથી, મારૂં કાર્ય કરો."

'લોકમાં શક્તિવિનાનો હોય તોપણ સેવકજ (કાર્ય) કરે છે (અને) શક્તિવાળો હોય તોપણ પ્રભુ (કાર્ય) કરતો નથી' એવી શંકા થાય, તેના સંબંધમાં 'કરુણાસિંધુ' એમ કહેલ છે. સેવકથી ઘણાં દુઃખે કાર્ય થઈ શકે, પરંતુ (પ્રભુ) પોતે પ્રયાસ વિના (કરી શકે). ત્યારે કરુણાવાળો (પ્રભુ) બીજાના દુઃખથી દુઃખી થતો હોવાથી પોતેજ કરે છે. 'કરુણાવાળામાં પણ ઐશ્વર્ય ગુણ હોવાથી તે શક્તિવિનાના સેવકો પાસેજ કાર્ય કરાવે છે, કારણકે તેમ ન કરાવે તો (તેનું) ઇશપણું ન રહે' એવી શંકા થાય, તેથી 'તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા' એમ કહેલું છે. કરુણાસિંધુ તરીકે (કાર્યનો) ત્યાગ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ દૃષ્ટાંત માટે આ વિશેષણ કહેલું છે. તીર્થરૂપ છે કીર્તિ જેમની, તેવા (ભગવાન) છે. તીર્થ બધાનાં પાપ દૂર કરે છે, તે પાપ તીર્થમાંજ રહે છે. એમ જાણવાં છતાં ભગવાને પોતાની કીર્તિ તીર્થરૂપજ કરી. તેથી જેમ આ (કીર્તિને તીર્થરૂપ) કરે છે, તેમ ભૂમિનો ઉદ્ધાર પણ પોતેજ કરશે, એવો ભાવ છે. વળી अधः નીચે છે अक्षजं જ્ઞાન જેમનાથી, તેવા ભગવાન 'અધોક્ષજ' છે. 'ઇંદ્રિયોથી (તેમનું) જ્ઞાન ન થવા છતાં તે સર્વની સર્વ ઇંદ્રિયોનું હિત કરે છે, કારણકે (પોતે) જ્ઞાનરૂપ થઈ (સર્વને) મોક્ષ આપે છે. અથવા (ભગવાન) વ્યવહારથી પર હોવાથી લોકોનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે તેમણે (પોતાની) કીર્તિનેજ તેવી (તીર્થરૂપ) કરી, એવું તેમ (કીર્તિને તીર્થરૂપ) કરવાનું પ્રયોજન અધોક્ષજપણું છે. ૧૮.

આ પક્ષ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારો થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

इत्यभिध्यायतो नासाविवरात्सहसाऽनघ ! ॥
वराहतोको निरगादङ्गुष्ठपरिमाणकः ॥ १९ ॥

હે પાપરહિત! આ પ્રકારે (બ્રહ્મા) વિચાર કરતા હતા, ત્યારે (તેમની) નાસિકાના છિદ્રમાંથી અંગુઠાના માપનું વરાહનું બાલક એકાએક નીકળ્યું. ૧૯.

इति આ પ્રકારે (બ્રહ્મા) ધ્યાન કરતા હતા. તે (ભગવાન) જ આ કાર્ય કરશે એવો નિશ્ચય કરીને, તેજ પ્રકારે ચિત્તને દૃઢ બનાવી વિચાર કરતાં, 'ભગવાન કયારે કયા સ્વરૂપથી (આ કાર્ય) કરશે' એવો વિચાર તેવીજ રીતે ક્ષણે ક્ષણે સર્વ તરફથી (બ્રહ્મા) કરતા હતા. ત્યારે કાર્યમાં પરોવેલા ચિત્તવાળા (બ્રહ્મા)એ યજ્ઞરૂપ ભગવાનનું ધ્યાન કરતાં, ક્રિયા (કરવા)નું સ્થાન ન હોવાથી આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યા વિનાજ (ભગવાન) આધિદૈવિક સ્વરૂપથી પ્રકટ થયા. ક્રિયાએ પણ તે (સ્વરૂપ) માંજ

પ્રવેશ કરેલ [1]હોવાથી, તે આધિદૈવિક (સ્વરૂપ) હતું. આ પહેલાં[2] તો યજ્ઞ આધ્યાત્મિકજ હતો. (૧) યજમાનમાં રહેલા પ્રયત્નથી (૨) વૈદિક જ્ઞાનથી અને (૩) ધ્યાનમાં પ્રકટ થતા સ્વરૂપથી એમ ત્રણ પ્રકારે તે થતો. તે ત્રણે પ્રકારનો હોવા છતાં એક બનેલો (યજ્ઞ) ભગવાન વરાહ છે. તેમની ક્રિયાથીજ યજમાનની ક્રિયા (પ્રયત્ન) થાય છે. સર્વ વસ્તુ સાથેનું[3] સર્વ યજ્ઞરૂપ (યજ્ઞનું) સ્વરૂપ તો તેજ છે. વેદ તેમની અંદરજ રહેલા છે એમ જણાવવા, 'વેદો આમના નિઃશ્વાસ છે' એવી શ્રુતિ હોવાથી, તે બ્રહ્માના શ્વાસ (લેવા)ના માર્ગથી બહાર નીકળ્યા. **वरान् ઇચ્છેલા પદાર્થોને आहरति લાવી આપે તે વરાહ,** સર્વ ઇચ્છેલા પદાર્થ આપનારા છે. તેવા અને તે બાલક પ્રકટ થયા. **तोकः** એટલે બાલક. આધ્યાત્મિક સ્વરૂપો અવયવરૂપ હોવાથી, તેઓમાં જે વિકાસવાળું હોય તેજ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અહિં તો (સ્વરૂપ) ફલવાળું હોવાથી, બાલક પણ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. (આ) ધ્યાનના અંશવાળું નથી એમ જણાવવા 'એકાએક' શબ્દ (યોજેલ છે). તેમ ન હોય (ધ્યાનના અંશવાળું હોય), તો એક ભાગથી પણ આધ્યાત્મિકપણું રહે. 'હે પાપરહિત!' એ સંબોધન (વિદુરને) વિશ્વાસ થાય તે માટે (કરેલું છે), કારણ કે કોઈપણ અંશથી પાપવાળો હોય તેને વિશ્વાસ થતો નથી. તે સ્વરૂપ કાલના આધિદૈવિક[4] ઈશ્વરરૂપ છે એમ જણાવવા, ઉત્પન્ન થતાં તે અંગુઠાના ટેરવા જેટલાજ માપવાળું બહાર નીકળ્યું. 'પુરુષ માત્ર અંગુઠા જેટલો છે, અને તે અંગુઠાના આશ્રયે રહેલ છે' 'સર્વ જગતના ઈશ છે' 'વિશ્વનો ભોગ કરનાર પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે' એવી શ્રુતિ હોવાથી માત્ર અંગુઠા જેટલા માપવાળાજ વિશ્વનો ભોગ કરનાર અને ઈશ્વર છે. યજ્ઞનું સ્વરૂપજ વિશ્વનો ભોગ કરનારૂં છે, કારણ કે બધું અન્ન અને બધા પશુઓ તે (સ્વરૂપ)નાંજ છે. 'અંગુઠો' શબ્દ બધે અંગુઠાનાં ટેરવાંના અર્થમાં (યોજાએલો છે). ૧૯.

એ પ્રમાણે આધિદૈવિક (યજ્ઞ)નું સ્વરૂપ ઉત્પત્તિથી કહ્યું. જ્ઞાનથી (તેમનું) સ્વરૂપ કહેવા (તે) ભગવાન છે એમ જણાવવા, કાલ વિગેરેની (તેમને) હદ નથી એમ દર્શાવવા તેજ સૂક્ષ્મ (સ્વરૂપ)ની સ્થૂલતા નીચેના શ્લોકથી જણાવે છેઃ—

तस्याभिपश्यतः खस्थः क्षणेन किल भारत ! ॥
गजमात्रं प्रववृधे तदद्भुतमभून्महत् ॥ २० ॥

હે ભારત ! તેમના દેખતાં આકાશમાં રહેલ (વરાહનું બાલક) એક ક્ષણમાં ખરેખર હાથી જેટલું બહુ વધ્યું. તે ઘણું અદ્ભુત થયું. ૨૦.

તે બ્રહ્મા ચારે તરફ જોતા હતા ત્યારે (વરાહનું બાલક વધ્યું). લોકમાં બીજું રૂપ લેવા પડદાની જરુર પડે છે. અહિં તો (બ્રહ્માના) દેખતાંજ પહેલાં માત્ર અંગુઠા જેટલું (વરાહનું બાલક હતું તે) પછી હાથી જેટલું થયું. (પહેલાં મોટું રૂપ) છૂપું રહેલ હશે એવી શંકા દૂર કરવા 'આકાશમાં રહેલ એક ક્ષણમાં' શબ્દો યોજેલ છે. આકાશમાં રહેલ હોવાથી, (તેને કાંઈ) ઢાંકનારું ન [5]હતું. તે મોટું થયું

---

૧. ક્રિયામાં પ્રવેશ કરેલા, ક્રિયાવાળા આધ્યાત્મિક (ભગવાન) વેદના પૂર્વકાંડમાં કહેલા છે. અહિં તો ક્રિયાવાળા (વરાહસ્વરૂપ) માં ક્રિયાએજ પ્રવેશ કરેલો છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'આ પહેલાં' એટલે વરાહ અવતાર પહેલાં. (प्र)

૩. 'વસ્તુ સાથેનું' એટલે એના દેવના પૂજન સાથેનું. (प्र) યજ્ઞની સામગ્રી સાથેનું, એવો અર્થ જણાય છે.

૪. 'कालसार' એટલે કાલના આધિદૈવિક, એવો અર્થ છે. (प्र)

૫. જેમ ચીભડાની વેલને ચોંટેલું ભોંય ઉપર પડેલું ચીભડું ચાર આગળનું હોવા છતાં, તેનું પોષણ કરનાર દ્રવ્યોએ કરેલાં તેનાં પહેલાના દેહના ઢાંકણને લીધે તેના પહેલાંનાં કદને ઢાંકી દઈ એક રાતમાં પાંચ હાથનું અથવા દશ હાથનું થાય છે, તેમ આ વરાહ બાલક વધ્યું ન હતું, કારણ કે તે આકાશમાં રહેલ હતું, એમ જણાવવા 'આકાશમાં રહેલ' વિશેષણ યોજેલું છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

તેમાં લૌકિક કાલ (વ્યતીત થએલ) ન હોવાથી, ઢાંકણુ વિના તે (બાલક)જ વધ્યું નહતું[1]. 'ખરેખર' શબ્દ પ્રસિદ્ધિ દર્શાવે છે. આ વિષયમાં પ્રમાણુ કહેવાની જરૂર નથી, એવો (તેનો) અર્થ છે. 'હે ભારત !' એ સંબોધન (વિદુરને) વિશ્વાસ રહે તે માટે (કરેલું છે). એ પ્રમાણે (વરાહના બાલકનાં) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન કરાવી, શ્રવણુ કરનારનો દોષ દૂર કરી, 'હાથી જેટલું બહુ વધ્યું' શબ્દોથી (તેનું) સ્થૂલ સ્વરૂપ કહેલું છે. गजः હાથી, તેના જેટલું એટલે સાઠ વર્ષના દેહવાળું (થયું), અથવા વૈષ્ણવ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ હાથી ગજેંદ્ર છે (તેના જેટલું વધ્યું). 'માત્ર' 'જેટલું' શબ્દ (કદનું) ચોક્કસપણું સૂચવનારું* છે. તેમ ન હોય તો બીજી ક્ષણે તેનાથી પણુ તેટલુંજ (અધિક) વધે, અને વળી ઇંદ્રિય અને પદાર્થનો સંયોગ થવામાંજ ક્ષણુ થઈ જતી હોવાથી, 'એક ક્ષણુમાં' શબ્દ નિરર્થક થાય. 'બહુ વધ્યું.' બધા અવયવોમાં યોગ્યતા પ્રમાણે વધવું એ બહુ વધવું. તેથીજ તે (વધવાનું કાર્ય) અદ્ભુત થયું. **જેમાં જોનારને તર્ક (કાર્ય થવાનું કારણ) જણાય નહિ અને કાર્ય જોવામાં આવે, તેજ અદ્ભુત (કાર્ય)** છે. ઘણું (અદ્ભુત) થયું એટલે કાર્યનું દર્શન પણ સંશયવાળું થયું, કારણકે જેમ અંતસુધી સમુદ્ર જોઈ શકાતો નથી, તેમ ભગવાનનું શરીર (જોઈ શકાતું નથી), એવો અર્થ છે. ૨૦.

ત્યારે વસ્તુનો નિર્ણય કરવા, તેઓને વિતર્ક થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

मरीचिप्रमुखैर्विप्रैः कुमारैर्मनुना सह ॥
दृष्ट्वा तत्सौकरं रूपं तर्कयामास चित्रधा ॥ २१ ॥

મરીચિ જેઓમાં મુખ્ય હતો તેવા બ્રાહ્મણો, કુમારો અને મનુ સાથે તે વરાહનું સ્વરૂપ જોઇને (બ્રહ્માએ) જૂદા જૂદા પ્રકારના તર્ક કર્યા. ૨૧.

મરીચિજ જેઓમાં **प्रमुख:** મુખ્ય હતો તેવા બ્રાહ્મણો (હતા). ત્યાં બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયો અને કુમારો એવા ત્રણુ પ્રકારના બ્રહ્માના પુત્રો હતા. સનક વિગેરે કુમારોએ જનોઈ લીધી નહતી, કારણુ કે આઠમા વર્ષે જનોઈ લેવાય[2], (અને) તેઓ તો પાંચ વર્ષના હતા, કારણુકે તેટલા સમયમાં ભગવાનનું સ્મરણુ ન કરવાની ક્ષણો ગણુતાં પાંચજ વર્ષ (તેમનાં) થએલા, કેમકે દેહનો ભોગ કરનાર કાલનીજ કર્મ ઉપર સત્તા હોય છે. **विशेषेण** ઘણુંજ **प्रान्ति** પૂરે તેવા વિપ્રો બ્રાહ્મણોજ હતા. મનુ ક્ષત્રિય હતો. એ પ્રમાણે

---

૧. જેમ કોઈ સમુદ્ર ઉપર ઉડતું પક્ષી જેને કુંકણુમાં 'વાસલી' કહે છે તે ઘણે ઉંચે આકાશમાંજ ઇંડું મૂકે છે, અને તે ઈંડું આધાર વિનાનું હોવાથી પડતાં પડતાંજ સમય જતાં પાકી ફાટે છે, અને તેમાંથી નીકળેલ પક્ષી પાછું ઉડે છે અને ભૂમિ ઉપરના કોઇનો સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ આના સંબંધમાં બનતું નથી, એમ જણાવવા 'એકક્ષણુમાં' એમ કહેલું છે (प्र).

* 'निर्धारणसूचकम्' એવો વૃંદાવનપ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લઈ અર્થ કરેલ છે. કાલ (વૃદ્ધિનું) કારણુ હોવાનો નિશ્ચય નથી એમ સૂચવનારો 'मात्र' શબ્દ છે એમ, પ્રકાશકાર કહે છે, તે અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. નાથદ્વારવાળી પ્રતમાં 'अनिर्धारणासूचकम्' પાઠ છે, તે પ્રકાશકારે લીધેલ છે. કેવો નિશ્ચય નથી, એ કહેવાનું પ્રયોજન ન હોય. કેવો નિશ્ચય છે એ કહેવું યોગ્ય ગણાય.

૨. કુમારો બ્રાહ્મણોથી જૂદા કહ્યા તેનું તાત્પર્ય આથી કહેલ છે. કુમારપણાનું તાત્પર્ય વેદ છે (प्र). કુમારો સદા ભગવાનનું સ્મરણુ કરતા. એવું સ્મરણુ જે કાલે કરવામાં ન આવે તે કાલજ દેહનો ભોગ કરે છે. કુમારોએ આટલા બધા સમયમાં માત્ર પાંચ વર્ષ જેટલા સમય સુધીજ ભગવાનનું સ્મરણુ કરેલું નહિ. તેથી તેમને જનોઈ આપેલી નહિ. તેથી બ્રાહ્મણોથી જૂદા કહેલ છે. ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ એ ત્રણુ માર્ગમાં અનુક્રમે રહેનાર કુમારો, બ્રાહ્મણો અને મનુ (ક્ષત્રિયો), એ બધા સાથે બ્રહ્માએ તર્ક કર્યા ,એવો અર્થ જણાય છે.

ત્રણ *માર્ગમાં રહેલા બધાની સાથે चित्रधा જૂદા જૂદા પ્રકારે (બ્રહ્માએ તર્ક કર્યા). "સંખ્યાના પ્રકારના અર્થમાં 'धा' યોજાય છે" (પાણિનિ ૫–૩–૪૨) એ સૂત્રના વિભાગ કરતાં 'चित्रधा' 'જૂદા જૂદા પ્રકારના' શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. (૧) "(વરાહનું) રૂપ લોકમાં નિંદાએલું હોવાથી, જેમ મધુકૈટભ વિગેરેની ઉત્પત્તિ મેલમાંથી થએલી તેમ આ વરાહની પણ (ઉત્પત્તિ કચરામાંથી થઈ હશે). (૨) 'આ વરાહ દેવના ધનનો ચોર છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે વરાહ દૈત્ય પણ (હશે). અથવા (૩) 'આ જે વરાહ છે તે પશુઓનો ક્રોધ છે' એ વાકય પ્રમાણે (આ) ક્રોધનો અવતાર હશે" એમ તે વરાહનું સ્વરૂપ (જોઈને) તેમણે અનેક પ્રકારના તર્કો કર્યા. તર્ક એટલે પ્રત્યક્ષ જોએલા પદાર્થને ઘટાવનારી યુક્તિ, જેની (તે) પદાર્થના સંબંધમાં કલ્પના કરવાથી જોએલા પદાર્થની યોગ્યતા જણાય. તે વિષયમાં ચાલુ પ્રસંગમાં કોઈ પણ મતનો નિશ્ચય થયો નહિ, તેથી 'જૂદા જૂદા પ્રકારે' એમ કહેલું છે. ૨૧.

લોક અને વેદને અનુસરનારો તર્ક પદાર્થનો નિર્ણય કરવા અશક્ત નીવડ્યો, ત્યારે (બ્રહ્માએ) પદાર્થનું અલૌકિક પ્રકારે અનુમાન કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

किमेतत्सूकरव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम् ॥
अहो बताश्चर्यमिदं नासाया मे विनिःसृतम् ॥ २२ ॥

અરેરે! વરાહના આકારમાં રહેલું આ કયું દિવ્ય પ્રાણી છે? અહો! આ મારી નાસિકામાંથી નીકળ્યું તે આશ્ચર્ય છે. ૨૨.

વરાહ એ માત્ર આકાર છે. આ પ્રાણી દિવ્ય છે, પ્રાકૃત નથી. (ઉત્તરાર્ધમાં) દિવ્યપણું જણાવે છે. 'અહો!' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા (યોજેલ છે). 'અરેરે!' શબ્દ ખેદ (દર્શાવે છે). તેજ, હિંમત વિગેરે સારી રીતે દેખાતા હોવાથી, આપણા કરતાં પણ અલૌકિક તેજવાળું હોવાથી, (આ પ્રાણી જગતનું) કારણ બનેલ કોઈક તત્ત્વજ છે, પરંતુ તેનો વરાહનો આકાર ઘણું આશ્ચર્ય કરાવનારો છે. ખેદ તો ઉત્તમ (પ્રાણી) ખરાબ આકારવાળું હોવાથી (થાય છે). 'આ (મારી નાસિકામાંથી નીકળ્યું તે) આશ્ચર્ય છે' શબ્દોથી બીજું આશ્ચર્ય કહે છે. ઉત્તમ (પુરૂષ) પણ કાલ કર્મ અને સ્વભાવને અધીન હોવાથી (તેની) હલકી સ્થિતિ (થવાનું) સંભવે, છતાં પણ આ ઘણું આશ્ચર્યકારક છે કે (આ) મારી જ નાસિકાના છિદ્રમાંથી બહાર નીકળ્યું છે, કારણ કે પુરૂષમાંથી અને તેમાં પણ (તેની) નાસિકામાંથી વરાહો ઉત્પન્ન થતા નથી. આથી એમ કહેલું છે કે જૂદી †જાતની યોનિ પણ નથી.

નીચેના શ્લોકમાં બીજું આશ્ચર્ય કહે છે:—

दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद्गण्डशिलोपमः ॥
अपि स्विद् भगवानेष यज्ञो मे खेदयन्मनः ॥ २३ ॥

અંગુઠાના ટેરવાં જેટલા દેખાએલા. એક ક્ષણમાં પર્વત પરથી ગબડેલા પથ્થર જેવા થયા. ચોક્કસ મારા મનને ખેદ પમાડતા આ યજ્ઞ ભગવાન હશે. ૨૩.

અંગુઠાનો શિરઃ ઉત્તમ ભાગ (ટેરવું), તેટલું માત્રા માપ હતું જેમનું તેવા (દેખાએલા). 'દેખાએલા' એટલે પ્રથમ જોએલા. નાકનું દ્વાર (નસકોરૂં) તેટલા માપનું હોવાથી યોગ્યતાને લીધે,

---

* ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ એ ત્રણ માર્ગમાં અનુક્રમે રહેનાર કુમારો, બ્રાહ્મણો અને મનુ (ક્ષત્રિયો), એ બધા સાથે બ્રહ્માએ તર્ક કર્યા, એવો અર્થ જણાય છે.

† જૂદી જાતની એટલે વરાહની. વરાહની યોનિ નથી છતાં વરાહ ઉત્પન્ન થયું એ ઘણું જ આશ્ચર્યકારક છે એવો અર્થ જણાય છે.

અથવા બ્રહ્માને કાલ વિગેરે ઇંદ્રિયોથી ન જણાય તેવા પદાર્થોનું જ્ઞાન હોવાથી[1] (એમ) કહેલું છે. તેથી જ 'એક ક્ષણમાં' એમ કહેલું છે. (આ) બ્રહ્માનું વાક્ય હોવાથી લૌકિકના નિયમ પ્રમાણે (આ શબ્દથી) થોડો સમય વિચારેલો નથી. પર્વત ઉપરથી ગબડી પડેલાં મોટા પથ્થરો 'ગબડેલા પથ્થરો' છે, તેમની સાથે સરખામણી થાય તેવા (થયા), એમ કઠોરપણું મોટાઇ વિગેરેને લીધે કહેલ છે. જડ (પદાર્થ)નું દૃષ્ટાંત (બ્રહ્માનો) પોતાનો ખેદ સૂચવનારૂં છે, કારણ કે (બ્રહ્મા) પોતે પર્વત હોય અને વજ્રથી પાખ કપાય તેના પેઠે (તે દૃષ્ટાંત) ખેદ સૂચવનારૂં છે. અથવા આશ્ચર્ય અને ખેદ અનુક્રમે જણાવેલા છે.

એ પ્રમાણે પદાર્થનો અલૌકિક પ્રકારથી તર્ક કરતાં પણ નિશ્ચય થયો નહિ, કારણકે તર્કથી [2]બીજનોજ નિશ્ચય થયો, પ્રયાજનનો (નિશ્ચય) ન થયો, કારણકે દિવ્ય પ્રાણીનું પણ ચાલુ પ્રસંગમાં પ્રયોજન નથી. ભૂમના ઉદ્ધાર કરવા ભગવાનનું ધ્યાન કર્યું, તેથી તે (ભગવાન) જ ભૂમનો ઉદ્ધાર કરવા આવા સ્વરૂપથી પ્રકટ થયા અવા સંભવ છે. 'લાક અને વેદમાં નિંદાએલાં રૂપથી પ્રકટ થવાનું પુરૂષોત્તમને શું કારણ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મારા મનને ખેદ પમાડતા' શબ્દોથી પાતાને ખેદ ઉત્પન્ન કરવો એ જ કારણ (હોવા)નું અનુમાન કરે છે. 'अपि' શબ્દ સંભવ દર્શાવ છે. 'स्विद्' શબ્દ નિશ્ચય દર્શાવવા (યોજેલ છે). પહલાં ઘણા વિકલ્પોનાં અનુમાન કર્યાં, તે પૈકી આ મતનો નિશ્ચય થાય છે. તેથી આ ભગવાન પરમેશ્વર જ છે. તેમનાં અનંત સ્વરૂપો પૈકી, (યજ્ઞ) ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયાગી હોવાથી આ યજ્ઞ જ હોવા જોઇએ. કાલ અને ક્રોધના રૂપવાળા હોવાથી સ્વરૂપને લીધે દૈત્ય હોવાનું પણ સંભવે છે. તેમ (દૈત્ય) ન હોય, તો દૈત્યના વધ (તમનાથી) ન થાય, કારણકે મર્યાદામા ક્રૂર (પ્રાણી) થી જ ક્રૂરના ઘાત થાય છે. આ યજ્ઞરૂપ ભૂમિનું રક્ષણ વરાહથી જ થાય છે. તે (ભૂમ) પર દૈત્યાના યજ્ઞનું સ્થાન વાદ (છ. ત) જો દૈત્યના વધ કરાને લાવવામાં આવે, તો દેવોના યજ્ઞ પૂર્ણ થાય.

બ્રહ્માએ સ્થાન સાથે બધાને યજ્ઞો આપેલા છે, અને તેઓનાં[3] (તે) ધનનો ચોર વરાહ છે. હણવાનું તો સામાપક્ષમાં હોય ત્યારે (થાય)[4]. તેથી[5] તેવું (વરાહનું) રૂપ અવશ્ય કરવાનું આવી પડ્યું, અમ બ્રહ્માને ઠપકો આપતા હોય તેમ યજ્ઞે જ વરાહનું સ્વરૂપ કરેલું. બીજો (કોઇ) બીજ* તથા પ્રયોજન† ઘટાવે તેવું સંભવતુ નથી. ૨૩.

---

૧. (હૃદયમાં) રહેલા અંગુઠા જેટલા (ભગવાનનું) દર્શન ઉત્તમ યોગીઓને જ થાય છે, એવા અભિપ્રાયથી આ વાકય યોજેલું છે. (प्र)

૨. 'બીજ' એટલે દિવ્યપણું. (प्र).

૩. અસુરોના પણ યજ્ઞરૂપ ધનનો ચોર વરાહ છે. તે હાલ વેદિરૂપ યજ્ઞની ભૂમિને ધારણ કરે છે, એવો અર્થ છે. (प्र) 'वामभोषः' એટલે ધનને ચોરનાર. તેથી વરાહ સામાન્ય રીતે દેવો તથા અસુરો બંનેના યજ્ઞરૂપ ધનને ચોરનાર છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૪. 'વરાહ યજ્ઞ ચોરનાર હોય તો ભગવાને તેનો વધ કેમ ન કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (હમણાં તો તે દેવોના પક્ષમાં હોવાથી વધ કરવા યોગ્ય નથી.) (प्र).

૫. 'તેથી' એટલે 'હમણાં સામો પક્ષ હોવાથી' (प्र). 'તેથી' એટલે અસુરોની યજ્ઞની ભૂમિ દેવોનો યજ્ઞ પૂર્ણ કરવા લઇ આવવાની હોવાથી, અને લઇ આવવાનું કાર્ય વરાહનું હોવાથી (યજ્ઞરૂપ ભગવાને જ પોતાનું વરાહરૂપ કર્યું) એવો અર્થ જણાય છે.

* 'બીજ' એટલે દિવ્યપણું. આવું દિવ્યરૂપ.

† પ્રયોજન એટલે ભૂમિને લઇ આવવાનું. આ બીજ અને પ્રયોજન ભગવાન સિવાય બીજા કોઇથી થવાનું સંભવતું નથી.

આ વિચારનો પણ કાર્ય પૂરૂં થતાં ફલથી નિશ્ચય થવાનો હોવાથી, ફલ પ્રાપ્ત થયું ત્યાંસુધી બ્રહ્માને વિચાર જ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सह सूनुभिः ॥
भगवान् यज्ञपुरुषो जगर्जागेन्द्रसंनिभः ॥ २४ ॥

એ પ્રમાણે પુત્રો સાથે તે બ્રહ્મા વિચાર કરતા હતા ત્યારે ઉત્તમ પર્વત જેટલા ભગવાન યજ્ઞપુરૂષે ગર્જના કરી. ૨૪.

મરીચિ વિગેરે પુત્રો સાથે બ્રહ્મા વિચાર જ કરતા હતા, ત્યારે (તેઓને) જૂદો વિચાર ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે તેમનો ગૂઢ ભાવ જાણીને ભગવાન યજ્ઞપુરૂષે ગર્જના કરી. પહેલાં તે (પર્વત ઉપરથી) ગબડી પડેલા પથ્થર જેટલા હોવા છતાં, ફરીથી બીજીવાર વધીને મેરૂના જેવા થયા. 'ભગવાન' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ઐશ્વર્ય વિગેરે (ગુણો) પ્રકટ કરેલા હોવાથી (અધિક વૃદ્ધિનું) પ્રયોજન ન જણાવવાનું બન્યું નહિ. યજ્ઞના અંશથી (તે) વરાહના આકારવાળા હતા, પરંતુ (યજ્ઞના) અધિષ્ઠાતાના રૂપથી પુરુષ હતા, તેથી વરાહ અડધા પુરુષ હતા. આથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેમણે બ્રહ્માને પોતાનું પુરુષનું સ્વરૂપ પણ દર્શાવેલ હોવાથી, તેમના ખેદનો પણ લગભગ નાશ કરેલો. જેમ વાદળાંવાળો પર્વત ગર્જના કરે, એવી રીતે ભગવાને એકલાએ જ ગર્જના કરી, એવો અર્થ છે, અને આ (संनिभः શબ્દમાંના) 'सम्' શબ્દનો અર્થ છે. ૨૪.

તેથી જ બ્રહ્માને હર્ષ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान् ॥
स्वगर्जितेन ककुभः प्रतिस्वनयता विभुः ॥ २५ ॥

શક્તિમાન હરિએ દિશાઓમાં પડઘા પાડતી પોતાની ગર્જનાથી બ્રહ્માને અને તે ઉત્તમ દ્વિજોને હર્ષ ઉત્પન્ન કર્યો. ૨૫.

'હરિ' હોવાથી તેવા હોવાનો* સ્વભાવ છે. 'તે' એટલે (ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે) વિચાર કરનારાઓ. બ્રહ્માને બે પ્રકારનો[1] હર્ષ થયો અને તેઓ (દ્વિજો) ને એક પ્રકારનો થયો, તેથી જૂદા જૂદા કહેલ છે. હર્ષ થવાનું કારણ 'ઉત્તમ દ્વિજો' શબ્દથી કહેલું છે. (વરાહ) યજ્ઞસ્વરૂપ હોવાથી તેઓને હર્ષ થયો. ચોરી (કરવાની) નથી એમ જણાવવા (વરાહે) એવી ગર્જના કરી કે જેથી દિશાઓમાં સર્વ સ્થલે પડઘો પડ્યો. તે (અર્થ) 'દિશાઓમાં પડઘા પાડતી પોતાની ગર્જનાથી' શબ્દોથી કહેલ છે. 'એમ (વરાહે) કેમ કર્યું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'શક્તિમાન' વિશેષણ યોજેલું છે. ૨૫.

હર્ષ પામેલાઓએ જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

निशम्य ते घर्घरितं स्वखेदक्षयिष्णु मायामयसूकरस्य ॥
जनस्तपःसत्यनिवासिनस्ते त्रिभिः पवित्रैर्मुनयोऽगृणन् स्म ॥ २६ ॥

માયામય સૂકરની પોતાના ખેદનો નાશ કરનારી ઘરઘરાટી સાંભળીને જન તપઃ અને સત્ય (લોક)માં વસનારા તે (પ્રસિદ્ધ) મુનિઓએ ત્રણ પવિત્ર કરનાર (વેદો)થી (તેમની) સ્તુતિ કરી. ૨૬.

---

* 'હરિ' એટલે (૧) દુઃખ હરનાર ભગવાન વરાહ (૨) સિંહ. સિંહનો તેવા હોવાનો એટલે ગર્જના કરનાર હોવાનો સ્વભાવ છે, એવો અર્થ છે.

૧. પોતાને સાહાય્ય કરનાર પ્રાપ્ત થવાનો હર્ષ અને આ યજ્ઞસ્વરૂપ છે એવાં જ્ઞાન સાથે તેમનાં દર્શનથી થતો હર્ષ, એવા બે પ્રકારનો (પ્ર).

'घर्घरितं' 'ઘરઘરાટી' એટલે ભાષામાં જેનો અર્થ ઘર થાય છે તેવો તેમની જાતિ (ભૂંડ)નું અનુકરણ કરનારો શબ્દ. 'બધાએને હું ઘર, અથવા ઘર[1] ઉપર ઘર, અથવા શરીર અને ઘર પ્રાપ્ત કરાવીશ' એવા વિચારથી (ઘરઘરાટી કરી). તેથી જ તે 'પોતાના ખેદનો નાશ કરનારી' હતી. બધાનો આધાર ભૂમિ ઉપર જ છે. જન વિગેરે (લોક)માં પણ ભૂમિમાંથી જ અન્ન પ્રાપ્ત થાય છે. સંબંધીઓનો (ભૂમિ ઉપરનાનો) ઉદ્ધાર થશે તે માટે, અધિકારીઓનો ખેદ દૂર કર્યો તે માટે અથવા પોતે જે વિચાર કરેલ તેનો (વરાહ ભગવાને) અંગીકાર કર્યો તે માટે (મુનિઓએ સ્તુતિ કરી).

'પશુના અનુકરણથી (તેમના) ખેદનો કેમ નાશ થયો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'માયામય સૂકર' શબ્દ યોજેલ છે. દૈત્યોને ઘણો મોહ કરાવવા (ભગવાને) તેવું (ભૂંડનું) રૂપ લીધેલ. 'માયામય' એટલે (પોતાની) ઘણી હલકાઈ દર્શાવનારૂં (રૂપ લીધું), કારણકે વેદમાં કર્મમાર્ગમાં (તે) ઘણો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારૂં છે.

आलम्भने फले चैव यज्ञरूपे तथोद्गमे ॥
उपाख्यानेषु सर्वेषु भ्रमो वै जायते श्रुतौ ॥ १७ ॥

યજ્ઞનું સ્વરૂપ તેવું પ્રકટ થાય ત્યારે (પશુના) વધના તેમજ (યજ્ઞના) ફલના સંબંધમાં વેદમાં બધા ઉપાખ્યાનોમાં ભ્રમ થાય છે જ. કા. ૧૭.

आधिदैविकरूपेऽपि मोहकत्वं तथासुरे ॥
यथा स्वस्मिन्नीचबुद्धिः ततोऽपि भगवत्युत ॥ १८ ॥

(યજ્ઞનું) આધિદૈવિક સ્વરૂપ (પ્રકટ થાય ત્યારે) પણ અસુરોને એવો મોહ કરાવનારૂં હોય છે કે (તેમની) પોતામાં જેવી નીચ (હોવાની) બુદ્ધિ હોય તેથી પણ ભગવાનમાં અધિક જ (નીચપણાંની બુદ્ધિ થાય છે). કા. ૧૮.

'सू' ધાતુ' પ્રસવ કરવાના અર્થવાળો હોઈ, 'સૂકર' એટલે પ્રસવ કરનાર.

वेदा उत्पादिताः सर्वे मुक्त्यर्थं हीनभावताम् ॥
धारयिष्यन्ति समलास्ततः सूकर उच्यते ॥ १९ ॥

વેદો બધા પ્રકટ કરેલા છે. મુક્તિ થાય તે માટે (તેઓ) (સૂકરથી) મલવાળા થઈ હલકી સ્થિતિ ધારણ કરશે. તેથી (તે) સૂકર કહેવાય છે. કા. ૧૯.

'જન તપઃ અને સત્ય (લોક)માં વસનારા' શબ્દથી ત્રણે પ્રકારના સાત્વિકો કહેલા છે, કારણકે તેઓને જ તે લોક પ્રાપ્ત થાય છે. 'ત્રણ પવિત્ર કરનારથી' એટલે ત્રણ વેદોથી પવિત્ર કરવા યોગ્ય (મંત્રો)થી અથવા પવિત્ર (મંત્રો)થી (સ્તુતિ કરી). આમની (મુનિઓની) કથા તો ભગવાનની પ્રસિદ્ધિ થાય તે માટે (કહેલી છે). મનનથી જ્ઞાન દૃઢ થાય છે. 'स्म' શબ્દથી લૌકિક પ્રસિદ્ધિ (જણાવી છે). ૨૬.

એ પ્રમાણે સર્વને જણાવીને, જે (કાર્ય) માટે અવતાર લીધેલો, તે (વરાહે) કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तेषां सतां वेदवितानमूर्तिर्ब्रह्माऽवधार्यात्मगुणानुवादम् ॥
विनद्य भूयो विबुधोदयाय गजेन्द्रलीलो जलमाविवेश ॥ २७ ॥

વેદમાં કહેલા યજ્ઞના સમૂહરૂપ મૂર્તિવાળાએ તે સત્પુરુષોના પોતાના ગુણોનું નિરૂપણ કરતા વેદનો નિશ્ચય કરીને, દેવોનો ઉદય થાય તે માટે ફરી ગર્જના કરીને, ગજેંદ્રના જેવી લીલા કરતાં જલમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૭.

---

૧. ભગવાનનું ઘર જલ છે તેના ઉપર (ઘર ભૂમિ પ્રાપ્ત કરાવીશ) એવો અર્થ છે. (प्र).

'તે' સ્તુતિ કરનારાઓના, ભગવાન યજ્ઞના ('પોતાના') ગુણોના નિરૂપણરૂપ **ब्रह्म** વેદનો **अवधार्य** નિશ્ચય કરીને, વેદમાં કહેલો યજ્ઞનો સમૂહ છે મૂર્તિ જેમની, અથવા વેદના સમૂહો છે મૂર્તિમાં જેમના (તેવા વરાહે જલમાં પ્રવેશ કર્યો). ભગવાનનાં સ્વરૂપો અનંત હોવાથી (વેદની) અનંત શાખાઓ છે. 'સત્પુરુષોના' શબ્દથી (તેઓને) તેમ કરવાનું અને તેવું જ્ઞાન હોવાનું કારણ (કહેલું છે). 'ગર્જના કરી' એ ગર્જના અભિનંદનરૂપ છે. ફરીથી અભિનંદન દરેકનું (કરેલ છે). 'બ્રહ્માની પેઠે ભગવાન પણ દૈત્યો ઉપર પણ ઉપકાર કરશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'દેવોનો ઉદય થાય તે માટે' એમ કહેલું છે. દેવોનો જ ઉદય (કરવા), દૈત્યોનો નહિ, એવો (અર્થ છે).

'ભગવાન સર્વ (કરવા) શક્તિવાળા અને સર્વ સ્થલે રહેલા છે. તેથી પાતાલમાં જ પ્રકટ થઈને તે ભૂમિને કેમ લઈ આવ્યા નહિ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ગજેંદ્રના જેવી લીલા કરતાં' એમ કહેલું છે. અહિં જલમાં પ્રવેશ કરીને ગજેંદ્રે કેવી રીતે ક્રીડા કરેલી, તે પ્રમાણે તે ક્રીડાનું અનુકરણ કરવા અથવા ગજેંદ્રે ભગવાનની જ લીલા કરેલી હોવાથી તે ભક્ત છે એમ જણાવવા, (ભગવાન પાતાલમાં પ્રકટ થઈ ભૂમિ ન લાવ્યા, પરંતુ ગજેંદ્રના જેવી લીલા કરતાં તેમણે જલમાં પ્રવેશ કર્યો).

एका भगवतो लीला नानाकार्यप्रवर्तिका ॥
भक्तानां सर्वसौख्यार्थं लीलां चक्रे तथाविधाम् ॥ २० ॥

ભગવાનની એક (દરેક) લીલા જૂદાં જૂદાં કાર્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનારી છે. ભક્તોને સર્વ સુખ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાને તેવા પ્રકારની લીલા કરેલી છે. કા, ૨૦. ૨૭.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી સ્વરૂપ અને ક્રિયાનાં વર્ણનના ભેદથી તે સમયની લીલા સાથેની ભગવાનની મૂર્તિનું વર્ણન કરે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છેઃ-

उत्क्षिप्तवालः खचरः कठोरः सटा विधुन्वन् खररोमशत्वक् ॥
खुराहताभ्रः सितदंष्ट्रवीक्षाज्योतिर्बभास भगवान्महीध्रः ॥ २८ ॥

પૂંછડું ઉંચું રાખેલા, આકાશમાં ફરતા, કઠોર, કેસર ધૂણાવતા, કઠણ રૂંવાડાવાળી ત્વચાવાળા, ખરીઓથી વાદળાં વિખેરી નાખતા, શ્વેત દાઢો અને દૃષ્ટિરૂપ પ્રકાશવાળા ભગવાન મહીધ્ર શોભતા હતા. ૨૮.

ઉચે રાખેલું હતું बालः પૂંછડું જેમણે તેવા (વરાહ હતા). તેમનું પૂંછડું (યજ્ઞની) દીક્ષારૂપ છે. (તે) લાંબું અને દૂબળા કરનારૂં છે. તે જ યજ્ઞમાં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે, એમ જણાવવા (તેને ઉંચું રાખેલું). खचरः આકાશમાં ફરતા હતા, કારણકે યજ્ઞના સંબંધવાળા બધા પદાર્થોમાં આવેશ કરેલ હોય તેમ-આ (રૂપ)થી ક્રિયામય યજ્ઞ પશુઓમાં સ્થિર રહેલ છે એમ જણાવવા-તે (તેઓની સાથે) ભળેલા જ રહે છે. (પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવાનું) બલનું કાર્ય હોવાથી કઠોર એટલે કઠણ, ક્રોધરૂપ હોવાથી ક્રૂર હતા. કઠણ અને રૂંવાડાંવાળી હતી ત્વચા જેમની તેવા હતા. (યજ્ઞમાં) હિંસા વિગેરે કરતા હોવાથી કઠણ અને કુશ (ઘાસ) ઘણું હોવાથી રૂંવાડાંવાળી ત્વચા એટલે (દેહનો) ઉપરનો ભાગ હતો. દેહ તો લોકની પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે જ તેવો છે. ખરીઓથી વિખેરી નાખેલાં હતાં વાદળાં જેમણે, તેવા (હતા). ભગવાનના ચાર સોમરૂપ ચરણો ભેગા થતાં બે સોમના હોમરૂપ થાય છે. સોમના બે હોમથી જ સર્વ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી મેઘોનું પ્રયોજન નથી, એવા વિચારથી તે (ચરણો)માં જ વૃષ્ટિનાં કાર્યરૂપ પશુઓનો વધ કરવામાં અને અધો સોમ પીસી કાઢવામાં આવે છે. જે મેઘોએ જલ ભરી દીધેલું છે તેમને અવશ્ય દૂર કરવા જોઈએ. તેમ કરવામાં ન આવે, તો તેઓમાં પૃથ્વી મૂકવામાં આવતાં પૃથ્વી અસ્થિર રહે. જલ અને મેઘોની વચ્ચે (પૃથ્વી) મૂકવામાં આવે તોપણ મેઘો (તેને) ડૂબાડી દે. ખરીઓથી જ વિખેરી નાંખેલા હોવાથી બીજા સ્થાને રહી (મેઘો) ત્યાં (પૃથ્વી ઉપર) વૃષ્ટિ કરે એવા વિચારથી તેમનો સંપૂર્ણરીતે નાશ ન કર્યો. શ્વેત હતી દાઢો જેમની અને દૃષ્ટિ જ હતી પ્રકાશ જેમનો

તેવા (વરાહ હતા). પૃથ્વીનું સ્થાપન કરવા અને શોષણ કરવા, તથા મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન થાય તે માટે અને કૃપાની દૃષ્ટિ (પૃથ્વી ઉપર) થાય તે માટે દાઢ અને દૃષ્ટિ વર્ણવેલાં છે. તેથી એમ જણાવેલું છે કે ભૂમિ ઉપર જ મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન અને ભગવાનની કૃપા (પ્રાપ્ત થાય છે). 'શોભતા હતા' એટલે સર્વે પ્રમાણો (તેમની) સ્તુતિ કરતા હતા; કારણકે મહીધ્ર (પૃથ્વીને ધારણ કરનાર) હોવાથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરી સર્વના ઉપર ઉપકાર કરવાને લીધે સર્વ (તેમની) સ્તુતિ કરતા હતા, કેમકે મહી (પૃથ્વી)ને ધારણ કરનારા બધા લોકમાં પ્રસિદ્ધ પર્વતો છે, આ તો 'મહીધ્ર' (પૃથ્વીને ધારણ કરનાર) ભગવાન હતા. ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણવાળા હોવા છતાં (પૃથ્વીનો) ભાર સહન કરતા હતા, તેથી (તે) દયાળુ હતા. ૨૮.

એ પ્રમાણે સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને, નીચેના શ્લોકમાં ક્રિયાનું વર્ણન કરે છે:—

घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन् क्रोडापदेशः स्वयमध्वराङ्गः ॥
करालदंष्ट्रोऽप्यकरालदृग्भ्यामुद्वीक्ष्य विप्रान्गृणतोऽविशत्कम् ॥ २९ ॥

યજ્ઞો જેમના અંગ છે તેવા પોતે, વિચાર કરનાર હોવાના છલથી નાકથી પૃથ્વીના માર્ગને સૂંઘતાં, ભયાનક દાઢવાળા હોવા છતાં સૌમ્ય નયનોથી સ્તુતિ કરતા વિપ્રોને જોઇને, તેમણે જલમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૯.

પૃથ્વીનાં માર્ગને નાકથી સૂંઘતાં, (તેમણે જલમાં પ્રવેશ કર્યો), કારણકે તે (પૃથ્વી) ગંધવાળી છે. ગંધ જ તેને ઓળખાવનારો (ગુણ) છે. જે માર્ગે પૃથ્વી ગએલી, તે જ માર્ગ તેમને માટે ઉત્તમ હતો, કારણકે ત્યાં જલ વિરલ હતું. વિચાર કરનાર હોવાના છલથી સારી રીતે સૂંઘતા, એટલે વરાહના દેહની લીલા છલ માટે જ હતી. (ભગવાન) સર્વ જાણનાર હોવા છતાં અવતાર ધારણ કરેલ હોય ત્યારે દેહને અનુસરીને જ ક્રિયા કરે છે, તેથી નાકથી જ પૃથ્વીના માર્ગનું જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરતા હતા). **क्रीडनस्य** વિચારરૂપ મીમાંસાશાસ્ત્રનું આમનામાં જ માત્ર છલ જ હતું, કારણકે તે (શાસ્ત્ર)માં કર્મનું પ્રધાનપણું છે. (આમનામાં તો) દેવતાનું જ પ્રધાનપણું હોવાથી, 'યજ્ઞો જેમનાં અંગ છે તેવા પોતે' શબ્દોથી તે (દેવતાપણું) જ જણાવે છે. **अध्वराः** યજ્ઞો છે **अङ्गानि** અંગો જેમનાં, એટલે સર્વ યજ્ઞરૂપ (વરાહ) છે, એવો અર્થ છે. **अध्वनि** માર્ગમાં છે **रवः** શબ્દ જેનો તે **अध्वरः** યજ્ઞ. માર્ગમાં બધાએ સ્થલે આ (યજ્ઞ)નો જ શબ્દ હોય છે, કારણકે યજ્ઞ વિના કોઇપણ માર્ગ નથી. બીજા (માર્ગો) તૂટી ગએલા છે. તેવા (યજ્ઞના માર્ગો) પણ અપ્રમાણ છે એમ દર્શાવવા 'અંગ' શબ્દ યોજેલ છે. જો કે આ (વરાહ) પશુઓનો ઘાત કરનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, છતાં પણ ભવિષ્યમાં તે જ્ઞાન આપનાર હોવાથી બધાએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, એમ જણાવવા 'ભયાનક દાઢવાળા હોવા છતાં સૌમ્ય નયનોથી વિપ્રોને જોઇને' એમ કહેલું છે. બધાનું સંપૂર્ણ પ્રકારે હિત કરનારો પ્રતિ ભગવાનના જ્ઞાન અને કૃપા થાય છે એમ જણાવવા 'વિપ્રોને જોઇને' એમ કહેલું છે. 'સ્તુતિ કરતા' શબ્દથી ભક્તિ, જ્ઞાન અને કૃપા કરાવનારી છે એમ કહેલું છે. **कं** જલમાં પ્રવેશ કર્યો. ભક્તોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવીને, બીજાનો ઉદ્ધાર કરવા પોતે સુખ[1]માં (પ્રવેશ કરે) તેમ જલમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૯.

જલ અપરાધી હોવાથી, વચ્ચે તેને શિક્ષા કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स वज्रकूटाङ्गनिपातवेगविशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान् ॥
उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्तश्चुक्रोश यज्ञेश्वर पाहि मेति ॥ ३० ॥

વજ્રોના સમૂહરૂપ અંગના પડવાના વેગથી જેની કુક્ષિ ચીરાઇ ગઇ હતી તેવો તે સમુદ્ર નિશાસા મૂકતો દુઃખી થએલાની પેઠે ઉંચે પ્રસારેલા મોટા મોજાંરૂપ હાથોથી રાડો પાડી કહેતો હતો કે 'હે યજ્ઞેશ્વર! મારૂં રક્ષણ કરો.' ૩૦.

---

૧. 'क' શબ્દે સૂચવેલો આ અર્થ છે (प्र) क એટલે (૧) સુખ (૨) જલ.

જે જલમાં ભગવાને પ્રવેશ કર્યો અને જેણે પૃથ્વીને ડૂબાડેલી, તે સમુદ્ર હતો. वज्रकूट વજ્રોના સમૂહોના જેવું જે ઘણું કઠણ (ભગવાનનું) ઝળઝળાટ કરતું અંગ (તે જલમાં પડ્યું, કારણકે વજ્ર સિવાયના (પદાર્થ)નું તેજ જલમાં રહેતું નથી તેમ અધિક થતું નથી, કેમકે તે (વજ્ર) મેઘો પાસે જલનો ત્યાગ (વૃષ્ટિ) કરાવે છે. તેવા (વજ્રો) બધા જો ભેગા થાય, તો સમુદ્રમાંથી પણ જલ કઢાવે. તેઓ વળી જો કપટ[1]થી આવે, તો (સમુદ્રના) સ્વરૂપનો જ નાશ કરે, અને ભગવાન તેવા (વજ્રોના સમૂહના) સ્વરૂપવાળા હતા. તેવા અંગનું જે પડવું (તેના વેગથી કુક્ષિ ચીરાઈ). વજ્ર પડે ત્યારે જ કોઈપણ જીવતું (રહેતું) નથી, તેઓનો પણ સમૂહ, અને તે પણ કપટ(થી આવતો), અને તે પણ અંગ જ હતું જેમનું, અને તે (અંગ)નું પણ पातः (સમુદ્રની) અસાવધાન સ્થિતિમાં (તેના) ઉપર પડવું. જેમ બાણ વિંધીને જતું રહે તેમ પડવામાં પણ ઘણો વેગ (હતો). તેનાથી ચીરાઇ ગઇ હતી કુક્ષિ જેની તેવો (સમુદ્ર થયો). આથી કુક્ષિની કુક્ષિ [2](ચીરાઇ) ન હતી, એમ જણાવેલું છે, કારણકે તેમ હોય તો પોતાની કુક્ષિ જ પૂરાય [3]નહિ.

'उदन्वान्' (સમુદ્ર) જલવાળો હોય છે. તે (જલ) કુક્ષિ (અંદરના ભાગ)માં જ રહે છે. તેથી કુક્ષિ ચીરાવાથી એમ સૂચવેલું છે કે હવે પછીથી જલ વધવાનું નથી. તેવો (કુક્ષિ ચીરાએલો) થયો એમ જણાવવા ઉત્તરાર્ધ યોજેલ છે. ઉંચે सृष्टाः પ્રસારેલા મોટાં મોજાંઓ જ હાથ હતા, તેમનાથી ઓળખાતાં (સમુદ્ર થયો). 'દુઃખી થએલાની પેઠે' શબ્દનો (એવો અર્થ છે કે) પડવા છતાં પણ આનંદમય (ભગવાન) પડતા હોવાથી સ્ત્રીનું ભુજાઓથી બંધન (કરવામાં આવે તેની) પેઠે (સમુદ્રને) સુખ જ થયું, તેથી 'દુઃખી થએલાની પેઠે' એમ કહેલું છે. [4]બધું જલ શોષાઇ જાય તો (સમુદ્રના) સ્વરૂપનો જ નાશ થાય. (તેની) કુક્ષિ (વચલો ભાગ) ચીરાય તો (જલ) વધે નહિ.[4] તેવા પ્રસંગે વૃષ્ટિ થવાથી અને શોષણ થવાથી (જલનું) સમાનપણું જ રહે. તેમ (ભગવાન) ન કરે, તો ભૂમિને સ્થાપન કરવાનું જ ન બને. 'ચીસો પાડી' એ સ્પષ્ટ જ છે, તે દેવરૂપ સમુદ્ર દૈત્યોનો આધાર થાય ત્યારે શિક્ષા (કરવી) યોગ્ય જ છે, છતાં પણ (ત) દેવ હોવાથી સર્વ દેવોને ભોગ કરાવનાર ભગવાનને તેણે પ્રાર્થના કરી કે 'હે યજ્ઞેશ્વર! મારૂં રક્ષણ કરો.' 'સમુદ્રને સ્વાહા. સમુદ્રના (પ્રાણીઓને) સ્વાહા' એ શ્રુતિઓ પ્રમાણે સમુદ્ર પણ દેવ છું. 'હે યજ્ઞેશ્વર!' એવું સંબોધન પોતાનો (ભગવાન સાથે) સંબંધ જણાવવા કરેલું છે, દૈત્યાને હણો તોપણ મારૂં રક્ષણ કરો, એવી (પ્રાર્થના કરે છે). ૩૦.

એ પ્રમાણે સમુદ્રને શિક્ષા કરી, ફરી જેમ તે (પૃથ્વીને) ડૂબાડે નહિ તેવી શિક્ષા કરી, (વરાહે) પોતે ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

खुरैः क्षुरप्रैर्दरयंस्तदाप उत्पारपारं त्रिपरू रसायाम् ॥
ददर्श गां तत्र सुषुप्सुरग्रे यां जीवधानीं स्वयमभ्यधत्त ॥ ३१ ॥

તીક્ષ્ણ ખરીઓથી જેનો પાર દખાએલ તેનો પણ અંત આવે તેમ તે જલને કાપતાં ત્રિપરૂએ રસાતલમાં પૃથ્વી જોઇ, (અને) જે જીવોનો આધાર બનેલ તેના ઉપર ભવિષ્યમાં શયન કરવાની ઇચ્છાવાળા થઈ પોતે (તેનો) ઉદ્ધાર કર્યો. ૩૧.

તીક્ષ્ણ ખરીઓથી દેખાએલ છે પાર જેનો, તેનો પણ અંત જેમ આવે તેમ તે જલને दरयन् કાપતાં, त्रीणि ત્રણ છે પર્વ અવયવો જેમનાં તેવા त्रिपरू એટલે યજ્ઞવરાહે (પૃથ્વી જોઇ). ચરણોની જોડો બે એક એક અવયવ, અને મુખ એક (અવયવ) (એમ ત્રણ અવયવો છે), કારણકે 'ચરણોથી

---

૧. આ કૂટ શબ્દથી સૂચવેલો અર્થ છે (प्र) कूट એટલે (૧) સમૂહ (૨) કપટ.
૨. સમુદ્ર ભગવાનની કુક્ષિ છે, તેની કુક્ષિ એવો અર્થ છે. (प्र).
૩. (વરાહ) પોતે ક્રોધરૂપ હોવાથી, તેને (તેમના ક્રોધને) પૂરવા જેમાં હિંસા ઘણી થાય તેવું જ કર્મ થાય, એવો ભાવ છે. (प्र).
૪-૪. (સમુદ્રના સ્વરૂપનો નાશ ન કરતાં માત્ર) કુક્ષિ ચીરવાનું પ્રયોજન આ ભાગથી કહેલું છે. (प्र).

બે સવનોનો અને મુખથી એકનો સ્વીકાર કરેલો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સોમની પ્રવૃત્તિ તે પ્રમાણે જ થાય છે. 'બે સ્તોમો સવારનાં સવનની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે' વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે સવારનું સવન બે પ્રકારનું છે. મુખ પણ બે હોઠને લીધે બે પ્રકારનું છે.

રસાતલમાં રહેલી પૃથ્વીને તેમણે જોઈ. પછી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ કહેતાં 'તેના ઉપર ભવિષ્યમાં શયન કરવાની ઈચ્છાવાળા થઇ' શબ્દોથી તે (ઉદ્ધાર કરવા)નું પ્રયોજન કહેલું છે. તેના એટલે વિકાર વિનાની પૃથ્વી ઉપર (શયન કરવાની ઈચ્છાવાળા થયા), કારણકે પૃથ્વીની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ભગવાનની શય્યા છે. પત્ની તો (તે) થએલી જ છે. 'ભવિષ્યમાં' એટલે ઉદ્ધાર કર્યા પછી; ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરીને તેના ઉપર શયન કરીશ એવી (ઇચ્છાવાળા થયા). પ્રલયમાં ભગવાને શેષ ઉપર શયન કરેલું. પછી સૃષ્ટિ ઉપર સર્વ પુરો (દેહો)માં શયન કરે (તે પુરૂષ), એવી 'પુરૂષ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી, સર્વ દેહો બનાવવા માટે (ભગવાન) ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરશે, એવો અર્થ છે. 'ભૂમિ એવી રીતે ઘણાં શરીરો શામાટે કરશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જે જીવોનો આધાર બનેલ' એમ કહેલું છે. જે પૃથ્વી બધા જીવોનો આધાર બનેલી છે, કારણકે તે બધાને દેહો પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી તેનો ઉદ્ધાર થતાં બધાએ જીવોનો ઉદ્ધાર થશે એવા વિચારથી, (ભગવાને) પોતે (તેનો) ઉદ્ધાર કર્યો. ૩૧.

એ પ્રમાણે તે (પૃથ્વી)ને લઈને, બહાર નીકળતા (ભગવાન)નું નીચેના શ્લોકોમાં વર્ણન કરે છેઃ-

स्वदंष्ट्रयोद्धृत्य महीं निमग्नां समुत्थितः संरुरुचे रसायाः ॥
तत्रादिदैत्यं गदया पतन्तं सुनाभसंदीपिततीव्रमन्युः ॥ ३२ ॥

जघान रुन्धानमसह्यविक्रमं स लीलयेभं मृगराडिवाम्भसि ॥
तद्रक्तपङ्काङ्कितगण्डतुण्डो यथा गजेन्द्रो जगतीं विभिन्दन् ॥ ३३ ॥

પૂરી ડૂબેલી પૃથ્વીને પોતાની દાઢથી ઉપાડી રસાતલમાંથી ઉભા થએલા (વરાહ) ઘણું શોભવા લાગ્યા. ત્યાં ગદા સાથે દોડી આવતા, સહન થઈ ન શકે તેવા પરાક્રમવાળા, (માર્ગ) રોકતા આદિ દૈત્યને, સુદર્શને જેમના તીવ્ર ક્રોધને પ્રજ્વલિત કર્યો હતો તેવા તેમણે-જેમ સિંહ રમતમાં હાથીને હણે તેમ-જલમાં હણ્યો. જેમ જંગમ (પ્રાણી)ને ઘણું ચીરતો ઉત્તમ હાથી તેના રક્તના કાદવથી ખરડાએલ ગાલસુધીના મુખવાળો થાય તેવા (વરાહ થયા). ૩૨-૩૩.

'દૈત્યો ઘણાં બલવાન હોવાથી ભૂમિને લઇ આવવામાં વિઘ્ન કરશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાની દાઢથી' શબ્દ યોજેલ છે, કારણકે યમથી પકડેલાને, અને તેમાં પણ આધિદૈવિક યમે પકડેલાને કોઇપણ છોડાવી શકતું નથી. તેમ (પૃથ્વીને ઉંચકી) ન હોત, તો તેનું રક્ષણ કરનારાઓ તેમાં વિઘ્ન કરત. (વરાહનું) માહાત્મ્ય દર્શાવવા દાઢ 'એક' (કહેલી છે). જે પૃથ્વીને લઈ જતા હતા તેને દેવતાનો સંબંધ કરાવ્યો એમ જણાવવા 'ઉંચકીને' એ શબ્દ (યોજેલ છે). 'પૂરી ડૂબેલી' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે ભૂમિ કુદરતથી આસુરી નથી. આધારરહિત હોય તે નીચે પડે છે, પક્ષીઓની પેઠે ઉપર જાય તે પણ સંભવે છે, પરંતુ ઉભો થતો નથી, (અને) તેમાં પણ ભાર સાથે (ઉભો થતો નથી). તેથી તે (પૃથ્વી)ને લઇને સારી રીતે ઉભા થએલા (વરાહ) ઘણું શોભવા લાગ્યા. '**सम्**' શબ્દથી (એમ કહેલ છે કે) ચોરના રૂપથી આવેલ હોય તોપણ ભારથી દબાએલો શોભતો નથી. (વરાહ) ભૂમિની સાથે (હોવાથી) સ્ત્રી સાથેનાની પેઠે અંદર સંતોષથી અને બહાર શોભાવડે શોભતા હતા, એવો '**सम्**' 'ઘણું' શબ્દનો અર્થ છે. તેમાં પણ નીચેના લોકમાંથી ઊઠેલો લોકમાં શોભતો નથી, આ (વરાહ) તો રસાતલમાંથી (ઊઠેલા ઘણું શોભ્યા). આથી એમ જણાવેલું છે કે પાંચ* ખંડવાળી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો. 'પોતાની દાઢથી' એ બે શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક

* પૃથ્વી નીચે અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ. રસાતલ, મહાતલ અને પાતાલ, એવા સાત લોક છે. તેમાં રસાતલ પાંચમું છે.

દૈત્યોનો નાશ કર્યો. 'ત્યાં....આદિદૈત્યને....' શબ્દોથી આધિદૈવિક (દૈત્ય)નો નાશ કહે છે. આધિદૈવિક હોવાથી (તે) 'આદિ' (દૈત્ય) હતો, અથવા આરંભમાં તે દૈત્ય થએલો. 'ગદા સાથે દોડી આવતા' વિશેષણથી (તે) શૂરવીર, ભગવદીય અને ઘણો વિઘ્ન કરનાર હોવાનું સૂચવેલું છે. **सुनाभेन** સુદર્શને પ્રજ્વલિત કર્યો હતો તીવ્ર ક્રોધ જેમનો તેવા (વરાહ હતા). સુદર્શન ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે તે એમ સૂચવે છે કે ગદા વિગેરે પાછાં પડેલાં. ગદા વિગેરે શસ્ત્રો તે યુદ્ધમાં પાછાં પડેલાં. ત્યાર પછી (ભગવાને) ગ્રહણ કરેલાં સુદર્શને વિચાર કર્યો કે :—'જો ભગવાન ક્રોધ (કર્યા) વિના મને ફેંકે, તો ગદા વિગેરે પેઠે હું પણ નકામું થાઉં. તેથી ભગવાનને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરવો જોઇએ.' એવા વિચારથી તેણે તે (અસુરે) કરેલ બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ વિગેરે (દુર્ગુણો)નું ભગવાનને સ્મરણ કરાવ્યું, ત્યારે ભગવાને ક્રોધ કરીને સુદર્શન ફેંક્યું, એમ સારી રીતે પ્રજ્વલિત કરેલો (ક્રોધ) ફલમાં પરિણમ્યો. ફલ (પ્રાપ્ત કરવા)માં વિલંબ ન થાય તે માટે (ક્રોધ) તીવ્ર હતો. તેથી (તીવ્ર અને પ્રજ્વલિત ક્રોધવાળા થવાથી) જ (ભગવાને તેને) હણ્યો. ક્રોધથી હણેલ હોવાથી તેની ફરી ઉત્પત્તિ થઇ.

'(અસુરમાં) દોષ અને ગુણ હોવાથી (ભગવાને તેનો) સંપૂર્ણરીતે નાશજ કેમ કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી '(માર્ગ) રોકતા' વિશેષણ યોજેલું છે. જો તેણે ભગવાનનો માર્ગ રોકયો ન હોત, તો તે હણાયો ન પણ હોત. (માર્ગ)રોકતો હોવાથી (ભગવાને તેને) અવશ્ય હણ્યો, એવો અર્થ છે. 'ચિંતન થઇ ન શકે તેવી શક્તિવાળા ભગવાન ત્યાં તિરોહિત થઇ શકત, અથવા તેને તજી જઇ શકત. તેને મારી જ કેમ નાખ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સહન થઇ ન શકે તેવા પરાક્રમવાળા' વિશેષણ યોજેલ છે. સહન થઇ ન શકે તેવું **विक्रमः** પરાક્રમ હતું જેનું તેવો તે હતો. "છતાં પણ 'પોતાનો દ્રોહ કરે ત્યારે વધના જેવી (બીજી) શિક્ષા (યોગ્ય છે)' એવું ભગવચ્છાસ્ત્ર હોવાથી બીજો અપરાધ કરે ત્યારે હણવો યોગ્ય હતો, પરંતુ પોતાનો અપરાધ કર્યો ત્યારે (હણવા યોગ્ય) ન હતો" એવી શંકા થાય, તેથી 'તેમણે' શબ્દ યોજેલ છે, તેમણે દૈત્યનો વધ (કરવા) માટે જ વરાહનું રૂપ લીધેલું. તેમ ન હોત, તો બીજી ક્રિયાથી અથવા ઇચ્છાથી ભૂમિને જલની ઉપર મૂકત. 'બીજા કલ્પમાં (કરેલી) વ્યવસ્થાની પેઠે ભૂમિને બીજે મૂકીને પછી (દૈત્યને) હણે (હણ્યો હશે)' એવી શંકા થાય, તેથી 'રમતમાં' શબ્દ યોજેલ છે. '(ભગવાન) સર્વ (કરવા) શક્તિમાન હોવાથી, તેની પહેલાંની ભક્તિ-નેજ સ્વીકારી, તેને ભક્ત બનાવી કૃતાર્થ જ કેમ ન કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી બંનેએ હણવા યોગ્ય અને હણનારની સ્થિતિ કરાવે તેવાં રૂપ ગ્રહણ કરેલાં હોવાથી હણ્યો, એમ 'જેમ સિંહ હાથીને હણે' એ દૃષ્ટાંતથી કહે છે. આથી (બંનેનો) સદાનો વિરોધ સૂચવેલો છે. દૃષ્ટાંતથી પ્રાપ્ત થતો ભક્ષણ (કરવા)નો દોષ 'જલમાં' શબ્દથી દૂર કરેલો છે. બંને સ્થલ (જમીન) ઉપર ફરનારા હતા. પોતાનાં રક્ષણ માટે જ તેને જલમાં હણ્યો, ભક્ષણ (કરવા) માટે હણ્યો ન હતો, તે લોકમાં પણ દેખાડ્યું એમ 'તેના રક્તના કાદવથી ગાલસુધી ખરડાએલ મુખવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. આથી એમ જણાય છે કે તેણે બલથી નજીક આવી ભૂમિને પકડેલી. તેમ ન હોત, તો (વરાહ) તેના ઉદરને ચીરત નહિ. તેથી જ બીજા કલ્પમાં ચીરવાનું કહેલું નથી. તે હિરણ્યાક્ષનું ઉદર ચીરવાથી જે †રક્ત નીકળેલું, તેજ કેટલોક સમય રહી કાદવ જેવું થએલું (જામી ગએલું). તેનાથી ખરડાએલું હતું ગાલ સુધી મુખ જેમનું તેવા (વરાહ હતા). જેમ (ઉદરની) અંદર રહેલું તેનું જીવતત્ત્વ પોતાના મુખમાં આવે તેવી રીતે, (તેમનું) મુખ તેના ઉદરમાં ઘણું દૂર (પેસી) ગએલું. તેમ થયું ન હોત, તો ભગવાનના અને ભગવદીયોના દ્રોહને લીધે તે નરકમાં પડત, અથવા નીચ યોનિમાં જન્મત. તેથી ભગવાને તેને પોતાની અંદર જ રાખ્યો. આ અર્થ 'જેમ જંગમ (પ્રાણીને ચીરતો) ઉત્તમ હાથી...' દૃષ્ટાંતથી કહેલો છે, કારણકે તે કમલ વિગેરેના કંદને પોતાની અંદર લે છે (ખાઇ જાય છે). 'ઉત્તમ[1]' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે

† 'રક્ત' એટલે (૧) રંગ (૨) લોહી. સ્થાવર પ્રાણી (વૃક્ષ)ના રંગથી હાથીનું મુખ ખરડાય છે. હિરણ્યાક્ષના લોહીથી વરાહનું મુખ ખરડાએલું.

૧. આ 'इन्द्र' 'ઉત્તમ' શબ્દ ઘણું ઐશ્વર્ય દર્શાવનારો છે. (प्र).

દૂર રહેલા મૂલને પણ તેના ઉગાવા સાથે તે ઉખેડી નાખે છે. 'જંગમ (પ્રાણી)ને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) જે પૃથ્વીની અંદર જંગમ દેહો (પ્રાણીઓ) ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી પૃથ્વી ચીરીને પોતે ઇચ્છેલા પોતાની જાતનાના દેહો ઉત્પન્ન કરનારા પૃથ્વીના અવયવો સાથે (તે) કંદને ખાઇ જાય છે. આ તે જાણે છે એમ જણાવવા પણ 'ઉત્તમ' શબ્દ યોજેલ છે. એવી રીતે ભગવાને પણ હિરણ્યાક્ષના હાલના (તે સમયના) દેહના સંબંધવાળાને દૂર કરી, તેના જીવને, તેની ઇંદ્રિયોના સમૂહને તેનો ભવિષ્યનો દેહ ઉત્પન્ન કરનાર અવયવો સાથે પોતાના કર્યા (પોતાની અંદર રાખ્યાં), એવો અર્થ છે. બીજાને દૂર કરીને પોતે ગ્રહણ કરવું તે જ 'ઘણું ચીરવું' છે. ૩૨–૩૩.

એ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારના દૈત્યનો નાશ (કર્યાનું) કહીને, નીચેના શ્લોકમાં ભૂમિના ઉદ્ધારનો ઉપસંહાર કરે છે:—

तमालनीलां सितदन्तकोट्या क्ष्मामुत्क्षिपन्तं गजलीलयाऽङ्ग ॥
प्राज्ञाय बद्धाञ्जलयोऽनुवाकैर्विरिञ्चिमुख्या उपतस्थुरीशम् ॥ ३४ ॥

હે વહાલા! શ્વેત દાંતની ટોચ ઉપર તમાલ જેવી શ્યામ (પૃથ્વી)ને હાથીના જેવી લીલાથી ઉંચે ધારણ કરનારને ઓળખીને, બ્રહ્મા જેઓમાં મુખ્ય હતા તેઓએ બે હાથ જોડી અનુવાકોથી (તે) ઇશ્વરની સ્તુતિ કરી. ૩૪.

'ઇશ્વરની સ્તુતિ કરી' એવો (વાક્યનો) સંબધ છે. તેઓએ (પોતે)જ ઇશ્વરપણું પ્રત્યક્ષ જોયું. આ યજ્ઞપુરૂષ છે એમ ઓળખીને, બે હાથ જોડી (સ્તુતિ કરી), એટલે યજ્ઞના આરંભમાં નમસ્કાર માટે બે હાથ જોડ્યા, કારણકે '**भुवनमसि**' 'આપ ભુવન છો' એ મંત્રમાં તેમ (કરવાનું) કહેલું છે. વળી યજ્ઞના આરંભમાં સવારનો *અનુવાક બોલવામાં આવે છે. ચાલુ પ્રસંગમાં કાલ નિયમન કરનાર ન હોવાથી 'અનુવાકોથી' એમ જ કહેલું છે. બધાથી કરવામાં આવતાં જૂદા જૂદા યજ્ઞોને લીધે અનુવાકો ઘણા હોવાથી, બહુવચન (યોજેલું છે). (વરાહ યજ્ઞનું) આધિદૈવિક (સ્વરૂપ) હોવાથી, 'બ્રહ્મા જેઓમાં મુખ્ય હતા તેઓએ' (સ્તુતિ કરી) એમ કહેલું છે. 'તમાલ જેવી શ્યામ ક્ષ્મા (પૃથ્વી)ને શ્વેત દાંતની ટોચ ઉપર ધારણ કરનાર' વિશેષણથી તે (વરાહ) યજ્ઞ (સ્વરૂપ) અને ઇશ્વિર હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. તમાલોને લીધે શ્યામ, અથવા તમાલ જેવી શ્યામ (પૃથ્વી છે). તમાલો તમઃ (અંધકાર) જેવાં શ્યામ વૃક્ષો છે. અજ્ઞાન અને ભય સૃષ્ટિ (ઉત્પત્તિ) થવામાં કારણરૂપ છે. તમઃ (અંધકાર) અજ્ઞાનરૂપ છે. વૃક્ષરૂપ વન ભય (થવા)નું કારણ છે. શ્યામ (રંગ) પણ શૃંગારની પેઠે રસ ઉત્પન્ન કરનારો ગુણ છે. †ત્રણનો સંબંધ થાય, ત્યારે સંસાર રસાલ થાય છે. (વરાહમાં) સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોવાનું જણાવવા, (તેમના) 'ક્ષમા' ગુણ સાથેના સંબંધને લીધે 'ક્ષ્મામ્' 'પૃથ્વીને' એમ કહેલું છે. આ જીવવાળી નથી એમ જણાવવા દાંતની ટોચ સાથે સંબંધ (જણાવેલ છે). (તેનો) દેહ વીંખાઇ ગએલો નથી એમ જણાવવા (દાંતને) 'શ્વેત' (કહેલ છે). (પૃથ્વી) પોતાને (વરાહને) પ્રિય છે એમ જણાવવા દાઢને પણ 'દાંત' કહેલ છે. '**कोटि**' 'ટોચ' શબ્દથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય (જણાવેલું છે). બધાએ સત્તાવાળાઓને ભૂમિ ઉપર ઘણો સ્નેહ છે એમ જણાવવા સંખ્યાના અર્થવાળો ('કોટિ') શબ્દ યોજેલો છે. **उत्क्षेपणम्** એટલે ઉંચે ધારણ કરવું. આથી એમ જણાવેલું છે કે ભૂમિ પોતાની ઇચ્છાથી આવેલી નથી. (દાંતની) ટોચથી ભૂમિનો સ્પર્શ કરેલ હોવાથી વેદિની પેઠે તે ‡સ્ફ્યથી ઉપર આણેલી જાણવી. (વરાહનું) ઐશ્વર્ય સ્પષ્ટ જ છે. 'હાથીના જેવી લીલાથી' એ શબ્દથી પણ ઐશ્વર્ય, યજ્ઞપણું અને પહેલાં કહેલ ભક્ત ઉપર કૃપાવાળા હોવાપણાનો સમાવેશ કરેલો છે. 'હે વહાલા!' એ કોમલ સંબોધન (વિદુરને) જ્ઞાન થાય તે માટે (કરેલું છે). ૩૪.

---

* 'અનુવાક' એટલે વેદનો અમુક મંત્ર.
† અજ્ઞાન, ભય અને શૃંગાર એ ત્રણનો.
‡ 'સ્ફ્ય' એટલે યજ્ઞમાં ઉપયોગમાં લેવાતું તલવારના જેવા આકારવાળું સાધન.

द्वादशार्कसमैः श्लोकैः कर्मनिर्णय उच्यते ॥
ब्रह्मादीनामुत्तमत्वात् द्विविधं कर्म रूप्यते ॥ २१ ॥

બાર સૂર્યની સમાન (બાર) શ્લોકોથી કર્મનો નિર્ણય કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મા વિગેરે ઉત્તમ હોવાથી બે પ્રકારનું[1] કર્મ જણાવવામાં આવે છે. કા. ૨૧.

उभयोर्भगवत्त्वाय षड्भिः षड्भिर्गुणास्तथा ॥
प्रमाणेन प्रमेयेन निर्णयो द्विविधो यतः ॥ २२ ॥

બંને (પ્રકારનાં કર્મ) ભગવાન છે એમ જણાવવા છ છ (શ્લોકો)થી (તેમના) ગુણો તે પ્રમાણે (કહે છે), કારણકે પ્રમાણથી અને પ્રમેયથી બે પ્રકારનો નિર્ણય (થાય છે). કા. ૨૨.

तत्र प्रमाणरूपं हि षड्भिरादौ निरूप्यते ॥

તે પૈકી આરંભમાં છ (શ્લોકો)થી પ્રમાણરૂપ (કર્મ) કહેવામાં આવે છે. કા. ૨૨½.

બ્રહ્મા વિગેરે દેવ હોવા છતાં પણ, યજ્ઞમાં (કાર્ય) કરનારા ઋષિઓ જ હોવાથી 'ઋષિઓ કહે છે':-

॥ ऋषय ऊचुः ॥ ઋષિઓ કહે છે:—

जितं जितं तेऽजित यज्ञभावन त्रयीं तनुं स्वां परिधुन्वते नमः ॥
यद्रोमगर्तेषु निलिल्युरध्वरास्तस्मै नमः कारणविग्रहाय ते ॥ ३५ ॥

હે અજીત! હે યજ્ઞ ઉત્પન્ન કરનાર! આપની જીત જીત છે. ત્રણ વેદરૂપ પોતાનાં દેહને ધૂણાવતા આપને નમસ્કાર. જેમના રૂંવાડાના ખાડાઓમાં યજ્ઞો છૂપાએલા છે તે (યજ્ઞના) કારણરૂપ દેહવાળા આપને નમસ્કાર. ૩૫.

આપની જીત જ જીત છે. હણવાથી દોષ થતો હોવાથી (હોવા છતાં), યજ્ઞ માટે શત્રુ ઉપર માત્ર વિજય નહિ, પણ શત્રુને હણવાનું વેદમાં કહેલું છે. તેથી આપે યજ્ઞ માટે શત્રુને જીતેલ હોવાથી આપની જ જીત છે. વળી કાલે સર્વને જીતેલા છે. આપ કાલના મુખને પણ તોડી તેણે ગળેલી પૃથ્વીને લઇ આવ્યા છો, તેથી આપ જ જીતેલા છો; અથવા પ્રલયમાં કાલે ગળેલા (પદાર્થો)ને આપ ઉત્પન્ન કરો છો, તેથી '(વાક્યરૂપ શબ્દોનો સમૂહ) બધાએ નિશ્ચયવાળો છે' એ નિયમ પ્રમાણે 'આપની જીત જ જીત છે' એમ કહેલું છે. "'કાગડાનું બેસવું અને તાડનું પડવું' એ નિયમ પ્રમાણે કોઇક સમયે કોઇકની જય વિગેરે ક્રિયા ઉત્તમ અને ઘણાં પ્રયોજન પાર પાડનારી થાય. આટલાથી જય (થયા)નો નિશ્ચય થઇ ન શકે" એવી શંકા થાય, તેથી 'હે અજીત!' એ સંબોધન કરેલું છે. (ભગવાન) કોઇપણ સમયે કોઇએ પણ જીતેલા નથી, તેથી આવો જય તેમનો સદા થાય છે, એવો અર્થ છે. યજ્ઞોથી બધા પદાર્થો भाव्यन्ते ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, આ (વરાહ) તો યજ્ઞોને ઉત્પન્ન કરનારા છે. તેથી પણ (તેમના) જયનો નિશ્ચય થાય છે. એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને 'ત્રણ વેદરૂપ દેહને ધૂણાવતા (આપ)ને નમસ્કાર' શબ્દોથી નમન કરે છે. 'અમુક સ્વરૂપને *નમન ન કરવું' એ મના આ (સ્વરૂપ)ના સંબંધમાં ઘટતી નથી, કારણકે આ જ [3]વેદરૂપ છે. [4]અથર્વવેદના મંત્રો મુખ્ય પ્રકારે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતા હોવાથી, પ્રમાણના મુખ્યપણાં વિના શાસ્ત્રનું નિરૂપણ કરનારાઓ, (તે) ત્રણ વેદને ઉપયોગી હોવા છતાં તેને જ્ઞાનમાં જ ઉપયોગી માનીને કર્મ જણાવનારાં ત્રણ જ વેદો હોવોનો નિશ્ચય કરે છે.[4] તેથી વરાહનું સ્વરૂપ ત્રણ વેદોનું જ છે, કારણકે વેદોએ પણ તે શરીરમાં પ્રવેશ કર્યાનું કહેલું

---

૧. પ્રમાણને અનુકૂલ પ્રમેયવાળું અને સ્વતંત્ર પ્રમેયવાળું, એવા બે પ્રકારનું. (प्र).
૨. 'બધોએ વાક્યરૂપ શબ્દોનો સમૂહ નિશ્ચયરૂપ છે' એ નિયમ પ્રમાણે, એવો અર્થ છે. (प्र).
* 'લોકમાં હલકા ગણાતા અમુક સ્વરૂપને નમન ન કરવું' એવી મના ક્યાંક કહેલી જણાય છે.
૩. 'વેદરૂપ' એટલે (ઋગ્વેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદ એ) ત્રણ વેદરૂપ. (प्र).
૪...૪ (વરાહના શરીરને) ચાર વેદરૂપ કેમ ન કહ્યું, તેનું કારણ આ ભાગથી જણાવેલ છે. (प्र).

છે. વળી તે (શરીર)ને ધૂણાવવાનું વેદો ખેરવી પાડવા (કરે છે), તેમ ન હોય તો ત્રણ વેદો ચોથાને ઉપયોગી થતાં, વેદોનું યજ્ઞમાં તાત્પર્ય ન રહે, અને તેમ થાય ત્યારે સર્વની મુક્તિ જાં ન થાય. પ્રમાણ દૃઢ કાર્ય કરનારૂં ન હોવાથી (શરીરને) ઘણું ધૂણાવવાથી (વેદને) હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવશે એવા ભયને પણ લીધે, અને (વરાહ) સૃષ્ટિ કરાવનાર હોવાથી પણ નમસ્કાર (કરે છે). પોતાને (ઋષિઓને) માટે વેદને ભમાવવા નહિ, એવી પ્રાર્થના પણ આથી સૂચવેલી છે. 'વેદને ભમાવવાથી તમને શું (હાનિ) થાય? યોગથી યજ્ઞોને જોઇને, જોયા હોય તેવા તે કરીને, તમે કૃતાર્થ થશો' એવી શંકા થાય, તેથી (વેદરૂપ શરીર) ધૂણાવવાથી યજ્ઞનાં દર્શન જ થશે નહિ, એ વિષયનું ઉત્તરાર્ધથી કારણ કહેતાં નમસ્કાર કરે છે. જે ભગવાનના રૂંવાડાં બહાર નીકળવાનાં સ્થાને જે कूपाः છિદ્રો છે, તે વિશાલ ખાડાઓ છે એમ કહેલ છે. તેઓમાં બધા યજ્ઞો છૂપાએલા છે, કારણકે જલમાંથી બહાર આવેલા તે (વરાહ) (પોતાના દેહની) ઉપર રહેલ વેદોને (શરીર) ધૂણાવીને દૂર કરશે એમ જાણીને, પોતાને પણ દૂર કરશે એવા ભયથી શ્રુતિઓથી (વરાહના) સંબંધમાં આવેલા (યજ્ઞો) રૂંવાડાનાં ખાડાઓમાં છૂપાયા. ત્યાં (તેમને) રૂંવાડાંનો આધાર હોવાથી, (અને) રૂંવાડાં કુશ (ઘાસ) રૂપ હોવાથી 'કુશમાં પડે તે પડવું નથી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (વરાહના શરીરના) ધૂણાવાથી યજ્ઞોને પડવાનો દોષ પણ થશે (લાગશે) નહિ. તેથી સર્વ વેદો અને યજ્ઞોનું કારણ બનેલ, (તે) બંનેની ઉત્પત્તિ કરનારો છે દેહ જેમનો, તેવા (વરાહને) બીજું કાંઈ ન કરવાની શક્તિવાળા (ઋષિઓ) નમન કરે છે, એવો અર્થ છે. 'કારણરૂપ વરાહને' એવો પાઠ હોય, ત્યારે પણ અર્થ સમાન છે. ૩૫.

એ પ્રમાણે પુરુષોત્તમપણું, વેદ અને યજ્ઞરૂપપણું, અને પોતાના સ્વામી હોવાપણું જણાવીને, નીચેના શ્લોકથી તે સિદ્ધ કરતાં તે ન જાણનારાઓની નિંદા કરે છે:—

रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्मकम् ।
छन्दांसि यस्य त्वचि बर्हि रोमस्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम् ॥३६॥

હે દેવ! આપનો આ જે યજ્ઞસ્વરૂપ દેહ, જેની ત્વચામાં છંદો છે, રૂંવાડામાં કુશ છે, નયનમાં ઘી છે, અને વળી ચરણોમાં ચાર હોતાનો સમૂહ છે, તે ખરેખર પાપી અંતઃકરણવાળાઓએ દર્શન કરવા યોગ્ય નથી. ૩૬.

આ આપનો દેહ ખરેખર પાપી અંતઃકરણવાળાઓએ એટલે જેઓનાં શરીરો પાપના સંસ્કારવાળી ભૂમિના અવયવોનાં બનેલાં છે તેઓએ—જેમ ઘૂવડને સૂર્યનું સ્વરૂપ જોવાયોગ્ય નથી તેમ—દર્શન કરવા યોગ્ય પણ નથી. (તેમને માટે) આપનાં જ્ઞાન ભજન વિગેરે તો દૂર રહ્યાં. આટલાથી કર્મમાર્ગની કાંઈ પણ ક્ષતિ થતી નથી, તેનાં બે કારણો 'હે દેવ!' (અને) 'જે યજ્ઞસ્વરૂપ' શબ્દોથી કહેલાં છે. (૧) દેવો પાપીઓથી અદૃશ્ય હોય છે, અને (૨) યજ્ઞ ધર્મરૂપ છે, (તે) અધર્મ હોય ત્યાં પ્રકાશતો નથી. (યજ્ઞ સિવાય) બીજો અંશ તો વરાહમાં નથી, કારણકે તેમનો દેહ યજ્ઞસ્વરૂપ જ છે. એ પ્રમાણે દુષ્ટોએ (વરાહસ્વરૂપ) જાણવા યોગ્ય નથી એમ કહીને, ઉત્તરાર્ધથી (આરંભી), તે વેદરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. ગાયત્રી વિગેરે સાત છંદો અથવા અનંત તે (છંદો) (દેહની) અંદર અને બહાર રહેલી ત્વચામાં છે. આથી તે (દેહ)માં સર્વ વેદો રહેલા હોવાનું કહ્યું, અથવા અર્થરૂપ[1] (વેદો રહેલા હોવાનું કહ્યું). છંદોનો પણ ઉપયોગ હોવાથી[2], (તેવો અર્થ કરવામાં આવે) ત્યારે યજ્ઞસ્વરૂપપણું જ કહેલું છે. ત્રણ વેદો તો ઉત્પત્તિના સંબંધથી (તે દેહ સાથે) સંબંધવાળા છે. 'રૂંવાડામાં કુશ છે,' કારણકે પુરૂષના અવયવોથી યજ્ઞોના પદાર્થો ઉત્પન્ન કરેલા છે. (તેમને) તે (યજ્ઞ)ના અધિષ્ઠાતા દેવ વરાહમાં મૂકવામાં

† વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

૧. 'અર્થરૂપ' એટલે ગાયત્રી વિગેરેના અભિમાનવાળા દેવરૂપ. (प्र).

૨. 'છંદો મારા રથ છે' શ્રુતિમાં છંદોનો સાક્ષાત્ ઉપયોગ કહેલો છે. (प्र).

આવે ત્યારે તે દેવતાના સંબંધવાળા થાય છે. વળી રૂંવાડાં કુશ ઉત્પન્ન કરનારાં કહેવાં જોઈએ. તેથી કુશના અધિષ્ઠાતા રૂંવાડાંને ધૂણાવવાથી પડેલાં હોય તે કુશ અને કાશ (ઘાસ) રૂપ બર્હિષ્ છે. 'નયનમાં ઘી છે.' ઘી આધ્યાત્મિક રૂપ છે, નયન આધિ દૈવિક રૂપ છે, તેથી જ ઘી નયનથી ધારણ કરવામાં આવે છે. નયનનું સત્યપણું અને ઘીનું પ્રજાપતિપણું તત્ત્વ જણાવનારાં[1] છે. 'तु' 'અને વળી' શબ્દ બીજા મતને ખોટો ઠરાવે છે. 'વસંત આનું ઘી હતું' 'ખરેખર રસસહિત વસંતને આપ્યું' એ શ્રુતિપ્રમાણે વસંત વિગેરેને ઘી વિગેરેનાં રૂપ તો વરદાનથી પ્રાપ્ત થએલાં છે. તે અહિં ઉપયોગી નથી. अङ्घ्रिषु ચરણોમાં चातुर्होत्रम् ચાર હોતાઓનો સમૂહ છે. ૩૬.

એ પ્રમાણે (યજ્ઞના) દ્રવ્ય અને ઋત્વિજોનું (વરાહના દેહમાં) સ્થાન કહીને, નીચેના શ્લોકમાં ફલ સાથે પાત્રોનું વરાહના અવયવોમાં સ્થાન જણાવે છે :—

स्रुक् तुण्ड आसीत्स्रुव ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे ॥
प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रम् ॥ ३७ ॥

હે ઈશ ! આપના મુખમાં ઘી હોમવાનું પાત્ર છે, નસકોરાંઓમાં સોમ હોમવાનું પાત્ર છે, ઉદરમાં ઇડા (પાત્ર) છે, કાનના છિદ્રમાં ચમસો છે, મુખના છિદ્રમાં બ્રહ્મપાત્ર છે, અને વળી જીભના મૂળમાં ગ્રહ (પાત્રો) છે. હે ભગવન્ ! જે ચાવવાની ક્રિયા તે અગ્નિહોત્ર છે. ૩૭.

'स्रुच्' 'ઘી હોમવાનું પાત્ર' એમાં જાતિના અભિપ્રાયથી, અથવા (અગ્નિની) જીભના અભિપ્રાયથી એકવચન યોજેલું છે, (તે) तुण्डे મુખમાં છે. 'स्रुवः' 'સોમ હોમવાનું પાત્ર' એમાં જાતિના અભિપ્રાયથી એકવચન (યોજેલ છે), કારણકે અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૌર્ણમાસ (યજ્ઞોના) ભેદથી સ્રુવનો (ઉપયોગ) હોવાથી, તે એ છે. ઇડાપાત્ર[2] ઉદરમાં છે. યજ્ઞમાં સર્વ સ્થલે (અને) તેના જૂદાં જૂદાં પાત્રોમાં સર્વ સ્થલે પ્રત્યક્ષ રહેવાનું આ ભગવાનમાં સામર્થ્ય છે એમ જણાવવા 'હે ઈશ !' એ સંબોધન (કરેલું) છે. ઇડા (નાડી)ના સ્થાનના ઉદરમાં પ્રવેશનાં સમાનપણાંને લીધે, અને આકૃતિનાં સમાનપણાને લીધે ઇડાપાત્ર ઉદરમાં રાખેલું છે. 'ચમસો' એટલે સોમનું પાન કરવાનાં પાત્રો કાનના છિદ્રમાં છે, એટલે આધિ દૈવિક ચમસમાં યશ રાખેલો છે. તેનું આધ્યાત્મિક તરીકે વ્યાખ્યાન કરતાં,[3] (તેને) પ્રાણ કહેલ છે, છતાંપણ તે યશરૂપ હોવાથી તેનું કાનમાં પાન કરવાનું હોવાથી, ચમસોને કાનના છિદ્રમાં રાખેલા છે. प्राशित्रं એટલે બ્રહ્મપાત્ર, તે आस्ये મુખના છિદ્રમાં (રાખેલું છે), કારણકે બ્રહ્માનો* ભાગ દાંતનો સ્પર્શ (થવા દીધા) વિના ગળવાની આજ્ઞા છે. ग्रसने ગળવાના કર્મમાં અથવા જીભના મૂળમાં બધા ગ્રહો એટલે ઇંદ્ર વાયુ વિગેરેનાં પાત્રો છે. 'तु' 'અને વળી' શબ્દથી પાત્રોની નિવૃત્તિ (પૂરાં થયાંનું) કહેલ છે, કારણકે વાક્યની મધ્યમાં 'तु' શબ્દ છે. 'ગળવું' ક્રિયારૂપ હોવાથી સોમ વિગેરેને અથવા તેમનાં પાનને જ અહિં ગ્રહો જાણવા. જે આપ ભગવાનની ચાવવાની ક્રિયા તેજ અગ્નિહોત્ર કર્મ છે. 'વેદો અગ્નિહોત્રરૂપ ફલવાળા છે' એ વાક્યપ્રમાણે બધાએ યજ્ઞોનો અગ્નિહોત્રમાં સમાવેશ થતો હોવાથી, (તે) ચાવવાની ક્રિયા છે. ૩૭.

---

૧. 'તત્ત્વ જણાવનારાં' એટલે આધિદૈવિકપણું જણાવનારાં (प्र).

૨. હોમ કરતાં વધેલું દ્રવ્ય જે પાત્રમાં નાખીને ઋત્વિજો તેના પોતપોતાના ભાગ પાડે છે, તે 'ઇડાપાત્ર'. (प्र).

૩. 'નીચે પોલાણવાળું ઉત્તમ મનોરથરૂપ તળીઆવાળું (તે પાત્ર છે), તેમાં વિશ્વરૂપ યશ રાખેલ છે' એ મંત્રનું આધ્યાત્મિક તરીકે વ્યાખ્યાન કરતાં 'પ્રાણ ખરેખર યશ છે' એ શ્રુતિથી પ્રાણ તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે, એવો અર્થ છે. (प्र).

* 'બ્રહ્મા' ચાર ઋત્વિજોમાંનો એક ઋત્વિજ. હોતા, ઉદ્ગાતા અધ્વર્યું અને બ્રહ્મા એ ચાર યજ્ઞ કરાવનાર ઋત્વિજો છે.

નીચેના શ્લોકમાં (પોતાના) આશ્રય [1]સાથે ક્રિયાઓ ભગવાનમાં રહેલી હોવાનું કહે છેઃ—

दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदनीयदंष्ट्रः ॥
जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते ॥३८॥

દીક્ષાના અનુક્રમે જન્મ (થાય છે). ઉપસદો શિરોધર છે. આપ પ્રાયણીય અને ઉદનીય દાઢવાળા છો. પ્રવર્ગ્ય જીભ અને યજ્ઞરૂપ આપનું શિર છે. સભ્ય આવસથ્ય (અને) ચિતિઓ આપના પ્રાણો છે. ૩૮.

ભગવાન વરાહે હમણાં અવતાર લીધેલો છે. વળી 'યજ્ઞ યજમાન છે' 'આ જે દીક્ષા લીધેલ છે તે ગર્ભ છે' અને 'સોમ લાવવામાં આવે ત્યારે પૂર્ણ તેજવાળો થાય છે જ' એ [2]શ્રુતિઓ પ્રમાણે દરેક યજ્ઞમાં તે યજમાનના રૂપથી અવતાર લે છે. 'દીક્ષા' સંસ્કાર એટલે દીક્ષા નામની દેવતાને યજમાનમાં સ્થાપન કરવી તે. તે હોમ કરવાથી અને હજામત કરાવવી વિગેરેથી થાય છે. '[3]ઉપસદો ગરદન છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ઉપસદો ગરદન છે. शिरः શિરને बिभर्ति ધારણ કરે તે 'શિરોધર' એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે 'શિરોધર' શબ્દથી તે (ગરદન)જ કહેલી છે. પ્રાયણીય* અને ઉદનીય* એ હોમ છે. ઉપસદના આરંભમાં સોમ લાવ્યા પહેલાં, અને સોમ (હોમ્યા) પછીની (તે) ક્રિયા છે. બંનેમાં દ્રવ્ય એક છે, અને દેવતા એક છે. તેમજ પાત્ર એક હોય છે, એટલે કાલના નામના ભેદને લીધે જૂદાં કર્મ (ગણાય છે). ગ્રહોને (વરાહે) મુખમાં રાખેલ હોવાથી‡ પ્રાયણીય અને ઉદનીયને (મુખના) બે પડખામાં રાખે તે યોગ્ય જ છે. બંને દિશાઓનું જ્ઞાન કરાવતાં હોવાથી દાઢરૂપ છે, કારણકે મૃત્યુએ હણેલ સર્વ દિશાઓને જાણે છે. તેમ (મૃત્યુએ હણેલ) ન હોય, તો ભવરૂપી જંગલમાં (ભમ્યા કરે) એ ન્યાયથી ધૂળથી ભરેલી આંખવાળો દિશાઓને જોતો (જાણતો) નથી; કારણકે મૃત્યુ જ દિશાઓનું જ્ઞાન કરાવે છે. 'પ્રવર્ગ્ય જીભ....' થી (એમ કહેલું છે કે) †પ્રવર્ગ્યનું પાત્ર જ શિર અને આધ્યાત્મિક [4]કર્મ છે. ([5]અગ્નિમાં) હોમ કર્યા પછી જે જ્વાલા (નીકળે છે), તે આકૃતિના સમાનપણાને લીધે જીભ (કહેવાય છે).[5] વળી તે જ પ્રવર્ગ્ય યજ્ઞરૂપ આપનું शीर्षकं શિર છે. એ પ્રમાણે (વરાહના દેહમાં) ક્રિયા રાખેલ હોવાનું કહીને, 'સભ્ય આવસથ્ય (અને) ચિતિઓ આપના પ્રાણો છે' શબ્દોથી તેનો આશ્રય રાખેલ હોવાનું કહે છે. સભ્ય[6] અને આવસથ્ય[7] (અગ્નિઓ) ઇંટો(ની વેદિ)માં રખાતી ન હોવાથી (તેમને) જૂદી કહેલી છે. 'અગ્નિહોત્રમાં અમાસ અને પૂનેમના યજ્ઞોમાં પશુ બાંધવામાં આવે તેમાં અને ચાર માસના યજ્ઞમાં' એ શ્રુતિ પ્રમાણે અમાસ અને પૂનેમે કરવાના યજ્ઞોમાં પણ ઇંટોની વેદિમાં અગ્નિ રાખવાની આજ્ઞા હોવાથી, શાલામુખીય અને ધિષ્ણ્ય અગ્નિઓ પણ તે પ્રમાણે રાખવાનું સ્પષ્ટ જ છે. દક્ષિણ અને પ્રાજહિત (અગ્નિઓ) પણ ઇંટોની વેદિમાં રાખવામાં આવે છે. શામિત્ર (અગ્નિ) તો પ્રાજહિત અથવા આહવનીય છે. કાષ્ઠ ઘસીને અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનો પક્ષ તો અગ્નિ ન હોય ત્યારે કરવાનો

---

૧. 'આશ્રય સાથે' એટલે (ક્રિયાના) આશ્રય અગ્નિ સાથે. (प्र).
૨. દીક્ષા જન્મરૂપ છે તેનાં આ પ્રમાણો કહેલાં છે. (प्र).
૩. ઉપસદો ત્રણ છે. (प्र) 'ઉપસદ' એટલે જ્યોતિષ્ટોમ કરતાં કરવાની વિધિ.
* પ્રાયણીય અને ઉદનીય એ બે, સોમ યજ્ઞમાં અનુક્રમે સોમ લાવતાં પહેલાં. અને સોમનો હોમ થયા પછી કરવાના હોમ છે.
‡ જૂઓ પાછલો ૩૭ મો શ્લોક.
† 'પ્રવર્ગ્ય' સોમ યજ્ઞનો આરંભ કરતાં કરવાની વિધિ.
૪. ક્રિયામાં પ્રવર્ગ્ય પાત્રરૂપ હોવા છતાં, કર્મનું તે સ્થાન હોવાથી તે કર્મ ગણાય છે એમ જણાવવા આ કહેલ છે. તે પાત્રમાં દૂધનો હોમ કરવાનું જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે પણ શિર છે, એવો અર્થ છે. (प्र).
૫–૫. આ ભાગથી 'પ્રવર્ગ્ય' જીભ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (प्र).
૬. જેમાં હોમ કરવામાં આવતો નથી તે અગ્નિ 'સભ્ય' કહેવાય છે. (प्र).
૭. 'આવસથ્ય' એટલે ઉપાસના (કરવા) નો અગ્નિ. (प्र).

છે. અસવઃ એટલે પ્રાણો. પુરુષમાં ખરેખર નવ [1]પ્રાણો છે. (અગ્નિના) સ્થાનો પણ નવ છે. ગાર્હપત્ય (અગ્નિ) નું સ્થાન દશમું છે. ૩૮.

નીચેના શ્લોકમાં નામોનો પ્રયોગ કહે છે :—

सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देहधातवः ॥
सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्धिस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः ॥ ३९ ॥

સોમ તો આપનું વીર્ય છે, સવનો અવસ્થા છે, જૂદી જૂદી સંસ્થાઓ આપના દેહની ધાતુઓ છે, સર્વ સત્રો (આપના) દેહના સાંધા છે. આપ સર્વ યજ્ઞો અને ક્રતુરૂપ તથા હોમરૂપ બંધનવાળા છો. ૩૯.

'સોમ' એટલે સોમયજ્ઞ. 'સોમથી પૂજન કરવું' એ વાક્યમાં (સોમ શબ્દ 'સોમ) વાળો' અર્થવાળો હોવાથી, (તેનો અર્થ સોમ) ઓષધિ છે એવા મત પ્રમાણે પણ, (તે) દેવતા હોવાથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર હોઈ વીર્યરૂપ છે. ગ્રહોને સોમ ગણવામાં આવે, ત્યારે વિકારરહિત સોમને 'વીર્ય' કહેવો. ત્રણ *સવનો જાગવાની સ્વપ્નની અને સુષુપ્તિની અવસ્થાઓ છે. અગ્નિષ્ટોમ વિગેરે ત્રણ પાંચ અથવા સાત †સંસ્થાઓ છે. તેમના બધા ભેદો આપના દેહની ધાતુઓ છે. ચામડી, માંસ અને હાડકાં એવી ત્રણ, ત્વચા માંસ સ્નાયુ હાડકાં અને મજ્જા એવી પાંચ (ધાતુઓ છે). સાત (સંસ્થાના ભેદો છે એવા) મત પ્રમાણે ચામડી અને રૂધિરનો સમાવેશ કરવો. ચાર (સંસ્થાના ભેદો છે એવા) મત પ્રમાણે (ઉપર જણાવેલી) ત્રણ અને રૂધિર (લેવાં). સર્વ રીતે (આપના) દેહની ધાતુઓ જ બધા સંસ્થાના ભેદો છે. એક દિવસનાથી આરંભી એક હજાર વર્ષ સુધીના બધા સત્રો (તેઓના) પેટા-ભેદો સાથેના પણ (આપના) દેહના હાડકાંઓ મળવાનાં સ્થાનો છે. તે (સ્થાનો) જ 'સંધિ' શબ્દથી ઓળખાય છે. બધા યજ્ઞો અને ક્રતુઓ આપ જ છો. યજ્ઞો સત્તર છે, અને બાર દિવસ ચાલતાથી આરંભી અશ્વમેધ સુધીના વેદિમાં રાખવાના અગ્નિવાળા ક્રતુઓ છે. અમાસના પૂનેમના વિગેરે હોમો છે. 'બંધન' એટલે સ્નાયુઓ. ૩૯.

એ પ્રમાણે (વરાહના દેહમાં) સર્વનું સ્થાન (હોવાનું) કહીને, નીચેના શ્લોકમાં યજ્ઞસ્વરૂપનો ઉપસંહાર કરતાં, (તેને) નમન કરે છે :—

नमो नमस्तेऽखिलमन्त्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने ॥
वैराग्यभक्त्याऽऽत्मजयानुभावितज्ञानाय विद्यागुरवे नमो नमः ॥४०॥

સર્વ મંત્રોરૂપ, દેવતારૂપ અને દ્રવ્યરૂપ, સર્વ ક્રતુરૂપ અને ક્રિયારૂપ આપને નમો નમઃ. વૈરાગ્ય ભક્તિ અને અંતઃકરણના જયથી અનુભવ કરાતા જ્ઞાનરૂપ (અને) વિદ્યા કરાવનાર ગુરૂ (આપ) ને નમો નમઃ. ૩૫.

તે (વરાહસ્વરૂપ) પોતાનાં અને પોતાના ભોગના ફલરૂપ હોવાથી, (તેમના પ્રતિ) આદર દર્શાવવા ('નમો નમઃ' એમ) બેવાર કહેલું છે. બીજા રૂપવાળા આ નથી એમ દર્શાવવા 'તે' 'આપને' શબ્દ યોજેલ છે. 'ઇષેત્વ' વિગેરે મંત્રો, વસુ વિગેરે દેવતાઓ, (અને) ચોખા વિગેરે દ્રવ્યો છે. દેવતાનું નામ લઈ મંત્રથી દ્રવ્ય દેવતાને સમર્પણ કરવામાં આવે, એવો મંત્ર દેવતા અને દ્રવ્યરૂપ અલૌકિક યજ્ઞ હોય છે. પુરુષનો પ્રયત્ન તો ચેષ્ટારૂપ હોવાથી લૌકિક છે. તે પ્રત્યક્ષ જણાતો હોવાથી[2] યજ્ઞરૂપ નથી. 'સર્વક્રતુરૂપ' એટલે સર્વ યજ્ઞોના વિભાગરૂપ. ક્રિયારૂપ (ને નમો નમઃ). ચેષ્ટા પણ યજ્ઞનો આવિર્ભાવ

---

૧. આથી એમ જણાવ્યું છે કે પ્રાણ પાંચ હોવાનો પક્ષ અહિં ઇષ્ટ નથી. (प्र).

* 'સવન' એટલે સોમ કાઢવો તે. સવાર બપોર અને સાંજે સોમ કાઢવામાં આવે છે.

† 'સંસ્થા' એટલે સોમયજ્ઞના પ્રકાર.

૨. પ્રેરણા કરનાર અપ્રત્યક્ષ જ ધર્મ છે. તેથી જે પ્રત્યક્ષ જણાય તે ધર્મ ન હોવાથી, પુરુષનો પ્રયત્ન યજ્ઞરૂપ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र).

કરાવનારી હોવાથી, (યજ્ઞ કરનારની) ક્રિયા પણ ઇંદ્રિયોથી પર (અલૌકિક) છે એમ કેટલાક માને છે. વાસ્તવિક રીતે તો મંત્રરૂપ સ્થાનવાળી યજમાનમાં પ્રવેશ કરેલા ભગવાનમાં રહેલી (ક્રિયા) નો પણ તેમાં જ[1] સમાવેશ થાય છે.

એ પ્રમાણે સર્વ સ્થલે ક્રિયારૂપ તરીકે અને સ્વર્ગ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર સ્વરૂપ તરીકે નમસ્કાર કરીને, ઉત્તરાર્ધથી એમ કહે છે કે બ્રહ્મમીમાંસા પ્રમાણે વેદના અર્થરૂપ પણ આ (વરાહ) જ છે. (૧) વૈરાગ્ય એટલે વિષયોની તૃષ્ણા ન હોવી તે (૨) ભગવાનનાં શ્રવણ વિગેરે અથવા તેમનામાં સ્નેહ એ ભક્તિ (૩) आत्मजयः એટલે અંતઃકરણનો જય. આ ત્રણે અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનારાં છે. તેથી જ તેમનાથી જે જ્ઞાનનો અનુભવ કરાય છે, તે (૪) બ્રહ્માત્મજ્ઞાન (છે); તેવા (જ્ઞાનરૂપ) ને (નમસ્કાર). (૫) 'વિદ્યા' એટલે વાક્ય અને અર્થના જ્ઞાનરૂપ ઉપનિષત્. (૬) તે કરાવનાર ગુરૂ. ઉત્તરકાંડમાં તો આટલી જ છ ગુણવાળી સામગ્રી ભગવદ્રૂપ છે. કાંડ જૂદો હોવાથી ફરીથી નમન (કરેલ છે). ૪૦.

એ પ્રમાણે છ (શ્લોકો)થી યજ્ઞસ્વરૂપપણું વર્ણવીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી આધિદૈવિક સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે :—

दंष्ट्राग्रकोट्या भगवंस्त्वया धृता विराजते भूधर भूः सभूधरा ॥
यथा वनान्निस्सरतो दता धृता मतङ्गजेन्द्रस्य सपत्रपद्मिनी ॥ ४१ ॥

હે ભગવન્! હે ભૂધર! આપે દાઢનાં ટેરવાંના એક ભાગથી ધારણ કરેલી પર્વતો સાથેની પૃથ્વી— જેમ વનમાંથી નીકળતા મદઝરતા ઉત્તમ હાથીએ દાંતથી પકડેલી પાંદડાં સાથેની કમલિની શોભે તેમ— શોભે છે. ૪૧.

દાઢનું ટેરવું, તેના कोटिः એક ભાગ (થી ધારણ કરેલ), એમ (વરાહનું) માહાત્મ્ય જણાવવા કહેલું છે. ઉંચે (પૃથ્વી) ધારણ કરેલી હોવાથી, તેમજ (પકડેલી) હોય. 'તેવી ક્રિયા અસંભવિત છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ભગવન્!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). તેમાં પણ ભગવાનનો પ્રયત્નજ થએલો છે, એમ 'આપે ધારણ કરેલી' શબ્દોથી કહેલું છે. તેવા પ્રસંગે પણ 'દાઢના ટેરવાંથી વીંધાએલી (પૃથ્વી) શોભાવિનાની હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'શોભે છે' એમ કહેલું છે. 'હે ભૂધર!'* એ સંબોધન (વરાહ અને પૃથ્વીનો) સંબંધ જોવાને લીધે માહાત્મ્ય જણાવવા (કરેલું છે). બીજા ભૂધરની સમાન (આ ભૂધર) નથી,* એમ દર્શાવવા 'પર્વતો સાથેની' એમ કહેલું છે. પર્વતો સાથેની ભૂમિ ધારણ કરેલી છે, એવો અર્થ છે. પર્વતો સાથેની ભૂમિ ઉંચી નીચી (હોવાથી) શોભાવિનાની જેવી હોય. (ભૂમિ) અધિક શોભાવાળી હોવાનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. 'વનમાંથી' એટલે (૧) જલમાંથી (૨) અથવા સ્થલ ઉપરની કમલિની લઇને વનમાંથી જ अवनात् (તેનું) રક્ષણ કરવાના પ્રયોજનથી બહાર નીકળતા, મદ ઝરતા ઉત્તમ હાથીએ દાંતથી પકડેલી પાંદડાં સાથેની કમલિની (શોભે તેમ શોભે છે). ગજેંદ્રે ભગવાન માટે ઉંચે ધરી રાખેલી કમલિની શોભે તે તકરારરહિત છે. તે પ્રમાણે યજ્ઞ માટે યજ્ઞે (વરાહે) ઉંચે ધારણ કરેલી ભૂમિ સર્વ પુરૂષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી, પતિ સાથે હોવાથી, અથવા પતિએ આદર કરેલી હોવાથી, અથવા ઉંચે બહાર નીકળતી હોવાથી કૈલાસના શિખર ઉપરનાં વાદળાંની પેઠે શોભેજ. પ્રાકૃત વનમાંથી પણ બહાર નીકળતા હાથીએ ધારણ કરેલી, શ્વેત સ્થાન ઉપર રહેલી. તેજસ્વી આકારવાળી હોય તેમ લોકોથી આશ્ચર્ય સાથે જોવામાં આવતી (કમલિની) શોભે છે. ચાલુ †પ્રસંગમાં પણ આકૃતિ સરખી છે. ૪૧.

એ પ્રમાણે ભગવાનના સંબંધને લીધે ભૂમિનું ઘણું સૌંદર્ય થતું હોવાનું કહીને, ભગવાનનું તે (ભૂમિનું સૌંદર્ય વધારવાનું) પ્રયોજન હોવાનો દોષ દૂર કરવા, તે (ભૂમિ)ને લીધે ભગવાનનું સૌંદર્ય ઉત્તમ થતું હોવાનું નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

---

૧. 'તેમાં જ' એટલે ક્રિયાવાળા ભગવાનમાં જ (प्र) યજમાનમાં પ્રવેશેલા ભગવાનમાં જ, અથવા યજ્ઞમાં જ.
* ભૂધર એટલે ભૂમિને ધારણ કરનાર (૧) વરાહ (૨) પર્વત. પર્વતો ભૂમિને પકડી રાખે છે એવી માન્યતા છે.
† 'ચાલુ પ્રસંગ' પૃથ્વીને લાગુ પડે છે. તેની અને કમલિનીની આકૃતિ સમાન છે, એવો અર્થ જણાય છે.

त्रयीमयं रूपमिदं च सौकरं भूमण्डलेनाथ दता धृतेन ते ॥
चकास्ति शृङ्गोढघनेन भूयसा कुलाचलेन्द्रस्य यथैव विभ्रमः ॥ ४२ ॥

વળી શિખર ઉપર ધારણ કરેલ મોટાં વાદળાંથી જેમ ઉત્તમ કુલપર્વતનો વિલાસ થાય, તેવીજ રીતે હવે દાંત ઉપર ધારણ કરેલ પૃથ્વીના મંડલથી આપનું ત્રય વેદવાળું આ વરાહ સ્વરૂપ શોભે છે. ૪૨.

વરાહનું પણ આ સ્વરૂપ, ત્રણ વેદરૂપ હોવાથી સ્વરૂપથી ઉત્તમ હોવા છતાં, શોભતું હોવા છતાં, દાંત ઉપર ધારણ કરેલ પૃથ્વીના મંડલથી ('હવે') જૂદા પ્રકારે ઘણું શોભે છે. વેદ વિગેરેના તેજથી સ્વરૂપનું માહાત્મ્ય અલૌકિક છે, પરંતુ લૌકિક નથી. દાંતનાં ટેરવાં ઉપર પૃથ્વીનું મંડલ ધારણ કરવાને લીધે લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, આ (સ્વરૂપ) તો અલૌકિક કરતાં પણ અધિક (શોભે છે). જેમ અશ્વ વિગેરે કરતાં પણ ચિત્રમાં દોરેલા અશ્વ વિગેરે વધારે શોભાવાળા હોય છે, તેમ જૂદા રંગની સ્થિતિવાળી (પૃથ્વી) જૂદારંગવાળા (દાંતે) ધારણ કરેલી, જૂદા વર્ણવાળાની શોભા ઉત્પન્ન કરનારી થઈ. રંગથી થતી શોભાની વૃદ્ધિનો આજ અર્થ 'શિખર ઉપર ધારણ કરેલ (મોટાં) વાદળાંથી....'એ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે. શ્વેત શિખર ઉપર ચઢેલા મોટા શ્યામ વાદળાંથી મેરૂ (પર્વત) તે પ્રમાણે શોભે છે. તેમાં પણ જો (એ) ત્રણે જીવવાળાં હોઈ એક બીજાં ઉપરનાં પ્રેમને લીધે વિલાસ થતો હોય, તો (આપનાં આ) દેખાતાં સ્વરૂપ જેવું તે થાય, એવી જે હોઈ ન શકે તેવી ઉપમા 'વિલાસ' શબ્દથી કહેલી છે. ૪૨.

એ પ્રમાણે પતિપત્નીની એકના સંબંધથી બીજાની શોભા (થવાનું) કહીને, તે બે માતપિતા છે એમ સિદ્ધ કરતાં, પોતાના માટે ભૂમિનું સ્થાપન કરવા નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છેઃ—

संस्थापयैनां जगतां सतस्थुषां भवाय पत्नीमसि मातरं पिता ॥
विधेम चास्यै नमसा सह त्वया यस्यां स्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ॥ ४३ ॥

સ્થાવરો સાથે જંગમોની ઉન્નતિ માટે આ (આપની) પત્ની (અને સર્વની) માતાનું સારી રીતે સ્થાપન કરો. આપ પિતા છો. જેમ અરણિમાં આપે અગ્નિ મૂકેલો છે તેમ જેની અંદર પોતાનું તેજ આપે મૂકેલું છે તેવી આને અમે આપની સાથે નમન કરીશું. ૪૩.

સર્વની માતા અને (આપ) પિતા હોવાથી આપની પત્નીનું આનું આપ સ્થાવરો સાથે જંગમોની ઉન્નતિ માટે સારી રીતે સ્થાપન કરો. જેમ ગૃહસ્થ પુત્રોને માટે પત્નીને (ઘેર) રાખી પરદેશ જાય છે, તેમ આપે પણ કરવું જોઈએ, કારણકે આપ પિતા છો. આથી એમ જણાવેલું છે કે પ્રત્યુપકારની આકાંક્ષા રાખ્યા વિનાજ આપે આનું સ્થાપન કરવું અને આ પણ તેવીજ રીતે (અમારૂં) પાલન કરો. છતાં પણ અમે (આપના) ઋણમાંથી છૂટીએ તે માટે જેમની કામનાઓ (સદા) પૂર્ણ છે તેવા તમો એને નમસ્કાર સિવાય (કાંઇ) કરવાનું ન હોવાથી, અમે આપની સાથે આને **नमस् आविधेम** સર્વતરફથી નમસ્કાર કરશું, એવો અર્થ છે. **'नमसा'** અવ્યય છે અથવા (તેથી) કર્તવ્ય કહેલું છે. નમસ્કાર કરીને પૂજા કરીશું, એવો અર્થ છે. અથવા **अस्यै** આ (ભૂમિ)નું પ્રિય થાય તેમાટે (આની) નમન સાથે આપની સાથે (ભક્તિ) કરશું, ભક્તિ અને યજ્ઞ વિગેરે કરતાં આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરશું, ઓવો અર્થ છે. વળી આનું (આપે) સ્થાપન કરવુંજ યોગ્ય છે, કારણકે આ ગર્ભિણી છે. ભગવાનની ઉત્તમ આકૃતિવાળા, ભક્તિ કરનારોને (આ) જન્મ આપશે એવા અભિપ્રાયથી 'જેની અંદર (પોતાનું તેજ આપે મૂકેલું છે)' એમ કહે છે. આપ (ભગવાન) બે માર્ગની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે. જેમ આપે પીપળામાં ત્રણ વેદરૂપ અગ્નિને યજ્ઞ થઈ શકે તે માટે મૂકેલો, એવી રીતે આ ભૂમિમાં પણ પોતાનું તેજ એટલે પોતાની પુરુષોત્તમની આકૃતિ અથવા પુરુષની આકૃતિ મૂકેલી છે. ૪૩.

આ પ્રાર્થના કહીને (કરીને), બીજું કાંઈ કરવાનું બાકી રહેલ નથી એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોકમાં તે (વરાહે) પહેલાં કરેલ ચરિત્રજ ફરી કહેતાં (તેમની) સ્તુતિ કરે છેઃ—

कः श्रद्दधीतान्यतमस्तव प्रभो रसां गताया भुव उद्विबर्हणम् ॥
न विस्मयोऽसौ त्वयि विश्वविस्मये यो माययेदं ससृजेऽतिविस्मयम् ॥ ४४ ॥

હે પ્રભો ! આપથી બીજો કોણ રસાતલમાં ગએલી ભૂમિને બહાર લઈ આવવાનું આપનું (કાર્ય) માને ? વિશ્વ જેમની અંદર વિસ્મયરૂપ છે તેવા આપ જેમણે માયાથી આ ઘણું વિસ્મયરૂપ (જગત્) રચેલું છે તેમનામાં તે આશ્ચર્યકારક નથી. ૪૪.

अन्यतमः આપથી જૂદો હોઈ, ઉત્તમ (પુરૂષ) હોવા છતાં ભૂમિને **उद्विवर्हणम्** બહાર લાવવાનું, લઈ આવવાનું અથવા ઉપર લાવવાનું (આપનું કાર્ય) બીજાઓ કહે છતાં કોણ માને ? વાણી અને મનથી જણાય નહિ તેવું આપનું માહાત્મ્ય જોઈ ને કહેલું હોવા છતાં પણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરતું નથી. (તેવો પુરુષ) પોતાની સરસાઈ અને આવું કાર્ય કરવાની અશક્તિ વિચારીને, ઉપાખ્યાનો અસંભવિત હોવાથી ખોટાં છે એવી કલ્પના કરીને, કોઈપણ સમયે જગત્ આવું *નથી એમ નહિ માને, અને તેના વાક્યથી બીજાઓને પણ ભ્રમ થશે. જ્યારે બીજાએ (આ કાર્ય) કર્યું એમ ન માને, ત્યારે પોતે કરવાની તો વાતજ કયાં રહી ? આપમાં તો આ (કાર્ય) આશ્ચર્ય કરાવનારું પણ† નથી, એમ 'તે આશ્ચર્યકારક નથી' શબ્દોથી કહેલ છે. તે (ભૂમિનો) ઉદ્ધાર આપમાં **विस्मयः** આશ્ચર્યકારક નથી અથવા આપને તે ગર્વ કરાવનારો નથી. તેનું કારણ '**विश्वविस्मये**' વિશેષણથી કહેલું છે. જેમ વીર્યરૂપ જલમાંથી મોર વિગેરે અથવા પુરુષ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા બીજમાંથી વડ વિગેરે (વૃક્ષો) થાય છે, તેવું વિશ્વજ આપનું વિસ્મયરૂપ (કાર્ય) છે. વળી વિશ્વજ છે **विस्मयम्** આશ્ચર્યકારક જેમનામાં તેવા (આપ છો). આ (વિશ્વ) આપનું માહાત્મ્ય સૂચવનારું છેજ. આથી પણ બીજું અધિક માહાત્મ્ય છે, તે 'જેમણે માયાથી આ (ઘણું વિસ્મયકારક રચેલું છે)' શબ્દોથી કહે છે. સ્વપ્ન વિગેરેમાં માયાને લીધે દરેક પુરુષ માટે જૂદા પ્રકારથી, તથા એકજ પુરુષમાટે પણ એક ક્ષણમાં જૂદા પ્રકારનું આજ જગત્ (જેમણે) રચેલું છે (તેવા આપ છો). '**सृजतः**' એવો પાઠ હોય, ત્યારે 'જે આમ (સર્જો છો') એવો (અર્થ થાય છે). તેમાં પણ ઘણું આશ્ચર્યકારક હોય છે જેમકે, પર્વતની ટોચ ઉપર સમુદ્ર, દિવસે નક્ષત્રો, અથવા પોતાના માથાનું કપાવું પોતે તેજ દેહથી જૂએ. (વિગેરે). ૪૪.

'છતાં તમને જ્ઞાન અથવા મોક્ષ આપવાનો છે, અથવા તે માટે અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવવાનો છે. તેથી આટલાથીજ કેમ (સ્તુતિ કરતાં) અટકો છો ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

विधुन्वतो वेदमयं निजं वपुर्जनस्तपः सत्यनिवासिनो वयम् ॥
सटाशिखोद्धूतशिवाम्बुबिन्दुभिर्विमृज्यमाना भृशमीश पाविताः ॥ ४५ ॥

હે ઈશ ! પોતાનું વેદમય શરીર ધૂણાવતાં (આપની) સટાની શિખામાંથી નીકળેલાં કલ્યાણરૂપ જલનાં બિંદુઓથી સ્વચ્છ થએલા અમો જનઃ તપઃ અને સત્યલોકમાં વસનારાઓને (આપે) ઘણાં પવિત્ર કરેલા છે. ૪૫.

જલમાંથી બહાર નીકળેલું આ વેદમય શરીર આપ ધૂણાવતા હતા ત્યારે, (તે) પ્રસંગથીજ જનઃ તપઃ અને સત્યલોકમાં વસનારાઓ અમે, તેની સટાની શિખામાંથી નીકળેલાં કલ્યાણરૂપ જલનાં વારંવાર આવતાં બિંદુઓથી **मृज्यमानाः** ઘસાઈ ને સ્વચ્છ થતાં, અંદરથી અને બહારથી ઘણાંજ પવિત્ર થએલા છીએ. ઘણાં પવિત્ર હોય તેમને જ્ઞાન વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છેજ. મુખથી મંત્રનો પાઠ કરતાં હાથથી ઘસવાનું વિગેરે કરવામાં આવે ત્યારે લોક ખરેખર પવિત્ર થાય છે, ત્યારે વેદમયજ શરીરથી વેદના અર્થરૂપ કુશથી, કંઠમાંથી બહાર નીકળતા પવન (ઉચ્છ્વાસ)થી, જલની મૂઠી જેટલી સુંદર આકૃતિવાળા સ્વરૂપથી (અને) તે પણ આપના ધૂણવાથી કલ્યાણરૂપ (થએલાં) જલોથી સ્વચ્છ થતાં (પવિત્ર થઈએ તેમાં) કહેવુંજ શું ? એવો અર્થ છે. (બધાને) એક પ્રકારનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે એમ જણાવવા, ત્રણ ‡પ્રકારના કહેલા છે. ૪૫.

---

* 'આવું' એટલે વરાહે રસાતલમાંથી આણી સ્થાપન કરેલું, એવો અર્થ જણાય છે.

† આપ આ કાર્ય કરો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

‡ જનઃ તપઃ અને સત્યલોકમાં વસનારાઓ, ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે.

એ પ્રમાણે ભગવાનની સ્તુતિ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં સ્તુતિ પૂર્ણ કરતાં, સ્તુતિ થોડીજ કરી એવા પોતાના દોષને દૂર કરે છે:—

स वै बत भ्रष्टमतिस्तवैषते यः कर्मणां पारमपारकर्मणः ॥
यद्योगमायागुणयोगमोहितं विश्वं समस्तं भगवन् विधेहि शम् ॥ ४६॥

અપાર કર્મોવાળા આપનાં કર્મોનો પાર જે જૂએ છે તે અરેરે! ખરેખર ભ્રષ્ટ મતિવાળો છે, કારણકે યોગમાયાના ગુણના સંબંધથી બધું વિશ્વ મોહ પામેલું છે. હે ભગવન્! આપ કલ્યાણ કરો. ૪૫

આપના ગુણોનાં વર્ણનરૂપ સ્તુતિમાં, થોડી ઝાઝી એવો વિભાગ વ્યર્થ છે, કારણકે આપના ગુણો અનંત છે. (અમારી) પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે તો (અમે) સ્તુતિ કરીજ છે, પરંતુ 'હું ભગવાનનાં બધાં ચરિત્રો કહીશ' એવા વિચારથી જે (સ્તુતિનો) પ્રારંભ કરે છે, તે ખરેખર ભ્રષ્ટમતિવાળો છે, કારણકે ભ્રષ્ટ હોય તે મર્યાદા વિનાનો છે. ભગવાનના ગુણોમાં ચિત્ત વિસ્તારતો હોવા છતાં તે ભ્રષ્ટબુદ્ધિવાળો થયો, એવા વિચારથી 'અરેરે!' શબ્દ ખેદ દર્શાવવા (યોજેલો છે). 'અપાર કર્મવાળાનાં કર્મોનો પાર જે જૂએ છે' શબ્દોથી 'હું ભગવાનના બધા એ ગુણો કહીશ' એવી તેની બુદ્ધિની ભ્રષ્ટતાજ કહેલી છે. જો કર્મોનો અંત હોય તો આ બુદ્ધિ સારી હોય (ગણાય). (ભગવાનનાં) થઈ ગએલાં (કર્મો)નો પણ અંત નથી એમ કહેવા 'અપાર કર્મવાળા' એ વિશેષણ કહેલું છે. તેમાં પણ વેદો જે સર્વ જાણનારા છે, અથવા બીજાઓ જેમણે ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરેલો છે, તેઓ ભલે (તેમ) કહે, પરંતુ જેઓ માયાથી મોહ પામેલા છે તેઓ (તેમ) કેમ કહે? અને વિશ્વમાં બધા (માયાથી) મોહ પામેલા છે. તે (અર્થ) 'કારણકે યોગમાયાના (ગુણના સંબંધથી બધું વિશ્વ મોહ પામેલું છે)' શબ્દોથી કહેલો છે. **यत्** કારણકે બધુંએ વિશ્વ યોગમાયાના સત્ત્વ વિગેરે ગુણોથી મોહ પામેલું છે, કેમકે જગત્ રચનારી તે પોતાનું કાર્ય પાર પડે તે માટે મોહ કરેછેજ. તેથી માયાથી મોહ પામેલાઓ સ્વરૂપનેજ જાણતા નથી, તો પછી ભગવાનના ગુણોને ક્યાંથી જાણવાના? તેથી આપ સર્વનું પાલન કરો, એમ 'હે ભગવન્! આપ કલ્યાણ કરો' શબ્દોથી કહેલું છે. (આ) પહેલાનું વાક્ય દયા ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. ૪૬.

તેઓની સ્તુતિ સફલ થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

इत्युपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥
सलिले स्वखुराक्रान्त उपाधत्तावितावनिम् ॥ ४७॥

તે બ્રહ્મવાદી મુનિઓથી એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરાતા રક્ષક (ભગવાને) પોતાની ખરીઓથી દબાએલા જલમાં પૃથ્વી મૂકી. ૪૭.

'इति' 'એ પ્રમાણે' શબ્દથી (સ્તુતિની) સમાપ્તિ કહી, અથવા (તે શબ્દ સ્તુતિનો) પ્રકાર જણાવનારો છે. તે મુનિઓથી એ પ્રમાણે **उपस्थीयमानः** ઉપસ્થાન (સ્તુતિ કરવાની) વિદ્યાથી સ્તુતિ કરાતા (ભગવાને), બ્રહ્મવાદીઓનું વચન ખોટું ન થાઓ એમ વિચારી પોતાની ખરીઓથી દબાએલા જલમાં પૃથ્વી **उपाधत्त** મૂકી; કારણકે આ (ભગવાન) **अविता** સર્વના રક્ષક છે. 'ખરીથી દબાએલા' વિશેષણ જલમાં મર્યાદા અને ભય સૂચવે છે. ભગવાનની ખરીઓથી દબાએલું હોવાથી તેટલું જલ દેવતારૂપ થયું, એટલે હવે પછી ભૂમિને કોઈપણ પ્રકારની ચિંતા રહી નહિ. ૪૭.

એ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરિત્ર કહી, નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:—

स इत्थं भगवानुर्वीं विष्वक्सेनः प्रजापतिः ॥
रसाया लीलयोन्नीतामप्सु न्यस्य ययौ हरिः ॥ ४८॥

રસાતલમાંથી આવી રીતે રમતમાં ઉપર આણેલી પૃથ્વીને તે સર્વ તરફ સેનાવાળા પ્રજાપતિ ભગવાને જલમાં મૂકી અને હરિ પધારી ગયા. ૪૮.

इत्थं આવી રીતે રસાતલ પાસેથી પૃથ્વીને ઉપર લાવીને જલમાં મૂકી પધારી ગયા એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. 'એકલા કેવી રીતે ઉપર લાવ્યા અને કેવી રીતે (એકલાએ) મૂકી?' એવી શંકા દૂર કરવા '**विष्वक्सेनः**' વિશેષણ (યોજેલ છે) **विष्वक्** સર્વ તરફ **સેના** છે જેમની તેવા (છે). સર્વ સ્થલે સર્વ કાર્ય કરવા માટે તે ભગવાનની મોટીજ સેના છે. (જલમાં) મૂકવાનું કારણ 'પ્રજાપતિ' શબ્દથી કહેલું છે. પધારી જવાનું કારણ 'હરિ' શબ્દથી કહેલું છે; (કારણકે) **ઈશ્વરની સંનિધિ પ્રજાની સ્વતંત્રતાને અટકાવનારી છે.** ૪૮.

પ્રકરણ સમાપ્ત થયું એમ સૂચવવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી તેનાં શ્રવણનું ફલ કહે છેઃ—

य एवमेतां हरिमेधसो हरेः कथां सुभद्रां कथनीयमायिनः ॥
शृण्वीत भक्त्या श्रवयेत वोशतीं जनार्दनोऽस्याशु हृदि प्रसीदति ॥४९॥

હરિમાં બુદ્ધિવાળો જે કોઈ એ પ્રમાણે કહેવા યોગ્ય માયાવાળા હરિની આ કલ્યાણરૂપ કમનીય કથાનું ભક્તિથી શ્રવણ કરે અથવા શ્રવણ કરાવે તેના હૃદયમાં જનાર્દન તરતજ પ્રસન્ન થાય છે. ૪૯.

જે 'આ' ઉપર કહેલી ભગવાનની સૃષ્ટિરૂપ લીલાનું શ્રવણ કરે અથવા શ્રવણ કરાવે તે બંને ઉપર પ્રસન્ન થાય છે એમ ફલ (કહેલું છે). 'દુઃખ દૂર કરવું એ ફલ કેમ કહેલું નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિમાં બુદ્ધિવાળો હરિની' શબ્દો યોજેલા છે. ભગવાનના સંબંધવાળી પોતાનીજ બુદ્ધિ સર્વ દુઃખ હરે છે. ભગવાન પણ (તેમનું) સ્મરણ કરેલ ન હોવા છતાં સ્વતંત્રરીતે (દુઃખ) હરે છે. આમ હોવાથી દુઃખ પોતાની મેળેજ દૂર થતું હોવાથી, (તેના દૂર કરનારને) ફલ કેમ કહેવાય? એવો અર્થ છે. 'સ્વર્ગ વિગેરે (ફલ) કેમ કહેલ નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી '**सुभद्राम्**' 'કલ્યાણરૂપ' વિશેષણ કહેલું છે. સ્વર્ગ વિગેરે બધાએ કરતાં પણ (ભગવાનની આ) કથાજ **सुभद्रा** ઘણી કલ્યાણરૂપ, પૂર્ણ આનંદરૂપ છે એવો અર્થ છે. 'સર્વ સ્થલે સ્વર્ગ વિગેરે ફલ તરીકે કેમ કહેવાય છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'કહેવા યોગ્ય માયાવાળા' વિશેષણ કહેલું છે. કહેવા યોગ્ય છે માયા આ (ભગવાન)ની, તેથી સર્વની વાણીમાં માયા હોવાથી તેઓ પોતાને સુખ થાય તેમ કહે છે, એવો અર્થ છે. (કથાનાં શ્રવણ અને કીર્તન કરવાની) શાસ્ત્રની આજ્ઞા હોવાથી શ્રવણ અને કીર્તનથી ધર્મ થાય તેથી, (અને) તે (ધર્મ) ઉન્નતિ અને મોક્ષ કરાવનારો હોવાનું સિદ્ધ થએલ હોવાથી, તે(વા મત)નું ખંડન કરવા (આ) શ્રવણ અને કીર્તન ભક્તિરૂપ છે એમ જણાવવા (**शृण्वीत** શ્રવણ કરે અને **श्रवयेत** શ્રવણ કરાવે એ બેની) વચ્ચે '**भक्त्या**' 'ભક્તિથી' શબ્દ યોજેલ છે. ભક્તિથી એટલે પ્રેમથી. તેથીજ તે બંને ક્રિયાઓ વૈદિક* (યોજેલી છે). '**शृणुयात्**' શ્રવણ કરે, '**श्रावयेत्**' શ્રવણ કરાવે એવો અર્થ છે. (એ) દરેક (ફલ) પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એમ જણાવવા '**वा**' 'અથવા' શબ્દ યોજેલ છે. શ્રવણ તો (કથાના) સ્વરૂપના સૌંદર્યને લીધેજ થશે એવો અર્થ છે. તે (અર્થ) '**उशतीं**' વિશેષણથી કહેલો છે. '**उशतीं**' એટલે કમનીય. (શ્રવણ કરે અથવા કરાવે) તેના હૃદયમાંજ અવિદ્યાનો નાશ કરનાર (જનાર્દન) પ્રસન્ન થાય છે. ૪૯.

'(હૃદયમાં જનાર્દન પ્રસન્ન થાય) તેથી શું થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

तस्मिन्प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ किं दुर्लभं ताभिरलं लवात्मभिः ॥
अनन्यदृष्ट्या भजतां गुहाशयः स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः पराम् ॥५०॥

સર્વ આશિષો (આપવા)ની શક્તિવાળા તે પ્રસન્ન થતાં શું દુર્લભ છે? નજીવા સ્વરૂપવાળી તેઓનું શું પ્રયોજન? હૃદયનો અભિપ્રાય જાણનાર પુરુષોત્તમ પોતે અનન્ય દૃષ્ટિથી ભજન કરનારોને પોતાની ઉત્તમ ગતિ (પ્રાપ્ત) કરાવે છે. ૫૦.

---

* शृण्वीत श्रवयेत બંને પ્રયોગ વૈદિક છે. વ્યાકરણપ્રમાણે અનુક્રમે शृणुयात् श्रावयेत् થાય. हरिमेधसः શબ્દ પણ એવોજ જણાય છે. વ્યાકરણપ્રમાણે 'हरिमेधाः' થાય.

તેમની પ્રસન્નતાજ દુર્લભ છે. (તે) પ્રસન્ન થાય ત્યારે કાંઈપણ દુર્લભ નથી. તેનું કારણ 'સર્વે આશિષો (આપવા)ની શક્તિવાળા' વિશેષણથી (કહેલું છે). આ લોકનાં ફલ, પરલોકનાં ફલ અને મોક્ષના (તે) **પ્રભુઃ** સ્વામી, નિયમન કરનારા છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે તેને બધુંએ (ફલ) પ્રાપ્ત થએલુંજ છે. 'ભગવાનના ભક્તોને પણ બધા વિષયો પ્રાપ્ત થએલ ન હોવાનું જોવામાં આવે છે. તે શા કારણથી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'નજીવા પ્રયોજનવાળી તેઓનું શું પ્રયોજન?' એમ કહેલું છે. માત્ર એક ક્ષણ સુધી સુખનો ખોટો દેખાવ કરનાર વિષયોનું શું પ્રયોજન? 'ત્યારે કોઈક સમયે ભક્તોને ઉત્પન્ન થએલી વિષયોની ઇચ્છા પૂર્ણ થયા વિનાની રહેશે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. **गुहाशयः** તેમના હૃદયનો અભિપ્રાય જાણનાર **परः** એટલે પુરુષોત્તમ પોતેજ તેમને વૈકુંઠ નામની ગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. 'ઉત્તમ (ગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે)' એટલે (તેને) પોતાના જેવો કરે છે, એવો અર્થ છે. જેમ પોતાના ભોગમાં કાંઈપણ ઉણપ નથી તેમ તેના (ભોગ)માં પણ (કાંઈપણ ઉણપ નથી), એવો ભાવ છે. પરંતુ **અનન્ય દૃષ્ટિથી ભજન કરવું જોઈએ. ભગવાન માટેજ ભગવાનની સેવા કરવી જોઈએ.** ૫૦.

'એમ છે ત્યારે જે પ્રકારે ભગવાનની કથાનું શ્રવણ ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તેવો ઉપાય કહેવો જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

को नाम लोके पुरुषार्थसारवित्पुराकथानां भगवत्कथासुधाम् ॥
आपीय कर्णाञ्जलिभिर्भवापहामहो विरज्येत विना नरेतरम् ॥ ५१ ॥

અહો! લોકમાં પુરુષાર્થોનો સાર જાણનાર, મનુષ્ય ન હોય તે સિવાયના કોનેજ પુરાણી વૃત્તાંતો પૈકી ભવનો નાશ કરનારી ભગવાનની કથારૂપ અમૃતનું કાનરૂપ પોલાણથી પાન કર્યા પછી (તેનો) અણગમો થાય? ૫૧.

આનો ઉપાય કહેવાની જરૂર નથી. કથાનું કુદરતી સૌંદર્યજ તે (ઉત્તમ ફલ) પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. **જેઓ ભગવાનની કથામાં રસવાળા છે, તેઓની (કથા શ્રવણ કરવામાં) પ્રવૃત્તિ થાય છેજ.** જેઓ આખલા છે તેઓ અનાદરને પાત્રજ છે. 'હવે (કથામાં) પ્રવૃત્તિવાળાઓ કેટલાક સમય પછી કથાનો ત્યાગ કરીને બીજા રસમાં આસક્ત થાય, તેથી તેઓને બીજો રસ ન ગમે તે માટે ઉપાય કહેવો જોઇએ' એમ કહેવામાં આવે, તેથી તેવો કોઈ નથી એમ આ શ્લોકમાં કહેછે. **'को नाम'** કયા પ્રસિદ્ધ પુરૂષનેજ (ભગવાનની કથાનો અણગમો થાય)? બ્રહ્મ સાથે જેણે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરેલ નથી તેવો કયોજ પુરૂષ લોકમાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણ્યા વિના પણ સ્વતંત્ર હોઈ, પુરૂષાર્થોનાં ઉત્તમપણાં અથવા હલકાઈના ભેદને જાણનાર પણ હોવા છતાં, **पुराकथानां** પુરાણા વૃત્તાંતો પૈકી ભગવાનની કથારૂપ અમૃતનું પાન કરીને, પ્રસંગને લીધે પણ ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરીને, તેનું મધુરપણું અને મૃત્યુ દૂર કરવાનો ગુણ જાણીને, તેમાં પણ ભગવાનની કથા કહેનારના મુખમાંથી નીકળેલી કથાનું એક અક્ષરના પણ અભિપ્રાયનો ત્યાગ કર્યા વિના સંપૂર્ણરીતે શ્રવણ કરતાં (તે શ્રવણથી) અટકે? અથવા કોણજ (કથા) ઘણી (સાંભળી) એમ માને? કારણકે આ કથા ભવનો નાશ કરનારી છે. 'લોકમાં (ભગવાનની કથાના) અણગમાવાળા પણ જોવામાં આવે છે' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'અહો!' એમ કહેલું છે. આ આશ્ચર્યકારક છે. આનું કારણશું? એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી પોતાની મેળે સૂઝી આવેલું કારણ '(મનુષ્ય ન હોય તે) સિવાયના' શબ્દથી કહેલું છે. **(ભગવાનની કથામાં જેને અણગમો થતો હોય) તે ઘણું કરીને મનુષ્યજ નથી, વાંદરો અથવા બીજો કોઈ (પશુ) છે,** એવો અર્થ છે. ૫૧.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની
સુબોધિનીનાં ત્રીજા સ્કંધના તેરમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય ચૌદમો.

वर्णिता सर्गलीलाऽत्र त्रिविधा भगवत्कृता ॥
उपोद्घातस्तु तस्या वै मतान्तरमिहोच्यते ॥ १ ॥

ભગવાને કરેલી ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિની લીલાનું અહિં વર્ણન [૧]કર્યું. વળી ઉપોદ્ઘાત[૨] (કહ્યો). તેના[૩] સંબંધવાળો બીજો મત અહિં નિશ્ચય કહેવામાં આવે[૪] છે. કા. ૧.

लौकिकी चान्यभाषा च समाधेः पोषिके तु ते ॥
ते प्रमाणमभिप्रायात् सर्वथा पूर्ववन्न हि ॥ २ ॥

લૌકિકી (ભાષા) અને બીજીભાષા (મતાંતર), તે બે તો સમાધિ(ભાષા)ને દૃઢ કરનારાં છે.[૫] તેઓ અભિપ્રાયથી પ્રમાણ છે. પહેલી[૬] (સમાધિ ભાષા)ની પેઠે સંપૂર્ણરીતે (પ્રમાણ) નથીજ. કા. ૨.

यदेव भिन्नरीत्याऽत्र रूप्यते तन्मतान्तरम् ॥
न तद्विरोधो दोषाय पदशास्त्रार्थयोः क्वचित् ॥ ३ ॥

જે અહિં જૂદા પ્રકારથી કહેવામાં આવે છે, તેજ મતાંતર છે.[૭] કયાંક પદના અને શાસ્ત્રના અર્થમાં તેનો વિરોધ (જોવાનાં આવે તે) થી દોષ થતો નથી. [૮]કા. ૩.

कामेन क्रोधलोभाभ्यां कर्ममार्गादिनाशनम् ॥
वर्ण्यते येन जीवानां मुक्तानामत्र संभवः ॥ ४ ॥

કામથી અને ક્રોધ તથા લોભથી કર્મમાર્ગ વિગેરેનો નાશ (થયાનું) વર્ણન કરવામાં આવે છે, જેથી અહિં મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે.[૯] કા. ૪.

सर्गस्थित्यन्तकथनं त्रिभिस्तेषां निरूप्यते ॥
अतः षडिरिहाध्यायैः सर्गोपोद्घात उच्यते ॥ ५ ॥

ત્રણ (અધ્યાયો)થી તેઓની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશ કહેવામાં આવે છે. તેથી અહિં છ અધ્યાયોથી સૃષ્ટિનો ઉપોદ્ઘાત કહેલો છે. કા. ૫.

---

૧. આ સ્કંધના પહેલા બાર અધ્યાયોથી સૃષ્ટિની લીલાનું વર્ણન કર્યું. (प्र)
૨. તેરમા અધ્યાયથી ઉપોદ્ઘાત કહ્યો. (प्र)
૩. 'તેના' એટલે ઉપોદ્ઘાતની લીલાના. (प्र)
૪. ચૌદમાંથી ઓગણીસમા સુધીના ૬ અધ્યાયોથી કહેવામાં આવે છે. (प्र)
૫. મતાંતરનો ઉપોદ્ઘાતમાં સમાવેશ કેમ થાય છે તે કહેલું છે. લૌકિકી ભાષા પ્રસંગને લીધે કહેલી છે. વચ્ચે થોડીક આવે પણ છે. (प्र)
૬. 'પહેલીની પેઠે' એટલે સમાધિભાષાની પેઠે વર્ણ, શબ્દ અને વાક્યના અર્થથી પ્રમાણ નથી. (प्र)
૭. "કેટલાક (આમ કહે છે) એવું કાંઈ લખેલ ન હોવાથી આ મતાંતર કેમ ગણાય ?" એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે જૂદા પ્રકારથી કહેલ હોવાથી અર્થથી તે મતાંતર હોવાનું જણાય છે. (प्र)
૮. સમાધિભાષાથી મતાંતર વિરૂદ્ધ હોય તો તે તેનું પોષણ કરનારો કેમ ગણાય ?' એવી શંકા દૂર કરવા આં કહેલ છે. બધે વિરોધ નથી હોતો, પણ કયાંક શબ્દના અર્થમાં અને કયાંક શાસ્ત્રના અર્થમાં વિરોધ જણાય છે. તેવા કયાંક જોવામાં આવતા વિરોધથી દોષ થતો નથી. તેનું તાત્પર્ય સમજવામાં આવે ત્યારે ઉપર ઉપરથી જણાતો વિરોધ નમાલો થાય છે. તેથી મતાંતર સમાધિભાષાનું પોષણ કરનારૂં છે, એવો અર્થ છે. (प्र)
૯. ચોથી તથા પાંચમી (અર્ધ) કારિકાથી આ છ અધ્યાયો (ચૌદથી ઓગણીશ)નું પ્રયોજન કહેલ છે. તેમાં પહેલા ચારથી મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ થવાનું કારણ કહેલ છે, અને પછીના ત્રણમાં તેમની સ્થિતિ કહેલી છે. (प्र) ચૌદથી સોળ સુધીના અધ્યાયોમાં મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ થવાનું કારણ (કામ ક્રોધ અને લોભ) કહેલ છે, અને પછીના ત્રણ અધ્યાયોમાં અનુક્રમે તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને નાશ કહેલા છે, એમ જણાય છે.

मतान्तरे शिवोत्कर्षो ब्राह्मणोत्कर्ष एव च ॥

भक्तस्य विष्णोश्चैवात्र लीला व्यामोहिका मता ॥ ६ ॥

મતાંતરમાં (૧) શિવનું ઉત્તમપણું અને (૨) બ્રાહ્મણોનું પણ ઉત્તમપણું (કહેલું છે). અહિં (કહેલી) (૩) ભક્તની અને (૪) વિષ્ણુની લીલા મોહ કરનારીજ મનાએલી છે.[1] કા. ૬.

अन्यथा भगवल्लीला सर्गो नैव भवेद्ध्रुवम् ॥

चतुर्दशे तु कामेन कर्मनाश इहोच्यते ॥ ७ ॥

તેમ ન થાય, તો સૃષ્ટિ ભગવાનની લીલા જરૂર ન થાય.[2] અહિં ચૌદમા (અધ્યાય)માં તો કામથી થએલ કર્મનો નાશ કહેવામાં આવે છે. કા. ૭.

आधारकथनं त्वादौ गर्भे जीवस्य संक्रमः ॥

तामसः काम एषो हि ततोऽत्र शिवसंकथा ॥ ८ ॥

આરંભમાં [3]આધાર કહેલો છે, જીવનું ગર્ભમાં આવવું (કહેલ છે). આ કામ તામસ છે, તેથી અહિં શિવની કથા કહેલી છે. કા. ૮.

क्रोधोऽपि कामसम्बन्धी प्रसादो भक्तिहेतुकः ॥

पूर्वाध्याये वराहस्य चरित्रं तु निरूपितम् ॥ ९ ॥

ક્રોધ પણ કામના સંબંધવાળો છે. પ્રસન્નતા ભક્તિ કરાવનારી છે. વરાહનું ચરિત્ર તો (આ) પહેલાના અધ્યાયમાં કહેલું છે. કા. ૯.

તે (તેરમા અધ્યાય) માં હિરણ્યાક્ષનો વધ સંક્ષેપથી કહેલો છે. ભગવાનની યુદ્ધલીલામાં આસક્ત મનવાળો વિદુર તેનું વિસ્તારથી શ્રવણ કરવા પ્રશ્ન કરે છે એમ (શુક) નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છેઃ—

निशम्य कौषारविणोपवर्णितां हरेः कथां कारणसूकरात्मनः ॥
पुनः स पप्रच्छ तमुद्यताञ्जलिर्न चातितृप्तो विदुरो धृतव्रतः ॥ १ ॥

કારણરૂપ યજ્ઞ જેમના દેહમાં હતો તેવા હરિની કૌષારવિએ વર્ણન કરેલી કથા શ્રવણ કરીને, ઘણા તૃપ્ત ન થએલા, વ્રત ધારણ કરેલ તે વિદુરે બે હાથ જોડીને તેને ફરીથી પૂછ્યું. ૧.

'કૌષારવિએ' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે પિતા (મૈત્રેયના પિતા કુષારવ)ના સંબંધને લીધે તે યુદ્ધલીલા કહેશે, અને 'હરિ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તે (કહેવામાં) શ્રમ નથી. (સૃષ્ટિનું) કારણ બનેલ જે સૂકરઃ યજ્ઞ, તે હતો આત્મનિ દેહમાં જેમના (તેવા વરાહ હતા). આથી એમ સૂચવેલું છે કે વરાહ અવતારનું સ્વરૂપ તેણે (વિદુરે) જાણેલું છે. વરાહ અવતારની કથા પહેલાં પૂછેલી. ફરી જૂદા પ્રકારથી પૂછે છે. 'બે હાથ જોડીને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ભિક્ષાની પેઠે કથા માટે પ્રાર્થના કરે છે. પ્રાર્થના કરવાનું કારણ 'ઘણા તૃપ્ત ન થએલા' વિશેષણથી કહેલું છે. 'વિદુર' શબ્દથી (તેની) દેશ તથા કાલ જાણનાર તરીકે નિપુણતા (કહેલી છે). અવશ્ય પ્રશ્ન કરવાનું કારણ 'વ્રત ધારણ કરેલ' વિશેષણથી (કહેલું છે), કારણકે તેણે ભગવાનનું વ્રત ધારણ કરેલું. ભગવાનની કથાના શ્રવણ વિના તે રહી શકતો નહતો. ૧.

---

૧. આ છ અધ્યાયો મતાંતર હોવાનું તેમાં વર્ણવેલ ઉપરના ચાર વિષયોથી જણાય છે. (प्र)

૨. જો (કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ) ત્રણ માર્ગનો નાશ ન થાય, તો ભગવાન અવતાર ન લે. જો ભગવાન મોહ) કરનારી લીલા ન કરે, તો મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ વિગેરે ન થાય. જો તેમની ઉત્પત્તિ ન થાય, તો સૃષ્ટિ કર્મથીજ ઉત્પન્ન થનારી હોય, પરંતુ ભગવાનની લીલા ન હોય. તેથી (માર્ગના નાશ અને મોહ કરનારી લીલા) બંને કહેલ હોવાથી આ ઉપોદ્ઘાત છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'આધાર' એટલે (ગર્ભનો આધાર) દિતિ. (प्र)

પહેલાં સંક્ષેપથી કહેલી, ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી ભગવાનની કથા નીચેના શ્લોકમાં (વિદુર) ફરી કહે છે:—

॥ विदुर उवाच ॥ વિદુર કહે છે:—

तेनैव तु मुनिश्रेष्ठ ! हरिणा यज्ञरूपिणा ॥
आदिदैत्यो हिरण्याक्षो हत इत्यनुशुश्रुम ॥ २ ॥

હે ઉત્તમ મુનિ! તેજ યજ્ઞસ્વરૂપવાળા હરિએ આદિદૈત્ય હિરણ્યાક્ષને હણેલો એ તો મેં શ્રવણ કર્યું. ૨.

'તેજ' એટલે વરાહેજ. 'હે મુનિશ્રેષ્ઠ'! સંબોધનથી (મૈત્રેયને તેનું) જ્ઞાન હોવાનું કારણ (કહેલું છે). 'સર્વનું દુઃખ હરનાર (હરિએ) તેને કેમ હણ્યો ?' એવો વિરોધ 'હરિ'શબ્દથી (દર્શાવેલ છે). આ વિરોધ દૂર થાય તેમાટેજ (આપે) બહુ (કથા) કહેવી જોઈએ. 'યજ્ઞસ્વરૂપવાળા' શબ્દથી (તે) દૈત્ય હોવાથી (તેને) હણવાનું આવશ્યક હતું, (એમ જણાવેલ છે). 'આદિ દૈત્ય' એ બે શબ્દોથી હણવાનું અને ન હણવાનું કારણ* (કહેલ છે). '(તે) આદિ(દૈત્ય)' હોવાથી તેને હણવાથી દૈત્યોનાં મૂલનોજ નાશ કરનારા થાય. 'હિરણ્યાક્ષ' એટલે હિરણ્યરૂપ છે બે આંખો જેની તેવો. આ (હિરણ્ય=સુવર્ણ) શબ્દથી તે નિધિરૂપ હોવાનું કહેલું છે. આ પણ (તેને) ન હણવાનું કારણ છે, અથવા આ (તેને) હણવાનું (~~કારણ છે~~), કારણકે તેણે જોએલી ભૂમિમાં સુવર્ણ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી સર્વ સુવર્ણરૂપ થઈ અમૃત [1]થતાં સૃષ્ટિજ થાય નહિ. '**अनुश्रवणम्**' 'શ્રવણ કરવું' એટલે બોલ્યા પછી શ્રવણ કરવું, કારણકે ભ્રમથી શ્રવણ કરેલ હોય ત્યારે ઉત્તર (આપવાનું) સંભવતું નથી. ૨.

હવે (હિરણ્યાક્ષ વરાહના કાર્યમાં) વિઘ્ન કરનાર તરીકે આવેલ (હોવાથી) હણ્યો, એવા મત પ્રમાણે આ વિઘ્ન કરનાર કેવી રીતે થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં પૂછે છે:—

तस्य चोद्धरतः क्षोणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया ॥
दैत्यराजस्य च ब्रह्मन् ! कस्माद्धेतोरभून्मृधः ॥ ३ ॥

હે બ્રહ્મન્! પોતાની દાઢના ટેરવાંથી રમતમાં ભૂમિને ઉપર લઈ આવતા તેમને અને દૈત્યોના રાજાને શા કારણથી યુદ્ધ થયું ?–૩.

બે સંબંધવાળાઓનો સંબંધ દૃઢ દર્શાવવા, તેમની છઠ્ઠી વિભક્તિ (યોજેલ્યો છે). એક કાર્ય પૂર્ણ કરનાર રમત કરતા હતા, અને બીજો દૈત્યોનો રાજા હોવાથી, (તેને) સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત થએલા હતા. તેથી કુદરતથી કજીઆનું કારણ ન હોવાથી, (તેમને) શા કારણથી યુદ્ધ થયું ? એવો પ્રશ્ન છે. ૩.

(વિદુરને) ભગવાનની કથામાં આસક્તિવાળો જોઈને, (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકમાં તેનું અભિનંદન કરે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

साधु वीर ! त्वया पृष्टमवतारकथां हरेः ॥
यत्त्वं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविनाशिनीम् ॥ ४ ॥

હે વીર ! તેં સારો પ્રશ્ન કર્યો, કારણકે મર્ત્યોના મૃત્યુના બંધનનો નાશ કરનારી હરિના અવતારની કથા તેં પૂછી. ૪.

---

* 'આદિ' શબ્દથી ન હણવાનું, અને 'દૈત્ય' શબ્દથી હણવાનું કારણ કહેલ છે, એવો અર્થ જણાય છે. અનુક્રમ ઇચ્છેલો નથી.

૧. 'હિરણ્ય અમૃત છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે સુવર્ણ અમૃત છે. (प्र) અમૃતથી મૃત્યુ ટળતાં જન્મમરણરૂપ સૃષ્ટિ (સંસાર) સંભવતો નથી.

'હે વીર !' એ સંબોધન તેવી (ભગવાનની) લીલામાં મનની આસક્તિ દર્શાવનારૂં છે. હરકોઈ પ્રકારથી પણ (તેમાં) મનને આસક્ત કરવાથી (મનુષ્ય) કૃતાર્થ થાય છે, તેથી તેં સારો પ્રશ્ન કર્યો છે. ઉપર કહેલાં[1] કર્મને સારૂં કહેલું છે, અથવા પ્રશ્નને સારો કહેલો છે. સર્વ પ્રકારેજ તે (તેટલું) વાક્ય જૂદું છે. સારાપણું સિદ્ધ કરે છે કે, **यत्** કારણકે તેં હરિના અવતારની કથા પૂછી, કેમકે સારા પુરુષો બીજાનું દુઃખ દૂર કરનારા હોય છે. પ્રશ્ન સારો હોવો એટલે તેનો વિષય સારો હોવો. કથારૂપ વિષય સારો હોવાનું 'મૃત્યુના બંધનનો નાશ કરનારી' વિશેષણથી સિદ્ધ કરે છે, કારણ કે (કથા) મૃત્યુના બંધનનો નાશ કરે છે. ૪.

(કથા) મૃત્યુના બંધનનો નાશ કરનારી હોવાનું નીચેના શ્લોકથી સિદ્ધ કરે છે:—

यथोत्तानपदो पुत्रो मुनिना गीतयाऽर्भकः ॥
मृत्योः कृत्वैव मूर्ध्न्यङ्घ्रिमारुरोह हरेः पदम् ॥ ५ ॥

મુનિએ ગાન કરેલી જે (હરિની કથા) થી ઉત્તાનપદનો બાલક પુત્ર મૃત્યુના મસ્તક ઉપરજ પગ મૂકીને હરિના પદને પહોંચ્યો હતો. ૫.

જે **मुनिना** નારદ (મુનિ)એ ગાન કરેલી કથાથી-(પોતાને) સુખ થાય તે માટે સાંભળેલી હોવા છતાં-ઉત્તાનપાદનો પુત્ર ધ્રુવ મૃત્યુના મસ્તક ઉપર પગ **कृत्वा** મૂકીને હરિના પદને પહોંચ્યો હતો, કારણકે તે 'ધ્રુવ' શરીરનો ત્યાગ કર્યા વિનાજ ધ્રુવપદને પામ્યો હતો. 'વીર' પોતાનાં વીર્યથી [2]કથામાં આસક્ત ચિત્તવાળો થાય છે. તપ તો પહેલાં કરેલુંજ હતું, [3]તેથી તે મૃત્યુનો નાશ કરનારું ન હતું. કથા પ્રયત્નરૂપ હોવાથી ભગવાનની કૃપા[4]એ પણ (કથાથી) જૂદા રહીને (ફલ) પ્રાપ્ત કરાવેલ ન હતું. તેથી નારદે (ધ્રુવને) ઉપદેશ કરેલો બધોએ માર્ગ કથારૂપ થએલો. જોકે (ધ્રુવની) માતાએ ભજન (કરવા)નો ઉપદેશ કરેલો, (તો પણ) તેનો મુનિએજ નિશ્ચય કરાવેલો. ભજન અને (ભગવાનની) કથાથી શું પ્રાપ્ત થયું અને શું પ્રાપ્ત ન થયું તેવો વિચાર કરવામાં આવે, ત્યારે તપ વિગેરે નમાલાં હોવાથી. કથામાં આસક્તિજ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારી હતી. તે આસક્તિ પણ (પોતાના) સ્વરૂપમાં આવતી હોવાથી,[5] એકલી કથાજ (ફલ પ્રાપ્ત) કરાવનારી હતી.

उत्तानः ઉંચો કરેલો **पादः** પગ હતો જેનો તે (ઉત્તાનપાદ). તેણે પણ પહેલાં ઉંચા પગ રાખી તપ કરેલું એમ (એ વ્યુત્પત્તિથી) જણાય છે. તેવાનું પણ નરકમાંથી રક્ષણ કરનાર (ધ્રુવ) થયો, એમ કથા પોતાને તથા બીજાને પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાનું કહેલ છે. (તે) 'બાલક' હોવાથી કાલ વિગેરે (ફલ) પ્રાપ્ત કરાવનારાં ન હતાં. વિમાન આવ્યું ત્યારે 'આ દેહનો ત્યાગ કરશે' એવી બુદ્ધિથી મૃત્યુ પણ આવ્યું. ત્યારે કથાથી ભરપૂર દેહ ભગવાનના ચરણારવિંદની છાયાથી શાંત હોઈ

---

૧. હિરણ્યાક્ષના વધરૂપ. (प्र)

૨. 'પોતાનાં કાર્ય માટે ધ્રુવે (નારદ પાસેથી) ભગવાનની કથા સાંભળી, તેથી તેની એવી (ઉત્તમ) સ્થિતિ કેમ થઈ? કથાથી બીજાની પણ એવી સ્થિતિ કેમ થાય?' એવી શંકા થાય તેથી ગયા શ્લોકમાં સંબોધન કરેલ તે વિચારી, કથામાં આસક્તિરૂપ (એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની) સ્વરૂપની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાવનારૂં સાધન કહે છે. (प्र)

૩. 'ધ્રુવે તપ કરેલ હોવાથી તેનાથીજ એવી સ્થિતિ થઈ હશે', એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે. તપ તો પહેલાંજ કરેલું, નહિ તો તેનો આવા વંશમાં જન્મજ ન થાય. આ (જન્મમાં કરેલું) તપ પણ પહેલાનાં તપ પેઠે ભોગને યોગ્ય શરીરજ પ્રાપ્ત કરાવે, પરંતુ (ધ્રુવપદ) સુધીની ઉત્તમ સ્થિતિ ન કરાવે. (प्र)

૪. 'ભગવાનની કૃપાથી એવી ઉત્તમ સ્થિતિ થઈ હશે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'કથા' ત્રીજી વિભક્તિમાં યોજેલી હોવાથી, તેની ક્રિયાથી થયાનું જણાવેલ છે. (प्र)

૫. કથામાં આસક્તિથી એવી સ્થિતિ થઈ ન હતી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (प्र)

તજવા યોગ્ય ન હોવાથી, મૃત્યુએ ઉપાડેલા દેહવાળા (ધ્રુવને) 'મૃત્યુ વિમાન સુધી જશે નહિ' એવી શંકા થવાથી, તે મૃત્યુના મસ્તક ઉપર પગ મૂકીને તેજ દેહથી વિમાન ઉપર અને પછી ધ્રુવલોક સુધી ચઢ્યો. તેથી કથામાં આસક્તિ ઘણું ફલ આપનારી છે. તે વિદુરને (પ્રાપ્ત) થએલી હોવાથી (મૈત્રેયે તેનું) અભિનંદન (કરેલું છે). ૫.

જે કલ્પમાં વરાહ અને હિરણ્યાક્ષના યુદ્ધની કથા ઘણી સુંદર હતી, તે કહેવાનો પ્રારંભ નીચેના શ્લોકથી જૂદા આરંભથી કરે છે:—

अथात्रापीतिहासोऽयं श्रुतो मे वर्णितः पुरा ॥
ब्रह्मणा देवदेवेन देवानामनुपृच्छताम् ॥ ६ ॥

હવે આ વિષયમાં પણ દેવોના પૂછવાથી દેવોના દેવ બ્રહ્માએ પહેલાં જે કહેલો તે આ (નીચેનો) ઇતિહાસ મેં સાંભળેલો છે. ૬.

આ વિષયમાં પણ આ (નીચેનો) ઇતિહાસ–ઇતિહાસ હોવાથી વ્યાસ અથવા પરાશર પાસેથી સાંભળેલો છે. **વેદનો સાર કાઢેલ (તે) સમાધિભાષા, (અને) ઇતિહાસનો સાર કાઢેલ તે મતાંતર,** એવો ભેદ છે. 'ઇતિહાસ' એટલે પહેલાં થએલી ગર્વ કરાવનારી, હાસ્ય કરાવનારી અથવા જેમાં આશ્ચર્ય રહેલું હોય તેવી કથા. 'આ*' એટલે મારી બુદ્ધિમાં આવેલી. પૂછનાર દેવો માટે પહેલાં બ્રહ્માએ કહેલી, એમ (તે) પહેલાં થઈ ગએલ હોવાનું દૃઢ કરેલ છે. બ્રહ્માએ બાલકની ક્રિયા વર્ણવેલી હોવાથી (તે) હાસ્ય કરાવનારી છે, દેવોને કારણ જણાવનારી તરીકે (તે) ગર્વ કરાવનારી છે, અને સૃષ્ટિની લીલા મુક્ત જીવોના સંબંધમાં થએલી હોવાથી, તેમાં આશ્ચર્ય રહેલું છે. ગર્ભમાં રહેલા જય અને વિજય દેવોનો પ્રશ્ન કરાવનારા હોવાથી,† તેનું કારણ કહેવા માટે આ અધ્યાય છે. પ્રકરણનો પણ (આ) ઉપોદ્ઘાત હોવાથી બ્રહ્માએ ન કહેલો વિષય પણ (અહિં) કહેશે, અથવા (બ્રહ્માએ) કહેલો વિષય તેમાંથી જૂદો પાડી (તે) કારણ હોવાનું જણાય તે માટે જૂદા પ્રકારે[1] કહેશે. 'દેવોના દેવ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે બ્રહ્મા) દેવોના ઇષ્ટ દેવ હોવાથી કથા સત્ય છે. '(દેવોના) પૂછવાથી' શબ્દથી એમ જણાય છે કે તે સમયે પણ ભગવાનની કથામાંજ તેઓએ પણ પ્રશ્ન કરેલો. ૬.

કારણ બનેલ કથાનો નીચેના શ્લોકથી આરંભ કરે છે:—

दितिर्दाक्षायणी क्षत्तर्मारीचं कश्यपं पतिम् ॥
अपत्यकामा चकमे सन्ध्यायां हृच्छयार्दिता ॥ ७ ॥

હે સંયમી! કામથી પીડાએલી દક્ષની પુત્રી દિતિએ સંતાન (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છાવાળી થઈ મરીચિના પુત્ર, (પોતાના) પતિ કશ્યપની સંધ્યા સમયે કામના કરી. ૭.

(દિતિ) દક્ષની પુત્રી હોવાથી પુરુષ(ના જેવા) સ્વભાવવાળી ઉદ્ધત હતી. (તેનો પિતા) પ્રાચેતસ દક્ષ પણ ગર્વ વિગેરે દોષવાળો, ઘણા પતિવાળી (સ્ત્રી)નો પુત્ર હતો. તેમ (તેવાની પુત્રી) ન હોત, તો તે તેવી ઉદ્ધતાઈ ન કરત. કામલીલા કહેવાની હોવાથી (વિદુરને) દોષ ન થાય તે માટે 'હે સંયમી' એવું ઇંદ્રિયો પર જય મેળવનાર તરીકે સંબોધન (કરેલું છે). 'મરીચિના પુત્ર' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે 'મનમાંથી મરીચિ (ઉત્પન્ન) થયો' એ વાકય પ્રમાણે મન સંકલ્પ ઉત્પન્ન કરનારૂં હોવાથી અને સંકલ્પ કામ ઉત્પન્ન કરનારો હોવાથી, કશ્યપ કામનો અવતાર હતો. તેવો ન હોત, તો

---

* 'આ' એટલે દેખાય છે તે. ઇતિહાસ નજરે દેખાય તેવો ન હોવાથી બુદ્ધિમાં આવેલો, એવો અર્થ થાયછે, એમ જણાય છે.

† 'તેનું' એટલે જય અને વિજય (મુક્ત જીવો હતા તે) ગર્ભમાં આવ્યા તેનું.

૧. 'બ્રહ્માએ કહેલો, સાંભળેલો' એ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે આ બીજો પક્ષ કહેલ છે. (પ્ર)

(તેને) તેવી રીતે ખળભળાટ ન થાત, તેમજ તેની (કામમાં) પ્રવૃત્તિ ન થાત. 'કશ્યપ' શબ્દથી આને બ્રહ્માનો શાપ થએલ હોવાનું (જણાવેલ છે). જેમ બીજા કલ્પમાં 'મરીચિના છ પુત્રો હતા*' (૧૦-૮૩-૪૭) તેમ આ કલ્પમાં (આ) મરીચિનો પુત્ર હોવાથી ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય કરેલ હોવાના અભિમાનવાળાએ આણે પણ (બ્રહ્માની) હાંસી કરેલ હોવાનું સંભવે છે. ત્યારે પૌત્રી સાથે વિવાહ કરેલ હોવાથી બ્રહ્માએ આને પણ શાપ આપેલો એમ જણાય છે. એવા પ્રસંગને લીધે, અને નામની વ્યુત્પત્તિ[1] પ્રમાણે અને (દિતિનો) પતિ હોવાથી, (આની કામમાં પ્રવૃત્તિ) બહુ અયોગ્ય ન હતી. ઘણી સ્ત્રીઓવાળો હોવાથી તેવા વ્રતવાળાની[2] આની પ્રવૃત્તિ 'જેમ અગ્નિહોત્ર વિગેરે ધર્મ છે, તેમ આ પણ ધર્મ છે' એવા વિચારથી રમણ (કરવા)ની ઇચ્છાથી થએલી, પરંતુ તે (શાસ્ત્રમાં) મના કરેલ હોવાથી અને (તેનાથી) સંતાનમાં દોષ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી, (તેને) ક્રોધ ઉત્પન્ન થએલો. 'સંતાન (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છાવાળી' હોવાથી વૈરાગ્ય[3] વિગેરેથી (દિતિને) વરજી શકાય તેમ ન હતું. 'સંધ્યા સમયે' શબ્દથી શાસ્ત્રમાં મના કરેલ કામ પ્રકટ થવાનું કારણ કહેલું છે. 'हृच्छयः' કામ હૃદયમાં રહેલોજ તે સમયે પ્રકટ થયો, તેનાથી પીડાએલી એટલે ઘવાએલ મર્મસ્થાનવાળી થઈ. ૭.

કર્મમાં પ્રવૃત્ત થએલા કશ્યપનો નાશ કરવા તેણે પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इष्ट्वाऽग्निजिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां पतिम् ॥
निम्लोचत्यर्क आसीनमग्न्यगारे समाहितम् ॥ ८ ॥

યજુષોના પતિ, અગ્નિ જેમની જીભ છે તેવા પુરુષને દૂધથી હોમ કરીને સૂર્ય અસ્ત થતો હતો ત્યારે અગ્નિશાળામાં ધ્યાન ધરતા બેઠેલા (કશ્યપને દિતિએ કહ્યું). ૯.

અગ્નિજ જીભ છે જેમની, તેવા (પુરુષને હોમ કરી....) જ્યારે શાંત થએલ જ્વાલાવાળો અગ્નિ પ્રજ્વાલતો પ્રકાશે ત્યારે તે દેવોનું મુખ છે, જ્યારે પ્રકાશરહિત શ્યામ જ્વાલા નીકળે ત્યારે તે અગ્નિ ભગવાનની જીભ છે. દૂધથી નિત્ય હોમ થાય છે, અને 'ઉત્પત્તિમાં વીર્યનું સિંચન કરે છે' એમ તે ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી છે. અગ્નિહોત્ર અન્નરૂપ અને યજ્ઞરૂપ હોવાથી 'પુરુષને હોમ કરીને' એમ કહેલું છે. 'યજુર્વેદથી અગ્નિહોત્ર (કરવો)' એવું વાકય હોવાથી 'યજુષોના પતિ' એમ કહેલું છે. '(સૂર્ય) અસ્ત થાય ત્યારે હોમ કરવો' અને 'સંધ્યાસમયે હોમ કરવો' એ મતનો 'સૂર્ય અસ્ત થતો હતો ત્યારે' શબ્દોથી આદર કરેલો છે. 'બેઠેલ' શબ્દથી હોમનો સમય ન હતો એમ કહેલ છે. તેમ ન હોત (હોમનો સમય હોત), તો (અગ્નિ પ્રજ્વલતો) થાત (હોત). (કશ્યપ) અગ્નિશાળામાંજ બેઠેલા હતા. 'ધ્યાન ધરતા' વિશેષણથી એમ જણાય છે કે તે સાવધાન અંતઃકરણવાળા થઈ ઇષ્ટ ભગવાનનું ધ્યાન ધરતા હતા. ૮.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો) થી દિતિ (સંબંધની) યોગ્યતા જણાવતાં સંબંધમાટે પ્રાર્થના (કરે છે).

कामपीडा प्रतीकारो यशसाऽनुग्रहस्तथा ॥
वैषम्यस्य च निर्द्धारो द्वाभ्यामन्ते तु याचनम् ॥ १० ॥

(૧) કામની પીડા (૨) (તેનો) ઉપાય (૩) અને યશથી કૃપા (૪-૫) બે (શ્લોકો) થી પક્ષપાતનો નિર્ણય અને (૬) છેવટે પ્રાર્થના. (કરે છે.) કા. ૧૦

---

* બ્રહ્મા અને તેમની પુત્રી સરસ્વતીના પ્રસંગમાં આ છ પુત્રોએ બ્રહ્માની હાંસી કરવાથી તેમને શાપ થએલો અને આસુરી યોનિ પ્રાપ્ત થએલી.

૧. कश्यं મદ્યનું पिबति પાન કરે તે 'કશ્યપ' એવી વ્યુત્પત્તિ. (प्र)

૨. 'કોઈ (સ્ત્રી) ને જવા ન દેવી' એવા વ્રતવાળો. (प्र)

૩. 'વૈરાગ્ય' એટલે વૈરાગ્યનો ઉપદેશ. (प्र)

આરંભમાં સર્વેનું કારણ બનેલ કામની પીડા નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

॥ दितिरुवाच ॥ દિતિ કહે છે:—

एष मां त्वत्कृते विद्वन्! काम आत्तशरासनः ॥
दुनोति दीनां विक्रम्य रम्भामिव मतङ्गजः ॥ ९ ॥

હે વિદ્વાન! જેમ મોટો હાથી કેળને પીડે તેમ ધનુષ્ય ધારણ કરેલો આ કામ તમારા લીધે મારા ઉપર હુમલો કરી મને ગરીબડીને પીડે છે.

દેવતારૂપ કામ પ્રત્યક્ષ થએલ હોવાથી 'આ' એમ દેખાડે છે. 'કામશાસ્ત્ર પ્રમાણે કામ પુરુષનેજ પીડે છે, પરંતુ સ્ત્રી તેની સેનારૂપ હોવાથી તેને પીડતો નથી. વળી (કામ) પુરુષનોજ પુરુષાર્થ છે, તેમ ન હોય તો પુરુષ સ્ત્રીને અધીન હોય, તેથી તને (સ્ત્રીને) કેમ પીડે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તમારા લીધે' શબ્દ યોજેલ છે. તમારા લીધે મને પીડે છે, તમને પીડા કરવાની શક્તિવાળો ન હોવાથી તમને પીડા થાય તે માટે મને પીડે છે, એવો અર્થ છે. તેથી કામે પ્રેરણા કરેલી હું તમને અડચણ કરૂં છું એવો ભાવ છે. 'હે વિદ્વાન!' સંબોધનથી (એમ જણાવેલું છે) કે કામથી (સ્ત્રી) દુઃખી થાય છે એ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી આ (વિષય)માં કાંઈ કહેવાપણું નથી. 'ધનુષ્ય ધારણ કરેલ' વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે તમે (તેને) રોકશો નહિ તો (તે) મને જીવથી મારશે. (કામનો) સાક્ષાત્કાર (દિતિ સ્ત્રી હોઈ) તેની સેનારૂપ છે એમ સૂચવનારો છે. તેથીજ 'ભ્રમરનો ભંગ થાય છે' 'રસવાળી દૃષ્ટિઓ પણ બહાર નીકળે છે' એમ (સ્ત્રીને કામનું) બાણ (કહેલ છે). **दुनोति** એટલે પીડે છે. 'ગરીબડી' વિશેષણથી આ (કશ્યપ) ને દયા ઉત્પન્ન કરવા માટે તે (કામ)નું નિર્દયપણું સૂચવેલું છે. 'હુમલો કરી' શબ્દથી તે (કામ)નો ઘણો આગ્રહ (જણાવેલ છે). 'જેમ મોટો હાથી કેળને પીડે' દૃષ્ટાંતથી (કામની સ્થિતિનો) નાશ કરવાની પ્રવૃત્તિ કહેલી છે. ૯

તેથી હું અનાદર કરવા યોગ્ય નથી, પણ (મારા ઉપર) કૃપા કરવી યોગ્ય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तद्भवान्दह्यमानायां सपत्नीनां समृद्धिभिः ॥
प्रजावतीनां भद्रं ते मय्यायुङ्क्तामनुग्रहम् ॥ १० ॥

તેથી સંતતિવાળી શોકયોની સમૃદ્ધિઓથી બળ્યા કરતી મારા ઉપર આપ કૃપા કરો. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. ૧૦.

લોકમાં સર્વત્ર કામ વિગેરે છ દરેકને પીડા કરનારા છે. મને તો બધાએ ભેગા મળીને પીડા કરે છે એમ જણાવવા કામની પીડા કહીને, 'સંતતિવાળી શોકયોની સમૃદ્ધિઓથી બળ્યા કરતી મારા ઉપર કૃપા કરો' એમ ઇર્ષ્યા (હોવાનું) કહે છે. (**आयुंक्ताम्** એ) આજ્ઞાર્થનું આત્મનેપદનું (રૂપ છે.) શોકયજ બાળનારી છે, તે પણ ઘણીઓ, તેમાં પણ મારા કરતાં તેઓની (અધિક) સમૃદ્ધિઓ, (અને) તેમાં પણ (તેઓ) સંતતિવાળી. તેથી (એ) ચાર દોષને લીધે ઇર્ષ્યાથી બળત્રા થાય છે. તે દૂર કરવા (આપે) કૃપા કરવી જોઈએ. સમૃદ્ધિ અને સંતતિ આપવાથી, અથવા તેથી પણ અધિક આપવાથી બળત્રા મટી જશે અને સુખ થશે, એવો ભાવ છે. 'પહેલાં પોતે (કશ્યપને) અડચણ કરતી હોવાનું કહેલું હોવાથી[1], (કામની) પ્રવૃત્તિ કરે તોપણ કદાચ અડચણ કરે, તે કરતાં પ્રવૃત્તિ નજ કરવી યોગ્ય છે' એવી શંકા 'તમારૂં કલ્યાણ થાઓ' શબ્દોથી દૂર કરે છે. ૧૦.

---

૧. કામ 'પોતાને' (દિતિને) પીડે છે એમ કહેલ હોવાથી (प्र) આ યોગ્ય લાગતું ન હોવાથી બીજી રીતે અર્થ કરેલ છે.

આપની કૃપાથી માત્ર દોષ જશે એટલુંજ નહિ, પરંતુ લાભ થશે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

भर्तर्याप्तोरुमानानां लोकानाविशते यशः ॥
पतिर्भवद्विधो यासां प्रजया ननु जायते ॥ ११ ॥

જે (સ્ત્રી) ઓમાં આપના જેવો પતિ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, (અને) જેમને પતિની સમીપ ઘણું માન મળેલ છે તેઓનો યશ લોકોમાં પ્રસરે છે. ૧૧

('भर्तरि' શબ્દમાં) સમીપપણાંના અર્થમાં સાતમી વિભક્તિ (યોજેલી છે). પતિની સમીપ જે (સ્ત્રી) ઓને ઘણું માન મળેલ છે, તેઓનો યશ લોકોમાં પ્રસરે છે. ગર્ભનું આધાન વિગેરે સંસ્કારોમાં પતિ સાથે સ્ત્રીઓનું એક આસન ઉપર સન્માન કરવામાં આવતું હોવાથી તે કહેલ છે. અથવા પતિએ કરેલું સન્માન (કહેલું છે). તેઓનો યશ લોકોમાં પ્રસરે છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી સિદ્ધ કરે છે. જે સ્ત્રીઓનો આપના જેવો પતિ प्रजया પુત્રરૂપથી નિશ્ચય (તે સ્ત્રીઓમાં)–'તે (સ્ત્રી) જાયા છે કારણ કે આમાં (પતિ) ફરી જન્મે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે–જન્મે છે. ૧૧.

એ પ્રમાણે ગુણ અને દોષ કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી નીતિનું પણ નિરૂપણ કરે છેઃ—

पुरा पिता नो भगवान् दक्षो दुहितृवत्सलः ॥
कं वृणीत वरं वत्सा इत्यपृच्छत नः पृथक् ॥ १२ ॥

પહેલાં પુત્રીઓ ઉપર પ્રેમ રાખનાર અમારા સર્વશક્તિમાન પિતા દક્ષે અમને જૂદું જૂદું પૂછેલું કેઃ—'હે પુત્રીઓ! કોને વર પસંદ કરો છો?'

વિવાહ પહેલાં नः અમારા પિતા દક્ષે (પૂછેલ). (તે) 'भगवान्' સર્વશક્તિમાન છે. (આ શબ્દથી) ચંદ્રની પેઠે તમને પણ કરશે (શાપ આપશે) એવો (કશ્યપને) ભય ઉત્પન્ન કરે છે. અથવા 'दक्ष' (ચતુર) હોવાથી તો મલિન વિદ્યાનો પ્રયોગ કરે. 'પુત્રીઓ ઉપર પ્રેમ રાખનાર' હોવાથી (મારા ઉપરના) સ્નેહને લીધે તે ઉદાસીન નહિ રહે. તેથી જ તેણે જૂદું જૂદું પૂછેલું કેઃ–'હે પુત્રીઓ! કોને (વર) પસંદ કરો છો?' એ બીજીના વિચારની જરૂર ન રહે તે માટે 'જૂદું જૂદું' પૂછેલું. नः અમને પૂછેલું. (नः શબ્દની) વિભક્તિ જૂદી હોવાથી ફરી કહેવાનો દોષ નથી. આથી (કશ્યપની કામમાં) પ્રવૃત્તિ થવાનું એવું કારણ કહેલું છે કે જો તે (દિતિના) વિચાર પ્રમાણે આચરણ ન કરે તો ઘણું દુઃખ થશે. ૧૨.

હમણાં અમારામાં પક્ષપાત નથી. તમારામાં તો પક્ષપાત છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स विदित्वाऽऽत्मजानां नो भावं संतानभावनः ॥
त्रयोदशाददात्तासां यास्ते शीलमनुव्रताः ॥ १३ ॥

સંતાનનો વિચાર રાખનાર તેમણે અમો પુત્રીઓનો વિચાર જાણીને તેમાંની તેર (તમને) આપી, કે જે તમારા સ્વભાવને અનુસરી વર્તન કરીએ છીએ. ૧૩.

અમો પુત્રીઓનો વિચાર જાણીને તેમનામાંથી नः અમો તેર તમને આપી; જે એકસરખા સ્વભાવવાળી હોઈ તમારા સ્વભાવને અનુસરી વર્તન કરીએ છીએ. તેમાં પણ દક્ષ संतानभावनः એટલે પુત્રીઓના સંતાનનો વિચાર કરતો હતો. (પુત્રીઓને) સંતતિ ન થાય, તો (તેમનું) દાનજ વ્યર્થ થાય. ૧૩.

એ પ્રમાણે (કામમાં) પ્રવૃત્તિ ન કરવામાં નીતિનો વિરોધ થાય છે એમ સિદ્ધ કરી, નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છેઃ—

अथ मे कुरु कल्याण कामं कञ्जविलोचन ! ॥
आर्तोपसर्पणं भूमन्नमोघं हि महीयसि ॥ १४ ॥

હે કલ્યાણરૂપ! કમલલોચન! હવે મારો કામ (પૂર્ણ) કરો, કારણકે હે મહાપુરુષ! મોટા (પુરુષ)ને કરેલી દુ:ખીની પ્રાર્થના નિષ્ફલ થતી નથી. ૧૪.

કજીઓ વિગેરેના ભયથી (કામમાં) પ્રવૃત્તિ ન કરવી, પરંતુ રસથીજ કરવી એમ જણાવવા ('अथ' હવે શબ્દથી) જૂદો આરંભ (કરેલ છે). તમને કામ ન હોય, તોપણ મારો કામ (પૂર્ણ) કરો, મારી કામના પૂરો, એવો અર્થ છે. 'કમલલોચન' સંબોધનથી (કશ્યપ) ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી રૂપવાળો હોવાનું (કહેલ છે). 'દુ:ખીની પ્રાર્થના' શબ્દથી દીનતા કહેલી છે. **महीयसि** મોટા પુરુષને કરેલી દુ:ખની પ્રાર્થના સફલજ થાય છે, એવો અર્થ છે. તે કાર્ય ભગવદ્રૂપ છે એમ જણાવવા સર્વત્ર છ (શ્લોકો)થી કહેલું છે. ૧૪.

धर्माद्दक्षात्ततो भीतो लोकानां निन्दनादपि ॥
कालकर्ममहादेवादप्रवृत्तस्त्वसान्त्वयत् ॥ ११ ॥

પછી ધર્મથી દક્ષથી અને વળી લોકની નિંદાથી, (તેમજ) કાલ કર્મ અને મહાદેવથી ભય પામેલા (કશ્યપે કામમાં) પ્રવૃત્તિ ન કરતાં, તેને દિલાસો આપવા માંડ્યો. કા. ૧૧.

દિલાસો આપવામાં ન આવે તો ભગવાન પણ કોપે એવા વિચારથી (કશ્યપે) તેને દિલાસો આપવા માંડ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

इति तां वीर! मारीचः कृपणां बहुभाषिणीम् ॥
प्रत्याहानुनयन् वाचा प्रवृद्धानङ्गकश्मलाम् ॥ १५ ॥

હે વીર! એ પ્રમાણે બહુ બોલતી, ગરીબડી, જેની કામરૂપ ગ્લાનિ ઘણી વધી હતી તેને વાણીથી દિલાસો આપતાં મારીચે (નીચે પ્રમાણે) ઉત્તર આપ્યો. ૧૫.

દિલાસાના વચનોમાં (વિદુરને) ભ્રમ ન થાય તે માટે 'હે વીર!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). 'મારીચ'નો અર્થ ઉપર પ્રમાણે. 'ગરીબડી' વિશેષણથી દયા (અને) 'બહુ બોલતી'થી ભય (જણાવેલ છે.) 'વાણીથી' (દિલાસો આપ્યો), પ્રવૃત્તિ કરીને નહિ. તેમ ન કરે (પ્રવૃત્તિ કરે), તો રસનો આભાસ થાય. વળી ઘણો વધેલો કામજ ગ્લાનિ હતી જેની, તેવી (તે હતી). ગ્લાનિવાળીનો ભોગ થતો નથી, તેથી (તેની) ગ્લાનિ દૂર કરવા દિલાસો (આપવા માંડ્યો). ૧૫.

કામ અભિમાનથી અથવા કાર્ય (પૂર્ણ થવા)થી બંધ પડે. તે પૈકી કાર્ય હમણાં (સંધ્યાસમયે) કરવું યોગ્ય ન હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ સામાન્ય વાકયો (શ્લોકો)થી (દિતિમાં મારીચ) અભિમાન ઉત્પન્ન કરે છે:—

॥ कश्यप उवाच ॥ કશ્યપ કહે છે:—

एष तेऽहं विधास्यामि प्रियं भीरु! यदिच्छसि ॥
तस्याः कामं न कः कुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकी यतः ॥ १६ ॥

હે ભીરુ! આ હું તું તારૂં જે પ્રિય ઇચ્છે છે તે કરીશ. જેનાથી ત્રણ પ્રકારના પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે તેની કામના કોણ (પૂર્ણ) ન કરે? ૧૬.

प्रार्थितस्य परिज्ञानं हेतूक्त्या तस्य साधनम् ॥
स्त्रियाश्चतुर्भिः स्तोत्रं च प्रार्थना च निरूप्यते ॥ १२ ॥

(૧૬) માગેલાંનું જ્ઞાન (અને તે આપવાનું) કારણ કહીને (તે) પ્રાપ્ત કરાવવાનું. (૧૭–૨૦) ચારથી સ્ત્રીની સ્તુતિ અને (૨૧) પ્રાર્થના કહેવામાં આવે છે. કા. ૧૨.

संसारदुःखतरणे हेतुः स्त्री स्वयमेव च ॥
अरातितरणे दुर्गमनन्तोपकृतिर्गृहम् ॥ १३ ॥

(૧૭) સંસારનાં દુઃખ તરવામાં સ્ત્રી સાધન છે. (૧૮) અને સ્ત્રી પોતેજ છે. (૧૯) શત્રુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવામાં (તે) દુર્ગ છે (૨૦) અનંત ઉપકાર કરનારૂં (તે) ઘર છે. કા. ૧૩.

एवमुत्कर्षकथने साभिमाना भवेदिति ॥
पश्चात्संप्रार्थनं युक्तं स्वकीर्तेर्हेतुतापि च ॥ १४ ॥

એ પ્રકારે સરસાઈ કહેવાથી તે અભિમાનવાળી થાય તેથી (કહેલ છે). પછી પ્રાર્થના (કરવી) યોગ્ય છે અને પોતાની કીર્તિ પણ (તેમાં) કારણરૂપ છે. કા. ૧૪.

આ હું તારો કામ અવશ્ય (પૂર્ણ) કરીશ. 'હે ભીરુ!' એ સંબોધન 'ઉત્તમ સ્ત્રીઓ ભીરુ કહેવાય છે' એ કોશ પ્રમાણે તેની સરસાઈ જણાવવા (કરેલું છે). 'તું જે ઇચ્છે છે' એટલે પુત્રો ભોગ અને સંપત્તિ. આ અવશ્ય કરવાનું છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'સંવત્સર ખરેખર પ્રજાપતિ છે' 'સંવત્સર તેર માસનો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કશ્યપનો આનંદ તેર પ્રકારે ઉતરેલો. તેમાં આ મલમાસ-રૂપ હતી. સ્તુતિ તો (સ્ત્રીની) સામાન્યરીતે કરેલી છે. ઉત્તરાર્ધનો એવો અર્થ છે કે કોઈપણ પોતાના આનંદનો અનુભવ ન કરે એમ ન બને. વળી જે સ્ત્રી છે, તેથી ત્રણ પ્રકારના પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે એકત્ર થએલા ત્રણ (પુરુષાર્થો) સ્ત્રીવાળાનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) યજ્ઞરૂપ ધર્મ તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨) 'જેની સાથે સ્ત્રી છે, તેનાથીજ સુવર્ણ ભેગું થાય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે અર્થ પુરુષાર્થ પણ તેનેજ અધીન હોય છે. તેમ ન હોય (સ્ત્રી સાથે ન હોય), તો (અર્થ) દુઃખ કરનારો થાય. (૩) કામરૂપ સમુદ્રની તો તે નાવજ છે. ૧૬.

એ પ્રમાણે તેણે માગેલું અવશ્ય કરવાનું છે એમ કહીને, સર્વ દુઃખો દૂર કરનારી તરીકે તેની નીચેના શ્લોકમાં સ્તુતિ કરે છેઃ—

सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान् ॥
व्यसनार्णवमत्येति जलयानैर्यथार्णवम् ॥ १७ ॥

જેમ નૌકાઓથી સમુદ્ર તરે તેમ સ્ત્રીવાળો (પુરુષ) સર્વ આશ્રમોવાળાને (અન્ન) આપી, પોતાના આશ્રમવડે દુઃખના સમુદ્રને તરી જાય છે. ૧૭.

બીજા આશ્રમવાળાઓને અન્ન આપનાર ગૃહસ્થજ છે. સ્ત્રી વગરનાને અગ્નિ ન હોવાથી, અગ્નિની તેણે અવગણના કરેલી હોવાથી, (તેનું) અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી. તેથી જેમ વહન કરનારી નૌકાઓથી સમુદ્ર તરે, કારણ કે તેમ (નૌકા) ન હોય તો માછલાં વિગેરે ગળીજ જાય; તેમ પોતાના (આશ્રમ) સિવાયના આશ્રમવાળાઓને (અન્ન) આપતાં, ગૃહસ્થાશ્રમથી 'व्यसनार्णवम्' ભૂખ તરસ વિગેરેના સમુદ્રને તરી જાય છે. ૧૭.

यामाहुरात्मनो ह्यर्धं श्रेयस्कामस्य मानिनि ॥
यस्यां स्वधुरमध्यस्य पुमांश्चरति विज्वरः ॥ १८ ॥

હે માનિનિ! જેને કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા (પુરુષ)નાં દેહનું નક્કી અર્ધ કહે છે, જેની ઉપર પોતાની ધોંસરી મૂકી, પુરુષ જ્વરરહિત થઈ ફર્યા કરે છે. ૧૮.

જે સ્ત્રીને (પોતાના) દેહનું અર્ધ કહે છે. પોતે ચિદ્રૂપ (પુરુષ જીવ)નો પોતાનો દેહ સદ્રૂપ છે. અને પત્નીનો દેહ આનંદરૂપ છે, અથવા અર્ધ ભાર વહન કરનાર હોવાથી (દેહનું અર્ધ કહે છે.).

'કહે છે' શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલું છે). 'ઉપસ્થ પ્રજાપતિ અમૃત આનંદ છે' એવી શ્રુતિ[1] હોવાથી 'हि' 'નક્કી' શબ્દથી યોગ્યતા કહેલીજ છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે પત્નીવાળાનેજ કર્મ (કરવા)-નો અધિકાર હોવાથી 'કલ્યાણની ઇચ્છાવાળાના' એમ (કહેલું છે). 'હે માનિનિ!' એ સંબોધન આવાં વચન[2] (તું) ન કહે એમ જણાવવા (કરેલું છે).

એ પ્રમાણે સ્ત્રી સુખ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એમ સિદ્ધ કરી, ઉત્તરાર્ધથી તે દુઃખ દૂર કરનારી હોવાનું કહે છે. 'પોતાની ધોંસરી' (શબ્દથી એમ કહેલું છે કે) પોતે ધોંસરીવાળો બળદ હોઈ સંસારરૂપ ધોંસરી સદા વહે છે. તેમાં જો પત્ની અનુકૂલ હોય, તો તે બધોએ ભાર લઈ લે. લોકમાં પ્રસિદ્ધ આ સિદ્ધ કરવાનું નથી. 'ફર્યાં કરે છે' એટલે જેમ (પોતાને) સુખ થાય તેમ ભમ્યા કરે છે, (ધોંસરીથી) છૂટે છે એવો અર્થ છે. 'જ્વરરહિત' એટલે ચિંતારૂપ જ્વરરહિત (થઈ ફરે છે). તેવો ન થાય, તો ધન વિગેરેના કારણથી સર્વ સ્થલે ચિંતા થયા કરે. ૧૮.

यामाश्रित्येन्द्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः ॥
वयं जयेम हेलाभिर्दस्यून्दुर्गपतिर्यथा ॥ १९ ॥

જેનો આશ્રય કરીને-જેમ દુર્ગનો પતિ ચોરોને જીતે તેમ-બીજા આશ્રમવાળાઓએ જીતી ન શકાય તેવા ઇંદ્રિયરૂપ શત્રુઓને અમે અવગણનાથી જીતીએ છીએ. ૧૯.

જે પત્નીનો આશ્રય કરીને, અમે પત્નીવાળાઓ અન્યાયથી મારતા ઇંદ્રિયરૂપ શત્રુઓને અવગણનાથીજ જીતીએ છીએ. તે શત્રુઓ બીજા આશ્રમવાળાઓથી જીતી શકાય તેવા નથી. તેથી બીજા આશ્રમવાળાઓ જીતી ન શકે તેમને પત્નીવાળોજ જીતે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે પત્નીવાળાને ઇંદ્રિયો પીડા કરતી નથી. શત્રુ હોય ત્યારે (તેનો) જય કરવાનો હોય. પત્નીવાળો તેમની દરકાર કરતો ન હોવાથી, તેઓ શત્રુ થતી નથી. શાસ્ત્ર પ્રમાણે (ઇંદ્રિયો) શત્રુ હોવા છતાં, બહાર સંબંધથીજ પોતાના આનંદનો અનુભવ થતો હોવાથી हेलाभिः અવગણનાથીજ ઇંદ્રિયોનો જય (પ્રાપ્ત) થાય છે. દુઃખ કરનારાઓ દુઃખ ન કરે, અથવા (તેમને) દુઃખ કરવાની શક્તિ વિનાના કરવામાં આવે, તેજ તેમના ઉપરનો વિજય છે. આ વિષયમાં (ઇંદ્રિયો) માત્ર પીડા કરનારી ન રહે તે જય છે એમ કહેવા, 'જેમ દુર્ગનો પતિ ચોરોને (જીતે)' એ દૃષ્ટાંત કહેલું છે; કારણકે ચોરોને જીતવામાં આવે તેમાં કાંઈ પુરુષાર્થ નથી, પરંતુ તેઓ જેમ હેરાન ન કરે તેવી રીતે દુર્ગનો આશ્રય કરવો જોઈએ, પણ તેઓ (આપણી) સમાન ન હોવાથી, અને જય કોઈ સમયે જ થતો હોવાથી,* તેઓને હણવા તે જય નથી.

વળી એક દિવસમાં પણ પત્ની જે ઉપકાર કરે છે તેનો સામો બદલો (આપી શકાતો) નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि !॥
अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः ॥ २० ॥

તેવી તને, હે ગૃહેશ્વરિ! આખા આયુષ્યથી પણ સામો બદલો આપવા અમે તથા બીજા જેઓ, ગુણની ઇચ્છા રાખનારા છે તેઓ શક્તિમાન નથી. ૨૦.

તેવી ઉપર જણાવેલા †ઉપકાર કરનારીને તને સામો બદલો આપવા અમે શક્તિમાન નથી, કારણ કે અલંકારો, દેહનું પોષણ એવો જે ઉપકાર (અમારે) કરવાનો, તે પણ (અમારા) સ્વાર્થ

---

૧. પત્ની આનંદરૂપ હોવાનું પ્રમાણ આથી કહેલ છે. આ શ્રુતિમાં આનંદની ઉપાસના કરવાનું કહેલ હોવાથી, અને સ્ત્રી આનંદ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી તે તેવી છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. ઉપર (દિતિએ) દીનતાનાં વચન કહ્યાં તેવાં. (प्र)

* શત્રુ ઉપર વિજય એકવાર અથવા કોઈકવાર થાય. ચોરો તો વારંવાર દુઃખ દેવા આવ્યા કરે તેવા છે. તેથી તેમને હણવા તે જય નથી, કારણકે બીજા ચોરો આવવાના, એવો ભાવ જણાય છે.

† શ્લોક ૧૮, ૧૯ માં. ૧૮ થી ૨૦ શ્લોક સુધીનું એક વાક્ય છે.

માટેજ થાય છે. 'હે ગૃહેશ્વરિ!' સંબોધનથી (એમ જણાવેલ છે કે) દરરોજ તેના ઘરમાં સર્વ ભોગો ભોગવનાર શું ઉપકાર કરવાનો? 'તે (સ્ત્રી) અમુક સમય સુધીજ ભોગવાય છે, તેથી ત્યાર પછી (તેનું) પાલન વિગેરે કરવાથી સામો બદલો થશે' એવો વિચાર કરી, 'આખા આયુષ્યથી પણ' શબ્દોથી તે ખોટો ઠરાવે છે, કારણ કે તે (સ્ત્રી) પણ તેટલા સમય સુધી ઉપકાર (કર્યા) કરે છે. બીજાઓ જે લાંબા સમય સુધી જીવનારા દેવો છે તેઓ પણ (આખા આયુષ્યથી પણ સામો બદલો આપવા શક્તિમાન નથી). 'ગુણની ઇચ્છા રાખનારા' વિશેષણનો એવો અર્થ છે કે પુત્રને જન્મ આપવો વિગેરે તે (સ્ત્રી)ના એક ગુણનો પણ સામો બદલો આપી શકાય તેમ નથી. તેથી જેમને તેના ગુણોની આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં (ફલ) પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે જરુર હોય, તેમનાથી સામો બદલો આપી શકાય તેમ નથી. ૨૦.

એ પ્રમાણે તેની સ્તુતિ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં કાલના વિલંબ માટે પ્રાર્થના કરે છેઃ—

अथापि काममेतं ते प्रजायै करवाण्यलम् ॥
यथा मां नातिवोचन्ति मुहूर्तं परिपालय ॥ २१ ॥

હવે હું તારો આ કામ (પૂર્ણ) કરીશ. પ્રજામાટે સંપૂર્ણ કરીશ. જેમ મારી નિંદા ન કરે તેમ થોડો સમય થોભ. ૨૧.

(તેં) માગેલું તો તારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાનું છેજ, ખાસ કરીને પ્રજામાટે अलं હું તે સંપૂર્ણ કરીશ. હવે સંધ્યા પૂરી થાય ત્યાંસુધી થોડો સમય થોભ. તે(મ કરવા)નું કારણ 'જેમ મારી નિંદા ન કરે' શબ્દોથી કહેલું છે. (મારી) અવગણના કરીને જેમ નિંદા કરીને (મારી) વાત ન કરે (તેમ થોડો સમય થોભ). 'આપણી જાતના બધા સર્વ જાણનારા છે, તેઓજ ધર્મશાસ્ત્રો રચનારા છે, તેમનાથી કાંઈ અજાણ્યું રહેતું નથી; એવા વિચારથી તે (તેમ) કહેલ હોવાનું સંભવે છે. ૨૧.

એ પ્રમાણે તે(સ્ત્રી)ની પ્રાર્થના કરીને, નીચેના શ્લોકમાં તે સમયનો સ્વરૂપથી દોષ કહે છેઃ—

एषा घोरतमा वेला घोराणां घोरदर्शना ॥
चरन्ति यस्यां भूतानि भूतेशानुचराणि ह ॥ २२ ॥

ઘોર (પ્રાણીઓ)ના સંબંધવાળો, ઘોર દેખાવવાળો આ ઘણો ઘોર સમય છે, જેમાં મહાદેવના સેવક ભૂતો, અહો! ફર્યા કરે છે. ૨૨.

આ સમય ઘણો ઘોર, જેમાં સર્વ ભોગ નિંદિત છે તેવો છે, કારણ કે જે ઘોર હોય તેમાં ભોગ ન થાય. સર્વ દેશમાં અને કાલમાં રહેલ હોવાથી તે (દેશ અને કાલ)ના દોષ અવશ્ય ફીટાડવા જોઈએ. બધાએ કાલમાં સંધ્યા રજસ્વલા* છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. તેથીજ તેને અટકાવ આવે છે, અને તેની અટકાવરૂપ રતાશ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. વળી કામ વિગેરે ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી તે ભય ઉત્પન્ન કરનારી પણ છે. તેથી (તે) 'ઘણી ઘોર' છે. વળી ભૂતો વિગેરે ઘોર (પ્રાણીઓ) ના સંબંધવાળી છે અને સર્વ સ્થલે અંધકાર પ્રસરાવતી હોવાથી તે ઘોર દેખાવવાળી છે. ઉત્તરાર્ધથી (તે) ઘોર દેખાવવાળી હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. વળી તે ભૂતોનો મંત્રો વિગેરેથી નાશ કરી શકાય તેવાં નથી એમ 'મહાદેવના સેવક' શબ્દથી કહે છે. તે ભૂતો મહાદેવના સેવકો છે. 'ह' 'અહો' શબ્દ આશ્ચર્ય (દર્શાવે છે). આવી પ્રાર્થના આ સમયે કેમ કરી? એમ તેને (દિતિને) ભય ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૨.

વળી, આ સમયનો અધિષ્ઠાતા દેવ મહાદેવ છે. તે કામનો નાશ કરનાર છે. જો તેમના શત્રુ (કામ)નો તેમના સમય (સંધ્યા)માં આદર કરવામાં આવે, તો તે મારી નાખે, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી તેને ભય ઉત્પન્ન કરતાં મહાદેવની સ્તુતિ કરે છેઃ—

* 'રજસ્વલા' એટલે (સ્ત્રી પેઠે) અટકાવવાળી.

एतस्यां साध्वि! सन्ध्यायां भगवान् भूतभावनः ॥
परीतो भूतपर्षद्भिर्वृषेणाटति भूतराट् ॥ २३ ॥

હે ભલી સ્ત્રી! આ સંધ્યા સમયે પ્રાણીઓનું પાલન કરનાર ભગવાન ભૂતરાજ (પોતાના) ભૂત સભાપતિઓથી વીંટાઈ આખલા ઉપર બેસી ફરે છે. ૨૩.

परिभ्रमो दर्शनं च संबंधाभाव एव च ॥
मारणे हेतुत्रितयं दोषाभावाय चापरे ॥ १५ ॥

(૨૩) (શંકરનું) ભમવું (૨૪) (તેમની) દૃષ્ટિ અને (૨૫) તેમને* કોઈની સાથે) સંબંધ ન હોવો એ ત્રણ મારવાના કારણો અને બીજાથી (શંકરમાં) દોષ ન હોવાનું (કહેલ છે). ૧૫

તે પૈકી આરંભમાં બીજા સ્થલે જવાનું ન કહે તે માટે તેમનું ભમવાનું કહે છે. (તે) 'આ સંધ્યા-સમયે' (ભમે છે). (દિતિ) શાસ્ત્રમાં મના કરેલ કામને દૂર કરે તે માટે 'હે ભલી સ્ત્રી!' એવું સંબોધન કરેલું છે. (શંકર) ભગવાન હોવાથી તેમનું ભમવાનું અટકાવાય તેવું નથી. તે ભમવાનું ઉપકાર કરનારૂં છે એમ '**भूतभावनः**' શબ્દથી કહેછે. ભૂતોનું **भावयति** પાલન કરે તેવા (તે છે). જો સંધ્યા સમયે (કોઈની) ઉત્પત્તિ થાય, તો તેનો અને લોકનો નાશ થાય. તેથી સર્વ સ્થલે સત્પુરૂષોના માર્ગમાં રહેનારાઓ તે (સમયે) ભોગ ન કરે તે માટે ભૂત સભાપતિઓથી વીંટાઈ—(કારણકે) તેમના **पर्षदः** સભાપતિઓ ભૂતરૂપજ છે—તેઓની સાથે આખલા ઉપર બેસી ભૂતોના રાજા (શંકર) પોતે ફરેછે. ભૂતોનો તે (સંધ્યા) જ સમય છે. તેથી પોતાના સેવકોનું રક્ષણ કરવા ભૂતરાજ ફરેછે. જો કોઈ અન્યાય કરે, તો સભાપતિઓ દ્વારા તેને શિક્ષા કરેછે. ધર્મ કરનાર પણ જો સંધ્યા સમયે અધર્મ કરે, તો તેને હણશે એમ સૂચવવા 'આખલા ઉપર બેસી ફરેછે' એમ કહેલું છે. '**वृषः**' (આખલો) એટલે ધર્મ. જે તેના ઉપરજ બેસેછે તે કેમ બીજા તેવા (અધર્મ કરનાર) નું રક્ષણ કરે? અથવા ધર્મ સાક્ષી રહે તે માટે (તેના ઉપર બેસી ફરે છે). ૨૩.

એ પ્રમાણે બીજા સ્થલે ન જવા માટે તેમનું (શંકરનું) ભમવાનું કહીને, 'હમણાં અહિં તે સ્વભાવથી જ રહેલા 'જૂએછે' એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः ॥
भस्मावगुण्ठामलरुक्मदेहो देवस्त्रिभिः पश्यति देवरस्ते ॥ २४ ॥

શ્મશાનમાં વંટોળીઆથી ઉડેલી ધૂળથી ભૂખરી થએલી, વીંખાએલી પ્રકાશતી જટાઓના સમૂહવાળા, ભસ્મથી ધોવાવાથી સ્વચ્છ સુવર્ણના દેહવાળા દેવ તારા દેવર ત્રણ (નેત્રો) થી જૂએછે. ૨૪.

આ દેવ: મહાદેવ ત્રણે નેત્રોથી† જૂએછે. ગાર્હસ્પત્યાં વિગેરે તેમનાં નેત્રોજ છે. વળી તે 'દેવ' હોઈ ઇંદ્રિયોથી ન દેખાય તે પણ જૂએ. 'દેવર' શબ્દથી (દિતિને) લજ્જા ઉત્પન્ન કરે છે. એક (પુરૂષ)ના જમાઈઓમાં ભાઈઓનો સંબંધ હોવાથી (શંકર) દિતિના દીઅર થાય.[1] પતિ પણ '**देवरः**' 'દેવર' કહેવાય છે.[2] ભગવાન[3] અગ્નિરૂપ હોવાથી 'ત્રીજો અગ્નિ તારો પતિ છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે (શંકર દિતિના

* અગ્નિશાળામાં કામમાં પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય ન હોવાથી, બીજા સ્થલે તે માટે જવું એમ ન કહે તે માટે, એવો અર્થ જણાય છે.

† ગાર્હસ્પત્ય, આહવનીય, અને દક્ષિણ એવા ત્રણ (યજ્ઞના) અગ્નિઓ છે તે. અગ્નિશાળામાં અગ્નિ હોવાથી શંકર પ્રત્યક્ષ જૂએ છે.

૧ મહાદેવ દિતિના દીઅર કેવી રીતે થાય તે કહે છે. આ શ્રીધરનો મત છે. (प्र)

૨ સતી સ્વાયંભુવ (દક્ષ) ની પુત્રી હતાં, અને દિતિ પ્રાચેતસ દક્ષની પુત્રી હતી. તેથી મહાદેવ અને કશ્યપ એક પુરૂષના જમાઈ ન ગણાય, તેથી આ જૂદો મત કહે છે. જેમ ભીમ વિગેરે દ્રૌપદીના 'દેવર' કહેવાતા તે પ્રમાણે, પતિ પણ દેવર કહેવાય છે. (प्र)

૩ 'ભગવાન' એટલે શંકર. તેમની આઠ મૂર્તિઓ કહેલી છે, તેમાંની એક અગ્નિ પણ હોવાથી આ ઘટે છે. (प्र)

દેવર છે). વળી દૈત્યોને देवं સુખ राति આપે તે 'દેવર' હોવાથી[1] દેવર તારે પૂજન કરવા યોગ્ય છે. તેનો અપરાધ સંપૂર્ણરીતે અનર્થ કરનારો છે. સ્વભાવથી જ મરેલાના સ્થાનમાં ક્રીડા કરવામાં આસક્તિવાળા હોવાથી, તે હણશે એમાં કોઈ શંકા નથી એવા અભિપ્રાયથી કહેછે, કે શ્મશાનમાં જે चक्रानिलः વંટોળીઓ થાય, તેનાથી ઉડેલી જે ધૂળ, તેનાથી धूम्रा ભૂખરા રંગની થએલી વીંખાએલી અને પ્રકાશતી જે જટાઓ, તેઓનો સમૂહ છે જેમનો, તેવા (તે છે). પ્રલય કરનારા હોવાથી આમની જટાઓ પ્રલય કરનારી હોવાથી, ધૂળથી ભૂખરી થએલી ન હોય તો વીંખાએલી (અને) પ્રકાશતી* (જટાઓ) પ્રલયજ કરે. વળી બીજી ભસ્મ પ્રલયના મેઘોનો† સ્પર્શ ન કરે. વંટોળીઆ સિવાયનો (વાયુ) સર્વ સ્થળે ભસ્મનો સંબંધ ન કરાવે. તેથી તેવી સ્થિતિ‡ યોગ્યજ છે. વળી (શંકર) भस्मावगुण्ठामलरुक्मदेहः છે. ભસ્મથી अवगुण्ठः ધોવાનું જેનું થએલ છે, તેવું સ્વચ્છ જે रुक्मम् સુવર્ણ અથવા રૂપું—તે ભસ્મથી ઘસાતાં ઉજળું થાય છે—(તેના દેહવાળા છે). તેથી તેમને ભસ્મની જરૂર હોવાથી, જો થોડોપણ (તેમનો) અપરાધ થાય, તો §મારીજ નાખે, એવો અર્થ છે.

'દેવર' શબ્દથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે જૂદા કલ્પમાં પ્રાચેતસેજ—તેને સાઠ કન્યાઓ હતી. એવા મત પ્રમાણે પણ—મહાદેવને સતી (પાર્વતી) આપેલ. [2]પહેલો મન્વંતર જેમાં સતીનો જન્મ થએલ તેમાં દિતિ વિગેરેના જન્મ થયા નહતા. અથવા देवं પતિ राति આપે તે 'દેવર' એટલે સાસરો[3]. તે પ્રમાણે મરીચિના ભાઈ હોવાથી, મહાદેવ પણ (દિતિના) 'દેવર' (સાસરા) થાય. (દિતિ) કન્યા હતી ત્યારે (તેણે) પ્રાર્થના કરેલા મહાદેવે (તેને) પતિ આપ્યો, તેથી (તે દિતિના) 'દેવર' થાય. ૨૪.

એવી રીતે ભય અને લજ્જા ઉત્પન્ન કરીને, '(શંકર સાથે) સંબંધ હોવાથી તે અપરાધ સહન કરશે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં તેમને સંબંધની દરકાર નથી, એમ કહેછેઃ—

न ह्यस्य लोके स्वजनः परो वा नात्यादृतो नोत कश्चिद्विगर्ह्यः ॥
वयं व्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महेऽजां बत भुक्तभोगाम् ॥ २५ ॥

ખરેખર! આમને લોકમાં (કોઈ) સંબંધી અથવા શત્રુ નથી, (અને) કોઈપણ ઘણો આદર કરવા યોગ્ય અથવા દ્વેષ કરવા યોગ્ય નથી. જેમના ચરણથી દૂર કરાએલી, જેનો ભોગ થએલો છે તેવી સમૃદ્ધિને આપણે વ્રતોવડે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ.....૨૫.

'ખરેખર!' એટલે આ વિષય યોગ્ય છે, (કે) જે ઉત્પન્ન થાય છે અથવા હરકોઈ સાથે સંબંધમાં આવેછે, તેને સંબંધીની જરૂર હોય છે. મહાદેવ બ્રહ્મ હોવાથી, (તેમનામાં) તે બંને ન હોવાથી, તેમને સંબંધીની જરૂર નથી, એવો અર્થ છે. તેથીજ લોકમાં તેમને (કોઈ) સંબંધી નથી. स्वः પોતે અને તે जनः પુરૂષ, (તે સંબંધી), એટલે પોતાનો, નથી એવો અર્થ છે. परः એટલે શત્રુ. આ બે દેહના ધર્મ છે. 'ઘણો આદર કરવા યોગ્ય' એટલે ઘણો સ્નેહ જેના ઉપર હોય તેવો. विगर्हितः એટલે નિંદેલો, દ્વેષ જેના ઉપર હોય તેવો. આ બંને અંતઃકરણના ધર્મ છે. સ્નેહવાળાનો જ આદર થાય, સ્નેહ વિનાના ઉપરજ દ્વેષ થાય.

---

૧ પૃષ્ઠ ૧૫૪ નોટ ૩ માં જણાવેલ અર્થ પણ પ્રસિદ્ધ અર્થથી વિરૂદ્ધ હોવાથી, આ જૂદો મત કહે છે. આ 'દેવર' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણેજ અહિં અર્થ કરવાનો છે, પ્રસિદ્ધ થએલ અર્થ લેવાનો નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

* વીંખાએલ અને પ્રકાશતો પદાર્થ (અગ્નિ) બાળે તેમ તેવી જટાઓ પ્રલય કરે, એવો અર્થ જણાય છે.

† શંકરની જટાઓને પ્રલયના મેઘો કહેલ છે, કારણ કે તે પણ એ મેઘો પેઠે પ્રલય કરનારી છે.

‡ 'તેવી સ્થિતિ' એટલે શ્મશાનમાં વંટીળીઓ થાય ત્યાં રહેવાની સ્થિતિ, એવો અર્થ જણાય છે.

§ શંકરને ભસ્મની જરૂર, અને અપરાધ કરનારને હણવાથી, તેના દેહને બાળતાં ભસ્મ પ્રાપ્ત થાય, તેથી મારીજ નાખે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨ શ્રીધરનો મત પહેલાં કહ્યો, તે સિદ્ધ કરવાની આ બીજી યુક્તિ કહી. (प्र)

૩ નોટ ૨ માં જણાવેલ યુક્તિ પણ બરાબર ન હોવાથી, આ જૂદી રીતે વ્યુત્પત્તિ કરી. (प्र)

'તેમને વિષયોની જરૂર હોવાથી, જે કોઈ વિષયો આપે અથવા જે (વિષયોને) દૂર કરે તે તેવો (આદર અથવા દ્વેષ રાખવા યોગ્ય) થાય' એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. તેમને વિષયોનો ભોગ સહજ (કુદરતથી પ્રાપ્ત થએલો) છે, પરંતુ તેમણે (તેનો) ત્યાગ કરેલો છે. છતાં પણ તે अजा વિષયરૂપ પ્રકૃતિ (સમૃદ્ધિ) તેમનીજ છે. મહારાજાની વિભૂતિ પેઠે તેમણે આપેલીજ બીજાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ આપણે ઈશ્વરના (તેમની સાથેના) સંબંધની દરકાર રાખ્યા વિના व्रतैः ઉત્તમ નિયમો જાળવીને, અથવા પાશુપત વિગેરે (વ્રતો) કરીને તેમણે આપેલી સમૃદ્ધિની ઇચ્છા રાખીએ છીએ; કારણ કે (તેમની) સેવા કરવામાં આવે ત્યારે તે પ્રસાદ તરીકે તે (સમૃદ્ધિ) આપેછે; કેમકે તે (શંકર) ભોગ કરે તે માટે સમીપ આવી (તેમના) ચરણોમાં પડે છે, ત્યારે તે પોતાને ઇષ્ટ નથી એમ વિચારી, ભોગને ઇચ્છવાયોગ્ય ન માનનાર[1] તે (શંકર) (તેની) અવગણના કરી, ચરણથી તેને દૂર કરી (પોતાનું) પૂજન કરનારોને આપેછે. 'જેનો ભોગ થએલો છે તેવી' વિશેષણથી એમ જણાવેલ છે કે તેને પણ (તેના) જોએલા દોષને લીધે (શંકરે) તજેલી છે. તેથીજ તેમની (શંકરની) સર્વને દરકાર છે, તેમને કોઈની પણ દરકાર નથી. બધાએ (તેમના) સેવક હોવાથી (તે કોઈનો) અનાદર પણ (કરતા) નથી. ૨૫.

'ત્યારે એવી રીતે નિંદેલા સ્વરૂપે (શંકર) કેમ રહેછે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેછે:—

यस्यानवद्याचरितं मनीषिणो गृह्णन्त्यविद्यापटलं बिभित्सवः ॥
निरस्तसाम्यातिशयोऽपि यत्स्वयं पिशाचचर्यामचरद्गतिः सताम् ॥ २६ ॥

અવિદ્યાના આવરણને ઉલ્લંઘવા ઇચ્છનારા બુદ્ધિમાનો જેમના દોષરહિત આચરણને ગ્રહણ કરેછે, જે પોતે જેમની સમાન અથવા જેમનાથી અધિક કોઈ નથી તેવા હોવા છતાં, સત્પુરુષોની ગતિ હોઈ પિશાચની પેઠે આચરણ કરેછે....૨૬.

જે મહાદેવના સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્માના ચિંતનરૂપ આચરણ मनीषिणः મોક્ષનો ઉપાય શોધનાર બુદ્ધિમાનો અને તેથીજ 'अविद्यापटलं बिभित्सवः' અવિદ્યાનું ઉલ્લંઘન કરવાની પ્રવૃત્તિ કરનારાઓ ગ્રહણ કરેછે; કારણ કે કોઈપણ મનુષ્ય મહાદેવની પેઠે જ્યાંસુધી ન રહે ત્યાંસુધી (તેને) જ્ઞાન થતું નથી. તેથીજ ભગવાન મહાદેવ અનર્થો સદા જેમનાથી દૂર થએલા છે તેવા હોવા છતાં, લોકોને બોધ આપવા પિશાચની પેઠે આચરણ કરેછે. મતાંતર પ્રમાણે મોટો (પુરુષ) જો હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે તો તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, સમાન સ્થિતિમાં રહે તો સંસાર (માં રહે છે અને) સરસાઈને લીધે અહંકાર રાખે, તો હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેછે. તેથી પોતે તેવા (મહાન) હોવા છતાં પણ સત્પુરુષોને બોધ આપનાર હોઈ, (તેમની) गतिः 'ગતિ' એટલે તેમને બોધ આપનારા અથવા (તેમના) ફલરૂપ છે. ઉત્તમ દેવ પિશાચ પેઠે આચરણ કરે તેજ હલકાઈ (હલકી સ્થિતિ) છે. એવી રીતે મનુષ્યોએ બળદ, મૃગ અથવા કાગડાના જેવું આચરણ કરવું એવો ઉપદેશ છે. ૨૬.

'લોકમાં નિંદાએલ મહાદેવની એ પ્રમાણે સ્તુતિ કેમ કરોછો?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેછે:—

हसन्ति यस्याचरितं सुदुर्भगाः स्वात्मन्रतस्याविदुषः समीहितम् ॥
यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः श्वभोजनं स्वात्मतयोपलालितम् ॥ २७ ॥

જેઓ વસ્ત્રો પુષ્પો આભરણો અને લેપોથી કૂતરાનાં ભોજનરૂપ (દેહ)ને પોતાના આત્મા તરીકે લાડ લડાવેછે તે દુર્ભાગ્યવાળા અજ્ઞાનીઓ જે પોતાના આત્મામાં રમણ કરનારના ઉત્તમ ચરિત્રરૂપ આચરણની નિંદા કરેછે.....૨૭.

---

૧ પોતાના સેવકો માટે પણ તે અયોગ્ય છે એમ માનનાર. (પ્ર) આવો અર્થ લેવાનું કાંઈ પ્રયોજન જણાતું નથી. સેવકો માટે ભોગ અયોગ્ય છે એમ તે માનતા હોય, તો સેવકોને તે આપે પણ નહિ.

તેમના (શંકરના) સ્થાનને પ્રાપ્ત કરવા અશક્ત (પુરુષો) हसन्ति નિંદા કરેછે, એવો અર્થ છે. સર્વ ઉપર ઉપકાર કરવાની પ્રવૃત્તિ કરનાર જે(શંકર)ના આચરણની 'सुदुर्भगाः' એટલે દુર્ભાગ્યવાળાઓ (નિંદા કરેછે); કારણકે બધાએ પોતાની સમાનને અથવા પોતે ઇચ્છેલ હોય તેવાને જોઈને સ્તુતિ કરેછે, પણ તેથી ઉલટું હોય તેની નિંદા કરેછે. તે(શંકર)નો ભેદ કહેછે કે તે પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા આત્મામાં રમણ કરનારા છે. તે (અર્થ) 'आत्मव्रतस्य' શબ્દથી કહેલો છે. બીજાઓ તો જ્ઞાન વિનાના બહિર્મુખ હોય છે. તેથીજ અજ્ઞાનીઓ છે, ભગવાનનું ચરિત્ર જાણતા નથી. ભેદનો નિર્ણયજ નિંદાનું કારણ હોવાથી, નિંદા કરનારાઓ વિષયોમાં આસક્તિવાળા છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેછે. પાઘડી વિગેરે વસ્ત્રો, माल्यानि પુષ્પો, કંકણ વિગેરે આભરણો ચંદન વિગેરે લેપો—આ ચાર પદાર્થો દેહને લાડ લડાવવાનાં સાધનો છે. વળી જેઓ આ (દેહ) ને લાડ લડાવેછે, તેઓ દેહમાં આત્મા હોવાનું અભિમાન રાખનાર (દેહને આત્મા માનનારા) છે એવો નિશ્ચય થએલ છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ દેહ કૂતરાનું ભોજન છે. તેઓ(દેહાભિમાનીઓ)નું મરણ ગામમાં જ થવાનું સંભવતું હોવાથી, ગીધ વિગેરેનો સમાવેશ કરેલો નથી. અથવા (દેહને) માત્ર લાડ લડાવવામાં આવે તો ધર્મ થાય, તેથી તે થતો નથી એમ જણાવવા 'પોતાના આત્મા તરીકે' એમ કહેલું છે. 'स्व' 'પોતાના' શબ્દથી (તેને) ભગવાન તરીકે અથવા તેના અધિષ્ઠાતા (દેવ) તરીકે લાડ લડાવતા નથી એમ જણાવેલ છે. તેમ હોય (તેવી રીતે લાડ લડાવતા હોય) તો 'ભોગોથી દેહની અંદર આત્માનું (લાલન કરવું)' એ મતનો વિરોધ થાય. ૨૭.

'મહાદેવ પિશાચ પ્રમાણે આચરણ કરે છે, તેમાં એવો અભિપ્રાય હોવાની કેમ કલ્પના કરો છો? દક્ષના શાપથી (તે) પિશાચ થયા છે એમ શામાટે કહેતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला यत्कारणं विश्वमिदं च माया ॥
आज्ञाकरी तस्य पिशाचचर्या अहो विभूम्नश्चरितं विडम्बनम् ॥ २८ ॥

જેમણે કરેલા સેતુઓનું બ્રહ્મા વિગેરે પાલન કરનારા છે, આ વિશ્વનું જે કારણ છે તે માયા જેમની આજ્ઞામાં વર્તે છે, તે (મહાદેવ) પિશાચ જેવું આચરણ (કરે છે), અહો! સત્તાધીશનું (આવું) ચરિત્ર અનુકરણરૂપ છે. ૨૮.

જો સરસાઈનું કારણ ન હોય, તો આ (આચરણ) એવું (શાપથી થએલું) હોય. બ્રહ્મા વિગેરે લોકમાં સર્વથી ઉત્તમ છે. તેઓ મહાદેવે જે મર્યાદાઓ કરેલી છે તે મોક્ષ સુધી ચાલુ રહેતી હોવાથી સેતુરૂપ છે, તેમનું પાલન કરનારા છે, (શંકરની) આજ્ઞા ઉઠાવનારા છે, એવો અર્થ છે. વળી આ વિશ્વનું જે કારણ છે, 'या' જે માયા કારણ છે જેનું (વિશ્વનું), તે માયા (તેમની) આજ્ઞામાં વર્તે છે, એવો (અર્થ છે). જો (શંકર) આજ્ઞા આપે, તો માયા મહાદેવના ભોગ માટે કરોડો બ્રહ્માંડો રચે. એવી રીતે વિશ્વનાં કારણ (માયા)ને, અને વિશ્વની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા (બ્રહ્મા વિગેરે)ને જે વશ રાખે છે, તે પિશાચ જેવું આચરણ (કરે તે) જેમ બ્રાહ્મણ આનંદમાં આવી પિશાચ વિગેરેના વેષ (ધારણ) કરે—તેમ 'विडम्बनम्' અનુકરણજ છે; કારણ કે (તે) સત્તાધીશ છે. તેમનાથી બીજો કોઈ મોટો નથી કે જેને અનુકરણ કરીને તે આનંદ કરાવે. છતાં પણ (તેમ) કરે છે એ આશ્ચર્યકારક છે. તે (અર્થ) 'અહો!' શબ્દથી કહેલ છે. ૨૮.

એવી રીતે 'મહાદેવની ભક્ત (દિતિ) ને મહાદેવનાં ગુણો કહીને હું તેમનામાં ભક્તિવાળી કરીશ' એવી (ઇચ્છાથી મહાદેવની) સ્તુતિ કરી, છતાં કામ પ્રકટ થએલો હોવાથી તે અટકી નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછેઃ—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

एवं संविदिते भर्त्रा मन्मथोन्मथितेन्द्रिया ॥
जग्राह वासो ब्रह्मर्षेर्वृषलीव गतत्रपा ॥ २९ ॥

પતિએ એ પ્રમાણે જણાવ્યું ત્યારે કામથી જેની ઇંદ્રિયો વલોવાઈ હતી તેવી તેણે લજ્જા તજી શૂદ્ર સ્ત્રી પેઠે બ્રહ્મર્ષિનું વસ્ત્ર પકડ્યું. ૨૯.

(દિતિએ) વાણીથી (માગણી) કરી, તેનું વાણીથીજ સમાધાન કર્યું, તેથી તે (વાણીનો) ત્યાગ કરી, તેણે કાયાની ચેષ્ટા કરી. વળી તેણે (કશ્યપે) કહેલો અર્થ તેણે (દિતિએ) જાણ્યો ન હતો, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણે પતિએ સારી રીતે વાદ કર્યો અથવા સંવાદ કર્યો, અથવા (પતિએ કહેલું તેને) સારી રીતે विदिते જાણવામાં આવ્યું; છતાં પણ 'मन्मथोन्मथिताशया' કામથી જેનું હૃદય વલોવાતું હતું તેવી તેણે વસ્ત્ર પકડ્યું. આવી ઉદ્ધતાઈ શૂદ્ર સ્ત્રીથી થાય, તેથી તેનું દૃષ્ટાંત (કહેલું છે.) 'બ્રહ્મર્ષિનું' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે કશ્યપે તેનામાં) ખળભળાટ કર્યો નહતો, તેમ (તેને) મારી નહતી. વસ્ત્ર પકડવાથી (પોતાને થએલ) ખળભળાટ જણાશે એવા વિચારથી વસ્ત્ર પકડ્યું. (તેને) વિવેક ધૈર્ય વિગેરે થયાં ન હતાં, એમ ઇંદ્રિયોના વલોવાવાથી (જણાય છે). એકાંત હતું અને (કશ્યપ) પતિ હતો, તેથી તેણે લજ્જા તજી (એમ) કહેલું છે. ૨૯.

તેણે એમ કર્યું. ત્યારે જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહેછે:—

स विदित्वाथ भार्यायास्तं निर्बन्धं विकर्मणि ॥
नत्वा दिष्टाय रहसि तयाऽथोपविवेश ह ॥ ३० ॥

પછી કર્મનો નાશ કરવામાં પત્નીનો તે આગ્રહ જાણીને કાલને નમન કરી, અહો! પછી તેણે તેની સાથે એકાંતમાં આસન લીધું. ૩૦.

ઠગાઈ વિગેરે કર્યાં નહિ એમ જણાવવા 'अथ' શબ્દ યોજેલ છે. (દિતિ) પત્ની હોવાથી પણ તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાની હતી. 'विकर्मणि' એટલે કર્મનો નાશ કરવામાં. કાલે તે કરેલ છે એમ જાણી, दिष्टाय કાલને નમસ્કાર કર્યા. (માર્ગ ઉપરની ગતિ સિવાયની) ગતિના અર્થવાલા ક્રિયાપદનાં કર્મની બીજી અથવા ચોથી વિભક્તિ યોજાતી હોવાથી* 'दिष्टाय' માં ચોથી વિભક્તિ યોજેલી છે. रहसि એટલે એકાંતમાં, અગ્નિહોત્રનું સ્થલ તજી, બીજા ઘરમાં. 'अथ' 'પછી' એટલે વેદમાં કહેલા પ્રકારે ગર્ભાધાન કરવાના પ્રકારથી તેની સાથે આસન લીધું. મોટા પુરૂષે કર્મનો નાશ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી એવું આશ્ચર્ય 'ह' 'અહો!' શબ્દથી (જણાવેલ છે). ૩૦.

એ પ્રમાણે ગર્ભાધાન કરીને પછી તેણે જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अथोपस्पृश्य सलिलं प्राणानायम्य वाग्यतः ॥
ध्यायञ्जजाप विरजं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ॥ ३१ ॥

પછી જલથી સ્નાન કરી, પ્રાણાયામ કરી, વાણીનો સંયમ કરી, અવિદ્યાનો નાશ કરનાર પ્રકાશક સનાતન બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરતાં (તેનો) જપ કર્યો. ૩૧.

અહિં પણ પ્રાયશ્ચિત્ત (કરે છે તેમ) દર્શાવવા અથવા કામ ન રહે વિગેરે માટે (अथ 'પછી') શબ્દથી જૂદો આરંભ કરેલો છે. सलिलमुपस्पृश्य એટલે સ્નાન કરીને, 'પ્રાણાયામથી દોષો બાળવા' એ વાક્ય પ્રમાણે દોષો ન રહે તેમાટે પ્રાણાયામ કરીને, વાણીનો સંયમ કરી એટલે તે (દિતિ)ને ધમકાવવાનું વિગેરે કર્યા વિના ધ્યાન ધર્યું. ज्योतिः સર્વનો પ્રકાશ કરનારૂં विरजं અવિદ્યાનો નાશ કરનારૂં બ્રહ્મ જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરણારવિંદ છે, તેનું ધ્યાન ધરતાં જપ કર્યો, એટલે પ્રણવનું ધ્યાન ધરતાં પ્રણવનો જપ કર્યો, એવો અર્થ છે. ૩૧.

એ પ્રમાણે ઋષિએ (કરેલ) પ્રાયશ્ચિત્ત કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેના અપરાધનું પણ યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે:—

---

* જાઓ પાણિનિ ૨-૩-૧૨.

दितिस्तु व्रीडिता तेन कर्मावद्येन भारत ॥
उपसंगम्य विप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभाषत ॥ ३२ ॥

હે ભારત! તે નિંદિત કર્મથી શરમાએલી દિતિએ તો વિપ્રર્ષિ પાસે જઈ, નીચું મુખ રાખી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૨.

'तु' 'તો' શબ્દ પહેલાની સ્થિતિ જતી રહેલી હોવાનું જણાવવા (યોજેલ છે). કર્મમાં નિંદાએલું અગ્નિહોત્રમાં નિંદિત કર્મ* કર્યું, તે નિંદિત કર્મ. તેનાથી શરમાએલી. બીજું (કર્મ) તો નિંદિત નહતું. તેથી તે પ્રસિદ્ધ અપરાધથી શરમાએલી હોઈ, (વિપ્રર્ષિ) પાસે જઈ તેણે કહ્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (વિદુરને) ભ્રમ ન થાય તે માટે 'હે ભારત!' એ સંબોધન (કરેલું છે). ભ્રમવાળી હોય તેજ (જૂદાં જૂદાં કર્મોને) સંપૂર્ણરીતે એક પ્રકારનાં માને. કશ્યપ (કામના) પૂર્ણ કરનાર હોવાથી અને ભવિષ્યનો વૃત્તાંત જાણતો હોવાથી 'વિપ્રર્ષિ' છે. (પ્રાયશ્ચિત્ત કરેછે તેથી) બીજી શંકા ન રહે તે માટે (દિતિએ) નીચું મુખ રાખેલ ૩૨.

(શાસ્ત્રમાં) મના કરેલું આચરણ (કરેલ) ન હોવાથી[1] અહિં સ્મૃતિ વિગેરેમાં કહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત (કરતી) નથી. કાલ પણ (કર્મનું) અંગ હોવાથી, સાક્ષાત્ અધર્મ કરાવનાર નહતો. જેમ કસમયે કરેલો ધર્મ ન કરેલો થાય, તેમ કસમયે ઉત્પન્ન કરેલ ગર્ભ ન કરેલ થાય. તેમાં[2] માત્ર કાલ નાશ કરનાર પણ નથી કારણકે કર્મ અને સ્વભાવ ઘણા બલવાન છે, અને દૈત્યો સ્વભાવમાં શ્રદ્ધાવાળા હોય છે. તેથી કાલના અધિષ્ઠાતા દેવ મહાદેવ કદાચ ગર્ભનો નાશ કરે. તેમાં પણ બ્રાહ્મણનો ક્રોધ હોય[3] તો તો મારી નાખેજ. તેથી બ્રાહ્મણનો ક્રોધ ન થાય તેવી પ્રાર્થના કરવા, તે (કશ્યપ) ને મહાદેવનો ભક્ત જાણી, (દિતિ) બાનું દેખાડી મહાદેવની પ્રાર્થના કરેછે[4]. વળી આ પ્રાર્થના (અમુક) કારણને લીધે થતી હોવાથી નીચેના શ્લોકમાં (તે) કારણ કહી, ઇચ્છેલા પદાર્થ તરીકે તે ન રહે તે પ્રથમ જણાવે છે.

॥ दितिरुवाच ॥ દિતિ કહેછેઃ—

मा मे गर्भमिमं ब्रह्मन्भूतानामृषभोऽवधीत् ॥
रुद्रः पतिर्हि भूतानां यस्याकरवमंहसम् ॥ ३३ ॥

હે બ્રહ્મન્! ભૂતોમાં શ્રેષ્ઠ, રૂદ્ર, મારા આ ગર્ભનો નાશ ન કરો, કારણ કે રૂદ્ર જેમનો મેં અપરાધ કરેલો છે તે ઉત્પન્ન થએલા (પ્રાણી)ઓના પતિ છે. ૩૩.

આ ઉત્પન્ન થએલા ગર્ભનો રૂદ્ર નાશ ન કરો. હે 'બ્રહ્મન્!' એ સંબોધન (કશ્યપમાં) તેનો ઉપાય કરવાની શક્તિ (હોવાનું) સૂચવે છે. 'ભૂતોમાં શ્રેષ્ઠ' શબ્દોથી નાશ કરવાના ઉપાય (નું કારણ) (કહેલું છે). ભૂતોની પ્રેરણાથી નાશ કરે, કારણકે ભૂતો ગર્ભમાં પ્રવેશ કરી, (તેનો) સ્રાવ કરે. 'તે (રૂદ્ર) પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રજાપતિ પ્રજાનો નાશ કેમ કરે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહેછે કે તે 'ભૂતોના પતિ' છે. જે (પ્રાણીઓ) ઉત્પન્ન થએલા છે તેમના સ્વામી છે, કારણ કે રૂદન કરાવે તેવા 'રૂદ્ર' છે. અથવા તે બાલક ઉત્પન્ન થયા પછી જ રડે છે, ગર્ભમાં રહેલ રડતું નથી, તેથી ગર્ભ તેમનો ન હોવાથી ગર્ભનો

---

* અગ્નિશાળામાં બ્રહ્મર્ષિનું વસ્ત્ર પકડ્યું તે; એવો અર્થ જણાય છે.

૧ 'નિંદિત કર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ તેને બદલે રૂદ્રના અપરાધથી થતું અનિષ્ટ ન થવાની પ્રાર્થના કેમ કરી?' એવી શંકા થાય, તેથી કહેછે કે અધર્મ ઉત્પન્ન કરનાર વિષયનો વિચાર કરી આ પ્રાર્થના કરે છે. (प्र)

૨ 'તેમાં' એટલે ગર્ભમાં. (प्र)

૩ 'પુરૂષ કર્મ માટે છે' એ નિયમ પ્રમાણે બ્રાહ્મણો કર્મના અંગ હોવાથી, કર્મનો નાશ કરનારી મારા ઉપર સર્વ જાણનારા તેઓ, ક્રોધ કરે તે સંભવતું હોવાથી (प्र)

૪ દુષ્ટ કર્મરૂપ અપરાધ ન રહે તે માટેજ પ્રાર્થના કરેછે. (प्र)

નાશ કરેછે. એ પ્રમાણે (રુદ્ર) ગર્ભનો નાશ કરે એ વિષયનો તર્ક કહીને, 'જેમનો મેં અપરાધ કરેલો છે' એમ (તેનું) કારણ કહે છે. જેમનો મેં અપરાધ કરેલો છે તેવા (તે છે.) ૩૩.

એ પ્રમાણે કામના કહીને, તે પ્રાપ્ત થાય તે માટે નીચેના શ્લોકમાં રુદ્રની પ્રાર્થના કરેછેઃ—

नमो रुद्राय महते देवायोग्राय मीढुषे ॥
शिवाय न्यस्तदण्डाय धृतदण्डाय मन्यवे ॥ ३४ ॥

(૧) રુદ્ર (૨) ઉદાર (૩) દેવને, (૪) ઉગ્ર (૫) કામના પૂર્ણ કરનાર (૬) કલ્યાણ રૂપને (૭) જેમણે દંડ તજેલો છે (૮) જેમણે દંડ ધારણ કરેલ છે તેવા (૯) ક્રોધરૂપને નમસ્કાર. ૩૪.

અહંકાર ત્રણ ગુણ ગુણવાળો હોવાથી તે (મહાદેવ) ત્રણ ગુણવાળા છે. તેથી નવ વિશેષણોથી તેમની પ્રાર્થના કરે છે. ઉદાર પુરૂષોને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન નમનજ છે. તે પૈકી (૧) આરંભમાં પ્રાણીઓ ઉપરની કૃપાને લીધે તેમણે રૂદન કરેલું, તેથી તે કૃપાનું અહિં અનુસંધાન કરે એમ જણાવવા 'રૂદ્રને' એમ કહેલું છે. (૨) અપરાધ ક્ષમા કરે તે માટે 'ઉદાર'ને (૩) પ્રાર્થનાને લીધે અપરાધ ક્ષમા કરે તે માટે 'દેવ'ને. આથી (આટલાથી) તામસ વિગેરે ત્રણ (ગુણો) કહ્યા. 'ઉગ્ર'થી આરંભી ત્રણ (વિશેષણો)થી તે ફરી કહે છે. (૪) બીજાની પ્રેરણાથી હણશે એવો આ મત 'ઉગ્ર' વિશેષણથી ખોટો ઠરાવે છે, કારણકે ઉગ્રની પાસે કોઈપણ બોલી શકતું નથી. (૫) ત્યારે 'પ્રાર્થના કરીશ તોપણ હણશે' એવી શંકા થાય, તેથી માત્ર ઉગ્રજ નથી, પરંતુ સર્વની કામના પૂર્ણ કરનાર પણ છે, એમ 'કામના પૂર્ણ કરનાર' વિશેષણથી કહેલ છે. '**मीढ्वान्**' એટલે શ્રેષ્ઠ પતિ, કામના પૂર્ણ કરનાર, એવો અર્થ છે. વળી (૬) તે માત્ર ફલ આપનારજ નથી, પણ ફલરૂપ પણ છે, એમ '**शिवाय**' વિશેષણથી કહે છે. (તે) કલ્યાણરૂપ છે તેથી પ્રાર્થના કરવાથી હણશે નહિ અને કલ્યાણ કરશે એમ કહેલું છે. ફરી ત્રીજા ફેરામાં 'જેમણે દંડ તજેલો છે' વિગેરે વિશેષણોથી સત્ત્વ વિગેરે ગુણો કહે છે. (૭) કારણ કે તેમણે પહેલાં દક્ષને હણી, ઘણો ઉપદ્રવ થયો ત્યારે દંડ તજી દીધેલ. આ (ગર્ભ) પણ બ્રાહ્મણનું બીજ છે. તેથી (તેને) હણે નહિ તે માટે મહાદેવે પહેલાં કરેલ આ વૃત્તાંતનું 'જેમણે દંડ તજેલો છે' વિશેષણથી સ્મરણ કરાવે છે. (૮) 'ત્યારે તેમણે પોતાની મેળેજ દંડ તજેલો હોવાથી પ્રાર્થના વ્યર્થ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમણે દંડ ધારણ કરેલ છે' વિશેષણ કહેલું છે. દુષ્ટોને હણવા દંડ ધારણ કરેલો છે જેમણે તેવા (તે છે). (૯) 'ત્યારે તું પોતાની મેળેજ પ્રાર્થના કર, મારી આગળ કહેવાથી શું લાભ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ક્રોધરૂપને' એમ કહેલું છે, કારણ કે તે બ્રાહ્મણના ક્રોધરૂપ છે. બ્રાહ્મણના ક્રોધથીજ પ્રકટ થાય છે, બીજી રીતે (પ્રકટ થતા) નથી. તેથી તમે (કશ્યપ) પ્રસન્ન થશો ત્યારેજ તે (હણતા) અટકશે, બીજી રીતે (અટકશે) નહિ, એવો અર્થ છે. ૩૪.

એ પ્રમાણે નમસ્કારથી રૂદ્રની પ્રાર્થના કરી પહેલાંનો અપરાધ દૂર કરી, પતિને પ્રસન્ન કરવા માટે જ્યાંસુધી અહંકાર રહેલો હોય ત્યાંસુધી (તેમની) પ્રસન્નતા અશક્ય હોવાથી, તે અહંકાર દૂર કરવા નીચેના શ્લોકમાં મહાદેવની જ પ્રાર્થના કરેછેઃ—

स नः प्रसीदतां भामो भगवानुर्वनुग्रहः ॥
व्याधस्याप्यनुकम्प्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः ॥ ३५ ॥

શિકારીએ પણ દયા રાખવા યોગ્ય અમો સ્ત્રીઓ ઉપર, તે ઘણી કૃપા કરનાર મારા બનેવી સ્ત્રીઓના દેવ સતીના પતિ ભગવાન પ્રસન્ન થાઓ. ૩૫.

'તે' ઉપર (જણાવેલા મહાદેવ) **नः** અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. કારણ કે **भामः** બનેવી છે. 'તે પોતેજ પ્રસન્ન થાય એટલુંજ નહિ, પણ (મારા) પતિને પણ (મારા ઉપર) પ્રસન્ન કરો' એવા વિચારથી, તેવું સામર્થ્ય (તેમનામાં) છે એમ જણાવવા 'ભગવાન' એમ કહેલું છે. 'તેં અપરાધ કરેલો છે ત્યારે શિક્ષા ન કરે તેજ ઘણું છે, કૃપા કેમ કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણી કૃપા કરનાર' વિશેષણ કહેલું છે. ઘણી કૃપા છે જેમની તેવા (તે છે). પ્રાર્થના કરવામાં આવે, ત્યારે માત્ર શિક્ષા ન કરે એટલુંજ નહિ,

પણ ફલ પણ આપેછે એવો અર્થ છે. વળી અમારા ઉપર કૃપા કરવી એજ યોગ્ય છે, કારણ કે અમો સ્રીઓ છીએ, તેથી શિકારીએ પણ દયા રાખવા યોગ્ય છીએ; કારણ કે તે પણ (અર્થ=ધન) પુરુષાર્થ માટે જ (પ્રાણીઓને) હણે છે. અર્થ કરતાં કામ મોટો (પુરુષાર્થ) છે, અને તે સ્રી હોય ત્યારે જ થાય છે. તેથી શિકારીએ પણ હણવા યોગ્ય નથી, કારણ કે સ્રીઓ હોઈ, સર્વને આનંદ આપનારી હોવા છતાં પોતે અકૃતાર્થ રહેતી હોઈ દયા રાખવા યોગ્ય છીએ. વળી તે (મહાદેવ) સ્રીઓના દેવ છે, કારણ કે સ્રીઓ ગૌરીનુંજ (તેના) પતિ સાથે પૂજન કરે છે, અથવા તે (મહાદેવ) જ ક્રીડા કરનાર હોવાથી (તેમનું પૂજન કરે છે). વળી તે સતીના પતિ હોવાથી સ્રીઓનો સ્વભાવ જાણનારા છે. તેથી (પ્રસન્ન થાઓ). ૩૫.

એ પ્રમાણે (દિતિએ) મહાદેવની સ્તુતિ કરી ત્યારે અર્ધ[1] પ્રસન્ન થએલા કશ્યપે (તેના ઉપર) ક્રોધ અને કૃપા કર્યાં એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

स्वसर्गस्याऽऽशिषं लोक्यामाशासानां प्रवेपतीम् ॥
निवृत्तसन्ध्यानियमो भार्यामाह प्रजापतिः ॥ ३६ ॥

પોતાના ગર્ભ માટે લોકમાં પ્રસિદ્ધ આશિષની કામના કરતી ધ્રૂજતી પત્નીને સંધ્યાના નિયમ જેણે પૂર્ણ કરેલ તેવા પ્રજાપતિએ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૬.

પોતાના सर्गस्य ગર્ભમાટે लोक्यां સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ આશિષની आशासानां કામના કરતી, 'શું થશે?' એવા વિચારથી प्रवेपतीम् ઘણી ધ્રૂજતી (પત્ની) ને—પત્ની હોવાથી અવશ્ય કહેવું જોઈએ તેવીને—પોતે સંધ્યાના નિયમ જેણે પૂર્ણ કરેલ છે તેવો થઈ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. (કશ્યપ) પ્રજાપતિ હોવાથી (તેનું) વચન કઠોર છે. તેવું ન હોય, તો બધીએ (સ્રીઓ) તેમ (વર્તન) કરે. દયાને લીધે અને કહેવાનું જરૂરી હોવાથી (તે વચન) યોગ્ય છે. ૩૬.

આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી (દિતિના) દોષનું ફલ કહેછે:—

॥ कश्यप उवाच ॥ કશ્યપ કહેછે:—

अप्रायत्यादात्मनस्ते दोषान्मौहूर्तिकादुत ॥
मन्निदेशातिचारेण देवानां चैव हेलनात् ॥ ३७ ॥
भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रे जाठराधमौ ॥
लोकान्सपालांस्त्रींश्चण्डि मुहुराक्रन्दयिष्यतः ॥ ३८ ॥

તારો દેહ અપવિત્ર હોવાથી, અને સમયના દોષને લીધે, વળી મારી આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનને લીધે અને વળી દેવોની અવગણનાને લીધે હે દુષ્ટ સ્રી! તારા બે દુષ્ટ, જઠરના દોષને લીધે અધમ (પુત્રો) થશે. હે ચંડિ! તેઓ લોકપાલો સાથે ત્રણ લોકોને વારંવાર રડાવશે. ૩૭. ૩૮.

કૃપા (કરવા) છતાં વિરૂદ્ધ ફલ જરૂરી છે એમ જણાવવા, કારણ તરીકે તેના ચાર દોષો કહેછે. (૧) '(તારો દેહ) અપવિત્ર હોવાથી' એમ પહેલો દોષ કહેછે. તારો आत्मनः દેહ अप्रायत्वात्

૧ કશ્યપે પોતે દિતિમાટે મહાદેવનું માહાત્મ્ય કહેલું, તેનો દિતિએ આદર કરવાથી તે પ્રસન્ન થયો. કશ્યપ પોતે ભગવાનનો ભક્ત હોવાથી, ભગવાનનો આદર (દિતિએ) દર્શાવેલ ન હોવાથી તે અપ્રસન્ન થયો. તેથી 'અર્ધ પ્રસન્ન' થએલો કહેલ છે. (प्र) કશ્યપ ભગવાનનો ભક્ત હોવાનું શ્લોક ૩૩ ના આભાસથી વિરુદ્ધ જણાય છે. મહાદેવની સ્તુતિ કરી પ્રાયશ્ચિત્ત થોડું પણ કર્યું, તેથી અર્ધ પ્રસન્ન થયો એમ કહેલ હોવાનું જણાય છે. શ્લોક ૩૩ ના આભાસ પ્રમાણે તે મહાદેવનો ભક્ત છે એમ દિતિ માનતી.

સંયમ રહિત, રજસ્વલા હોવાથી, એવો અર્થ છે. (૨) સમયનો દોષ સંધ્યારૂપ હતો. તેમાં ઉત્પન્ન થએલો દુષ્ટ હોય છે અને જીવતો નથી. 'उत' શબ્દ 'અને' અર્થવાળો છે. સૂતકની પેઠે એક દોષ બીજા દોષને દૂર કરતો નથી, પરંતુ (તેમાં) ભળેછે એવો અર્થ છે. (૩) 'મારી આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનને લીધે' એમ ત્રીજો દોષ કહેછે. મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન તેં કર્યું તેથી, આમાં પણ 'उत' 'અને' શબ્દ ઉંબરા (ઉપર) નો[1] હોવાથી (તેવો છે.) (૪) 'દેવોની અવગણનાને લીધે' એમ ચોથો દોષ કહેછે. 'દેવોની' એટલે ભૂતોના અથવા ગાર્હપત્ય વિગેરે (અગ્નિઓ)ની હેલના અવગણનાને લીધે. ૩૭.

એ પ્રમાણે ચાર દોષોને લીધે, તને બે પુત્રો થશે. કારણ કે એક એક (પુત્ર) માં બે દોષો ઉતરેલા છે, એમ આડત્રીસમા શ્લોકમાં કહે છે. તે પૈકી હિરણ્યાક્ષમાં પહેલા બે (દોષો ઉતરેલા છે), કારણ કે તે તરત મરશે અને તપ વિગેરે કરશે નહિ. પુત્રોમાં (માત પિતા) બંનેના અંશો હોવા છતાં, માતાના દોષથી જ તેઓ દુષ્ટ થવાના છે એમ જણાવવા 'હે દુષ્ટ સ્ત્રી!' એવું સંબોધન (કરેલ છે). તેથી તેઓ પણ દુષ્ટ થશે. 'માતા ચામડાની કોથળી છે. પુત્ર પિતાનો છે' એવું શાસ્ત્ર (નું વચન) હોવાથી, બીજ દુષ્ટ ન હોવા છતાં, તેઓ દુષ્ટ કેમ થશે?" એવી શંકા થાય, તેથી '**जाठराधमौ**' વિશેષણ કહેલું છે. જઠરમાં (પ્રાપ્ત) થએલા દોષને લીધે, જેમ ઉત્તમ બીજ પણ શૂદ્ર સ્ત્રીમાં પ્રવેશેલું શૂદ્રપણું પ્રાપ્ત કરે છે તેમ-(તે) બે અધમ થશે, એવો અર્થ છે. ઉત્તરાર્ધથી તેઓનો દોષ કહે છે. (૧) લોકપાલો સાથે લોકોને વારંવાર રડાવશે. રુદ્રના સમયમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી રડાવનારા થશે. 'હે ચંડિ!' એટલે ક્રોધ કરવાના સ્વભાવવાળી! આ દોષ પણ તારોજ છે. ૩૮.

એ પ્રમાણે તે બેનો એક દોષ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં બીજા ત્રણ દોષો કહે છે:—

प्राणिनां हन्यमानानां दीनानामकृतागसाम् ॥
स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपितेषु महात्मसु ॥ ३९ ॥

જ્યારે ગરીબડાં દોષરહિત પ્રાણીઓનો વધ થશે, સ્ત્રીઓનો જ્યારે નિગ્રહ થશે અને મહાત્માઓને જ્યારે ક્રોધ ઉત્પન્ન કરશે....૩૯

(૨) પ્રાણીઓ દોષવાળા હોવા છતાં, ગરીબડાંઓનો વધ (કરવો) યોગ્ય નથી. તેમાં પણ દોષ-રહિત (પ્રાણીઓનો) વધ કરશે, એવો એક દોષ (કરશે). (૩) સ્ત્રીઓનો નિગ્રહ કરશે, એ બીજો દોષ. નિગ્રહ એટલે પતિવ્રતપણાંનો ત્યાગ કરાવવો. અને (૪) 'મહાત્માઓને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરશે' એ જૂદો (દોષ કરશે). ભગવાનની સેવામાં વિઘ્ન થવાથી તેમને ક્રોધ (થશે).

એ પ્રમાણે ચાર દોષો થશે ત્યારે 'ભક્તનો દ્રોહ કરવામાં આવે ત્યારે વધ (શિક્ષા) મનાએલ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે પરમેશ્વર તે બેને હણશે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तदा विश्वेश्वरः क्रुद्धो भगवाँल्लोकभावनः ॥
हनिष्यत्यवतीर्यासौ यथाऽद्रीन् शतपर्वधृक् ॥ ४० ॥

ત્યારે જેમ વજ્ર ધારણ કરનારે પર્વતોનો નાશ કર્યો તેમ કોપેલા વિશ્વેશ્વર લોકનું પાલન કરનાર આ ભગવાન અવતાર લઈ (તમને) હણશે. ૪૦.

હણવાનું કારણ 'વિશ્વેશ્વર' શબ્દથી (કહેલું છે), કારણ કે જગતમાં બે ઈશ્વર ન હોય. વળી ભક્તોને પીડા કરવાથી 'કોપેલા' હશે. 'ભગવાન' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે વૈકુંઠમાં (તેમણે કરેલા) અપરાધ દૂર થાય તે માટે તેવી યોનિ (તેમને) તજાવશે. 'લોકનું પાલન કરનાર' હોવાથી મર્યાદાનું રક્ષણ થાય તે માટે પણ (તેમને) હણશે. સ્વામી સેવકને પોતે જ હણે તે અયોગ્ય હોવાથી, (તેમને) વરાહ

૧ શ્લોકનો પૂર્વ અર્ધ પૂરો થાય તે સ્થલ (બે ઓરડા વચ્ચેના) ઉંબરા જેવું હોવાથી, ઉત્તરાર્ધ સાથે પણ (ત્યાં આવેલ) 'उत' શબ્દનો સંબંધ છે. (પ્ર)

અને નૃસિંહ રૂપે અવતાર લઈને હણશે. 'આ' શબ્દથી તે અહિંજ હોવાથી હણવાનો (તેમનો) જરૂરી ધર્મ હોવાનું સૂચવેલ છે. 'વજ્ર ધારણ કરનાર' શબ્દથી એવો અર્થ (કહેલો છે) કે જેમ પ્રાણીઓનું દુઃખ દૂર કરવા ઇંદ્રે હાથમાં વજ્ર ધારણ કરી ભાર સહિત ઉડતા પર્વતોની પાંખો કાપી, તે પ્રમાણે ઈશ્વરે તેવાનો વધ કરવો જરૂરી છે. ૪૦.

પતિએ ક્રોધથી અનિષ્ટ સંભળાવ્યું, ત્યારે વિષ્ણુની ભક્ત તે (દિતિ) (પોતાના) બે પુત્રોને ભગવાનનો સંબંધ (થવાનું) સાંભળી પ્રસન્ન થઈ, અને 'તેમ થાઓ' એમ કહી (તેણે તે વચનનું) અનુમોદન કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછેઃ—

॥ दितिरुवाच ॥ દિતિ કહે છેઃ—

वधं भगवता साक्षात्सुनाभोदारबाहुना ॥
आशासे पुत्रयोर्मह्यं मा क्रुद्धाद्ब्राह्मणात्प्रभो ॥ ४१ ॥

સુદર્શન જેમના શોભિતા બાહુમાં હોય તેવા ભગવાન સાક્ષાત્ મારા બે પુત્રોનો વધ કરે તેની હું આકાંક્ષા રાખું છું. હે પ્રભો! કોપેલા બ્રાહ્મણથી (તેમનો) વધ ન થાઓ. ૪૧.

તેણે (કશ્યપે) પહેલાં 'મહાત્માઓને જ્યારે ક્રોધ ઉત્પન્ન કરશે' (શ્લો. ૩૯) એમ મહાપુરુષનો ક્રોધ કહેલો, તે શાપમાં ન પરિણમો, (કારણકે) ભગવાન વધ કરે તોપણ તે (તેવા) શાપથી સુંદર ફલ (પ્રાપ્ત) ન થાય. તેથી તે (તેવા શાપ) વિના, બ્રાહ્મણની પ્રેરણા વિના માત્ર ભગવાનજ (તેમનો વધ) કરો, એવી પ્રાર્થના કરે છે. 'સાક્ષાત્' એટલે પોતાના હસ્તથી, પણ કાલ વિગેરેથી નહિ. 'સુદર્શન જેમના શોભિતા બાહુમાં હોય તેવા' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) વધ પણ સુદર્શનથીજ, (અને) હસ્તથીજ (ભગવાન કરો), કારણકે હસ્તજ મોક્ષ વિગેરે સર્વ પુરુષાર્થો આપનાર છે. 'હું આકાંક્ષા રાખું છું' એટલે આ લાભ ઘણો દુર્લભ છે, પરંતુ કોપેલા બ્રાહ્મણથીજ વધ (થાય તે) ઈષ્ટ નથી. તેવો વર આપો, એમ તેમનું (તે આપવાનું) સામર્થ્ય 'હે પ્રભો!' એ સંબોધનથી સૂચવેલ છે. ૪૧.

બ્રાહ્મણથી વધ (થાય તે) ઘણો નિંદિત છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં તે પરલોકનો નાશ કરનારો હોવાનું કહે છેઃ—

न ब्रह्मदण्डदग्धस्य न भूतभयदस्य च ॥
नारकाश्चानुगृह्णन्ति यां यां योनिमसौ गतः ॥ ४२ ॥

બ્રાહ્મણના દંડથી બળેલો અને પ્રાણીઓને ભય આપનારો–જે જે યોનિમાં તે જાય–ત્યાં નરકવાસીઓ પણ તેનો સ્પર્શ કરતા નથી. ૪૨.

બ્રાહ્મણના દંડથી, એટલે બ્રાહ્મણના શાપરૂપ અગ્નિથી, કારણકે દંડ મજબૂત કાષ્ઠરૂપ હોય છે, તેમાં રહેલો અગ્નિ પૂરેપૂરાજ બાળે. તેનું કારણ 'પ્રાણીઓને ભય આપનારો' વિશેષણથી (કહેલું છે). બ્રાહ્મણના દંડથી બળેલોજ પ્રાણીઓને ભય આપે છે, કારણકે પોતે દુઃખને જાણનારો બીજો કોઈ બીજાને દુઃખ આપતો નથી. બ્રાહ્મણના શાપથી તો જ્ઞાન વિગેરેનો નાશ થવાથી તેમ કરવા (બીજાને દુઃખ આપવા) શક્તિમાન થાય છે. અથવા (નરકવાસીઓ સ્પર્શ ન કરે તેનું આ) જૂદું કારણ (કહેલું છે). 'च' 'અને' શબ્દથી ભગવાનનો દ્વેષ કરનારા કહેલા છે. નરકવાસીઓ પણ તેમના સંબંધવાળાનો અથવા તેમનો સ્પર્શ કરતા નથી. બીજીના પણ અર્થમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ (યોજેલી છે). 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી, બીજાઓ પણ (તેમનો સ્પર્શ કરતા નથી). અથવા 'અને' શબ્દ 'પણ'ના અર્થમાં યોજેલો છે. નરકવાસીઓ પણ તેનો સ્પર્શ કરતા નથી, એવો અર્થ છે. 'તે' એટલે બ્રાહ્મણના દંડથી બળેલો વિગેરે, જે જે યોનિમાં જાય (ત્યાં સ્પર્શ કરતા નથી). નરકવાસીઓ બે પ્રકારના છે (૧) જૂદા જૂદા સ્થાનમાં રહેનારા (અને ૨) જૂદી જૂદી યોનિવાળા. તે પૈકી જૂદી યોનિવાળામાં દેહનો સંબંધ વધારાનો હોય છે, તેથી તેઓ કદાચ સ્પર્શ કરે. તેમ થતું નથી એમ જણાવવા 'જે જે યોનિમાં તે જાય' એમ કહેલું છે. ૪૨.

કશ્યપ તેને ભગવાનની ભક્ત જાણીને, પોતાનું બીજ પણ લાભકારી (થવાનું છે એમ) જોઈને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત (શ્લોકો)થી વર આપે છેઃ—

॥ कश्यप उवाच ॥ કશ્યપ કહે છેઃ—

कृतशोकानुतापेन सद्यः प्रत्यवमर्शनात् ॥
भगवत्युरुमानाच्च भवे मय्यपि चादरात् ॥ ४३ ॥
पुत्रस्यैव तु पुत्राणां भवितैकः सतां मतः ॥
गास्यन्ति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समम् ॥ ४४ ॥

(તેં) કરેલા શોક અને પશ્ચાત્તાપને લીધે, તરતજ અપરાધ ક્ષમા કરાવ્યો તેથી, ભગવાનમાં ઘણો આદર હોવાથી, તેમજ શંકરમાં અને મારામાં પણ આદર હોવાથી, (તારા) પુત્રના પુત્રો પૈકી એક સત્પુરુષોનો સન્માનિત થશે, જેના શુદ્ધ યશનું ભગવાનના યશની સાથે ગાન કરશે. ૪૩, ૪૪.

તારો પૌત્ર વૈષ્ણવ થશે, એવો વર (આપેછે).

कारणे षड्गुणाः क्षेत्रे कार्ये बीजस्वभावतः ॥
अष्टादश गुणा जातास्ते कीर्त्यन्ते क्रमादिमे ॥ १६ ॥

કારણ ક્ષેત્ર (માતા)માં છ ગુણો થયા. બીજના સ્વભાવને લીધે કાર્ય (પુત્ર)માં અઢાર ગુણો થયા. આ તે ગુણો અનુક્રમે કહેવામાં આવેછે. કા. ૧૬.

તે પૈકી આરંભમાં તે(દિતિ)ના છ ગુણો કહે છે. (૧) કરેલું જે કર્મ, તેનો, 'મેં મારા પુરુષાર્થનો નાશ કર્યો' એમ જેમ પુત્ર વિગેરેનો નાશ થતાં શોક થાય, તેમ શોક કર્યો. એ પ્રમાણે ભોગ કરેલ હોવા છતાં, ગર્ભ રહેલો હોવા છતાં શોક (કર્યો). (૨) 'अनुतापः' 'મેં શા માટે (એમ) કર્યું' એવો પશ્ચાત્તાપ (કર્યો). કરનારને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવામાં સમાનપણાને લીધે, (શોક અને પશ્ચાત્તાપ) બંનેની એક જેવી સ્થિતિ છે. (૩) 'सद्यः प्रत्यवमर्शनात्' શબ્દથી જૂદો (ત્રીજો) ગુણ કહેછે. 'પ્રત્યવમર્શન' એટલે અપરાધ ક્ષમા કરાવવો તે. અહિં (મારી પાસે) વિનયથી આવી અને પ્રાર્થના કરી, તે અપરાધ ક્ષમા કરાવવાનું (થયું) (૪) ભગવાનમાં ઘણો આદર. 'ભગવાન સાક્ષાત્ વધ (કરે)' (શ્લો. ૪૧) એમ પુત્રો કરતાં પણ ભગવાનનું અધિક સન્માન કર્યું. લોકમાં પુત્રને હણનારનો ઘણો દ્વેષ કરવામાં આવેછે, તેનું જ્યારે ઘણું સન્માન કરે ત્યારે તે ઉત્તમ ગુણ છે. (૫-૬) 'શંકરમાં અને મારામાં પણ આદર હોવાથી' શબ્દોથી એ ગુણો કહેછે. 'મારા ગર્ભને' (શ્લો. ૩૩) વિગેરેથી શંકરનો આદર સૂચવેલો છે. 'હે પ્રભો!' (શ્લો. ૪૧) એવું સંશોધન કરી અથવા બ્રાહ્મણોની સરસાઈ જણાવી, મારામાં આદર (દર્શાવ્યો). ૪૩.

આ છ ગુણોનેલીધે, (તારા) એક મોટા (પુત્ર)ના ચાર પુત્રો પૈકી એક ત્રીજો (પુત્ર) સત્પુરુષોનો સન્માનિત થશે. આથી વંશની વૃદ્ધિ (થવાનું) સૂચવ્યું. (૧) 'સત્પુરુષોનો સન્માનિત એટલે તેમનાં પ્રમાણરૂપ. તેમ ન હોત, તો 'સારો' અથવા 'ઘણો સારો' એમ કહેત. સન્માનિત હોવાનું તો પ્રમાણપણાથીજ જણાય. આથી એમ કહેલું છેકે ભગવન્માર્ગમાં તે પ્રમાણ છે. (૨) ઉત્તરાર્ધથી તેનું પ્રમેયપણું કહેછે. જેના સંબંધમાં કોઈપણ સમયે ફલથી તેમજ સાધનથી વિરુદ્ધ જ્ઞાન ન થાય, તેજ પ્રમેય થવા (તેનુંજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું) યોગ્ય છે. તેથી જ્યારે ભગવાનના યશનું ગાન કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેના આધાર તરીકે પ્રહ્લાદના યશનું ગાન કરવામાં આવેછે. આધાર અને જેનો તે આધાર છે તે સરખાં હોવાથી સમાન છે. ભક્તો આધાર હોવાનું પહેલાં કહેલું છે. (પ્રહ્લાદનો યશ) 'શુદ્ધ' છે એટલો ખાસ ગુણ છે. (થોડા) અંશથી આધાર નથી એમ જણાવવા 'समम्' 'સાથે' શબ્દ (યોજેલો છે.) અથવા 'भगवद्यशसा' 'ભગવાનના યશથી' એમ (પ્રહ્લાદનો યશ)

શુદ્ધ અને (તેમની) સમાન હોવાનું સાધન કહેલું છે, કારણકે દૈત્યોનો યશ ઘણા ભાગે એકસરખો હોતો નથી. અને (આ) મતાંતર હોવાથી પણ 'જેમ નલ રાજા પુણ્યશ્લોક હતો' (કહેવાય છે), તેમ (પ્રહ્લાદના યશને ભગવાનના યશની) સમાન કહેવામાં પણ કાંઈ દોષ નથી. તેથીજ લોકો (પ્રહ્લાદના યશનું) ગાન કરશે. ૪૪.

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે પ્રમેયપણું સિદ્ધ કરી નીચેના શ્લોકમાં તે વિશેષ પ્રકારે સિદ્ધ કરે છેઃ—

योगैर्हेमेव दुर्वर्णं भावयिष्यन्ति साधवः ॥
निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्तितुम् ॥ ४५ ॥

જેમ હલકાં સુવર્ણને (બીજા પદાર્થના) સંબંધોથી શુદ્ધ કરવામાં આવેછે તેમ જેનાં વર્તનને અનુસરવા વૈરરહિતપણું વિગેરેથી સત્પુરુષો પોતાને શુદ્ધ કરશે. ૪૫.

(૩) જેમ કુંદન બનાવનારાઓ સુવર્ણને કલ્ક વિગેરેથી શુદ્ધ કરે છે, (કારણ કે) જો સંપૂર્ણ પ્રકારે દોષરહિત હોય તો તે બીજી જાતનાને અને પોતાની જાતનાને આધારરૂપ થાય છે. ત્યાં કસોટી ઉપર (શુદ્ધ હોવાનું) જણાય ત્યારે (તે) હલકાં પણ પોતાની જાતનાંનો હીરાની પેઠે ભગવાન સાથે સંબંધ કરાવી શકે છે, તેમ પોતાને પણ (સત્પુરુષે) શુદ્ધ કરવા જોઈએ. તેથી જેમ સુવર્ણમાં રહેલાં રુપું વિગેરે દોષ દૂર કરવામાં આવેછે, તેમ પોતાની અંદર પણ રહેલા વૈર વિગેરે દોષો દૂર કરવા જોઈએ. તેથી વૈરરહિત થવાનો નિશ્ચય જાણવો જોઈએ. પ્રહ્લાદ તો જન્મથી તેવા ગુણવાળો હતો. તેથી જેમ 'ચિત્તમાં તેવા રૂપવાળો હોવાથી તેટલા (તેવા) રૂપથી (ભોગ કરે છે)' એ બ્ર. સૂ. ૪-૪-૬ પ્રમાણે સાધનોથી બ્રહ્મના ચૈતન્ય જેવું પોતાનું ચૈતન્ય કરવામાં આવે, અથવા ભગવાનની કૃપાથી ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે, તેમ સત્પુરુષ થવાય તે માટે, બીજાઓને ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરાવાય તે માટે પ્રહ્લાદ (જેવી) સ્થિતિ પણ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. તે (અર્થ) કહે છે કે જેમ સુવર્ણને શુદ્ધ કરે છે, તેમ સત્પુરુષો એટલે પરોપકાર (કરવા)માં આનંદ માનનારાઓ તે (પ્રહ્લાદ)નાં વર્તનને અનુસરવા વૈરરહિતપણું વિગેરેથી પોતાને શુદ્ધ કરશે. ૪૫.

એ પ્રમાણે પ્રમેયપણું જણાવી, નીચેના શ્લોકમાં ફલપણું કહે છેઃ—

यत्प्रसादादिदं विश्वं प्रसीदति यदात्मकम् ॥
स स्वदृग्भगवान् यस्य तोष्यतेऽनन्यया दृशा ॥ ४६ ॥

જેમની પ્રસન્નતાથી જેમનારૂપ આ વિશ્વ પ્રસન્ન થાય છે, તે પોતાને (સર્વત્ર) જોનાર ભગવાન જેની અનન્ય દૃષ્ટિથી પ્રસન્ન થશે.....૪૬.

(૪) ભગવાન જેનાથી પ્રસન્ન થશે. જો કે સર્વ પોતારૂપ હોવાથી સ્વરૂપથી (ભગવાન) પ્રસન્નજ (હોય છે), છતાંપણ સાધનથી પ્રસન્ન થએલાને (અહિં) પ્રસન્ન થએલા કહેલ છે. તે (અર્થ) 'જેની અનન્ય દૃષ્ટિથી' શબ્દોથી કહેલ છે. પ્રાણીઓને દશ ઇંદ્રિયો, ચાર અંતઃકરણ, આત્મા અને દેહ એમ અંદરની સોળ દૃષ્ટિઓ[1] હોય છે. પ્રાણ સાથે સત્તર (દૃષ્ટિઓ) હોય છે. તેના સંબંધી બહારના પુત્ર વિગેરે સત્તર હોય છે. એવી જેની ચોતરીસે દૃષ્ટિઓ ભગવાનના સંબંધની (ભગવાનને જોનારી) થાય, તે અનન્ય દૃષ્ટિવાળો સર્વભાવથી શરણ આવેલો થાય. ત્યારે સર્વ પદાર્થ બનેલા ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે.

'ભગવાનની પ્રસન્નતાનેજ ફલ કેમ કહોછો? કારણ કે વિશ્વજ ફલરૂપ છે. તેમ ન હોય તો ભગવાન વિશ્વમાં રમણ ન કરે' એવી શંકા થાય, તેથી કહેછે કે ભગવાનની પ્રસન્નતાથી આ બધું વિશ્વ પ્રસન્ન થાય છે. ભગવાન પ્રસન્ન થાય, ત્યારેજ વિશ્વ પ્રસન્ન થાય છે. અનુસંધાન જૂદું કરવાથી, કાર્ય

૧ 'દૃષ્ટિઓ' એટલે દર્શનનાં સાધનો. અથવા જેનું દર્શન થાય તે વિષયો. (प्र)

અને કારણની સ્થિતિ જણાય છે, તેમ ન હોય તો કાર્યમાં[1] બીજાં સાધનની પણ જરૂર પડે. તેથી ભેદ નથી એમ જણાવવા 'જેમનારૂપ' શબ્દ કહેલ છે. ભગવદ્રૂપજ વિશ્વ (હોવાથી), ભગવાન પ્રસન્ન થતાં (તે) પ્રસન્ન જ થાય. પછી આ (પ્રસન્ન થએલ ભક્ત) ભગવાનની પેઠે સર્વ સ્થલે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ફરી શકે છે.

'ભગવાન તેના પ્રતિ વિષયપણું કેમ પ્રાપ્ત કરે?* કારણ કે (તેમ કરવાથી) હલકી સ્થિતિ થાય અને મર્યાદાનો[2] ભંગ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાને (સર્વત્ર) જોનાર' શબ્દ યોજેલ છે. તે ભગવાન સર્વને પોતા તરીકે જ જૂએછે. તેથી તેમની કૃપા થતાં, આ (ભક્ત) પણ પોતા તરીકે જ જૂએ. તેથી (ભગવાનની) હલકાઈ થતી નથી,[3] તેમજ મર્યાદાનો ભંગ થતો નથી. (ભક્ત) પોતાથીજ ભગવાન હોવાથી, પૂર્ણ થએલ કામનાવાળો પણ છે. તે (અર્થ) 'ભગવાન' શબ્દથી કહેલો છે. તેથી પ્રહ્લાદ ફલરૂપ છે. ૪૬.

સાધનો ત્રણ પ્રકારનાં હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી (પ્રહ્લાદ) સાધનરૂપ હોવાનું કહેછે. કેટલાંક સાધનો ગુણરૂપ હોયછે, બીજાં દોષના અભાવ (ન હોવા) રૂપ હોયછે, અને એક (સાધન) અંતરંગ ફલરૂપ છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં ગુણરૂપ સાધનો કહેછેઃ—

स वै महाभागवतो महात्मा महानुभावो महतां महिष्ठः ॥
प्रवृद्धभक्त्या ह्यनुभावितान्तर्निवेश्य वैकुण्ठमिमं विहास्यति ॥ ४७ ॥

તે નિશ્ચય મહાભાગવત મહાત્મા, ઘણા પ્રભાવવાળો, ઉત્તમ (પુરુષો) માં સર્વથી ઉત્તમ (થઈ) ઘણી વધેલી ભક્તિથી પ્રભાવશાળી બનેલાં અંતઃકરણમાં ભગવાનને પધરાવીને આ (દેહ) નો ત્યાગ કરશે. ૪૭

(૫) જે યોગ્યતાથી અને જન્મથી સાધનવાળો હોય, તેજ તે શાસ્ત્ર (ભગવચ્છાસ્ત્ર)માં ગુણવાળો છે. તેથી પ્રહ્લાદ તેવો હોવાથી वै નિશ્ચય 'મહાભાગવત' છે. **જે ભગવદીય થઈ, દેહ વિગેરેથી ભગવદીયજ (કાર્ય) કરેછે (અને) જાણે છે, તે ભાગવત છે, પરંતુ જે સદાએ તેવા પ્રકારનો છે તે મહાભાગવત છે.** આથી ભગવચ્છાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ બધુંએ સાધન કહ્યું. (૬) 'મહાત્મા' શબ્દથી બીજું જ્ઞાન માર્ગમાં પ્રસિદ્ધ સાધન (કહેલું છે). તે જીવ બ્રહ્મપણું (પ્રાપ્ત કરવા)થી મહાન આત્મા થાય છે. તે (પ્રાપ્ત) ન કરે, તો હદવાળોજ રહે. મોટાઈ હદવગરનીજ છે. (૭) 'ઘણા પ્રભાવવાળો' વિશેષણથી ત્રીજું સાધન (કહેલું છે) (આથી) કર્મમાર્ગ પ્રમાણે સરસાઈ (કહી), કારણકે તેમાં પ્રભાવથીજ મોટાઈ (થાય છે). કર્મ નાશવંત હોવાથી મોટાઈ ઉત્પન્ન કરતું ન હોવાથી કર્મથી ઉત્પન્ન થએલો પ્રભાવજ મોટાઈ જણાવનારો છે. (પ્રહ્લાદ)ને અગ્નિ વિગેરેથી બળી જવાનું વિગેરે થયાં નહિ એ તેની મોટાઈ. સર્વથી ઉત્તમ, તરત વિશ્વાસ કરાવનારો અને મોટા પુરૂષોને વિશ્વાસ કરાવનારો પ્રભાવ મોટો (ઘણો પ્રભાવ) છે. (૮) ઉત્તમ (પુરુષો)માં સર્વથી ઉત્તમ, એ લોકમાં સરસાઈનું ચોથું સાધન છે. કીર્તિવાળાઓમાં પણ કીર્તિવાળો, એવો (તેનો) અર્થ છે. અથવા કીર્તિ અને શ્રી લોકમાં સરસાઈ પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે. તેથીજ ઉત્તમ (પુરુષો)માં (પ્રહ્લાદ) અત્યંત ઉત્તમ હતો. એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં સાધન કહીને (૯) ઉત્તરાર્ધથી ભગવાનના સ્નેહને પાંચમું પુરુષાર્થરૂપ અલૌકિક સાધન કહે છે. ઉપર કહેલાં સાધનોથી ઘણી વધેલી જે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, તેનાથી પ્રભાવશાળી થએલું જે તદ્રૂપ (ભગવદ્રૂપ) અંતઃકરણ, (તે) ભગવાનનો સમાવેશ થાય તેવું થાય છે, કારણ કે તે

---

૧ 'કાર્યમાં' એટલે કાર્યની પ્રસન્નતા થાય તે માટે. (प्र)

* ભગવાનનાં તેને દર્શન કેમ થાય? અથવા ભગવાન તેની દષ્ટિના વિષય કેમ થાય? એવો અર્થ જણાય છે. (प्र)

૨ 'पराञ्चि खानि' એ શ્રુતિનો વિરોધ થવાથી મર્યાદાનો ભંગ થાય. (प्र)

૩ આત્મા હોવાથી અને આવૃત નયનોવાળો હોવાથી (હલકાઇ અથવા મર્યાદાનો ભંગ) થતાં નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

પોતાનાજ આશ્રયવાળા[1] છે. તેથીજ પોતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલાં અંતઃકરણમાં પધારે છે. 'वैकुण्ठम्' એટલે 'ભગવાન' જેમના દર્શન માટે આટલો ક્લેશ અનુભવેલો. (પછી) આ દેહનો ત્યાગ કરશે, દેહરહિત મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે, દેહની પરંપરા અટકી જશે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્ર અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ ગુણરૂપ સાધન ફલ સાથે કહ્યું. ૪૭.

નીચેના શ્લોકમાં દોષના અભાવરૂપ સાધન કહેછેઃ—

अलम्पटः शीलधनो गुणाकरो हृष्टः परर्द्ध्या व्यथितो दुःखितेषु ॥
अभूतशत्रुर्जगतः शोकहर्ता नैदाघिकं तापमिवोडुराजः ॥ ४८ ॥

(તે) અલંપટ, સારાસ્વભાવરૂપ ધનવાળો, ગુણોની નિધિરૂપ, બીજાની સમૃદ્ધિથી આનંદ પામનાર, બીજાના દુઃખમાં દુઃખી થનાર, જેનો કોઈ શત્રુ થશે નહિ તેવો, (અને) જેમ ચંદ્ર ગ્રીષ્મના તાપને હરે તેમ જગતના શોકને હરનારો (થશે). ૪૮.

(૧૦) ઇંદ્રિયોનું વિષયોમાં આસક્ત રહેવારૂપ દોષ લાંપટ્ય છે. (તે અલંપટ થશે). (૧૧) शीलं એટલે સારો સ્વભાવ, તેજ છે ધન જેનું તેવો. જેમ બધાએ ચોરોથી ધનનું રક્ષણ કરવામાં આવેછે, તેમ અધમ પુરુષોનાં અપમાન વિગેરેથી પોતાના સારા સ્વભાવનું રક્ષણ કરવામાં આવેછે. આથી એમ કહેલું છે કે તેના સારા સ્વભાવનો નાશ નહિ થાય અને તે બગડશે નહિ. (૧૨) ગુણોની નિધિરૂપ, એટલે પહેલા સ્કંધમાં કહેલા સત્ય વિગેરે ગુણો છે, તેમની નિધિ એટલે ધામ. તે બધા દોષના અભાવરૂપ છે. ભગવાન વિષે કહેવાતા લૌકિક ગુણો પણ તેવાજ છે. (૧૩) 'બીજાની સમૃદ્ધિથી આનંદ પામનાર (૧૪) બીજાના દુઃખમાં દુઃખી થનાર' શબ્દોથી બધા વિષે ગુણોમાં સમાનપણું અને ઉત્તમ પ્રતિ દયા કહેલાં છે. બધા પોતાની સમૃદ્ધિથી જ આનંદ પામેછે, આ (પ્રહ્લાદ) તો બીજાની સમૃદ્ધિથી પણ (આનંદ પામશે) એમ (સર્વના ગુણોમાં) સમાન છે. દયાવાળો હોય તેજ (બીજા) દુઃખી હોય ત્યારે દુઃખી થાયછે. બીજાનું દુઃખ જોઈને દયાવાળોજ દુઃખી થાયછે. (૧૫) अभूतशत्रुः એટલે નથી થએલા (થવાના) શત્રુઓ જેના તેવો. વધારે કહેવાનું શું પ્રયોજન? કામ વિગેરે પણ જેના શત્રુઓ નથી તેવો (તે થશે). (૧૬) 'જગતના શોકને હરનારો' શબ્દથી (તેની) શક્તિ (કહેલી છે). બીજાનાં દુઃખ હણવાની કુદરતી ઇચ્છા કહેલી છે. શોક તો છૂપું દુઃખ છે. (૧૭) બહારનું દુઃખ પણ દૂર કરશે એમ દૃષ્ટાંતથી કહે છે કે नैदाघिकं ઉષ્ણકાલમાં સૂર્યથી થએલું, તેમ કલિકાલ વિગેરેમાં કાલથી પણ થએલું દુઃખ उडुराजः ચંદ્ર (દૂર કરે છે), કારણકે નક્ષત્રો સાથે (રહી), તે દુઃખ દૂર કરે છે, તેમ સર્વ સેવકો સાથે રહી, પોતાની સન્નિધિથી અથવા પોતાની અસન્નિધિથી (પ્રહ્લાદ) દુઃખ દૂર કરશે, એવો અર્થ છે. ૪૮.

નીચેના શ્લોકમાં સર્વથી ઉત્તમ સાધન કહે છે:—

अन्तर्बहिश्चामलमब्जनेत्रं स्वपूरुषेच्छानुगृहीतरूपम् ॥
पौत्रस्तव श्रीललनाललामं द्रष्टा स्फुरत्कुण्डलमण्डिताननम् ॥ ४९ ॥

તારો પૌત્ર દોષરહિત, કમલ જેવાં નેત્રવાળા, પોતાના ભક્તની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનાર, લક્ષ્મીરૂપ લલનાથી સુંદર, પ્રકાશતા કુંડલોથી શોભતા મુખવાળા (ભગવાન)નાં અંદર અને બહાર દર્શન કરશે. ૪૯.

(૧૮) કારણકે તે (પ્રહ્લાદ)ને ભગવાનની કૃપાથી ભક્તિથી તથા જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે. તેમાં ભગવાન સર્વસ્થલે આકારવાળા, સચ્ચિદાનંદરૂપ, સર્વ સ્થલે હસ્ત અને ચરણના અંતવાળા, માયારૂપ પડદાથી ઢંકાએલા રહે છે. તેમાં પ્રહ્લાદની દૃષ્ટિ આગળ માયા પડદારૂપ નથી, તે તેની સોંસરી જઈને પણ ભગવાનનાં સ્વરૂપનાં દર્શન કરે છે, એવો અર્થ છે. કેટલાક તો એમ કહે છે કે:–'પ્રસન્ન થએલા ભગવાને તેની દૃષ્ટિ આગળ પોતાની અહિં વર્ણન કરવામાં આવે છે તે એક મૂર્તિ

[1] કારણ કે તે ભગવાન પોતાના આશ્રયવાળા છે, એટલે પોતાની અંદર રહેનારા છે. (प्र)

રાખેલી છે. તેથી તે જ્યાં દૃષ્ટિ પ્રસારે ત્યાંપણ તેને તેનાં દર્શન થાય છે.' તે વિષયમાં (વિચારવાનું) કે જો તે (ભગવાનનું) સ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપ હોય, તો પહેલાં કરતાં કાંઈ ભેદ નથી.* હવે જો (તે) ઉપાધિરૂપ હોય, તો (તેથી) પ્રહ્લાદને લાભ નથી.

અંદર અને બહાર દ્રષ્ટા દર્શન કરશે, એવો અર્થ છે. 'અમલ' મધ્યાહ્ન સમયના સૂર્યના મંડલમાં (રહેલ), આથી દોષરહિત (હોવાનું) કહ્યું. 'કમલજેવાં નયનવાળા' એટલે દૃષ્ટિથીજ સર્વની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરનારા, આથી બધા ગુણો કહ્યા. એ પ્રમાણે દોષરહિત અને પૂર્ણગુણવાળા દેહવાળા કહીને, 'પોતાના ભક્તની (ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનાર)' વિશેષણથી ભક્તને અધીન હોવાનું કહેછે. પોતાના પુરુષો ભક્તો, તેમની જેવી ઇચ્છા (હોય), તેને અનુસરીને ધારણ કરેલું છે સ્વરૂપ જેમણે તેવા (ભગવાનનાં દર્શન કરશે). 'તારો પૌત્ર' શબ્દોથી (એમ કહ્યું કે) ભક્તિનો અંશ તે(દિતિ) નોજ છે. શ્રીઃ લક્ષ્મી લલના સ્ત્રીના ચિહ્નરૂપ છે, તેનાથી સુંદર. આથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાનનું સ્વરૂપ) સર્વ ભાગ્યરૂપ હોવાથી, તેનાં દર્શન થતાં બીજું કાંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું અથવા જોવાનું બાકી રહેશે નહિ. આથી ભગવાન આ લોકનાં ફલરૂપ હોવાનું કહ્યું. પ્રકાશતાં જે બે કુંડલો, તેમનાથી શોભતું છે મુખ જેમનું તેવા. સાધન સાથેનાં સાંખ્ય અને યોગ બે પ્રકાશતાં કુંડલો છે. તે સાથેનો આ જે ભક્તિમાર્ગ તે મુખ હોવાથી, (ભગવાન) (મોક્ષના) ઉપાય સાથે મોક્ષ આપનારા હોવાનું કહ્યું. ૪૯.

એ પ્રમાણે ભગવાનનું માહાત્મ્ય અને તેવો પૌત્ર (થવાનું) સાંભળીને, (દિતિ) સર્વચિંતારહિત થઈ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

श्रुत्वा भागवतं पौत्रं मुमोदत दितिर्भृशम् ॥

पुत्रयोश्च वधं कृष्णाद्विदित्वाऽऽसीन्महामनाः ॥ ५० ॥

પૌત્ર ભગવાનનો ભક્ત (થશે એ) સાંભળીને દિતિ ઘણો આનંદ પામી, અને શ્રીકૃષ્ણથી બે પુત્રોનો વધ (થશે એ) જાણીને ઉદાર મનવાળી થઈ. ૫૦.

'પુત્ર ભગવદીય ન હોય તો પૌત્ર ભગવાનનો ભક્ત ન થાય, તેથી પુત્ર પણ ભગવાનનો ભક્ત છે, પણ નિમિત્તને લીધે ઉલટો (દૈત્ય) ભાસે છે.' એમ માની, (દિતિ) ઘણી મુમોદત આનંદ પામી એવો અર્થ છે. 'त' †અક્ષર વૈદિક છે. (દિતિનું) અલૌકિક જ્ઞાન જણાવવા (યોજેલો છે). પુત્રો ભગવાનમાં પ્રવેશ કરવાના હોવાથી અને ભગવાનની લીલા સિદ્ધ કરાવવાના હોવાથી, તેમનો પણ ઉપયોગ સારો (થવાનો છે), તેથી મારો ઉદ્યોગ સફલ થયો છે એમ જાણીને, જેમ હરકોઈ પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરીને આનંદ પામે, તેમ ઉદાર મનવાળી થઈ. આથી[1] દિતિ એવા પ્રકારે ભગવાનની લીલા સિદ્ધ કરાવતી હોવાથી, શાસ્ત્રમાં કહેલા ભક્તિમાર્ગમાં રહેલી ન હોવા છતાં ભક્ત હોવાથી, તે સૃષ્ટિમાં ઉપયોગી હોવાથી તે મતાંતરથી પરમ ભક્ત હોવાનું જણાવેલું[2] છે. ૫૦.

ઇતિશ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં
ત્રીજા સ્કંધના ચૌદમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

---

* બ્રહ્મ પહેલાં પણ સર્વત્ર દર્શન થતું, તેમ તે સમયે પણ હોવાથી, પહેલાં કરતાં કાંઈ પણ ભેદ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

† 'મુમોદ' વ્યાકરણ પ્રમાણે રૂપ થાય. તેથી 'ત' વધારે છે, એટલું અનિયમિતપણું છે.

૧ 'આથી' એટલે આ ઉપસંહાર કરતા શ્લોકથી. (પ્ર)

૨ દિતિને પરમ ભક્ત કહેવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. અધ્યાયના આરંભમાં વિદુરના પ્રશ્નનું અભિનંદન અને કથાનું માહાત્મ્ય કહીને, જૂદું પ્રકરણ કહી, અંતે દિતિની ભગવાનમાં ભક્તિ કહી. તેથી આરંભ અને ઉપસંહારથી આ પ્રકરણનું તાત્પર્ય ભગવાનમાં છે એવો નિશ્ચય કરવો યોગ્ય છે. એવી રીતે ભગવાનનો અવતાર અને મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ ઉપોદ્ઘાતરૂપ છે એમ જાણવું. (પ્ર).

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય પંદરમો.

निरूप्यते पञ्चदशे क्रोधेन ज्ञाननाशनम् ॥

बीजे जीवप्रवेशार्थं भक्तशापोऽनुवर्ण्यते ॥ १ ॥

પંદરમા (અધ્યાય)માં ક્રોધથી જ્ઞાનનો નાશ થયાનું કહેવામાં આવે છે.[1] બીજમાં જીવનો પ્રવેશ થાય તે માટે ભક્તને શાપ થયાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

इतिहासप्रवृत्त्यर्थं सङ्गतिश्चापि रूप्यते ॥

ज्ञानमूलस्य सत्त्वस्य कार्यनाशकता पुनः ॥ २ ॥

અને ઇતિહાસની પ્રવૃત્તિ થાય, તે માટે સંગતિ પણ કહેવામાં આવે[2] છે. જ્ઞાનનું મૂલ સત્ત્વ ફરી કાર્યનો નાશ કરનારૂં થાય છે.[3] કા. ૨.

वैकुण्ठे वृक्षपक्षीणां स्त्रीणां चापि न मत्सरः ॥

सर्वदोषविहीनत्वात्तत्र दोषो हरीच्छया ॥ ३ ॥

अतः सृष्टिप्रसिद्ध्यर्थं वैकुण्ठस्य च वर्णनम् ॥

વૈકુંઠમાં વૃક્ષોને અને પક્ષીઓને તેમજ સ્ત્રીઓને પણ વૈર હોતું નથી. તે સર્વ દોષરહિત હોવાથી, ત્યાં હરિની ઇચ્છાથી દોષ થાય છે. તેથી સૃષ્ટિમાં પ્રસિદ્ધિ થાય તે માટે વૈકુંઠનું વર્ણન કરેલું છે.[4] કા. ૩ર્ફ.

એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમાં દિતિનું ગર્ભાધાન કહ્યું. ત્યાર પછીનો વૃત્તાંત નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

प्राजापत्यं हि तत्तेजः परतेजोहनं दितिः ॥

दधार वर्षाणि शतं शङ्कमाना सुरार्दनात् ॥ १ ॥

ખરેખર! બીજાં તેજોને હણનારૂં પ્રજાપતિનું તે તેજ, દેવો પીડશે એવો ભય રાખતી દિતિએ એકસો વર્ષ ધારણ કર્યું. ૧.

પ્રજાપતિ કશ્યપ, તેનું 'તેજ' એટલે બીજ જ (બીજાં તેજોને હણનારૂં છે), કારણકે (તે) બીજ બ્રહ્મ (બ્રાહ્મણનું) છે. તેથીજ 'બીજાં તેજોને હણનારૂં' છે, કારણકે બ્રહ્મતેજથી બીજાં તેજો હણાયજ. આજ અર્થ 'हि' 'ખરેખર' શબ્દથી કહેલ છે. ઉત્પન્ન થતાં કાલ વિગેરેના ગુણને લીધે તે હણનારૂં થએલું છે એમ સૂચવવા 'તે' એમ કહેલું છે. એકસો મનુષ્યોના વર્ષો અથવા દેવોના વર્ષો સુધી

---

૧ ગયા અધ્યાયમાં કર્મનાશ (ભગવાનનો) અવતાર થાય તે માટે થવાનું કહ્યું, તેમ આ અધ્યાયમાં જ્ઞાનમાર્ગનો નાશ તે માટે થવાનું કહેછે. એ અધ્યાયમાં મુક્તિ પામેલાની ઉત્પત્તિ કરાવનાર દિતિનો કામ કહેલો, તેમ અહિં સનક વિગેરેના તથા જય વિગેરેના ક્રોધ કહેલાછે. તેથી એકજ પ્રયોજનવાળા બંને અધ્યાયો છે, તેવી સંગતિ છે. (प्र)

૨ બ્રહ્માએ કહેલો ઇતિહાસ હવે કહેવાય તે માટે પ્રયોજનરૂપ સંગતિ કહે છે. 'च' 'અને' શબ્દથી દેવોનાં વચન પણ તેમાં કારણરૂપ હોવાનું કહેલ છે. (प्र)

૩ જ્ઞાનનાં મૂલ સત્ત્વનાં કાર્યનું જ્ઞાન થતાં, તે તત્ત્વનો ફરી નાશ કરનારૂં થાય છે એમ જણાવે છે. (प्र)

૪ આથી વૈકુંઠનાં વર્ણનનું પ્રયોજન કહેલું છે. (प्र)

(દિતિએ) ગર્ભ ધારણ કર્યો. તે બે જો ગર્ભમાં પુષ્ટ થાય, તો દેવો તેમને હણી શકે નહિ, અથવા દેવોને તેઓ નકામા હણે; અને 'દિતિ' શબ્દથી તેનું સ્વાભાવિક સામર્થ્ય* સૂચવેલું છે. તેને પોતાનાં કુદરતી સામર્થ્યનાં અનુસંધાનને લીધે ભય નથીજ, અને (પુત્રો) બ્રહ્મબીજ હોવાથી દેવો (તેમને) કારણ વિના હણે નહિ, છતાંપણ પતિનાં વાક્યથી તેને ભય થયો એમ 'ભય રાખતી' વિશેષણથી કહેલ છે. ૧.

પછી તે (ગર્ભ)માં બીજના બે ભાગ થતાં, જય અને વિજયે (તેમાં) પ્રવેશ કર્યો, એટલે બ્રાહ્મણનું અને વૈષ્ણવનું તેજ ભેગાં થયાં, તેણે સૂર્ય વિગેરેનાં તેજને સહન ન કરતાં, પોતાનાં તેજથી દૂર કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

लोके तेन हतालोके लोकपाला हतौजसः ॥
न्यवेदयन्विश्वसृजे ध्वान्तव्यतिकरं दिशाम् ॥ २ ॥

તેનાથી લોકનાં તેજનો નાશ થતાં, બલહીન થએલા લોકપાલોએ દિશોઓમાં અંધકારને લીધે થએલ ગુંચવારો વિશ્વ રચનારને જણાવ્યો. ૨.

પછી તે બીજથી લોકનાં તેજનો નાશ થતાં, લોકપાલો પણ કાલને અધીન હોવાથી કાલનું તેજ જતાં તેઓ પોતે પણ બલહીન થયા, કારણકે ઇંદ્ર વિગેરે તેઓ બલનાં કાર્યરૂપ છે. તેથી તેઓનું સત્ત્વજ જતું રહ્યું. ત્યારે બલ અને પ્રકાશનો નાશ થવાથી, તેનું કારણ જાણવાની ઇચ્છાવાળા (લોકપાલો) બ્રહ્માના લોકમાં અથવા મેરૂના શિખર ઉપર ગયા, (અને) વિશ્વ રચનારને પોતાનો વૃત્તાંત જણાવ્યો. પોતાનું બલ જતું રહ્યું છે એ પોતાની અપકીર્તિ કરાવનાર હોવાથી ન કહ્યું, પણ ध्वान्तं અંધકાર અને તેનાથી થએલ દિશાઓનું અજ્ઞાન જણાવ્યાં. ૨.

તે વિષયનું મૂળ અંધકારજ હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં તેનું કારણ પૂછે છે:—

॥ देवा ऊचुः ॥ દેવો કહે છે:—

तम एतद्विभो! वेत्थ संविग्ना यद्वयं भृशम् ॥
न ह्यव्यक्तं भगवतः कालेनास्पृष्टवर्त्मनः ॥ ३ ॥

હે સમર્થ! તમે આ અંધકાર, જેનાથી અમે ઘણા દુ:ખી થયા છીએ તે જાણો છો, કારણ કે કાલ જેમના માર્ગનો સ્પર્શ કરતો નથી તેવા (તમો) ભગવાનથી કાંઈ અજાણ્યું નથી. ૩.

देवा भीता ब्रह्मणैव क्रियते दैत्यवर्धनम् ॥ ४ ॥
अतो देवविनाशः स्यादिति तेनैवमीरणम् ॥

બ્રહ્માજ દૈત્યની વૃદ્ધિ કરે છે, તેથી દેવોનો વિનાશ થશે એવો દેવોને ભય લાગ્યો. તેથી તે(ભય)-ને લીધેજ આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છે. કા—૪½[1].

ज्ञानं समर्थितं तस्य स्वदोषाभाव एव च ॥ ५ ॥
विद्यमानेऽपि तच्छान्तिस्तस्य भक्तकृपा तथा ॥

તેમના જ્ઞાનનું સમર્થન કરેછે (૩), અને પોતાનો દોષ નજ હોવાનું (કહેછે) (૪) હોય તોપણ તેની શાંતિ (કરવા) પ્રાર્થે છે, (૫) તેમની ભક્તો ઉપર તેવી કૃપા છે. (૬). કા. ૫½.

भक्तानामभयं तस्मात्सेवकाश्च वयं भृशम् ॥ ६ ॥
अतोऽस्मासु कृपा कार्या दैत्योत्पत्तिर्हि जायते ॥

---

* ગર્ભ લાંબા સમય સુધી ધારણ કરી રાખવાનું સામર્થ્ય સૂચવેલ હોવાનું જણાય છે.

૧ આ કારિકાથી (શ્લો. ૩ થી ૧૦ સુધીના) આઠ શ્લોકોનો સામાન્ય અર્થ કહેલ છે. (પ્ર) જે શ્લોકનો અર્થ કારિકાના ચરણથી કહેલ છે તે શ્લોક કૌંસના અંકથી દર્શાવેલ છે. ( )

તેથી ભક્તોને અભય (આપો) (૭) અને અમે મોટા ભક્તો છીએ (૮) તેથી અમારા ઉપર કૃપા કરવી યોગ્ય છે (૯) કારણકે દૈત્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૧૦). કા. ૬૬.

एवमष्टविधं वाक्यं ब्रह्माणं प्रति दैविकम् ॥ ७ ॥

એવું બ્રહ્મા પ્રતિ દેવોનું આઠ (શ્લો ૩ થી ૧૦) પ્રકારનું વાક્ય છે. કા. ૭.

તે પૈકી આરંભમાં (બ્રહ્મા) મહાન હોવાથી (તેમને) પૂછવાની શક્તિ વિનાના હોવાથી, (તેમને) અંધકારનું જ્ઞાન હોવાની (આ શ્લોકમાં) સંભાવના કરેછે. 'હે સમર્થ' જ્ઞાન વિગેરે સર્વની શક્તિવાળા! આ અંધકાર તમે સંપૂર્ણરીતે वेत्थ જાણો છો, તેથી અમને જણાવો, એવો ભાવ છે. જણાવવાનું કારણ જે यत् જે અંધકારથી—ખલ જતું રહેવાથી—અમે ઘણાં દુઃખી થયા છીએ. તમને તો અજ્ઞાન હોવાનું સંભવતું નથી. ભગવાનનું જે અસ્પષ્ટ સ્વરૂપ છે તે તમને (તેવું) નથી. તેથી ભગવાન વાસુદેવના ગુણાવતારને તમને કાંઈ અજાણ્યું નથી. વળી (તમારાથી) અજાણ્યું હોવાનું કારણ પણ નથી, કારણકે કાલ સર્વને અસ્પષ્ટમાં ડૂબાડે છે. તમે તો કાલથી સ્પર્શ થતો નથી જેના માર્ગનો તેવા છો. ૩.

એ રીતે તેમના જ્ઞાનનું સમર્થન કરી, પોતાનો દોષ ન હોવાનું કહેતાં, (બ્રહ્મા) સર્વનું હૃદય જાણનારા છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

देवदेव ! जगद्धातर्लोकनाथशिखामणे ॥
परेषामपरेषां च भूतानामसि भाववित् ॥ ४ ॥

હે દેવદેવ ! હે જગતના ધાતા ! હે લોકોના નાથોના શિખામણિ ! મોટા અને નાના પ્રાણીઓનાં હૃદયને તમે જાણનારા છો. ૪.

બીજાઓના તમે પૂજ્ય નથી. તેથી તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કરેલ ન હોવાથી (તેઓના હૃદયને) કદાચ ન જાણો. અમે તો દેવો છીએ. અમારા તો તમેજ પૂજ્ય છો, એવું ('હે દેવદેવ !') એ સંબોધન (કરેલું છે). વળી તમે શુદ્ધ સત્ત્વથી અમને કપટવિનાનાજ ઉત્પન્ન કરેલ છે, તેથી પણ તમે (અમારૂં હૃદય) જાણો છો, એવું 'હે જગતના ધાતા !' એ બીજું સંબોધન કહેલ છે. જગતો રચનારા અથવા તેમને ધારણ કરનારા તમેજ છો. તેને લીધે પણ હૃદયનું જ્ઞાન (હોવું) યોગ્યજ છે. વળી સ્વામી સેવકનું હૃદય જાણે છે. તમે તો બધાએ લોકોના ઇંદ્ર વિગેરે જે નાથો છે, તેમના શિખામણિ છો. લોકનાથોજ પોતાના લોકના અભિપ્રાય જાણે છે. તમે તો તેમના (અભિપ્રાય) પણ જાણો છો. તેમાં પણ (તેમના) શિખામણિ હોવાથી, તેમના ઉપર તેમનો પ્રકાશ કરનાર તરીકે, તેમનાં કર્મના સાક્ષી તરીકે રહેલા છો. તેથી परेषाम् અમારા કરતાં મોટાઓના અને अपरेषाम् નાનાઓના–અને 'च' 'અને' શબ્દથી (જણાવેલ) અમારા–સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયને પ્રભુ તરીકે ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે અને પ્રકાશ કરનાર તરીકે જાણનારા છો. તેથી અમારામાં કાંઈપણ (આપથી) છૂપું નથી. ૪.

એ પ્રમાણે પોતાનો દોષ ન હોવાનું કહીને, અથવા દોષ હોય તો તે ક્ષમા કરાવતાં, નીચેના શ્લોકથી નમન કરે છેઃ—

नमो विज्ञानवीर्याय माययेदमुपेयुषे ॥
गृहीतगुणभेदाय नमस्तेऽव्यक्तयोनये ॥ ५ ॥

વિજ્ઞાનરૂપ વીર્યવાળા, માયાથી આ (શરીર) સ્વીકારનાર, ગુણોવડે ભેદ ગ્રહણ કરનાર, અવ્યક્તની યોનિરૂપ તમને નમસ્કાર. ૫.

'ભગવાન સર્વના સ્વામી હોવાથી, તેજ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. અથવા (તેમને) અધીન ગુરૂ તેમના માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર હોવાથી (નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.) હું તો તે બંને પ્રકારનો નથી' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'વિજ્ઞાનરૂપ વીર્યવાળાને નમસ્કાર' એમ કહેલું છે. 'વિજ્ઞાન' એટલે

બ્રહ્માનો અનુભવ છે વીર્ય જેમનું તેવા (તમે છો). લૌકિક જ્ઞાન સાથેની લૌકિક ક્રિયા બધાને પરાક્ર કરાવનારી છે. તેથી પણ (અધિક) કેટલાક જ ઋષિઓની વૈદિક ક્રિયા (તેમને) પરાક્રમ કરાવના છે. તેથી પણ (અધિક) બ્રહ્મ જાણનારાઓનું જ તેજ (પરાક્રમ કરાવનારૂં છે).[1] સર્વજ્ઞપણાંરૂપ પરાક્ર જ્ઞાનથીજ સિદ્ધ થાય છે.[2] તેમાં સાક્ષાત્કારરૂપ વિજ્ઞાનથી થએલ બલ ભગવાનનુંજ હોય છે. તેવું (બલ તમારૂં પણ છે, એવો તમે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સૃષ્ટિ કરો છો તેથી નિશ્ચય થાય છે. તેથી તમે ભગવાન સ્વરૂપ જાણનાર હોવાથી, ગુરૂ તરીકે (તમને) નમન કરવું યોગ્યજ છે એવો ભાવ છે.

'તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ભગવાન સાથે સાયુજ્યજ થાય, આવા પ્રકારનો અધિકાર કેમ હોય? એવી શંકા થાય, તેથી 'માયાથી (આ સ્વીકારનાર)' એમ કહેલું છે. (માયાથી) આ શરીર ઉપયુ સ્વીકારનાર (તમે છો). જે માયા સૃષ્ટિ (રચવા). નું સાધન થએલી છે,[3] તેનાં સાધનપણાંનો નિભાવ થાય તે માટે રચનારની જરૂર હોવાથી, સેવક હોય ત્યાંસુધી સ્વામી કાર્યકરે તે અયોગ્ય હોવાથી ભગવાનની સમાનપણું (તમને) પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી, અને (મુક્ત જીવનો ભોગ) લૌકિક ક્રિયા સિવાયનું શાસ્ત્રમાં કહેલું હોવાથી, આ (જગત્) તમારા માયાથીજ રચાએલું છે. તે (માયા)ને લીધેજ (શરીર) સ્વીકારેલું છે, અવો અર્થ છે.

'તેમાં[5] બે પ્રકારની સ્થિતિ હોય. (૧) જીવો (જગત્) રચનારા ન હોય અને (૨) ભગવાન (જગત્) રચનારા હોય. (બ્રહ્મા) જગત્ (રચનારા) હોય, તો (તે) ભગવાન હોવાથી (તેમને) શરીરની જરૂર નથી, જો તે જીવ હોય તો શરીર થવા છતાં તે (ભગવાનથી)[6] જૂદા હોવાને લીધે (જગતના) રચનાર હોવાનું સિદ્ધ થશે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'ગુણોવડે ભેદ ગ્રહણ કરનાર' એમ કહેલું છે. ગ્રહણ કરેલો છે ગુણોને લીધે ભેદ જેમણે તેવા (બ્રહ્મા છે). આમનો (ભગવાનથી) ભેદ કુદરતી નથી, જેથી તે જગતના રચનાર ન હોય. તેમજ ભગવાન સાથે અભેદ પણ નથી, કારણકે ગુણોથી ભેદ થએલો છે; કેમકે ગુણોએ ભેદરૂપ ભગવાનનો ચિદ્રૂપ સાથે સંબંધ કરાવેલો છે. તેથી તેમણે (ગુણોએ) કરેલો ભેદ હોવાથી, તેમના[7] સમાનપણાંથી થએલ દેહનો આધાર રાખી (બ્રહ્મા) જગત્ રચે તે યોગ્યજ છે.

"'ભૂતો અક્ષરમાંથી ઉત્પન્ન થએલા' (ભ. ગી. ૨–૨૮) એ વાકય પ્રમાણે (ભગવાન) અલૌકિક કર્તા હોવાથીજ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે વળી બ્રહ્માને કર્તા માનવાનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા થાય, તેથી '(અવ્યક્તની યોનિરૂપ) તમને નમસ્કાર' એમ કહેલ છે. આ (બ્રહ્મા) અવ્યક્ત (અક્ષર)ની યોનિ છે[8]. અક્ષર આ (બ્રહ્મા)માં જગતનો પ્રવેશ કરાવી, પોતે ખસી જાય છે. તેથીજ આ રજોગુણરૂપ છે. જેમ માતા અને પિતાથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ આ (બ્રહ્મા) અને અક્ષરથી જગત રચાય છે, તેથી[9] આ ઉપયોગ વિનાના નથી. તેથી (બ્રહ્મા) માતા હોવાથી, ફરી તેમને નમન કરે છે. ૫.

---

૧ કૌંસમાં જણાવેલ શબ્દો અધ્યાહાર છે. (प्र)

૨ આ વાક્યથી તેના પહેલાના વાક્યથી કહેલ અર્થ સિદ્ધ કરે છે. (प्र)

૩ બ્રહ્માનો અધિકાર મુક્તિની પહેલાંની અવસ્થારૂપ હોવાનું જણાવે છે. (प्र)

૪ જૂઓ બ્ર. સૂ. ૪–૪–૧૭. આ સૂત્રમાં મુક્ત જીવનું ઐશ્વર્ય અને તે કર્તા ન હોવાનું કહેલ છે. ચાલુ પ્રસંગમાં પણ માયા કરણ થાય તે માટે ભગવાનનું કાર્ય કરવા બ્રહ્મા કર્તાપણાનો સ્વીકાર કરે છે, છતાં તેમને સ્વતઃ અભિમાન ન હોવાથી, તે મુક્ત નથી એમ થતું નથી; એવો અર્થ છે. (प्र)

૫ 'તેમાં' એટલે સાયુજ્ય (મુક્તિ)ની પહેલાંની અવસ્થામાં. (प्र)

૬ એવા પ્રયોજનથી માયાથી બ્રહ્મા દેહ ગ્રહણ કરે છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, એવી શંકા થાય. (प्र)

૭ 'તેમના' એટલે ગુણોના. (प्र)

૮ અક્ષરની પત્નીરૂપ છે. (प्र)

૯ 'તેથી' એટલે (બ્રહ્માને) અભિમાન હોય તો પણ તેમનો ઉપયોગ હોવાથી. (प्र)

એ પ્રમાણે અપરાધ ક્ષમા કરાવીને, તે (બ્રહ્મા) ભક્તો ઉપર કૃપા રાખનાર હોવાનું છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહે છેઃ—

ये त्वाऽनन्येन भावेन भावयन्त्यात्मभावनम् ॥
आत्मनि प्रोतभुवनं परं सदसदात्मकम् ॥ ६ ॥
तेषां सुपक्वयोगानां जितश्वासेन्द्रियात्मनाम् ॥
लब्धयुष्मत्प्रसादानां न कुतश्चित्पराभवः ॥ ७ ॥

જેઓ પોતાના (જીવોના) દેહને ઉત્પન્ન કરનાર, પોતાની અંદર ભુવનોને પરોવી રાખનાર, વશ રાખનાર (તથા) પ્રલય કરનારનું તમારૂં અનન્ય ભાવથી ચિંતન કરે છે, તે પકવ થએલ યોગવાળા, શ્વાસ ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણ ઉપર વિજય કરેલા, (અને) તમારી કૃપા પ્રાપ્ત કરેલાઓનો કોઈથી પણ પરાભવ થતો નથી. ૬–૭.

(બ્રહ્માની) કૃપા સફલ થાય છે એમ સિદ્ધ કરવા આ (છઠ્ઠા શ્લોક)માં વાક્ય પૂરૂં થતું નથી. તેથી (તેમની) કૃપાથી (તેમના) ભક્તોને અભય (પ્રાપ્ત થાય છે એમ સાતમા શ્લોકમાં) કહેશે. તેથી અહિં (આ શ્લોકમાં) કૃપા (થવા)નું કારણજ કહે છે. જે સત્પુરુષો આપનું સર્વભાવથી હૃદયમાં ચિંતન કરે છે, તમારી કૃપા પ્રાપ્ત કરેલા તેઓનો કોઈથી પણ પરાભવ થતો નથી એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'અનન્ય ભાવ[1]' ભગવાનમાંજ સંભવે છે. બીજામાં કેમ (સંભવે)?' એવી શંકા થાય, તેથી (બ્રહ્મામાં) અનન્ય ભાવ થવાનાં ચાર કારણો 'પોતાના દેહને ઉત્પન્ન કરનાર' વિગેરે વિશેષણોથી કહે છે. (૧) 'आत्मानं' ચિંતન કરનારના સ્વરૂપને, ચિંતન કરનારના દેહ વિગેરેને[2] 'भावयति' ઉત્પન્ન કરે તે. (બ્રહ્મા) તેવા (आत्मभावन) છે. આથી (તે) કર્તા હોવાનું કહ્યું. (૨) પોતાની અંદર પરોવી રાખેલું છે ભુવન જેમણે તેવા (બ્રહ્મા) છે. આથી (તે) સમવાયિ (કારણ હોવાનું કહ્યું). (૩) परं વશ રાખનાર, સ્થિતિ(ની અવસ્થા)માં સર્વની પ્રવૃત્તિ કરાવવી વિગેરે કરનાર. (૪) 'सदसदात्मकम्' 'પ્રલય કરનાર'. પ્રલય સદસદાત્મક એટલે સત્ હોય તેવા પદાર્થ અસત્ (ન હોય તેવા) થાય છે જેનાથી તેવો[3] છે. અથવા માયારૂપ[4] હોવાથી પ્રલય કરનાર, કારણકે તેની[5] સદા સ્થિતિ સંભવતી નથી. (તે)* જગદ્રૂપ હોય તોપણ પ્રાપ્ત થએલા વિવેકથી અસત્ સ્વરૂપવાળા જ હોવાનું પરિણમે છે.[6] (બ્રહ્મા) પોતાના બધા સેવકોની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરનાર હોવાથી, તેઓ બધા તેમને અધીન હોવાથી, પોતાનું (બ્રહ્માનું) પણ તેઓ સર્વભાવથી ચિંતન કરે તે સંભવે છે. એ પ્રમાણે સર્વ ભાવથી (કરેલું) ચિંતન કૃપા પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે. ૬.

---

૧. 'અનન્ય ભાવ' એટલે સર્વભાવ. (प्र)

૨. 'દેહ વિગેરેને' શબ્દોથી 'સ્વરૂપ' શબ્દનું વ્યાખ્યાનજ કરેલું છે. (प्र)

૩. આ વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ સમાસ છે. (प्र)

૪. સત્ અને અસત્ છે આત્મા જેમનો, એમ સમાનાધિકરણ બહુવ્રીહિ હોય, તો પણ આનો અર્થ 'પ્રલય કરનાર' જ થાય છે એમ આથી જણાવે છે. (प्र)

૫. 'તેની' એટલે જે સત્ અને અસત્ હોય તેની. (प्र)

* '(તે)' એટલે સત્ અને અસત્ જગદ્રૂપ હોય...

૬. "સત્ અસત્ના (જગતના) આત્મા તે 'સદસદાત્મક' એવો સમાસ કરીએ તો 'પ્રલય કરનાર' અર્થ નહિ થાય," એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે; (જગત્રૂપ) સત્ અને અસત્ના આત્મા ('તે' એટલે બ્રહ્મા.) એવો શ્રીધરનો મત લઈએ, તો પણ 'પોતાની અંદર ભુવનને પરોવી રાખનાર' વિશેષણથી જગતનાં કારણ તરીકે એ અર્થ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, ફરી તેજ અર્થ કહેવારૂપ દોષ થાય. પ્રલય ન હોય ત્યારેજ કારણરૂપ થવાય. (प्र)

એ પ્રમાણે (કૃપાનું) કારણ જણાવી કૃપા દર્શાવી, તેનાથી અભય પ્રાપ્ત થવાનું સાતમા શ્લોકમાં કહે છે. કૃપાથી અભય ઉત્પન્ન થવામાં વચેની ક્રિયા 'પકવ થએલા યોગવાળા' વિશેષણથી કહેલી છે. તે મુખ્ય આત્મારૂપ[1] હોવાથી યોગદ્વારા સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. તેમ ન હોય, તો ભગવાનની પેઠે સ્વતંત્રપણું થાય. સારી રીતે પકવ થએલો છે યોગ જેઓનો તેવા (નો પરાભવ થતો નથી), કારણકે સારી રીતે પકવ થએલા (યોગ)નો સર્વત્ર ઉપયોગ કરી શકાય છે. યોગ પકવ થવાનું કારણ કહીને 'શ્વાસ ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણ ઉપર વિજય કરેલા' વિશેષણથી બીજી ક્રિયા કહેલી છે. જીતાએલા છે શ્વાસો, ઇંદ્રિયો અને આત્મા અંતઃકરણ જેમના તેવા (થાય છે). તેમના (બ્રહ્માના) પદાર્થો સ્પર્શ થઈ ન શકે તેવા હોવાથી,[2] પ્રાણ ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણનો જય (તેમની) સાક્ષાત્ પ્રીતિ કરાવનારો છે. (બ્રહ્માની) અંદર વેદો રહેલા હોઈ તે જ્ઞાન કરાવનાર હોવાથી, કારણ સાથે યોગ વચલી ક્રિયા થતી હોવાથી ઘણી ક્રિયાઓ થતી નથી, તેથીજ પ્રાપ્ત કરેલી છે તમારી કૃપા જેમણે (તેઓનો) કોઈથી–કાલ વિગેરેથી પણ **पराभवः** પરાભવ થતો નથી. ૭.

એ પ્રમાણે ભક્તો ઉપર સફલ કૃપા (કરેછે એમ) કહી, તેમને કૃપાલુ કહી પોતાની ઉપર કૃપા (કરે એવી) પ્રાર્થના કરવા, નીચેના શ્લોકમાં પોતે સેવક હોવાનું કહે છે:–

यस्य वाचा प्रजाः सर्वा गावस्तन्त्येव यन्त्रिताः ॥
हरन्ति बलिमायत्तास्तस्मै मुख्याय ते नमः ॥ ८ ॥

દોરડાંથી બાંધેલા બળદોની પેઠે જેમની વાણીથી વશ રહેલી બધી પ્રજા સાવધાન રહી બલિ આપે છે તે તમો મુખ્યને નમસ્કાર. ૮.

જે બ્રહ્માની વેદરૂપ વાણીથી કન્યાની પેઠે સંપૂર્ણ પ્રકારે અશક્તિવાળી બધીએ પ્રજા, સેવક હોવા છતાં પોતાનાં કાર્યમાં ઘણા આગ્રહથી રોકેલી દોરડાંથી બાંધેલા બળદો જેવી છે. બ્રહ્માની વાણી વેદ અને લોકરૂપ છે. તેથીજ જેઓ વેદને પણ વશ રહેતા નથી, તેઓને લૌકિકથી વશ રાખે છે. [3]આથીજ સેવકપણું જણાવ્યું; કારણકે[4] બધા પ્રાણીઓ ફલ (પ્રાપ્તિ) માટે કર્મ કરે છે. [5]તેનું ફલ પ્રાપ્ત થાય, અધિષ્ઠાતા દેવતા તરફથી ફલ આવે, ત્યારે જે (તેના) સારરૂપ ભાગ (હોય) તે (બ્રહ્મા) તેઓ[6] પાસેજ પોતાના માટે જૂદો કરાવે છે, (અને) પછી સારરહિત (ભાગ) [7]આપે છે; અને તેવી રીતે સર્વ કર્મોનું જે મુખ્ય ફલ–સૃષ્ટિ, ભગવાનની આજ્ઞા અથવા સુખ–તે બ્રહ્માને પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ તપ વિગેરેથી જે સારવિનાનો, છૂટો ન પડી શકે તેવો મલમૂત્ર વિગેરેમાં રમણરૂપ (ફલનો ભાગ પ્રાપ્ત થાય), તે જીવોને આપે છે એવો[4] (અર્થ છે). એમ જાણવા છતાં, તેજ પ્રકારે (કર્મ) કરવું તે બંધન. તેથીજ બળદો અધમ હોવા છતાં, તેમનું દૃષ્ટાંત (આપેલું છે); કારણકે એ પ્રમાણે જાણીને તેઓ (બળદ જેવા હોવા)નો નિશ્ચય કરેલો છે. એ પ્રમાણે સદા કાર્ય કરનાર સારરહિત (ફલ) ભક્ષણ કરનાર ઉપર કૃપા (કરવી) યોગ્ય છે. વળી બળદો કરતાં પણ આ (જીવો) ઉત્તમ છે, કારણકે સારવિનાનું હોય તે પણ તમને બલિ તરીકે આપે છે; (કારણકે) તેમ ન કરે તો વચમાં તમે મારો. તેથી તમે મુખ્ય છો, પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવા છતાં પ્રજાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો.

---

૧. 'મુખ્ય આત્મારૂપ' એટલે આસન્યરૂપ (प्र) 'મુખ્ય દેવ' એવો અર્થ જણાય છે.
૨. બ્રહ્માના સંબંધવાળા પદાર્થો ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવા હોવાથી ઇન્દ્રિયોનો તેમને સંબંધ થતો ન હોવાથી (प्र)
૩. 'આથીજ' એટલે (બ્રહ્માને) વશ રહેવાથી જ. (प्र)
૪...૪ આ ભાગથી બધા બ્રહ્માને વશ રહે છે તે સિદ્ધ કરે છે. (प्र)
૫. 'તેનું' એટલે કર્મનું. (प्र)
૬. 'તેઓ' એટલે સાધનરૂપ કર્મના અધિષ્ઠાતા. (प्र)
૭. 'આપે છે' એટલે કર્મ કરનારાઓને આપે છે. (प्र)

સૂચવેલા અર્થથી બ્રહ્માની પણ હાંસીજ કરેલી છે; અથવા (બ્રહ્મા) મુખ્ય પ્રાણરૂપ હોવાથી બલિ અપાય તેના સાક્ષી તરીકે (તેમને) મુખ્ય કહેલા છે. આ સર્વ તરફથી **यत्ताः** સાવધાન રહેલા (**आयत्ताः**). આથી એમ કહેલું છે કે કોઈક સમયેજ કરતા (બલિ આપતા) નથી. (સદા આપે છે). ૮.

એ પ્રમાણે પોતે સેવક હોવાનું સિદ્ધ કરી, નીચેના શ્લોકમાં (બ્રહ્માની) કૃપા માટે પ્રાર્થના કરે છે:—

स त्वं विधत्स्व शं भूमंस्तमसा लुप्तकर्मणाम् ॥
अदभ्रदयया दृष्ट्या आपन्नानर्हसीक्षितुम् ॥ ९ ॥

તે તમે હે ભૂમન્! અમોને સુખ આપો. અંધકારથી જેમના કર્મનો લોપ થએલો છે તેમના સંબંધવાળા અમો શરણ આવેલાને તમે ઘણી દયાવાળી દૃષ્ટિથી જોવા યોગ્ય છો. ૯.

હે ભૂમન્! હે અધિક! (અમારા ઉપર) કૃપા કરો તોપણ તમને કાંઇ પણ હાનિ નથી, એવો અર્થ છે. તેથીજ અમોને (સુખ) આપો. બીજું સુખ આપવાનું નથી એમ કહેવા, પોતાનું ઇચ્છેલું (સુખ) કહેછે કે **लुप्तकर्मणां** લોકોમાં થએલા અંધકારને લીધે કર્મરહિત થએલા ભુવનોના સંબંધવાળા **आपन्नान्** શરણ આવેલાને અમને તમે ઘણી દયાવાળી દૃષ્ટિથી જોવા યોગ્ય છો, કૃપાવાળી દૃષ્ટિનાં ઉત્તમપણાને લીધે દુઃખ વિગેરે તેમાં (લોકમાં) રહેલા હોવા છતાં જણાશે નહિ, તેથી દયાવાળી દૃષ્ટિથી જૂઓ એવો ગૂઢ અભિપ્રાય છે. દુઃખીને જોઈને સાધારણ લોકોને પણ દયા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે (દયા) નકામી છે. તેવું ન થાય તે માટે (દયાનું) 'ઘણી' એવું વિશેષણ કહેલું છે. ૯.

'શા કારણથી કૃપા કરવી જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી દૈત્યોની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, તેમનાથી અભય કરવું (આપવું) જોઈએ, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

एष देव दितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितम् ॥
दिशस्तिमिरयन्सर्वा वर्धतेऽग्निरिवैधसि ॥ १० ॥

હે દેવ! આ દિતિનો ગર્ભ કશ્યપનું તેણે મૂકેલું વીર્ય-જેમ સૂકાં કાષ્ઠમાં અગ્નિ વધે તેમ—સર્વ દિશાઓને અંધકારમય કરતો વધે છે. ૧૦.

આ દિતિનો ગર્ભ-કશ્યપનું તેણેજ મૂકેલું વીર્ય-દશ દિશાઓને અંધકારમય કરતો સૂકાં **एधसि** કાષ્ઠમાં અગ્નિ (વધે તેની) પેઠે વધે છે. હુમણાં તે 'દિતિનો ગર્ભ' છે. આથી એમ કહેલું છે કે તે સ્વભાવથી ક્રૂર થશે. તેમાં પણ (તે) કશ્યપનું બીજ, તે પણ વીર્યરૂપ, અને તેણેજ **अर्पितं** સારી રીતે મૂકેલું. દિતિના યોગ્ય સ્થાનમાં મૂકેલું હોવાથી, તે સંબંધમાં કોઈ પણ ઉપાય કરી શકાય તેમ નથી. ૧૦.

એ પ્રમાણે ઘણા ભયથી દેવોએ (કહેલું) વચન સાંભળીને, તેનું કારણ હાસ્યરૂપ હોવાથી તેનું સ્મરણ કરીને, તે કહેવા યોગ્ય નહતું એમ બીજ અને ગર્ભ (પોતાને) જણાએલા હોવાથી, તે સિવાયનું બીજું કારણ કહેવા (બ્રહ્મા) કથાનો આરંભ કરે છે, એમ મૈત્રેય નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

संप्रहस्य महाबाहो ! भगवान् शब्दगोचरः ॥
प्रत्याचष्टात्मभूर्देवान्प्रीणयन्रुचिरया गिरा ॥ ११ ॥

'હે મહાબાહો! વેદથી જેમનું જ્ઞાન થાય તેવા પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થએલા ભગવાન (બ્રહ્માએ) ઘણું હસીને સુંદર વાણીથી દેવોને પ્રસન્ન કરતાં (નીચે પ્રમાણે) ઉત્તર આપ્યો. ૧૧.

'હે મહાબાહો!' એવું વિદુરનું સંબોધન (તેને) એમ જણાવવા કરેલું છે કે તું શૂરવીર હોવાથી તારે કોઈથી પણ ભય કરવો (રાખવો) ન જોઈએ. 'ભગવાન' શબ્દથી તેનું જ્ઞાન હોવાનું અને તેનો

ઉપાય ન કરવાનું કારણ (કહેલ છે). 'शब्दगोचरः' એટલે અલૌકિક, માત્ર વેદથી જ જેમનું જ્ઞાન થાય તેવા. (આથી) એમ જણાવેલું છે કે તે(બ્રહ્મા) માં પ્રવેશ કરેલા આધિદૈવિક બ્રહ્મા કહે છે (ઉત્તર આપે છે), બીજાએ ભગવાનના સેવકની હલકાઈ કહેવી યોગ્ય નથી. 'प्रत्याचष्ट' એટલે ઉત્તર આપ્યો. (આ શબ્દથી) બ્રહ્માએ કાંઈ પણ કરેલ છે એવી શંકા ખોટી ઠરાવી છે. 'ભગવાન તે (ઉપાય) કરશે' એમ આગળ (૩. ૧૬. ૩૬માં) કહેશે. (બ્રહ્મા) પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી તે તેમ કહે તેથી અપરાધ થતો નથી. નીચે શ્લોક ૧૨ વિગેરે વાકયો (કહેશે તે)થી જૂદી[1] જ સુંદર વાણીથી તેઓને જે પ્રકારે સુખ થાય તે રીતે प्रीणन् (તેમની) પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરતાં (કહ્યું) ૧૧.

શાપથી (ભૂમિ ઉપર) આવેલા તેજરહિત થએલા જય અને વિજયના તેજથી આ થએલ છે એમ કહેવા, શાપ (થયો તે) જણાવવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે અધ્યાયોથી ઉપાખ્યાન કહે છે. પ્રસંગને લીધે તેઓ (સનક વિગેરે) વૈકુંઠ ગએલા એમ કહેવા, સ્વભાવથી તેઓ ફરતા હતા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ ब्रह्मोवाच ॥ બ્રહ્મા કહે છેઃ—

मानसा मे सुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः ॥
चेरुर्विहायसा लोकाँल्लोकेषु विगतस्पृहाः ॥ १२ ॥

તમારી પહેલાં ઉત્પન્ન થએલા સનક વિગેરે મારા માનસ પુત્રો લોકોમાં ઈચ્છારહિત થઈ, આકાશમાર્ગે લોકોમાં ફરતા હતા. ૧૨.

('मानसाः' માનસ શબ્દથી) એમ જણાવે છે કે ભગવાને જે મનમાં કરેલ (વિચારેલ હોય) તે તેઓ કરતા હતા. 'મારા પુત્રો' શબ્દથી સૃષ્ટિ કરનાર હોવાનું કહ્યું. 'તમારી પહેલાં ઉત્પન્ન થએલા' વિશેષણથી તમને ખબર ન હોવાનું કારણ કહ્યું. દેવો (તેઓની) પછી ઉત્પન્ન થએલા, પણ આ કશ્યપના પુત્રો ન હતા.* તે કલ્પમાં તેવાજ† પ્રકારે ઉત્પત્તિ થતી. દેવો શુદ્ધ સત્ત્વગુણવાળા હોવાથી, તેમની પહેલાં ઉત્પન્ન થએલા ગુણાતીત (નિર્ગુણ) હતા. આથી પોતાનો[2] દોષ નથી, એમ સૂચવ્યું, કે જેમ તેઓ મારા પુત્રો તેમ તમારા મોટેરાઓ. 'સનક વિગેરે' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે તેઓ) તપોરૂપ હોવાથી કોઈથી પણ (તેમણે આપેલ શાપનો) ઉપાય થઈ શકે તેમ ન હતું. 'विहायसा' એટલે આકાશમાર્ગે. આથી અટકાવી ન શકાય તેવી શક્તિ અને શ્રમ ન થવાનું સૂચવેલ છે. બધાએ લોકોમાં ઈચ્છારહિત થઈ, चेरुः ફરતા હતા. લોકો તથા અલોક[3] (પાતાલ)માં લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા (ફરતા હતા), એવો અર્થ છે, અથવા 'लोकान्' (લોકોમાં) એ શબ્દમાં ગાઢ સંયોગને લીધે બીજી વિભક્તિ (યોજેલી છે). માણસોનું (તેમને) પ્રયોજન નહતું એમ જણાવવા, ફરીથી 'લોક' શબ્દ કહેલો છે. તેઓને ફરવાનું નિત્ય હોવાથી તેઓ ફરતા હતા, તેથી ભુવનો (લોકો)જ કર્મ (બીજી વિભક્તિમાં યોજેલ)છે, પરંતુ મનુષ્યો (કર્મ) નથી. ૧૨.

તેઓ પ્રસંગને લીધે વૈકુંઠ ગયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

त एकदा भगवतो वैकुण्ठस्यामलात्मनः ॥
ययुर्वैकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ १३ ॥

---

૧. 'પ્રસન્ન કરતાં' શબ્દથી પ્રસન્ન કરવાનું કાર્ય તે સમયે ચાલુ હોવાનું જણાવેલ હોવાથી, નીચે ઉત્તર કહેશે તેથી જૂદાં વચનથીજ પ્રસન્ન કર્યાનું જણાય છે. (प्र)

* 'पूर्वजाः' શબ્દનો 'મોટા ભાઈઓ' અર્થ નથી, એવો ભાવ છે.

† 'તેવાજ પ્રકારે' એટલે મનથી. (મૈથુનથી નહિ).

૨ દિતિના ગર્ભે કરેલ દોષ પોતાને માટે કરેલો નથી, એવો અર્થ છે. (प्र) મેં તો ગુણાતીત સનક વિગેરેને ઉત્પન્ન કરેલા, છતાં તેમને ક્રોધ થયો, તેમાં મારો (બ્રહ્માનો) દોષ નથી, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

૩ 'विहायसाऽलोकान्' એવો પાઠ થઈ શકે તેમ હોવાથી આ પ્રમાણે પણ અર્થ કર્યો. (प्र)

એક દિવસ તેઓ નિર્મલ સ્વરૂપવાળા ભગવાન વૈકુંઠના સર્વ લોકથી નમસ્કાર કરાતા વૈકુંઠ ધામમાં ગયા. ૧૩.

'ભગવાન વૈકુંઠ' એટલે સાક્ષાત્ પુરાણપુરુષના અવતારરૂપ વૈકુંઠ. તેમના નામથી બનાવેલો લોક 'વૈકુંઠ' કહેવાય છે. તે લોક સ્ત્રીની પ્રાર્થનાથી બનાવેલો હોવાથી 'તે અવતાર કામવાળો હશે' એવી શંકા થાય, તે દૂર થાય તે માટે 'નિર્મલ સ્વરૂપવાળા' વિશેષણ કહેલું છે. અથવા નિર્મલ છે* આત્માઓ જેમના તેવા; (એટલે) જેમ સત્ય વિગેરે (લોક)માં અવિદ્યાવાળા (આત્મા)* રહે છે, તેમ ત્યાં (રહેતા) નથી, એવો અર્થ છે. 'વૈકુંઠ ધામ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે તે) સ્થાન નિત્યજ છે.[1] કૃત્રિમ હોય તો પણ વ્યાપિવૈકુંઠે જ તેમાં પ્રવેશ કરેલો હોવાથી તે મુખ્ય વૈકુંઠ જ છે, તેથી 'પુનઃ અક્ષર સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે' વાક્યનો વિરોધ (થતો) નથી; અને 'શિશુપાલે વૈષ્ણવોના પતિના ચરણમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે' એ વાક્યનો અને 'પાછા આવશો'[2] (૩. ૧૬. ૩૦) એ વાક્યોનો પણ વિરોધ થતો નથી. વળી 'વૈકુંઠ જેમણે બનાવેલ છે'[3] એ વાક્યને લીધે, તેમજ સનક વિગેરે ત્યાં ગયા તેથી, અને સાધારણ લોક જેવું તે ભગવાનના સંકલ્પથી કૃત્રિમપણું થાય છે. તેથી કૃત્રિમમાં સ્વાભાવિક (વૈકુંઠ)નો આવેશ છે, અથવા (વૈકુંઠ) લોકનો અવતાર[4] છે. 'વૈકુંઠ ધામ' એમ તો ફરી કહેલું છે. વૈકુંઠ એજ ધામ એવો (અર્થ છે). સર્વથી ન જવાય તેવું છે એમ સૂચવવા 'સર્વ લોકથી નમસ્કાર કરાતા' વિશેષણ (કહેલું છે). બધા માણસોએ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય, અથવા સર્વ ભુવનોમાં ઉત્તમ (ધામ છે). બીજા લોકમાં રહેનારા લોકને ઉપદ્રવ કરાવે છે, પરંતુ અહિંના રહેવાસીઓ એમ (કરતા) નથી, તેથી બધા લોકો આને નમસ્કાર કરે છે. ૧૩.

ચિત્ આનંદ અને સત્‌ના ભેદથી સામાન્ય રીતે તે લોકનું વર્ણન કરે છે. તે પૈકી આરંભમાં ત્યાં વસનારા જીવો આનંદરૂપ હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં (તેમના) સ્વરૂપનું ઉત્તમપણું કહે છેઃ–

वसन्ति यत्र पुरुषाः सर्वे वैकुण्ठमूर्तयः ॥
येऽनिमित्तनिमित्तेन धर्मेणाराधयन् हरिम् ॥ १४ ॥

વૈકુંઠના જેવા દેહવાળા સર્વ પુરુષો જેઓએ પ્રયોજન વિનાના ચિહ્નવાળા ધર્મથી હરિને પ્રસન્ન કરેલા છે તેઓ જે (વૈકુંઠ)માં રહે છે. ૧૪.

'જેમાં' એટલે વૈકુંઠમાં 'પુરુષો' (રહે છે). તેથી સ્ત્રીઓને[5] સારૂપ્ય મુક્તિ (પ્રાપ્ત થતી) નથી. વૈષ્ણવોની પતિવ્રતા(સ્ત્રી)ઓ તો તેઓની સાથે ત્યાં જાય છે અને ત્યાં ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરે છે[6] એમ તે આગળ કહેશે. 'સર્વ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે) કે ત્યાં વર્ણ વિગેરે ઉપયોગનાં નથી. વૈકુંઠ (ભગવાનના) જેવી મૂર્તિ છે જેમની તેવા (પુરુષો રહે છે). તેઓનો દેહ આનંદાકારજ છે, અથવા આનંદજ છે, છતાં પણ પોતાનો આનંદ તેવો† હોવાથી, તેઓ ભગવાનની સમાન[7] નથી. ત્યાં

---

* આ 'વૈકુંઠ ભગવાન'નું વિશેષણ છે, વૈકુંઠલોકનું વિશેષણ નથી. તેથી 'આત્મા'નો અહિં દેહ, તર્કશક્તિ, ચિત્ત, વિગેરે એવો અર્થ કરવો યોગ્ય જણાય છે,

૧. આ વૈકુંઠ નિત્ય અને કૃત્રિમ (બંને પ્રકારનું) હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (प्र)

૨. આ ત્રણે વાક્યોનો અર્થ આવતા અધ્યાયમાં કહેશે. (प्र)

૩. વ્યાપિવૈકુંઠ હોય તો મુખ્ય વૈકુંઠ જ થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૪. આવેશ તો અમુક કાર્ય માટે અમુક કાલે થતો હોવાથી, અમુક સમય સુધીનો હોય. અહિં તેવું કાંઈ કાર્ય હોવાનું જણાતું નથી, તેથી આથી બીજો પક્ષ કહેલ છે. (प्र)

૫. આથી પક્ષીઓ વૃક્ષો વિગેરેનું પણ કહેવાયું, તેથી શંકાનો અવસર નથી (प्र)

૬. તેઓ સ્ત્રી થવાનું કારણ આથી કહેલું છે. તેઓને ભગવાનનું સારૂપ્ય ન થવાનું કારણ એ છે કે અંતસમયે તેમણે ભગવાનનું ધ્યાન કરેલ નથી (प्र)

† અમુક ગ્રંથમાં 'ન' 'ન' પાઠ અધિક છે. તે ખરો હોય તેમ જણાય છે.

૭. 'સાર્ષ્ટિ' મુક્તિ પ્રાપ્ત કરેલી નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

તેવા (આનંદરૂપ દેહવાળા) હોવાનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જે ભગવાનના ભક્તોએ પ્રયોજન વિનાના (ચિહ્નવાળા), એટલે નિષ્કામ ધર્મથી હરિને आराधयन् પ્રસન્ન કરેલા છે. न નથી निमित्तं લોકમાં પ્રસિદ્ધ કામનાઓરૂપ निमित्तं ચિહ્ન જેમાં, (તેવા) નિષ્કામ પોતાના ધર્મથી, એટલે શ્રવણરૂપ વિગેરે ધર્મથી[1] જેમણે ભગવાનને પ્રસન્ન કરેલા છે, (તેઓ ત્યાં રહે છે). ૧૪.

એ પ્રમાણે જીવોનું ઉત્તમપણું કહી, નીચેના શ્લોકમાં, ભગવાનનું ઉત્તમપણું કહે છેઃ—

यत्र चाद्यः पुमानास्ते भगवान् शब्दगोचरः ॥
सत्त्वं विष्टभ्य विरजं स्वानां नो मृडयन्वृषः ॥ १५ ॥

અને જ્યાં વેદથી જેમનું જ્ઞાન થાય છે, તે આદ્ય પુરુષ ભગવાન શુદ્ધ સત્ત્વને રોકી પોતાના ભક્ત આપણુને આનંદ આપતા આપણા સ્વામી રહે છે. ૧૫.

જ્યાં આનંદમય ભગવાન 'સત્' અંશના મુખ્ય ભાવરૂપ[2] સત્ત્વને રોકી રહે છે. આ વૈકુંઠલોક સર્વ લોકોથી જૂદા પ્રકારનો છે.[3] તેથી (તેમાં) જીવનું શરીર આનંદ છે. આનંદનું શરીર સત છે. અને સતનું મોક્ષરૂપ [3]છે. તેથીજ[4] સત્ ચિત્ અને આનંદના સત્ત્વ વિગેરે ગુણો છે એમ પહેલાં[5] કહેલું છે. સૃષ્ટિ તો વારંવાર થતી હોવાથી, સત્ ચિત્ અને આનંદનું વારંવાર આવર્તન થતું હોવાનું કહેલ છે. તેથીજ આશ્રયમાં[6] આનંદમાં સ્થિતિ થવાનું કહેશે.[7]

'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી વ્યાપિ વૈકુંઠમાં પણ[8] 'આદ્ય પુરુષ' એટલે પુરુષોત્તમ (રહે છે). 'ભગવાન' શબ્દથી (તે પોતાના) ધર્મો સાથે રહેતા હોવાનું કહેલ છે. 'વેદથી જેમનું જ્ઞાન થાય છે તે' વિશેષણથી લૌકિક સંબંધ વિનાના (જણાવેલા છે). કાલના પ્રવાહથી રજોગુણ વિગેરે સાથે (સત્ત્વ) ભળી ન જાય, તે માટે સત્ત્વને ઉત્તમ પ્રકારે રોકી રાખે છે. 'શુદ્ધ' શબ્દથી પહેલાં તો તે ભળેલું નથી એમ કહેલું છે.

'સત્ત્વ રોકવામાં શું પુરુષાર્થ ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાના ભક્ત આપણા સ્વામી' એમ કહેલું છે. બ્રહ્મા વિગેરે ભક્તોના તે સ્વામી છે. કાલથી છૂટા રાખીને પોતાના ભક્તોને સર્વ ઇચ્છેલા (પદાર્થો)નો સંબંધ કરાવવા માટે (સત્ત્વને રોકે છે), કારણકે वृषः સ્વામી છે. સ્વામીને આનંદ આપવાનું જરુરી છે. અથવા ઉત્તમ પ્રકારનું સ્વામીપણું (કહેલું છે). સાધારણ સ્વામીઓ કરતાં, આ સ્વામી ભક્તોને આનંદ આપનાર સ્વામી છે, તેથી સત્ત્વને રોકી રાખે છે એવો અર્થ છે. ૧૫.

---

૧. તેમણે કરેલ શ્રવણ વિગેરે ભક્તિરૂપ ન હોવાથી, તેમને સાર્ષ્ટિ મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ નથી; એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'મુખ્ય ભાવરૂપ' એટલે પ્રથમ ધર્મરૂપ. આજ સત્ત્વ રામાનુજ દ્રવ્ય હોવાનું અને પ્રાકૃત સત્ત્વથી જૂદા પ્રકારનું હોવાનું કહે છે. (प्र)

૩. (ભગવાન મુખ્યભાવરૂપ સત્ત્વ રોકી રહે છે તેથી) સિદ્ધ થતો અર્થ આ વાક્યથી કહે છે. (प्र)

૪. વૈકુંઠ લોક બીજાથી જૂદા પ્રકારનો હોવાનું આ વાક્યથી સિદ્ધ કરે છે. 'પૃથ્વી જેમનું શરીર છે' વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે બીજા લોકમાં ભગવાનનું શરીર ઉત્તમ સતનું છે, અને અંતર્યામીનું શરીર ચિત્ છે. અહિં તો આદ્ય પુરુષ ભગવાન્ આનંદ શરીરવાળા રહે છે, અને તે પણ સત્ત્વને રોકી રાખવાથી સત્ શરીરવાળા છે. તે સત્ત્વ પણ શુદ્ધ રજ વિગેરેના સંબંધ વિનાનું હોઈ મોક્ષરૂપ છે. ત્યાં રહેનારા પુરુષો ચિત્ અંશવાળા, અને ભગવાનના જેવા દેહવાળા હોઈ આનંદ શરીરવાળા છે, એવો બીજા લોકથી ભેદ છે. (प्र)

૫. ('તેથીજ' બદલે 'આજ' પાઠ પ્રકાશકારે લીધેલ છે). 'સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ નિર્ગુણના ગુણો છે' એમ બીજા સ્કંધમાં સત્ ચિત્ અને આનંદના આજ ગુણો કહેલા છે. (प्र)

૬. 'આશ્રયમાં' એટલે બારમા સ્કંધમાં. (प्र)

૭. 'આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે છેવટના પ્રલયનો વિચાર કરતાં કહેશે. આ બારમા સ્કંધના નિબંધમાં સ્પષ્ટ છે. (प्र)

૮. વ્યાપિવૈકુંઠમાં પણ ઉપરનોજ પ્રકાર હોવાનું કહેછે. 'તે આપનાં ધામો' વિગેરે શ્રુતિમાં કહેલ વ્રજમાં આથી જૂદાજ પ્રકારની સ્થિતિ હોવાનું જાણવું. તે પ્રકાર વેણુગીત ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની વિગેરેથી જાણી લેવો. (प्र)

એ પ્રમાણે આનંદનું સત્પણું (સત્ દેહવાળા હોવાનું) કહીને, નીચેના શ્લોકમાં સત્ બંનેના પરમ પુરૂષાર્થરૂપ હોવાનું કહેછે:–

यत्र नैःश्रेयसं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः ॥
सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिव मूर्तिमत् ॥ १६ ॥

જેમાં સર્વ ઋતુઓની સંપત્તિવાળાં કામના પૂર્ણ કરનારાં દ્રુમોથી શોભતું મૂર્તિમાન મોક્ષ જેવું નૈઃશ્રેયસ નામનું વન છે. ૧૬.

'જેમાં' જે વૈકુંઠમાં ઉપવન છે, તેનું નામ 'નૈઃશ્રેયસ' છે. 'નૈઃશ્રેયસ' શબ્દ વ્યુત્પત્તિ અને રૂઢિના અર્થવાળો છે. તે પૈકી આરંભમાં વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ 'કામના પૂર્ણ કરનારાં (દ્રુમોથી શોભતું)' શબ્દથી કહેછે. (તેનાં) બધાંએ દ્રુમો કલ્પવૃક્ષો છે, તેજ ત્યાં રહેલા પરમપુરૂષાર્થરૂપ છે, કારણકે ત્યાંના રહેવાસીઓને પણ ઇચ્છેલા પદાર્થો આપનારા છે. 'द्रु' (ધાતુ) ગતિના અર્થવાળો હોવાથી, તે (ગતિ) વિનાનાં[1] દ્રુમો પ્રસિદ્ધ છે. સ્વરૂપથી પણ તે ઉત્તમ હોવાનું 'સર્વ ઋતુઓની સંપત્તિવાળાં' વિશેષણથી કહેલું છે. સર્વે ઋતુઓમાં પુષ્પો વિગેરેની સંપત્તિરૂપ શ્રી ચોક્કસ રહેલી છે જેમનામાં, તેવા (તેઓ છે).

એ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ કહીને, 'મૂર્તિમાન મોક્ષ' શબ્દથી રૂઢિથી થએલ અર્થ કહેલો છે. 'केवलस्य' પૂર્ણ હોવાની भावः સ્થિતિ તે 'કૈવલ્ય' (મોક્ષ); ચિત્રૂપ (જીવોની પોતાના) સ્વરૂપમાં સ્થિતિ, ફરીથી સંઘાત (દેહ વિગેરે)નો સંબંધ ન થવો તે. આથી (તે) જીવનો પુરુષાર્થ હોવાનું કહ્યું. ત્યાં (વૈકુંઠમાં) ગએલો, 'ચિત્રૂપ (બ્રહ્મ)માં માત્ર તે (ચિત્) રૂપથી (ભોગ ભોગવે છે,' (બ્ર. સૂ. ૪. ૪. ૬.) માં કહ્યા પ્રમાણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરેછે. તે પણ ભગવાનનું એક સ્વરૂપ છે, જે ઔડુલોમિના મતથી પ્રસિદ્ધ છે, અને જે આત્મવાદીઓ 'આત્મા' હોવાનું કહેછે, અને જે ભગવાને 'હે ગુડાકેશ! હું આત્મા છું' (ભ. ગી. ૧૦. ૨૦.)માં પ્રથમ વિભૂતિ હોવાનું કહેલ છે. તે કૈવલ્યની મૂર્તિ છે. 'આત્માના લાભથી ઉત્તમ (કાંઈ) નથી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેજ અધિક કલ્યાણરૂપ છે. તેથી આ વનમાં પ્રવેશ કરેલો (પુરુષ) આનંદમય થાય છે અને બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત કરે છે[2], એમ સત્ (વન) પરમપુરુષાર્થરૂપ હોવાનું કહ્યું. ૧૬.

એ પ્રમાણે (વૈકુંઠ) લોક સર્વ લોકથી જૂદા પ્રકારનો હોવાનું સિદ્ધ કરવા, (ત્યાંના) સત્ ચિત્ અને આનંદનું ઉત્તમપણું જણાવીને, (ત્યાં) સર્વ (કોઈ પણ) દોષ નથી એમ કહેવા, મોહ વિગેરે ત્યાં નથી એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી કહે છે:–

वैमानिकाः सललनाश्चरितानि यत्र ।
गायन्ति लोकशमलक्षपणानि भर्तुः ॥
अन्तर्जले सुविकसन्मधुमाधवीनां ।
गन्धेन खण्डितधियोऽप्यनिलं क्षिपन्तः ॥ १७ ॥

જે (વૈકુંઠ)માં જલની અંદર સારી રીતે ખીલતી મધુમાધવીના ગંધથી (પોતાની) બુદ્ધિ ખંડિત થએલી હોવા છતાં (તે ગંધવાળા) વાયુનો તિરસ્કાર કરતાં સ્ત્રીઓ સાથે વિમાનમાં ફરનારાઓ (પોતાના) પતિના, પાપનો નાશ કરનારાં ચરિતોનું ગાન કરે છે ૧૭.

(૧૭) ત્યાં (વૈકુંઠમાં) સ્ત્રીઓ મોહ ઉત્પન્ન કરતી નથી, (૧૮) હલકાં જીવોને મદ થતો નથી, (૧૯) પુષ્પો જેમનામાં મુખ્ય છે તેવા વેલા અને લતાઓને પણ ઈર્ષ્યા થતી નથી (૨૦) ભક્તસ્ત્રીઓ પણ કામ ઉત્પન્ન કરતી નથી (૨૧) લક્ષ્મીને પણ અભિમાનના ચિહ્નવાળો માનરૂપ ક્રોધ થતો નથી,

૧. 'द्रु' ગતિ, તે मा નથી જેમાં તે 'द्रुम'. (प्र)
૨. આ વાક્યથી (તે વન) જીવના પરમ પુરુષાર્થરૂપ હોવાનું કહ્યું. (प्र)

અને (૨૨) લોભ તો તેમાં[1] (તેના સંબંધી)જ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેને પોતાના વિષે પરમ પુરુષાર્થ હોવાની બુદ્ધિ નથી, પણ ભગવાન વિષે જ (તેવી બુદ્ધિ) છે, એમ સર્વ દોષોનો (ત્યાં) અભાવ હોવાનું કહેવાએલ છે. તે પૈકી આરંભમાં આ શ્લોકથી સ્વભાવથી દુષ્ટ સ્વાભાવિક સ્ત્રીઓ પણ પોતાનો દોષ તજી ભગવાનના ગુણોમાં આસક્ત હોવાનું કહે છે.

'**वैमानिकाः**' માત્ર વિમાનથી જ પહોંચાય તેવા, (વિમાનમાં ફરનારા) ગંધર્વો વિગેરે. સ્વભાવથી જવાનું બલ ન હોવાથી અને સ્હેલાઈથી (તેમ) થઈ શકે તેવું ન હોવાથી, તેઓ પોતાને આવવું હોય ત્યારે વિમાનમાં જ ચઢી આવેછે. '**सललनाः**' એટલે સ્ત્રીએ સાથે (ગાન કરેછે), આથી બંનેને એક બીજાથી મોહ થવાનો સંભવ દર્શાવેલ છે. **यत्र** જે વૈકુંઠમાં તેઓ પતિના ચરિતોનું ગાન કરેછે. તે ગંધર્વ વિગેરે તેમના (ભગવાનનાં)જ સેવકો છે. 'પતિના' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (ભગવાન તેમનો) આ લોકમાં અને પરલોકમાં નિર્વાહ કરનારા હોવાથી, તેમના ગુણોનું ગાન કરવું જરૂરી છે. એ પ્રમાણે (ભગવાનના) ગુણોનું ગાન પોતાને લાભકારક છે, એમ જણાવીને 'લોકનાં પાપનો નાશ કરનારાં' શબ્દથી તે બીજાઓને લાભકારક હોવાનું કહેલું છે. તે લોકનું, અથવા બીજા માર્ગમાં રહેલા લોકના સંબંધથી ઉત્પન્ન થએલું[2] બધાએ લોકનું, અથવા સદાનું પાપ, તેનો **क्षपणं** તેમાંજ[3] લય કરાવવાનું થાય છે જેમનાથી (તેવાં ચરિતોનું ગાન કરે છે).

તે ગંધર્વો 'રૂપ' ભગવાનની ઉપાસના કરે છે, તેથી અપ્સરાઓનો તેઓ ઘણો આદર કરે છે. **गन्धं** ગંધ **वान्ति** લઈ જાય તે (ગંધર્વો) એમ શબ્દ જોડી વ્યુત્પત્તિ કરતાં અનિયમિત* રીતે 'ગંધર્વો' શબ્દ થાય છે. અપ્સરાઓ તો 'ગંધ' ભગવાનનીજ ઉપાસના કરે છે. બંને પ્રકારે સ્ત્રીઓ સાથે (તેઓ) ગંધમાં આસક્તિવાળા છે. તેથી ગંધથી તેઓની બુદ્ધિ ખંડિત થએલી હોવા છતાં, ગંધને વહેનાર, (પોતાના) ઘણાજ આરાધ્ય વાયુનો તિરસ્કાર કરતાં, (ભગવાનના) ગુણોનુંજ ગાન કરે છે. ગંધ બ્રહ્મ છે એમ જણાવવા 'જલની અંદર (સારી રીતે ખીલતી મધુમાધવીના ગંધથી)' શબ્દથી તેમાં દોષ ન હોવાનું કહે છે. જલની અંદર સારી રીતે **विकसत्** ખીલવાથી પ્રસરતા રૂપવાળો મધુ મકરંદ છે જેમનો તેવી માધવી (નામની) કોઈક લતા, જેની અંદર આધિદૈવિક વસંત ઋતુ રહેલી છે, તેનું[4] રસવાળા હોવું એ મધુનું ખીલવું. તેથી તેથી (માધવી)માં ગંધ વરથી[5] પ્રાપ્ત થએલી છે, અને (તેને) પૃથ્વીમો સંબંધ ન હોવાથી તે પ્રાકૃત નથી. તેથી તેઓ (ગંધર્વો)એ કુદરતી રીતે ઉપાસના કરવા યોગ્ય (તે ગંધ) હોવા છતાં, ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરવા તેઓએ તેનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી, (વૈકુંઠમાં) આધિદૈવિક મોહ પણ નથી એમ કહેલું છે. ૧૭.

એ પ્રમાણે ગંધર્વો અને અપ્સરાઓમાં (દોષ નથી એમ) કહીને, નીચેના શ્લોકમાં પક્ષીઓમાં દોષ નથી એમ કહે છેઃ—

पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकतित्तिरिबर्हिणां यः ॥
कोलाहलो विरमतेऽचिरमात्रमुच्चैर्भृङ्गाधिपे हरिकथामिव गायमाने ॥१८॥

---

૧. 'તેમાં' એટલે ભગવાનમાં (प्र) લક્ષ્મીમાં, એવો અર્થ યોગ્ય જણાય છે; કારણકે લક્ષ્મીનો લોભ સર્વને હોય છે. સર્વને લક્ષ્મીનો લોભ થતો હોવાથી 'હું પરમ પુરુષાર્થરૂપ છું' એવી લક્ષ્મીની બુદ્ધિ થાય, છતાં તેમ થતું નથી, પણ ભગવાનજ તેવા છે એવી બુદ્ધિ થાય છે. તેથી ત્યાં આ દોષ પણ નથી. એવો અર્થ જણાય છે. ભગવાનનો (ભગવાન સંબંધી) લોભ થાય તે તો ગુણ છે, દોષ જ નથી.

૨. જેમ સનક વિગેરે હમણાં આવ્યા, તેમ શિવ વિગેરે પોતાના અંતરંગ સેવકો સાથે આવે, ત્યારે તેમના સંબંધથી થએલ અન્યના આવેશરૂપ પાપ. (प्र)

૩. 'તેમાંજ' એટલે (ભગવાનના ગુણોના) ગાનમાંજ (प्र)

* આવા સમાસ 'પૃષોદરાદિ' કહેવાય છે જૂઓ પાણિનિ. ૬–૩–૧૦૯

૪. 'તેનું' એટલે માધવીનું, સામાન્ય (માધવી) ના અર્થમાં નપુંસક લિંગ યોજેલ છે. (प्र)

૫. 'વરથી' એટલે ભગવાનની કૃપાથી. (प्र)

જ્યારે ઉત્તમ ભ્રમર મોટેથી હરિકથા ગાતો હોય તેમ (ગુંજારવ કરે છે) ત્યારે (જ્યાં) કબૂતરો, કોયલો, સારસો, ચક્રવાકો, ચાતકો, હંસો, પોપટો તેતરો અને મયૂરોનો જે કોલાહલ તે થોડીવાર અટકી જાય છે ૧૮.

આ કબૂતરો વિગેરે નવ જૂદા જૂદા* ગુણો છે. તેમને પણ પોતાથી જ વાણી પ્રાપ્ત થએલી છે. તેઓની વાણીજ બ્રહ્મ છે. જૂદા જૂદા અવાજ (કરવા), એજ તેઓનું માહાત્મ્ય છે. તેથીજ પરોઢમાં વેદના મંત્રોનો આરંભ તેઓ બોલે તે પહેલાંજ કરવામાં આવે છે. તેમ ન કરે, તો દેવો તેઓની વાણીની મધુરતામાં આસક્ત થાય. अन्यभृतः એટલે કોયલ. दात्यूहः એટલે ચાતક. बर्ही એટલે મયૂર. 'જે' શબ્દથી કોલાહલ પણ પ્રસિદ્ધ હોવાનું (કહેલ છે). તેઓનાં વચનમાં વ્યાકરણ ન હોવાથી, પદ અને વાક્યો ન હોવાથી, (તે) શબ્દના સમૂહરૂપ અસ્પષ્ટ હોઈ, (તેને) 'કોલાહલ' કહેલ છે. વાસ્તવિક રીતે તો તેઓ પણ ભગવાનના ગુણોનુંજ ગાન કરે છે, કારણ કે ત્યાં (વૈકુંઠમાં) રહેલા પક્ષીઓ (ભગવાનના ગુણ સિવાય) બીજું બોલતા નથી. શુદ્ધ સત્ત્વ તેવા (વૈકુંઠ) લોક તરીકે પ્રકટ થએલ હોવાથી, ત્યાં વૃક્ષો પક્ષીઓ વિગેરેની ઉત્પત્તિ (થએલી છે). જ્યારે 'भृंगाधिपे' ઉત્તમ ભ્રમર હરિકથા ગાતો હોય તેમ ગાન કરતો હોય ત્યારે, તે કોલાહલ પણ થોડીવારજ અટકી જાય છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે તે (પક્ષી)ઓને પોતાની વાણીનો ગર્વ નથી, અને તે (ભ્રમર) ભગવાનની સમીપ રહેતો હોવાનું સંભવતું હોવાથી, અને (ભગવાનના) કેશો તેની સમાન હોવાથી, (તેઓ) તેનું અધિપતિપણું કબૂલ રાખે છે. અથવા ઉત્તમ ભ્રમર આધિદૈવિક છે. તેની વાણી રાગરૂપ હોવાથી, તે રાગ કરીને ગાન કરશે એવી બુદ્ધથી, કોલાહલ (કરતાં) અટકી જાય છે. તે (ભ્રમર) પણ અસ્પષ્ટ વાણીવાળો હોવાથી, (તેની વાણી) રાગમાં પરિણમશે એમ જાણી, પોતાની વાણી જેવી તે પણ છે એમ તેનો નિશ્ચય કરવા (કોલાહલ કરતાં થોડીવાર અટકે છે). લાંબા સમયસુધી ભગવાનની કથાનું ગાન કરવામાં સારો રાગ ઉપયોગનો છે એવા વિચારથી, જ્યારે તેઓના ગાનને અનુસરી ભ્રમર ગુંજારવ કરે છે ત્યારે (તેઓ કોલાહલ કરતાં થોડીવાર અટકી જાય છે). 'મોટેથી' શબ્દ હોવાથી, ઘણું કરીને (ભ્રમરને ગુંજારવ કરવાની) ભગવાનની આજ્ઞા થએલી એવો સંદેહ (થાય છે). ૧૮.

એ પ્રમાણે પક્ષીઓમાં દોષ ન હોવાનું કહીને, નીચેના શ્લોકમાં પુષ્પો જેમનામાં મુખ્ય છે તેવી લતાઓ વિગેરેમાં ઈર્ષ્યારૂપ દોષ નથી એમ કહે છેઃ—

मन्दारकुन्दकुरबोत्पलचम्पकार्णपुन्नागनागबकुलाम्बुजपारिजाताः॥
गन्धेऽर्चिते तुलसिकाभरणेन तस्या यस्मिंस्तपः सुमनसो बहु मानयन्ति॥१९॥

જે (વૈકુંઠ)માં જ્યારે તુલસીના આભરણવાળાએ તેની ગંધની પ્રશંસા કરી ત્યારે મંદાર, કુંદ, કુરબ, રાત્રિનાં કમલ, ચંપો, અર્ણ, પુન્નાગ, નાગ, બોલસરી દિવસનાં કમલ અને પારિજાત સુમનસોએ તેના તપનો ઘણો આદર કર્યો. ૧૯.

મંદાર દેવવૃક્ષ છે, ભૂમિ ઉપર પ્રસિદ્ધ નથી. કુંદ, કુરબ, રાત્રિનાં કમલ અને ચંપો સર્વ સ્થલે પ્રસિદ્ધ છે. 'અર્ણ' કાશ્મીરમાં પ્રસિદ્ધ છે. પુન્નાગ, નાગકેસર, બોરસલી અને દિવસના કમલ પણ પ્રસિદ્ધ છે. પારિજાત મંદાર જેવું (દેવવૃક્ષ) છે. આ (બધા)માં પુષ્પો મુખ્ય છે, અને ઘણી સુગંધવાળાં છે; છતાં પણ તુલસીના આભરણવાળા ભગવાને જ્યારે તુલસીની ગંધની પ્રશંસા કરી, ત્યારે જે વૈકુંઠમાં મંદાર વિગેરે બધાએ સુમનસો (ઉત્તમ પુષ્પવાળાં, ઉત્તમ મનવાળાં) હોઈ તેનાં (તુલસીનાં)જ તપનો ઘણો આદર કર્યો. માત્ર બહારથીજ બહુ માન આપ્યું એટલું જ નહિ, પણ અંતઃકરણમાં પણ (ઘણો આદર કર્યો) એમ 'સુમનસ્' શબ્દથી કહેલું છે; કારણ કે તપથી હલકો (હોય તે) પણ ઉત્તમ થાય છે. તુલસી ભગવાનનું આભરણ છે, કારણ કે વનમાલા તેની બનેલી છે. તુલસી લક્ષ્મીની પેઠે અમૃતમાંથી ઉત્પન્ન થએલી છે, અને ભગવાનની કૃપાથી તેણે તપ કરેલ એવો નિશ્ચય થાય છે. અથવા તે વૃંદા હતી ત્યારે (ભગવાને) તેના ઉપર કૃપા કરેલી; કારણ કે તે જાલંધરની પત્ની (અને) મધુની કન્યા હતી, અને

* 'नव गुणा भिन्नाः' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

(ભગવાને) જાલંધરનો વધ કરવા તેને સ્વીકારેલી. તેનું તપ પતિવ્રતાપણું હતું અથવા પહેલાં કરેલું તપજ હતું. ગુણથી થતું સૌંદર્ય ન રહે તે માટે ભગવાને તેને તેવીજ રાખેલી. ભક્તિમાર્ગમાં તેનું માહાત્મ્ય સર્વથી અધિક છે. એ રીતે ત્રણ પ્રકારથી સ્વભાવથી સાત્વિક રાજસ અને તામસ (જીવોએ) પણ પોતાના દોષ અભિમાનનો ત્યાગ કરી જે વૈકુંઠમાં અસ્વાભાવિક ગુણ સ્વીકાર્યો, એમ કહેલું છે ૧૯.

સ્ત્રીઓજ કુદરતથી દુષ્ટ હોવાથી, હવે મુખ્યરીતે તેઓજ દોષ વિનાની હોવાનું કહેવામાં આવે છે. તે પૈકી (લક્ષ્મી સિવાયની) બીજી બધી સ્ત્રીઓ આધિભૌતિક છે. લક્ષ્મી બે પ્રકારની છે (૧) લોકના સંબંધવાળી આધ્યાત્મિકી (અને ૨) ભગવાનની ભક્ત ભગવાનના આનંદરૂપ આધિદૈવિકી. ત્રણે પ્રકારની સ્ત્રીઓ આનંદરૂપ હોવાથી, તેમનામાં કુદરતી દોષ હોવાનું સંભવે છે, તેનો નિરાસ કરવામાં આવે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં ભગવદીયની સ્ત્રીઓમાં દોષ ન હોવાનું કહે છેઃ—

तत्संकुलं हरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैदूर्यमारकतहेममयैर्विमानैः ॥
येषां वृहत्कटितटाः स्मितशोभिमुख्यः कृष्णात्मनां न रज आदधुरुत्स्मयाद्यैः ॥२०

જે (વિમાનો)ના સંબંધવાળી મોટા નિતંબવાળી, સ્મિતને લીધે શોભતાં મુખવાળી (સ્ત્રીઓ) શ્રીકૃષ્ણમાં જેમનું અંતઃકરણ છે તેમને હાસ્ય વિગેરેથી કામ ઉત્પન્ન કરતી નહતી, તેવાં હરિના ચરણને માત્ર નમન કરવાથી પ્રાપ્ત થએલાં વૈદૂર્ય મરકત અને સુવર્ણના વિમાનોથી તે (વૈકુંઠ) ભરપૂર છે ૨૦.

તે વૈકુંઠ વિમાનોથી ભરપૂર છે. 'હરિના ચરણને માત્ર નમન કરવાથી પ્રાપ્ત થએલાં' શબ્દથી તે વિમાનોની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કહેલો છે. હરિના ચરણને માત્ર નમન કરેલું છે જેમણે, તેઓએ જોએલાં (પ્રાપ્ત કરેલાં) છે. ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ભગવાન પ્રતિ નમ્ર રહેવાથી તેવાં વિમાનનાં દર્શન (થાય છે); અથવા શ્રવણ વિગેરે છ* પ્રકારની ભક્તિથી (દર્શન થાય છે). 'માત્ર' શબ્દ હદ[1] જણાવનારો છે. સખ્ય વિગેરે વિના પણ, નમનસુધીના જ ભક્તિમાર્ગથી તેનાં દર્શન અથવા તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'વૈદૂર્ય મરકત અને સુવર્ણનાં' એમ વિમાનો ત્રણ પ્રકારનાં હોવાનું કહેલું છે. તે પૈકી વૈદૂર્યનું તામસ જેવું, મરકતનું સાત્વિક જેવું અને સુવર્ણનું રાજસ જેવું છે. ભક્તો પણ ત્રણ પ્રકારના હોવાથી ત્રણ પ્રકારનાં (વિમાનો) પ્રાપ્ત કરે છે. આથી ઘણો ભોગ થાય તે માટે ભક્તોની તે વિમાનોમાં સ્થિતિ કહેલી છે, જે વિમાનોના સંબંધવાળી, ભોગ થાય તે માટે જ (તેમાં) રહેલી 'મોટા નિતંબવાળી' (સ્ત્રીઓ) ભોગનું જ પોષણ કરે છે. વળી 'સ્મિતને લીધે શોભતાં મુખવાળી' વિશેષણથી મોહ કરનારી હોવાનું કુદરતી છે એમ કહેલું છે. સ્મિતને લીધે શોભાવાળું મુખ **स्मितशोभि** છે. **स्मितशोभि** મુખ છે આમનું (જેમનું) તે સ્મિતને લીધે શોભિતાં મુખવાળીઓ. માત્ર જોવાથી મોહ ઉત્પન્ન કરનારી હોવાનું કહ્યું; અથવા બે રસ[2] પ્રાપ્ત થાય તે માટે બે વિશેષણો (કહ્યાં).

'શ્રીકૃષ્ણમાં જેમનું અંતઃકરણ છે' શબ્દથી મોહ કરનારી ન થવાનું કારણ કહ્યું. ભગવાનના ભક્તોના મનમાં તેઓએ **न रज आदधुः** કામ ઉત્પન્ન ન કર્યો. વળી તેઓ વિભાવ વિગેરેમાં ચતુર નહતી એમ ન માનવું, કારણકે '**उत्स्मयाद्यैरपि**' હાસ્ય વિગેરે સર્વ ભાવોથી પણ કામ ઉત્પન્ન કરતી ન હતી. (આ) વૈકુંઠનું માહાત્મ્ય છે, (કામ ઉત્પન્ન કરનારી ન થવાનું કારણ)[3] શ્રીકૃષ્ણમાં અંતઃકરણવાળા હોવું તેજ છે, કારણ કે ત્યાં (વૈકુંઠમાં) જ શ્રીકૃષ્ણમાં અંતઃકરણવાળાઓ રહે છે[4]

---

* શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ નવ પ્રકારની વિહિત ભક્તિ છે, તે પૈકી વંદન (નમન) છઠ્ઠી છે. પહેલા છ પ્રકારની એટલે વંદન સુધીની ભક્તિ.

૧. 'હદ' એટલે છેવટની હદ. (प्र) શ્રવણથી આરંભી વંદન સુધીની ભક્તિ.

૨. ગુપ્તરસ (નિતંબથી) અને પ્રકટરસ (મુખથી) પ્રાપ્ત થાય તે માટે. (प्र)

૩. 'તેનું (કામ ઉત્પન્ન કરનારી ન થવાનું) કારણ' શબ્દો અધ્યાહાર છે. (प्र)

૪. આથી ઉપરના વાક્યમાં કહેલો અર્થજ સિદ્ધ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણમાં અંતઃકરણો હોવાથી, કામ વિગેરે દોષો ભગવાનેજ આપેલા હોવાથી દોષરૂપ નથી. સ્ત્રી અને પુરૂષો સાથે રહેવા છતાં, ભગવાનની કથાનું ગાન કરતાંજ તેમ રહેતા હોવાથી (તેઓમાં) દોષ નથી, એવો અર્થ છે, (प्र)

અથવા 'શ્રીકૃષ્ણ છે અંતઃકરણમાં જેમના' એ મત પ્રમાણે (એમ સમાસ છોડતાં) દોષો દોષવિનાના થાય છે, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ જેમના અંતઃકરણમાં ન હોય તેવા ત્યાં (કોઈ) નથી.[૧] અથવા (કોઈનું) અમુક નામ કહેલ ન[૨] હોવાથી કામ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ છે, તેવા પ્રસંગે[૩] વૈકુંઠની સરસાઈજ થાય છે. બીજા સ્થલે પણ તે દોષરૂપ થતું [૪]નથી. તેમ ન હોય તો તેઓનાં[૫] નિરૂપણથી જ વિરોધ થાય ૨૦.

એ પ્રમાણે ભગવદીય સ્ત્રીઓમાં (ત્યાં) દોષ નથી એમ કહીને, લક્ષ્મી માટેજ તે (વૈકુંઠ) બનાવેલું હોવાથી ત્યાં લક્ષ્મીને ગર્વ હોવાનું સંભવે છે; છતાં પણ તેમાં પણ તે દોષ નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

श्री रूपिणी क्वणयती चरणारविन्दं लीलाम्बुजेन हरिसद्मनि मुक्तदोषा ॥
संलक्ष्यते स्फटिककुड्य उपेतहेम्नि संमार्जतीव यदनुग्रहणेऽन्ययत्नः ॥ २१ ॥

જેની કૃપા માટે બીજાઓ પ્રયાસ કરે છે તે લીલાકમલથી (ઓળખાતી), મૂર્તિમતિ લક્ષ્મી દોષરહિત થઈ સુવર્ણથી જડેલાં સ્ફટિકની ભીંતવાળા હરિના ભુવનમાં ચરણારવિંદથી ઝંકાર કરતી કચરો કાઢતી હોય તેવી દેખાય છે. ૨૧.

આખાએ જગતમાં રહેલી લક્ષ્મીની તે દેવતા છે, તેથી 'મૂર્તિમતી' કહેલી છે. અથવા રૂપ (આકાર) વિનાના બ્રહ્માનંદને રૂપ પ્રાપ્ત થયું, એવો અલૌકિક અર્થ જણાવવા તેને 'મૂર્તિમતી' કહેલી છે. જોકે સૌંદર્ય પેઠે આભરણ વિગેરે પણ અભિમાન કરાવનારાં છે, છતાં પણ (લક્ષ્મીને તેનું) અભિમાન નથી એમ જણાવવા 'ઝંકાર કરતી' એમ કહેલું[૬] છે. ચરણારવિંદને નૂપુરના અવાજોથી (ઝંકાર) શબ્દવાળા કરતી (એવો અર્થ છે). તેનું મૂર્તિમતીપણું, ચરણનો ઝંકાર અને લીલાકમલ સર્વને જાણવા યોગ્ય હોવાથી બીજું (બીજા કોઈ ગુણ) કહેલ નથી. મૂર્તિમતી પ્રતિમા પણ હોય છે તેથી ઝંકાર વધારાનો કહેલ છે. બીજી સ્ત્રીઓથી જૂદી હોવાનું જણાવવા, લીલાકમલથી પણ ઓળખાવી છે, કારણ કે તેજ હાથમાં કમલ રાખનારી છે. તજેલો છે દોષ જેણે (દોષરહિત) તેવી સ્થિર છે. લોકમાં આધિલૌતિક (લક્ષ્મી)નો દોષ ચંચલપણું છે; અથવા લીલાકમલવાળા લાંબા કરેલા હાથથી ઓળખાતી (જણાવી છે). 'હરિના ભુવનમાં' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ત્યાં બધાને (કોઈને) દુઃખ હોતું નથી. દુઃખ ન હોય તેવા સ્થલમાં (રહેવાનું) હોય, ત્યારે અવશ્ય ગર્વ થાયજ, છતાં પણ ત્યાં કચરો કાઢતી હોય તેવી દેખાય છે. 'ઘરવાળી ઘરમાં કચરો કાઢે તે યોગ્ય જ છે' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા, તેનું પ્રતિબિંબ જ તેવું દેખાય છે એમ જણાવવા, 'સુવર્ણથી જડેલાં સ્ફટિકની ભીંતવાળા' શબ્દોથી ઘરનાં વિશેષણો કહેલાં છે. એક સ્ફટિક હોય તો (ઘરની) શોભા ન થાય, તેથી ઘણા સ્ફટિકો કહેવા જોઈએ. તેમાં (તેમને) જોડી રાખનાર બીજાં દ્રવ્યનો સંબંધ થતાં, વળી રજનો* સંબંધ થાય, તેથી उपेतं જડેલું છે સાંધાઓમાં हेम સુવર્ણ જેમાં, એમ (કહેલું છે); અથવા ઘણા પ્રતિબિંબો પડે તે માટે (એમ કહેલું છે). તેથી ત્યાં રજનો* સંબંધ ન હોવા છતાં, તેજ અભિમાનવિનાની રહે છે, તેથી તે [૭]પ્રમાણે કહેલું છે.

૧. (સ્ત્રી અને પુરુષ) બંને એક પ્રકારના હોવાથી, એવો અર્થ છે. (प्र)
૨. 'येषाम्' 'જેમના' એમ સામાન્યરીતે કહેલ હોવાથી, (નામ કહેલ ન હોવાથી) (प्र)
૩. 'તેવા પ્રસંગે' એટલે કામ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ હોવા છતાં, તે ઉત્પન્ન ન થવાના પ્રસંગે. (प्र)
૪. ભૂમિ ઉપરનાં ભગવાનના ધામોમાં પણ રહેતી સ્ત્રીઓનું સૌંદર્ય અથવા સ્ત્રીપુરુષોના ભેગા રહેવામાં દોષ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)
૫. 'તેઓનાં' એટલે કામ ઉત્પન્ન કરનાર ગુણોના. (प्र)
૬. આથી તે આભરણવાળી છે એમ કહેલું છે. (प्र)
* અહિં 'રજ' શબ્દથી ધૂળ, કચરો કહેલાં છે. રજોગુણ કહેલ નથી; કારણકે સુવર્ણ રજોગુણ કરાવનારૂં છે. સ્ફટિક ને સુવર્ણથી જડવામાં આવે ત્યારે ધૂળ રહેવાનું સ્થલજ રહેતું નથી; છતાં લક્ષ્મી કચરો કાઢતી હોય તેવી દેખાય છે, એટલે તેનામાં ગર્વ નથી.
૭. દાસીનું કાર્ય કરતી (કચરો કાઢતી) હોવાનું કહેલું છે. (प्र)

બધુંએ વૈકુંઠ ઘણી શોભાવાળું હોવાથી, લક્ષ્મીજ (તે) શોભા કરે છે, તેથી તેવો તર્ક[1] કરેલો છે. અથવા ત્યાં રહેનારાઓ લક્ષ્મીને વશ નથી,[2] તેથી તેવો તર્ક કરેલો છે. આથી એમ કહેલું છે કે લક્ષ્મીમાં દોષ નથી, અને તેનાથી થતો દોષ બીજાઓમાં પણ નથી. (લક્ષ્મી પ્રતિ) આદરનો અભાવ[3] તો ઘણો અલૌકિક[4] છે એમ જણાવવા 'જેની કૃપા માટે બીજાઓ પ્રયાસ કરે છે' એમ કહેલું છે. જેની **અનુગ્રહણે** કૃપા માટે બ્રહ્મા વિગેરે બીજાઓ પ્રયાસ કરે છે (તેવી લક્ષ્મી છે). ૨૧.

એ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક (લક્ષ્મી)માં ગર્વ ન હોવારૂપ દોષનો અભાવ હોવાનું કહીને, આધિદૈવિક (લક્ષ્મી)ને માન અને અભિમાન નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

वापीषु विद्रुमतटास्वमलामृताप्सु प्रेष्यान्विता निजवने तुलसीभिरीशम् ॥
अभ्यर्चती स्वलकमुन्नसमीक्ष्य वक्त्रमुच्छेषितं भगवतेत्यमताङ्ग यच्छ्रीः ॥२२॥

દાસી સાથે પોતાના વનમાં વિદ્રુમના તટવાળી અમલ મીઠાં જલવાળી વાવોમાં તુલસીઓથી પતિની પૂજા કરતી જે (વૈકુંઠ)ની લક્ષ્મી (પોતાનું) સુંદર કેશવાળું ઉંચી નાસિકાવાળું મુખ જોઈને ભગવાને (તેને) ચુંબન કરેલું માનતી હતી ૨૨.

'પોતાના વનમાં' એટલે લક્ષ્મીના વનમાં, તુલસી સાધનથી વાવોમાં પતિનું પૂજન કરતી (લક્ષ્મીએ) પોતાના મુખને ભગવાને ચુંબન કરેલું છે એમ માન્યું, કારણ કે ભગવાનનું ભજન કરતાં, ભગવાન ચુંબન કરે તેનેજ તે પોતાના ભજનનું ઉત્તમ ફલ જાણતી હતી. તેને અભિમાન કેમ હોઈ શકે ? વળી તુલસીઓથી પૂજા કરતી હોવાથી, તેનામાં શોક્ય વિગેરેનો ભાવ નહતો. વાવ અને દાસીનો અવસ્થાનું સ્મરણ કરાવનાર તરીકે ઉપયોગ છે. એવી સ્થિતિ કોઈક વાર(જ) થતી નહતી, એમ જણાવવા 'વાવોમાં' એમ બહુવચન યોજેલું છે. પરવાળાં (વિદ્રુમ) હતાં તટીમાં જેના, એ (વિશેષણ)થી પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ હોવાનું (જણાવેલ છે). 'વિદ્રુમો હતાં તટોમાં જેના' એથી તટના પ્રતિબિંબમાં મલિનપણું ન હોવાનું (જણાવેલ છે). 'અમલ' શબ્દથી પ્રતિબિંબ પડવાનું મુખ્ય કારણ નિર્મલપણું અને મીઠા જલવાળું હોવાનું (કહેલ છે), કારણ કે ખારા જલમાં ઝાંખું (પ્રતિબિંબ) દેખાય છે. વળી પૂજા (કરવા) માટે ધ્યાન ધરેલા ભગવાન દાસીના પ્રતિબિંબમાં પ્રકટ થયા.[5] કેશ પકડીને ચુંબન કરતાં મુખ ઉંચું થાય, આજ મહાપુરૂષાર્થ છે એમ (લક્ષ્મીએ) માન્યું. 'દાસી સાથે' (હતી), એમ શંકા ન રહે તે માટે (કહેલ છે).[5] ભગવાન (ત્યાં) પધારવાના નહુતા એમ જણાવવા 'પોતાના વનમાં' એમ (કહેલું છે). જ્યારે તેનો પૂર્ણ થએલ મનોરથ આટલોજ હતો, ત્યારે તેનામાં ગર્વ વિગેરેની સ્થિતિ કેમજ હોય ? (ભગવાન) કેશ ગ્રહણ કરે, તે માટે 'સુંદર કેશવાળું' એમ કહેલું છે. (ભગવાન કેશગ્રહણ કરે) ત્યારે જ નાસિકા ઉંચી થાય, બેઠેલી (લક્ષ્મીની નાસિકા) ત્યારે જ ઉંચી થાય, કારણ[6] કે આ પૂજન કરતી (તેથી બેઠેલી) હતી. જે વૈકુંઠની લક્ષ્મી[7] (એ ભગવાને પોતાનાં મુખને ચુંબન કરેલું માન્યું). 'તુલસીઓથી' એ બહુવચન એક લાખ વિગેરે પૂજન સૂચવનારૂં છે. 'પતિની' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) પૂજા કરતાં પણ પતિ હોવાથી અનાદર (કરતી) નહતી.

---

૧. 'તેવો' એટલે લક્ષ્મી કચરો કાઢતી હોવાનો. (પ્ર)
૨. લક્ષ્મીને લીધેજ શોભા હોય તો તે પ્રાસંગિક ગણાય. તેથી તે અર્થ ન રૂચવાથી બીજો અર્થ કરે છે. (પ્ર)
૩. 'આપ પાછલ આવતી (લક્ષ્મી)નો આદર કરતા નથી' એ વાક્યમાં જણાવેલ આદરનો અભાવ. (પ્ર)
૪. 'ઘણો અલૌકિક' એટલે વૈરાગ્યની પરાકાષ્ઠા જણાવનારો. (પ્ર)
૫. આ વાક્યથી આરંભી દાસી સાથે હોવાથી અને વાવથી અવસ્થાનું સ્મરણ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે. (પ્ર) ૫...૫ ભાગથી તે જણાવેલ છે.
૬. 'यच्छ्रीः' માં 'यत्' જૂદો શબ્દ લઈ આ અર્થ કરેલ છે (પ્ર) બેઠેલી હતી એમ જણાવતી 'यतः अभ्यर्चती' એમ કહેલું જણાય છે.
૭. 'यच्छ्रीः' એક શબ્દ લઈ આ અર્થ કરેલ છે. આજ આ લક્ષ્મી આધિદૈવિક હોવાનું જણાવે છે. (પ્ર)

ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે अभितः* અંગો વિગેરે સહિત પૂજન (કરતી હતી). માત્ર ચુંબનથીજ (પોતાને) કૃતાર્થ માનતી એ તે પરમ ભક્ત હોવાનું જણાવે છે કારણ કે આત્મસમર્પણ તો થએલું હતું. 'ચુંબન કરેલું માનતી હતી' શબ્દોથી સાક્ષાત્ ફલ (પ્રાપ્ત) થાય છે ત્યારે આમ શા માટે[1] કરવામાં આવે છે?' એમ ક્રિયા† પૂરી થએલી હોવાનું પણ સૂચવેલું છે. ૨૨.

એ પ્રમાણે સર્વ (કોઈપણ) દોષ (ત્યાં) નથી એમ કહીને, દોષવાળાઓ ત્યાં જતાજ નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यन्न व्रजन्त्यघभिदो रचनानुवादाच्छृण्वन्ति येऽन्यविषयाः कुकथाः मतिघ्नीः ॥
यास्तु श्रुता हतभगैर्नृभिरात्तसारास्तांस्तान् क्षिपन्त्यशरणेषु तमःसु हन्त ॥ २३ ॥

પાપનો નાશ કરનારનાં ચરિત્રો અને (તેમનાં) કીર્તનથી જૂદા વિષયની, મતિને હરનારી દુષ્ટ કથાઓ, જે હતભાગી મનુષ્યોના સાંભળવામાં આવતાંજ (તેમના) સારને હરી, અરેરે તેમને તેમને શરણરહિત અંધકારમાં ધકેલી દે છે, તેમનું જેઓ શ્રવણ કરે છે તેઓ જે (વૈકુંઠ)માં જતા નથી. ૨૩.

આથી એમ દૃઢ કરેલું છે કે સંસ્કારરૂપ[2] દોષો પણ ત્યાં (વૈકુંઠમાં) નથી. જેઓ પાપનો નાશ કરનારનાં ચરિત્રો અને (તેમનાં) કીર્તનથી જૂદા વિષયની કથાઓનું શ્રવણ કરે છે, તેઓ જે વૈકુંઠમાં જતા નથી. વૈકુંઠમાં જવાનું સાધન હોય, છતાં પણ બીજા વિષયની કથાનું શ્રવણ તે અટકાવનારૂં છે. તેમ (સાધન) ન હોય, તો સાધન ન હોવાથીજ ન જાય. આ કહેવાનું પ્રયોજન શું? (કાંઈ ન રહે). अघं પાપનો भिनत्ति નાશ કરે તે 'अघभित्' પાપનો નાશ કરનાર ભગવાન–પાપનો નાશ કરવો એ તેમનો કુદરતી (ગુણ છે). તેમનું रचना એટલે ચરિત્ર–ચરિત્ર સ્વતંત્ર છે એમ જણાવવા (अघभित् અને रचना નો) સમાસ (કરેલો) નથી. ચરિત્રનો અનુવાદ એટલે શ્રવણ કરેલ હોય તે પ્રમાણે કીર્તન, અથવા (ભગવાને જે ચરિત્ર) કરેલ તેનું કીર્તન; પરંતુ કાવ્યની પેઠે તર્કથી પ્રાપ્ત થતું (કીર્તન) નહિ. તેનાથી જૂદા વિષયની કથાઓ એટલે કોઈપણ પ્રકારથી ભગવાનનો સંબંધ ન હોય તેવી, અથવા ભગવાનથી વિરૂદ્ધ દૈત્યો વિગેરેની કથાઓ. તે (ભગવાનની કથા)ઓ તેમાં ભળેલ નહિ હોવાથી, તે જૂદી છે. તેથીજ તે દુષ્ટ કથાઓ છે. તેઓના (દૈત્યોના) ધર્મ દોષરૂપ હોવાથી, દૈત્યોનું પરાક્રમ પણ બ્રાહ્મણોની હત્યારૂપ હોય છે.

'ભગવાનની કથાઓ પણ શ્રવણ કરેલી હોવાથી, તે (દૈત્યોની કથા)ઓનું ફલ કેમ પ્રાપ્ત થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મતિ હરનારી' વિશેષણ (યોજેલ છે). તેઓ જો સાંભળવામાં આવે તો વિષની પેઠે પહેલાં પ્રાપ્ત થએલી ભગવાનની કથાના સંબંધવાળી મતિનો નાશજ કરે છે. વળી તેઓ માત્ર (વૈકુંઠમાં જવાનું) અટકાવનારીજ નથી, પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. પુણ્ય હોય ત્યારે તેમનું શ્રવણજ સંભવતું ન હોવાથી 'હતભાગીઓ(ના સાંભળવામાં આવતાં)' એમ કહેલું છે. ભાગ્ય એટલે સુખનો અનુભવ કરાવનારું અદૃષ્ટ, તેનો જ્યારે કોઈપણ પ્રકારથી[3] નાશ થાય, ત્યારે દુષ્ટ કથાઓનું શ્રવણ કરવાની મતિ થાય છે.

'તેઓમાં વિવેક ધૈર્ય વિગેરે હોવાથી, પાછલથી ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'आत्तसाराः' એમ કહેલું છે. મનુષ્યોમાં થોડોજ સાર હોવાથી, તે પણ જ્યારે દુષ્ટ કથાઓથી

---

* 'अभ्यर्चती' માંના 'अभि' ઉપસર્ગનો આ અર્થ કરેલ છે.

૧. 'આમ શામાટે કરવામાં આવે છે?' એટલે આવો મનોરથ કેમ કરવામાં આવે છે? (प्र) 'સાક્ષાત્ ફલ થયું છે તો પછી ચુંબનજ શામાટે કરો છો?' એમ લક્ષ્મી ભગવાનને કહેતી હોય, તેવો અર્થ જણાય છે.

† 'ક્રિયા પૂરી થવી' એટલે સાક્ષાત્ ફલ પ્રાપ્ત થયું, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. 'સંસ્કારરૂપ' એટલે વાસનારૂપ. (प्र)

૩. 'કોઈ પણ પ્રકારથી' એટલે સાક્ષાત્ અથવા ભગવાનની કથા તરીકે. (प्र)

હેરાઈ જાય, ત્યારે સારાં સાધન જતાં રહેતાં, (દુષ્ટ કથાઓ) તેમને શરણરહિત અંધકારમાં એટલે દૈત્યોનાં સ્થાનોમાં દૂરથીજ ધકેલી દે છે. ઘણા શ્રમથી સાંભળેલી (દુષ્ટ કથાઓ) પાછલથી દુઃખ દેનારી થાય છે, એવો ખેદ દર્શાવવા 'અરેરે!' શબ્દ યોજેલ છે. 'તેમને તેમને' એમ બેવાર કહેલું છે. (તેથી) એમ જણાવેલું છે કે તેવો (તેવી કથા સાંભળનારો) કોઈ પણ તરેલો નથી. શ્રવણ થતાંજ (દૈત્યોનાં સ્થાનમાં ધકેલી દે છે), મનન વિગેરેની જરૂર પણ નથી. તરતજ ધકેલી દેતી હોવાથી મુક્તિની* પેઠે કોઈપણ[1] સાહાય્ય કરનારની (તે કથાઓ) જરૂર રાખતી નથી, કારણ કે તેઓ (સાંભળનારાઓ)ની (દૈત્યોના સ્થાન બહાર) સ્થિતિ હોય, તો વચ્ચે (વચલા સમયમાં) કોણ જાણે શું થાય? તેવા (સાંભળનારા) ઘણા હોવાથી (તેમને તેમને એમ) બે વાર બહુવચનથી[2] (કહેલા છે) ૨૩.

એ પ્રમાણે દોષવાળા તામસ (જીવો) ત્યાં જતા નથી અને અંધકારમાં પ્રવેશ કરે છે એમ કહીને, ઉપર અને નીચે જેમની ગતિ થતી નથી તેવા રાજસો મધ્યે (વચલા સમયમાં) ભ્રમણ કરવાથી દુઃખ (પામે છે તે) જોઈને, શોક કરતા હોય, તેમ નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

येऽभ्यर्थितामपि च नो नृगतिं प्रपन्ना ज्ञानं च तत्त्वविषयं सहधर्म यत्र ॥
नाराधनं भगवतो वितरन्त्यमुष्य संमोहिता विततया ननु मायया ते ॥ २४ ॥

અને જેમાં ધર્મ (જ્ઞાન) સાથેનું તત્ત્વના વિષયનું જ્ઞાન થાય છે, તે આપણે પણ ઇચ્છેલી મનુષ્યની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી હોવા છતાં, ભગવાનનું આરાધન જેઓ કરતા નથી, તેઓ હે દેવો! આમની વિસ્તારેલી માયાથી મોહ પામેલા છે. ૨૪.

જેઓ મનુષ્યની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું આરાધન કરતા નથી, તેઓ નિશ્ચય આમની માયાથી મોહ પામેલા છે. 'આપણે પણ ઇચ્છેલી' વિશેષણથી તે (મનુષ્યની સ્થિતિ) દુર્લભ હોવાનું કહે છે, મનુષ્યની સ્થિતિ બધાએની પ્રકૃતિ(સ્વભાવ)રૂપ હોવાથી બ્રહ્મા વિગેરેએ પણ (તે) ઇચ્છેલી છે. જેમ સુવર્ણમાંથી કુંડલ વિગેરે બધુંએ થાય છે, પરંતુ કુંડલમાંથી (બધુંએ) થતું નથી, (તેમ મનુષ્યની સ્થિતિમાંથી સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે). તેથી જ બ્રહ્મા વિગેરેએ પણ મનુષ્યની સ્થિતિ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. 'नः' (આપણે) એ છઠ્ઠી વિભક્તિ મનુષ્યની સ્થિતિનો ભેદ જણાવવા માત્ર સંબંધ દર્શાવવા (યોજેલી છે.)જે મનુષ્યની સ્થિતિએ બ્રહ્માપણું પ્રાપ્ત કરાવ્યું, પણ આસુરી નથી, એવો અર્થ છે. 'અને તત્ત્વના વિષયનું જ્ઞાન' શબ્દોથી છઠ્ઠી (વિભક્તિ) એ સૂચવેલ આધિક્ય કહેલું છે. જે મનુષ્યની સ્થિતિમાં 'તત્ત્વના વિષયનું જ્ઞાન' એટલે તત્ત્વજ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થાય છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન સુલભ છે. તે (બ્રહ્મ)ની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલ પ્રપંચના પદાર્થોનું અથવા વૈદિક (પદાર્થો)નું જ્ઞાન દુર્લભ છે. 'તત્ત્વના વિષયનું'માં 'વિષય' શબ્દથી (એમ કહેલ છે કે) તત્ત્વ† તરીકે જ્ઞાન થતું નથી. (તેવું જ્ઞાન થતું હોય)તો સ્વરૂપનું વિરૂદ્ધ (ખોટું)જ જ્ઞાન થાય. તે[3] દૈત્યોના જ્ઞાનમાં પણ સરખુંજ છે. 'च' 'અને' શબ્દથી સ્વરૂપનું જ્ઞાન (થતું હોવાનું કહેલ છે). **'सहधर्म'** એટલે ધર્મજ્ઞાન સાથેનું, આમ હોવા છતાં પણ ભગવાનનું આરાધન ન થાય, તે માયાનુંજ કાર્ય છે. **'वितरणं'** (કરવું) એટલે હદવિનાનું આપવું, તેવી રીતે બધી ઇંદ્રિયોથી સંપૂર્ણરીતે સદા ભગવાનનું ભજન કરવું તે, પરંતુ સ્માર્તની પેઠે માત્ર પૂજન અથવા એકવાર (કરેલું) આરાધનં (વિતરણ) નથી. 'માયાનો મોહ શાસ્ત્રથી દૂર કરી શકાતો હોવાથી, શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થાય છતાં પણ જે (ભગવાનનું આરાધન) ન થાય, તે માયાના મોહનું કાર્ય નથી' એવી

---

* 'મુક્તિની પેઠે' એટલે મુક્તિ થવામાં હોય છે તેમ, એવો અર્થ જણાય છે.

૧. 'एकः' એટલે કોઈ પણ. (प्र)

૨. 'तमःसु' એ બહુવચનથી (प्र) આ શબ્દ બે વાર કહેલ નથી. 'તેમને તેમને' ધકેલી દે છે એનોજ અર્થ અહિં સુધી થતો હોય તેમ જણાય છે. તેથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલ છે.

† 'તત્ત્વ તરીકે' એટલે તે પદાર્થ તરીકે, એવો અર્થ જણાય છે.

૩. 'તે' એટલે તત્ત્વતરીકેનું જ્ઞાન (प्र)

શંકા થાય, તેથી 'વિસ્તારેલી' વિશેષણ યોજેલું છે. 'ननु' 'હે દેવો!' એ કોમલ સંબોધનથી એમ જણાવેલું છે કે આમાં ખોટું કહેવામાં આવે છે, એવી શંકા કરવી નહિ; કારણ કે વિસ્તારેલી તે (માયા) શાસ્ત્રમાં પણ ખોટું હોવાની બુદ્ધિ કરાવે છે. તે (માયા) પણ માયાવીનીજ[1] છે, કારણ કે સૃષ્ટિમાટે મોહ કરતી નથી. ૨૪.

નીચેના શ્લોકમાં ત્યાં (વૈકુંઠમાં) જવાનું સાધન કહે છેઃ—

यच्च व्रजन्त्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या दूरेयमा ह्युपरि नः स्पृहणीयशीलाः ॥
भर्तुर्मिथः सुयशसः कथनानुरागवैक्लव्यबाष्पकलया पुलकीकृताङ्गाः ॥ २५ ॥

અને હે ઉત્તમ દેવ! અહંકારરહિત, આપણે જેઓનું વર્તન ઇચ્છવા યોગ્ય છે તેવા, પતિનો સુંદર યશ પરસ્પર કહેવામાં પ્રેમ હોવાથી થએલા વિકલપણાંથી નીકળતાં (હર્ષના) આંસુની કલાથી રોમાંચિત થએલ અંગવાળાઓ (હરિને) અનુસરવાથી આપણી ઉપર જે (વૈકુંઠ) માં જાય છે. ૨૫.

'च' 'અને' શબ્દથી વ્યાપિ વૈકુંઠ (માં જાય છે એમ કહેલું છે). यत् જે વૈકુંઠમાં હરિને અનુસરવાથી જાય છે. 'હે ઉત્તમ દેવ!' એવું ઇંદ્રનું સંબોધન છે. તેણે ભગવાનની દયાથીજ ઇંદ્રપણું પ્રાપ્ત કરેલું. સર્વ દુઃખ હરનારને[2] (અનુસરવાથી) અનુસરવામાં દુઃખ થતું નથી. વિમાનનું દર્શન, અને પ્રાપ્તિ ભગવાનને માત્ર નમન કરવાથી પણ થાય છે, પરંતુ પોતાથી જ વૈકુંઠમાં જવાનું હરિને અનુસરવાથીજ (થાય છે). અથવા નમન એજ અનુસરવું.[3] ત્યાં બીજાને માટે કહેલું હોવાથી પોતાનો પ્રસંગ આવતાં ફરી કહેલું છે. તે અનુસરણની સાબિતિ અહિં 'અહંકારરહિત' શબ્દથી કહેલી છે. અહંકાર તેમનાથી દૂર (રહે છે). ભગવાનનું ભજન દોષ દૂર કરનારૂં હોવાથી, એવું (કારણ) 'हि' શબ્દથી (જણાવ્યું છે). (ભજન થાય) ત્યારે અહંકારરૂપ દોષ દૂર થાય છે જ. એમ જણાવેલ છે કે (અહંકાર) દૂર થએલ ન હોય તો ભજન થએલું નથી એમ જાણવું. 'આપણી ઉપર જાય છે' શબ્દોથી એમ જણાવેલું છે કે તે વૈકુંઠ લોક સત્ય લોકની ઉપર છે. જેઓ સદા હરિને અનુસરે છે, તેઓ શુદ્ધ સાત્વિક સ્વભાવવાળા થતા હોવાથી 'આપણે ઇચ્છવા યોગ્ય છે વર્તન જેઓનું' તેવા થાય છે. તેથીજ 'આપણી ઉપર' જાય છે. જોકે આપણે પણ હરિને અનુસરીએ છીએ, પરંતુ આપણો તેવોજ સ્વભાવ નથી, તેથીજ આપણે અહંકારરહિત નથી, તેથીજ તેઓનું વર્તન (આપણે) ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

તેઓ જાણવામાં આવે તે માટે ઉત્તરાર્ધથી તેઓનું લક્ષણ કહે છે. તે (ભગવાન પતિ) અહિં પણ પાલન કરનારા છે, તેથી તેઓને દેહ વિગેરે નભાવવાની ચિંતા પણ હોતી નથી, અને ખોટી રીતે નિર્વાહ ન થાય એવી પણ (ચિંતા રહેતી નથી). રસપ્રકટ થાય તે માટે 'પરસ્પર' એમ કહેલું છે. 'સુંદર યશ' શબ્દથી વિષયનું ઉત્તમપણું (કહેલું છે). યશનું કીર્તન કરવાથી ધર્મ થાય, તે માટે લૌકિક (પુરુષો)ના યશનું પણ કીર્તન કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ યશ ધર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારો હોવાથી સુંદર યશ છે. તેથીજ (આ) કહેવામાં પ્રેમ હોય છે. કથા ઉપરના પ્રેમને લીધેજ કહે છે, પરંતુ આગ્રહ-પૂર્વકની વિનતિથી અથવા બીજા ફલથી કહેતા નથી. તે પ્રેમ પણ માત્ર આસક્તિરૂપ નથી, પરંતુ ફલવાળો અને ચિહ્નવાળો છે એમ 'વિકલપણાંથી (નીકળતાં આંસુની કલાથી રોમાંચિત થએલ અંગ-વાળાઓ)' શબ્દથી કહે છે. પ્રેમથી શરીરમાં વિકલપણું થાય છે, એટલે તે બધાં કાર્ય કરવાની શક્તિ વિનાનું થાય છે. આ ફલ છે. 'આંસુની કલાથી રોમાંચિત થએલ અંગવાળાઓ' શબ્દથી બે લક્ષણો કહેલાં છે. આંસુઓની કલા એટલે એક પછી એક વૃદ્ધિ થવી તે, (દેહની) અંદર રહેલો ભગવાનના

---

૧. તેવી ખોટી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનારી માયા માયાવીની, એટલે અસુરોને મોહ કરનારનીજ છે, પરંતુ સૃષ્ટિ વિગેરેનાં કાર્ય માટે મોહ કરનારની નથી. (प्र)

૨. પાછળ શ્લોક ૨૦ માંનો 'હરિ' શબ્દ વિચારી આ કહેલું છે. (प्र)

૩. ફરી તેજ અર્થ કહેવારૂપ દોષ ન થાય તે માટે આ કહેલ છે. (प्र)

સંબંધવાળો આનંદ બધાએ સંસારના તાપને બહાર કાઢે છે, ત્યારે તેનાં આંસુઓ મુખમાંથી[1] બહાર નીકળે છે, તેમની કલાની સાથે, તેજ કલાથી પ્રકાશતા રોમાંચિત થએલ અંગવાળા થાય છે, તેથી વૈકુંઠમાં ગએલાઓમાં દોષ હોવાની શંકા પણ કરવી નહિ, એવો અર્થ છે. ૨૫.

એ પ્રમાણે (૧૭ થી ૨૫ સુધીના) નવ (શ્લોકો)થી દોષરહિત (જણાવેલ) વૈકુંઠમાં પોતે દોષ-રહિત સનક વિગેરેએ મોટો દોષ કર્યો એ ઘણું આશ્ચર્યકારક છે, એમ કહેવા નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

तद्विश्वगुर्वधिकृतं भुवनैकवन्द्यं दिव्यं विचित्रविबुधाग्र्यविमानरोचिः ॥
आपुः परां मुदमपूर्वमुपेत्य योगमायाबलेन मुनयस्तदथो विकुण्ठम् ॥ २६ ॥

પછી વિશ્વના ગુરૂનાં અધ્યક્ષપણાવાળું, ભુવનોએ માત્ર વંદન કરવાયોગ્ય, દિવ્ય, ઉત્તમ દેવોના વિચિત્ર વિમાનોથી શોભતું તે અપૂર્વ વિકુંઠ યોગમાયાના બલથી પ્રાપ્ત કરીને મુનિઓ ત્યારે ઘણો આનંદ પામ્યા. ૨૬.

તે વૈકુંઠ યોગમાયાના બલથી પ્રાપ્ત કર્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ભક્તિથીજ પ્રાપ્ત કરેલું તે સ્થાન હિત કરનારૂં થાય છે, પરંતુ પોતાના યોગના બલથી પ્રાપ્ત કરેલું (હિત કરનારૂં) થતું નથી, તેમાં પણ સૃષ્ટિ રચનારી જે યોગમાયા, તેણે સૃષ્ટિ માટે આણેલા (તેઓ) અનર્થ કેમ* ન કરે? એવો ભાવ છે. તે ભક્તિથીજ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે એમ કહેવા (૧) 'વિશ્વના ગુરૂના અધ્યક્ષપણાવાળું' વિશેષણ કહેલું છે. વેદ વિગેરેની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર વિશ્વના ગુરૂના **अधिकृतम्** અધ્યક્ષપણાંવાળું તે છે. ગુરૂના સ્થાનમાં ઉદ્ધતાઈથી, તેમજ ખાલી હાથ વિગેરેથી પણ જવું ન જોઇએ. વળી (૨) તે સ્થાન 'ભુવનોએ માત્ર વંદન કરવા યોગ્ય' છે, પરંતુ પગથી ફરવા યોગ્ય નથી, અને તેમ કરવામાં આવે તો અનર્થ થાય જ. વળી તે (૩) દિવ્ય એટલે અલૌકિક છે. લૌકિક રીતે (ત્યાં) જવું ન જોઇએ. તેથીજ વૈરાગ્યવાળાઓ પણ લૌકિક દૃષ્ટિથી ત્યાં ગયા તેથી (તેમનો) દોષ થયો. વળી (૪) (તે) 'ઉત્તમ દેવોના વિચિત્ર વિમાનોથી શોભતું' હોય છે. ઉત્તમ દેવોનાં જે વિચિત્ર વિમાનો, તેમનાથી **शोभिः** શોભા છે જેની તેવું (તે હોય છે). બ્રહ્મા વિગેરે પણ તે સ્થાનનો પગથી સ્પર્શ કર્યા વિના, અલૌકિક વિમાનોમાં બેસી (તેની) નીચે રહી તેની સરસાઈ કરાવે છે. વેદમયપણું[2] વિગેરેથી[3] વિમાનો વિચિત્ર હોય છે. તેવા સ્થાનમાં હરકોઈ પ્રકારે ન જવાય. એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારની સરસાઈવાળાં **विकुण्ठं** કોઈ પણ સમયે નાશ ન થાય તેવાં સ્થાનને પ્રાપ્ત કરીને, (મુનિઓ) આનંદ પામ્યા. તેનો અલૌકિક ગુણ તેઓએ પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યો એવો અર્થ છે. ૨૬.

કારણકે ભગવાને સૃષ્ટિ (રચવા) માટે આજ્ઞા કરેલી તે યોગમાયા સૃષ્ટિ રચી, તે જોવા માટે ભગવાનને બોલાવવા માટે ભય પામી, તેમના બે દ્વારપાલોને ઉપાય કરીને ત્યાં લાવવા માટે બલાત્કારે મુનિઓને લઈ આવી. ભગવાને તે બેને દ્વારપાલપણું આપેલું. તેઓ જો ભૂમિનું પાલન કરનારા થાય, તો ભૂમિ (ભગવાનનું) દ્વાર થાય; ત્યારે (ભૂમિનું) દ્વારપણું સિદ્ધ થાય તે માટે ભગવાન ભૂમિમાંથી પ્રકટ થાય, (અને) પછી પોતાનું (યોગમાયાનું) કૃત્ય જૂએ, એવો (યોગમાયાનો) ગૂઢ અભિપ્રાય હતો. તેમને (મુનિઓને) લાવીને જે કરવા યોગ્ય હતું તે તેણે કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायाम् ॥
देवावचक्षत गृहीतगदौ परार्घ्यकेयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेषौ ॥ २७ ॥

આસક્તિવિનાના મુનિઓએ તેની અંદર છ બારણાં ઓળંગીને પછી સાતમાની અંદર સમાન વય-વાળા, ગદા ગ્રહણ કરેલા, ઘણા કિંમતી બાજુબંધ કુંડલ અને મુકુટને લીધે સુંદર વેષવાળા બે દેવો જોયા. ૨૭.

---

૧. 'મુખમાંથી' એટલે રૂંવાડાના છિદ્રોમાંથી. (प्र)
* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'कथमनर्थं न करिष्यन्ति' એવો પાઠ લીધો છે.
૨. 'વેદ મારો રથ છે' શ્રુતિનું અનુસંધાન કરવું. (प्र)
૩. 'વિગેરે' શબ્દથી ભગવાનની કૃપા કહેલી છે. (प्र)

'તે' વૈકુંઠની અંદર છ બારણાં ઓળંગીને મુનિઓએ સાતમામાં બે દેવો જોયા, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. (મુનિઓ) આનંદ પામેલા હોવા છતાં, તેનાં (વૈકુંઠનાં) માહાત્મ્યનો સ્પષ્ટ અનુભવ કરીને પણ માયાના મોહને લીધે તે બેને ક્રોધવાળી દૃષ્ટિથી જોયા એમ (કહેલું છે). 'कक्षाः' એટલે રક્ષણ કરનાર સાથેનાં બારણાંઓ. (મુનિઓ) વૈરાગ્યવાળા (આસક્તિવિનાના) હોવાથી ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણો દર્શાવનારાં વૈરાગ્ય સુધીનાં બારણાંઓ તેઓએ ત્યાં ઓળંગ્યા. સાતમી ભક્તિ (આવી), જો તેઓ ભક્ત હોત, તો તેને પણ ઓળંગીને જાત. તે (ભક્તિ) ન હોવાથી, ત્યાં તેમણે બે રક્ષણ કરનારા (દ્વારપાલ) જોયા. 'આસક્તિવિનાના,' વિશેષણથી છ બારણાં ઓળંગવાનું કારણ (કહેલું છે). 'સમાનવયવાળા' વિશેષણથી વૃદ્ધિ અને ક્ષય કરાવનાર કાલ વિનાના (દેવોને કહેલા છે), કારણકે વૈકુંઠમાં કાલનું શાસન ચાલતું નથી. કાલ એકસરખો હોવાથી તેના સેવક કર્મ અને સ્વભાવ પણ એકસરખા હતા. 'अथ' 'પછી' શબ્દથી જૂદો આરંભ (કરેલ છે). તેઓનું (મુનિઓનું) આસક્તિરહિતપણું ગયું (અને) આ બે (દેવો)નું પણ પહેલાંની પેઠે ન રોકવાપણું પણ ગયું. આ છેલ્લું બારણું નહતું, એમ જણાવવા 'सप्तमायाम्'* શબ્દમાં ई પ્રત્યય (લગાડેલ) નથી. આ સાતમું બારણું પહેલું થયું. તે ઓળંગવાનું ન હોવાથી, તેને (રહેવાના) સ્થાન† તરીકે જણાવેલ છે. 'બે દેવો' હોવાથી આમણે (મુનિઓએ) પણ પૂજવા યોગ્ય હતા, (કારણકે) આ મનુષ્યો હતા, છતાં પણ મુનિઓ હોવાથી તેઓ ત્યાં ગયા. વળી આ બે (દેવો) એ ગદા ગ્રહણ કરેલી. આસન્ય‡ આમને અધીન હતો, તેથી (આ) દૈત્યોને રોકવાની શક્તિવાળા હતા. તેથી તે બેની આજ્ઞા પ્રમાણે (મુનિઓ) કરે, તો કૃતાર્થજ થાય. વળી (આ) બેએ ભગવાનનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરેલું હતું. 'ઘણાં કિંમતી (બાજુબંધ કુંડલ અને મુકુટને લીધે સુંદર વેષવાળા') એમ તે બેને વર્ણવેલા છે. ઘણાં કિંમતી બાજુબંધ કુંડલ અને મુકુટ એટલે (અનુક્રમે)¶ હાથ કાન અને શિરનાં ભૂષણો. આથી તે બેએ પ્રાપ્ત કરેલાં કર્મો સાંખ્ય અને યોગ તથા જ્ઞાન કહ્યાં. આસન્ય તો તે બેને અધીન જ હતો, એટલે મૃત્યુ અને દૈત્યો ઉપર વિજય (તે બેને) પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલો. તે(આભરણો)થી પણ સુંદર હતો વેષ જે બેનો, તેવા એટલે તે (આભરણો)થી અલૌકિક પ્રકારે ભગવાનના દ્વારપાલ માટે યોગ્ય વેષવાળા હતા. તેઓનાં કર્મ વિગેરે પણ ભક્તિમાં ઉપયોગી હતાં, એવો અર્થ છે. ૨૭.

मत्तद्विरेफवनमालिकया निवीतौ विन्यस्तयाऽसितचतुष्टयबाहुमध्ये ॥
वक्त्रं भ्रुवा कुटिलया स्फुटनिर्गमाभ्यां रक्तेक्षणेन च मनाग्रभसं दधानौ ॥२८॥

શ્યામ ચાર બાહુઓ મધ્યે રાખેલી મત્ત ભ્રમરોવાળી વનમાલા ધારણ કરેલા, વાંકી ભ્રુકુટિથી, પહોળાં થએલા નસ્કોરાંથી અને લાલ નયનથી સ્હેજ ક્રોધવાળું મુખ ધારણ કરનારા (બે દેવોને જોયા. શ્લો.૨૭).૨૮.

મત્ત ભ્રમરોવાળી વનમાલા ધારણ કરેલા (બે દેવોને જોયા). ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલય અને મોક્ષ એમ તેઓને ચારે પ્રકારનાં લૌકિક, વૈદિક, દિવ્ય અને ભગવદીય કર્મો પ્રાપ્ત થયાં; અને તેમની સાથે તેમની કીર્તિ, (એટલે) વનમાલા સંબંધમાં આવી. તે (વનમાલા)નું વર્ણન કરે છે. મત્ત જે બે 'ર' વાળા ભ્રમરો, (અહિં) દ્વિરેફ શબ્દ પ્રચલિત (ભ્રમર) અર્થવાળો છે. તેમ ન માનવામાં આવે, તો 'બર્બર' વિગેરે બે 'ર' વાળા બીજા શબ્દના અર્થવાળો તે ન હોવાનું જણાય પણ નહિ[1]. મત્ત ભ્રમર સાથેની

---

* 'सप्तम'નું નારી જાતિનું રૂપ 'सप्तमी' થાય, તેમ 'ई' પ્રત્યય ન લગાડતાં 'आ' પ્રત્યય લગાડી 'सप्तमा' કર્યું છે.

† 'सप्तमायाम्' એમ 'सप्तमा' ની સાતમી વિભક્તિ કરવાથી સ્થાન જણાવેલ છે.

‡ 'ગદા' બલ દર્શાવનારી હોઈ 'આસન્ય' એટલે પ્રાણરૂપ છે, તે આમને અધીન હતી.

¶ કુંડલો સાંખ્ય તથા યોગ છે. શિર (શિરોભૂષણ) જ્ઞાન દર્શાવે છે. હાથનું ભૂષણ કર્મો દર્શાવે છે, કારણકે કર્મો હાથથી થાય છે.

૧. 'દ્વિરેફ' શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિથી પ્રચલિત થએલો અર્થ હોવાનું કેટલાક માને છે, અને કેટલાક લક્ષણાથી થએલ અર્થ હોવાનું માને છે. તે ખોટું હોવાનું આથી કહે છે, કારણ કે કોશ ઉપરથી 'દ્વિરેફ' નો અર્થ ભ્રમર હોવાનું તરત જણાય છે. બે 'ર' વાળા 'ભ્રમર' શબ્દથી જણાતું અમુક પક્ષી, એમ તે અર્થ જાણવામાં વિલંબ થતો નથી. તેઓનો મત સ્વીકારવામાં આવે, તો બર્બર, બર્કર, શર્કરા, પ્રદર વિગેરે શબ્દો પણ બે 'ર' વાળા હોવાથી, તેમનાથી આ જૂદા અર્થવાળો હોવાનું પણ તરત જણાય છે, તેથી તેઓનો મત યોગ્ય નથી. (प्र)

વનમાળા (ધારણ કરેલા). અહિં 'રેફ્' શબ્દથી અગ્નિનું તેજ (જણાવ્યું છે). વનમાળા લૌકિક અને વૈદિક અગ્નિનાં તેજવાળા વેદ સાથેની છે, તે પણ પ્રેમના સંબંધને લીધે, મત્ત ભ્રમરોના સંબંધવાળી જેવી છે. '**वनमालिकया**' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તે બેથી* વનમાલાની શોભા છે. તે ધારણ કરેલા, એટલે જેમના કંઠમાંથી તે લટકતી હતી તેવા (તે બે હતા). કીર્તિરૂપ તે (વનમાલા) તેનાં કર્મ સાથે હતી એમ કહેવા, શ્યામ ચાર બાહુઓ મધ્યે રાખેલી' એમ કહેલું છે. આથી એમ કહેલું છે કે તે બેના હૃદય ઉપર ભગવાન, વનમાલા, કમલ, ચાર હાથ અને પત્રો હતાં,

આવા હોવા છતાં પણ (૧) 'વાંકી ભ્રુકુટિ'ના ચિહ્નવાળું (૨) '**स्फुटानिर्गमाभ्याम्**' પહોળાં થએલાં' એટલે શ્વાસ સાથેનાં નસ્કોરાવાળું અને (૩) લાલ નયનથી **मनाग्रभसं** (સ્હેજ) ક્રોધવાળું (મુખ) ધારણ કરતા હતા. ભગવાનનાં સાયુજ્યથી જૂદું આટલું (તે બેનું) રૂપ માયાએ કર્યું. 'મુખ ધારણ કરનારા' શબ્દથી ભક્તિમાર્ગમાં રહેલા (કહ્યા). તેમાં કામ વિગેરેરૂપ ત્રણ દોષ છે. (૧) વાંકી ભ્રમર ક્રોધ સૂચવનારી છે. (૨) (દેહની) અંદર રહેલા ભગવાનનાં દર્શનરૂપ ઉત્તમ ધનના લોભથી 'આમને પ્રવેશ કરવા દેવા નહિ' એવી ચિંતાને લીધે થાકેલાં બે નસ્કોરાંનો વાયુ સ્પષ્ટ બહાર નીકળતો (હતો તે) લોભને સૂચવનારો હતો. (૩) પોતાનો અધિકાર હોવાનું જાણીને, પોતે પૂર્ણ થએલ કામનાવાળા થઈને 'તે કામનાવાળો પદાર્થ આ (મુનિઓ) ને પ્રાપ્ત ન થાઓ' એવી કામરૂપ, મૂલવાળો ક્રોધ સૂચવનારી નયનની લાલાશ હતી. ત્રણ દોષોને લીધે સ્હેજ ધ્રૂજતું સુંદર મુખ (ધારણ કરતા હતા). તેથી આ બેની ભક્તિમાં અડચણરૂપ થએલ ત્રણ દોષો (તેમનાં) ત્રણ જન્મો કરાવશે; અને સ્હેજ ક્રોધ તે (મુનિ)ઓના તિરસ્કારને લીધે (થએલો). ૨૮.

એવી રીતે તે બેના ગુણ અને દોષ કહીને, નીચેના શ્લોકથી મુનિઓના ગુણ અને દોષ કહે છેઃ—

द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतोऽपृष्ट्वा पूर्वा यथा पुरटवज्रकपाटिकायाः ॥
सर्वत्र तेऽविषमया मुनयः स्वदृष्ट्या ये संचरन्त्यविहता विगताभिशङ्काः ॥२९॥

જે મુનિઓ પોતાની સમાન દૃષ્ટિથી પ્રતિબંધ વિના, ભયરહિત થઈ સર્વત્ર ફરતા હતા, તેમણે જેમ પહેલાંના (બારણાંઓમાં) પ્રવેશ કરેલ તેમ આ બેના દેખતાં, (તેમને) પૂછયા વિના (તેઓ) હીરા જડેલ સુવર્ણના કમાડવાળાં બારણામાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા. ૨૯.

જ્ઞાનમાર્ગમાં (૧) સમાન દૃષ્ટિ (૨) ભયનો અભાવ (૩) મનન અને (૪) આત્મજ્ઞાન એ ચાર ગુણો છે. તે જો ભગવાનનાં માહાત્મ્યના જ્ઞાન સાથે હોય, અને તેમના (ભગવાનના) ગુણોનો આદર કરનારા હોય, તો ભક્તિમાર્ગમાં પણ ગુણરૂપ છે. લૌકિક દોષ દૂર થાય તે માટેજ જ્ઞાનમાર્ગમાં તેમને ગુણ કહેલા છે. (૧) અધિકારીઓનું ઉલ્લંઘન (૨) ભગવાનનાં સ્થાનને સામાન્ય (સ્થાન) જાણવું (૩) અંતરંગ અને બહારનાંને સરખાં જાણવાં અને (૪) તે (અંતરંગ)ના ખાસ ગુણો ધ્યાનમાં ન લેવા (એ) ચાર દોષો (મુનિઓએ) કરેલા. તેથી (૧) દૈત્યોમાં જન્મ (૨) સ્વરૂપનાં જ્ઞાનનો અભાવ (૩) ઘણા સમયસુધી ગર્ભમાં રહેવાનું દુઃખ અને (૪) અસહ્ય દુઃખ એ ચાર અનિષ્ટ પ્રાપ્ત થયાં. દોષો બલવાન હોવાથી, બીજા માર્ગના (જ્ઞાન માર્ગના) ગુણો પણ અહિં (મુનિઓમાંથી) દૂર થયા. તેથી દુઃખ થયું તેમાં દોષ નથી.

આ બે(દેવો)ના દેખતાંજ તેમની અવગણના કરીને અંતરંગ બારણામાં (મુનિઓએ) પ્રવેશ કર્યો. 'પૂછયા વિના'નો અર્થ એવો છે કે "'ભગવાન શું કરે છે ? (તેમનાં દર્શન કરવા જવાનો) સમય છે કે સમય નથી ?' એમ પૂછવું જોઇએ, તે પૂછયા વિના પ્રવેશ કર્યો." પહેલાંના બારણાંઓમાં જેમ પ્રવેશ કરેલો, તેમ આને પણ બારણું (જાણ્યું). 'હીરા જડેલ સુવર્ણનાં કમાડવાળાં' વિશેષણથી બારણાંનું માહાત્મ્ય (કહેલું છે). **पुरटं** સુવર્ણ તે સાથેના જે **वज्राः** હીરાઓ, તેમનાથીજ બનાવેલા હતાં બે કમાડો અથવા કમાડીઓ જેનાં તેવું (તે બારણું હતું). એમ પહેલા અર્ધ (શ્લોક)માં દોષો કહ્યા.

---

* 'તે બેથી' એટલે બે રેફ (રકાર)થી સૂચવેલા, લૌકિક અને વૈદિક અગ્નિના તેજથી, એવો અર્થ જણાય છે.

ઉત્તરાર્ધમાં બીજા માર્ગના ગુણો કહે છે. (૧) તેઓ 'સમાન દૃષ્ટિથી' ફરતા હતા. તેથીજ કોઈ પણ તેઓને રોકતું ન હતું, એમ (તેઓની) પોતાની અંદર રહેલું હોવા છતાં (તેમનું) જ્ઞાન બીજા પાસે કાર્ય કરાવતું હતું, એવું પ્રભાવવાળું (જ્ઞાન) જણાવ્યું. (૨) તેથીજ તેઓ 'ભયરહિત' હતા. વિગતા જતો રહેલો હતો સર્વ તરફથી ભય જેમનો તેવા (હતા). [1]જો (આ) બ્રહ્મ જાણનારા હોત, તો દોષ ન થાત, તેવા (બ્રહ્મ જાણનારા)ઓમાંજ આ ગુણ જણાવેલા છે. પરંતુ (૩) આ (મુનિઓ) તો આત્માને જાણનારા હતા. તે (આત્મા) ચિત્ સ્વરૂપવાળું બ્રહ્મ છે. (૪) તેમાં પણ (આ મુનિઓ) મનન સુધી પહોંચેલા.[2] આત્માના સ્વરૂપના સંબંધવાળાં તે (મનન)નો પણ તેઓને સદા અનુભવ ન થતો.[3] તે સ્વરૂપ[4] અને (તેના) ધર્મની[5] વચ્ચે હદરૂપ ધર્મ ઘણો બલવાન હોવાથી, હદરૂપ અહંકાર વિનાનુંજ આત્માનું જ્ઞાન ગુણરૂપ છે.[3] તેમ ન હોય તો સંસારીઓમાં પણ તે (અહંકારવાળું આત્માનું જ્ઞાન) હોવાનું સંભવતું હોવાથી, (તેઓનો પણ) મોક્ષ થાય.[1] આત્મા ભગવાનની વિભૂતિ હોવાથી, (તે) વિભૂતિવાળાની સમીપે બીજાના ગુણોનો ત્યાગ કરે છે,[6] તેથી બીજા સ્થલે તેઓને પાછા ફરવું પડેલ નહિ. ૨૯.

એ પ્રમાણે આમના ગુણો તથા દોષો જણાવીને, અનુક્રમે તેમણે કરેલ અત્યાચાર નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છેઃ—

तान् वीक्ष्य वातरशनांश्चतुरः कुमारान् वृद्धान् दशार्धवयसो विदितात्मतत्त्वान्॥
वेत्रेण चास्खलयतामदर्हणांस्तौ तेजो विहस्य भगवत्प्रतिकूलशीलौ ॥ ३० ॥

અને તે વાયુરૂપ કંદોરાવાળા ચાર વૃદ્ધ દશાની અર્ધવયવાળા આત્માનું તત્ત્વ જેમણે જાણેલું છે તેવા કુમારોને જોઇને, તે ભગવાનથી પ્રતિકૂલ સ્વભાવવાળા બે (દેવો) એ, (તેમનાં) તેજની અવગણના કરી, તે (સ્ખલન)ને યોગ્ય નહિ તેવાઓને લાકડીથી સ્ખલન કરાવ્યું. ૩૦.

તે પૈકી આરંભમાં દ્વારપાલોએ કરેલો અત્યાચાર કહે છે. તેમાં તે બે કુદરતી (સ્થિતિમાં) હોવાથી તેમને રોકવાનું કારણ 'વાયુરૂપ કંદોરાવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે, કારણકે તેઓ નગ્ન હતા. બાલકો પણ કંદોરો પહેરે છે. તેથીજ[7] આમને કંદોરો નહતો. તે (દેવો)ની દૃષ્ટિએ તેઓ ગાંડાજ જણાયા. ચારે એક પ્રકારના હોવાથી આશ્ચર્ય પણ થયું. 'કુમારો' એટલે પાંચ વર્ષના, કારણકે કાલે તેઓના દેહનો કુમારપણું સુધીનોજ ભોગ કરેલો. જન્મના સમયનો વિચાર કરતાં તો તેઓ વૃદ્ધ હતા. તેથીજ 'દશાની અર્ધવય-વાળા' હતા. કેટલાક (આનો અર્થ) પાંચ વર્ષના, એવો કરે છે. તેઓની બે પરાર્ધ (વર્ષ)ની હદવાળી

૧....૧, 'ભગવાને જ્ઞાનમાર્ગ પણ પોતાને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય તરીકે કહેલો હોવાથી, તે માર્ગના ગુણો અહિં દર્શનમાં અડચણરૂપ કેમ થયા?' એવી શંકા થાય, તેથી આ ભાગથી એમ જણાવે છે કે ભગવાનના દર્શનનાં ઉપાયરૂપ આ જ્ઞાન નથી. (પ્ર)

૨. નિદિધ્યાસન કરેલું નહિ. તેથીજ આત્માનાં સ્વરૂપનો તેમને સદા અનુભવ થતો નહતો. (પ્ર)

૩....૩ આત્માના સ્વરૂપનો તેમને સદા અનુભવ ન થવાનું કારણ આ વાક્યથી કહેલું છે. (પ્ર) તેઓનું આત્માનું જ્ઞાન અહંકારવાળું હતું, તેથી અનુભવ થતો નહતો.

૪. 'સ્વરૂપ' એટલે આત્માનું ચિત્ સ્વરૂપ. (પ્ર)

૫. ધર્મ એટલે આત્માનો અણુ (હદવાળા) હોવાનો ગુણ, તેથી મુનિઓને અધિકાર ન હોવાથી (દર્શનમાં) અડચણ થએલી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૬. બીજા સ્થલોએ જવામાં તેઓને ત્યારે કેમ અડચણ થતી નહતી? એ શંકાનું આ વાક્યથી સમાધાન કરેલ છે. (આત્મા ભગવાનની વિભૂતિ હોવાથી), વિભૂતિવાળા ભગવાનની સમીપમાં તે બીજાના એટલે જેમની તે વિભૂતિ છે તે ભગવાનના ધર્મોનો ત્યાગ કરે છે. (તેથી ત્યાં જવામાં અડચણ થાય), પરંતુ બીજે જવામાં અડચણ થતી નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૭. 'તેથીજ' એટલે બાલક ન હોવાથી જ. (પ્ર)

જે મનુષ્યની દશા, તેની અર્ધવયવાળા તેઓ હતા, કારણકે એક પરાર્ધ (વર્ષ) વીતી ગયાં હતાં. જ્ઞાનમાં તેઓ વૃદ્ધ હતા, એમ 'આત્માનું તત્ત્વ જેમણે જાણેલું છે' એમ કહેલ છે. જાણેલું છે આત્માનું તત્ત્વ જેમણે તેવા (તેઓ હતા.) वेत्रं એટલે અમુક પ્રકારની લાકડી, અને 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી મુખથી (બોલીને) સ્ખલન કરાવ્યું, એટલે જે પ્રકારે તેઓ પડી જાય તેવી રીતે તેમની આગળ લાકડી લાંબી કરી, એવો અર્થ છે. એમ કરવા યોગ્ય તેઓ નહતા એમ 'તેને યોગ્ય નહિ તેવાઓને' વિશેષણથી કહેલું છે. તે એટલે સ્ખલનને યોગ્ય તેઓ નહતા, એવો (અર્થ છે). તેમને ઉભા રાખીને પૂછવું જોઈતું હતું, અથવા વિજ્ઞપ્તિ કરીને (દર્શનનો) સમય નથી એમ જણાવવું જોઈતું હતું. તે બંને ન કરતાં, સ્ખલનજ કરાવ્યું. 'તે બે' શબ્દથી ઉપર કહેલ દોષવાળા (બે દેવો) જણાવેલા છે. 'તેમની અવગણના કરી' શબ્દોથી એમ (કહેલું છે કે) સંપૂર્ણ પ્રકારે અજ્ઞાનને લીધે તેમ કરેલું નહતું, પરંતુ જાણીનેજ (કરેલ હતું). તેમનું જે જ્ઞાન—સર્વના ત્યાગરૂપ પોતાનો ગુણ, અને દેહ વિગેરેનું અભિમાન ન હોવું તે—તે (તેઓનું) તેજ, તેની અવગણના કરીને (તેમ કરેલ). અથવા દોષને લીધે તેમને પાખંડી ગણવા એ (તેમના તેજની) અવગણના. તેની અવગણના કરીને, તેજને લીધે કરેલી ઉદ્ધતાઈને દોષ જાણીને (તેમ કરેલ). તેમાં અવગણના (કરવા)નું કારણ દંડ કરવાની ઇચ્છા હતી, પણ માત્ર ગમ્મત નહતી. તેથીજ ભગવાનથી પ્રતિકૂલ હતો સ્વભાવ જે બેનો તેવા (તેઓ થયા). આથી એમ કહેલું છે કે તે બેનો સ્વામીના સેવક હોવાનો ધર્મ પણ પૂર્ણ ન થયો. ગર્વ તો દૈત્યનો ગુણ હોવાથી ભગવાનથી પ્રતિકૂલ ગુણ છે. તેથીજ 'પ્રતિકૂલ' શબ્દ (યોજેલ છે). 'સ્વભાવ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તે ગુણનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે તેમ નહતું. ૩૦.

એ પ્રમાણે તેઓનો અત્યાચાર કહીને, નીચેના શ્લોકમાં મુનિઓએ કરેલો અત્યાચાર કહે છે:—

ताभ्यां मिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमानाः स्वर्हत्तमा ह्यपि हरेः प्रतिहारपाभ्याम् ॥
ऊचुः सुहृत्तमदिदृक्षितभङ्ग ईषत्कामानुजेन सहसा त उपप्लुताक्षाः ॥ ३१ ॥

દેવોના દેખતાં સારીરીતે ઘણા યોગ્ય હોવા છતાં હરિના પ્રતિહારોના તે બે રક્ષકોએ અટકાવાતા (મુનિઓએ) ઉત્તમ મિત્રનાં દર્શનની ઇચ્છાનો ભંગ થતાં સ્હેજ કામના નાનાભાઈથી વ્યાકુલ નયનવાળા થઈ એકાએક (તે બેને નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૧.

'ताभ्याम्' એ ચોથી વિભક્તિ છે, (તેનો) અર્થ એવો છે કે તે બે માટે શાપ કહ્યો. 'શાપ' એમ કહેલું નથી, કારણ કે પાછલથી વિચાર કરીને કહેવાનું છે, હમણાં વિચારેલ નથી. ક્રોધથી કહેલું વચન અર્થ પ્રમાણે શાપરૂપ થાય છે એમ જાણવું. તેથીજ (તેઓને) અટકાવેલા કે એમ શાપ ન આપો. (બારણાંની અંદર) જતાં તો અટકાવેલાજ હતા, તેથી 'निषिध्यमानाः' 'અટકાવાતા' એવો વર્તમાનકાલનો પ્રયોગ ન ઘટે[1] 'દેવોના[1] દેખતાં' શબ્દોથી દેવો બંને તરફ સાક્ષી હોવાનું કહેલું છે; કારણકે તેઓ નિમેષ વિનાના* હોઈ સર્વના સાક્ષી છે. તેમના(દેવો)થીજ અટકાવાતા એવો સમીપ હોવાથી નિર્ણય થાય છે, અથવા ત્યાં હતા તે બધાથી અટકાવાએલા હતા.

અથવા તે બેએજ અટકાવેલા, એમ 'ताभ्याम्' એ ત્રીજી વિભક્તિ છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે બેએ (મુનિઓને) પ્રવેશ કરવાનીજ મના કરેલી. વર્તમાન(કાલ)ની સમીપના કાલમાં પણ વર્તમાન (કાલ)નો પ્રયોગ યોગ્યજ છે. 'સારી રીતે ઘણા યોગ્ય' શબ્દથી અટકાવટ યોગ્ય ન હોવાનું કારણ (કહેલું છે). સદાચારવાળા યોગ્ય છે, તેમાં પણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પરમહંસો હોય તે ઘણા યોગ્ય છે, અને તેમાં પણ જ્ઞાનીઓ હોય તે સારી રીતે ઘણા યોગ્ય છે. 'ત્યારે (તેમને) અટકાવ્યા કેમ ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિના પ્રતિહારોના બે રક્ષકોએ' એમ કહેલું છે; કારણ કે તે (હરિ) સર્વનું દુઃખ હરનારા છે. અંદર

૧...૧ ત્રીજી વિભક્તિ ન લેતાં, 'ताभ्याम्' ની ચોથી વિભક્તિ લેવાનું કારણ આ ભાગથી કહેલું છે. (प्र)
* 'નિમેષ' એટલે આંખનો પલકારો. દેવોની આંખને પલકારા હોતા નથી. તેથી આંખ મીંચાતી નહિ હોવાથી તેઓ બધું જૂએ છે, એટલે સર્વના સાક્ષી છે.

(મુનિઓ) પ્રવેશ કરે તો હરિનો અપરાધ થતાં મોટો દોષ થાય. તેથી તે ભગવાનેજ સર્વ સ્થલે ઘણા પ્રતિહારો એટલે દ્વારપાલો રાખેલા, તેઓના આ બે અધિપતિ હતા. તેથી દ્વારપાલોનું રક્ષણ થાય, (અને) તે બેનું પણ રક્ષણ થાય, તે માટે (મુનિઓને) રોકેલા, એવો અર્થ છે.

'ત્યારે આમને (મુનિઓને) ક્રોધ થવાનું શું કારણ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં કહે છે કે ઉત્તમ મિત્રનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાનો ભંગ થયો, ત્યારે સ્હેજ કામના નાના ભાઈ ક્રોધથી તેઓ વ્યાકુલ નયનવાળા થયા. આત્માને જાણનારની તેઓની સર્વત્ર આત્મા હોવાનીજ બુદ્ધિ હતી, ભગવાનમાં પણ 'આ આત્મા છે' એવીજ બુદ્ધિ હતી. ભગવાન પણ આત્માને જાણનાર હોવાથી (તેમના) सुहृत् મિત્ર છે, તેમાં પણ તેમના (ભગવાનના) ગુણોથી અંતઃકરણ નિર્મલ થતું હોવાથી, પોતાનું ઘણું ઇચ્છેલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાથી તે ઉત્તમ મિત્ર છે. તેમનું दिदृक्षितं દિદૃક્ષા એટલે [1]જેમણે અમારા ઉપર આટલો ઉપકાર કરેલો છે તેમનાં દર્શન કરવાં જોઇએ એવી દર્શન કરવાની ઇચ્છા([1]નો ભંગ થતાં ક્રોધ થયો). (મુનિઓને) ફલ (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થએલું હોવાથી સાધન (તે પ્રાપ્ત કરાવનાર ભગવાન)ની થોડીજ કામના હતી. દર્શન કરવાની ઇચ્છાનો ભંગ થતાં, (કામ=દર્શનની ઇચ્છા) થોડીજ હોવાથી, (અંદર જવામાં) અટકાયત થતાં, (તેનો) ભંગજ થયો, પરંતુ આમનું (બે દેવોનું) સમાધાન કરીને ફરી ભગવાનનાં દર્શન કરશું એવી ઇચ્છા તેમનામાં ન રહી. તેથીજ સ્હેજ કામનો નાનો ભાઈ (ક્રોધ થયાનું કહેલું છે). ઇચ્છા ઘણી હોત, તો જેમ ઈશ્વરનાં વચનમાં (વચનથી), અથવા ધન માગનારને (ક્રોધ થતો નથી), તેમ અટકાવ થતાં પણ ક્રોધ ન થાત. તેઓને વિચાર પણ ન થયો, એમ 'એકાએક' શબ્દથી કહેલ છે. વ્યાકુલ થએલ હતાં નયનો જેમના, તેવા (તે થયા). આથી એમ કહેલું છે કે તે બે (દેવો)ના ગુણો પણ તેઓને જણાયા નહિ. उपप्लवः (વ્યાકુલતા) એટલે સર્વના નાશરૂપ પ્રલય. તે તેઓને થયો, તેથી તે પ્રમાણે કહેલું છે. ૩૧.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી તેઓનાં વચનો કહે છેઃ—

॥ मुनय ऊचुः ॥ મુનિઓ કહે છેઃ—

को वामिहेत्य भगवत्परिचर्ययौचैस्तद्धर्मिणां निवसतां विषमः स्वभावः ॥
तस्मिन्प्रशान्तपुरुषे गतविग्रहे वां को वाऽऽत्मवत्कुहकयोः परिशङ्कनीयः ॥३२॥

ભગવાનની પ્રસિદ્ધ સેવાથી અહિં આવીને તેમના સેવકોમાં વસનારનો તમો બેનો વિષમ સ્વભાવ કેવો છે? તે શાંત પુરુષવાળા અને વિગ્રહરહિત છે ત્યારે તમો બે ધૂતારાએ પોતાના જેવા હોવાની કોના વિષે શંકા કરવી યોગ્ય છે? ૩૨.

तयोः स्वाभाविको दोषः स्वामिद्रोहस्तथापरः ॥
स्वस्यान्तरङ्गमित्रत्वात्तदुल्लङ्घनमेव च ॥ ८ ॥

તે બેનો સ્વાભાવિક દોષ (૩૨), અને બીજો સ્વામીનો દ્રોહ (૩૩) (કહેલા છે), અને પોતે (ભગવાનના) અંતરંગ મિત્ર હોવાથી તે (બારણાનું) ઉલ્લંઘન કરતા હતા. કા. ૮.

दोषस्तृतीयो नात्रोक्तो मित्रकार्यं परं कृतम् ॥
तथावचनसंदर्भात् सोच्यते जन्मसंख्यया ॥ ९ ॥

ત્રીજો દોષ અહિં કહેલો નથી, પછી મિત્રનું કાર્ય કરેલું છે (૩૪). એવી વચનની સંગતિ હોવાથી [2]તે જન્મની સંખ્યાથી* કહેલ છે. કા. ૯.

૧....૧ આ ભાગથી દર્શન કરવાની ઇચ્છાનું સ્વરૂપ જણાવેલું છે.
૨. 'તે' એટલે 'મિત્રનું કૃત્ય' (प्र) * ત્રણ જન્મ થવાના હોવાથી જન્મની સંખ્યા એટલે ત્રણ.

તે પૈકી આરંભમાં (આ શ્લોકથી) તે એનો સ્વાભાવિક દોષ કહે છે. પહેલાના જન્મમાં કરેલી ભગવાનની પ્રસિદ્ધ સેવાથી, ભૂમિ સમીપ(ઉપર)થી અહિં **इह** અહિં વૈકુંઠમાં આવીને વસનાર ભગવાનના સેવકોમાં **वां** તમો એનો આ વિષમ સ્વભાવ કેવો છે (જે) અમારામાં દોષ હોવાની બુદ્ધિ રાખો છો ? કારણકે 'પુરુષનો દ્વેષ કરનારની (બુદ્ધિ) લાભ કરનારી નથી' એ વાકયથી પુરુષ ઉપર દ્વેષ (રાખનાર)ની નિંદા કરેલી છે. કેટલાક એમ કહે છે કે 'કેટલાકને પ્રવેશ કરવા દેવો, કેટલાકને (પ્રવેશ કરવા) ન દેવો' એવી (તમો એની વિષમ બુદ્ધિ છે). (એમ હોય) તો ભગવાને (તેઓને) દ્વારપાલનો અધિકાર આપ્યો તેનો વિરોધ થાય, કારણકે[1] સમય ન હોય ત્યારે સંબંધીઓએ પણ, માબાપે પણ જવું યોગ્ય હોતું નથી. દ્વારપાલોએ લૌકિક (પુરુષો)ને માટે તે પ્રમાણે કરવું યોગ્યજ છે. તે પ્રમાણે સામાન્ય ધર્મને અનુકૂલ રહીનેજ ખાસ ધર્મોનું આચરણ કરવું યોગ્ય હોવાથી વૈકુંઠમાં વસનારાઓ નવા મોટા (પુરુષો)ની અવગણના કરે અને (તેમને) ક્રોધથી જૂએ તે યોગ્ય છે.[1]

તેઓના મત પ્રમાણે બધું કર્મથીજ થાય છે, (અને) તેમાં પણ ભોગરૂપ (બધું ફલ કર્મથીજ થાય છે), કારણકે તેઓને ભક્તિમાર્ગનું જ્ઞાન નથી. તેથી તેઓ એમ માનતા હતા કે નિરંતર ભગવાનની સેવા (કરવા)થી અહિં (વૈકુંઠમાં) આવીને રહેવાનું થાય છે. ત્યાં વૈકુંઠમાં પણ જેઓ ભગવાનની સમાન ગુણવાળા, બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારા, ધર્મમાં માનનારા અને પ્રેમ રાખનારા છે, તેઓની વચ્ચે રહીને (આવો વિષમ સ્વભાવ કેવો ?) તેથી (આ વાકયથી) એમ કહેલું છે કે આ બે (દેવો) કુદરતી રીતે વૈકુંઠમાંથી (ભૂમિ ઉપર) આવેલ નથી, કારણકે (મુનિઓના) પોતાના મુખમાંથી (આ) વચન નીકળે છે.

'**को वा**' 'કેવો' શબ્દ અપમાન દર્શાવવા (યોજેલ છે); અથવા '**कः**' 'કેવો' શબ્દથી અનાદર (દર્શાવેલ છે). '(મનુષ્યો) ત્રણ પ્રકારના (ત્રણ ગુણવાળા) હોવાથી કેટલાક વિષમ સ્વભાવવાળા પણ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે શાંત પુરૂષવાળા અને વિગ્રહરહિત છે ત્યારે' એમ કહેલું છે. આ વિષમ સ્વભાવ પોતાના માટે છે કે ભગવાનને માટે ? જો પોતાને માટે હોય, તો તમે બે ભગવદીઓ નથી. તેનું કારણ 'શાંત પુરૂષવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. ઘણા શાંત છે પુરૂષો (સેવકો) જેમના તેવા, (તે છે). શાંતિ તો જ્ઞાન હોય ત્યારેજ (થાય), તેથી જેઓ ભગવદીયપણાંની ઇચ્છાવાળા હોય તેમણે વિષમ થવું યોગ્ય નથી. વળી ભગવાનને માટે (વિષમ સ્વભાવની) જરૂર નથી, એમ 'વિગ્રહરહિત' વિશેષણથી કહેલું છે. **गतः** રહેલ નથી **विग्रहः** કજીઓ અથવા **विशेषण** ઘણો **ग्रहः** આગ્રહ અથવા દેહ જેમને તેવા (ભગવાન છે). (ભગવાનને) દેહ ન હોવાથી, કોઈથી પણ તેમનું અનિષ્ટ થઈ શકે તેમ નથી, કજીઓ ન હોવાથી તેમનો કોઈપણ શત્રુ નથી, (અને) આગ્રહ ન હોવાથી (તે કોઈમાં પણ) અયોગ્યપણું વિચારતા નથી. તેથી અહિં (વૈકુંઠમાં) ઉત્પત્તિથી અને તર્કથી વિષમ સ્વભાવ હોવાનું ખંડન થાય છે. **वां** તમારા બેનો (વિષમ સ્વભાવ છે).

એ પ્રમાણે તે બેના વિષમ સ્વભાવની નિંદા કરીને, '(તમો બે ધૂતારાઓએ) પોતાના જેવા હોવાની કોના વિષે (શંકા કરવી યોગ્ય છે) ?' શબ્દોથી પોતે કરેલ અત્યાચારનો દોષ તે બેમાં ઘટાવે છે, કે **कुहकयोः** બે ધૂતારાઓએ પોતાના જેવા હોવાની કોના વિષે શંકા કરવી યોગ્ય છે; કારણ કે દુષ્ટ હોય તેજ બીજામાં દોષ (હોવાનું) માને, તેથી તમો બેમાં દોષ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. (મુનિઓ ભગવાનની) સેવાજ વૈકુંઠમાં આવવાનું સાધન હોવાનું માનતા હતા, પરંતુ કપટરહિત સેવા (સાધન હોવાનું) માનતા નહતા. તેથી કપટથી (ભગવાનની) સેવા કરી વૈકુંઠમાં આવી અધિકાર પ્રાપ્ત કરીને, સ્વભાવને લીધે અને અધિકારને લીધે 'જેમ અમે (અહિં આવ્યા) તેમ બીજો પણ અહિં આવશે' એવા વિચારથી જેવી પોતામાં અયોગ્યતા થઈ તેવોજ વિષમ સ્વભાવ થયો, પરંતુ વિષયના જ્ઞાનથી (આવો સ્વભાવ) થએલ નથી, એવો તે (તેમની) બાજુનો આક્ષેપ છે. અમારા વિષે તો શંકા કરવી યોગ્ય નથી એવો ભાવ છે, કારણ કે (અમારા વિષે) શંકા (છે, એમ) સ્વીકારો ત્યારે (અમને પ્રવેશ કરવાની)

૧....૧ આ ભાગથી (તેઓનાં) કાર્યદ્વારા તેમનો વિષમ સ્વભાવ હોવાનું પ્રકટ કરે છે. (प्र)

પહેલાં (અત્યાચારનો) શાપમાં અંત આવશે એમ જાણ્યા વિના, અત્યાચાર કરેલો, અને શાપ થયો ત્યારે, આકાર વિનાની વાણી (શાપ) ગદા વિગેરેથી દૂર કરી શકાય તેમ ન હોવાથી, તેઓની પ્રાર્થના કરવાથીજ શાપ જશે એવી બુદ્ધિથી તેમને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

तेषामितीरितमुभाववधार्य घोरं तं ब्रह्मदण्डमनिवारणमस्त्रपूगैः ॥
सद्यो हरेरनुचरावुरु बिभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामतिकातरेण ॥ ३५ ॥

એવી રીતે તેઓએ કહેલું (વચન) ઘોર બ્રહ્મદંડ છે (અને) તે શસ્ત્રોના સમૂહથી રોકી શકાય તેવો નથી એવો નિશ્ચય કરી, બંને હરિના અનુચરો ઘણો ભય પામતા તરત તેઓના ચરણ પકડી ઘણા ધ્રૂજતા (તેમના ચરણમાં) પડ્યા. ૩૫.

શાપનો તો અંગીકાર કરવામાં આવતાં તે દુઃખ કરનાર થતો નથી એવા વિચારથી તેનો અંગીકાર કરવા, તેથી અધિક (શાપ મુનિઓ) ન કહે તે માટે તેમના ચરણમાં પડ્યા. 'એવી રીતે' ઉપર કહેલા આ પ્રકારથી તેઓએ કહેલાં (વચન)નો નિશ્ચય કરી, તેમણે કહેલો અર્થ બ્રહ્મદંડ છે એવો નિશ્ચય કરી, અને શસ્ત્રોના સમૂહથી રોકી શકાય તેવો નથી એમ જાણીને હરિના અનુચરો હોવા છતાં, (તે બે) તેમના ચરણમાં પડ્યા. તેમાં પણ 'पादग्रहौ' તેઓના ચરણો પકડીને તેમાં પડ્યા, એવો અર્થ છે. વિલંબ થાય તો ફરી શાપ (આપે), અથવા ભગવાન શિક્ષા કરે એવા વિચારથી, અથવા માયા તેમાંથી* નીકળી ગઈ તેથી 'તરત' (ચરણમાં પડ્યા) એમ (કહેલું છે). 'હરિના અનુચરો' હોવાથી બીજા સ્થાનમાં જવું કુશલ છે એવો હરિનો અભિપ્રાય તેઓ જાણતા હતા, કારણકે તે સદા હરિ છે, અને બીજા સ્થલે દુઃખ હરનાર કોઈ પણ નથી, અથવા આ બે (દેવો)ના સ્વામી હરિ હોવાથી તેઓના મનમાં થએલું દુઃખ દૂર કરવા તેમ કર્યું (ચરણમાં પડ્યા). વળી 'उरु बिभ्यतः' ઘણો ભય પામ્યા, કારણકે શ્રુતિનો† અર્થ ત્યારેજ (તેમને પ્રત્યક્ષ) થયો. તેઓની દયા ઉત્પન્ન કરવા પોતાની દીનતા જણાવી, એમ 'ઘણા ધ્રૂજતાં' શબ્દથી કહેલું છે. ૩૫.

એ પ્રમાણે ચરણમાં પડીને, નીચેના શ્લોકથી એક (વિષય) માટે પ્રાર્થના કરે છે:—

भूयादघोनि भगवद्भिरकारि दण्डो यो नौ हरेत सुरहेलनमप्यशेषम् ॥
मा वोऽनुतापकलया भगवत्स्मृतिघ्नो मोहो भवेदिह तु नो व्रजतोरधोऽधः ॥३६॥

(તમો) ભગવાનોએ અમો બેની બધીએ ભગવાનની અવગણનાને હરે તેવો જે દંડ પાપીને કર્યો તે ભલે થાઓ. તમારા પશ્ચાત્તાપના અંશથી નીચે નીચે પડનાર અમોને ભગવાનનાં સ્મરણનો નાશ કરનાર મોહ ન થાઓ, પણ આમનામાં (ભગવાનમાં) મોહ થાઓ. ૩૬.

अघोनि પાપીને (તમો) ભગવાનોએ જે દંડ કર્યો તે ભલે થાઓ. તેમ કહેવાનું કારણ (કહે છે) કે જે દંડ **नौ** અમો બેની **सुरहेलनं** ભગવાનની અવગણનાને,[1] અથવા ભગવાન જેમના દેવ છે તેમની અવગણનાને હરશે. જો તેઓએ આપેલા શાપનો અંગીકાર ન કરે, તો તેઓ વર પણ ન આપે, તેથી તેનો અંગીકાર કર્યો. ઉત્તરાર્ધથી પ્રાર્થના કહે છે. **वः** તમારો 'નકામોજ શાપ આપ્યો' એવો જે પશ્ચાત્તાપ, તેના **कलया** અંશથી નીચે નીચે પડનારને પણ **नौ** અમો બેને મોહ ન થાઓ. કામ, ક્રોધ અને લોભથી નરકજ (પ્રાપ્ત) થાય છે, સંસાર થતો નથી, અને મોહથી સંસાર થાય છે, તેથી તે (મોહ ન થવાનું) માગવું તે યોગ્યજ છે. જરૂરી હોવાથી મોહ થતો હોય તોપણ જૂદા જૂદા જન્મમાં ભગવાનનાં સ્મરણનો નાશ કરનારો

---

* તેમાંથી એટલે બે દેવોમાંથી નીકળી ગઈ, એટલે પોતાનો દોષ જણાતાં તરત તેમના ચરણમાં પડ્યા, એવો અર્થ જણાય છે.

† 'જ્યારે આ આમનામાં ઉદરનો ભેદ કરે છે...' શ્રુતિ પાછલ તેત્રીસમા શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાં કહી તેનો, એવો અર્થ જણાય છે.

૧. 'ભગવાન' શબ્દથી અહિં સનક વિગેરે (મુનિઓ) જાણવા, કારણ કે શ્લોકમાં 'ભગવાનોએ' એમ (તેમના માટે) કહેલ છે, અથવા 'બ્રાહ્મણો શક્તિવાળા દેવ છે' વાક્ય પ્રમાણે તેનો અર્થ 'ભગવાન' કરવો. (પ્ર)

(મોહ) ન થાઓ, પરંતુ મોહરૂપ અજ્ઞાન થતું હોવા છતાં, તે (અમને) ભગવાનનું સ્મરણજ કરાવો. તુ ઉલટું આમનામાં ભગવાનમાં મોહ થાઓ, ભગવાનનો અણગમો (અમને) ન થાઓ, એવો (અર્થ છે). 'જાઓ' એવાં (તમો) ભગવાનનાં વચનથી એમ જણાવેલું છે કે ફલ તરતજ પ્રાપ્ત થશે. તે પ્રમાણે (ભગવાનનું) સ્મરણ પણ થાઓ, એવો ભાવ છે. 'નીચે નીચે (પડનાર)' શબ્દોથી દીનતા જણાવી છે, કારણ કે દૈત્યો કરતાં રાક્ષસો હલકા છે, અને રાક્ષસોની પણ દેવની યોનિ હોવાથી તેમના કરતાં પણ મનુષ્યો (હલકા છે).* ૩૬.

એ પ્રમાણે (મુનિઓની) કૃપા માગેલી હોવા છતાં, (શાપના) અંગીકારને લીધે (તે) આપેલી હોવા છતાં, પશ્ચાત્તાપથી દુઃખી થએલા (મુનિ)ઓ (તે) સાક્ષાત્ ન આપે તે યોગ્ય જ છે; અથવા વિવેક (પ્રાપ્ત) થતાં, સર્વ (પોતાની) નિંદા કરે. આમ હોવાથી સર્વનો નિર્ણય કરવા ભગવાન (ત્યાં) પધાર્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

एवं तदैव भगवानरविन्दनाभः स्वानां विबुध्य सदतिक्रममार्यहृद्यः ॥
तस्मिन्ययौ परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौ चलयन्सहश्रीः ॥ ३७ ॥

એ પ્રમાણે પોતાના સેવકોએ (કરેલો) સત્પુરુષોનો અત્યાચાર જાણીને તરતજ કમલ જેમની નાભિમાંથી નીકળેલ, અને આર્યો જેમની પ્રીતિ કરનારા છે તેવા ભગવાન, પરમહંસો અને ઉત્તમ મુનિઓએ શોધવા યોગ્ય (પોતાના) ચરણોને ચલાવતા, લક્ષ્મી સાથે તે (સ્થલે) પધાર્યા. ૩૭.

આમ થયું ત્યારે તરત જ (તે) જાણીને ભગવાન તે સ્થલે પધાર્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'તરતજ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે તેમને કોઈ) જણાવે તેવી જરૂર નહતી. તેનું કારણ 'ભગવાન' શબ્દથી કહેલું છે. ત્યારે (ભગવાને) પહેલાંજ કેમ ઉપાય ન કર્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કમલ જેમની નાભિમાંથી નીકળેલ તેવા' એમ કહેલું છે. આ (ભગવાન) સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનારા છે, કારણ કે તેમની નાભિમાંથી કમલ નીકળેલું. તેથી (સૃષ્ટિ થાય તે માટે) પહેલાં (ઉપાય) ન કર્યો, એવો અર્થ છે. તે વિષયમાં એવો સંદેહ રહે કે 'ભગવાને મુનિઓનો અપરાધ માન્યો કે પોતાના એ સેવકોનો ?,' કારણ કે બંને પક્ષમાં તર્ક હોવાનું સંભવે છે. તેનો નિર્ણય થાય તે માટે 'પોતાના સેવકોએ (કરેલો) સત્પુરૂષોનો અત્યાચાર જાણીને' એમ કહેલું છે. પોતાના સેવકોનોજ અપરાધ (જાણ્યો), કારણ કે તેઓએ સત્પુરૂષોનો અત્યાચાર કર્યો. આથી એમ સૂચવેલું છે કે પહેલો અપરાધ તે એનો હતો. લોકમાં પણ જે પહેલાં અપરાધ કરે છે, તે શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. 'તો (મુનિ)ઓનોજ અપરાધ કેમ નહિ, કારણ કે પૂછ્યા વિનાજ તેઓએ (બારણામાં) પ્રવેશ કર્યો ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'આર્યો જેમની પ્રીતિ કરનારા છે' એમ કહેલું છે. આર્યો સત્પુરૂષોના માર્ગમાં રહેનારા મર્યાદામાં ઉત્તમ હોય છે, તેઓ પ્રીતિ કરનારા છે જેમની તેવા (ભગવાન છે). તેથી ભગવાનનાં અંતઃકરણમાં તેઓ પ્રીતિ કરનારા હોવાથી, તેઓ આવે તેમાં અપરાધ ન હતો. અથવા આર્યોને પ્રીતિ કરનારા (ભગવાન) છે, તેથી પણ તેઓ આવે તે યોગ્યજ છે. બંનેના કાર્ય દોષરહિત છે એમ જણાવવા (ભગવાન) તે સ્થાને પધાર્યા. સેવકોએ મુનિઓને (આવતાં) રોકયા, તેથી તેઓ પછી અંદર પ્રવેશ કરાવવા યોગ્ય ન હોવાથી, (ભગવાન) પોતેજ ત્યાં પધાર્યા, પરંતુ તેઓને (અંદર) બોલાવ્યા નહિં; તેમજ પાછલથી તેમને અંદર લઈ ન ગયા, તેમજ તેમનો સત્કાર ન કર્યો. તેઓને પણ ચરણારવિંદનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા હોવાથી, ચરણોનેજ ચલાવતા ત્યાં પધાર્યા. એમ થતાં, બંનેને ખેદ થાય. સેવકોને ખેદ થાય તે યોગ્યજ છે. મુનિઓને પણ (ખેદ થાય), કારણ કે તે ચરણો 'પરમહંસો અને ઉત્તમ મુનિઓએ શોધવા યોગ્ય' છે. પરમહંસો અને તે ઉત્તમ મુનિઓ (એ શોધવા યોગ્ય છે). 'પરમહંસો' એ શબ્દથી ધર્મનો સાર, 'ઉત્તમ મુનિઓ' શબ્દથી જ્ઞાનનો સાર (કહ્યો). (ધર્મ અને જ્ઞાન) બંનેમાં ઉત્તમ હોય તેઓજ ઉત્તમ ભગવાનનાજ ચરણોને શોધનારા હોય છે, કારણકે (વેદના) બંને કાંડોનો અર્થ (તેઓએ)

* તે એને અનુક્રમે દૈત્યોની, રાક્ષસોની અને મનુષ્યોની એવી હલકી હલકી યોનિ પ્રાપ્ત થઈ.

જાણેલો છે અને માત્ર ભક્તિજ* બાકી રહેલી છે. 'चलयन्' શબ્દનો 'ચલાવતા' એવો અર્થ છે. 'सहश्रीः' એટલે લક્ષ્મી સાથે (પધાર્યા). તે પણ સાથે આવી, કારણકે તેની તેવી સ્થિતિને લીધે (દર્શનનો) સમય ન હતો (એમ જણાય). વળી (ભગવાન) તેને પણ બહાર લાવ્યા, તેથી સેવકોને દુઃખ થયું. (દર્શનનો) સમય ન હતો એમ જાણીને મુનિઓને પણ દુઃખ થયું.

કેટલાક એમ કહે છે કે 'લક્ષ્મીને સંતોષ થાય તેમાટે (તેની સાથે પધાર્યા). કોઈક સમયે લક્ષ્મીને ગર્વ થયો ત્યારે તે દૂર કરવા, (ભગવાને) બીજો લોક રચી, ત્યાં જય અને વિજયને દ્વારપાલ તરીકે મૂકી, પોતે તેમાં પ્રવેશ કરી, તે (દ્વારપાલો)થી લક્ષ્મીનું બંધન કરાવ્યું, ત્યારથી તે (લક્ષ્મી)ના મનમાં તે બે ઉપર દ્વેષ હતો.' વળી કેટલાક એમ કહે છે કે ત્રણ જન્મના સંબંધનાં કાર્યો (કરવા) માટે, શેષ, લક્ષ્મી અને સુદર્શન આવ્યાં. ૩૭.[1]

નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ (શ્લોકો)થી, (ત્યાં) પધારતા ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. પહેલાં વૈકુંઠનું વર્ણન કર્યું ત્યારે ભગવાનનું વર્ણન કરેલું ન હોવાથી, પાંચ વિદ્યાઓની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર તરીકે (તેમનું) અહિં વર્ણન કરેલું છે.

समागमक्रियायुक्तं समागमनहेतुकम् ॥
समागत्य स्थितं चापि दृष्टं नतमिति क्रमः ॥ १० ॥

પધારવાની ક્રિયાવાળા (૩૮), પધારવાનું પ્રયોજન (દર્શાવનાર) (૩૯), પધારીને રહેલા (૪૦) તેમજ દર્શન (આપતા) (૪૧) અને નમન કરાતા (૪૨) (ભગવાનનું વર્ણન કરે છે), એવો અનુક્રમ છે. કા. ૧૦.

તે પૈકી નીચેના શ્લોકમાં (ત્યાં) પધારતા ભગવાનનું વર્ણન કરે છેઃ—

तं त्वागतं प्रतिहृतौपयिकं स्वपुम्भिस्तेऽचक्षताक्षविषयं स्वसमाधिभाग्यम् ॥
हंसश्रियोर्व्यजनयोः शिववायुलोलच्छुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकराम्बुम् ॥ ३८ ॥

પોતાના સેવકોએ જેમને ઉપયોગી પદાર્થો લાવી આપેલ છે જે પોતાની (મુનિઓની) સમાધિનાં ભાગ્યરૂપ છે, અને હંસની કાંતિવાળી બે ચમરીઓના કલ્યાણકારી વાયુથી ડોલતાં શ્વેત છત્રરૂપ ચંદ્રના કિરણો જેવાં મોતીરૂપ જલનાં બિંદુઓ જેમનો સ્પર્શ કરતાં હતા તેવા પધારેલા તેમનાં તો તેઓએ નયનથી દર્શન કર્યાં. ૩૮.

તેમનાં એટલે ભગવાનનાં (તેઓએ દર્શન કર્યાં). તે સેવક જેવા નહતા, એમ 'तु' 'તો' શબ્દથી કહેલું છે. 'પધારેલા' એટલે દૃષ્ટિ પહોંચે તેટલામાં તરત જ પધારેલા. **स्वपुम्भिः** પોતાના સેવકોએ **प्रतिहृतम्** લાવી મૂકેલ છે જવામાટે ઉપયોગી પાદુકાઓ વિગેરે આગળ જેમની તેવા (તેમનાં દર્શન કર્યાં). તે બે (દેવો) તો ચરણમાં પડેલા હોવાથી, તે મુનિઓએજ દર્શન કર્યાં. પહેલાં પણ હૃદયમાં તેઓએ તેવાંજ દર્શન કરેલાં, છતાં પણ હવે નયનથી દર્શન કર્યાં; કારણ કે તે નયનથી દર્શન ન થાય તેવા હોવા છતાં, પોતાની ઇચ્છાથી નયનથી દર્શન થાય તેવા થયા. 'પોતાની સમાધિના ભાગ્યરૂપ' શબ્દથી તેઓએ ઓળખ્યાનું કહેલ છે. **स्वसमाधिभाग्यम्** એટલે પોતાની સમાધિને સ્વીકારનાર, અથવા સમાધિના ભાગ્યરૂપ; કારણ કે કોઈક સમયે સમાધિમાં એવા પ્રકારના ભગવાન પ્રકટ થાય તો સમાધિ ભાગ્યશાળી થાય. એ પ્રમાણે સમાધિમાં પણ (પ્રાપ્ત થવા) દુર્લભ, (તેમનાં) હવે નયનથી દર્શન થયાં, એવું તેઓનું ભાગ્ય (થયું). પધારવાનો શ્રમ થયો ન હતો એમ જણાવવા છત્ર અને બે ચમરીસાથેનાનું વર્ણન કરે છે. હંસની જેવી હતી કાંતિ જે બેની, એટલે બંને ચમરીઓ શ્વેત હતી અને (તેમનાં)

---

* ભગવાનનાં ચરણો ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારાં હોવાથી તેજ શોધવા યોગ્ય રહ્યા.

૧ આ પેરામાં જણાવેલ બે મતો શ્રીધરના નથી, બીજા ટીકાકારોના છે. (પ્ર)

રત્નના દાંડાઓ આગળ નમેલા નીચાં (હંસના) પૂછડાં જેવા શોભતા હતા. તેવી બે ચમરીઓનો જે કલ્યાણકારી વાયુ, તેનાથી ડોલતું શ્વેત જે **आतपत्रं** છત્ર, તેજ **शशी** અમૃત વરસાવતો ચંદ્ર (હતો). તેના **केसराः** એટલે અમૃતના બિંદુઓવાળા કિરણોના જેવી ચારે તરફ બાંધેલી મોતીની માળાઓ, તેમાં રહેલા મોતીઓજ વાયુથી ડોલતાં જલના બિંદુઓ જેવા થતા (દેખાતા) હતા. **शीकराः** એટલે નાના બિંદુઓ; વાયુને લીધે ભગવાનનો જરા સ્પર્શ કરતા હતા, તેથી જલના બિંદુઓ (કહેલાં છે). અહિં 'જલ' શબ્દ શીતલપણું સૂચવવા (યોજેલ છે) અથવા બધીએ તરફ બિંદુઓ હોવાથી ઘણા જલ જેવાં થયાં, તેથી 'જલ' શબ્દ યોજેલ છે. '**केसर**' શબ્દથી સુગંધ જણાવેલી છે. મંદપણું અને શીતલપણું સ્પષ્ટ છે. ચંદ્ર હોવાથી તાપ દૂર કરનાર હોવાનું, (અને) 'જલ' હોવાથી તૃષા પણ (દૂર કરનાર હોવાનું) સિદ્ધ થયું. છત્ર હોવાથીજ છાયા થઈ. 'હંસ' હોવાથી લીલા કરનારપણું (પ્રાપ્ત) થયું. 'કલ્યાણકારી વાયુ' શબ્દથી અહિં ઉત્તમ સર્વ ગુણોવાળો વાયુ કહેલો છે. તેથીજ ચમરીના સંબંધવાળો (વાયુ) કહેલો છે. તેવો ન હોય તો, મહાભૂત વાયુ (ચમરીઓ) હલાવવાથી પ્રકટ થાય, અને તે કાલ વિગેરેના ગુણવાળો હોવાથી, કુદરતથી શીતલ નથી. ૩૮.

એ પ્રમાણે (ત્યાં) પધારતા ભગવાનનું વર્ણન કરીને, નીચેના શ્લોકમાં તેમને પધારવાનાં પ્રયોજનનું વર્ણન કરે છે:—

कृत्स्नप्रसादसुमुखं स्पृहणीयधाम स्नेहावलोककलया हृदि संस्पृशन्तम् ॥
श्यामे पृथावुरसि शोभितया श्रिया स्वश्चूडामणिं सुभगयन्तमिवात्मधिष्ण्यम् ॥३९॥

સર્વના ઉપર કૃપા કરવા સુંદર મુખવાળા[1], ઇચ્છવા યોગ્ય તેજવાળા, સ્નેહવાળી દૃષ્ટિના અંશથી હૃદયમાં પ્રવેશ કરતા, શ્યામ પહોળાં વક્ષસ્થલ ઉપર શોભતી લક્ષ્મીથી સ્વર્ગોનાં શિરોમણિરૂપ પોતાનાં સ્થાનને સૌભાગ્યવાળું કરતા હોય તેવા....૩૯.

ભગવાનનું વૈકુંઠમાં રહેવું, વૈકુંઠ બનાવવું અને વિવાદ (થતો હતો તે) સ્થાને આવવું સર્વના ઉપર ઉપકાર કરવા માટે હતું, કારણ કે જો બ્રહ્માંડમાં વૈકુંઠ સ્થાન ન હોત, તો બ્રહ્મા વિગેરે ક્યાં જઈને (ભગવાનને પોતાનું કાર્ય) નિવેદન કરત? વળી જો ભગવાન ત્યાં (વૈકુંઠમાં) રહેતા ન હોત, તો (બ્રહ્મા વિગેરે) કાર્ય નિવેદન કરે ત્યારે (ભગવાન) અવતાર કેમ લેત? વળી જો ભગવાન ત્યાં (વિવાદના સ્થલે) પધારે નહિ, તો સર્વનું સમાધાન કેમ થાત? તેથી બધાએ જેઓ બ્રહ્માંડમાં રહે છે, તેઓના ઉપર કૃપા કરવા (ભગવાને) સુંદર મુખવાળો (દેહ ધારણ કરેલ). આથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ભગવાનનું (ત્યાં) પધારવું મુનિઓને અને જય તથા વિજયને કોઈને પણ નુકસાનકારક ન હતું. '**अङ्गम्**' 'દેહ' (શ્લો. ૪૨) ના (આ) સર્વ વિશેષણો છે. '**स्पृहणीयधाम**' એટલે ઇચ્છવા યોગ્ય હતું ધામ તેજ જેનું તેવો (દેહ). દીપક વિગેરેનું તેજ બધાએ ઇચ્છવાયોગ્ય હોતું નથી, તેમજ સદા (ઇચ્છવાયોગ્ય) હોતું નથી. આ તો આનંદરૂપ હોવાથી ઇચ્છવાયોગ્ય છે. '**ધામ**' 'તેજ' શબ્દથી એમ (જણાવ્યું છે કે તે પોતાની) કાંતિથીજ આનંદ ઉત્પન્ન કરતો હતો. આથી એમ કહેલું છે કે પરિણામના વિચાર વિના પણ સર્વના ઉપર કૃપા કરનાર હતો. વળી 'સ્નેહવાળી દૃષ્ટિના અંશથી હૃદયમાં પ્રવેશ કરનાર' હતો. (કેટલાક) સમય પછી ફલ આપવાનું તો દૂર રહ્યું, હમણાંજ સ્નેહવાળી જે દૃષ્ટિ કરે છે તે દૃષ્ટિના હૃદયમાં ચિંતન કરેલા એક અંશથી પણ ભગવાન હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે; અથવા (તેના) અંશ સાથે હૃદયમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરતો (દેહ હતો). આથી સર્વના હૃદયના તાપને દૂર કરવાનું અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાનું સૂચવેલું છે. એ પ્રમાણે ત્રણ વિશેષણોથી એમ કહેલું છે કે ભગવાનનો દેહ કાર્યથી, બહારથી અને અંદરથી સર્વને સુખ આપનારો છે.

---

૧. 'અંગ' શબ્દનાં 'संस्पृशन्तम्' વિગેરે નરજાતિના વિશેષણો અનિયમિત રીતે મૂકેલાં છે, અથવા 'પ્રેમ' વિગેરે શબ્દો પેઠે 'અંગ' શબ્દ નરજાતિનો અને નપુંસકલિંગનો છે એમ જાણવું. (प्र)

એ પ્રમાણે માત્ર દેહનાજ ગુણો કહીને આભરણોનો ઉપયોગ[1] ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. શ્યામ રંગના પહોળાં વક્ષઃસ્થલ ઉપર—કસોટી ઉપર સુવર્ણની લીંટી પેઠે—શ્રીવત્સ ઉપર જે લક્ષ્મી, તેના વડે સ્વર્ગોના ચૂડામણિરૂપ વૈકુંઠને **सुभगयन्तं** સૌભાગ્યવાળું કરતો (દેહ હતો). '**आत्मधिष्ण्यम्**' એટલે પોતાને રહેવાનું સ્થાન. ભગવાન શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળું પોતાનું અસાધારણ સ્વરૂપ ધારણ કરીને જે રહે છે, તે વૈકુંઠની શોભા માટે. તેમ ન હોય, તો તેવું સ્વરૂપ શામાટે ધારણ કરે ? બધાએ જગતની શોભા સ્વર્ગ છે. તેનો પણ મુકુટમણિ વૈકુંઠ છે. તેની પણ શોભા વક્ષઃસ્થલ ઉપર રહેલી લક્ષ્મીને લીધે છે. આથી એમ કહેલું છે કે લોકની પેઠે સ્થાન વિગેરેની સુંદરતાથી ભગવાનનું સુંદરપણું થતું નથી, પરંતુ ભગવાનથીજ સર્વે સુંદર થાય છે.

'(ભગવાન) વૈકુંઠની શોભા કેમ કરે છે ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'પોતાનાં સ્થાનને' એમ કહેલું છે. '**इव**' '(સૌભાગ્યવાળું કરતો હોય) તેવો' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (વક્ષઃસ્થલ ઉપર લક્ષ્મી રાખવાનું) આટલું જ પ્રયોજન નથી, પરંતુ બીજું પણ (પ્રયોજન) છે. લક્ષ્મી વિના જરાએ શોભા થતી નથી, અને તે ચંચલ છે. તેથી તે પોતાના આનંદરૂપે હોવાથી તે રમણ કરે તે માટે શૃંગારના સ્વરૂપવાળાં શ્યામ, આલિંગન માટે યોગ્ય પહોળાં વક્ષઃસ્થલને (તેનું) આસન બનાવેલું છે, કારણ કે હૃદય ઉપર (રહેવાથી) સર્વને સુખ થાય છે. બધુંએ ભગવાનનાં હૃદયમાં રહેલું હોવાથી, (ત્યાં લક્ષ્મી રાખીને) બધાઓને સુખ પણ કરે છે. આ પણ માત્ર વચન છે. વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્માંડમાં ભગવદ્રૂપ આનંદ પ્રકટ થએલો રહે છે, તેનાથી સર્વને સુખ કરેલ છે એમ (કહેલ છે). એ પ્રમાણે શ્રીવત્સ (ધારણ કરવા)નું પ્રયોજન કહ્યું. ૩૯.

નીચેના શ્લોકમાં પીતાંબર વિગેરેનું પ્રયોજન કહે છેઃ—

पीतांशुके पृथुनितम्बिनि विस्फुरन्त्या काञ्च्याऽलिभिर्विरुतया वनमालया च ॥
वल्गुप्रकोष्ठवलयं विनतासुतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जम् ॥ ४० ॥

પીતાંબર પહેરેલી પહોળા નિતંબવાળી કેડ ઉપર પ્રકાશતા કંદોરાથી અને ભ્રમરોના ગુંજારવાળી વનમાલાથી (પોતાનાં સ્થાનને સૌભાગ્યવાળું કરતા,) (શ્લો. ૩૮), સુંદર કાંડા ઉપર બાજુબંધવાળા, વિનતાના પુત્રના ખભા ઉપર રાખેલ એક હાથવાળા, બીજા હાથથી કમલને ફેરવતા....૪૦.

પીત છે અંબર જેનું, એવી પહોળા નિતંબવાળી કેડ ઉપર, પીતાંબરની ઉપર શોભતા કંદોરાથી અને ભ્રમરો જેમાં ઉત્તમ પ્રકારે ગુંજાર કરતા હતા તેવી વનમાલાથી પોતાનાં સ્થાનને સૌભાગ્યવાળું કરતો, અથવા **आत्मनः** પુરુષોત્તમનાં પોતાનાં જગદ્રૂપ સ્થાનને (સૌભાગ્યવાળું કરતો), એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. **પીત અંબર (પીતાંબર) વેદ છે.** ભૂમિ ઉપર પ્રસરેલું તે યજ્ઞ વિગેરે દ્વારા હૃદય વિગેરેની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવી, આત્માઓને અથવા આત્માનાં સ્થાન અંતઃકરણ વિગેરેને શુદ્ધ કરે છે. હિમાલય વિગેરે પાસેની ભૂમિઓ નિતંબો છે. તે વિસ્તારવાળી (પહોળી) સર્વ ફલ ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી કર્મ (કરવાની) ભૂમિરૂપ છે. તેથી જ્યારે ભગવાન (પોતાનાં) આધિદૈવિક સ્વરૂપ ઉપર પીતાંબર રાખે, ત્યારેજ અહિં વેદનો પ્રચાર થાય છે, અને ત્યારેજ સર્વનાં હૃદય ભગવાનનું સ્થાન થાય છે. **તે (પીતાંબર)ના ઉપર પ્રકાશતો જે કાઞ્ચી સુવર્ણનો બનાવેલો કંદોરો, તે ઉપનિષદોના અર્થરૂપ છે,** (અને) તેનાથી ઉત્તમ (પુરુષો)નું હૃદય ઘણી સારી રીતેજ (ભગવાનનું) સ્થાન થાય છે. 'પ્રકાશતા' એટલે યોગ વિગેરે સાથેના, કારણકે જો બ્રહ્મવિદ્યા આવી (યોગ વિગેરે સાથેની) ન હોય, તો ક્યાંય પણ ભગવાન રહે નાહ. વળી ભગવાનના ગુણોનાં કીર્તનરૂપ વનમાલાથી (પોતાનાં સ્થાનને સૌભાગ્યવાળું કરતા). **अलयः** એટલે ભ્રમરો, મૃત્યુવિનાના, છ ગુણવાળા ભગવાનના તે ગુણોનું ગાન કરનારા ભક્તો. સારી રીતે કીર્તન કરેલા ભગવાનના ગુણો વિના પણ ભગવાન હૃદયમાં રહેતા નથી.

૧. 'આભરણોનો ઉપયોગ' એટલે આભરણો દેખાડવાનું પ્રયોજન. વિનિયોગ વિગેરે શબ્દો આગળ છે તેનો પણ એવો અર્થ જાણવો. (प्र)

તેથી મૂલ (શ્લોક)માં (૧) પીતાંબર (૨) સુવર્ણનો કંદોરો અને (૩) વનમાલા ધારણ કર્યાનું (કહ્યું, તેથી) ભૂમિ ઉપર ત્રણ માર્ગો* પ્રસિદ્ધ થએલા છે એવો અર્થ છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) જનોઈ વિગેરેરૂપ ભગવાનની કૃપાથી (ભૂમિ ઉપર માર્ગ પ્રસિદ્ધ થએલ છે).

એ પ્રમાણે ત્રણનો વિનિયોગ કહીને, ઉત્તરાર્ધથી બાજુબંધ વિગેરે ત્રણનો વિનિયોગ કહે છે. સુંદર કાંડાઉપર બાજુબંધ હતું જેના તેવો (દેહ હતો). ભગવાનના ચાર શ્રીહસ્તો ચાર પુરુષાર્થરૂપ છે. જૂદા જૂદા સ્થલે જૂદું જૂદું (ફલ) પ્રાપ્ત કરાવનારી ક્રિયાઓ શ્રીહસ્તરૂપ છે. તેઓની શોભા ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાનનું જ્ઞાન થતાં થાય છે. બાજુબંધો તે જ્ઞાનરૂપ છે. તેઓ જો ત્યાં ધરાવેલાં ન હોય, તો કોઈપણ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત ન થાય. તેથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થવા માટે બાજુબંધનો ઉપયોગ છે. **ગરૂડ કાલરૂપ છે.** તે ભગવાનના પરાક્રમથી રોકાએલો રહેછે. જો તેમ (રોકાએલો) ન હોય, તો ભક્તોને પણ ખાઇ જાય. **वि** ઘણી **नता** નમ્ર થએલી (વિનતા) જે ભગવાનની માયા, તેનો પુત્ર ગરૂડ કાલરૂપ છે. વૈષ્ણવ તંત્રમાં તે (વિનતા=માયા) નેજ 'શ્રદ્ધા' (કહે છે). તેના **अंसे** ખભા ઉપર એટલે પ્રાણીઓના અદૃષ્ટ ઉપર અથવા પ્રવાહ ઉપર રાખેલો છે એક શ્રીહસ્ત જેણે તેનો (દેહ છે). 'બીજા (હાથથી)' એવું વચન હોવાથી એક ક્રિયા ભક્તોને માટે છે, અને બીજી લોકોને ભ્રમણ કરાવવા છે એવો (અર્થ છે). તે (અર્થ) 'બીજા હાથથી કમલને ફેરવતા' વિશેષણથી કહેલો છે. 'બીજાથી' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે ખાસ કરીને ભગવાનના સંબંધ વિનાના હોય તેઓનેજ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. **अब्जं** એટલે જગતરૂપ કમલ. અથવા બીજાઓ ઉપર 'ભગવાન' શબ્દના અર્થરૂપ લીલાકમલને ફેરવે છે. ૪૦.

નીચેના શ્લોકમાં કુંડલ વિગેરે ત્રણનો વિનિયોગ કહે છેઃ—

विद्युत्क्षिपन्मकरकुण्डलमण्डनार्हगण्डस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटम् ॥
दोर्दण्डषण्डविवरे हरता परार्घ्यहारेण कन्धरगतेन च कौस्तुभेन ॥ ४१ ॥

વિજળીનો તિરસ્કાર કરતાં મકરાકારના કુંડલોનાં આભૂષણને યોગ્ય ગંડસ્થલ અને ઉંચી નાસિકાવાળા મુખવાળા, મણિમય મુકુટવાળા, હાથરૂપ દંડોના સમૂહની વચેના ઘણા કિંમતી હારથી અને કંધરા, ઉપર રહેલા કૌસ્તુભથી મનને હરતા....૪૧.

વિજળીનો પણ તિરસ્કાર કરતાં જે બે મકરની આકૃતિવાળા કુંડલો, તે આભૂષણને યોગ્ય જે ગંડસ્થલ, અને ઉંચી નાસિકા—તે બેવાળું મુખ હતું જેનું, અને મણિમય મુકુટ હતો જેનો, એમ ગોળ આકારવાળું અને કેશના સ્થાનરૂપ એમ બે પ્રકારે મસ્તક વર્ણવેલું છે. **સાંખ્ય અને યોગ બે કુંડલો છે, વિજળી મૃત્યુ છે, અને બે કપોલ (ગંડસ્થલ) પ્રેમ અને પ્રપત્તિ છે. સાંખ્ય અને યોગ તે બેના અંગ છે, અને તેમનો ઉપયોગ વૈરાગ્ય (પ્રાપ્ત કરવા)માં અને ભગવાનનું સ્મરણ (કરવા)માં થાય છે.** જો તે બે (સાંખ્ય અને યોગ) મૃત્યુને રોકનારાં થાય, તોજ આ શાસ્ત્રમાં ઉપયોગી થાય છે, કારણકે જલમાં પકડનારૂં પ્રાણી મકર પ્રાકૃત દેહ વિગેરેને ગળે છે, તેમ સાંખ્ય અને યોગ અભિમાનને અને શરીરને ગળે છે (ગાળે છે). અપ્રાકૃત દેહનું ગંડસ્થલ તે બે અલંકારો ધારણ કરવા યોગ્ય હોય છે. તેવા (દેહ)માંજ ભક્તિ અને પ્રપત્તિ (શરણ જવાનું) ઘટે છે, કારણકે સર્વ દોષના અભાવરૂપ નાસિકા છે, તે જો ઉંચી હોય તો ભક્તિમાર્ગ શોભે છે. ઉપનિષદોનું જ્ઞાન અથવા તેનાથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પારમેષ્ઠ્ય (સર્વથી ઉંચી સ્થિતિ) શિર છે, તે પણ મણિમય મુકુટવાળું છે. ત્યાં ભગવાનનાં સ્થાનમાં જનારા ભક્તો મણિ છે. તેઓ જો ત્યાં ન જાય, તો સત્યલોક શોભેજ નહિ. તેથી ભગવાન જે મણિમય મુકુટને મસ્તકે ધારણ કરે છે, તેથી ભક્તોની ત્યાં (સત્યલોકમાં) સ્થિતિ થાય છે.

'હાથરૂપ દંડોના સમૂહની વચેના ઘણા કિંમતી હારથી.' શબ્દોથી હારનું પ્રયોજન કહે છે. હાથરૂપ દંડો ચાર છે, તેઓનો **षण्डः** સમૂહ, તેની **विवरे** વચલા ભાગમાં, **हराति** હરે તે **हरन्** મનને હરનાર,

---

* અનુક્રમે કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ માર્ગો.

અથવા ત્રણ લોકની શોભાને હરનાર (હાર)થી, એમ ઓળખાવનાર ચિહ્ન માટે ત્રીજી (વિભક્તિ યોજેલી છે). '**मुक्ताः**' મુક્ત જીવો બધા હરનારાજ છે, કારણકે તેઓ પોતાના દેહને હરે છે (દેહનો નાશ કરે છે), તેઓનો **हारः** સમૂહ તે **मुक्ताहारः** મુક્તાહાર; અને તેઓ (મુક્ત જીવો) આ બ્રહ્માંડમાં પરાર્ધ્ય છે. 'પર' એટલે બ્રહ્માનું આયુષ્ય, તે છે **अर्घ्य** મૂલ જેમનું (તે 'પરાર્ધ્ય'). બ્રહ્માની ઉત્પત્તિની ક્ષણથી આરંભી તે (બ્રહ્માનું આયુષ્ય) સંપૂર્ણ થાય ત્યાંસુધી જેઓએ બીજાં બ્રહ્માંડમાં પુણ્યોના ઢગ કરેલા છે તે 'પરાર્ધ્ય'. '**परार्ध्य**' એવો પાઠ હોય, ત્યારે ઉપર કહેલા નિયમ પ્રમાણે આજ બ્રહ્માંડમાં પરાર્ધ આયુષ્યને હરનારા તે પરાર્ધ્ય; તેવા અને તે હારો ('તે પરાર્ધ્ય હાર'). વળી ભગવાને ઘણા પ્રયત્નથી તેઓનું રક્ષણ કરેલું છે. તેમની આસપાસ (પોતાના) હાથરૂપ દંડો (રાખેલા છે), અને વળી જેનો ઉપાય થઈ ન શકે તેવો દોષ દૂર થાય તે માટે (હાથરૂપ દંડોની) મધ્યમાં (તેઓને) રાખેલા છે. હાથને માત્ર રક્ષણ કરનાર તરીકે દંડ (કહેલા) નથી, પરંતુ દુઃખ કરવા આવનાર ઉપર પ્રહાર કરનાર હોવાથી 'દંડ' કહેલા છે.

એ પ્રમાણે હાર (નો ઉપયોગ) કહીને, કૌસ્તુભનો વિનિયોગ કહે છે. **कं** શિરને **धारयति** ધારણ કરે તે, અને (**कं**) સુખને (ધારણ કરે) તે **कंधरा** એટલે કંઠ. ત્યાં રહેલા કૌસ્તુભથી પણ (તે) જણાય છે. **कौ** પૃથ્વી ઉપર **स्तोत्रेण** સ્તુતિથી જે પ્રકાશે છે તે ભગવાનના ભક્તો અને મુક્ત જીવો એ આનાં તત્વરૂપ છે. તેઓનો સમૂહ તે કૌસ્તુભ; અને તેમને આનંદને ધારણ કરનાર (કંધરા-કંઠ) ઉપર રાખેલા છે. જો ભગવાન (ત્યાં) કૌસ્તુભ ધારણ ન કરે, તો ભક્તોને બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત ન થાય. '**च**' 'અને' શબ્દથી ગોપિકાઓ વિગેરેનાં તત્વરૂપ બીજું પણ કંઠનું આભરણ (ધારણ કરેલ હોવાનું) જણાય છે, અને '**च**' 'અને' શબ્દ (શ્લોકમાં) જે સ્થલે રહેલો છે તેથી વક્ષઃસ્થલ ઉપર પણ કૌસ્તુભ હોવાનું જણાવેલ છે. તેવા સંજોગોમાં ગોપીઓ અથવા બીજા ભક્તો જગતનો પ્રકાશ કરનારા હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. ૪૧.

એ પ્રમાણે આભરણ વિગેરેનો વિનિયોગ કહીને, શરીરમાં રહેલ સૌંદર્યનો અને માહાત્મ્યનો વિનિયોગ નીચેના શ્લોકમાં કરે છેઃ—

अत्रोपसृष्टमिति चोत्स्मितमिन्दिरायाः स्वानां धिया विरचितं बहुसौष्ठवाढ्यम् ॥
मह्यं भवस्य भवतां च भजन्तमङ्गं नेमुर्निरीक्ष्य नवितृप्तदृशो मुदा कैः ॥ ४२ ॥

અને એવા આ (જે) (દેહ)માં લક્ષ્મીનો ગર્વ (તેણે) મૂકી દીધેલ છે, જે પોતાના ભક્તોએ બુદ્ધિથી કલ્પેલ છે તેવા, ઘણી સુંદર રચનાવાળા, મારે શંકરને અને તમારે ભજવા યોગ્ય દેહને જોઇને તૃપ્ત ન થએલી દૃષ્ટિથી આનંદથી મસ્તકોથી નમસ્કાર કર્યા. ૪૨.

લક્ષ્મીનો **उत्स्मितं** સૌંદર્યનો ગર્વ આમાં **उपसृष्टम्** જેમ ધાવણનું પાન કરવા વાછડો કરે, તેમ ભગવાનનાં સૌંદર્યનો થોડો ભાગ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેણે મૂકી દીધેલો છે, એવો અર્થ છે. '**इति**' 'એવા' શબ્દ સમાપ્તિ સૂચવે છે, અને હાથથી દેખાડે છે (એમ જણાવે છે). વળી ત્રણ લોકોનું સૌંદર્ય, અને '**च**' અને 'અને' શબ્દ હોવાથી બ્રહ્માંડની ઉપરનું પણ (સૌંદર્ય) આમાં ઢંકાઈ ગએલું છે. વળી **स्वानां** (પોતાના) ભક્તોની નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિથી જે **विरचितं** ઉત્તમ પ્રકારે ધ્યાન વિગેરેથી કલ્પેલો છે, અને સૌંદર્યથી થતો ગર્વ (જેની આગળ) તજાએલો છે, સૌંદર્ય જ ઢંકાઈ ગએલ છે અથવા તેનાથી પણ આ (ભગવાનનો દેહ) વિશેષ સરસાઈવાળો છે એવા વિચારથી (સૌંદર્યનો) ગર્વ તજેલો[1] છે. આથી વિરૂદ્ધ જેઓ લક્ષ્મીનો ભગવાન પ્રતિ ગર્વ હોવાનું કહે છે[2], તેઓ લક્ષ્મીનો જ દોષ કહેતા હોવાથી તેઓ અવગણના કરવા યોગ્ય છે. તે વિશ્વાસપાત્ર પણ ન હોવાથી, ભક્તો (પોતાની) બુદ્ધિથી એવી (કલ્પના) કેમ કરે? ભગવાનનાં સૌંદર્યનાં પ્રાકટ્યનો આ વિનિયોગ સ્પષ્ટ જ કહેલો છે. 'ઘણી સુંદર રચનાવાળા' વિશેષણથી ઉત્તમ રચનાનો વિનિયોગ કહેલો છે. **सौष्ठवं** એટલે અવયવોની રચનાનો પ્રકાર. વળી તે સૌષ્ઠવ (રચના) બ્રહ્માએ રચેલાં કમલ વિગેરેમાં હોય છે. બ્રહ્મા જેટલું તે જાણે છે, તેટલું તે (કમલ

૧. '**च**' 'અને' શબ્દનો અન્વય 'ગર્વ' સાથે પણ છે, એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલ છે. (प्र)
૨. આ શ્રીધરનો મત નથી, બીજાનો હોવાનું જાણવું. (प्र)

વિગેરેનું) સૌષ્ઠવ છે. તેનાથી પણ અધિક ઘણું જ સૌષ્ઠવ, અને તેનાથી તે (ભગવાનનો) દેહ ભરપૂર છે. તેવું સૌષ્ઠવ પણ પૂરેપુરૂં છે, એવો અર્થ છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે આ બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્માએ રચેલા સિવાયના પણ ઘણા ભગવદીય પદાર્થો છે. તેમ ન હોત તો (ભગવાનનાં) મૂલ (સ્વરૂપ=દેહ)માં તેવું સૌષ્ઠવ દેખાડેલ ન હોત. સૃષ્ટિના પદાર્થોનો આટલે દૂર સુધી ઉપયોગ હોવાથી, અધિક વર્ણન કરેલું નથી.

(આ) મૂલ (સ્વરૂપ) છે એમ જણાવવા 'મારે શંકરને અને તમારે ભજવા યોગ્ય દેહને' એમ કહેલું છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ પોતાનાં ફલરૂપ છે એમ જણાવવા '**मह्यम्**' એ ચોથી (વિભક્તિ) છઠ્ઠીના અર્થમાં (યોજેલી છે). રાજસ તામસ અને *સાત્વિક, આધિદૈવિક વિગેરેના ભેદથી જૂદા બધાએ ભજવા યોગ્ય (આ ભગવાનનો) દેહ હતો. '**भजनीय**' 'ભજવાયોગ્ય' એમ કહેવાનું હતું, ત્યાં '**भजन्तं**' 'ભજતું' એમ કહ્યું, તેથી 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે, (તેઓને હું પણ તેજ પ્રકારે ભજું છું' (ભ. ગી ૪-૧૧) એ વાક્ય પ્રમાણે ભજનને સફલ જણાવેલું છે. '**भजनीयम्**' 'ભજન કરવા યોગ્ય' પાઠનો અર્થ તો સ્પષ્ટજ છે. બધાએ ભજન કરવા યોગ્ય સ્વરૂપનાં પ્રાકટ્યથી, 'ઈશ્વર નથી' એવા બધાએ વાદો ખોટા હોવાનું સિદ્ધ થયું. તેમ ન હોય તો જેમણે ઘણું ફલ પ્રાપ્ત કરેલ છે તેવા (દેવો)એ ભજન કરવા યોગ્ય કેમ હોય? વળી આ મોક્ષ માટે ઉપયોગી પદાર્થો નથી, (તેથી) અધિકારીઓએ ભજન કરવા યોગ્ય કેમ હોય? વળી સૃષ્ટિ(ના પ્રકરણ)માં (આ) કહેવાનું વિરૂદ્ધ થાય (ગણાય), અને બ્રહ્મા વિગેરે સદા ભગવાનનું ભજન કરે છે. તેથી બીજા મતો[1] ખોટા ઠરાવવા માટેજ (કહેલું) ભગવાનનું પ્રાકટ્ય (એમ) સૂચવે છે કે બધાએ ભગવાનનું ભજન કરવાનું છે. તેથી સનક વિગેરેએ ભગવાનનાં દર્શન કરીને તેમ જાણેલું હોવાથી 'જોઈને નમસ્કાર કર્યા' એમ કહેલું છે. બધાએ ઉત્તમ (ગુણો) તેઓની દૃષ્ટિમાં પ્રકાશ્યા, તેથી તેમણે નમન કર્યું. 'તૃપ્ત ન થએલી દૃષ્ટિથી' વિશેષણથી નમનથી થતો દોષ દૂર કરે છે. સારી રીતે તૃપ્ત થએલી નથી દૃષ્ટિ જેઓની તેવા (તેઓ હતા). નમસ્કાર દર્શન (થવા)માં અડચણરૂપ હોવાથી, નમસ્કાર એમ જણાવે કે બહારના (ભગવાનના સ્વરૂપ)માં તેઓને રસ ન હતો. તેમ ન હતું એમ જણાવવા 'તૃપ્ત ન થએલી દૃષ્ટિથી' એમ કહેલું છે. 'છતાં પણ સાધનથી ફલ ઉત્તમ હોવાથી તેમણે દર્શન તજી નમસ્કાર કેમ કર્યા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આનંદથી' એમ કહેલું છે. એકવાર દર્શન (થવા)-થીજ ગંગામાં જેમ ઘડો બૂડે તેમ તેઓને પૂરેપૂરો આનંદ થયો. તેથી આનંદથીજ નમસ્કાર કર્યા. આનંદેજ તેમને નમસ્કાર કરાવ્યા. આનંદથી ભરપૂર થઈ (ભગવાનના) ચરણમાં પડ્યા, એવો અર્થ છે. તેવી રીતે દૃષ્ટિ તૃપ્ત ન થઈ એમ તેઓ તુચ્છ ન હોવાનું કહ્યું. कैः મસ્તકોથી નમસ્કાર કર્યા. બ્રહ્મ જાણનારાઓ મસ્તકથી નમસ્કાર કરે તે (જેમને નમસ્કાર કરે તે) બ્રહ્મ હોવાનું સૂચવે છે. ૪૨.

એમ કરવાથી ભગવાનના ગુણો (પોતાની અંદર) પ્રવેશ કરે છે એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં એમ કહે છે કે ભગવાનના ગુણોએ તેઓમાં પ્રવેશ કર્યો:—

तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्दकिञ्जल्कमिश्रतुलसीमकरन्दवायुः ॥
अन्तर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ॥ ४३ ॥

તે અરવિંદ નયનના પદરૂપ અરવિંદના કેસરો સાથે ભળેલા તુલસીના રસવાળા વાયુએ પોતાનાં છિદ્રદ્વારા તેઓની અંદર પ્રવેશ કરીને, તેઓ અક્ષરના ઉપાસકો હોવા છતાં તેમનાં ચિત્ત અને દેહમાં ખળભળાટ કર્યો. ૪૩.

ભગવાનના ચરણના સંબંધવાળા વાયુએ તેઓનાં ચિત્ત અને દેહમાં ખળભળાટ કર્યો, અને તે અયોગ્ય હતું, કારણ કે તેઓ અક્ષરની ઉપાસના કરનારા હતા. આત્મારૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા તેઓને દેહ ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણના ગુણોનું ખોટું ભાન ન થાય. તેથી તેઓને ક્યાંય ખળભળાટ ન થાય. ભક્તિનો રસ તો (તેઓમાં) નહતો જ. છતાં પણ ભગવાનની સમીપ ભગવાનના ગુણો જેમ મોટા દોષને દૂર કરે છે, તેમ ઉત્તમ ગુણ પ્રાપ્ત કરાવે છે. તે પ્રસંગે તેઓને ઉત્તમ ગુણ પ્રાપ્ત કરાવનાર

* બ્રહ્મા રાજસ, શંકર તામસ અને દેવો સાત્વિક.

૧. બીજાના મતો એટલે શિવભાગવત, શક્તિભાગવત વિગેરેના મતો. (प्र)

સંસ્કારો 'તે અરવિંદનયનના....'થી કહે છે. 'તે' પ્રસિદ્ધ (ભગવાન) પોતે ઇચ્છેલા હોય તે બધાએને ભક્ત કરે છે, તેમ આ પણ ભગવાને ઇચ્છેલા હતા. આથી[1] એમ જણાવેલ છે કે (ભગવાને પોતાની) ઇચ્છાથી જ તેઓને ભક્ત કર્યા. વળી 'અરવિંદનયન' એટલે કમલ જેવા નયનવાળા ભગવાનની દૃષ્ટિથીજ તેઓનો સંસ્કાર થયો એમ (કહેલ છે). **અરાંવિ** સૂર્ય સિવાયનાનો **દ્યતિ** નાશ કરે તે (અરવિંદ),[2] જેના ઉપર તેઓનો આધાર[3] હતો, તે સિવાયના તેઓના ગુણને પણ દૂર કરતા હોવાથી, તેઓના વિરૂદ્ધ ધર્મોને દૂર કર્યા, કારણકે નયન પહોંચનારૂં હોવાથી પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે. તેથી (ભગવાને પોતાની) દૃષ્ટિથી (ભક્તિમાં) અડચણરૂપ ગુણોને દૂર કર્યા, અને (ભક્તિ) કરાવનાર ગુણો મૂક્યા, એમ કહેલું છે. વળી 'પદરૂપ અરવિંદ', એટલે ચરણનો સ્પર્શ તેઓને થએલો. **પદ્યતે** જાણવામાં આવે તે **'પદમ્'** 'પદ' જ્ઞાનરૂપ છે. તેનો સ્પર્શ થતાં તેઓનું અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન પણ ગયું. 'અમે આત્માને જ જાણનારા છીએ' એવો તેઓનો આગ્રહ દૂર થયો, એવો અર્થ છે. તે (પદ) 'અરવિંદ' આત્માની અંદર પોતાના પ્રકાશ સિવાયના (ગુણ)ને દૂર કરે છે, એવો જ્ઞાનનો ગુણ કહ્યો. તે(પદરૂપ અરવિંદ)ના થોડે થોડે દોષને દૂર કરનારા જે કેસરો; ઔષધના જેવા તે(કેસરો)ની સાથે ભળેલો એટલે ભક્તિમાં રહેલ ભક્તપણાંને પ્રાપ્ત કરાવનાર દેહને ઉત્પન્ન કરનારી રજ સાથે ભળેલો જે વાયુ, તે નાસિકાદ્વારા (દેહની) અંદર પ્રવેશ કરીને, સ્થૂલ દેહની દરકાર કર્યા વિના જ (તેની) અંદર શરીર ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે પહેલાનાં ચિત્ત અને દેહનાં (કેટલાક) અંશથી તે ગ્રહણ અને ત્યાગ કરતો હોવાથી ખળભળાટ થાય તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે ગંધનું દ્વાર નાસિકા છે. તેથી ત્યાં ગંધને રોકાણ થતું નથી. વળી આ ગંધ આધિદૈવિક[4] હોવાથી **'स्व'** 'પોતાનાં (છિદ્ર)' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તેઓને બધાંએ સાધનો સરખાં* છે. તેથી જ ચતુઃસન હોવા છતાં પ્રહ્લાદ ભક્ત થએલો. (ભગવાને) જય અને વિજયમાં રહેલી ભક્તિ ચાર (મુનિઓ)માં મૂકી, અને તેઓનું જ્ઞાન તે એને આપ્યું, એવો અર્થ છે. ૪૩.

તેથી ભક્તોની પેઠે તેમણે પ્રમાણ કર્યા; એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्य सुन्दतराधरकुन्दहासम् ॥
लब्धाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमङ्घ्रिद्वन्द्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्युः ॥४४॥

તેઓએ આમનું ઘણાં સુંદર અધર ઉપર કુંદના જેવા હાસ્યવાળું, શ્યામ કમલની કળી જેવું મુખ ઉંચા થઈ જોઈને આશિષ પ્રાપ્ત કરીને, ફરીથી નખરૂપ લાલ મણિ જેમાં હતા તેવા તેમના બે ચરણો જોઈને નિશ્ચય (તેમનું) ધ્યાન ધર્યું. ૪૪.

તે ચારેએ **वै** નિશ્ચય ભક્તિથી આકુલ થઈ ભગવાનના બે ચરણોનું ધ્યાન ધર્યું, કારણકે ભક્તિ સર્વે તરફથી ભગવાનનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરાવનાર દેહ ઇંદ્રિય વિગેરે સર્વમાં એકસાથે જ ખળભળાટ કરે છે, ત્યારે[5] જ્ઞાન, વિગેરેથી સુખ થતું નથી. (જ્ઞાન અને ભક્તિનો) એક બીજાનો વિરોધ થવાથી મનની[6] શાંતિ થઈ નથી, તેથી સર્વને શાંતિ કરનાર ભગવાનના બે ચરણારવિંદનું તેઓએ માત્ર ધ્યાન ધર્યું. ધ્યાન (ધર્યાં) પહેલાં તેઓને સુખ ન થવાનું કારણ 'આમનું (મુખ જોઈને)' એમ કહેલું છે. પોતાને

---

૧. (શ્લોકમાંના) 'तस्य' 'તે' શબ્દથી જણાવેલ છે એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. આ 'અરવિંદ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહેલી છે. (प्र) ૩. તેઓનો આધાર જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ હતો. (प्र)

૪ 'घ्राणं च गन्धः' એ વાક્ય પ્રમાણે નાક ઇંદ્રિયરૂપ. (प्र) આધિદૈવિક ગંધ હોવાથી નાસિકા તે ગંધની હતી, એટલે ગંધને તે દ્વારા દેહમાં જવામાં રોકાણ કરે તેવું કોઈ નહતું, એવો અર્થ જણાય છે.

* [illegible]ન આધિદૈવિક ગંધ બીજાં સાધનો જેવીજ છે. તેથી 'स्व' શબ્દનો અર્થ 'આધિદૈવિક' ગંધનું (છિદ્ર), એવો યોગ્ય છે એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે. ૫. 'ત્યારે' એટલે ખળભળાટ હોય ત્યારે. (प्र)

૬. 'સમાધાન' એટલે પક્ષપાત. (प्र). 'મનની શાંતિ' એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

ભક્તપણું પ્રાપ્ત કરાવનાર (ભગવાન)નું મુખજ 'असितपद्मकोशः' શ્યામ કમલની કળીરૂપ જોઈને, આશિષ પ્રાપ્ત કરેલા થઈ એટલે (ભગવાનની) પ્રેમવાળી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને, ફરીથી ઘણીવાર જોઈને નમસ્કાર કર્યા અને ઘણીવાર મુખનું દર્શન કર્યું. (ભગવાનનાં) માહાત્મ્યનાં જ્ઞાને (નમસ્કારો કર્યા તેણે), અને સ્વરૂપના સૌંદર્યે (મુખદર્શને) (તેમનાં) અંતઃકરણ અને દૃષ્ટિને વશ કર્યાં. જીવ તો બંનેને અનુસરનારો હોઈ વારાફરતી તેઓનું સમાધાન કરતો હતો, છતાં પણ તેના હૃદયમાં શાંતિ થતી નહતી. બંનેનું એક પ્રકારે સમાધાન થતું ન હોવાથી એકનો ઉપદ્રવ રહેતોજ હતો. 'શ્યામ કમલની કળી' એ ન હોય તેવા (પદાર્થ)ની ઉપમા (કહેલી છે). બીજા દેશમાં તેવું કમલ હોવાનું સંભવે છે. ઉંચા થઈ જોવામાં નયન કારણરૂપ હોવાથી તેમ કહેલું છે; કારણકે તે બધું શ્યામ ન[1] હતું. સ્વરૂપથી અને જ્ઞાનથી આ તેવું થશે એમ જણાવવા 'पद्म' 'કમલ' શબ્દ યોજેલ છે. એકજાતના પોતાની જાતનાનું પોષણ કરનાર હોય છે, તેથી 'कोश' શબ્દથી તેમાં રહેલાઓનું રક્ષણ સૂચવેલું છે. 'ઉંચા થઈ જોઈ ને' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે ચરણમાં પડેલાજ તેઓ મુખારવિંદને જોતા હતા. ઘણું સુંદર જે કુંદનું પુષ્પ, તેના જેવું હતું હાસ્ય જેનું (તેવું મુખ જોતા હતા). આ[2] (હાસ્ય)જ આશિષ છે. 'ઘણું સુંદર' [3]શબ્દથી (એમ) કહેલું છે કે પહેલાંની સ્થિતિને રોકનારી માયા પ્રવૃત્તિ કરે તોપણ પહેલાંની અવસ્થામાં થએલું સુખ મટવાનું નથી. વળી 'तरप्' પ્રત્યય 'અધિક' (શબ્દ)થી (સુંદરતાનું) અધિકપણું કહેલું છે, કારણકે બ્રહ્માનંદ કરતાં ભજનાનંદ મોટો છે. અથવા 'અધર' ઘણો સુંદર છે.[4] (તેમ લઈએ) ત્યારે પરમાનંદથી અધિક લોભરૂપ રસ (તેમાં) રાખેલ હોવાથી, તે રસનો સ્પર્શ કરનારૂં હાસ્ય ગોપિકાઓ(ને સુખ આપતું તે)ની પેઠે સુખ આપનારૂં છે. તેનું અધિક સુંદરપણું એમ જણાવે છે કે આનંદમૂર્તિ (ભગવાન)ના અક્ષરાનંદથી અને ભજનાનંદથી (આ) આનંદ મોટો છે. તેમ ન હોય,[5] તો માત્ર મોહ દુઃખ કરનારો થાય. કુંદના પુષ્પની સરખામણી લૌકિક પ્રેમ ન હોવાનું જણાવવા કરેલી છે. મોહ પણ ભક્તિ (થાય તે) માટેજ છે, પરંતુ વિષયો માટેનો નથી. कुं પૃથ્વીનું द्यति ખંડન કરે તે કુંદ. આવી કૃપા પ્રાપ્ત કરીને ફરીથી (ચરણો) જોતા, તે પોતાનાં હૃદયમાં ભગવાનનાં ચરણારવિંદ પ્રકટ થાય તે માટે. તેથીજ તેમનાં બે ચરણો પ્રકટ થવાથી ચિત્તમાં રખાય, એવા વિચારથી તેમણે ધ્યાન ધર્યું. 'द्वन्द्वं' 'બે' શબ્દ અવતારના અભિપ્રાયથી (યોજેલો છે). સાકારબ્રહ્મવાદમાં (બે ચરણો હોવાથી) ઈશ્વર ન હોવાનું સિદ્ધ થતું[6] નથી. તે ચરણ ભક્તિમાર્ગના પ્રસિદ્ધ સર્વે પુરુષાર્થો આપનાર છે એમ જણાવવા (એમ કહેલું છે કે) નખોજ જે લાલ મણિઓ છે તેઓનો આશ્રય છે જેના ઉપર તેવું (ચરણ છે), કારણકે નખો અનુરાગ સાથે રહેલા હોવાથી લાલ રંગના ચિંતામણિઓ જેવા છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે તેઓનો બધોએ મનોરથ પૂર્ણ થયો. ૪૪.

એ પ્રમાણે તેઓનું અંદરનું ભક્તનું કૃત્ય કહીને, નીચેના શ્લોકમાં બહારનું સ્તુતિ વિગેરેના ચિહ્નવાળું (ભક્તનું કૃત્ય) કહે છેઃ—

---

૧. કારણપણું જણાવવા નેત્ર અને ભગવાનના મુખમાં સરખા ગુણો હોય તે કહેલા છે. (प्र)

૨. 'આ' એટલે હાસ્યથી જણાતી કૃપા. (प्र) ૩. ઘણું સુંદર હાસ્ય કહ્યું તેથી. (प्र)

૪. પ્રહ્લાદ ઊતિલીલામાં ઉપયોગી છે. તેવો આમનો અધિકાર ન હોવાથી, હવે જે વ્યાખ્યાન કરે છે તે ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી ન હોવા છતાં, સ્વરૂપનો વિચાર કરીને આ કહે છે. (प्र)

૫. 'તેમ ન હોય તો' એટલે જૂદાં જૂદાં કાર્ય માટે ઉપયોગી સૌંદર્ય ન હોય તો. (प्र) અધરનો રસ અક્ષરાનંદથી તથા ભજનાનંદથી મોટો ન હોય તો, એવો અર્થ જણાય છે.

૬. 'अन्यथासिद्धिः' એટલે પુનરૂક્તિ (ફરી તેજ અર્થ કહેવો તે). (प्र). અન્યથા સિદ્ધિઃ એટલે ખોટીરીતે સિદ્ધ કરવું તે. 'આ સ્વરૂપ બ્રહ્મ નથી, કારણ કે તેને ચરણો છે. તેથી બ્રહ્મ હોવાનું ખોટી રીતે સિદ્ધ કરેલ છે' એમ કોઈ કહે તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સાકાર બ્રહ્મવાદમાં બ્રહ્મને ચરણ હોય છે. તેથી આ સ્વરૂપ બ્રહ્મ અથવા ભગવાન છે એમ ખોટી રીતે સિદ્ધ કરેલું નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमार्गैर्ध्यानास्पदं बहु मतं नयनाभिरामम् ॥
पौंस्नं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकैः समगृणन्युतमष्टभोगैः ॥ ४५ ॥

આ જગતમાં યોગના માર્ગોથી પુરૂષોની ગતિ શોધનારાઓએ ધ્યાન કરવા યોગ્ય, ઘણું આદર પામેલું, નયનોને આનંદ આપનારૂં, બીજાને પ્રાપ્ત ન થાય તેવા સ્વાભાવિક આઠ ભોગોવાળું પોતાનું પૌરુષ શરીર દર્શાવતા (ભગવાન)ની તેઓએ સારીરીતે સ્તુતિ કરી. ૪૫.

ભગવાનની સ્તુતિ યોગ્ય (વાસ્તવિક) જ છે, પરંતુ ન હોય તેવા ગુણો જણાવીને કરેલી હોતી નથી. 'ભગવાનના ગુણો જાણીનેજ કહેવા જોઈએ, અને ભક્તોજ (તે) ગુણો જાણે છે. વળી આ પહેલાં ભક્તો ન હતા, તેથી તેઓને (તે) ગુણોનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભક્તો ન હોવા છતાં પહેલાં આ યોગીઓ હતા, ત્યારે યોગની સિદ્ધિ વિગેરે ભગવાને (તેમને પ્રાપ્ત) કરાવેલ હોવાથી તે (યોગના) માર્ગેથી (ભગવાનનું) તેવું માહાત્મ્ય તેમણે જાણેલું' એમ કહેવા માટે પાંચ વિશેષણોથી ઉપયોગી તરીકે ભગવાનને ઓળખાવે છે. યોગમાં (૧) પ્રથમ ધ્યાન કરવા યોગ્ય સ્વરૂપ અને અંતે (૨) યોગની સિદ્ધિઓ આપનારૂં (સ્વરૂપ) હોય છે. [illegible] હોય છે. (૩) સદા ધ્યાન કરવાથી તે (સ્વરૂપ)માં આદર થાય છે, ત્યારે તે 'ઘણું આદર પામેલું' થાય છે. પછી (૪) ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે (તે) બહાર દર્શન આપી નયનને આનંદ આપનારા થાય છે. (૫) અંદર પણ પોતાના દેહની અંદર હૃદયમાં બીજા સ્કંધમાં કહેલા અંગુઠા જેટલા પુરૂષનાં દર્શન થાય છે, ત્યારે તેમાં કહેલા પ્રકારથી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અણિમા વિગેરેરૂપ વચલાં ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ ત્યાંજ કહેલું છે.[1]

યોગ ઘણા પ્રકારનો હોવાથી જૂદાં જૂદાં ફલ આપવા માટે આજ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે, તેથી તેજ સર્વ ફલ આપનારૂં છે એમ કહેવા, જાતજાતની અથવા મોક્ષરૂપ 'ગતિ શોધનારાઓએ ધ્યાન કરવા યોગ્ય' એમ કહેલું છે. પુરૂષોજ યોગીઓ હોવાથી, 'પુરૂષોની' એમ કહેલું છે. ઘણા સમય સુધી યોગ આચરીને યોગના બલથી સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પ્રાણીઓની શી ગતિ થાય છે એ (જાણવાની) ઇચ્છા થતાં, તેનો નિશ્ચય થાય તે માટે પણ ભગવાનનું ધ્યાન ધરવામાં આવતું હોવાથી, 'શોધનારાઓએ' એમ કહેલું છે. અંતર્યામીનું રૂપજ પુરૂષનું સ્વરૂપ છે, કારણકે તેનેજ સાક્ષાત્ ફલ પ્રાપ્ત કરનારૂં કહેલ છે. (ભગવાન) અણિમા વિગેરે ઐશ્વર્ય ઘણાને આપતા હોવા છતાં પોતે (તે) વિનાના થતા નથી એમ જણાવવા, 'બીજાને પ્રાપ્ત ન થાય તેવા' એમ કહેલું છે. ભગવાનનાં અણિમા વિગેરે (ઐશ્વર્યો) બીજાને પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેથી (ભગવાન) આપે છતાં પણ પોતેજ બીજા પાસે જતા નથી પરંતુ (થોડા) ભાગથીજ (જાય છે). તેનું કારણ 'સ્વાભાવિક' વિશેષણથી (કહેલું છે), કારણ કે સ્વાભાવિક (હોય તે બીજે) ન જાય. અણિમા આઠ* ભોગો છે. મન સહિત છ જ્ઞાનેંદ્રિયને સુખ કરનારા અને ગુહ્યના† અને વાણીના ભોગ એવા આઠ ભોગો છે. 'આઠ ભાગોથી' એવો પાઠ હોય, ત્યારે પણ તેજ અર્થ થાય છે. સારી રીતની સ્તુતિ આગળ સ્પષ્ટ થશે. ૪૫.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ (શ્લોકો)થી (તેઓની) સ્તુતિ કહે છેઃ—

॥ कुमारा ऊचुः ॥ કુમારો કહે છેઃ—

योऽन्तर्हितो हृदि गतोऽपि दुरात्मनां त्वं सोऽद्यैव नो नयनमूलमनन्त राद्धः ॥
यर्ह्येव कर्णविवरेण गुहां गतो नः पित्राऽनुवर्णितरहा भवदुद्भवेन ॥ ४६ ॥

હે અનંત! જે હૃદયમાં રહેલ હોવા છતાં પણ દુષ્ટોને અદૃશ્ય છો, તે આપ આજેજ અમારા નયન સમીપ પધારેલા નથી. આપથી ઉત્પન્ન થએલા અમારા પિતાએ જ્યારે આપનું રહસ્ય અમારી પાસે વર્ણવેલું ત્યારેજ આપ (અમારાં) કર્ણનાં છિદ્રથી અમારા હૃદયમાં પધારેલા. ૪૬.

---

૧. અહિં સુધી (શ્લોકનું) તાત્પર્ય કહેલું છે. પછીના ભાગમાં વ્યાખ્યાન કહેલું છે. (પ્ર)

* અણિમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, મહિમા, ઈશિત્વ, વશિત્વ અને કામાવસાયિતા એ આઠ સિદ્ધિઓ છે.

† 'ગુહ્ય' એટલે જનનેંદ્રિય.

योगे लोके तथा भक्तौ भवान्विख्यातमङ्गलः ॥
सर्वात्मना वयं दासा लब्धं तत्र च यत्फलम् ॥ १० ॥

યોગમાં (૪૬) લોકમાં[1] (૪૭) તેમજ ભક્તિમાં (૪૮) આપ મંગલ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. અમે સંપૂર્ણ રીતે (આપના) દાસ છીએ (૪૯), અને તે (દાસપણા)માં જે ફલ છે તે (અમને) પ્રાપ્ત થયું છે. (૫૦). કા. ૧૦

एतावतैव तैः स्तोत्रं कृतं भक्त्यातिविह्वलैः ॥
अपराधस्य करणान्नाधिकं स्फुरितं हृदि ॥ ११ ॥

ભક્તિથી ઘણા વિહ્વલ થએલા તેઓએ આટલીજ સ્તુતિ કરી. તેઓએ અપરાધ કરેલો હોવાથી, (તેમના) હૃદયમાં વધારે સૂઝયું નહિ. કા. ૧૧.

તે પૈકી આરંભમાં ભગવાનની બ્રહ્મ તરીકે સ્તુતિ કરતાં, શાસ્ત્રનો અર્થ કહીએ છીએ, અથવા (ખોટી) પ્રશંસા કરીએ છીએ એવું ન થાય (જણાય) તે માટે, પહેલાં દર્શન થએલ ત્યારે જેમનાં દર્શન થએલ તેજ આ (આપ) છો એવી પીછાણ કહેતાં, આ શ્લોકથી (તે સ્વરૂપ) અંતર્યામી હોવાનું દઢ કરે છે.[2]

આપ જે દુષ્ટોના હૃદયમાં રહેલા હોવા છતાં પણ (તેઓને) અદશ્યજ છો, તે આજેજ નः અમારા નયન સમીપ नो राद्धः પધારેલા નથી, પરંતુ જ્યારે (અમારાં) કર્ણના છિદ્રથી હૃદયમાં પધારેલ, ત્યારેજ પાછા (દેહની અંદર) વાળેલાં નયનથી અમે આપનાં દર્શન કરેલાં હોવાથી, ત્યારેજ (અમારાં) નયનની સમીપ આપ પધારેલા. શાસ્ત્રથી[3] અને અનુભવથી[3] એમ બે પ્રકારે (આ સ્વરૂપ) બ્રહ્મ હોવાનો નિશ્ચય થાય છે. તે પૈકી શાસ્ત્ર એમ કહે છે કે દુષ્ટોને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી,[4] પરંતુ સત્પુરુષોને સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ (કહેતું) નથી.[5] તેમ હોય (તેમ કહેતું હોય), તો (આ સ્તુતિ શાસ્ત્ર કહે છે તેજ) ફરી કહેનારી થાય.[6] તેથી 'આત્મા બ્રહ્મ છે' એવાં વચનરૂપ ઉપનિષદો, અધિકારી ન હોય તેઓને (બ્રહ્મનો) સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ સિદ્ધ કરનારાં છે. તેજ (અર્થ) અહિં 'આપ જે દુષ્ટોનાં હૃદયમાં રહેલા હોવા છતાં પણ (તેઓને) અદશ્ય છો' એમ કહેલ છે. તે આપજ છો. આથી એમ કહેલું છે કે (આપ) શાસ્ત્રમાં જણાવેલા ભગવાનજ છો. તેજ (ભગવાન) હૃદયમાં પ્રકાશે છે એવો (પોતાનો) અનુભવ 'તે આજેજ (અમારાં નયન સમીપ પધારેલા નથી)' શબ્દોથી કહે છે. (ભગવાન) બહાર ઇંદ્રિયોથી જણાય, તો આત્મા ન હોય (ગણાય), તેથી 'આત્માનાં દર્શન કરવાના અભ્યાસવાળાનું

---

૧. 'લોકમાં' એટલે સર્વ લોકે વંદન કરવા યોગ્ય વૈકુંઠ લોકમાં. (प्र)

૨. હૃદયમાં પ્રવેશ કરેલ, વિગેરે કહી દઢ કરે છે. (प्र)

૩. 'તે ઔપનિષદ પુરૂષ સંબંધી પૂછું છું' વિગેરે શ્રુતિ શાસ્ત્રથી, અને 'મનથી જ જાણવું' વિગેરે શ્રુતિ અનુભવથી બ્રહ્મનો નિશ્ચય કરનારી છે. (प्र)

૪. 'ચક્ષુથી કોઈ આમનું દર્શન કરતા નથી' 'તેમને તમે જાણતા નથી' 'આ આત્મા બલવિનાનાથી પ્રાપ્ત થાય તેવો નથી' વિગેરે શ્રુતિઓ એમ કહે છે. (प्र)

૫. ત્યારે "શોકરહિત તેમનાં દર્શન કરે છે' વિગેરે શ્રુતિઓનું શું થાય ?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'જગત્ રચનારની કૃપાથી (દર્શન થાય છે)' 'જેનું આ વરણ કરે છે તેનાથીજ પ્રાપ્ત થાય તેવા છે' એમ શ્રુતિઓમાં બીજું સાધન કહેલ હોવાથી, માત્ર સત્ત્વ (સત્પુરૂષ) હોવાથી સાક્ષાત્કાર થવાનું તે શ્રુતિ પણ કહેતી નથી. (प्र)

૬. 'માત્ર સત્ત્વથીજ સાક્ષાત્કાર થાય છે, એમ માનવામાં શું દોષ ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'આત્માનું દર્શન કરવું' 'મનથીજ દર્શન કરવું' એ શ્રુતિઓએ કહેલ અર્થજ (આ સ્તુતિ) ફરી કહેનારી થાય. (प्र)

અમારૂં આ નયન પણ પાછું વળેલું જ[1] છે, તેથી 'આ બ્હારનું દર્શન નથી' એમ કહેવા માટે, પહેલાંનાં દર્શન સાથે (આ દર્શનનું) સમાનપણું જણાવતાં કહે છે કે 'આજે જ (અમારાં) નયનની સમીપ પધારેલા નથી'* આ (હમણાં થાય છે તે) દર્શન પહેલું દર્શન ન હોવાથી, (તેનો) અનાદર જ (કરે છે), પહેલું દર્શન ન જણાએલ વિષયનું જ્ઞાન કરાવનારૂં હોવાથી, તેજ આદરને પાત્ર છે.

ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે પણ અંદર ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થએલો છે એમ કહેવા, 'કર્ણનાં છિદ્રથી (અમારાં) હૃદયમાં પધારેલા' એમ કહેલું છે. તેમ (કહેવું) ન હોત[2] તો (દેહની) અંદરજ પ્રકટ થયાનું કહેત. ભગવાન સંબંધી શાસ્ત્ર તો 'કર્ણનાં છિદ્રથી પ્રવેશ કરેલા[3]' (૨. ૮. ૫.) (એમ કહે છે). પહેલાં પણ અમે ભગવદીયોજ હતા. તેવા ન હોત, તો અમારા પિતા બ્રહ્મા આપ સંબંધી રહસ્ય અમને ન કહેત. 'બ્રહ્માને શાસ્ત્રના અધિકારનું જ્ઞાન નથી' એમ પણ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તે સાક્ષાત્ આપના ઔરસ પુત્ર છે. તેથી 'પોતાના (ભક્તોના) ભાવરૂપી કમલ' (૨. ૮. ૫.)[3] એ વાક્યનો વિરોધ થતો નથી. ૪૬.

એ પ્રમાણે પરબ્રહ્મ તરીકે ભગવાનની સ્તુતિ કરીને, '(બીજાના ગુણોના આમનામાં) આરોપ કરીને એમ કહેતા હશો' એવી શંકા નીચેના શ્લોકથી દૂર કરે છે:—

तं त्वा विदाम भगवन्परमात्मतत्त्वं सत्त्वेन संप्रति रतिं रचयन्तमेषाम् ॥
यत्तेऽनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रन्थयो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः ॥ ४७ ॥

હે ભગવન્! આપ હમણાં સત્ત્વરૂપથી આમની પ્રીતિ કરનાર તે પરમાત્મતત્ત્વ હોવાનું અમે જાણીએ છીએ કે જેનો અનુતાપથી જાણેલા દઢ ભક્તિયોગોથી ગાંઠરહિત થઈ, વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરેલા મુનિઓ હૃદયમાં અનુભવ કરે છે. ૪૭.

આપ તેજ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ હોવાનું અમે જાણીએ છીએ. જૂઠું જાણીને જૂઠું કહેવા માટે ઉત્પ્રેક્ષા (કરાય છે). તેવું ચાલુ પ્રસંગમાં નથી. પરંતુ આપ પરમાત્મ તત્ત્વજ (છો, એ) અમે જાણીએ છીએ. આ (મુનિઓ) સાંખ્યને અનુસરે[4] છે. આ 'તત્ત્વ' શબ્દ સર્વત્ર યોજે છે. 'તત્ત્વ' એટલે કુદરતી રૂપ. તે તત્ત્વોમાં (આમના મત પ્રમાણે) આત્મા પણ એક તત્ત્વ છે. તેઓના (મત પ્રમાણે) તે આત્મા પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) આપણે વિગેરે જીવો (આત્માના) અંશ જેવા છીએ, તે પણ 'આત્મા' એમ કહેવાઈએ છીએ (૨) પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા જે મુખ્ય છે, તે પણ પચીસ તત્ત્વોમાં પરઃ શ્રેષ્ઠ (આત્મા) કહેવાય છે. (૩) તેનાથી પણ ઉત્તમ સંગરહિત ઉદાસીન પરમાત્મા છે. તેજ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. એવા અમે આપને જાણીએ છીએ. એવો અર્થ છે. "તે (પરમાત્મ તત્ત્વ) પોતાની મેળે પ્રકાશનારૂં, અથવા 'આત્મા' શબ્દના અર્થ તરીકે જણાય તેવું હોવાનું સંભવે છે, પરંતુ નયનથી દેખાય તેવું (હોવાનું સંભવતું) નથી" એવી શંકા થાય, તેથી તેઓના મત પ્રમાણે 'દેખાય તેવું' હોવાનું 'હમણાં સત્ત્વસ્વરૂપથી આમની પ્રીતિ કરનાર' શબ્દોથી સિદ્ધ કરે છે. હમણાં વૈકુંઠમાં રહેનારા આ ભક્તોને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તે માટે શુદ્ધ સત્ત્વને પુરુષના આકારવાળું કરીને આપ રહો છો, એવો અર્થ છે. સંગરહિત ઉદાસીનજ (આપ) પોતાના ભક્તોને અનુકૂલ થવા તેમ કરો છો. તેમ ન કરો તો તે ફલરૂપ અને શાસ્ત્રના અર્થરૂપ ન થાય.

---

૧. અહિં પણ માત્ર સત્ત્વથી દર્શન થતાં નથી, પણ સાધનથી જ અનુભવ થવાનું કહેલ હોવાથી, આ સ્તુતિ શ્રુતિનો માત્ર અનુવાદ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'न नयनमूलं रादः' પાઠ લીધેલો છે.

૨. ભગવાનની કૃપા પણ દર્શન કરાવવામાં સહકારી છે તેમ કહેવું ન હોત તો. (પ્ર)

૩. 'એમ કહેવાથી ભક્તિમાર્ગને અનુસરેલ હોવાનું કેમ જણાય?' એવી શંકા થાય, તેથી ભગવચ્છાસ્ત્રનાં વાક્યો કહેલાં છે. તે વાક્યો પ્રમાણે થવાથી તેને અનુસરેલ હોવાનું જણાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪. હંસગીતામાં તેમ સિદ્ધ થએલું હોવાથી, તેમ કહેલું છે. (પ્ર)

વળી જો ભગવાન સત્ત્વ પ્રકટ ન કરે, તો (તેમનું) જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જ્યારે ફરતાં જીવાત્માને ઘણા સમય સુધી ઘણું દુઃખ થાય છે, ત્યારે આણે પોતાના (ભગવાનના) આનંદનો અનુભવ કરવા યોગ્ય દુઃખ પ્રાપ્ત કર્યું છે એવા વિચારથી (તેના ઉપર) ભગવાનની કૃપા થાય છે. તે દુઃખ ભગવાનથીજ થએલ હોવાથી, (ભગવાનની) કૃપાજ અનુતાપ (દુઃખ)નાં સ્વરૂપમાં કહેલી છે. બીજા પ્રકારે અલૌકિક યોગના પ્રકારો લૌકિક બુદ્ધિથી જણાય તેવા નહિ હોવાથી, ભગવાનની કૃપાથીજ તેવા યોગના માર્ગોનું જ્ઞાન થાય છે. તે (માર્ગો)જ દઢ અને ભક્તિમાં મુખ્ય છે; અથવા ભક્તિમાર્ગના પ્રસિદ્ધ યોગો છે. ભગવાનનું સત્ત્વ પ્રકટ થાય, ત્યારેજ આ (ફલ) થાય છે. વળી (ભગવાનની) કૃપાથીજ ગાંઠરહિત થવાય છે, કારણકે અહંકારની ગાંઠ રજોગુણથી અને તમોગુણથી દઢ થાય છે, તે ભગવાનનું સત્ત્વ પ્રકટ થવાથીજ ઢીલી પડે છે. વળી તે (સત્ત્વ)થીજ મુનિ અને વૈરાગ્યવાળા પણ થવાય છે. એકલા ભક્તિયોગોથી (ભગવાનનું) જ્ઞાન થતું નથી, પણ ભગવાનના સત્ત્વસાથેના (ભક્તિયોગો)થી થાય છે. તેથી સર્વ ઉપર ઉપકાર કરનારા હોવાથી (ભગવાન) સત્ત્વ પ્રકટ કરે છે, એવો અર્થ છે. ૪૭.

એવી રીતે સત્પુરુષોના માર્ગ પ્રમાણે આ સત્ત્વસ્વરૂપ છે એમ કહીને, ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે તે સ્વરૂપ પરમ પુરુષાર્થરૂપ જ છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादं किन्त्वन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते ॥
येऽङ्ग ! त्वदङ्घ्रिशरणा भवतः कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः ॥ ४८ ॥

હે અંગ (વહાલા)! જેઓ આપના ચરણને શરણ આવેલા છે, કીર્તન કરવા યોગ્ય અને તીર્થરૂપ યશવાળા આપની કથામાં કુશલ, (અને તેનો) રસ જાણનારા છે, તેઓ આપના મોક્ષરૂપ પ્રસાદનો પણ ઘણો આદર કરતા નથી, તો પછી આપની ભ્રુકુટિ ઉંચી લેવાથી જેઓને ભય થાય છે તેવા બીજાનું તો કહેવું જ શું? ૪૮.

હે અંગ (વહાલા)! જેઓ આપના ચરણને શરણ આવેલા છે, તેઓ મોક્ષનો પણ ઘણો આદર કરતા નથી. જે પ્રકારનો સંસાર જતો રહેલો છે તે સંસાર પાછો તે આત્મામાં ઉત્પન્ન ન થાય, તેવા મોક્ષને 'આત્યંતિક' કહેલો છે[1]. તે પણ પોતે કરેલા સાધનથી પ્રાપ્ત થાય તેવો નથી, પરંતુ પ્રસન્ન થએલા ભગવાન તૈયાર પદાર્થ હોય તેમ તે આપે છે. તેવો (મોક્ષ) તેઓ લેતા નથી એ તો ઘણું દૂર રહ્યું, કારણ કે (તેનો) આદર પણ કરતા નથી. 'ભક્તો ભગવાનના પ્રસાદનો આદર કેમ ન કરે?'[2] એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણો આદર કરતા (નથી)' એમ કહેલું છે. (મોક્ષનો) આદર કરે છે, પણ ભક્તિનો જેમ વિશેષ સ્વરૂપથી (ભગવાનના) પ્રસાદ તરીકે આદર કરે છે, તેવો મોક્ષનો આદર કરતા નથી, એવો અર્થ છે. અહિં 'આદર ન કરવો'નો અર્થ 'અવગણના કરવી' એવો નથી, પરંતુ ભગવાનના પ્રસાદોની ગણના કરવામાં આવે, ત્યારે (મોક્ષ) સદા હોવોજ જોઇએ એવો હોવાનો (તેનો) આદર કરતા નથી. જ્યારે મોક્ષની જ આવી વ્યવસ્થા છે, ત્યારે બીજાનું તો કહેવુંજ શું? 'तु' 'તો' શબ્દ વિષયોમાં આસક્તિને (બીજાની ગણત્રીમાંથી) બાતલ કરે છે, કારણ કે જેઓ વિષયોમાં ઘણા આસક્ત હોય તેઓ મોક્ષનો આદર કરતા નથી.

'ભક્તિમાં ઉપયોગી પદાર્થો ભગવાનની સેવા માટે ઉપયોગી હોવાથી, ભક્તોને (તેમની) જરૂરજ હોય છે. તેઓનો[3] આદર કેમ ન કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'अन्यत्' 'બીજાનું' એમ કહેલ છે.

---

૧. આ વાક્યથી 'આત્યંતિક' મોક્ષનું સ્વરૂપ કહેલું છે. (प्र)

૨. શ્રીમદ્ભાગવત ૨-૭-૩૧. વાક્યથી ભગવાનના પ્રસાદથી વિમુખ રહેવામાં દોષ દેખાડેલ હોવાથી, તેનો આદર કેમ ન કરે? (प्र)

૩. 'તેઓનો' એટલે મોક્ષ સિવાયનાનો. (प्र) ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી પદાર્થોનો એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

'બીજું' એટલે ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી ન હોય તેવું; પરંપરાથી પણ ઉપયોગી ન થાય તેવું, એમ જણાવવા 'જેઓને ભય થાય છે' એવું બીજું વિશેષણ કહેલું છે. 'ભય' એટલે મૃત્યુ. ભગવદીય પદાર્થોનું આજ દૃષ્ટાંત છે કે જે ભય ઉત્પન્ન કરનાર ન હોય, અને નાશવંત ન હોય. તેનું કારણ 'આપની ભ્રુકુટિ ઉંચી લેવાથી' શબ્દોથી કહેલું છે. આપ ભગવાનની જે ભ્રુકુટિ તેજ કાલ છે. તેને ઉંચે લેવી એટલે સર્વ વિરોધોનું ઉલ્લંઘન કરીને કાર્ય કરવું; કારણકે ભગવાન પોતાના ઇચ્છેલા પદાર્થોને તેવા કરતા* નથી.

મોક્ષનો આદર ન કરવાની યોગ્યતા ઉત્તરાર્ધથી કહેલી છે. 'હે અંગ (વહાલા)!' એ સંબોધન શ્રવણ વિગેરે (થતાં) હોય ત્યારે (ભક્ત) ભગવાનની સમાન થતા હોવાથી, અથવા તેવી ભક્તિનું (ભગવાન) અંગ હોવાથી, કોમલ સંબોધન જણાવનારૂં છે. આથી પણ મોક્ષનો આદર ન કરવાનું (કારણ) કહેલું છે, કે મોક્ષ આપનારા ભગવાનજ જે(ભક્તિ)માં ગૌણ બને છે. તેઓની બધીએ સામગ્રી મોક્ષથી પણ અધિક હોવાનું કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં 'આપના ચરણને શરણ આવેલા છે' વિશેષણથી તેઓનાં ઘરનું નિરૂપણ કરે છે. આપનાં બે ચરણોજ તેઓનું શરણ અથવા રક્ષણ કરનાર છે. મોક્ષ વિગેરે સર્વ જે ચરણના પ્રસાદના થોડા ભાગરૂપ છે તે (ચરણ) એકમાં આધાર થાય છે, (અને) બીજામાં[1] સેવક થાય છે. સ્વતંત્ર ભગવાનની ભક્તિ સાત પ્રકારની[2] છે, અને એક પછી એક અધિક છે. તે પૈકી પહેલી સ્થિતિમાં રહેલાઓજ (મોક્ષનો) આદર કરતા [illegible], તો પછી છેલ્લી સ્થિતિમાં રહેલાઓનું તો કહેવુંજ શું? એમ સૂચવવા 'આપની કથામાં (કુશલ)' એમ કહેલું છે. જેઓ કથાનો રસ જાણનારા છે (તેઓ આદર કરતા નથી). રૂપલીલામાં† અને નામલીલામાં બંનેમાં ભગવાનનો રસ રહેલો છે. તે પૈકી રૂપલીલામાં આસક્તિવાળાઓ ભગવાનને અનુકૂલ પણ રહે છે, કારણકે તેમ ન કરે, તો સેવા કરી ન શકાય. તેથી અહિં કથાનો રસજ કહેલો છે. કથાનો રસ અનુભવથીજ જણાતો હોવાથી 'રસ જાણનારા' એમ કહેલું છે. જેમ કામ વિગેરે હૃદયમાં હોય, ત્યારે જ કામિની વિગેરેનાં નામ રૂપ તથા રસનો અનુભવ થાય છે, અને તેમાં રસના અનુભવ વિના બીજું કાંઈ પણ તેવું[3] પ્રમાણ નથી. વળી અધિકારવાળામાં કામ વિગેરે ન હોય, ત્યારે તે રસ (તેને) સ્ફૂરતો નથી, કારણ કે રસો અધિકારવાળાનેજ સ્ફૂરે તેવો નિયમ છે. તેથી રસ જાણનારાજ કહેલા છે. વળી તે (કથાના રસનો) અધિકાર શાસ્ત્ર અને અનુભવથી, પ્રેમ અને જ્ઞાનથીજ થાય છે. બીજા રસમાં જેઓનું ચિત્ત લાગેલ હોય, તેમને આ (કથા)માં રસ થાય નહિ, તેથી તેઓને બાતલ કરવા માટે 'કીર્તન કરવા યોગ્ય અને તીર્થરૂપ યશવાળા' એવું ભગવાનનું વિશેષણ કહેલું છે, કારણ કે કથા યશ દર્શાવનારી છે, અને બધાનો તથા ભગવાનનો યશ શ્રવણ કરતાં રસ ઉત્પન્ન કરનારી હોય છે. સ્વાભાવિક[4] બીજો રસ પહેલાના રસમાંની આસક્તિને દૂર કરે છે એ અનુભવથી સિદ્ધ થએલું છે. વિશેષ સ્વરૂપથી પણ (બીજો રસ) પહેલાના રસને દૂર કરે છે, એમ જણાવવા 'કીર્તન કરવા યોગ્ય' (અને) 'તીર્થરૂપ' એવાં બે (યશના) વિશેષણો (કહેલાં છે). જેનાથી કીર્તન કરનારને શાસ્ત્રથી અથવા અનુભવથી રસ ઉત્પન્ન થાય, તેજ કીર્તન કરવા યોગ્ય છે. અર્થ અને કામ અનુભવથી રસ ઉત્પન્ન કરનારા છે, (અને) ધર્મ તથા મોક્ષ શાસ્ત્રથી (રસ ઉત્પન્ન કરનારા છે). જે સર્વને ગમતું હોય તે કીર્તન કરવા યોગ્ય છે. તેવું લોકમાં ન હોવાથી, ચારે (પુરૂષાર્થોથી થતા) રસ પ્રાપ્ત કરાવનાર ભગવાનનો યશજ છે, એમ 'કીર્તન કરવા યોગ્ય' વિશેષણથી કહેલ છે. બહારથી અને અંદરથી ઉપકાર

---

* 'તેવા' એટલે નાશવંત, એવો અર્થ જણાય છે. ૧. 'બીજામાં' એટલે રક્ષણ કરનાર હોય ત્યારે. (પ્ર)

૨. 'સાત પ્રકારની' એટલે દાસ્ય સુધીની. (પ્ર) શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, અર્ચન, પાદસેવન, વંદન અને દાસ્ય, એ ભક્તિના પહેલા સાત પ્રકાર છે.

† ભગવાન પોતાનાં સ્વરૂપથી લીલા કરે તે રૂપલીલા. તેમના ગુણોનું શ્રવણ વિગેરે નામલીલા.

૩. 'તેવું' એટલે અનુભવ કરાવનારૂં. (પ્ર) ૪. 'સ્વાભાવિક' એટલે સ્વાભાવીજ સ્વરૂપ. (પ્ર)

કરવાના ભેદથી (૧) ગુરૂરૂપ અને (૨) જલરૂપ એવા બે પ્રકારનું તીર્થ કહેલું છે. વધારે સાધન કરવા શક્તિ ન હોય તેવો સર્વ પુરૂષાર્થો (પ્રાપ્ત કરવા) ઇચ્છનાર પુરૂષ તે બંનેનો આશ્રય કરે છે, અને તે બે[1] સ્થિતિને નભાવનારા છે. તેથી મરણ સુધી તેમાં (તેના આશ્રયે) રહે તો સહેલાઈથી પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી હરકોઈ પુરૂષાર્થમાં જેની આસક્તિ હોય તેણે ભગવાનનો યશ તીર્થરૂપ હોવાથી તેનું જ શ્રવણ કરવું જોઇએ, એવો અર્થ છે. 'કુશલ' શબ્દથી આ વિષયમાં સ્વાભાવિક અધિકાર સૂચવનારૂં વિશેષણ કહેલું છે. નિપુણપણું અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિની જરૂર છે, એવો (આ વિશેષણનો) અર્થ છે. ૪૮.

એવી રીતે ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ભગવાનની સ્તુતિ કરીને પોતે અપરાધરહિત થાય તે માટે, સંકલ્પ કરતા હોય તેમ નીચેના શ્લોકમાં પોતાનો દોષ કહે છે:—

कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नः स्ताच्चेतोऽलिवद्यदि नु ते पदयो रमेत ॥
वाचस्तु नस्तुलसिवद्यदि तेऽङ्घ्रिशोभाः पूर्येत ते गुणगणैर्यदि कर्णरन्ध्रः ॥ ४९ ॥

જો અમારૂં ચિત્ત ભ્રમરની પેઠે આપના બે ચરણોમાં રમણ કરે, જો અમારી વાણી તો તુલસીની પેઠે આપના ચરણથી શોભાવાળી થાય, જો (અમારાં) કર્ણનાં છિદ્ર આપના ગુણોના સમૂહથી ભરપૂર થાય તો અમારાં પાપોથી ભલે અમારો જન્મ નરકોમાં થાઓ. ૪૯.

જય અને વિજયને અમે છલથી શાપ આપેલ છે એવી સ્થિતિ નથી, પણ ભગવાનનાં દર્શનની ઇચ્છાથી (શાપ આપેલ). તેમ જ હોય, તો અમારૂં અનિષ્ટ થાઓ, એમ આ શ્લોકમાં કહે છે. '**स्ववृजिनैः**' એટલે (અમે) પોતે કરેલાં પાપથી. ચોક્કસ દુઃખ આપનારૂં અથવા નિયમપૂર્વક દુઃખ આપનારૂં પાપ 'વૃજીન' કહેવાય છે. તેથી જે બીજાને દુઃખ આપે છે, તે પોતે પણ દુઃખ પામે છે. તેથી કામ વિગેરે નરકનાં દ્વાર હોવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું હોવાથી, નઃ અમારો જન્મ નરકોમાં ભલે થાઓ. 'ત્રણ પાપી' (શ્લો. ૩૪) એમ કહેલું હોવાથી, તે બે (જય તથા વિજયને) કામ વિગેરે આપેલાં છે. 'નરકોમાં' એ બહુવચન ત્રણના અર્થમાં કહેલું નથી, કારણકે ઉત્તમ દેશ વિગેરેમાં કરેલું દાન અધિક ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોય છે. '**स्तात्**' 'થાઓ' શબ્દમાં આજ્ઞાર્થ પ્રાર્થનાના અર્થમાં (યોજેલ છે.) (નરકમાં જન્મ) અંગીકાર કરવાનું અને ન અંગીકાર કરવાનું બંનેનું કારણ '(જો અમારૂં) ચિત્ત ભ્રમરની પેઠે...' થી કહેલું છે. જેમ રસમાં ગરકાવ થએલો ભ્રમર કાલની પણ દરકાર કરતો નથી, રાત્રે પણ ત્યાં (કમલમાં) રહીને બંધાઈ જાય છે, તેમ જો અમારૂં ચિત્ત આપના બે ચરણોમાં રમણ કરે, તો દેહ નરકમાં રહે તથી અમને દુઃખ નહિ થાય. જો ભ્રમરની પેઠે આપનાં બે ચરણોમાં અમારો પ્રેમ થશે, તોજ અમારો નરકમાં વાસ થશે, કારણકે તે (ભ્રમર) મધના લોભથી પુષ્પોની પીડાના દરકાર ન કરતાં મધનું પાન કરે છે, તેમ (આપનાં) દર્શન કરવા દ્વારપાલનો અપરાધ અમે પણ જો ફળ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી કરેલ હોય, તો અમારૂં પણ બંધન (નરકવાસ) થાઓ, તેમ ન હોય તો ન થાઓ, એવો અર્થ છે.

એ પ્રમાણે મન વિષે કહીને, '(જો અમારી) વાણી તો' થી વાણી વિષે કહે છે. જો અમારી વાણી તુલસીની પેઠે (આપના ચરણથી શોભાવાળી થાય....), જેમ તુલસી સુંદર રૂપ ગંધ વિગેરે વિનાની હોવા છતાં (ભગવાનના) ચરણારવિંદમાં શોભે છે, તેમ (અમારી) વાણી પણ પદનું ચાતુર્ય વિગેરેની દરકાર વિનાજ જો ભગવાનના ગુણો જણાવનારી હોવાથી જ શોભાવાળી થાય, તો પણ નરકમાં વાસ દુઃખ-કારક નહિ થાય. '**तु**' 'તો' શબ્દ પહેલાના (ચિત્તસંબંધી) વિચારનો બહિષ્કાર કરે છે; તેથી બેને ભેગા કરેલા નથી. વળી જેમ તુલસી બીજાની પ્રેરણાથી (ભગવાનના) ચરણને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ જો બીજાની પ્રેરણાથી ભગવાનના ગુણો અમારી વાણીમાં આવેલ હોય, તો (અમને) નરક પ્રાપ્ત થાઓ. જો તેઓ પોતાની મેળે (અમારી વાણીમાં) આવેલ હોય, તો (નરક) પ્રાપ્ત નહિ થાય, એવો અર્થ છે.

---

૧. 'તે બે' એટલે તે બે તીર્થો (ગુરૂ અને જલ). (પ્ર)

'(જો અમારાં કર્ણનાં છિદ્ર આપનાં ગુણોનાં સમૂહથી) ભરપૂર થાય' એમ કાયા વિષે કહે છે. જો (આપના) ગુણોના સમૂહથી અથવા પેટા–વિભાગના ભેદવાળા (ગુણો)થી (અમારાં) કર્ણનું છિદ્ર ભરપૂર થાય એટલે (ગુણો) બહુ થયા એમ તે માને; અથવા (ગુણોનાં) ચાલુ શ્રવણને લીધે જેમ બીજું કોઈ (તેમાં) પ્રવેશ ન કરે તેવી રીતે (ગુણોથી) તે સદા ભરપૂરજ રહે, તો ઉપર પ્રમાણે (થાઓ), એવો અર્થ છે. ૪૯.

એ પ્રમાણે પોતાનો અપરાધ થતાં પોતેજ પોતાની સજા કહીને '(ભગવાનના) સમાગમમાં આવેલાને શું આજ ફલ પ્રાપ્ત થયું?' એવી શંકા થાય, તેથી સમાગમનું ફલ પ્રાપ્ત થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

प्रादुश्चकर्थ यदिदं पुरुहूत रूपं तेनेश निर्वृतिमवापुरलं दृशो नः॥
तस्मा इदं भगवते नम इद्विधेम योऽनात्मनां दुरुदयो भगवान्प्रतीतः॥ ५०॥

હે પુરુહૂત! હે ઈશ! આ સ્વરૂપ જે આપે પ્રકટ કર્યું તેનાથી અમારાં નયનો ઘણુંજ સુખ પામ્યા છે. જે ભગવાન અનાત્માઓને પ્રકટ ન થનારા તરીકે જણાએલા છે તે ભગવાનને આ નમસ્કાર જેવું કરીએ છીએ. ૫૦.

હે પુરુહૂત! આ જે સ્વરૂપ આપે પ્રકટ કર્યું, તે પ્રકટ થએલા સ્વરૂપથી (અમારાં) નયનો સુખ પામ્યાં છે, નયનોને ઘણોજ સંતોષ થયો છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે સુખ આપનારને સામો બદલો પણ નમસ્કારથીજ (કરીએ છીએ), એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તે ભગવાનને આ નમસ્કાર જેવું કરીએ છીએ. શાસ્ત્ર પ્રમાણે (નમસ્કાર) કરી શકાય તેમ નથી, તેથી (નમસ્કારનું) માત્ર અનુકરણ (કરીએ છીએ), એમ જણાવવા 'इत्' 'જેવું' શબ્દ કહેલો છે. 'इत्' એ 'જેવુ'ના અર્થવાળો અવ્યય છે. पुरुभिः ઘણાથી हूयते આહ્વાન કરવામાં આવે તે, અથવા पुरुया ઈંદ્ર વિગેરે ઘણાં સ્વરૂપથી हूयते આહ્વાન કરવામાં આવે તે 'પુરૂહૂત' એટલે યજ્ઞસ્વરૂપ. (ભગવાન) પધાર્યા તેજ પોતાના (મુનિઓ) માટેનું પ્રકટ થવું. (જય તથા વિજયને) શાપ આપવાથી (અમારા) ચિત્તમાં દુઃખ થએલું હોવાથી, અંતઃકરણમાં તો (અમને) સુખ થયું નથી, એવો ભાવ છે. વળી આ ફલ થોડું છે એમ ન માનવું, કારણકે અનાત્માઓને આપ પ્રકટ ન થનાર તરીકે प्रतीतः જણાએલા છો. न विद्यते નથી आत्मा આત્મા જેઓને, તે અનાત્મા. જેઓએ બહિર્મુખપણું વિગેરેથી આત્માનોજ નાશ કરેલો છે, તેઓને આપ दुरुदयः પ્રકટ થતા નથી, અથવા (તેઓને) દુઃખ થાય, તે માટે (આપ) પ્રકટ થતા નથી. 'આ (સ્વરૂપ)' એમ (સ્વરૂપ) દેખાડીને નમસ્કાર કરે છે. ભગવાન ઉપકાર કરે છે એ આશ્ચર્યકારક છે એમ જણાવવા 'તે ભગવાનને (નમસ્કાર)' એમ કહેલું છે. 'જણાએલા' શબ્દથી પ્રમાણ (કહ્યું છે). ૫૦

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની
સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના પંદરમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય સોળમો.

मुनिमानससंतोषस्ततः स्तोत्रं तथाविधम् ॥
शापस्थापननिर्याणे षोडशे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

મુનિઓના મનનો સંતોષ, પછી તે પ્રકારની (તેઓની) સ્તુતિ, શાપને ચોક્કસ કરવાનું અને નીકળી જવાનું સોળમા અધ્યાયમાં કહેલ[1] છે. કા. ૧

भक्तानां तु कृतिः सत्या वाक् सत्या ब्रह्मवादिनाम् ॥
मनो भगवतः सत्यमित्यध्यायविनिर्णयः ॥ २ ॥

ભક્તોની તો કૃતિ સત્ય[2] છે, બ્રહ્મવાદીઓની વાણી સત્ય છે. ભગવાનનું મન સત્ય છે, એવો અધ્યાયમાં નિર્ણય (કરેલો) છે. કા. ૨.

मनसः प्रबलत्वाद्धि तेषां नान्यविरोधिता ॥
पूर्वयोस्त्वनभिप्रेतं तृतीयादेव सुस्थिरात् ॥ ३ ॥

મન ઘણું બલવાન હોવાથી તેઓ એક બીજાના વિરોધી થયા ન[3]હિ. પહેલા બે(દેવો)ને ન ઇચ્છેલું ઘણાં દૃઢ ત્રીજાંથીજ પ્રાપ્ત થએલું.[4] કા. ૩

अतो भगवतः सर्गलीलायां दुर्बला रतिः ॥

તેથી ભગવાનની સૃષ્ટિલીલામાં પ્રેમ* દુર્બલ છે. કા. ૩½

એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમાં અર્ધ પ્રસન્ન થએલા મુનિઓની સ્તુતિ કહી, તેઓને પૂર્ણ સંતોષ થાય તે માટે ભગવાને બ્રાહ્મણોની સ્તુતિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

॥ ब्रह्मोवाच ॥ બ્રહ્મા કહે છેઃ—

इति तद्गृणतां तेषां मुनीनां योगधर्मिणाम् ॥
प्रतिनन्द्य जगादेदं विकुण्ठनिलयो विभुः ॥ १ ॥

યોગ ધર્મ આચરનારા તે મુનિઓ તે પ્રમાણે કહેતા હતા ત્યારે વિકુંઠ ધામવાળા સમર્થ (ભગવાને) તેનું અભિનંદન કરી આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.

---

૧. 'કહેલ છે.' લોભથી થતા ભક્તિના નાશના અંગ તરીકે, ભગવાનના અવતાર અને મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ કરાવનાર તરીકે આ બધા વિષયોનો સમૂહ કહેલો છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'સત્ય' એટલે જેનો વિષયોમાં વ્યભિચાર ન થાય તેવું. (प्र). 'સત્ય' એટલે ખોટું ન પડે તેવું, એવોજ અર્થ લઈ શકાય છે. ભક્ત જય વિજયે મુનિઓને દ્વારમાં જવાની મના કરી, તે તેમનું કૃત્ય સત્ય થયું. મુનિઓ તેમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ. બ્રહ્મવાદી મુનિઓની વાણી સત્ય થઈ. જય વિજયના ત્રણ પાપી લોકમાં અવતાર થયા. ભગવાનનું વિચારેલું બંનેના સંબંધમાં સત્ય થયું.

૩. તે ભક્તો અને બ્રહ્મવાદીઓનાં મન પ્રબલ હોવાથી, ભગવાનનું મન વિરોધી ન થયું. (प्र) ભગવાનનું મન બલવાન હોવાથી, મુનિઓનાં વચન અને ભક્તોની કૃતિમાં વિરોધ ન થયો, બંને સત્ય થયાં, એવો અર્થ જણાય છે.

૪. ભગવાનનું મન વિષયમાં વ્યભિચાર થાય તેવું ન હોવાથીજ, દેહ પ્રાણ ઇંદ્રિય વિગેરે વિનાના (મુનિ)ઓને પણ તે સમયે મન વિગેરેનો સંબંધ થયો, તેથી આ સૃષ્ટિના ઉપોદ્‌ઘાતરૂપ છે. (प्र) મુનિઓનું દ્વારમાં પ્રવેશ ન કરવાનું ઇચ્છેલું નહતું, છતાં તેઓ દ્વારમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ. ભક્તોને પાપી લોકમાં જવું ઇચ્છેલું નહતું, છતાં જવું પડ્યું. ભગવાનનું મન પ્રબલ હોવાથીજ તેમનાં ન ઇચ્છેલાંનો તેમને અનુભવ કરવો પડ્યો, એવો અર્થ જણાય છે.

* ભક્તોને પાપી જગતમાં અવતરવું પડ્યું, ન ઇચ્છેલું ભોગવવું પડ્યું. તેથી સૃષ્ટિલીલામાં પ્રેમ દુર્બલ છે, એવો અર્થ જણાય છે. પ્રકાશકાર 'अवतिः' પાઠ લે છે. તેનો અર્થ 'સ્થિતિલીલા' કહે છે. 'સ્થિતિલીલા દુર્બલ છે' એવો અર્થ થયો. 'ભગવાન વિપ્રોના શાપને અટકાવવા સમર્થ હોવા છતાં તેમણે તેવી ઇચ્છા કરી નહિ' વિગેરે વાક્યોના આધારે તે લીલા દુર્બલ હોવાનું ઠહે છે. પણ મૂલ નાથદ્વારવાળી અને વૃંદાવન પ્રેસવાળી બંને પ્રતોમાં 'रतिः' હોવાથી આ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

તે ભય પામેલા શાસ્ત્રને અનુસરનારા મુનિઓ ઉપર કહેલા પ્રમાણે બોલતા હતા, તેમના વચનનું અભિનંદન કરીને (કહ્યું). 'तत्' 'તેનું' શબ્દનો અર્થ 'વચનનું' છે. આ અભિનંદનજ આગળ કહેવાનું હોવાથી (આ) અભિનંદન બહારથીજ કરેલું. 'આ' એટલે આગળ કહેવામાં આવશે તે કહ્યું. 'જેનાથી ભક્તોને દુઃખ થાય એવું એ પ્રમાણે કેમ કહ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિકુંઠ ધામવાળા' એમ કહેલું છે. વિકુંઠ સ્થાન છે ધામ જેમનું તેવા હોવાથી ઘેર આવેલાઓને સંતોષ કરવો જોઈએ. તેથી (તેમ કહ્યું). 'એમ થતાં ભક્તોને પીડા થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'સમર્થ' વિશેષણ યોજેલું છે. પોતાના સેવકોનો સર્વે પ્રકારે મોક્ષ કરવાની શક્તિવાળા છે, એવો અર્થ છે. ૧

આરંભમાં સેવકોનો અપરાધ હોવાનું નીચેના શ્લોકથી દૃઢ કરે છે:—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છેઃ—

एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ॥
कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रान्तामतिक्रमम् ॥ २ ॥

આ જય અને વિજયજ મને (વર આપનાર) બે પાર્ષદો છે, કારણકે મારી અવગણના કરીને તેઓએ તમારો ભારે અત્યાચાર કર્યો છે. ૨.

આ જય અને વિજય છે, તે બે પહેલાના કલ્પમાં મધુ અને કૈટભ હતા. મને તેમણે વરદાન આપેલ હોવાથી તેઓ મારા ખોળામાં (હાથથી) મૃત્યુ પામેલ હોવાથી હું તેમને વૈકુંઠમાં લાવેલો. (આ ભગવાન કહે છે) તે સમયે ઘણા સેવકો હાજર હોવાથી, સંદેહ ન રહે તે માટે 'જય અને વિજયજ' એમ નામ કહેલાં છે. મારા માટે જે જય તે એક (પાર્ષદ) છે અને 'જય' નામનો છે. [1]જ્ઞાનમાર્ગમાં ઇંદ્રિયો વિગેરે ઉપર બીજા માટે જય (કરવામાં આવે છે), ભક્તિમાર્ગમાં મારા માટે જય (કરવામાં આવે છે). 'અંતકરણનો જય' એવો અર્થ છે. ઇંદ્રિયો વિગેરેનો विविधः જાતજાતનો જય (વિજય) બીજો છે, તેથી[2] જ આ બે મારા પાર્ષદો पर्षदि (મારી) સભામાં રહેવા યોગ્ય છે. જેમ અંતઃકરણનો જય તેમાં ભગવાન રહે તેવું તેને બનાવનારો છે, તેમ વૈકુંઠમાં (ભગવાન) રહે તેમ કરનારા આ બેજ છે. તેથી આ બેની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતાં, તેઓ અપરાધ કરે તે યોગ્યજ છે;[1] કારણકે મન બારોબાર ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, પરંતુ (તેનો) જય કરવાથી જ (ભગવાનને) પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેથી આનંદરૂપ ભગવાન કુદરતથી સુખ આપનારા હોવાથી મન (તેમને પ્રાપ્ત કરવાની) પ્રવૃત્તિ કરવા યોગ્ય હોવા છતાં, (તેનો) જય (કરવાનું) અડચણરૂપ હોવાથી, (તે) ભગવાનને પ્રાપ્ત કરતું નથી. તેથીજ મારી અવગણના કરીને, વ્યવહારમાં પણ મારા બ્રાહ્મણને હિતકારી હોવું વિગેરે ગુણોને દૂર કરી, (આ) બેએ वः તમારો ભારે અત્યાચાર કર્યો છે. ૨.

તેથીજ આ બેને શિક્ષા (કરવી) યોગ્ય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

यस्त्वेतयोर्धृतो दण्डो भवद्भिर्मामनुव्रतैः ॥
स एवानुमतोऽस्माभिर्मुनयो देवहेलनात् ॥ ३ ॥

૧....૧ આ ભાગમાં જય અને વિજયની વ્યુત્પત્તિથી તેમનાં પહેલાંનાં સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરેલાં છે એમ જણાય છે. (प्र)

૨. 'તેથીજ' એટલે મને વર આપેલ હોવાથીજ (प्र) મધુ અને કૈટભને વિષ્ણુએ વર માગવા કહેલ, ત્યારે તેમણે વિષ્ણુનેજ વર માગવા કહ્યું. વિષ્ણુએ વર માગ્યો કે મારા હાથથી તમારૂં મૃત્યુ થાઓ. તેથી તેઓ વિષ્ણુના હાથથી હણાયા. (મહાભારત વનપર્વ અધ્યાય ૨૦૩). આ વર આપેલ હોવાથી ભગવાને તેમને વૈકુંઠમાં લઈ જઈ પોતાના પાર્ષદો કરેલા.

મારી સમાન ધર્મવાળા તમોએ તો આ બેને જે શિક્ષા કરી, તેજ હે મુનિઓ ! દેવોની અવગણના કરેલી હોવાથી અમે/આપણે મંજુર કરેલી છે. ૩.

'तु' 'તો' શબ્દથી બીજી શિક્ષાનો નિરાસ કરેલો છે. જે ત્રણ જન્મરૂપ શિક્ષા (કરી), તેનેજ આપણે મંજુર કરેલી છે. 'આપણે' એટલે તમોએ અને મેં, અથવા 'અમે' એટલે (મારા) સેવકોએ અને મેં (મંજુર કરેલી છે). બંને શિક્ષા કરવા યોગ્ય હતા એમ જણાવવા 'આ બેને' એમ કહેલું છે. अनुव्रताः એટલે સમાનધર્મવાળા, મારૂં કાર્ય કર્યું એમ, મને આ વિષયમાં ઘણો સંતોષ થયો એમ, તેઓનાં કાર્યનું અભિનંદન કરેલું છે. (આ કાર્ય) અકસ્માતથી કરેલું નથી એમ જણાવવા, અથવા (તમારા) અભિપ્રાયને હું જાણું છું એમ જણાવવા 'હે મુનિઓ' એવું સંબોધન કરેલું છે.

'આ બેનો શું અપરાધ ? દ્વારનું રક્ષણ કરવાનો તો (તેમનો) પોતાનો ધર્મ હતો' એવી શંકા થાય, તેથી 'દેવોની અવગણના કરેલી હોવાથી' એમ કહેલું છે. મારા દેવો બ્રાહ્મણો છે, અદૃશ્ય દેવ યજ્ઞ છે, પ્રત્યક્ષ દેવ પરોક્ષ અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ છે[1] એમ (જણાવેલું છે). 'તે જ' એમાંના 'જ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે હવે બીજી (શિક્ષા) કહેવાની નથી. ૩.

એ પ્રમાણે અપરાધ અને શિક્ષા જણાવીને, સેવકનો અપરાધ દૂર કરીને, પ્રાર્થનાથી નીચેના શ્લોકમાં (મુનિઓનો) દંડ કરવાનો અપરાધ અને પોતાનો અપરાધ દૂર કરે છેઃ–

तद्वः प्रसादयाम्यद्य ब्रह्म दैवं परं हि मे ॥
तद्धि ह्यात्मकृतं मन्ये यत्स्वपुम्भिरसत्कृतम् ॥ ४ ॥

તેથી હું આજે તમારી ક્ષમા માગું છું, કારણકે બ્રાહ્મણો મારા ઉત્તમ દેવ છે, કેમકે મારા સેવકોએ જે અપરાધ કર્યો તે મેંજ કરેલ હોવાનું હું માનું છું. ૪.

તમારી આજે ક્ષમા માગું છું, કારણકે (તમારો) અપરાધ થયો છે. 'અપરાધ તો હલકો હોય તે મોટાનો કરે, ચાલુ વિષયમાં (આપથી અમારો) અપરાધ કેમ થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બ્રાહ્મણો ઉત્તમ દેવ છે' એમ કહેલું છે. મારા दैवं દેવ ब्रह्म બ્રાહ્મણજાતિ છે. 'ઉત્તમ' એટલે વિષ્ણુથી પણ અધિક. 'વિષ્ણુએ ખરેખર કામના કરી કે હું પવિત્ર શ્લોકનું શ્રવણ કરૂં, જેથી મને પાપી અપકીર્તિ પ્રાપ્ત ન થાય'. 'તેણે વિષ્ણુને આ ત્રણ પાત્રવાળું (ત્રણ પાત્રમાં) ઓઆની યવાગૂનું બલિ આપ્યું'. એ શ્રુતિપ્રમાણે વિષ્ણુ આધિદૈવિક દેવ છે, તેમને કહેલ નથી એમ જણાવવા 'परम्' 'ઉત્તમ' શબ્દ (યોજેલ છે). 'આ જે બ્રાહ્મણો છે તે પ્રત્યક્ષ દેવો છે' એ પ્રત્યક્ષ શ્રુતિમાં દેવો કરતાં બ્રાહ્મણોની સરસાઈ કહેલી છે. તે (અર્થ) 'हि' 'કારણકે' શબ્દથી કહેલો છે. 'આપનો શું અપરાધ ?' એવો પ્રશ્ન કરે, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. જે 'स्वपुम्भिः' મારા સેવકોએ અપરાધ કર્યો, તે મેંજ કરેલ હોવાનું માનું છું. 'हि' આ વિષય યોગ્ય છે કે (સેવકોનાં કરેલાં (કાર્યો) જ સ્વામીએ કરેલાં થાય છે. તેમ ન હોય, તો સેવકનો અપરાધ થાય ત્યારે સ્વામીને શિક્ષા ન થાત. આથી એમ પણ કહેલું છે કે મેંજ તમને (બારણાંની અંદર આવતાં) અટકાવેલા, (અને) વળી તેમણે જે કર્યું તે દ્વારપાલનો ધર્મ હોવાથી યોગ્યજ છે. તેથીજ બે 'हि' શબ્દો એક બીજાનું કારણ દર્શાવનારાં છે. જોકે આવા (વિષય)માં લોક સ્વામીનો અપરાધ માનતા નથી, છતાં પણ હું (મારો અપરાધ) માનું છું, કારણકે તેઓ મારા સેવકો છે. ૪

અને આ વિષયમાં (તમારે) સંપૂર્ણ પ્રકારે ક્ષમા કરવી જોઇએ, તેમ ન કરો તો ઘણું અનિષ્ટ થાય, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

यन्नामानि च गृह्णाति लोको भृत्ये कृतागसि ॥
सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिं हन्ति त्वचमिवामयः ॥ ५ ॥

અને સેવક અપરાધ કરે ત્યારે જે (સ્વામી)નાં નામો લોક લે છે તે અપકીર્તિ–જેમ રોગ ત્વચાનો નાશ કરે તેમ–તેની કીર્તિનો નાશ કરે છે. ૫

---

૧. બ્રાહ્મણ, યજ્ઞ અને વિષ્ણુની અવગણના કરી એમ આ વાક્યથી જણાવેલ છે (પ્ર).

મોટા (પુરુષો)ને પણ લોકની નિંદાથી ભય થાય છે. તેથીજ સેવક અપરાધ કરે, ત્યારે લોક જે સ્વામીનાં નામો લે છે (તે તેની કીર્તિનો નાશ કરે છે). 'નામો' એ બહુવચનથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેની સર્વ (નામ)ના સંબંધવાળી અપકીર્તિ થાય તે માટે (તેનાં) બધાંએ નામો લે છે. 'च' 'અને' શબ્દથી તેનાં ગુણો અને કર્મો નિંદા કરવા માટે ખુલ્લાં કરે છે. 'એમ હોય તેથી શું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'તે અપકીર્તિ (કીર્તિનો નાશ કરે છે)' એમ કહેલું છે. દુષ્ટ તરીકે લોકો કહે તે (અસાધુવાદઃ એટલે) અપકીર્તિ, એવો અર્થ છે. તે કીર્તિ, જેના સંબંધવાળો (તે) [1]પોતે છે, તેનો (તે અપકીર્તિ) નાશ કરે છે. 'જે છે તેવી પ્રસિદ્ધ કીર્તિનો (અપકીર્તિ) નાશ કેવી રીતે કરે ?' એવી શંકા થાય, તેથી '(જેમ રોગ) ત્વચાનો નાશ કરે તેમ' એ દૃષ્ટાંતથી (તે વિષયને) દૃઢ કરે છે. જેમ શરીરમાં રહેલો જ **आमयः** શ્વેત કોઢ વિગેરે તે (શરીર)ની ત્વચાનો નાશ કરે છે, (અને) પોતાનું સ્વરૂપ જ (તેમાં) પ્રકટ કરે છે, તેમ (અપકીર્તિ કીર્તિનો નાશ કરી નિંદા કરાવે છે). ૫.

'નજીવા દાસના પણ દાસનો (દ્વારની) અંદર પ્રવેશ ન થાય, તેમાં સર્વને વશ રાખનાર ઈશ્વરનો શું દોષ? કારણકે મહારાજના મંદિરમાં નજીવા (લોકો)નો પ્રવેશ થતો ન હોવાથી લોક તો અપકીર્તિ કેમજ બોલે ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

यस्यामृतामलयशःश्रवणावगाहः सद्यः पुनाति जगदाश्वपचाद्विकुण्ठः ॥

सोऽहं भवद्भ्य उपलब्धसुतीर्थकीर्तिश्छिन्द्यां स्वबाहुमपि वः प्रतिकूलवृत्तिम् ॥ ६ ॥

જેના મરણરહિત કરનાર પવિત્ર યશના શ્રવણનો અભ્યાસ ચાંડાલથી આરંભી (સર્વ) જગતને તરતજ પવિત્ર કરે છે તેવો દોષરહિત, તમારી પાસેથી ઉત્તમ તીર્થરૂપ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરેલો હું તમારી વિરૂદ્ધ વલણવાળા મારા બાહુને પણ કાપી નાખું. ૬.

(બ્રાહ્મણો મારા ઉપર) ઉપકાર કરનારા હોવાથી, બ્રાહ્મણોનો અપરાધ થાય ત્યારે (લોક) મારી નિંદા કરેજ. મારી કીર્તિ તેમને અધીન હોવાથી તેઓ મારા ઉપર ઉપકાર કરનારા છે. તેજ આ શ્લોકમાં કહે છે. '**यस्य**' હું જેનો મરણરહિત કરનાર પવિત્ર જે યશ, તે યશના શ્રવણનો અભ્યાસ, **आश्वपचात्** ચાંડાલથી આરંભી બધાંએ જગતને પવિત્ર કરનારો છે. એવી રીતે જગતને પવિત્ર કરે તેવી કીર્તિવાળો હોવાથી હું **विकुण्ठः** ખામી વિનાનો, કોઈ પણ અંશથી દોષરહિત છું. હું આવો પુરુષોત્તમ હોવા છતાં તમારી પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી છે ઉત્તમ તીર્થરૂપ કીર્તિ જેણે તેવો છું. **યશ પરાક્રમથી પ્રાપ્ત થાય છે, (અને) કીર્તિ સદાચારથી પ્રાપ્ત થાય છે.** મારા નામથી દુષ્ટ સ્વરૂપવાળાં પાપનો નાશ થતો હોવાથી, મારો યશ જગતને પવિત્ર પણ કરે છે; કારણકે પરાક્રમ દોષનો નાશ કરનારૂં છે. તે દોષ જો કુદરતી હોય તો તે પણ મારા ભયથી નાશ પામે છે. તેથી ચાંડાલના દેહમાં જન્મ કરાવનારો દોષ પણ નાશ પામે છે. તેથી મારા યશના સંચયથી શોભતું વૈકુંઠ ધામ મારી શક્તિ સૂચવનારૂં છે. છતાં પણ સત્પુરુષો કીર્તન કરે, તોજ કીર્તિ થાય. તેથી સદાચારવાળા મારા જે સેવકો છે તેઓ (મારી) કીર્તિને લીધે મારામાં આસક્તિવાળા રહે છે, અને સદા કીર્તન કરવાથી કૃતાર્થ થાય છે. તેથી બ્રાહ્મણો તીર્થરૂપ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાથી, મારા ઉપર ઉપકાર કરનારા છે. તેથી તેઓનો જે અપરાધ કરે, તે મારા બાહુરૂપ ઇંદ્ર હોય તેને પણ હું કાપી નાખું. તેથીજ બૃહસ્પતિનો અપરાધ (ઇંદ્રે) કર્યો, ત્યારે રાજ્યનો નાશ વિગેરેરૂપ ઘણું દુઃખ તેને થયું. તેથી (તમોએ) ક્ષમા કરવી યોગ્યજ છે, એવો અર્થ છે.

कीर्तिर्लक्ष्मीस्तथा भोगस्त्रयं विप्रप्रसादतः ॥ ४ ॥

भृगोः कन्या यतो लक्ष्मीर्मुखं चापि द्विजा मम ॥

કીર્તિ લક્ષ્મી અને ભોગ ત્રણ (મને) વિપ્રોની કૃપાથી (પ્રાપ્ત થયાં છે); કારણકે લક્ષ્મી ભૃગુની કન્યા છે, અને બ્રાહ્મણો મારૂં મુખ પણ છે. કા. ૪૨. ૬.

---

૧. જેના સંબંધવાળો અપરાધ છે તેના સંબંધવાળી કીર્તિ (નો નાશ કરેછે) (प्र) જે કીર્તિના સંબંધવાળો સ્વામી પોતે હતો, તે તેની કીર્તિનો નાશ કરે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

તે પૈકી કીર્તિનું નિરૂપણ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં (પોતાની) લક્ષ્મી પણ બ્રાહ્મણોને અધીન હોવાનું કહે છેઃ—

यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुं सद्यः क्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलम् ॥
न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः प्रेक्षालवार्थ इतरे नियमान् वहन्ति ॥७॥

જેમની સેવાને લીધે ચરણકમલમાં પવિત્ર રેણુવાળા, તરતજ સર્વના પાપ નાશ કરનારા, સદાચાર પ્રાપ્ત કરેલાનો મારો, જેની સ્હેજ દૃષ્ટિમાટે બીજાઓ નિયમોનું પાલન કરે છે તે લક્ષ્મી–(હું) વૈરાગ્યવાળો હોવા છતાં ત્યાગ કરતી નથી. ૭.

स्त्रियः स्वभावतो दुष्टाश्चञ्चलाश्चापि नित्यशः ॥ ५ ॥
आचारजनिता कीर्तिर्ब्राह्मणाश्च नियामकाः ॥

સ્ત્રીઓ સ્વભાવથી દુષ્ટ અને વળી સદા ચંચલ હોય છે. કીર્તિ સદાચારથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને બ્રાહ્મણો (તેનો) ઉપદેશ કરનારા છે. કા. ૫½.

ईश्वरस्य तु याः पत्न्यस्ता विरक्ते न हि स्थिराः ॥ ६ ॥
भृगोराज्ञां ततः प्राप्य स्थिरा लक्ष्मीस्ततो मयि ॥

પ્રભુની જે પત્નીઓ હોય છે તેઓ વૈરાગ્યવાળા (પુરુષ)માં સ્થિર રહેતી નથી. તેથી ભૃગુની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને લક્ષ્મી મારામાં સ્થિર રહેલી છે. કા. ૬½.

બ્રાહ્મણોનું ઉત્તમપણું (જણાય તે) માટે (ભગવાન) પોતાની સરસાઈનું વર્ણન કરેછે.[1] જે બ્રાહ્મણોની સેવાને લીધે, ચરણકમલમાં પવિત્ર રેણુ છે જેના, તેવો (હું થયો છું). (બ્રાહ્મણોની) સેવાથી પ્રાપ્ત થએલો સંસ્કાર ચરણમાં રહેતો હોવાથી, ચરણના સંબંધમાં જે કોઈ રેણુ આવે, તે ગંગાની પેઠે પવિત્ર સ્વરૂપવાળો થાય છે. '(**चरणपद्मपवित्र**) **रेणुः**' એવો પાઠ હોય, ત્યારે આટલું (તે શબ્દ સુધીનું) વાકય જૂદું લેવું. બીજી વિભક્તિના પ્રત્યયવાળો '(**चरणपद्मपवित्ररेणुम्**)' પાઠ હોય ત્યારે તો, (શ્લોકના) પૂર્વાર્ધમાં કહેલાં વિશેષણો બ્રાહ્મણોની સેવાથી પ્રાપ્ત થએલ (ગુણ દર્શાવનારાં) જાણવાં. વૈરાગ્ય પણ તે (બ્રાહ્મણની સેવા) થીજ (પ્રાપ્ત થએલો). વૈરાગ્યથી વિરૂદ્ધ સદા લક્ષ્મીની સ્થિતિરૂપ ગુણ પણ તેથીજ (પ્રાપ્ત થએલો). બ્રાહ્મણોનું માહાત્મ્ય જણાય, તે માટે લક્ષ્મીનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. તરત જ નાશ કરેલ છે સર્વના પાપનો જેમણે, પ્રાપ્ત કરેલો છે સદાચાર જેણે, (તેવો હું થયો). જે લક્ષ્મીની સ્હેજ દૃષ્ટિ (પડે તે) માટે બ્રહ્મા વિગેરે બીજાઓ દેહને કષ્ટ આપવું વિગેરે નિયમો અથવા ભગવાનના વ્રતોનું પાલન કરે છે, લક્ષ્મીના કટાક્ષની ઇચ્છાથી તપ કરે છે, એવો અર્થ છે. પાપનો નાશ કરનાર હોવાપણું પણ બ્રાહ્મણોની સેવાથી (પ્રાપ્ત થએલું છે), કારણ કે તેઓનાં વચનથી જ નિયમ (નું પાલન) થાય છે, અને સારસ્વત કલ્પમાં બધું બ્રાહ્મણોને જ અધીન હોય છે.

વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન પાપનો નાશ કરનારા છે. તેથી જ તેમના સંબંધથી લોકોના પાપનો પણ નાશ થાય છે, અને લક્ષ્મીનો દોષ પણ દૂર થાય છે. ભોગમાં આસક્ત થએલ ચિત્તવાળા પ્રભુઓનો સદાચારનું પાલન કરવારૂપ ઉત્તમ સ્વભાવ મહાપુરુષોના આવવાથી મહાપુરુષોની સેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. (તેઓની) આસક્તિ પણ તે (મહાપુરુષો)ની આજ્ઞામાં રહેવાથી જ દૂર થાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો ધર્મ ભગવાનમાં જ રહેલો હોવાથી અને (ભગવાન) દોષરહિત હોવાથી (તેમનામાં લક્ષ્મીમાં) આસક્તિ અને અનાચાર નથી. ૭

---

૧. ભગવાન પોતે પોતાની સરસાઈ કહે તે લોકની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય જ હોવાથી, તે કહેવાનું તાત્પર્ય આ વાકયથી જણાવેલું છે. તેથી ભગવાને પોતાની સરસાઈ અહિં કહેલ છે તેમાં દોષ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં પોતાનો ભોગ પણ બ્રાહ્મણોને અધીન હોવાનું (ભગવાન) કહે છે:—

नाहं तथाद्मि यजमानहविर्विताने श्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन ॥
यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतोऽनुघासं तुष्टस्य मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ॥ ८ ॥

વિસ્તારવાળા યજ્ઞમાં ટપકતાં ઘીમાં બોળેલાં યજમાનનાં હવિનું ભોજન કરતાં હું (તેનું મારા) અગ્નિરૂપ મુખથી તેવા પ્રકારે ભોજન કરતો નથી કે જે પ્રકારે પોતાનાં કર્મનો વિપાક બંધ રહેલ હોવા છતાં મારાથી સંતોષ રાખનાર કૉળીએ કૉળીએ જમનાર બ્રાહ્મણના મુખથી ભોજન કરૂં છું. ૮

'બીજો ન ખાતાં જોયા કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સ્વભાવથી મારા મુખ વડે ભોજન કર્યા વિના જ હું રહું છું. અગ્નિ અને બ્રાહ્મણ એ બે મારાં ગૌણ, કાર્યરૂપ (કાર્ય કરનારાં) મુખો છે. તે પૈકી અગ્નિ કરતાં બ્રાહ્મણ મારૂં વધારે સારૂં મુખ છે, તે (અર્થ) આ શ્લોકથી કહે છે.

'ત્યારે યજ્ઞો ફલરહિત થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભોજન કરતો હોવા છતાં પણ હું તેવા પ્રકારે ભોજન કરતો નથી,' એમ કહેલું છે. 'અગ્નિ સર્વનું ભક્ષણ કરનાર છે અને કાષ્ઠ વિગેરેનું પણ ભક્ષણ કરે છે, તેથી તે[1] મુખ હોય તો અનિષ્ટ થાય' તેવા વિચારથી, (અગ્નિરૂપ મુખથી) ભોજન કરતો નથી એમ કહેલું નથી, પરંતુ એમ કહેવાનું બીજું જ પ્રયોજન છે એમ કહેવા 'વિસ્તારવાળા યજ્ઞમાં ટપકતાં ઘીમાં બોળેલાં યજમાનનાં હવિનું...' એમ કહેલું છે. સત્ર (લાંબા યજ્ઞ) ક્રૂર હોવાથી, અને 'આ સત્ર કરનાર શું' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (તે) કરનારા ઘણા હોવાથી, અને (તેમાં) ઘણાનું અન્ન સાથે તૈયાર થતું હોવાથી, 'યજમાન' શબ્દથી તેવા યજ્ઞની વાત કરતા નથી એમ જણાવેલું છે. હવિના યજ્ઞો, જેમાં પશુઓ વિગેરે (હોમાય તે) સિવાયના છે, તેથી 'હવિ' શબ્દથી પશુ વિગેરે (જેમાં હોમાય તેવા યજ્ઞોની) વાત કરતા નથી એમ જણાવેલું છે. '**विताने**' એટલે વિસ્તારવાળા (વિસ્તારવાળા' પછી) યજ્ઞમાં 'ટપકતાં ઘીમાં બોળેલાં' (શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે) બન્ને બાજુએ ટપકતાં ઘીમાં બોળેલું (હવિ) અગ્નિરૂપ મુખથી ભોજન કરૂં છું, કારણ કે અગ્નિમાં આરંભમાં ઘી નાખવામાં આવે છે, પછી હવિ નાખવામાં આવે છે, (પછી) ફરી ઘી નાખવામાં આવે છે. છતાં પણ (અગ્નિ) હોમેલાંનું ભક્ષણ કરે છે તેથી મંત્ર હોમ કરનાર વિગેરેની (તેને) જરૂર હોવાથી, અને મોટા અવાજ સાથે હોમ કરવામાં આવતો હોવાથી, (હું તેનું) તેવા પ્રકારે ભોજન કરતો નથી. બ્રાહ્મણના મુખ (થી ભોજન કરવા)માં તો આ દોષ નથી. 'કૉળીએ કૉળીએ જમનાર' એ બ્રાહ્મણનું વિશેષણ છે. દરેક કૉળીએ તે જમે છે. તે (યજ્ઞના હવિ)માં આરંભનો મંત્ર બોલનારનો, જેનો યજ્ઞ કરાતો હોય તેનો, દેવતાનો, અને વષટ્ બોલનારનો એવા ચાર ભાગો હોય છે. અહિં (બ્રાહ્મણ) એક જ દરેક કૉળીએ જમનાર હોય છે, કારણકે તે મુખથી જ ભોજન કરે છે. (મારા) મુખનું પણ મુખ (ભોજન કરે છે) એટલું ઉત્તમ છે. જેમ અગ્નિનો ખાસ ગુણ કહ્યો, તેમ 'સંતોષ રાખનાર' વિશેષણથી બ્રાહ્મણનો પણ ગુણ કહેલો છે. 'મારાથી સંતોષ રાખનાર' એટલે વિષયો વિના પણ માત્ર હું પ્રાપ્ત થાઉં તેથી જ સંતોષ રાખનાર. પોતાનાં કર્મના વિપાકો **अवहितैः** ન હોવા (બંધ રહેલા હોવા) છતાં પણ સંતોષ રાખનાર, કર્મને લીધે દુઃખ આવી પડે તોપણ વ્યાકુલ ન થનાર; અથવા ભગવાનને સમર્પણ કરેલાં (કર્મોને લીધે), એટલે કર્મ સમર્પણ કરીને સંતોષ રાખનાર, એવો અર્થ છે. ૮.

એ પ્રમાણે પોતાના ઉપર (કરેલા) ઉપકારને લીધે બ્રાહ્મણોની પ્રશંસા કરીને, નીચેના શ્લોકમાં સ્વરૂપથી પણ તેઓ ઉત્તમ હોવાનું કહે છે:—

येषां बिभर्म्यहमखण्डविकुण्ठयोगमायाविभूतिरमलाङ्घ्रिरजः किरीटैः ॥
विप्रांस्तु को न विषहेत यदर्हणाम्भः सद्यः पुनाति सहचन्द्रललामलोकान् ॥ ९ ॥

---

૧. 'તે' એટલે સર્વનું ભક્ષણ કરનાર લૌકિક અગ્નિ. (प्र) લૌકિક અને યજ્ઞના અગ્નિનો ભેદ કરવા અહિં ઇચ્છેલું હોય તેમ જણાતું નથી; કારણ કે 'અગ્નિથી ભોજન કરતો નથી' એમ કહેતા નથી, પરંતુ બ્રાહ્મણના મુખથી જે પ્રકારે (આનંદથી) ભોજન કરૂં છું તેવી રીતે મારા અગ્નિરૂપ મુખથી ભોજન કરતો નથી, એમજ કહેલું છે.

અખંડ, ઝડપથી કાર્ય કરનારી યોગમાયારૂપ વિભૂતિવાળો, જેનું ચરણોદક શંકર સહિત લોકોને તરત જ પવિત્ર કરે છે, તેવો હું જેઓનાં ચરણની પવિત્ર રજ મુકુટો ઉપર ધારણ કરૂં છું તેવા વિપ્રોના (ભાર)ને તો કોણ સહન ન કરે? ૯.

કારણકે ઉત્તમપણું ઉત્તમ (પુરુષો)ને અનુસરવાથી (પ્રાપ્ત થાય છે). [1]ઉત્તમપણું બે પ્રકારનું છે (૧) લૌકિક અને (૨) અલૌકિક. (૧) લૌકિક (ઉત્તમપણું) એકથી એકમાં વધતું જતું ભગવાનમાં અટકી જાય છે, કારણ કે ભગવાન પુરુષોત્તમ સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે અને વેદમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેમને ઓળખાવવાનું બ્રાહ્મણોને અધીન છે, કારણ કે તેઓને અલૌકિક જ્ઞાન હોવાથી તેઓ ભગવાનને ઓળખાવનારા છે. 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે' (ભ. ગી. ૪-૧૧) એ નિયમ પ્રમાણે ભગવાન તેઓને અનુસરે પણ છે. [1]તેઓ (ભગવાનના) અવયવો હોવાથી, તેઓની સરસાઈથી (ભગવાનની) પોતાની હલકાઈ થતી નથી. [2](બ્રાહ્મણોને) અધિકાર પણ પોતે જ આપેલો હોવાથી, પોતાનો જ ગુણ તેઓમાં હોવાથી, (તેમની સરસાઈ એ) પોતાની જ સરસાઈ છે. જેમ તેઓ અલૌકિક પ્રકારથી ભગવાનનું ઉત્તમપણું કહે છે, તેમ ભગવાન પણ 'હું જેઓનાં ચરણની રજ મુકુટો ઉપર ધારણ કરૂં છું' શબ્દોથી લોકમાં તેઓનું ઉત્તમપણું કહે છે. આગળ ચાલતું બ્રાહ્મણોનું ટોળું રજ ઉડાડે છે, તે રજ મુકુટો ઉપર પડે છે. પવિત્રપણું નામનું એક ભગવાનનું સ્વરૂપ સર્વ પદાર્થોમાં કુદરતી રહેલું છે, અને સંસ્કારોથી તે કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. તેમાં બ્રાહ્મણોના ચરણમાં પવિત્રપણું કુદરતી છે, તેથી તેઓના ચરણની રજ પવિત્ર છે. 'મુકુટો' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે ભગવાન (તે રજને) સદા ધારણ કરે છે; અથવા જૂદા જૂદા અવતારો લઈ કે મૂલ સ્વરૂપથી તેમ[3] (ધારણ) કરે છે. વળી અખંડ, ઝડપથી કાર્ય કરનારી યોગમાયા છે વિભૂતિ જેમની તેવા (ભગવાન છે). માયાથી ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય (થાય છે અને) વિભૂતિથી સર્વને સુખ (થાય છે). આમ હોવાથી (ભગવાનને) કોઇની પણ જરૂર નથી, અને બધાને તેમની જરૂર હોય છેજ. વળી (ભગવાનની) તે બે સદાની શક્તિઓનો નાશ થવાનું અથવા તેઓ કાર્ય-કરવા અશક્ત થવાનું સંભવતું નથી. 'જેઓમાં' વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે વિપ્રપણાં સિવાય બીજો ગુણ તેઓમાં હોવાની જરૂર નથી. 'વિપ્રો' શબ્દથી વ્યુત્પત્તિ પણ સૂચવેલી છે. **विशेषेण** ઘણું **पूरणं** પૂરવું એ તેઓનો કુદરતી ગુણ છે. જ્ઞાન અને ભક્તિ વિના (અનુક્રમે) ચિત્ અને આનંદ પૂરાતાં (પૂર્ણ થતાં) ન હોવાથી, જ્ઞાન અને ભક્તિવાળાઓ જ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વિપ્રો (હોવાનું) કહેલું છે. આ બંને હોય, ત્યારે બીજા (ગુણ)ની જરૂર નથી એમ (કહેલું છે). સંસ્કાર[4] તો ગૌણ છે. આ[5] ઉપકારને લીધે જ ભગવાન તેમ કરે છે (ચરણની રજ મુકુટો ઉપર ધારણ કરે છે). 'तु' 'તો' શબ્દથી વ્યુત્પત્તિ (ના અર્થ) સિવાયના બાતલ કરેલા છે.

આવા બ્રાહ્મણો (ના ભાર)ને ખાસ કોણ સહન ન કરે? કોણ જે તેઓનો ભાર ન સ્વીકારે? ભાર તો અપરાધરૂપ જ હોય છે, તેથી બીજા (શબ્દ)થી (તે અર્થ) પ્રાપ્ત થતો હોવાથી 'વિપ્રોના અપરાધને' એમ કહેલું નથી. જેઓનો અપરાધ હું સહન કરૂં છું, તે બીજો કેમ સહન ન કરે? એવો અર્થ છે. 'માયા અને વિભૂતિ (ભગવાન પાસે) હોવા છતાં પવિત્રપણું ન હોવાથી, ભગવાન વિપ્રોનો અપરાધ ભલે સહન કરે, બીજાઓએ (તે) શા માટે સહન કરવો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેનું ચરણોદક (શંકર સહિત લોકોને તરત જ પવિત્ર કરે છે)' એમ કહેલું છે. **यस्य** જેનું એટલું મારૂં **अर्हणाम्भः**

૧....૧ ઉત્તમને અનુસરવાથી ઉત્તમપણું કેમ પ્રાપ્ત થાય, તે આ ભાગથી કહેલું છે. (प्र)

૨. બ્રાહ્મણોને અનુસરવાથી ભગવાનનાં લૌકિક ઉત્તમપણાંની હાનિ કેમ ન થાય તે આ વાક્યથી કહેલું છે. (प्र)

૩. 'તેમ કરે છે' એટલે નમન કરી (બ્રાહ્મણોના ચરણની રજ) ધારણ કરે છે. (प्र) ચરણની રજ ધારણ કરે છે. નમન કરી કરે છે, એવો ભાવ હોવાનું જણાતું નથી, કારણ કે 'બ્રાહ્મણોનું ટોળું આગળ ચાલતું...' એમ ધારણ કરવાનો પ્રકાર ઉપર કહેલો છે.

૪. 'સંસ્કાર' એટલે 'જનોઈ વિગેરે'. (प्र)

૫. 'આ' એટલે ચિત્ અને આનંદ પૂરવા (પૂર્ણ કરવા) રૂપ. (प्र)

ચરણોદક ગંગા '**सहचन्द्रललामलोकान्**' મહાદેવ સાથે ત્રણે લોકોને પવિત્ર કરે છે. ધર્મ કરેલો હોય તે કરનારને જ અથવા (તેના) સંબંધવાળાને પવિત્ર કરે છે, પરંતુ લાંબા સમય સુધી (પવિત્ર કરતો) નથી. 'ચરણોદક' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે (ગંગા) જે પરંપરાના સંબંધવાળાને, દૂર રહેલાને, જૂદા જૂદા તામસોની સાથે ઘણાને પવિત્ર કરે છે, તે ચરણોદકના સંબંધને લીધે જ. 'તરત જ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) ભગવાન કાલને વશ રાખનારા હોવાથી 'ગંગાનું જલ તરત પવિત્ર કરે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે, તે (ભગવાનના ચરણોદક)ના સંબંધવાળાઓને કાલનું પ્રયોજન નથી. '**चन्द्रललाम**' (ચંદ્રના ચિહ્નવાળા=શંકર) શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (શંકરે) સર્વને બાળનારી તામસી શક્તિનો સ્વીકાર કરેલો હોવાથી, તેનો તાપ મટી જાય તે માટે અમૃતથી ભરપૂર ચંદ્ર (કપાલ ઉપર) રાખેલો છે, પરંતુ કર્મથી થએલો દોષ તેનાથી દૂર થતો ન હોવાથી (શિર ઉપર) ગંગા રાખેલી છે, (કારણ કે) તેમ ન કરે તો તેટલો દોષ બીજાથી દૂર ન થાય. ૯.

એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણનો અપરાધ સહન કરવો જોઈએ એમ કહીને, જેઓ (તે) સહન કરતા નથી, તેઓ જો (બ્રાહ્મણોના) શત્રુ થાય તો તેમને થતું દુઃખ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

ये मे तनूर्द्विजवरान् दुहतीर्मदीया भूतान्यलब्धशरणानि च भेदबुद्ध्या ॥
द्रक्ष्यन्त्यघक्षतदृशो ह्यहिमन्यवस्तान् गृध्रा रुषा मम कुषन्त्यधिदण्डनेतुः ॥१०॥

જે સર્પ જેવા ક્રોધીઓ મારા દેહરૂપ ઉત્તમ દ્વિજો, મારી દૂઝણી (ગાયો) અને શરણ વિનાના પ્રાણીઓને (મારાથી) જૂદા જૂએ છે, તે પાપથી નાશ પામેલી દૃષ્ટિવાળાઓને ક્રોધથી અધિક દંડ કરનારના ગીધો કોચી ખાય છે. ૧૦.

જેઓ ઉત્તમ દ્વિજો વિગેરેને (મારાથી) જૂદા જૂએ છે, તેઓને યમલોકમાં ગીધો કોચી ખાય છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'તે મૃત્યુના મૃત્યુને પામે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કોઈ પણ સમયે ભેદ જોવાથી સંસાર (પ્રાપ્ત) થાય છે એમ કહેલું છે. [1]પોતાનો ભેદ પહેલાં પ્રાપ્ત થએલો હોવાથી, અહિં 'ભેદ' (શબ્દથી) ભગવાનથી ભેદ કહેલો છે.

'ભેદ છે, (અને) લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, ત્યારે (તે) જોનારાઓનો શું દોષ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મારા દેહરૂપ' શબ્દ કહેલા છે. જેમ યોગી એક હજાર દેહો ધારણ કરે, છતાં પણ જીવ એક હોવાથી તે એક જ છે, તેમ (ભગવાન)અનંત દેહોવાળા છે. તેમાં પણ યજ્ઞસ્વરૂપ (ભગવાન) આધિભૌતિક બે શરીરો ધારણ કરે છે, કારણ કે **યજ્ઞ હવિ અને મંત્રરૂપ છે. તે પૈકી મંત્રો બ્રાહ્મણોમાં રહેલા છે અને હવિ ગાયોમાં રહેલું છે. જો** તે બ્રાહ્મણો અને ગાયો (ભગવાનથી) જૂદાં હોય, તો તેમનામાંથી ઉત્પન્ન થએલમાં મંત્રપણું અથવા હવિપણું ન હોય, કારણ કે ભગવાનથી જૂદા તે લૌકિક જ હોય. તેથી જ બીજાઓએ ઉચ્ચારેલા (મંત્રો) લૌકિક વાણીથી ઉચ્ચારેલા હોવાથી મંત્રો જ નથી. તેથી તે (બ્રાહ્મણો) મારા જ દેહો છે. 'ઉત્તમ દ્વિજો, દુઝણી (ગાયો)' શબ્દોથી તે (દેહો)ને દર્શાવે છે. યજ્ઞમાં ઉપયોગી તરીકે (કહેવાના) હોવાથી, અહિં 'વિપ્ર' શબ્દ (યોજેલ નથી), કારણ કે અહિં દ્વિજપણું જ ઉપયોગી છે. ઉત્તમ જન્મ દર્શાવવા 'દ્વિજ' શબ્દ, અને ઉત્તમ કર્મ દર્શાવવા '**वर**' 'ઉત્તમ' શબ્દ (યોજેલ છે). '**दुह्**' ધાતુનો કુદરતી દુધ આપવાનો અર્થ જણાવવા કર્તરિ પ્રયોગમાં '**अत्**' પ્રત્યય લગાડી '**दुहतीः**' શબ્દ કરેલો છે, કારણ કે તેવી (ગાયો)માં જ હવિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અગ્નિહોત્ર થઈ શકે તે માટે જ વાછડા ઉત્પન્ન થાય છે. ગાયો (ભગવાનની) મિત્ર હોવાથી, 'મારી' શબ્દથી ગાયોનો અધિક ગુણ કહેલો છે. ભગવાન પણ સર્વના મિત્ર હોવાથી, તેમનો (મિત્ર હોવા-રૂપ) ગુણ (ગાયોમાં) રહેલો હોવાથી, (તેઓ) તેમની છે. અથવા 'મારી (ગાયો)' એમ જૂદી જ

૧. 'પોતાનો' એટલે જીવનો ભેદ, કારણકે 'જેમ અગ્નિમાંથી (તણખા નીકળે)...' 'હું બહુ થાઉં' એવી ઇચ્છાથી (ભગવાનથી) છૂટા પડવાનું (જીવને) પહેલાં જ પ્રાપ્ત થએલું છે. (प्र)

(ગાયો) દર્શાવેલી છે, કારણ કે તેઓ ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ભગવાનના ભોગમાં ઉપયોગી હવિરૂપ દૂધ આપનારી છે. 'શરણવિનાના પ્રાણીઓ' શબ્દોથી જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે રક્ષણ કરનાર તરીકેનો ગુણ[1] દર્શાવેલો છે. તે (માર્ગ) પ્રમાણે પણ રક્ષણ કરનાર[2]હોવાપણું ભગવાનમાં રહેલું હોવાથી (ભગવાનથી) ભેદ ન હોય તે યોગ્ય જ છે. એમ ત્રણે માર્ગમાં ઉપયોગી પદાર્થો જેઓ મારાથી જૂદા હોવાનું જાણે છે, તેઓને અધિક ભય થાય છે. 'ભગવાન તરીકે (તે પદાર્થોને) જાણતા ન હોઇએ તોપણ વાસ્તવિક રીતે તે ભગવાનનાં સ્વરૂપો હોવાથી, તેમને જોવાથી નરકમાં કેમ પડાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પાપથી નાશ પામેલી દૃષ્ટિવાળાઓ' શબ્દ યોજેલ છે. ભેદથી ઉત્પન્ન થએલા પાપથી નાશ પામેલી છે દૃષ્ટિ જેઓની, તેવા (તેઓ છે). બ્રાહ્મણના વધની પેઠે ભેદ પણ અધર્મ ઉત્પન્ન કરનારો છે. આ વધ જ્ઞાનમય છે, છતાં પણ મૂલ (ભગવાન)ના સંબંધી હોવાથી ક્રિયામય વધથી પણ અધિક છે. શિક્ષા[3] પણ ચક્ષુને જ થાય છે.

'વ્યવહારમાં ભેદની જરૂર હોવાથી, તે (ભેદ)થી દોષ કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્પ જેવા ક્રોધીઓ' એમ કહેલું છે. બધા વ્યવહારની મના કરવામાં આવતી નથી, પરંતુ અંતઃકરણમાં મૂળ ઘાલેલ દોષ તરીકેના (વ્યવહારની જ મના કરેલી છે), કારણકે સર્પો જરાએ અપરાધ ભૂલતા નથી, અને વધ સુધી પ્રયત્ન કરે છે, તે પ્રમાણે જો હૃદયથી (ભગવાનથી જૂદા) જૂએ તો શિક્ષા થાય છે, એવો અર્થ છે. ગીધના મુખમાં ગએલું નયન કોઇ પણ સમયે પાછું આવતું નથી, એમ છૂટાતું ન હોવાનું સૂચવેલું છે. 'ક્રોધથી' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) નયન (દૃષ્ટિ) હોવાથી જ આમણે ભગવાનનો અપરોધ કરેલો હોવાથી, નયન ઉપર ક્રોધ (થાય છે), અથવા મારા ક્રોધ સાથેના ગીધો (નયન) કોચી ખાય છે. તેઓ (નયનનો) નાશજ કરે છે, (તેને) માત્ર ઇજા કરતા નથી. **अधिकं** અધિક **दण्डान्** સજાઓ **नयति** લાવે (કરે) તે અધિક દંડ કરનાર યમ. થોડી શિક્ષા તો રાજા રોગ વિગેરે પણ કરે છે, તેથી (અધિક શિક્ષા કરનાર) યમ કહેલો છે. ૧૦.

એ પ્રમાણે શત્રુ થવામાં શિક્ષા (થાય તે) કહી, સન્માન કરવામાં આવે તો (ભગવાન) પ્રસન્ન થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ये ब्राह्मणान्मयि धिया क्षिपतोऽर्चयन्ति तुष्यद्धृदः स्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः॥
वाण्यानुरागकलयाऽऽत्मजवद्गृणन्तः संबोधयन्त्यहमिवाहमुपाहृतस्तैः ॥ ११ ॥

જેઓ હું છું એની બુદ્ધિથી તિરસ્કાર કરતા બ્રાહ્મણોની પણ પ્રસન્ન હૃદયવાળા રહી પૂજા કરે છે, મંદ હાસ્યરૂપ અમૃતથી સિંચાએલા કમલ જેવા મુખથી સ્નેહની કલાઓવાળી વાણીથી પુત્રની પેઠે (તેઓની) પ્રશંસા કરતાં, મારી પેઠે તેમનું સંબોધન કરે છે તેઓએ મને પ્રાપ્ત કરેલો છે. ૧૧.

જેઓ તિરસ્કાર કરતા બ્રાહ્મણોની પણ પૂજા કરે છે, તેઓએ મને જ પ્રાપ્ત કરેલો છે. સર્વ પુરુષાર્થરૂપ હું જો તેઓની સમીપ રહું, તો તેઓને બધા પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થએલા જ છે. જો તેઓની પૂજા બંધુ તરીકે, અથવા દુઃખ (દેશે એવા) ભયથી, અથવા લોકમાં અપકીર્તિ થશે એવા ભયથી અથવા દંભથી કરે તો આ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ 'હું છું' એવી બુદ્ધિથી એટલે (તેઓ) મારા દેહરૂપ હોવાથી 'આ ભગવાન છે' એવી બુદ્ધિથી, અથવા બ્રાહ્મણો સંપૂર્ણ રીતે પૂજન કરવા યોગ્ય છે એવી જે મારામાં બુદ્ધિ છે તેવી બુદ્ધિથી, 'તિરસ્કાર કરતા' એટલે ગાળો ભાંડતા (બ્રાહ્મણો)ની પૂજા કરે તો (તેવું ફલ પ્રાપ્ત થાય). એમ (બ્રાહ્મણોનો) વિરોધ દર્શાવવાથી આ ફલ કોઇપણ સમયે પ્રાપ્ત થવાનું નથી, (અને) ભગવાનની પ્રાપ્તિ બહુ (સ્હેલાઈથી) થાય તેવી નથી એમ સૂચવેલું છે. તે પણ પ્રસન્ન

૧. 'ગુણ' એટલે હંસ હોવાનો અથવા પરમહંસ હોવાનો ગુણ. (प्र)
૨. 'રક્ષણ કરનાર હોવાપણું' એટલે જ્ઞાનમાર્ગનું રક્ષણ કરનાર હોવાપણું. (प्र)
૩. ગીધો કોચી ખાય તે શિક્ષા. (प्र)

હૃદયવાળા રહી (પૂજન કરવું જોઈએ.). જો તેઓ* ક્રોધને અંદર જ રાખે, તો ઘણું અનિષ્ટ થાય, તેથી
તેઓ ક્રોધ બહાર કાઢે ત્યારે '(તેઓનો) મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થએલો છે' એવું જ્ઞાન હૃદયની
પ્રસન્નતા (રહેવા)નું કારણ છે. (બ્રાહ્મણોના) માહાત્મ્યનું ઘણું જ્ઞાન હોય, ત્યારે આ (હૃદયની પ્રસન્નતા) થાય.

વળી અમૃતરૂપ મંદહાસ્યથી સિંચાએલું છે કમલ જેવું મુખ જેઓનું તેવા (રહી, તેઓનાં)
માહાત્મ્યનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ સ્નેહથી જ (તેઓના) દોષ સહન કરવા. મંદ હાસ્ય (દેહની) અંદર
ખળભળાટ વિગેરે ઉત્પન્ન થતા નથી એમ જણાવનારૂં છે. તે (તેમના દેહ)માં રહેલો સ્નેહનો રસ તેમને
દબાવવાથી પ્રકટ થતો હોવાથી, બાલકની પેઠે તે (બ્રાહ્મણોએ કરેલ) અપરાધ ઘણો સંતોષ કરાવનારો
(થતો) હોવાથી, હાસ્ય અમૃતરૂપ છે. તે (હાસ્ય)નું અમૃતપણું પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી,
તેનાથી સિંચાએલ મુખવાળા (રહેવાનું) કહેલ છે. તેમ થતાં મુખ ઘણું વિકાસવાળું થતું હોવાથી (સ્મિત
અને અમૃતરૂપ) ધર્મથી ઉત્પન્ન થએલા રંગ અને સ્પર્શ આ (મુખ)માં પ્રકટ થએલા છે એમ જણાવવા
'કમલ' શબ્દ (યોજેલ છે). એ પ્રમાણે અંતઃકરણની અને દેહની પ્રસન્નતા કહીને, ઉત્તરાર્ધમાં વાણીની
પ્રસન્નતા કહે છે. વાણીનાં પ્રેમની ચંદ્રની પેઠે વૃદ્ધિ અને ક્ષય કરનારી કલાઓ હોય છે. એ પ્રમાણે
કાયા વાણી અને મનની પ્રસન્નતા પુત્રને જ થતી હોવાથી, (પુત્રના) દૃષ્ટાંતથી તેમ કરનારાઓનો
બ્રહ્મભાવ† કહેલો છે. પૂજા દ્રવ્યોવડે કાયાથી (કરવાની), પ્રશંસા વાણીથી (કરવાની). વ્યવહાર માટે,
અથવા સારી રીતે બોધ થાય તે માટે 'સંબોધન' કરે છે. (આથી) એમ સૂચવેલું છે કે (બ્રાહ્મણો)
તિરસ્કાર કરે તોપણ કોઈપણ સમયે તેઓ પ્રતિ કઠોરતા થતી નથી. આવા (પુરુષો)નું દૃષ્ટાંત હું
(ભગવાન) જ છું. આ બોધ આપવા કહેલું છે, પરંતુ પોતાની સરસાઈ જણાવવા (કહેલું) નથી. જેમ
ભૃગુએ (મારો) અપરાધ કર્યો, ત્યારે મેં જેમ કરેલું‡ (તેમ કરવું) એવો અર્થ છે. 'મને પ્રાપ્ત કરેલો
છે' એ ફલ (જણાવનારૂં) વાકય જૂદું છે. તેથી તેનો તે અર્થ ('अहम्' 'હું' શબ્દ) ફરી કહેલો
નથી. તે (પુરુષો)ની સરસાઈ જણાવવા છેવટે (ફલ જણાવનારૂં વાકય) કહેલું છે. ૧૧.

નીચેના શ્લોકમાં આ વર્ણનનો ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગ કહે છેઃ—

तन्मे स्वभर्तुरवसायमलक्षमाणौ युष्मद्व्यतिक्रमगतिं प्रतिपद्य सद्यः ॥
भूयो ममान्तिकमितां तदनुग्रहो मे यत्कल्पतामचिरतो भृतयोर्विवासः ॥१२॥

તેથી પોતાના પતિનો મારો સંકલ્પ ન જાણનારા (આ) એ તમારા અત્યાચારનું ફલ પ્રાપ્ત કરીને
તરત જ ફરી મારી પાસે આવો, તે મારો અનુગ્રહ છે; જેને લીધે એ ભક્તોનો પરદેશવાસ થોડા સમયમાં
પૂરો થાય. ૧૨.

કારણ કે બ્રાહ્મણોનું સ્વરૂપ આવા પ્રકારનું છે, અને મેં તેવું વિચારેલું છે. તે ન જાણવાને લીધે તે
એ તમારા અત્યાચારનું ફલ પ્રાપ્ત કરીને ફરી મારી પાસે આવો. આ ભક્તિનું રક્ષણ થાય તે માટે
મારો અનુગ્રહ છે. આનું કારણ ન હોવાથી 'આ મારોજ અનુગ્રહ છે' એમ કહેલું છે. 'વધારે અનુ
ગ્રહ પણ કરવાનો છે' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'જેને લીધે (પરદેશવાસ થોડા સમયમાં) પૂરો
થાય' એમ કહેલું છે. જે અનુગ્રહને લીધે **भृतयोः** એ સેવકોનો અથવા ભક્તિથી ભરપૂર એ (ભક્તો) નો
विवासः પરદેશવાસ **अचिरतः कल्पताम्** થોડા સમયમાં જ પૂરો થાય. (તેમને) જન્મ અને મરણનું
દુઃખ ન થાય તે માટે શાપને પરદેશવાસ તરીકે જ કહેલો છે. 'મારી પાસે' શબ્દથી ફરી દાસભાવ પ્રાપ્ત
કરે, એમ (કહેલું છે).

---

* 'તેઓ' એટલે બ્રાહ્મણો.

† પુત્ર પિતાની પ્રશંસા કરે તેમ પ્રશંસા કરવાનું કહ્યું, તેથી બ્રાહ્મણના પુત્ર થવાથી બ્રહ્મભાવ (બ્રાહ્મણોની સ્થિતિ) પ્રાપ્ત થયો, એવો અર્થ જણાય છે.

‡ જૂઓ ૧૦–૮૯–૧ થી ૧૨.

जीवानां तु त्रयो भावा उत्कर्षोत्कर्षहेतवः ॥ ७ ॥

જીવોની એક પછી એક સરસાઇ કરાવનારી ત્રણ સ્થિતિઓ છે. કા. ૭.

जीवाः स्वभावतो दासा देहभावोऽधमस्ततः ॥
ब्रह्मभावः स्वतः श्रेष्ठस्तत्स्वभाव इह स्थिताः ॥ ८ ॥

જીવો સ્વભાવથી (ભગવાનના) દાસો[2] છે. તેથી દેહભાવ[3] સર્વથી હલકો છે. બ્રહ્મભાવ પોતે જ ઉત્તમ[4] છે. અહિં (લોકો) તેમના[5] સ્વભાવથી રહેલા છે. કા. ૮

देहभावस्तु तच्छापः स्वभावोऽनुग्रहः स्मृतः ॥
सायुज्ये ब्रह्मभावः स्यान्नान्यथेति विनिश्चयः ॥ ९ ॥

દેહભાવ તો તેઓનો શાપ[6] છે. સ્વભાવ (ભગવાને) વિચારેલો અનુગ્રહ[6] છે. બ્રહ્મભાવ સાયુજ્ય (પ્રાપ્ત) થાય ત્યારે થાય, નહિ તો ન થાય,[7] એવો નિશ્ચય છે. કા. ૮

सायुज्ययोग्यताकाले ब्रह्मभावो निरूप्यते ॥
भगवानेव हि ब्रह्म नान्यो भवितुमर्हति ॥ १० ॥

સાયુજ્યની યોગ્યતા[8] થવાના સમયે બ્રહ્મભાવનું નિરૂપણ કરેલું છે, કારણકે ભગવાનજ બ્રહ્મ છે.[9] બીજો બ્રહ્મ થવા યોગ્ય નથી. કા.૯

एकं च ब्रह्म सर्वेषां तथात्वे तु विरुध्यते ॥
भगवत्करणाल्लोके भावना दुर्बला मता ॥ ११ ॥

વળી બ્રહ્મ એક છે, બધા તેવા (બ્રહ્મ) થાય તો તો લોકમાં ભગવાનપણું (પ્રકટ) કરેલ હોવાથી (એકપણાંનો) વિરોધ થાય.[10] ભાવના દુર્બલ [11]માનેલી છે. કા. ૧૧.

---

૧. 'શાપ દૂર કરવા શક્તિવાળા ભગવાનને શાપ સ્થિર કરવાનું, અને વળી પોતાનું દાસપણું (બે ભક્તોને) પ્રાપ્ત થાય તેવા અનુગ્રહ માટે (મુનીઓની) પ્રાર્થના કરવાનું શું કારણ?' એવી શંકા થાય તેથી ભગવાને વિચારેલો અર્થ આ કારિકાઓથી કહે છે. (प्र)

૨. કારણકે (ભગવાનની) ક્રીડા માટે ઉત્પન્ન કરેલા છે. (प्र)

૩. 'તેથી' એટલે તે કારણથી તેઓનો દેહભાવ છે. તે સર્વથી હલકો છે. તેથી દેહભાવ વિનાનો દાસભાવ જીવોની સરસાઈ કરાવનારો છે. (प्र)

૪. 'ઉત્તમ' એટલે સ્વભાવિક દાસભાવથી ઉત્તમ. (प्र)

૫. અહિં વૈકુંઠમાં સ્વભાવથી એટલે માત્ર સ્વરૂપથી દાસ થઈ રહેલા છે. (प्र)

૬. પાછો સનક વિગેરેના શાપથી તેઓને દેહભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ થતાં તે (દેહભાવ)થી ઉત્તમ સ્વભાવ, એટલે માત્ર (સ્વરૂપથી) દાસભાવ છે. તેજ ભગવાને વિચારેલ અનુગ્રહ છે. (प्र)

૭. 'માત્ર (સ્વરૂપથી) દાસભાવમાં દેહભાવ પણ હોવાથી તે ઉપયોગી નથી. તેથી બ્રહ્મભાવ સાથે દાસભાવ હોવાની જરૂર હોવાથી તે કેમ (ભગવાને ભક્તો માટે) ન માગ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૮. 'યોગ્યતા' એટલે (સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થવામાં) કાંઈ અડચણરૂપ ન હોય તે. ઉત્તમ સાયુજ્યની અવસ્થા સંભવે તે પહેલાંના સમયમાં જ આ કહેલી છે. ભગવાનની ઇચ્છા (જય તથા વિજયને) તે આપવાની ન હતી, તેથી તે ન માગ્યું. (प्र)

૯. 'ભગવાને તેમને સાયુજ્ય આપવાનું ન ઇચ્છયું, છતાં તેમને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થાય તેમાં શું દોષ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૧૦. 'લોકમાં' એટલે વૈકુંઠમાં ભગવાનપણું પ્રકટ કરેલું હોવાથી, (જીવો) સંગરહિત અને ઉદાસીન રહેતા હોવાથી તેમને (ત્યાં) બ્રહ્મભાવ થાય તેમાં દોષ નથી, કારણકે તેઓ કાર્ય કરતા નથી, પરંતુ ભગવાનપણાંથી (બ્રહ્મભાવ) વિરૂદ્ધ છે, કારણ કે (ભગવાન) કાર્ય કરે છે, તેથી ભગવાનના એકપણાંનો વિરોધ થાય (કારણ કે કાર્ય કરનાર બ્રહ્મભાવવાળા ઘણા ભગવાન થાય). (प्र)

૧૧. 'ત્યારે ઉપાસનામાં બ્રહ્મભાવની કલ્પના કેમ કરાય છે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ઉપાસના સમયે બ્રહ્મભાવ થતો નથી, પણ પોતે બ્રહ્મ છે એમ (ઉપાસના કરનાર) માને છે, તેથી કાર્ય કરવારૂપ વિરોધ થતો ન હોવાથી ફક્ત પોતાને પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેમ કરે છે. ભાવનાથી તેટલું જ થાય છે, તેથી તે દાસભાવથી દુર્બલ છે. (प्र)

दासभावादतो नान्यत् काम्यं भवति कस्यचित् ॥
अतो हि भगवान् भर्ता जीवानामिति निश्चयः ॥ १२ ॥

તેથી દાસભાવથી બીજું કોઇએ[1] પણ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. તેથી ભગવાન જીવોના પતિ[2] છે, એવો નિશ્ચય છે. કા. ૧૨.

अभिप्रायस्तु तस्यापि ब्रह्मभावममीप्सुभिः ॥
ब्राह्मणातिक्रमो नैव कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १३ ॥

તેનો પણ અભિપ્રાય તો એવો છે કે બ્રહ્મભાવ ઇચ્છનારાઓએ બ્રાહ્મણોનો અત્યાચાર ન જ કરવો એવો નિશ્ચય છે.[3] કા. ૧૩

अतो दण्डस्तु सोढव्यो नो चेदग्रे फलं न तत् ॥

તેથી શિક્ષા તો સહન કરવી જોઇએ. જો ન (સહન) કરે, તો ભવિષ્યમાં તે ફલ (પ્રાપ્ત) ન થાય. ૧૩½

એ પ્રમાણે ભગવાને શાપને સ્થિર કર્યો. ૧૨.

એ પ્રમાણે ભગવાન પ્રસન્ન થયા છે એમ જાણીને દુઃખથી મુક્ત થએલા મુનિઓએ સારીરીતે (તેમની) સ્તુતિ કરી એમ કહેવા, આરંભમાં તેમનાં વચનથી તેઓનું દુઃખ દૂર થયું, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી કહે છેઃ—

॥ ब्रह्मोवाच ॥ બ્રહ્મા કહે છેઃ—

अथ तस्योशतीं देवीमृषिकुल्यां सरस्वतीम् ॥
नास्वाद्य मन्युदष्टानां तेषामात्माऽप्यतृप्यत ॥ १३ ॥

પછી તેમની કમનીય દૈવી ઋષિઓનાં કુલને યોગ્ય સરસ્વતીનું શ્રવણ કરીને પણ ક્રોધથી ડસાએલા તેઓના આત્માને તૃપ્તિ થઈ નહિ. ૧૩.

(૧) ભગવાનનું વચન શબ્દ અને અર્થના ભેદથી ચિંતા દૂર કરનારૂં છે. તે પૈકી શબ્દથી જ સંદેહ ન રહે તેમ[4] ચિંતા દૂર થઈ (૨) ભગવાનનાં વચનોનો અર્થ તો દરેક પ્રકારનો હોવાથી (તેનો) નિર્ણય થયો નહિ, સ્વરૂપથી નિર્ણય થવા છતાં ફલથી નિર્ણય થયો નહિ, તેથી તેણે (અર્થે) તો ચિંતા દૂર ન કરી. (૩) છતાં પણ દર્શન કરેલ સાધન બલવાન હોવાથી બધુંએ અંતઃકરણ ચિંતાવાળું હોવા છતાં નિર્મલ થયું, એમ શબ્દ અને અર્થનાં સાધનના ભેદથી ત્રણ શ્લોકો (કહેલા છે).

આરંભમાં શબ્દથી તેઓને સુખ થયું, એમ આ શ્લોકથી કહે છે. 'अथ' 'પછી' શબ્દથી (તેમણે) અર્થનો વિચાર કરેલો નહતો એમ જણાવવા જૂદો આરંભ (કરેલો છે). (૧) उशतीं એટલે કમનીય, આ (વિશેષણ)થી તે (વાણી) દુઃખ દૂર કરનારી હોવાનું સ્વરૂપ કહ્યું. (૨) તર્ક (થી તે સિદ્ધ થાય તે) માટે **ऋषिकुल्यां** 'ઋષિઓનાં કુલને યોગ્ય' એ બીજું વિશેષણ કહેલું છે, કારણકે ઋષિઓ મંત્ર જાણનારા છે, અને મંત્રો અલૌકિક પ્રભાવવાળા છે. તેમનું હિત કરનારી તેમનાથી પણ (અધિક) અલૌકિક પ્રભાવવાળી હોવાથી, પોતાની શક્તિથી જ દુઃખ દૂર કરનારી છે. (૩) (તે) 'દૈવી' પ્રકાશ કરનારી હોઈ, કાંતિ કરાવનારી છે. તેવી ન હોય તે કોણ હૃદયમાં પ્રકાશ કરે ? તેથી પણ દુઃખ દૂર કરનારી

૧. 'કોઇએ પણ' એટલે લોકમાં રહેનાર કોઇએ પણ. (प्र)
૨. 'પતિ' એટલે સર્વનો નિર્વાહ કરનાર. (प्र)
૩. શાપને સ્થિર કરવામાં દાસપણું અનુગ્રહ તરીકે માગ્યું, તેનું આ કારણ છે એવો અર્થ છે. (प्र)
૪. 'ભગવાન અમારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છે કે નહિ, એવો સંદેહ ન રહે તેમ'. (प्र)

છે. (૪) વળી (તે) સરસ્વતી છે. सरः એ જલનું નામ છે. (વાણી) આધિદૈવિકી હોવાથી, તે જલ અમૃત છે. તેઓનું હૃદય ક્રોધથી ડસાએલું હોઈ લગભગ મરેલા જેવું હતું. તે (૧) અમૃતથી જીવે, (૨) કાંતિથી પ્રકાશે, (૩) અલૌકિક પ્રભાવથી કાર્ય કરવા શક્તિવાળું થાય અને (૪) પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરે એમ (જણાવવા) ચાર વિશેષણો (કહેલાં છે). આવી સરસ્વતીને સાંભળીને રહેલાઓના પણ આત્માને તૃપ્તિ થઈ નહિ, 'ઘણું (કહ્યું)' એમ કહ્યું નહિ. જો અર્થ (જાણવા)ના પ્રયોજનથી શ્રવણ કર્યું હોત, તો અર્થ પૂર્ણ હોવાથી તેઓની ઇચ્છા પૂર્ણ થાત. સ્વરૂપથી (વાણી)નું શ્રવણ કરતાં, તો આનંદમાં 'બહુ થયો' એવી બુદ્ધિ થતી ન હોવાથી (સાંભળવાની) (ઇચ્છા)[1] દૂર થઈ નહિ; કારણકે સર્પ ડસ્યો હોય તેને મંત્રથી જલનું પાન કરાવવામાં આવે છે, અને વિષની જ્વાલા ઘણી હોવાથી તેને તૃપ્તિ થતી નથી. આત્માને પણ દંશ થતાં, બધા અંગોમાં જ્વાલા થાય છે. તેથી તે (આત્મા)જ ડસાએલા કહેલા છે. ૧૩.

એ પ્રમાણે શબ્દથી ફલ કહીને, અર્થના અનુસંધાનથી પણ જે (પરિણામ) થયું, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

सतीं व्यादाय शृण्वन्तो लघ्वीं गुर्वर्थगह्वराम् ॥
विगाह्याऽगाधगम्भीरां न विदुस्तच्चिकीर्षितम् ॥ १४ ॥

ઉત્તમ (વાણી)ને (કાન) ઉઘાડા રાખી સાંભળીને, અલ્પ, વિશાલ અર્થને લીધે ગહન અને અગાધ હોવાથી ગંભીર (તે વાણી)માં પ્રવેશ કરીને, તેમણે કહેવા ઇચ્છેલું તેઓ જાણી શકયા નહિ. ૧૪.

કારણકે (૧) તે વાણી સત્પુરુષોના માર્ગનું સ્થાપન કરનારી હતી. તેથી (તેના શબ્દોના) સમૂહનો અર્થ જાણવાથી (તેઓને) સુખ થયું જ. '**व्यादाय श्रवणम्**' એટલે કાનના છિદ્રો ઉઘાડા રાખીને શ્રવણ કરવું. (૨) સ્વરૂપથી તે (વાણી) અલ્પ હતી. તેથી (તેનો) વિચાર કરી શકાતો હોવાથી (તે) સુખ આપનારી હતી. એ પ્રમાણે બે વિશેષણોથી અર્થદ્વારા પણ તે સુખ આપનારી હોવાનું કહ્યું. 'વિશાલ અર્થને લીધે ગહન, (અને) અગાધ હોવાથી ગંભીર' વિશેષણોથી એમ કહેલું છે કે સાધનથી અને ફલથી તે સુખ આપનારી ન થઈ; કારણકે ભગવાન પુરુષોત્તમ અને હલકા સેવકોરૂપ જીવોના ઉલટા ગુણો કહેલા હોવાથી (તેનો) અર્થ ગહન હતો. 'શ્રવણ કરેલા શબ્દોના અર્થનો શ્રવણથી જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી નિર્ણય કરી સંદેહ દૂર કરવો જોઈએ' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'અગાધ હોવાથી ગંભીર' એ વિશેષણ કહેલું છે. (ભગવાનનાં વચન) અગાધ હોવાથી (તેનાં) શ્રવણથી અર્થ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. શબ્દોના અર્થના તળીઆંનો સ્પર્શ થાય,* ત્યારે તેનો નિર્ણય કરવો યોગ્ય છે. (વાણી) ગંભીર હોવાથી, (તેમાં) ડૂબકી મારવાથી પણ (તેનાં) તળીઆંનો સ્પર્શ થવાનું સંભવતું નથી. આટલાથી ભગવાને કાંઈક ગંભીર કહ્યું, એવો નિશ્ચય થાય છે, છતાં પણ 'આ એમ કેમ કહે છે?' એવું તેમણે કહેવા ઇચ્છેલું તે (મુનિ)ઓ જાણી શકયા નહિ. '**विगाहनम्**' એટલે અંદર પ્રવેશ કરવો. વિચાર કરવા છતાં પણ, તેઓ જાણી શકયા નહિ, એવો અર્થ છે. ૧૪.

એ પ્રમાણે (ભગવાનનું) વચન કાંઈક જાણીને પણ, ભગવાનનાં દર્શન કરીને આનંદ પામેલા તેઓએ તેમની સ્તુતિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

ते योगमाययारब्धपारमेष्ठ्यमहोदयम् ॥
प्रोचुः प्राञ्जलयो विप्राः प्रहृष्टाः क्षुभितत्वचः ॥ १५ ॥

આનંદ પામેલા અને કોપેલી ત્વચાવાળા તે વિપ્રોએ બે હાથ જોડી જેમણે યોગમાયાથી પરમ ઐશ્વર્યથી અધિક શ્રેષ્ઠતાનો આરંભ કરેલ તેવા (ભગવાન)ને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૫.

---

૧. 'દૂર થઈ નહિ' એટલે ઇચ્છા દૂર થઈ નહિ. (પ્ર)
* 'તળીઆંનો સ્પર્શ થાય' એટલે પૂરો જણાય.

કારણકે યોગમાયા ભગવાનના વૈભવ માટે યોગ્ય પદાર્થો રચે છે, તે પદાર્થો પ્રાકૃત નથી તેમજ બ્રહ્માએ રચેલા નથી, તેથી પરમ ઐશ્વર્ય કરતાં પણ અધિક શ્રેષ્ઠ હોય છે. યોગમાયાએ આરંભ કરેલ હતો પરમ ઐશ્વર્યથી પણ અધિક શ્રેષ્ઠતાનો જેમની તેવા (ભગવાન જણાયા). તેથી સાધન જોઇને, પરમાનંદ ઘણા પ્રકારનો જણાતો હોવાથી ઘણો આનંદ પામ્યા. પોતે વિપ્રો* હોવા છતાં પણ મનથી પણ તેવી (શ્રેષ્ઠતા) વિચારેલ ન હોવાથી, (ભગવાનનાં) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થતાં, તેઓએ બે હાથ જોડ્યા. તેમનાં દર્શનથી અંદર ભરપૂર થએલા આનંદે રૂંવાડાંનાં છિદ્રોમાંથી બહાર નીકળતાં ત્વચાને કોપાવી, કારણકે તેનો દેવ વાયુ છે, અને વાયુનો (દેહની અંદર) સંચાર ન રહેતાં, તે કોપ કરે તે યોગ્ય જ છે. 'क्षुभित' 'ખળભળાવેલી (ત્વચાવાળા)' એવો પાઠ હોય, ત્યારે પણ અર્થ સમાન છે. ૧૫.

વિરોધ દૂર કરતાં જ સ્તુતિ કરતાં, આરંભમાં તેઓ નીચેના શ્લોકથી આરંભી વિરોધ જણાવે છેઃ—

न वयं भगवन्विद्मस्तव देव चिकीर्षितम् ॥
कृतो मेऽनुग्रहश्चेति यदध्यक्षः प्रभाषसे ॥ १६ ॥

હે ભગવન્! હે દેવ! આપે જે કરવા ઇચ્છેલું છે તે અમે જાણતા નથી, કારણકે (આપ) અધ્યક્ષ હોઇ 'મારા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો' એમ કહો છો. ૧૬.

(આપ) વિરુદ્ધ અર્થ જણાવનાર હોવાથી વિરોધ થયો નથી, પણ (અમે) મનથી તેવી વ્યવસ્થા કરી ન શકવાથી (વિરોધ થએલ છે); કારણકે મન વાણીનો ભર્તા છે. જો તે પ્રભુ વિરોધ દૂર કરે તો દાસીઓના વિરોધથી શું (થાય)? તેવું (વાણીનો વિરોધ) પણ નથી, એમ પોતાના અનુભવથી કહે છે. 'હે ભગવન્!' તેજ ત્યારપછી 'દેવ' (થાઓ છો). આપે જે કરવા ઇચ્છેલું છે તે અમે જાણતા નથી. જાણતા હોઈએ તો (આપની વાણીના) અભિપ્રાયની કલ્પના થાય. કલ્પના થવા ન દેવાનું કારણ બનેલ વિરોધ ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. કારણકે આપ 'અધ્યક્ષ' સર્વના સાક્ષી પ્રભુ હોઇ સેવકોને કહો છો કે '(મારા ઉપર આપે) અનુગ્રહ કર્યો.' તે (વચન) અર્થથી વિરૂદ્ધ છે. ૧૬.

નીચેના શ્લોકમાં બીજો વિરોધ કહે છેઃ—

ब्रह्मण्यस्य परं दैवं ब्राह्मणाः किल ते प्रभो ॥
विप्राणां देवदेवानां भगवानात्मदैवतम् ॥ १७ ॥

હે પ્રભો! આપ બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારના બ્રાહ્મણો ખરેખર ઉત્તમ દેવ છે. ભગવાન દેવોના દેવો બ્રાહ્મણોના આત્મા અને દેવ છે. ૧૭.

આપ તો ब्रह्मण्यः બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારા, તેમને સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાથી તેમણે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છો, છતાં પણ બ્રાહ્મણો ખરેખર આપના ઉત્તમ દેવ છે, એમ આપ કહો છો. 'किल' ખરેખર!' શબ્દ પ્રસિદ્ધિ દર્શાવે છે, કારણકે 'જેઓનાં (ચરણની રજ) હું ધારણ કરૂં છું' એ (પાછલા શ્લોક ૯) બ્રાહ્મણનું પ્રભુપણું જણાવનારાં તેમનાં (ભગવાનનાં) વચનમાં સંદેહ નથી. વિભાગના ભેદથી તે બંને (વચનો)ની સંગતિ થાય છે, એવા મતનું 'હે પ્રભો!' સંબોધનથી ખંડન કરે છે. આપ સર્વ (કરવા)ની શક્તિવાળા હોઇ, કોઈ પણ અંશથી (આપને) બ્રાહ્મણોની જરૂર નથી, એવો અર્થ છે. વળી વિપ્રોના દેવોના, એટલે દેવોના પણ દેવોના ભગવાન આત્મા અને દેવ (હોઈ), (તેમને) જરૂરી અને (તેમણે) ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. અથવા (ભગવાન તેઓના) આત્માના દેવ છે, કારણકે ચિત્ અંશવાળા ભગવાનના સેવકો છે. ૧૭.

---

* 'વિપ્રો' એટલે વિશેષરીતે પૂરનારા હોવા છતાં આવો વૈભવ તેમણે મનથી વિચારેલો પણ નહતો. તે જોવાથી ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થતાં હાથ જોડ્યા.

'વેદ મેં કહ્યું તે પ્રકારે જ કહે છે, (તેથી) શાસ્ત્રના અર્થ પ્રમાણે તેવું જ હો' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

त्वन्नः सनातनो धर्मो रक्ष्यते तनुभिस्त्वया ॥
धर्मस्य परमो गुह्यो निर्विकल्पो भवान्मतः ॥ १८ ॥

આપ અમારા સનાતન ધર્મ છો. આપજ અવતારોથી ધર્મનું રક્ષણ કરો છો. આપ ધર્મના ઉત્તમ છૂપા રાખવા યોગ્ય, અને ગુણરહિત મનાએલા છો. ૧૮.

આપ જ યજ્ઞરૂપ અને બ્રહ્મરૂપ હોવાથી 'દેવોએ યજ્ઞથી યજ્ઞનું પૂજન કર્યું' 'યોગથી જે આત્માનું દર્શન કરવું તે ઉત્તમ ધર્મ છે, એ શ્રુતિઓ પ્રમાણે અમારા સનાતન ધર્મ છો. 'જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે' (ભ. ગી. ૪-૭) એ વાક્ય પ્રમાણે આપ જ **तनुभिः** અવતારોથી (અમારા) પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરો છો. વળી આપ ધર્મના ઉત્તમ છૂપા રાખવા યોગ્ય છો. ધર્મે અત્યંત છૂપા રાખવા યોગ્ય આપ જ છો, કારણ કે બીજાની પાસે ગએલો ધર્મ ધર્મીને છૂપાવે છે.[1] જેમ જલ અંદર ગએલી ઉષ્ણતા અગ્નિને છૂપો રાખે છે, તેમ જીવોમાં આવેલો ધર્મ બ્રહ્મને છૂપું રાખે છે, કારણ કે તે ક્રિયાશક્તિરૂપ હોવાથી તેનો જ[2] છે. તેણે છૂપાવવા યોગ્ય ભક્તિયોગ પણ છે, છતાં પણ ભગવાન ઉત્તમ છૂપા રાખવા યોગ્ય છે. 'તેણે છૂપું રાખવા યોગ્ય બ્રહ્મ જ હોવાથી, ભગવાન (છૂપા રાખવા યોગ્ય) કેમ કહો છો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આપ જ ગુણરહિત મનાએલા છો' એમ કહેલું છેઃ 'પહેલાંની પેઠે' (બ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૯) એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે બ્રહ્મ સર્વ ગુણરહિત છે, તેજ પાછલથી ગુણના સ્વરૂપથી પ્રકટ થઈ, તે (સ્વરૂપ) સાથે 'ભગવાન' કહેવાય છે. અથવા ભગવાનનું એક સ્વરૂપ ગુણરહિત બ્રહ્મ[3] છે. બંને (મત) પ્રમાણે (ભગવાન) ધર્મે ઉત્તમ છૂપા રાખવા યોગ્ય છે. ૧૮.

જ્ઞાને પણ આપ છૂપા રાખવા યોગ્ય છો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

तरन्ति ह्यञ्जसा मृत्युं निवृत्ता यदनुग्रहात् ॥
योगिनः स भवान्किंखिदनुगृह्येत यत्परैः ॥ १९ ॥

વૈરાગ્યવાળા યોગીઓ જેમના અનુગ્રહથી મૃત્યુને સ્હેલાઇથી તરે છે તે આપ ઉપર શું બીજાઓ કોઈ અનુગ્રહ કરે? ૧૯.

'વૈરાગ્યવાળા' એટલે પરમહંસો, જેમનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરીને સ્હેલાઈથી મૃત્યુને તરે છે (તેવા આપ છો). મૃત્યુ બંને કિનારા (ની ભેખડો)ને પાડનારી નદીની પેઠે સર્વને ડૂબાડનારૂં છે, તેથી તેને તરવાનું કહેલું છે. 'યોગીઓ' એ (મૃત્યુને તરનાર) અધિકારીઓનું વિશેષણ છે. યોગ (ભગવાનનો) અનુગ્રહ કરાવનારો છે, પણ તારનારો નથી. આવા સર્વ વેદોના રહસ્યરૂપ આપ ઉપર શું બીજાઓ અનુગ્રહ કરે?, અને તે પણ **परैः** નમાલાઓ? '**अनुगृह्णीत**' એવો પાઠ હોય ત્યારે, **परैः कृत्वा** બીજાઓને લીધે **यत्** જે કર્મ તેનો, **किम्** શા માટે **स्वित्** નિશ્ચય **अनुगृह्णीत** આપ શા માટે સ્વીકાર કરો? બીજાઓ (બ્રાહ્મણો)થી પોતાનું માહાત્મ્ય પ્રાપ્ત કરીને, બીજાઓ ઉપર અનુગ્રહ શા માટે કરે? એવો અર્થ છે. આવા (ઉત્તમ ભગવાન) ઉપર અનુગ્રહ (કરવાનું) વચન ખોટું છે એમ જણાય છે, અને (ભગવાન) સત્ય વચન બોલનારા હોવાથી તે (એ વચન ખોટું હોવાનું) પણ ઘટતું નથી. તેથી (અમને આપે કરવા ઇચ્છેલા વિષયનું) અજ્ઞાન જ (રહે છે). ૧૯.

વળી બ્રાહ્મણની કૃપાથી લક્ષ્મી (આપમાં) સ્થિર છે એ વચન સર્વ પ્રકારે ખોટું છે એમ જણાય છે, એમ નીચેના શ્લોકોથી કહે છે:—

---

૧. ભગવાન ધર્મે છૂપા રાખવા યોગ્ય કેમ છે એ આથી સિદ્ધ કરે છે. (प्र)
૨. તે ધર્મ ભગવાનના જ ગુણરૂપ છે, કારણ કે તેમની ક્રિયાશક્તિરૂપ છે. (प्र)
૩. બ્રહ્મસૂત્ર ૩-૨-૨૭ પ્રમાણે આ કહેલ છે. (प्र)

यं वै विभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणुः ॥
धन्यार्पिताङ्घ्रितुलसीनवदामधाम्नो लोकं मधुव्रतपतेरिव कामयाना ॥ २० ॥
यस्तां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां नात्याद्रियत्परमभागवतप्रसङ्गः ॥
स त्वं द्विजानुपथपुण्यरजःपुनीतः श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभाजनस्त्वम् ॥२१॥

ધન્ય પુરુષોએ (આપના) ચરણમાં અર્પણ કરેલી તુલસીની નવી માલા જેનું ધામ છે તેવા શ્રેષ્ઠ ભ્રમરનાં સ્થાનની કામના કરતી હોય તેમ, બીજા ધન ઇચ્છનારાઓએ જેના ચરણની રજ પોતાનાં શિર ઉપર ધારણ કરેલી છે તેવી લક્ષ્મી યોગ્ય સમયે (સેવા માટે) જેમની પાસે ખરેખર આવે છે (અને) વિચારીને કરેલાં ચરિતોથી (આપને) અનુસરનારીનો તેનો પરમ ભક્તોનો ઘણો સંગ કરનાર જે ઘણો આદર કરતા નથી તે ભગના ધામરૂપ આપ દ્વિજોની પાછલના માર્ગની પવિત્ર રજથી પવિત્ર થઈને શા માટે શ્રીવત્સનું ચિહ્ન પ્રાપ્ત કરો ? ૨૦–૨૧.

બીજા ધન ઇચ્છનારાઓએ જેના ચરણની રજ પોતાનાં શિર ઉપર ધારણ કરેલી હોવા છતાં પણ જે **विभूतिः** લક્ષ્મી, યોગ્ય સમયે જે ભગવાનની સેવા કરવા **उपयाति** તેમની સમીપ આવે છે, અને તે પણ ભક્ત હોય તેવી રીતે, અને તેનો આપ ઘણો આદર કરતા નથી, તે (આપ) દ્વિજોની પાછલના માર્ગની પવિત્ર રજથી પવિત્ર થઈ, શા માટે શ્રીવત્સનું ચિહ્ન પ્રાપ્ત કરો ? એવો એ શ્લોકોનો અન્વય છે. વિપ્રોના અનુગ્રહથી લક્ષ્મી (ભગવાનમાં) સ્થિર રહેલી છે એ મત ઘટતો નથી, કારણકે તે ભક્તિને લીધે જ સ્થિર રહેલી છે. વળી તેની ભક્તિ[1] બ્રાહ્મણોથી પ્રાપ્ત થએલી નથી, કારણકે ભક્તિમાં બ્રાહ્મણોનો પણ ભક્ત તરીકે જ ઉપયોગ થાય[2] છે. 'બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થયા પછી ભક્તિ (કરવા)નો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો હોવાથી બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થવા માટે તેઓની જરૂર છે' એમ કહેવામાં આવે, (તે યોગ્ય નથી),[3] કારણકે 'મહત્ બ્રહ્મ મારી યોનિ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે, તે (લક્ષ્મી)ને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થએલો જ છે, અને તેનો દેહ બ્રહ્માનંદરૂપ છે. તેથી તેને ભક્તિ માટે સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી બ્રાહ્મણોની જરૂર ન હોવાથી, અને ભક્તિથી જ (ભગવાનમાં) સ્થિર રહેલી હોવાથી, ભગવાનનું વચન વિચાર કરવા જેવું છે.

વળી બ્રાહ્મણો ભીખારી છે. ધન ઇચ્છનાર ઇંદ્ર વિગેરે પાસે (માગવા) જાય છે, અને તે (ઇંદ્ર વિગેરે) લક્ષ્મીના ચરણની રેણુની પૂજા કરનારા છે. તેથી (બ્રાહ્મણોનો) નિર્વાહ કરનારાઓનો નિર્વાહ કરનારી હોવાથી, તે (લક્ષ્મી) બ્રાહ્મણોને અધીન કેમ હોય ? વળી તેણે ભોગ્યભાવ (પોતાનો ભોગ બીજા કરે તેવી સ્થિતિ)નો જ ત્યાગ કરેલો છે, તેથી તે ફલરૂપ જ (રહી) નથી; કારણકે તેણે બીજા [4]રસમાં પ્રવેશ કરેલો છે, કેમકે ભક્તિરસમાં કામરસનો પ્રવેશ નથી. ભગવાને પણ 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે' (ભ. ગી. ૪–૧૧) એ વાક્ય પ્રમાણે તુલસીની પેઠે તેનો ભક્ત તરીકે જ સ્વીકાર કરેલો છે. તેથી તેને ગુણોની પણ જરૂર નથી, કારણકે તે (લક્ષ્મી) નિર્ગુણ તુલસીનો પણ ઘણો આદર કરે છે, (અને પોતે) તેનાથી પણ હલકી હોવાનું ([5]માને છે). ભમરાઓ જૂદાં જૂદાં પુષ્પોના રસમાં

---

૧. 'તેની ભક્તિ' એટલે લક્ષ્મીની ભગવાન વિષે ભક્તિ. (प्र)
૨. શ્રીમદ્ભાગવત ૭ ૯–૧૦ તથા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૯–૩૩ થી તેવો નિશ્ચય થતો હોવોથી તેમ (કહેલ છે.) (प्र)
૩. 'બ્રાહ્મણોનો ભક્ત તરીકે જ ભક્તિમાં ઉપયોગ છે, પણ તે સામાન્ય બ્રાહ્મણોનો, તમારા જેવાનો નહિ. તેથી પાછલ શ્લો. ૭ માં ભગવાને કહ્યું તે બરાબર છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભ. ગી. ૧૮–૧૪ વિગેરે વાક્યોથી એવો નિર્ણય થાય છે કે ભક્તિમાટે બ્રહ્મભાવવાળા બ્રાહ્મણો જ મુખ્ય છે, સામાન્ય બ્રાહ્મણો મુખ્ય નથી. તેથી બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરેલા બ્રાહ્મણોના અનુગ્રહથી ભગવાનને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. (प्र)
૪. 'બીજા રસમાં' એટલે ભક્તિરસમાં. (प्र)
૫. 'માને છે' એમ અર્થથી પ્રાપ્ત થાય છે. (અધ્યાહાર છે). (प्र)

આસક્તિવાળા હોય છે. તેઓ પણ જ્યારે ભક્તિનાં માહાત્મ્યને લીધે તુલસીના રસમાં રસનો આભાસ હોવા છતાં પણ તેમાં જ આસક્તિ રાખે છે, ત્યારે મારે પણ તેમજ કરવું જોઇએ, એવા વિચારથી ભમરાનાં સ્થાનને જ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. આમ હોવા છતાં પણ 'અધિક પ્રાપ્ત કરીને પાછી તે પોતાનો સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરશે' એવા વિચારથી, તે ભક્ત હોવા છતાં પણ (ભગવાન) તેનો ઘણો આદર કરતા નથી. સ્વભાવથી જ દોષરહિત, ભગવાન પાસે સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ હોવા છતાં પણ બીજું પ્રયોજન ન હોવાથી જેઓ પહેલાંની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતા નથી, તે પરમ ભક્તો છે, તેઓનો જ તે(લક્ષ્મી)ના કરતાં પણ ઘણો સંગ કરે છે. આવી લક્ષ્મીમાં અસાધારણ[1] ગુણ કેમ હોય ? તેમાં પણ આપ 'ભગવાન' શબ્દના અર્થરૂપ છો. ભગવાનમાં છ ગુણો નિત્ય (સદાના) જ છે. બ્રાહ્મણના અનુગ્રહથી ઉત્પન્ન થતા હોય તો કૃત્રિમ થાય. વ્યામોહ કરવાની ક્રીડા કરવા એમ કહેતા હો, તો અમને અલૌકિક પ્રકારે જ મોહ કરવો યોગ્ય છે. (અમને) વિશેષ જ્ઞાન થએલું હોવાથી, સાધારણ (પ્રકાર)થી તો અમને મોહ થશે નહિ, એવું તાત્પર્ય છે.

[*विशेषेण અધિક **भूतिः** ધન છે જેનું તે (વિભૂતિઃ) શબ્દથી ભગવાનનાં ભજનમાં ઉપયોગી સર્વ સામગ્રી કહેલી છે. તે (ભગવાનની) સમીપ જ જાય છે, પણ ભોગ પ્રાપ્ત કરતી નથી એમ જણાવવા (**उपयाति** શબ્દમાંનો) '**उप**' 'સમીપ' શબ્દ કહેલો છે. 'બીજા (ધન ઇચ્છનારા) ઓએ' એટલે ભગવાનથી વિમુખ હોય તેઓએ. ભગવાનથી વિમુખ હોવાનું કારણ 'ધન ઇચ્છનારા' શબ્દથી (કહેલું છે.) **જેઓનું ચિત્ત ધનમાં આસક્ત છે તેઓ ભગવાનને સન્મુખ થતા નથી. તેઓ સ્તનપાન કરવા દુઃખી થતા બાલકો જ છે (અને) માતા (લક્ષ્મી)નો જ આદર કરે છે.** 'પોતાનાં શિર ઉપર જેનાં ચરણની રજ ધારણ કરેલી છે' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) બીજાઓની પ્રવૃત્તિ ભક્તિથી જ થાય છે, અને આ (લક્ષ્મી) તેઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય દેવતા છે. તે(લક્ષ્મી)નાં ચરણની રજ પણ તેઓના દેહ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. તે (રજ)ને જ [2]પ્રથમનો સંબંધ થાય તે માટે શિર ઉપર ધારણ કરે છે. તુલસી અલૌકિક હોય, તો તેનાં સ્થાનની ઇચ્છા ભક્તિ કરાવનારી ન થાય, તેથી 'ધન્ય (પુરુષોએ) અર્પણ કરેલી' એમ[3] કહેલું છે. માત્ર કૃત્રિમ હોય, તો ભગવાનનો સંબંધ થવાનું સંભવે નહિ, તેથી 'ધન્ય' [4]એમ (કહેલું છે.) [5]**धनम्** ધનને **अर्हन्ति** યોગ્ય હોય તે ધન્ય. લક્ષ્મીના આધિભૌતિક તેના સ્વરૂપને (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય હોય તેવા ભગવાનના પ્રાણીઓ, (ભગવાનના) સેવકો ધન્ય છે. બીજાઓ ધનવાન હોવા છતાં જેમ કૂતરો ગંગાજલ માટે યોગ્ય નથી તેમ ધન માટે યોગ્ય નથી. તેથી જ તે [6]ધનનો ભગવાન માટે ઉપયોગ થતો નથી. ધનનો પોતાના માટે ઉપયોગ હોવાથી, તેઓ તેથી [7]અધિક તુલસી ભગવાનના ચરણમાં અર્પણ કરે છે. ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે[8] ચરણમાં સમર્પણ કરે છે. તુલસીની નવી

---

૧. બ્રાહ્મણોના અનુગ્રહ (થી પ્રાપ્ત થવા) રૂપ અસાધારણ ધર્મ. (प्र)

* આ કૌંસમાં મૂકેલા પેરેગ્રાફમાં ફરી આ બે શ્લોકોના અર્થ કરેલો છે, અને અર્થ કરવાની પદ્ધતિ પણ જૂદી છે. આ શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વરે પાછલથી વધારો કરેલ હોવાનું સંભવે છે, અને તેવું જણાય છે. અસલ પ્રત જોવાથી વધારે ખાત્રી થઈ શકે.

૨. પ્રથમ શિરજ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી, તેને આ (લક્ષ્મીના ચરણની રજ)નો સંબંધ થતાં બધુંએ શરીર તે માટે યોગ્ય થાય, તે માટે તેનો સંબંધ થવા માટે. (प्र)

૩. ધન્ય પુરુષોએ અર્પણ કરેલી અલૌકિક જ હોય, તેથી તેના સ્થાનની ઇચ્છા ભક્તિ માટે જ થાય, ઇર્ષ્યા કરાવનારી નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. બીજાઓએ અર્પણ કરેલી હોય તો માત્ર અકસ્માતથી અર્પણ થએલી હોઈ, ૧૦-૭૮-૩ પ્રમાણે તેને ભગવાનનો સંબંધ થતો ન હોવાથી, તે અર્પણ કરનારાઓ ભક્તો છે એમ જણાવવા 'ધન્ય' શબ્દ યોજેલો છે. (प्र)

૫. અહિંથી નોટ ૪ માં જણાવેલ અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે. (प्र)

૬. 'તે' એટલે ધનને યોગ્ય ન હોય તેવાનું (ધન) (प्र)

૭. 'તેથી અધિક' એટલે લક્ષ્મીના આધિભૌતિક સ્વરૂપથી અધિક. (प्र)

૮. 'ચરણમાં' એટલે ચરણની સમીપ. (प्र)

માલા ચરણમાં સમર્પણ કરે છે. તેમ ન હોય તો ઘણાં તુલસી ધરવામાં આવતાં, ચરણ ઢંકાઈ જાય. તે [1]ભગવાનના ચરણમાં જ રહે છે, અથવા ભક્તને પ્રસાદ (તરીકે આપેલી) હોય ત્યારે તેમના કંઠમાં રહે છે. બંને પ્રસંગે આવું સ્થાન બીજું ન હોવાથી, તે ભમરાઓનું [2]ધામ થાય છે. તેવું થવાનું કારણ **'मधुव्रतपतेः'** શબ્દથી કહેલું છે. **मधु** મધ જ છે **व्रतं** [3]વ્રત જેનું તે (મધુવ્રત). નિયમ (નું પાલન કરવા)થી ધર્મ (થાય છે) એ મત પ્રમાણે, મધ (નો ભોગ કરવા)ના વ્રતથી પણ ધર્મ થાય. 'મધના વ્રતવાળાઓનો પતિ' એમ [4]તેના સંબંધી તરીકે વ્રત રાખનારાઓની પેઠે પરંપરાથી પણ કૃતાર્થ થએલ હોવાનું સૂચવેલું છે. **'इव'** '(કામના કરતી હોય) તેમ' શબ્દથી બ્રહ્માનંદ હલકી સ્થિતિનો નથી એમ જણાવવા ઉપમા કહેલી છે. અથવા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છેલો પદાર્થ શ્રદ્ધાવાળો હોવાથી 'કામનાવાળી હોય તેમ' એવો (અર્થ કરવો). એ પ્રમાણે (લક્ષ્મી) ભજન કરતી હોવા છતાં પણ ભગવાનને તે [5]ફલ પ્રાપ્ત થતું હોય, તોપણ બ્રાહ્મણનું વચન (તેને) પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોવાની કલ્પના પણ કરાય. તે પણ નથી એમ એકવીસમા શ્લોકમાં કહે છે. જે[6] પ્રસિદ્ધ લક્ષ્મી અનુગ્રહ તરીકે (પ્રાપ્ત થએલી) કહે છે, તે પણ (જોઈ) કહે છે જ, પરંતુ તેનો આદર કરતા નથી, કારણકે તેનો ઘણો આદર કરેલ નથી. તેનું કારણકે પરમ ભક્તોનો ઘણો સંગ છે જેમને તેવા (ભગવાન છે), કારણકે તેઓ ઉત્તમ અસાધારણ (ભક્તો હોઈ), લક્ષ્મી સાથેના (ભગવાન)ની ઉપાસના કરતા નથી, કેમકે અંશસાથેનાની સેવા વ્યભિચારરૂપ છે. તેથી તે (ભક્તો)ને અનુકૂલ રહેવા માટે પણ (ભગવાન) લક્ષ્મી સાથે રમણ (કરતા) નથી. [7]આવા આપ દ્વિજોના માર્ગની પાછલની જે પવિત્ર રજ (તેનાથી પવિત્ર થઈ....). ભગવાન ઈશ્વર હોવાથી (તે) દ્વિજોની પાછલ જાય તેજ સંભવતું નથી, કારણ કે તેઓ પગે ચાલનારા અને ધન ઇચ્છનારાઓના સેવકો છે. તેમના ચરણની રજ ક્યાંથી જ પવિત્ર હોય ? કેમકે માર્ગની રજ અપવિત્ર હોય છે. તેથી તે (રજ)થી પવિત્ર થવાનું તો જરાએ સંભવતું નથી. શ્રીવત્સરૂપ ચિહ્ન આપ શામાટે **अगाः** પ્રાપ્ત કરો ?, 'કારણકે આપ 'ભગના ધામરૂપ' એટલે કુદરતી ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણોવાળા છો.] ૨૦–૨૧.

એ પ્રમાણે વિરોધ કહીને, તેનું[8] તાત્પર્ય કહેતાં ધર્મનું રક્ષણ કરવા (તે) વચન (કહેલું) છે એવી કલ્પના કરીને, ધર્મનું ભગવાને સદા રક્ષણ કરેલું હોવાથી, (તેનું) કારણ જણાવવા (ભગવાન) સદા ધર્મનું રક્ષણ (કરે છે) એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुग त्रिभिः स्वैः पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थम् ॥
नूनं भृतं तदभिघाति रजस्तमश्च सत्त्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य ॥ २२ ॥

---

૧. 'તે' એટલે તુલસીની માલા. (प्र)

૨. 'ભમરાઓનું ધામ' એટલે ભમરાઓનું સ્થાન. (प्र)

૩. 'વ્રત' એટલે મુકરર કરેલો આહાર, કારણકે 'પયઃ બ્રાહ્મણનું વ્રત છે, યવાગુ ક્ષત્રિયોનું વ્રત છે' એ વાક્યમાં તેવો અર્થ જોવામાં આવે છે. (प्र)

૪. 'તેના' એટલે તુલસીની માલાના. (प्र)

૫. 'તે ફલ' એટલે તેનાથી ઉત્પન્ન થતો અમુક આનંદ. (प्र)

૬. 'જે' એટલે પ્રસિદ્ધ ભગવાન. (प्र)

૭. 'આવા' એટલે લક્ષ્મીને ન ઇચ્છનારા. (प्र)

૮. 'અહિં સ્વરભેદ અથવા પ્રશ્ન (જાણવો). બંને પ્રકારે લક્ષ્મી (ભગવાનને) બ્રાહ્મણના અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થએલી નથી, પણ સ્વભાવિક જ તેમની છે. એવો નિર્ણય થએલ છે. (प्र)

૯. 'તેનું' એટલે શ્લોક ૭ તથા ૯ માં કહેલ ભગવાનના વચનનું. (प्र)

હે ત્રિયુગ! અમારૂં કલ્યાણ કરનારા (સત્ત્વ ગુણવાળા) દેહથી તેનો નાશ કરનાર રજોગુણ અને તમોગુણને દબાવી દઈ, ધર્મરૂપ આપ ભગવાન પોતાનાં ત્રણ ચરણોથી આ સ્થાવર જંગમ (જગત)નું દ્વિજો અને અને દેવોને માટે ખરખર રક્ષણ કરો છો. ૨૨.

હે ત્રિયુગ (ત્રણ યુગોમાં પ્રકટ થનાર)! **ત્રણ યુગોમાં જ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે, કલિ(યુગ)માં થતો નથી. તેથી જ રક્ષણ કરનાર (કોઈ) ન હોવાથી, કલિમાં ધર્મ પણ નથી.** ત્રણ યુગોમાં જ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થવાનું, અને તે (ત્રણ યુગ)માં જ રક્ષણ કરવાનું કારણ 'પોતાનાં ત્રણ ચરણોથી' શબ્દોથી કહેલું છે. યજ્ઞ ત્રણ સવનરૂપ* હોવાથી, ભગવાન ત્રણ ચરણવાળા છે. 'પોતાનાં' એટલે અસાધારણ †. તેથી (યજ્ઞરૂપ ભગવાન) બે ચરણવાળા અને ચાર ચરણવાળા લોકમાં પ્રસિદ્ધ[1] હોવાથી તે ભેદથી દોષ થતો નથી. અથવા 'ચરણોથી' શબ્દમાં એવડી સંખ્યા[2] છે. તેથી **છ ગુણો પૈકી બબ્બે ગુણોથી (ભગવાન) એક એક યુગમાં ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી સત્ય(યુગ)માં. યશ અને શ્રીથી ત્રેતા(યુગ)માં. (અને) ઐશ્વર્ય તથા વીર્યથી દ્વાપર(યુગ)માં (રક્ષણ કરે છે), એટલે ધર્મનું રક્ષણ કરનાર કોઈપણ ગુણ કલિ(યુગ)માં બાકી રહેતો નથી.** વળી સત્ત્વથી ધર્મનું રક્ષણ થાય છે. સત્યમાં માત્ર સત્ત્વની જ પ્રવૃત્તિ હોય છે, ત્રેતામાં રજોગુણ સાથે સત્ત્વની (પ્રવૃત્તિ હોય છે), અને દ્વાપરમાં સત્ત્વના સંબંધથી યોગ્ય થએલ રજોગુણ અને તમોગુણથી ધર્મનું રક્ષણ થાય છે. કલિમાં તો સત્ત્વ અથવા તેના સંબંધવાળાઓ ન હોવાથી રક્ષણ થતું નથી. 'આ સ્થાવર જંગમ....' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે જગતનું પણ ભગવાન ધર્મ માટે જ રક્ષણ કરે છે. જો કે ધર્મ પણ ભગવાન છે, (અને) જગત પણ (ભગવાન) છે, છતાં પણ ધર્મ માટે જ જગતનું (ભગવાન) રક્ષણ કરે છે. 'દ્વિજો અને દેવોને માટે આ જગતનું ખરેખર રક્ષણ કરો છો' શબ્દોથી તે (અર્થ) રહેલો છે.

'સ્વરૂપથી જ અહિં રક્ષણ કહેલું છે. સત્ત્વનું અથવા ગુણોનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે જગતનો **अभिघाति** નાશ કરનાર રજોગુણ અને તમોગુણને (દબાવી દઈને)...'. રજોગુણ ગભરાટ કરાવીને નાશ કરે છે. તમોગુણ તો તેજની હાનિ કરાવી (નાશ કરે છે). બંને પ્રકારે જગત્ ધર્મમાટે ઉપયોગી રહેતું નથી, તેથી 'રજોગુણ અને તમોગુણને સત્ત્વથી દબાવી દઈને ખરેખર રક્ષણ કરોછો' એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. 'અમારૂં કલ્યાણ કરનારા દેહથી' શબ્દોથી (રજોગુણ અને તમોગુણ) બંનેને દબાવી દેવાનું સત્ત્વનું સામર્થ્ય કહેલું છે. બ્રહ્મા વિગેરે દેવો‡ ઉંચી ગતિ કરાવનારા હોવાથી અને બીજું પણ ઇચ્છેલું આપતા હોવાથી કલ્યાણ કરનારા છે. તે જ દેહરૂપ થએલું સત્ત્વ છે. **तनोति** વિસ્તારવાળું થાય તે **तनुः** (દેહ). તેથી અનંત દેહો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોવાથી તે બે (રજોગુણ અને તમોગુણ) ને દબાવી દેવાની (તેમાં) શક્તિ છે. તેથી ધર્મરૂપ આપ દેવો અને બ્રાહ્મણોમાં રહેલા હોવાથી, બ્રાહ્મણોની સરસાઈનું બીજું નામ તેઓનું (આપથી થતું) રક્ષણ છે. તેથી (બ્રાહ્મણો ઉપર) અંદરની પ્રીતિ હોવાથી (આપે) તેમ કહેલું છે, એવો ભાવ છે. ૨૨.

---

* 'સવન' એટલે સોમરસ કાઢવાના સમય.

† 'અસાધારણ' એટલે બીજા કોઈમાં ન હોય તેવા.

૧. 'લોકમાં પ્રસિદ્ધ' એટલે સ્મૃતિમાં જણાવેલા. (प्र)

૨. "'મુખથી એક' એ શ્રુતિમાં બેજ સવન કહેલાં હોવાથી, ત્રણ ચરણવાળા હોવાનું યોગ્ય નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આ બીજો મત કહેલ છે. દર્શ અને પૂર્ણમાસ એમ બબ્બે યજ્ઞોના ત્રણ જોડકાં કહેલાં છે, તેમ અહિં પણ બબ્બે ગુણોના ત્રણ જોડકાં લેવાથી ત્રણ ચરણો થાય છે, એટલે શ્રુતિનો વિરોધ થતો નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

‡ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

ઉલટું [1]થતાં જે નડતર[2] થાય, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

न त्वं द्विजोत्तमकुलं यदिहात्मगोपं गोप्ता वृष स्वर्हणेन ससूनृतेन ॥
तर्ह्येव नंक्ष्यति शिवस्तव वेदपन्था लोकोऽग्रहीष्यदृषभस्य हि तत्प्रमाणम् ॥ २३ ॥

હે વૃષ ! જે દ્વિજોનું ઉત્તમ કુલ આત્માનું રક્ષણ કરે છે તેનું જો આપ આ લોકમાં સત્કાર કરનારી વાણી સાથેના સારા પૂજનથી રક્ષણ ન કરો તો તરત જ આપના કલ્યાણકારી વેદમાર્ગનો નાશ થાય, કારણકે લોક સ્વામીનાં તે (કાર્ય)ને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારશે. ૨૩.

જો[3] આપ દ્વિજોના ઉત્તમ કુલનું રક્ષણ ન કરો તો તરત જ આપના કલ્યાણકારી વેદમાર્ગનો નાશ થાય; તેનું કારણ કે 'લોક (આપના તે કાર્યને પ્રમાણ તરીકે) સ્વીકારશે.' **ऋषभस्य** સ્વામીને જે પ્રમાણ, તે લોક સ્વીકારશે. ધર્મ અને જ્ઞાનવાળા ઉત્તમ દ્વિજોનું કુલ એટલે સમૂહ, **यद्** જે કારણથી અથવા જે (કુલ) **आत्मगोपम्** આત્માનું અથવા પોતાના આત્મા આપનું રક્ષણ કરે છે એમ (કહેલું છે). આત્મા જો સદ્ગુણી હોય,[4] તો પોતાના માર્ગે ચાલે, તેથી આત્માનું પ્રથમ રક્ષણ કરવું જોઈએ. ત્યારપછી પોતાના માર્ગનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. પોતાના આત્મા તરફ જે માર્ગથી જેઓ જાય, તે પોતાનો માર્ગ[5] છે. તેમાં પણ[6] ભક્તોના આવવામાં અડચણો હોય તે દૂર કરવી તે જ રક્ષણ છે. ભગવાનનું રક્ષણ કરનારા તેઓ[7] જો ધર્મ અને જ્ઞાનવાળા અને ભક્તિ માર્ગની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા હોય, તો તેઓ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. સ્વરૂપથી, સંતોષ ઉત્પન્ન કરીને અંદરથી, અને પ્રતિષ્ઠા કરાવીને બહારથી એમ ત્રણ પ્રકારે તેમનું રક્ષણ થાય છે. તે પૈકી સ્વરૂપથી રક્ષણ તો અવતારો કરે છે જ. હવે અંદરથી અને બહારથી (કરવાનાં) રક્ષણ રહ્યાં. તે 'સત્કાર કરનારી વાણી સાથેના સારા પૂજનથી' શબ્દોથી કહેલ છે. સારૂં **अर्हणं** પૂજન કાયાથી થાય તેવું છે. તેનાથી થતું બહારથી રક્ષણ તેઓની (લોકોને) જરૂરીઆત કરાવે છે. તેમ (ભગવાન) ન કરે, તો લોકનું સન્માન (તેમને પ્રાપ્ત) ન થવાથી ભગવાનના માર્ગનો ઉપદેશ ન થાય; અને સત્કાર કરનારી વાણીથી અંદરથી (પૂજન થાય છે). આથી સર્વ તરફથી સંતોષ (થવાનું) કહેલ છે. આ સાથે હોવાની જરૂર અંદરના સંતોષથી ભગવાનનું કાર્ય થઈ શકે તે માટે છે. તેથી માર્ગની પ્રવૃત્તિ કરાવનારનું રક્ષણ કરવામાં ન આવે, તો માર્ગનો નાશ જ થાય; કારણ કે ત્યારે જ પાખંડની પ્રવૃત્તિ સ્હેલાઈથી થાય.

'ઘણા માર્ગો હોવાથી વેદમાર્ગનું શું પ્રયોજન ?' એવી પણ શંકા ન કરવી. તે માટે 'કલ્યાણકારી' વિશેષણ યોજેલું છે. બીજા માર્ગો અકસ્માતથી (લાભકારી) થાય છે, દુઃખથી પણ કોઈકનેજ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. વેદમાર્ગ તો **शिवः** કલ્યાણકારી છે. 'બ્રાહ્મણોનું સન્માન ન કરવામાં આવે, તો તેથી વેદમાર્ગનું રક્ષણ કેમ ન થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'લોક (સ્વામીનાં તે કાર્યને પ્રમાણ તરીકે) સ્વીકારશે' એમ કહેલું છે. લોક તો સ્વામી ભગવાન જેનો આદર કરે તેનો જ આદર કરે છે. બ્રાહ્મણો જ વેદમાર્ગનો બોધ કરે છે, બીજાઓ કરતા નથી. તેથી તેમનું સન્માન ન થાય તો (વેદમાર્ગની) પ્રવૃત્તિ નહિ થાય, અથવા તે પાખંડની સમાન થશે. (ભગવાન) ધર્મરૂપ છે અને (ઇચ્છેલા પદાર્થોની) વૃષ્ટિ કરનારા છે એમ જણાવવા 'હે વૃષ !' એ સંબોધન કરેલું છે. ૨૩.

---

૧. 'ઉલટું થતાં' એટલે ભગવાન ધર્મનું રક્ષણ ન કરે તો. (प्र)
૨. 'નડતર' એટલે વેદમાર્ગના નાશરૂપ નડતર. (प्र)
૩. આભાસમાં કહેલ વિષય અહિંથી ન્યાય (તર્ક)થી સાબિત કરે છે. (प्र)
૪. આત્માના રક્ષણ કરનારનું રક્ષણ કરવાથી વેદમાર્ગનું રક્ષણ કેવી રીતે થાય તે અહિંથી દર્શાવે છે. (प्र)
૫. આ વાક્યથી વેદમાર્ગ પોતાનો (ભગવાનનો) માર્ગ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (प्र)
૬. 'તેમાં પણ' એટલે પોતાના માર્ગ (વેદમાર્ગ)માં પણ. (માર્ગના) પ્રવાહનું રક્ષણ કરવાથી જ માર્ગનું રક્ષણ થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)
૭. 'તેઓ' એટલે બ્રાહ્મણો. (प्र)

'એમ હોય, તો હું પક્ષપાત કરનાર હોવાથી બ્રહ્મ (ભગવાન) ન હોઉં' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

तत्तेऽनभीष्टमिव सत्त्वनिधेर्विधित्सोः क्षेमं जनाय निजशक्तिभिरुद्धृतारेः ॥
नैतावता अधिपतेर्बत विश्वभर्तुस्तेजः क्षतं त्ववनतस्य स ते विनोदः ॥ २४ ॥

સત્ત્વના નિધિરૂપ, લોકનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાવાળા, પોતાની શક્તિઓથી શત્રુઓનો ઉદ્ધાર કરનારા આપનું તે ન ઇચ્છેલા જેવું છે. અહો! વિશ્વનું પાલન કરનાર અધિપતિ નમન કરે એટલાથી (તેમનાં) તેજની હાનિ થતી નથી. આપનો તે વિનોદ છે. ૨૪.

'તે' એટલે (૧) બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવા (તેઓનું) સન્માન કરવું તે આપનું ન ઇચ્છેલા જેવું છે.[1] અથવા ગયા શ્લોકમાં વેદમાર્ગનો નાશ કહેલો હોવાથી, 'તે' (૨) એટલે વેદમાર્ગનો નાશ આપનો ન ઇચ્છેલા જેવો છે. સંપૂર્ણ રીતે ન ઇચ્છેલું હોય તે 'ન ઇચ્છેલું', થોડું ન ઇચ્છેલું હોય તે 'ન ઇચ્છેલા જેવું' છે. પહેલા પક્ષ પ્રમાણે રક્ષણ જ અર્થ છે, બીજા પ્રમાણે નાશ (અર્થ છે), કારણકે આપ કાલ છો[2] અને સર્વ કરનારા છો.[2] તેનું કારણ 'સત્ત્વના નિધિરૂપ' શબ્દથી કહેલું છે. સત્ત્વના નિધિનું ઇચ્છેલું રક્ષણ છે, નાશ તો ઇચ્છેલો નથી. તેજ[3] તેમ કરવા ઇચ્છે છે, તેથી 'કરવાની ઇચ્છાવાળા' એમ કહેલું છે. તે લોકનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છે છે. કારણકે જેમનો જન્મ થાય છે તેઓ પોતાનાં[4] કૃત્યથી જ સારી રીતે રહે છે. અથવા નાશ સત્ત્વના નિધિનો ઇચ્છેલો નથી. લોકનું રક્ષણ કરવું એ તેનો[5] નાશ છે. ઉત્પત્તિ થવાથી[6] વેદનો નાશ જ થાય છે. ઉત્પત્તિ થાય તે માટે રક્ષણ કરવાનું હોય, અથવા ઉત્પન્ન થએલા (જીવો) માટે (રક્ષણ કરવાનું) હોય, ત્યારે વૈદિક (ક્રિયા) પવિત્ર કરનારી હોઈ પાખંડથી દુર્બલ છે[7] (અને) પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોઈ દેહને નભાવનાર પાખંડથી બલવાન છે.[7] 'પોતાની શક્તિઓથી શત્રુઓનો ઉદ્ધાર કરનારા' શબ્દથી બંનેનું કારણ કહેલું છે. પોતાની અસાધારણ શક્તિઓથી ઉદ્ધાર કરેલો છે શત્રુઓનો જેમણે તેવા (ભગવાન છે). બંનેમાં ભગવાનની શક્તિથી જ વિઘ્નો થતાં નથી.

'છતાં પણ પોતાની અંદર દોષ ઉત્પન્ન કરવાથી[8] પરોપકાર થાય છે. (જ્યારે) ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં તો એક જ[9] દોષ છે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. (ભગવાન) પોતે માત્ર નમન કરે, તે દોષ નથી, કારણ કે 'નમ્ર રહેનારનું નમન' એવી વ્યુત્પત્તિ છે. હલકા (પુરુષો)નું જ નમ્રપણું હલકાઈ જણાવે છે, ઉત્તમ (પુરુષો)નું (નમ્રપણું) તો ભાર (ઉત્તમપણું) સૂચવનારૂં છે, કારણકે જેઓ

---

૧. પક્ષપાત કરાવનારૂં હોવાથી ઇચ્છેલું નથી; અને વળી રક્ષણ કરવા (સન્માન) કરેલું હોવાથી બીજાને માટે કરેલું છે, તેથી પક્ષપાત ન થવાથી બ્રહ્મપણાંની હાનિ થતી નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)
૨. આપ કાલરૂપ હોવાથી રક્ષણ આપનું ઇચ્છેલું નથી, અને સર્વ કરનારા હોવાથી (વેદનો) નાશ આપનો ઇચ્છેલો નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)
૩. 'તેજ' એટલે સત્ત્વના નિધિ જ. (प्र)
૪. 'પોતાનાં' એટલે ભગવાનનાં. (प्र)
૫. 'તેના' એટલે વેદના. (प्र)
૬. ઉત્પત્તિ થયા કરે, તેનો 'જન્મ લે, મરણ પામે' એ વાક્ય પ્રમાણે પ્રવાહમાં પ્રવેશ કરવાથી, 'વેદનો નાશ થાય છે. (प्र)
૭...૭. તેથી વેદનું રક્ષણ ઇચ્છેલું નથી, અને પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારી વૈદિક (ક્રિયા) હોય ત્યારે તે ઇચ્છેલું છે, એમ ઇચ્છેલું ન હોવાનાં અને ઇચ્છેલું હોવાનાં કારણો અનુક્રમે કહેલાં છે, આ પ્રમાણે ભગવાનને બંને સરખાં છે એમ જણાવી તેમનામાં પક્ષપાતરૂપ દોષ ન હોવાનું સિદ્ધ કર્યું. (प्र)
૮. હલકાને નમન કરવારૂપ દોષ ઉત્પન્ન કરવાથી (બ્રાહ્મણોનાં સન્માનરૂપ પરોપકાર થાય છે). (प्र)
૯. 'એક જ' એટલે મુખ્ય જ દોષ. (प्र) અહિં પક્ષપાતને દોષ કહેલો જણાય છે. પોતાની અંદર દોષ ઉત્પન્ન કરવાનું કહ્યું તે હલકા (વિપ્રો)ને નમન કરવારૂપ દોષ કહ્યો. તે દોષ જ નથી એમ આગળ જણાવે છે.

ઘણા ભારવાળા હોય છે, તેઓ નમ્ર થાય છે. તેથી માત્ર નમ્રપણું અથવા નમ્ર ન હોવાપણું દોષરૂપ અથવા ગુણરૂપ નથી. તેથી આપનું ઉત્તમપણું પ્રસિદ્ધ હોવાથી, હલકા (પુરુષ)ની પેઠે (આપ) નમન કરો તે નાટ્યરૂપ હોવાથી ગમત માટે (થતું) હોય છે, કારણકે તે (નાટ્ય) જ રસ ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. 'અધિપતિ' શબ્દથી ઉત્તમપણું કહેલું છે. સ્વસ્તિ અને સન્માનનું જ્ઞાન[1] ન હોવાથી, 'અહો!' એમ હર્ષ દર્શાવવા (કહેલું છે.) 'વિશ્વનું પાલન કરનાર' શબ્દથી પણ માહાત્મ્ય (જણાવેલું છે), કારણકે જે વિશ્વનું પાલન કરે તે લોકમાં ભારથી દબાએલાની પેઠે નમ્ર હોય છે. તેમ ન હોય, તો લોકો પતિના ભારની પ્રશંસા ન કરે. તેથી (આપને) નમન કરવાનાં બે પ્રયોજનો છે (૧) લોકને (આપ) પોતે પતિ હોવાનું જ્ઞાન થાય અને (૨) પોતાને માટે તો વિનોદ થાય. નમન કરનારનો તે નમનરૂપ પદાર્થ આપનો વિનોદ છે, એવો સંબંધ છે. આથી દોષ ટાળેલો છે. ૨૪

એ પ્રમાણે (આનંદથી) પૂર્ણ અંતઃકરણવાળા થઈને, ભગવાને જે (દ્વારપાલોની) સજા ચોક્કસ કરી, તેનો પણ અભિપ્રાય ન જાણવાથી નીચેના શ્લોકથી પોતાનો અપરાધ ફીટાડાવે છેઃ—

यं वाऽनयोर्दममधीश भवान्विधत्ते वृत्तिं नु वा तदनुमन्महि निर्व्यलीकम् ॥
अस्मासु वा य उचितो ध्रियतां स दण्डो येऽनागसौ वयमयुंक्ष्महि किल्बिषेण ॥२५॥

હે મોટા ઈશ! આપ આ બેને જે સજા અથવા આજીવિકા કરો તે અમે શુદ્ધ ભાવથી સ્વીકારીએ છીએ, અથવા જે અમોએ બે નિરપરાધીઓને અપરાધી બનાવ્યા તે અમોને જે યોગ્ય હોય તે સજા આપ કરો. ૨૫.

હે અમારા અને તે બેના મોટા ઈશ! 'મોટા ઈશ' એટલે વેદમાં જણાવેલ તર્ક કરતાં પણ (મોટા ઈશ), અથવા વેદ વિગેરેના અધિષ્ઠાતા. તેથી જ અમે કહ્યું તેમ કરનારા (આપ છો). આ બેને આપ જે આજીવિકા અથવા સજા કરો તે અમે સ્વીકારીએ છીએ. '**वृत्तिः**' એટલે આજીવિકા. દ્વાર પર રહી બધાને (પ્રવેશ કરતાં) રોકવાનું (કાર્ય) કરવાનું, ત્યારે રોકાએલા પોતાને પ્રવેશ કરવા દે તે માટે પોતાનું ધન અથવા (પોતાનો) ધર્મ આપે, એવી આજીવિકાનું દાન[2] (કરો). અથવા (દ્વારપાલો) પોતે દ્વારમાં (રહી, તે) સાચવે, એમ સ્વતંત્ર રીતે આજીવિકાનું દાન (કરો). અથવા અમે કહેલી સજા અથવા બીજી જે સજા આપ કરો તે અમે સ્વીકારીએ છીએ. આપની ઇચ્છા થયા પછી અમે પણ તેનો સ્વીકાર કરીએ તે **अनुमाननम्** સ્વીકાર. આ પણ (આપના) આદરને લીધે નહિ, પરંતુ શુદ્ધ ભાવથી (સ્વીકારીએ છીએ). અપરાધ (કરેલ) હોવાથી અમને પણ જો સજા કરો, તો તે પણ સ્વીકારીએ છીએ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. '**वा**' 'અથવા' શબ્દ બંને (પ્રસંગો)માં અનાદર દર્શાવવા (યોજેલો છે). (સજા કરવામાં) સંકોચ ન કરવો, એવા અભિપ્રાયથી 'જે યોગ્ય (હોય તે)' એમ કહેલું છે. 'તે સજા કરો' શબ્દોનો (એવો અર્થ છે કે) માત્ર વચન કહીને બીજાથી તેનું ફલ પ્રાપ્ત કરાવવું એવું ન (કરો), પરંતુ હમણાં જ તે સજા અમને કરો. અથવા ત્રણ જન્મરૂપ તે જ સજા અમને કરો. તે વિષયમાં પોતાનો અપરાધ કહે છે કે, જે કારણથી **अनागसौ** બે નિરપરાધીઓને અમે **किल्बिषेण अयुंक्ष्महि** અપરાધી બનાવ્યા, 'તે સજા' એટલે બંનેના ત્રણ જન્મો સાથે જ થાય તેવી (સજા). 'અથવા અમને (સજા કરો)' એ વિકલ્પમાં તેઓને [3]સજા થાઓ કે ન થાઓ એ વિષયમાં (પોતાનું) ઉદાસીનપણું (જણાવેલું છે). એવી રીતે સર્વ પ્રકારે ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવ્યું. ૨૫

---

૧. 'સ્વસ્તિ અને સન્માનનું જ્ઞાન' એટલે (વેદનો) નાશ ન કરવાનાં અને (પોતાનું) સન્માન કરવાનાં તાત્પર્યનું જ્ઞાન. (प्र)

૨. આ વિકલ્પ પ્રમાણે અમે પણ અમારો ધર્મ આપીએ છીએ, એવો આજીવિકાના દાનનો સ્વીકાર (કરેલો) જાણવો. (प्र)

૩. અમે તેમને થવાની જે સજા કહી, તે અમને જ થાઓ, એવો અર્થ છે. (प्र) આ અર્થ બરાબર જણાતો નથી. તે બેને સજા થાઓ કે ન થાઓ, પણ અમને જે સજા યોગ્ય હોય તે આપ કરો, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

ભગવાન તો, તેઓને શાપ (આપવા)થી ભય પામેલા જાણીને, શાપ પોતે કરેલ (આપેલ) હોવાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છે:—

एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः संरम्भसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ ॥
भूयः सकाशमुपयास्यत आशु यो वः शापो मयैव निहितस्तदवैत विप्राः ॥ २६ ॥

આ બે દેવથી જૂદી ગતિ પ્રાપ્ત કરીને, તરત જ ક્રોધથી સારી રીતે ધારણ કરેલી સમાધિથી પ્રાપ્ત કરેલ યોગવાળા થઈ, ફરીથી તરત (મારી) સમીપ આવશે. તમારો જે શાપ થયો તે મેં જ આપેલો. હે વિપ્રો! તે જાણો. ૨૬.

'દેવથી જૂદી ગતિ' એટલે દૈત્યપણું રાક્ષસપણું અને મનુષ્યપણું, કારણકે સરખું હોય ત્યારે જૂદું કહેવાય. 'પ્રજાપતિના ત્રણ છે' એ વાક્યમાં અસુરો અને મનુષ્યો દેવની સમાન હોવાનું (અને) રાક્ષસો પણ બીજ અને પરાક્રમથી દેવની સમાન હોવાનું કહેલું છે. યક્ષો વિગેરે તો સ્વતંત્ર નથી. કુબેર તો દેવજ છે. તેથી ત્રણ જ પ્રકારની દેવથી જૂદી ગતિ પ્રાપ્ત કરીને, તરત જ ફરીથી મારી સમીપ આવશે. **वः** તમે જે શાપ આપ્યો, તે મેં જ આપેલો છે, એમ તે જાણો. '**निमितः**' એવો પાઠ હોય, ત્યારે મેં જ સારી રીતે (શાપ) ટૂંકો કરેલો છે (એવો અર્થ થાય છે). 'હે વિપ્રો!' સંબોધનથી તેઓની દીર્ઘ દૃષ્ટિ ન હોવાનું (સૂચવેલ છે). 'દેવથી જૂદી ગતિ પ્રાપ્ત થતાં, આપની સમીપ તરત કેમ આવશે? કારણકે જૂદા જૂદા જન્મોનાં કર્મો ભોગવવાના રહેશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ક્રોધથી સારી રીતે ધારણ કરેલી સમાધિથી પ્રાપ્ત કરેલ યોગવાળા' એમ કહેલું છે. ક્રોધના જુસ્સાથી સારી રીતે ધારણ કરેલી જે સમાધિ, તેનાથી પ્રાપ્ત થએલો જે યોગ, (તે યોગવાળા થઈ મારી સમીપ આવશે). યોગથી સર્વ પાપનો નાશ થાય છે, એમ પહેલાં અમે કહેલું છે. 'ફરીથી, સમીપ આવશે' શબ્દોથી શાપનો અંત (જણાવેલો છે), ટૂંકો શાપ આપેલ છે. 'મેં શાપ આપેલો, તે જાણો.' શબ્દો (વિપ્રો) ભયરહિત થાય તે માટે (કહેલા છે). ૨૬.

એ પ્રમાણે આવેલા મુનિઓનાં સર્વે દુઃખો દૂર કર્યાનું કહ્યું. હવે નીચેના શ્લોકથી આરંભી બધા પોતપોતાનાં સ્થાને ગયાનું કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં કહેલું અને કરવાનું એવા પ્રમેયના ભેદથી નીચેના બે શ્લોકોથી યોગીઓ પાછા ગયાનું કહે છે:—

॥ ब्रह्मोवाच ॥ બ્રહ્મા કહે છે:—

अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानंदभाजनम् ॥
वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्ठं च स्वयं प्रभुम् ॥ २७ ॥
भगवन्तं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च ॥
प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसन्तो वैष्णवीं श्रियम् ॥ २८ ॥

પછી નયનોના આનંદના પાત્રરૂપ વૈકુંઠનાં અને તેમના ધામ (તથા) પોતે પ્રભુરૂપ વિકુંઠનાં દર્શન કરીને, ભગવાનની પરિક્રમા કરી, (તેમને) પ્રણામ કરી અને (તેમની) રજા લઈ, આનંદ પામેલા તે મુનિઓ વિષ્ણુની સંપત્તિની પ્રશંસા કરતા પાછા ગયા. ૨૭. ૨૮.

ફરીથી તેઓ એ પોતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, કારણ કે તેઓ મુનિઓ હતા. જેની જે શ્રદ્ધા, તેજ તેનો ગુણ છે. (તેથી) ઉલટું (હોય તે) દોષ છે. તેઓ (દેહની) અંદર જ ભગવાનનાં દર્શન કરતા, બહાર ન (કરતા), અને બહારનું દર્શન (તેમને) લાભકારી નહતું. તેથી તેઓ પાછા ગયા. બહારનાં (ભગવાનનાં) દર્શનથી એક ગુણ થયો, એમ 'નયનોના આનંદના પાત્રરૂપ' શબ્દથી કહેલ છે. કારણ કે પરમ ઐશ્વર્યના

સંબંધને લીધે, રૂપ વિગેરેના ભેદથી પાંચ પ્રકારે સુખના વિભાગ કરી, તેનો અનુભવ કરતી ઇંદ્રિયો (પોતે) સાધનરૂપ હોઈ જીવને પણ સુખ કરનારી થઈ, અને આ ભગવાન આનંદની મૂર્તિ અને લાવણ્યના પૂરરૂપ હોઈ નયનોના આનંદનાં પાત્ર છે. તે પાત્ર બને છે, એમ 'વૈકુંઠના અને તેમના ધામ વિકુંઠના' શબ્દોથી કહેલું છે.

'બંનેય સમાન રીતે નયનોના આનંદના પાત્ર કેમ કહેલાં છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'પોતે પ્રભુરૂપ' એમ કહેલ છે. (ભગવાન વિકુંઠ) લોક પોતે જ છે, અને વૈકુંઠ (ભગવાન) પણ પોતે છે. છતાં પણ ભગવાન પ્રભુ તરીકે સ્ફૂરે, ત્યારે તે (વિકુંઠ) લોક તરીકે સ્ફૂરતું હોવાથી, અને અક્ષર (વિકુંઠ લોક) ભગવાન હોવાથી, બંને તેવાં છે, એવો અર્થ છે. ૨૭.

ભવિષ્યનું કૃત્ય અઠ્ઠાવીસમા શ્લોકમાં કહેલું છે.

प्रदक्षिणा नमस्कार आज्ञाप्रार्थनमेव च ॥ १४ ॥
आगत्य[1] तोषभावश्च गमने स्तोत्रमेव च ॥

(૧)પ્રદક્ષિણા, (૨) નમસ્કાર અને (૩) રજા માગવાનું જ (૪) આવીને આનંદની વૃત્તિ થવી અને (૫) જતાં પ્રશંસાજ કરવી. કા. ૧૪½.

समागतानां पञ्चाङ्गं तोषलक्षणमुच्यते ॥ १५ ॥
यथागतिगतिः कार्ये प्रसङ्गं वारयेदिति ॥

(એવા) પાંચ અંગોવાળું આવેલા (મુનીઓ)ના આનંદનું લક્ષણ કહેલું છે. કામે લાગવાનું અટકાવે તેથી જેમ આવ્યા તેમ ગયાનું (કહેલ છે.) કા. ૧૫½.

જે પ્રકારે આવેલા તેજ પ્રકારે પાછા ગયા, એવો '**प्रतिजग्मुः**'નો અર્થ છે. બહારનાં (ભગવાનનાં) દર્શન (અંદરનાં દર્શનથી) અધિક હોવાથી, તેઓ ઘણો આનંદ પામ્યા. 'વિષ્ણુની સંપત્તિ' એટલે (ભગવાનની) શાંતિ અને પ્રસન્નતારૂપ (સંપત્તિ). આજ (આવ્યા તે) પહેલાનાં કરતાં અધિક (થયું) ૨૮

ભગવાન (ત્યાંથી) પધારી ગયા એમ કહેવા માટે, નીચેના શ્લોકમાં (તેમણે તે) બે સેવકોનું સમાધાન (કર્યું એમ) કહે છેઃ—

भगवाननुगावाह यातं मा भैष्टमस्तु शम् ॥
ब्रह्मतेजः समर्थोऽपि हन्तुं नेच्छे मतं नु मे ॥ २९ ॥

ભગવાને બે સેવકોને કહ્યુંઃ 'તમે બે જાઓ, ભય ન રાખો. કલ્યાણ થાઓ. હું બ્રહ્મતેજને હણવા શક્તિવાળો હોવા છતાં, (તેમ કરવા) ઇચ્છતો નથી. નિશ્ચય! મને ઇષ્ટ છે. ૨૯.

આજ્ઞા પાળવાનું કારણ 'સેવકો' શબ્દથી (કહેલું છે). તે બેને વાક્યમાં વિશ્વાસ રાખવાનું કારણ 'ભગવાને' શબ્દથી (કહેલું છે). શાપને લીધે જવાનું નથી એમ દર્શાવવા 'તમે બે જાઓ' એવી આજ્ઞા (કરી છે). આથી તે બેના પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરેલું છે. તેથીજ 'ભય ન રાખો' શાપને લીધે જાય, તો ભય રહે. '(ભયનું) કારણ કર્યું, ત્યારે ફલ કેમ નહિ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કલ્યાણ થાઓ' એમ કહેલું છે, તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. હમણાં (તમને) સાલોક્ય (પ્રાપ્ત થએલું છે), ગયા પછી તો સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થશે, એવો અર્થ છે. હમણાં લોક (વિકુંઠ)માં તમે કોઈક બે છો, પછી લોકરૂપ જ થશો, એવા અભિપ્રાયથી 'લોક થાઓ' *એવું વાક્ય છે. 'ચરણ' શબ્દનો પણ તેજ અર્થ થાય છે. (ભગવાનમાં) પ્રવેશ કરેલાઓને ચરણમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થએલી છે. તેવા સમયે સમીપપણું તો ઘણું જ હોય છે. 'બ્રાહ્મણોના આદરને લીધે આમ (ભગવાન) કરે છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી તેમ નથી

૧. 'आगत्य तोषाभावः' એટલે આવેલાને પૂર્ણ સંતોષ ન થવો તે (પ્ર) तोषाभावः પાઠ નથી. 'आगत्य तोषभावः' પાઠ છે. તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. * શ્લો. ૩૦ ના સંબંધમાં આ કહેલું જણાય છે.

એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. આધિદૈવિક બ્રહ્મતેજરૂપ બ્રહ્માસ્ત્રને ખરેખર (ભગવાને) નિરર્થક કરેલું છે, (જ્યારે) આ તો આધિભૌતિક (બ્રહ્મતેજ) છે. તેથી બ્રહ્મતેજને હણવા શક્તિવાળો હોવા છતાં, હું (તેમ કરવા) ઇચ્છતો નથી, કારણ કે તે સૃષ્ટિ માટે ઉપયોગી છે. તેથી (આ) નુ નિશ્ચય મને ઈષ્ટ છે, (આ વાક્યનો) અભિપ્રાય તો ભગવાન જ જાણે છે, (તેમનાં) વચનથી (તેની) કલ્પના થતી નથી, કારણકે કલ્પના કરવામાં આવે તો પણ કાર્યની અનુકૂલતા પ્રમાણે કલ્પના કરવી જોઇએ. ૨૯.

'ત્યારે બ્રાહ્મણોના શાપનું શું ફલ?' એ વિષયમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

मयि संरम्भयोगेन निस्तीर्य ब्रह्महेलनम् ॥
प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेनाल्पीयसा पुनः ॥ ३० ॥

મારા વિષે ક્રોધના યોગથી બ્રાહ્મણોના તિરસ્કારને તરી જઈ થોડા સમયમાં તમે બે ફરી મારી પાસે પાછા આવશો. ૩૦.

બ્રાહ્મણોના શાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ, કારણકે પ્રાયશ્ચિત્ત (કર્યા) પછી જ પુરુષ શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ હોય તેણે જ વેદમાં કહેલ કર્મ કરવું જોઈએ, અને **ભગવાનના ભક્તોનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભગવાનનું સ્મરણ જ છે;** અને વૈદિક (કાર્ય)માં શુદ્ધ હોય તેનો જ અધિકાર હોવાથી તે સ્મરણ લૌકિક છે, અને લૌકિક[1] હોવાથી (તે) પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. સ્મરણનું નિત્યપણું તો પહેલાં જ (સ્મરણમાં) પ્રવૃત્તિ કરનાર (અને) જ્યાં સુધી ભગવદીય થાય ત્યાંસુધી સ્મરણ કરનારાઓનાં (સ્મરણ)નું છે, પછી તો પાપ જ ઉત્પન્ન થતું નથી. ભગવાનની ઇચ્છાથી તો તે ઉત્પન્ન થાય. તેમની ઇચ્છા સર્વથી બલવાન હોવાથી (પછી) સ્મરણ (થવાનું) સંભવતું નથી. લૌકિક સ્મરણમાં તો નડતર ન હોવાથી, (ભગવાનનું સ્મરણ) ભગવાનનું સાયુજ્ય વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનારૂં ન થાય, તો પણ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે,[5] કારણકે દોષનો નાશ કરવો એ સ્મરણનો કુદરતી ગુણ છે. કામ વિગેરે માત્ર લૌકિક છે, (અને) લૌકિકનું જ પોષણ કરનારા છે. (૧) આ પ્રસંગમાં શાપનું કારણ ક્રોધ થએલ હોવાથી, ક્રોધથી જ (જય તથા વિજયને) સ્મરણ થશે. તેમ ન થાય (ક્રોધ ન રાખે), તો વિસ્મરણ જ થાય. (૨) એ પ્રમાણે ગોપિકાઓના કામનું પણ (જાણવું), કારણકે બ્રહ્માએ કામને લીધે વાણી (સરસ્વતી)ને શાપ આપેલ. તેથી જ, વાણીથી પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા)ને હોમ થતો નથી; 'વાણી અને મનને તરો' એ ઉપાખ્યાનમાં તેમ કહેલું છે. તેજ વાણી

---

૧. 'લૌકિક હોવાથી' એટલે સ્મરણ લૌકિક હોવાથી. (प्र)

૨. "સ્મરણ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ હોય, તો પાપ દૂર થયા પછી તે કરવાનું ન રહે અને તેથી 'વિષ્ણુનું સદા સ્મરણ કરવું' વિગેરે વાક્યોમાં જણાવેલ સ્મરણનું નિત્યપણું ન રહે" એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. પ્રારંભની સ્થિતિમાં (સ્મરણ) પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે, પછી તો સ્વાભાવિક થતાં ફલરૂપ અને અવશ્ય કરવા યોગ્ય થાય છે, તેથી નિત્યપણું જતું નથી, એવો અર્થ છે. (प्र) અહિં 'પ્રથમ'નો અર્થ 'પ્રારંભની સ્થિતિ' કરેલ છે તે યોગ્ય જણાતું નથી. પાપ કર્યા પહેલાં જ ભગવાનનું સ્મરણ કરેલું હોય તેને પ્રથમ કહેલું જણાય છે. પાપ દૂર કરવા સ્મરણ કરવામાં આવે તે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. પાપ કર્યા પહેલાં કરેલું સ્મરણ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ નથી અને નિત્ય કરવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૩. '(ભગવદીય થએલા જય તથા વિજયથી બ્રાહ્મણના તિરસ્કારરૂપ) પાપ કેમ થયું?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૪. 'વૈદિક સ્મરણ લૌકિક (સ્મરણ) થી બલવાન છે અને જય વિજય તેના અધિકારી છે, તો વૈદિક સ્મરણથી પાપ કેમ દૂર ન થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. કર્મમાં રચ્યા પચ્યા રહેવાથી સ્મરણ ન થાય. વળી ત્રણ પાપી યોનિમાં અવતાર લેવાનો શાપ થએલ હોવાથી તેઓને જ્ઞાનનો પણ અધિકાર રહેલ નહિ. (प्र)

૫. 'ત્યારે લૌકિક સ્મરણ પણ ન થાય' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભગવાનની ઇચ્છા લૌકિક સ્મરણમાં નડતરરૂપ થાય તેવી નથી. (प्र)

ગોપિકાઓ થઈ. (૨) ભયને લીધે શુક્રાચાર્યે કાલનેમિ વિગેરેને શાપ આપેલો, કારણકે તેઓએ [1]બૃહસ્પતિને (ગુરૂ તરીકે) સ્વીકારેલ; (અને) પોતાનું પુરોહિતપણું જશે એવા ભયથી (શુક્રે) શાપ આપેલ હોવાથી, કંસને ભયથી જ (ભગવાનનું) સ્મરણ થતું, (૪) અને યોગ્યતા પ્રમાણે જૂદા જૂદા (ઋષિઓના) સંબંધવાળા, બીજા દેવોને બૃહસ્પતિ દુર્વાસા વિગેરેએ શાપ આપેલા હોવાથી, યાદવો [2]વિગેરેને સંબંધથી થતા સ્નેહને લીધે જ (ભગવાનનું) સ્મરણ થતું. આ ચારે પણ શાપથી તે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલા, (અને) તેવી રીતે સ્મરણ કરી, તે તે શાપને તજી, પોતાનાં ભગવદીય સ્વરૂપથી જ ભગવાનને પ્રાપ્ત થએલા. તેવી રીતે આ પ્રસંગમાં પણ 'કલ્યાણ થાઓ' (શ્લો. ૨૯) એ વચનને લીધે ભગવાનના સ્થાનની પ્રાપ્તિ થશે; અને ભગવાન પ્રતિ (ધારણ કરેલ) ક્રોધના જુસ્સાના સંબંધને લીધે બ્રાહ્મણોના અત્યાચારરૂપ દોષને દૂર કરી, મારી **निकाशं** પાસે (આવશો), અથવા બારણાંના કરતાં ઘણા પાસે ચરણમાં થોડા સમયમાં ફરી પાછા આવશો, એમ (કહેલ છે). લોકમાં ક્રોધરૂપ સંબંધ પુરૂષાર્થ ન હોવાથી, તે પુરુષાર્થ છે એમ જણાવવા '**योग**' 'યોગ' શબ્દ યોજેલ છે. ૩૦.

એ પ્રમાણે તેઓને દિલાસો આપીને, ભગવાન યોગ્ય સ્થાને પધાર્યા. એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

द्वाःस्थावादिश्य भगवान् विमानश्रेणीभूषणम् ॥
सर्वातिशयया लक्ष्म्या युक्तं स्वं धिष्ण्यमाविशत् ॥ ३१ ॥

એ દ્વાર પર રહેનારાઓને આજ્ઞા કરીને, ભગવાને વિમાનોની પંક્તિઓના ભૂષણરૂપ, સર્વથી ઉત્તમ શોભાવાળા પોતાના સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો.. ૩૧.

'આજ્ઞા કરીને'એ વચનને લીધે, (તેથી) વિરુદ્ધ કરવાનું સંભવતું નથી. 'ભગવાનને ગ્લાનિ થઈ હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાને' એમ કહેલું છે, કારણકે ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય (એ ભગવાનના ગુણો) ગ્લાનિનો નાશ કરનાર છે. 'આ બંને કાઢી મૂકેલા જો દુષ્ટ હોય, તો બીજાઓ પણ તેવા હશે, તેથી તેમને પણ કાઢી મૂકવા જોઈએ, અને બીજા બે દ્વારપાલો નીમવા જોઈએ. તે બંને (કાર્ય) કર્યા વિના (ભગવાન) ઘેર કેમ પધાર્યા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિમાનોની પંક્તિઓનાં ભૂષણરૂપ' એમ કહેલું છે. વિમાનોની પંક્તિઓ, તેઓના **भूषणं** અલંકારરૂપ થએલું (વિકુંઠ સ્થાન) હતું. વૈકુંઠમાં રહેલા 'વિમાનો' (પોતાના) અર્થવાળા હતા, કારણ કે **विगतः** જતું રહેલ હતું **मानः** અભિમાન જેમનું તેવાં, તે વિનાનાં એટલે અભિમાન રહિત બધાં હોવાથી દોષરહિત હતાં, એવો અર્થ છે. સાધારણ[3] પણ ત્યાં તે (તેવાં) જ હતાં, એમ જણાવવા 'પંક્તિઓ' શબ્દ (યોજેલ છે). તેઓનું પણ ભૂષણ એટલે સંપૂર્ણ રીતે સર્વદોષ વિનાનું (વિકુંઠ) સ્થાન છે, એવો અર્થ છે. તેથી જ બીજા (દ્વારપાલો) નીમ્યા નહિ. આ બે દોષવાળા હતા તેથી સંપૂર્ણરીતે દ્વારપર રહેનાર તરીકે જ (તેમને) નીમેલા, પરંતુ બીજાઓને રોકવા નીમેલા નહિ, કારણકે મુનિઓનાં વચનથી તેવો નિશ્ચય થાય છે. ફરીથી (ભગવાને) તેજ સ્થાનમાં જવાનું કારણ 'સર્વથી ઉત્તમ શોભાવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. 'સર્વથી ઉત્તમ (શોભાવાળું), (કારણકે) લક્ષ્મી માટે કરેલું હોવાથી લક્ષ્મીએ તેને સંપૂર્ણરીતે શણગારેલું, તેથી તે સર્વથી ઉત્તમ શોભાવાળું છે. વળી તે સ્થાન પોતાનાં સ્વરૂપરૂપ બનેલું છે, તેથી (ભગવાન) બીજે ન પધાર્યા. ૩૧.

એ પ્રમાણે ભગવાને ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યાનું કહીને, નીચેના શ્લોકથી તે બે બીજા (સ્થાને) ગયાનું કહે છે:—

तौ तु गीर्वाणऋषभौ दुस्तराद्धरिलोकतः ॥
हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयौ ॥ ३२ ॥

---

૧. શુક્રાચાર્ય તપ કરવા ગએલા, ત્યારે તેમનું રૂપ લઈ બૃહસ્પતિ આવેલા, તેમને કાલનેમિ વિગેરેએ ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા, એવી બીજા પુરાણમાં કથા છે. (प्र)

૨. 'વિગેરે' શબ્દથી પાંડવો કહેલા છે. તેઓને શાપ થએલ એ પાંચ ઇંદ્રોના ઉપાખ્યાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. (प्र)

૩. વિમાનમાં ફરનારાઓ જ વૈકુંઠમાં સાધારણ પુરુષરૂપ છે (प्र) સાધારણ વિમાનો (તેમ વિમાનમાં ફરનારા પણ) ત્યાં અભિમાન વિનાના જ છે, એટલે કોઈ અભિમાની નથી એવો અર્થ જણાય છે.

તે બે ઉત્તમ દેવો તો પાર કરી ન શકાય તેવા હરિના લોકથી ગર્વરહિત થઈ, બ્રાહ્મણોના શાપને લીધે શોભારહિત થયા. ૩૨.

'तु' 'તો' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ત્યાં તે બે સંતાઈને રહ્યા નહિ; કારણ કે ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી જ છૂટકારો થશે એવો વિચાર કરનારા તેઓ હતા. તેવું (તેમને) જ્ઞાન હોવાનું કારણ 'બે ઉત્તમ દેવો' શબ્દથી (કહેલું છે) 'પાર કરી ન શકાય તેવા' વિશેષણથી (એમ કહ્યું છે કે) તે લોકને પાર કરવાનું દુઃખથી પણ થઈ શકે તેવું નથી. તેમાં પણ (તે) 'હરિનો લોક' છે, કારણ કે તે (હરિ) સર્વ દુઃખ દૂર કરનારા છે. તેમાં પણ (તે) 'લોક' પ્રકાશતો છે, બીજામાં તો અજ્ઞાન જ હોય છે, એવો ભાવ છે. વૈકુંઠમાં રહેલા તે બેની જે શોભા હતી, તેનો બ્રાહ્મણોના શાપથી નાશ થયો, તેથી (તેઓ) ત્યાં રહી પણ શકતા ન હતા, કારણ કે ત્યાંના રહેવાસીઓ સાથે (તેમને) સમાન ગુણ ન રહ્યો. વળી જતો રહેલ છે स्मयः ગર્વ જે બેનો, તેવા (તે થયા). તેથીજ આ બેને પહેલાં ગર્વ હતો, પરંતુ દોષરહિતને ત્યાંથી કાઢી મૂકેલા નહિ, એવો (અર્થ છે). લોક (વિકુંઠ) ઉપકાર કરનારો[1] છે એમ જણાવવા લોકથી જ ગર્વરહિત થયા, એમ કારણ અને કાર્યનો સંબંધ* જણાવેલો છે. ૩૨.

એમ તે (લોક)થી થએલો લાભ પ્રાપ્ત કરીને, તે બે ગયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तदा विकुण्ठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः ॥
हाहाकारो महानासीद्विमानाग्र्येषु पुत्रकाः ॥ ३३ ॥

હે પુત્રો! તે બે વિકુંઠ સ્થાનમાંથી પડતા હતા, ત્યારે ઉત્તમ વિમાનોમાં ભારે હાહાકાર થયો. ૩૩.

તે બે વિકુંઠસ્થાનમાંથી પડતા હતા, ત્યારે 'અયોગ્ય થયું' એવો હાહાકાર થયો. 'ઉત્તમ વિમાનોમાં' શબ્દથી તેઓને (વિમાનમાંના દેવોને) (તે બેનાં) દર્શન થાય તેવું હોવાનું કહેલું છે. હાહાકારનું વર્ણન તે બે ઉપર દયા સૂચવનારૂં છે. તેથી જ આ [2]વિષયમાં વિરોધ ન કરવો, કારણકે (તેમ કરવાથી) દુઃખી થએલા (તે) બેને અધિક દુઃખ થાય. (બ્રહ્મા) પોતે દયાળુ છે એમ જણાવવા 'હે પુત્રો!' એવુ સ્નેહથી સંબોધન કરે છે. ૩૩.

તે બેના નિરૂપણનો ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तावेव ह्यधुना प्राप्तौ पार्षदप्रवरौ हरेः ॥
दितेर्जठरनिर्विष्टं काश्यपं तेज उल्बणम् ॥ ३४ ॥

હરિના તે બે ઉત્તમ પાર્ષદો જ હમણાં દિતિના જઠરમાં પ્રવેશ કરેલ કશ્યપના ઉગ્ર તેજરૂપ થએલા છે. ૩૪.

હમણાં તે બેજ દિતિના જઠરમાં પ્રવેશ કરેલ કશ્યપના તેજરૂપ થએલા છે. અહિં (તે બેનો) ગર્ભમાં પ્રવેશ જ થએલો છે, પરંતુ બીજા પ્રકારે અન્ન વિગેરેમાં સંક્રાંતિ થએલી નથી. સુરોની (દેવોની) સ્થિતિમાંથી નીકળી ગએલા હોવાથી 'અસુર' થએલા છે. તે બેનું બીજ (અસુરપણાંને) યોગ્ય હતું, એમ 'ઉગ્ર' વિશેષણથી કહેલું છે. (તે બીજ) અન્યાયથી નીકળેલું હોવાથી, સ્વભાવથી જ ઉગ્ર હતું, અને તેણે પણ દિતિના જઠરમાં પ્રવેશ કરેલો. તે બેની આ આપત્તિની અવસ્થા છે એમ જણાવવા, 'હરિના બે ઉત્તમ પાર્ષદો' શબ્દોથી તેઓની પહેલાંની અવસ્થા કહેલી છે. ૩૪.

'ત્યારે અંધકાર (થવા)નું શું કારણ?' એ વિષયમાં નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

तयोरसुरयोरद्य तेजसा यमयोर्दिवः ॥
आक्षिप्तं तेज एतर्हि भगवांस्तद्विधित्सति ॥ ३५ ॥

હમણાં તે બે જોડકાં અસુરોના તેજથી સ્વર્ગના તેજનો નાશ થયો છે. હમણાં ભગવાન તે કરવા ઇચ્છે છે. ૩૫.

---

૧. ગર્વ દૂર કરનાર તરીકે ઉપકાર કરનારો. (प्र)
* વૈકુંઠ લોક (માં વાસ) કારણ, અને ગર્વ દૂર થવો એ તેનું કાર્ય, એમ એ બેનો કારણ અને કાર્ય તરીકેનો સંબંધ જણાવેલો છે.
૨. 'આ વિષયમાં' એટલે દિતિના ગર્ભના સંબંધમાં (प्र)

કારણકે હમણાં તે બે અસુરો છે, તેથી તેઓના તેજથી वः તમારાં તેજનો નાશ થએલો છે.
ભગવાનનાં તેજથી દૈત્યોનાં તેજનો નાશ થાય છે, અને દૈત્યોનાં તેજથી દેવોનાં (તેજનો નાશ થાય છે).
વળી મુનિઓએ કરેલા અપરાધનાં સ્મરણને લીધે સ્વર્ગના (તેજનો નાશ કરે છે.) 'यमयोर्हि वः'
'તમારા બે યમના (તેજથી)' એવો પાઠ હોય, ત્યારે પણ (એવો અર્થ થાય કે) તમારા જ બે યમો[1]
છે, તેથી જ તમારા તેજનો નાશ થએલો છે. 'ત્યારે ઉપાય કરવો જોઈએ' એમ કહે, તેથી 'ભગવાન
તે કરવા ઇચ્છે છે' એમ કહેલું છે. एतर्हि હમણાં ભગવાન જ તમને ઉપદ્રવ કરવા ઇચ્છે છે. ઉપાય
કોનાથી કરાય? એવો અર્થ છે. ૩૫

'ત્યારે શું ઉપાય (કરવો)?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

विश्वस्य यः स्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो योगेश्वरैरपि दुरत्ययोगमायः ॥
क्षेमं विधास्यति स नो भगवांस्त्र्यधीशस्तत्रास्मदीयविमृशेन कियानिहार्थः ॥३६॥

જે વિશ્વની સ્થિતિ નાશ અને ઉત્પત્તિ કરનારા છે, જેમની યોગમાયા યોગેશ્વરોથી પણ ઉલ્લંઘન
થઈ ન શકે તેવી છે, તે ત્રણ (લોક)ના સ્વામી મૂલ ભગવાન તે વિષયમાં આપણું કલ્યાણ કરશે. આમાં
આપણા વિચારનું કેટલું ફલ થાય? ૩૬

તમારે શી ચિંતા? તે (ભગવાન)જ શાંતિ કરશે. તેનું કારણ 'જે વિશ્વની સ્થિતિ નાશ અને ઉત્પત્તિ
કરનારા છે' શબ્દોથી કહેલું છે. જે ઉત્પન્ન કરે છે તેજ પાલન કરતા હોવાથી, હમણાં પણ તેજ પાલન
કરશે, છતાં પણ જો પાલન ન કરે, તો પ્રલય કરનારા હોવાથી નાશ કરશે. તેથી કાંઈ ચિંતા ન કરવી,
કારણ કે પ્રલય અવશ્ય થવાનો છે. 'છતાં પણ દુઃખને લીધે ચિંતા થાય છે' એમ કહો, તો (ભગવાન)
ઉત્પત્તિ પણ કરશે, તેથી ચિંતા ન કરવી. વળી તેમણે (ભગવાને) તમારૂં જ કાર્ય કરવાનું નથી, પરંતુ
બધાએ વિશ્વનું (કાર્ય કરવાનું છે), કારણકે તે બધા વિશ્વની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરનારા છે. 'સાધારણ
દાહ થાય ત્યારે પણ જેમ દોડી જનારો નાસી જવાથી દાઝી જતો નથી, તેમ અમારા માટે આપે ઉપાય
કરવો જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમની યોગમાયા યોગેશ્વરોથી પણ ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવી
છે' એમ કહેલું છે. સર્વ દુઃખનું કારણ ભગવાનની યોગમાયા છે, (અને) તે ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવી
છે. સાધનોમાં યોગ ઉત્તમ છે. તેના પણ જે ઇશ્વરો, જેમને પોતાને યોગ અધીન રહે છે, તેઓ પણ
યોગમાયાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી. તેથી મારાથી ઉપાય (થાય તેમ) નથી. 'ત્યારે આપથી પણ
મોટાને કહો' એવી શંકા થાય, તેથી 'મૂલ' વિશેષણ યોજેલું છે, કારણ કે તેમના કરતાં કોઈપણ મૂલ
(ઉત્તમ) નથી કે જે કહેવા યોગ્ય હોય. 'ત્યારે તેમને જ કહો' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે કલ્યાણ
કરશે' એમ કહેલું છે. ન કહેવા છતાં પણ તે પોતે જ કલ્યાણ કરશે. તેનું કારણ 'ત્રણ (લોક)ના
સ્વામી' શબ્દથી કહેલું છે. તેમ (કલ્યાણ) ન કરે, તો જો તેઓ સ્વર્ગનો નાશ કરે, તો બેજ લોક રહે.
'તે બે નાશ કરે, ત્યારપછી (ભગવાન) પાલન કેવી રીતે કરશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાન'
એમ કહેલું છે. 'છતાં પણ આપે (અમારૂં) કલ્યાણ (થાય તેવો ઉપાય) કહેવો જોઇએ, અથવા આપના
કહેવાથી અમારે તપ વિગેરે કરવું જોઈએ', એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'આપણા વિચારનું (કેટલું ફલ
થાય)?' એમ કહેલું છે. જેમ વરસાદ વરસતો ન હોય તે પહેલાં ઘડાથી ખેતરને (જલ) પાવામાં
આવે (તેવો આપણો વિચાર છે). જો વરસાદ ન વરસે, તો (જલ) પાવાથી પણ અનાજ ઉત્પન્ન નહિ
થાય, (અને) વરસાદ વરસશે, તો જલ પાવાનું નકામું જ છે. તે સંજોગોમાં આપણા વિચારનું (કેટલું
ફલ)? અથવા तत्र સૃષ્ટિના વિષયમાં इह હવે (આપણા વિચારનું) કેટલું ફલ? તે (ભગવાન) સર્વને
માટે જ કલ્યાણ (કરનારૂં હશે તે) કરવાના હોવાથી, ફલ પ્રાપ્ત ન કરાવે તેવો પ્રયાસ દરેકે કરવાનું શું
પ્રયોજન? એવો અર્થ છે. ૩૬

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની
સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના સોળમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

---

૧. 'તે યમે દેવોની ઇંદ્રિયો અને વીર્યને છૂટાં પાડ્યાં. તે યમનું યમપણું છે' એવી 'યમ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ
હોવાથી, તે બે તમારી જ ઇંદ્રિયો તથા વીર્યનો નાશ કરનારા છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય સત્તરમો.

कामादिना मार्गनाशा उपोद्घातेन वर्णिताः ॥
सृष्टिमात्रप्रयोगाय तत्फलं वर्ण्यते शुभम् ॥ १ ॥

કામ વિગેરેથી માર્ગોના નાશ થયાનું ઉપોદ્ઘાતમાં વર્ણન કર્યું. સૃષ્ટિ માત્રને ઉત્તમ સંબંધ થાય[1] તે માટે તેનાં શુભ ફલનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. કા. ૧

उत्पत्तिस्तामसी प्रोक्ता स्थितिर्वै राजसी मता ॥
सात्त्विकः प्रलयश्चेति विपरीतं फलं तयोः ॥ २ ॥

તે એની ઉત્પત્તિ તામસી કહેલી છે, સ્થિતિ ખરેખર રાજસી મનાએલી છે અને નાશ સાત્ત્વિક છે, [2]એવું ફલ[3] ઉલટું [4]છે. કા. ૨

उत्पत्तिर्द्विविधा प्रोक्ता स्वरूपानिष्टभेदतः ॥
यावद्वृद्धिरिहोत्पत्तिः कायवाग्दोषवर्णनम् ॥ ३ ॥
सजातीयविजातीयक्लेशदानाय जन्मनः ॥

[5]દેહ(ની વૃદ્ધિ) અને અનિષ્ટના ભેદથી ઉત્પત્તિ બે પ્રકારની કહેલી છે. જ્યાંસુધી (દેહની) વૃદ્ધિ થઈ ત્યાંસુધી અહિં ઉત્પત્તિ છે. જન્મ પોતાની જાતનાને અને જૂદી જાતનાને દુઃખ દેવા થયો છે એમ જણાવવા દેહ અને વાણીના દોષોનું વર્ણન કરેલું છે. કા. ૩૧

शापस्त्वेक इति प्रोक्तो हिरण्याक्षो न चापरः ॥ ४ ॥
आधारस्तु स एवोक्तो द्वितीये दोषवर्णनम् ॥

શાપ તો એક હોવાથી હિરણ્યાક્ષ (ની કથા) કહેલી [6]છે. બીજા (ની) કહેલી નથી; પરંતુ આધાર[7] તે જ કહેલો છે. બીજાના[8] દોષનું વર્ણન કરેલું છે. કા. ૪½.

उत्पत्तिरेव शापेन नीचयोनौ निरूपिता ॥ ५ ॥

---

૧. 'ઉત્તમપણું' એટલે ભગવાને કરેલ હોવાપણું, તેનો સંબંધ થાય તે માટે. તેથી સૃષ્ટિના સંબંધમાં ઉપોદ્ઘાત અને આ ત્રણ (૧૭ થી ૧૯ અધ્યાયો) પ્રતિ કારણપણું, એવી કારણ અને કાર્યના સંબંધરૂપ સંગતિ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. ...૨ (૧૭ થી ૧૯ ત્રણે અધ્યાયોનો અનુક્રમે અર્થ કહેલો છે. 'તે એ' એટલે જય અને વિજય. (प्र)

૩. 'ફલ' એટલે શાપથી થએલ ફલ. (प्र)

૪. 'ઉલટું' એટલે લોકથી જૂદા પ્રકારનું, પરિણામે લાભકારક, એવો અર્થ છે. (प्र)

૫. અહિંથી સાડાચાર કારિકાઓથી (૧૭ થી ૧૯ એ ત્રણ) અધ્યાયનો અર્થ કહે છે. તે પૈકી પહેલી સવાત્રણ કારિકાઓથી સત્તરમાનો અર્થ કહે છે. (प्र)

૬. 'કાર્ય સમાન હોવાને લીધે અને પ્રસંગને લીધે બંનેની કથા કહેવી જોઇએ, છતાં અહિં એકલા (હિરણ્યાક્ષ)-ની જ કથા કેમ કહી છે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. બીજાની પણ ઉત્પત્તિ કહેલી છે, અને ટૂંકાણમાં વૃદ્ધિ પણ કહી છે. (प्र)

૭. હિરણ્યાક્ષ આધાર છે. દિતિના દોષને લીધે પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી આધાર(દિતિ)ના ઘણા દોષ તેનામાં હતા. (प्र)

૮. 'બીજાના' એટલે હિણ્યકશિપુના દોષ, તે ઉગ્ર વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી કહેલા છે. શ્લો. ૧૯ માં માત્ર તેનું ઉદ્ધતપણું કહેલું છે. (प्र)

स्थितिनाशौ तयोस्तस्मात्

શાપને લીધે નીચ યોનિમાં ઉત્પત્તિ જ કહેલી [1]છે. તે બેનાં સ્થિતિ અને નાશ તેમનાથી [2](થએલ છે) કા. ૫૩/૪.

हरावेवात्र वर्ण्यते ॥

कृष्णेन सहिता लीलाः स्थितिस्तस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

निधनं चापि तस्यैव कल्याणवचनान्मतम् ॥

અહિં તે મહાત્માની શ્રીકૃષ્ણ સાથેની લીલારૂપ હરિમાં જ સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે [3]અને તેનું મૃત્યુ પણ કલ્યાણ થવાના વચનને[4] લીધે હરિમાં જ (થએલ હોવાનું) મનાએલ છે. કા. ૬૧/૨.

स्वरूपोत्पत्तिरन्यत्र हेतुरित्युच्यते बहु ॥ ७ ॥

अनिष्टसूचकं तत्र ज्ञानं दुःखप्रणाशनम् ॥

બીજાઓમાં[5] દેહની ઉત્પત્તિ કારણ છે એમ કહેવાય છે. વળી અનિષ્ટ સૂચવનારૂં તે (ના કારણ)નું જ્ઞાન[6] દુઃખનો નાશ કરનારૂં છે. કા. ૭૧/૨.

अतः सप्तदशेऽध्याये दुःखाभावस्तथोद्गमः ॥ ८ ॥

अनिष्टसूचनं दोषौ वर्ण्यन्ते पञ्च सम्भवे ॥

તેથી સત્તરમા અધ્યાય (ઉત્પત્તિના વિષય)માં (૧) દુઃખને દૂર કરવાનું તેમજ (૨) ઉત્પત્તિ (૩) અનિષ્ટ સૂચવવાનું અને (૪–૫) (કાયા તથા વાણીના) બે દોષો એ પાંચ કહેલાં છે. કા. ૮૧/૨.

તે પૈકી આરંભમાં કારણના જ્ઞાનથી ભય દૂર થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે :—

निशम्यात्मभुवा गीतं कारणं शङ्कयोज्झिताः ॥
ततः सर्वे न्यवर्तन्त त्रिदिवाय दिवौकसः ॥ १ ॥

આત્મભૂએ ગાન કરેલું કારણ સાંભળી ભયરહિત થઈ, પછી બધા દેવો સ્વર્ગમાં પાછા ગયા. ૧.

'આત્મભૂ' બ્રહ્માએ ગાન કરેલું કારણ સાંભળી, (દેવો) ભયરહિત થયા. 'આત્મભૂ' શબ્દથી કારણ[7] કહેલ છે. 'ગાન કહેલું' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) હર્ષને લીધે સર્વમાં પ્રસિદ્ધ થાય તેમ (કહેલું હોવાથી) ફલ (પ્રાપ્ત થવા)માં સંદેહ ન હતો. ભય પોતાનો નાશ થવાનો હતો. માત્ર દુઃખ તો હદવાળું હોવાથી સહન કરવું જોઈએ, એવા વિચારથી ભયરહિત જ થયા, કારણકે સુખ અને દુઃખનો સમય નક્કી થએલો હોય છે; અને ભય દૂર થયા પછી બધા સ્વર્ગમાં પાછા ગયા. 'દેવો' શબ્દથી ત્યાં જવાનું જરૂરી હોવાનું કહેલું છે. ૧.

---

૧. આ ઉત્પત્તિ-પ્રકરણ હોવાથી શાપને લીધે નીચ યોનિમાં (બંનેની) ઉત્પત્તિ જ કહી છે. (प्र)

૨. સ્થિતિ અને નાશ તો 'તેમનાથી' એટલે ભગવાનની સમીપ થયા છે. તેથી તે બીજા (નૃસિંહ) અવતારની કથા અહિં પ્રકૃત (ન) હોવાથી, હિરણ્યકશિપુનાં સ્થિતિ અને નાશની કથા અહિં કહેલી નથી, પરંતુ પ્રકૃત હોવાથી એક હિરણ્યાક્ષનાં જ સ્થિતિ અને નાશની કથા કહેલી છે. (प्र)

૩. 'અહિં' એટલે આ પ્રકરણમાં, 'તે મહાત્મા' હિરણ્યાક્ષની શ્રીકૃષ્ણ સાથેની લીલારૂપ હરિમાં જ સ્થિતિ કહેલી છે. (प्र)

૪. 'કલ્યાણ થાઓ' એવું પાછલા અધ્યાયના શ્લોક ૨૯ માંનું વચન. (प्र)

૫. 'બીજાઓમાં' એટલે બીજાઓની પણ ઉત્પત્તિમાં. (प्र)

૬. 'તેનું જ્ઞાન' એટલે તેનાં કારણનું જ્ઞાન. (प्र)

૭. કારણકે તે (બ્રહ્મા) આત્માની (દેવોની) ભૂઃ ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે. તેથી તે (દેવોનું) કારણ હોવાથી તેમણે કહેલું દેવોને હિત કરનારૂં છે, એવો ભાવ છે. (प्र)

નીચેના શ્લોકમાં ઉત્પત્તિ કહે છે:—

दितिस्तु भर्तुरादेशादपत्यपरिशङ्किनी ॥
पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे यमौ ॥ २ ॥

પતિનાં વચનને લીધે પુત્ર સંબંધી ભય રાખનારી ભલી દિતિએ તો એકસો વર્ષ પૂરાં થતાં બે યમ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. ૨

ઋષિના વિચાર પ્રમાણે (પુત્રો)તરત જ ઉત્પન્ન કરવાના હતા, છતાં પણ દિતિએ તેમ ન કર્યું, એમ '**तु**' 'તો' શબ્દથી (કહેલ છે.) પતિ કશ્યપનાં **आदेशात्** આજ્ઞારૂપ વચનને લીધે પુત્રના વિષયમાં તે સર્વ તરફથી ભય રાખનારી થઈ. તે ભયને લીધે તે બે(પુત્રો)ના દોષો દૂર થાય, તે માટે સંહાર કરનાર કાલ સુધી તેણે રાહ જોઈ, કારણકે તે (કાલ) એકસો વર્ષનો હોય છે. તેથી તેણે એકસો વર્ષ પૂરાં થતાં બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. બંને પુત્રોને જન્મ આપ્યો. તે બે '**यमलौ**' જોડકાં (પુત્રો) હોવા છતાં, દુઃખ આપનારા હોવાથી (તેમને) 'યમ' કહેલા છે. 'ભલી' શબ્દ એમ જણાવે છે કે પુત્રોના અપરાધને લીધે પતિ પોતાનો ત્યાગ કરશે, એવા ભયથી એકસો વર્ષ (તેણે ગર્ભ) ધારણ કર્યો. આ મનુષ્યોનાં વર્ષો (જાણવાં). ૨.

એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ કહીને, તે તામસી હતી એમ જણાવવા અનિષ્ટ સૂચવનારા ઘણા ઉત્પાતોનું વર્ણન કરે છે. (દિતિએ) કાલની રાહ જોએલી હોવાથી સંવત્સરરૂપ કાલ તે પ્રસંગે અનિષ્ટ સૂચવનારો થએલ હોવાથી, બાર (શ્લોકો)થી અનિષ્ટો અને એકથી (તેમનું) ફલ કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી સામાન્ય અનિષ્ટ કહે છે:—

उत्पाता बहवस्तत्र निपेतुर्जायमानयोः ॥
दिवि भुव्यन्तरिक्षे च लोकस्योरुभयावहाः ॥ ३ ॥

તે બેનો જન્મ થતો હતો ત્યારે લોકોને ઘણો ભય કરાવનારા ઘણા ઉત્પાતો ત્યાં સ્વર્ગમાં, ભૂમિ ઉપર અને અંતરિક્ષમાં થયા. ૩.

'**तदा**' 'ત્યાં' એટલે આશ્રમમાં, અથવા 'ત્યારે.' તેઓનો જન્મ થતો હતો ત્યારે ત્રણે પ્રકારના ઉત્પાતો થયા. 'સ્વર્ગમાં, ભૂમિ ઉપર અને અંતરિક્ષમાં' શબ્દોથી દેશના વિભાગથી તે ત્રણ પ્રકારના હોવાનું કહેલું છે. અહિં સાત્વિક રાજસ અને તામસ ક્રમ (કહેલો) છે. '**च**' 'અને' શબ્દથી દેહની અંદર અને પ્રાણીઓએ કરેલા (ઉપદ્રવો કહેલા છે). 'લોકોને ઘણો ભય કરાવનારા' વિશેષણથી તેઓનું ફલ કહેલું છે. 'લોકોને' એટલે સામાન્ય રીતે (સર્વ લોકોને), અથવા સત્પુરુષોને ઘણો ભય કરાવે તેવા (ઉત્પાતો થયા). ઘણો ભય લોકનો નાશ થવાથી (થાય). ૩.

દેશના વિભાગોથી (ઉત્પાતો) કહી, નીચેના શ્લોકમાં સ્વરૂપથી ત્રણ પ્રકારના કહે છે:—

सहाचला भुवश्चेलुर्दिशः सर्वाः प्रजज्वलुः ॥
सोल्काश्चाशनयः पेतुः केतवश्चार्तिहेतवः ॥ ४ ॥

પર્વતો સાથે ભૂમિઓ કાંપવા લાગી. બધી દિશાઓ સળગવા લાગી. ઉંબાડીઆં સાથે વજ્રો અને દુઃખ દેનારા ધૂમકેતુઓ પડવા લાગ્યા. ૪.

કેટલાક કહે છે કે આ (ઉત્પાતો) પણ દિવ્ય હતા. પર્વતો સાથે ભૂમિઓ કટકા થઈ કાંપવા લાગી. કટકા વિનાની (કાંપતી હોત) તો 'ભૂમિ કાંપવા લાગી' એમ કહેત. 'પર્વતો સાથે' શબ્દથી પર્વતો પણ જૂદા કાંપતા હોવાનું (કહેલું છે.) દિશાઓનું સળગવું અંતરિક્ષમાં થયું, કારણકે દિશાઓ અંતરિક્ષમાં રહેલી છે. 'બધી' એટલે આઠે (દિશાઓ). 'સળગવા લાગી' શબ્દથી માત્ર ધૂમાડો ન હોવાનું

(જણાવેલ છે). ઉત્તરાર્ધથી આકાશના (ઉત્પાતો) કહેલા[1] છે. ઉંબાડીઆં અગ્નિ જેવાં નક્ષત્રરૂપ હોય છે, તેમની સાથે **अशनयः** વજ્રો (અને) **केतवः** એકસો ધૂમકેતુ વિગેરે (પડવા લાગ્યા). સાધારણ રીતે બધા ભય કરાવે તેવા હોવા છતાં, ધૂમકેતુ વધારામાં દુઃખ દેનારા હતા. જેઓ (તેમને) પડતાં જૂએ, તેમનાં શરીરોમાં પીડા થાય એવો (તેમનો) ગુણ હતો. અથવા 'દુઃખ દેનારા' યમના દૂતો વિગેરે (દેખાયા.). ૪.

નીચેના શ્લોકમાં ભૌતિક (ઉત્પાતો) કહે છેઃ—

वायुर्ववौ सुदुःस्पर्शः फट्कारानीरयन्मुहुः ॥
उन्मूलयन्नगपतीन्वात्यानीको रजोध्वजः ॥ ५ ॥

વારંવાર ફૂંફાડાના અવાજ કરતો ઘણા દુષ્ટ સ્પર્શવાળો વાયુ વાવા લાગ્યો. ધૂળરૂપ ધજાવાળો વંટોળીઆનો સમૂહ ઉત્તમ વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખાડતો (નીકળ્યો). ૫.

(૧) વંટોળીઆરૂપ અને (૨) સદા વાતો એવો બે પ્રકારનો વાયુ છે. બંને પ્રકારનો (વાયુ) અનિષ્ટ સૂચવનારો હતો એમ કહે છે. તે પૈકી 'ઘણા દુષ્ટ સ્પર્શવાળો' વિશેષણથી સદા વાતા (વાયુ)નું અનિષ્ટ સૂચવતું સ્વરૂપ કહેલું છે. નિરંતર વાવું એજ સ્વભાવથી અનિષ્ટ સૂચવનારૂં છે, તેમાં પણ [2]ઘણો દુષ્ટ હતો સ્પર્શ જેનો તેવો (વાયુ) '**फट्कारानीरयन्**' એટલે દુષ્ટ શબ્દોનું અનુકરણ કરતો વાતો હતો, એવો અર્થ છે. 'વારંવાર' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) એક ધારાના પ્રવાહમાં જ ઘણા પ્રકારે અવાજ કરતો હતો. '(ઉત્તમ વૃક્ષોને) મૂળમાંથી ઉખાડતો' શબ્દથી વંટોળીઆરૂપ (વાયુ)ના અનિષ્ટનું લક્ષણ કહેલું છે. **नगपतीन्** ઉત્તમ વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખાડતો, ચક્કર ચક્કર ભમતો વાયુ આકાશ સુધી ધૂળ ઉડાડતો હતો, એવો અર્થ છે. ૫.

નીચેના શ્લોકમાં મેઘોનું અનિષ્ટ ચિહ્ન કહે છેઃ—

उद्धसत्तडिदम्भोदघटया नष्टभागणे ॥
व्योम्नि प्रविष्टतमसा न स्म व्यादृश्यते पदम् ॥ ६ ॥

મોટેથી હસતી વિજળીવાળા મેઘોના સમૂહથી જેમાંના તેજના સમૂહનો નાશ થયો હતો તેવા આકાશમાં પ્રવેશેલા અંધકારને લીધે, (કોઈ) સ્થાન ખરેખર, દેખાતું ન હતું. ૬.

મોટેથી હસતી હોય તેવી જે વીજળીઓ, તે સાથેના જે મેઘો, તેઓનો જે **घटा** સમૂહ, તેને લીધે નાશ થએલ હતો **भागणः** તેજનો સમૂહ જેમાંનો, આવા આકાશમાં પ્રવેશેલો જે અંધકાર, તેને લીધે તારાઓનું અથવા બીજાઓનું કોઈપણ સ્થાન, ખરેખર દેખાતું ન હતું. '**स्म**' 'ખરેખર' શબ્દથી સંમતિ માટે લૌકિક પ્રમાણ કહેલું છે. વિજળીઓનું હસતી હોય તેવી હોવું અને અત્યંત અંધકાર અનિષ્ટ છે. '**तमसः**' '(પ્રવેશ કરેલા) અંધકારનું' એવો પાઠ હોય, ત્યારે અંધકારનું સ્થાન એટલે મેઘ વિગેરે દેખાતું ન હતું એવો અર્થ (થાય). ૬.

નીચેના શ્લોકમાં સમુદ્રનું અનિષ્ટ ચિહ્ન કહે છેઃ—

चुक्रोश विमना वार्धिरुदूर्मिः क्षुभितोदरः ॥
सोदपानाश्च सरितश्चुक्षुभुः शुष्कपङ्कजाः ॥ ७ ॥

ઉંચાં મોજાંવાળો, ખળભળેલા અંદરના ભાગવાળો સમુદ્ર દુઃખી (હોય તેમ) રાડો પાડવા લાગ્યો. સૂકાએલાં કમલોવાળી નદીઓ જલાશયો સાથે ખળભળી. ૭.

---

૧. અહિં કહેલા ઉત્પાતો નારદસંહિતામાં કહેલા ઉત્પાતોથી જૂદા (પ્રકારના), અને તેથી પણ વધારે ભયંકર છે એમ જણાય છે. તેથી નારદસંહિતાનો વિરોધ દોષરૂપ નથી. (प्र)

૨. 'ઘણો દુષ્ટ' એટલે સ્પષ્ટ રીતે દુષ્ટ. (प्र)

દુ:ખી થયો હોય તેમ **वार्धिः** સમુદ્ર રાડો પાડવા લાગ્યો. ઉંચા હતાં મોજાંઓ જેના, ખળભળેલો હતો અંદરનો ભાગ જેનો તેવો (તે હતો). મઘર વિગેરેનાં દુ:ખથી (અંદરનો ભાગ ખળભળેલો) જણાતો હતો. **सोदपानाः** કૂવા વિગેરે સાથે **सरितः** તળાવડીઓ, અથવા નદીઓ જ સૂકાએલાં કમલો-વાળી થઈ. ૭.

मुहुः परिधयोऽभूवन्सराह्वोः शशिसूर्ययोः ॥
निर्घातो रथनिर्ह्रादा विवरेभ्यः प्रजज्ञिरे ॥ ८ ॥

રાહુ સાથેનાં ચંદ્રનાં તથા સૂર્યનાં કુંડાળાં વારંવાર થવા લાગ્યાં. વાદળાં વિનાની વીજળી (પડી) ગુફાઓમાંથી રથોના અવાજ જેવા અવાજો ઘણા થયા. ૮.

એક જ સાથે રાહુએ ગળેલા ચંદ્ર અને સૂર્યનાં કુંડાળાં વારંવાર થવા લાગ્યાં. વાદળાં વિનાની વિજળીનું પડવું એવો '**निर्घातः**' નો અર્થ છે. '**निह्रादाः**' એટલે રથોના અવાજ જેવા અવાજો '**विवरेभ्यः**' ગિરગુહોમાંથી, ગુફાઓમાંથી, પાતાલ વિગેરેમાંથી અથવા સર્પ વિગેરેનાં દરોમાંથી ઘણા થયા. ૮.

अन्तर्ग्रामेषु मुखतो वमन्त्यो वह्निमुल्बणम् ॥
शृगालोलूकटङ्कारैः प्रणेदुरशिवाः शिवाः ॥ ९ ॥

ગામોની અંદર મુખથી દારુણ અગ્નિ કાઢતી શિયાળવીઓ શિયાળો અને ઘૂવડોના અવાજો સાથે અમંગલ અવાજો મોટેથી કાઢવા લાગી. ૯.

ગામોની અંદર મુખથી દારૂણ અગ્નિ કાઢતી **शिवाः** શિયાળવીઓ શિયાળો અને ઘૂવડોના અવાજો સાથે અવાજો **प्रणेदुः** મોટેથી કરવા લાગી. 'અમંગલ' વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે લોકમાં પણ તે (તેના અવાજો) અમંગલ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. ૯.

નીચેના શ્લોકમાં કૂતરાઓનાં (અમંગલ અવાજો) કહે છે:—

संगीतवद्रोदनवदुन्नमय शिरोधराम् ॥
व्यमुञ्चन्विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्ततः ॥ १० ॥

કૂતરાઓ ડોક ઉંચી કરીને સંગીતના જેવી (તથા) રુદનના જેવી જૂદા જૂદા પ્રકારની વાણી સર્વ બાજુએ બોલવા લાગ્યા. ૧૦.

જેમ લોકમાં સંગીત થાય છે, અથવા જેમ પશ્ચિમના વાસીઓનું રુદન થાય છે તેમ **शिरोधरां** ડોક ઉંચી કરીને જાતજાતની વાણી **ततस्ततः** સર્વ બાજુએ **ग्रामसिंहाः** કૂતરાઓ બોલવા લાગ્યા. ૧૦.

નીચેના શ્લોકમાં ગધેડાઓનું અનિષ્ટ ચિહ્ન કહે છે:—

खराश्च कर्कशैः क्षत्तः खुरैर्घ्नन्तो धरातलम् ॥
खार्कारभसा मत्ताः पर्यधावन्वरूथशः ॥ ११ ॥

અને હે સંયમી! કઠોર ખરીઓથી પૃથ્વીની પીઠને ઠોકતાં ભૂંકવાના બલથી ગાંડા થએલાં ગધે-ડાઓ ટોળાંબંધ દોડવા લાગ્યા. ૧૧.

કઠોર ખરીઓથી પૃથ્વીની પીઠને ઠોકતાં, ગધેડાઓ તેમની જાતિના શબ્દ ભૂંકારથી **रभसं** ઘણા ગાંડા થએલા, અથવા **रभसा** (ભૂંકવાના) બલથી ગાંડા થએલા ટોળાબંધ દોડવા લાગ્યા. ૧૧.

નીચેના શ્લોકમાં તેમના અવાજથી થએલ બીજું અનિષ્ટ કહે છે:—

रुदन्तो रासभत्रस्ता नीडादुदपतन् खगाः ॥
घोषेऽरण्ये च पशवः शकृन्मूत्रमकुर्वत ॥ १२ ॥

ગધેડાઓથી ભય પામેલા પક્ષીઓ રડતાં રડતાં માળામાંથી ઊડ્યા. નેસડામાં તથા વનમાં પશુઓએ મલમૂત્ર કર્યાં. ૧૨.

રડતાં રડતાં પક્ષીઓ ગધેડાઓથી ભય પામી માળામાંથી ઊડ્યા. ગધેડાઓના અવાજથી તેઓ પણ ભય પામ્યા, એવો અર્થ છે. ઉત્તરાર્ધથી (આરંભી) પશુઓનું અનિષ્ટ ચિહ્ન કહે છે. 'નેસડાઓમાં' એટલે ભરવાડોના ઘરોમાં અને વનમાં (પશુઓએ) ભયથી મળમૂત્ર કર્યાં, અથવા છાણવાળું મૂત્ર કર્યું. ૧૨.

गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाः पूयवर्षिणः ॥
व्यरुदन् देवलिङ्गानि द्रुमाः पेतुर्विनाऽनिलम् ॥ १३ ॥

ગાયો ભય પામી (અને) લોહી દૂઝવા લાગી. વાદળાંઓ પરૂ વર્ષવા લાગ્યાં. દેવોની પ્રતિમાઓ રડવા લાગી. વાયુ વિના વૃક્ષો પડવા લાગ્યાં. ૧૩.

વળી ગાયો ભય પામી, (અને) 'असृग्दोहाः' લોહી દૂઝવા લાગી; અને तोयदाः વાદળાંઓ પરૂ વર્ષવા લાગ્યા. પહેલાં તેઓ ઢાંકણ હોવાનું જ* કહેલ છે. 'देवलिङ्गानि' દેવોની પ્રતિમાઓ ઘણું રડી, (રૂદનનો) અવાજ (કરવા) અને નેત્રોમાંથી આંસુ પાડવા લાગી, અને વાયુ વિના વૃક્ષો પડવા લાગ્યા. ૧૩.

વળી ગ્રહોનું યુદ્ધ થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

ग्रहान्पुण्यतमानन्ये भगणाश्चापि दीपिताः ॥
अतिचेरुर्वक्रगत्या युयुधुश्च परस्परम् ॥ १४ ॥

ઘણા પવિત્ર ગ્રહોને (જોઈને) બીજા (તેમની ઉપર) પડ્યા; અને નક્ષત્રો પણ સળગતા થઈ ઊંધી ગતિથી ઉલ્લંઘન કરી પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યાં. ૧૪.

શુક્ર વિગેરે ઘણા પવિત્ર ગ્રહોને જોઈને, શનૈશ્ચર વિગેરે બીજા (ગ્રહો) (તેમની ઉપર) પડવા લાગ્યા[1], એવો (શ્લો. ૧૩ સાથે) સંબંધ છે; અથવા પીડવા લાગ્યા એમ અર્થથી જણાય છે. भगणाः બધાંએ નક્ષત્રો સળગતા થયા, કોઈએ સળગાવ્યા હોય તેવા થયા, એવો અર્થ છે. ૧૪.

એ પ્રમાણે અપશકુનો કહી, નીચેના શ્લોકમાં તેઓનું ફલ કહે છે:—

दृष्ट्वाऽन्यांश्च महोत्पातानतत्तत्त्वविदः प्रजाः ॥
ब्रह्मपुत्रानृते भीता मेनिरे विश्वसंप्लवम् ॥ १५ ॥

અને બીજા મોટા ઉત્પાતો જોઈને, બ્રહ્માના પુત્રો સિવાયની, તેમનું તત્ત્વ ન જાણનારી પ્રજા ભય પામી અને વિશ્વનો નાશ (થશે એમ) માનવા લાગી. ૧૫.

સૂર્યનાં પતનરૂપ, ચંદ્રના પતનરૂપ 'બીજા' (ઉપર) ન કહેલા પણ મોટા ઉત્પાતો (જોઈને), તેમનું તત્ત્વ ન જાણનારી પ્રજા આ વિશ્વનો 'संप्लवं' પ્રલયજ (થશે એમ) માનવા લાગી, પરંતુ જે મૂલભૂત સનક વિગેરે ચાર હતા તેમના સિવાયના બધાએ ભય પામ્યા અને પ્રલય (થશે એમ) માનવા લાગ્યા. ૧૫.

એ પ્રમાણે અનિષ્ટનાં ચિહ્નો ફલ સાથે કહીને, નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) વૃદ્ધિરૂપ ઉત્પત્તિ કહે છે:—

तावादिदैत्यौ सहसा व्यज्यमानात्मपौरुषौ ॥
ववृधातेऽश्मसारेण कायेनाद्रिपती इव ॥ १६ ॥

એકાએક જેમના દેહની અંદર પુરુષાતન પ્રકટ થતું હતું, તેવા તે બે આદિદૈત્યો પથ્થર જેવી દૃઢ કાયાથી મોટા બે પર્વતો હોય તેમ વધવા લાગ્યા. ૧૬.

---

* શ્લો. ૬ માં અંધકાર કરતા હોવાનું કહેલ છે.

૧. આગળ 'ઉંધી ગતિથી' એમ કહેલું છે અને તેનો સંબંધ 'ઉલ્લંઘન કરી' સાથે છે. વળી 'ગ્રહોને' એ બીજી વિભક્તિનો 'યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.' સાથે સંબંધ નથી. તેથી ગયા શ્લોકમાં 'पेतुः' 'પડવા લાગ્યા' શબ્દ છે, તે અહિં લઈ વ્યાખ્યા કરી છે. (प्र)

આરંભમાં જ દૈત્યપણું પ્રાપ્ત કરેલા મધુ અને કૈટભ, અથવા દિતિના પુત્રોમાં પ્રથમ થએલા (જન્મેલા), (તે બે આદિદૈત્યો), 'એકાએક' એટલે કારણ વિના અને કાલની ઢીલ વિના પ્રકટ થતું હતું દેહની અંદર પુરુષાતન જેમના તેવા (થયા). અથવા જેમના દેહો સ્પષ્ટ દેખાતા હતા તેવા બે પુરુષો થયા, કારણકે પહેલાનાં જન્મમાં તે બેએ ભગવાનના જેવા દેહ પ્રાપ્ત કરેલા, (અને) હમણાં પણ તેવીજ રીતના સ્પષ્ટ દેખાતા દેહવાળા થઈ પુરુષો થયા, પણ બીજા રૂપથી (દેખાતા) ન હતા, એવો અર્થ છે. અથવા પ્રકટ કરવામાં આવતા હતા દેહમાં પુરુષ જે બેથી તેવા થયા, (કારણકે)જો ભગવાન (દેહની) અંદર તેવા સ્વરૂપવાળા હોય, તોજ બીજો (પુરુષ) બહારથી ચાર ભુજાઓ વિગેરે (ભગવાનના જેવા) રૂપવાળો થાય, તેમ આ બે પણ વૈજયન્તી(માલા) વિગેરેવાળા (દેખાયા). પથ્થર જેવી સારવાળી એટલે દૃઢ કાયાથી બે મોટા મેરૂ પર્વતો હોય તેમ વધવા લાગ્યા. ૧૬.

નીચેના શ્લોકમાં તે બેની વૃદ્ધિનું વર્ણન કરે છે:—

दिविस्पृशौ हेमकिरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौ स्फुरदङ्गदाभुजौ ॥
गां कम्पयन्तौ चरणैः पदे पदे कट्या सुकाञ्च्याऽर्कमतीत्य तस्थतुः ॥ १७ ॥

સુવર્ણના મુકુટોના છેડાઓથી સ્વર્ગનો સ્પર્શ કરતા, દિશાઓને જેમણે ભરી દીધી છે તેવા, પ્રકાશતા બાજુબંધવાળી ભુજાઓવાળા, ચરણોથી પગલે પગલે પૃથ્વીને કંપાવતા (તે બે) સુંદર કંદોરાવાળી કેડથી સૂર્યને ઓળંગી રહેતા હતા. ૧૭.

સુવર્ણના બે મુકુટોના છેડાઓથી સ્વર્ગનો સ્પર્શ કરતા (હતા). ('**दिविस्पृशौ**' શબ્દમાં **दिवि** એ) સાતમી (વિભક્તિ) બીજીના અર્થમાં યોજાએલી છે અને (સમાસમાં તેના પ્રત્યયનો) લોપ થયો નથી. પ્રકાશતા બાજુબંધવાળી (દરેકની) બે ભુજાઓ (હતી). '**अङ्गदौ**' શબ્દનું પાણિનિ ૭-૧-૩૯ પ્રમાણે (**औ** નો) '**आ**' થઈ '**अङ्गदा**' થએલું છે. 'પગલે પગલે પૃથ્વીને કંપાવતા' એટલે ભૂમિને રસાતલમાં લઈ જવા તત્પર થયા હોય તેવા (હતા). (તેમનાં) કાર્યથી તેમના દેહનું અનુમાન કરવું, એવો અર્થ છે. **सुकाञ्ची** સુંદર કંદોરો હતો જેમાં તેવી કેડથી સૂર્યને ઓળંગી રહેતા હતા. જે(કદ)થી કેડ સૂર્યમંડળથી ઉંચી રહે તેટલા મોટા કદવાળા હતા. ૧૭.

એ પ્રમાણે તે બેની વૃદ્ધિ કહી, નીચેના શ્લોકમાં તેમના નામ પાડવાના વિગેરે સંસ્કારો કહે છે:—

प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीद्यः प्राक्स्वदेहाद्यमयोरजायत ॥
तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा यं तं हिरण्याक्षमसूत साग्रतः ॥ १८ ॥

પ્રજાપતિએ તે બેનાં નામ પાડ્યાં. જોડકાં પૈકી જે પોતાના દેહમાંથી પહેલો ઉત્પન્ન થએલ તેને પ્રજાએ ખરેખર હિરણ્યકશિપુ જાણ્યો. જેને તેણે (દિતિએ) પહેલાં જન્મ આપ્યો તેને પ્રજાએ હિરણ્યાક્ષ જાણ્યો. ૧૮.

પ્રજાપતિ કશ્યપે તે બેનાં નામ પાડ્યાં. તેઓ પૈકી પોતાના દેહમાંથી વીર્યનાં રૂપથી જે પહેલાં ઉત્પન્ન થએલો (તેને હિરણ્યકશિપુ જાણ્યો.) જો કે (આમણે) પોતાની (કશ્યપની) અંદર પ્રવેશ કરેલો ન હતો, છતાં પણ પાછલથી પણ તે પ્રકારે ઉત્પન્ન થએલાં બીજની સાથે (આમનો) સંબંધ થવાથી, 'પોતાના દેહમાંથી ઉત્પન્ન થએલો' એમ કહેલું છે; કારણકે તે વિષયમાં પુત્ર (ઉત્પન્ન) થવાનું કારણ બીજ જ છે. જોડકાં પૈકી જે માતામાંથી પાછલથી ઉત્પન્ન થાય, તે પિતામાંથી પહેલો ઉત્પન્ન થએલો એમ જાણવું, કારણકે અનુક્રમે પ્રવેશ કરેલાઓ (તેથી) ઉલટા ક્રમથી જ બહાર નીકળવાનું સંભવે છે. તેને પ્રજાએ હિરણ્યકશિપુ જાણ્યો. તે દિતિએ જેને પહેલો જન્મ આપ્યો, તેને હિરણ્યાક્ષ જાણ્યો, એવો અર્થ છે. તેથી હિરણ્યાક્ષ પહેલો જન્મેલો હોવા છતાં નાનો હતો. ૧૮.

તેઓ પૈકી હિરણ્યકશિપુના દોષનું સ્વરૂપ વાસના(સાતમા સ્કંધ)માં કહેવાનું હોવાથી, બીજા (હિરણ્યાક્ષ)નો અનાદર ન થાય તે માટે અહિં નીચેના શ્લોકથી માત્ર (તેની) સ્થિતિ સૂચવે છે:—

चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यां ब्रह्मवरेण च ॥
वशे सपालाँल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः ॥ १९ ॥

કોઈથી મૃત્યુ ન થાય તેવા હિરણ્યકશિપુએ ઉદ્ધત થઈ બે ભુજાથી અને બ્રહ્માના વરદાનથી લોકપાલો સહિત ત્રણ લોકને વશ કર્યા. ૧૯.

આ બે ભુજાવાળો હોવા છતાં, બ્રહ્માના વરદાન સાથે બે ભુજાથી જ (આણે) લોકપાલો સહિત ત્રણે લોકોને વશ કર્યા. તેને ધર્મ અથવા મોક્ષ ન હતા એમ 'કોઈથી મૃત્યુ ન થાય તેવો ઉદ્ધત થયો' એ શબ્દોથી કહેલ છે. (તેનું) મૃત્યુ જ ન હતું, એટલે અમુક પ્રકારના મૃત્યુરૂપ મુક્તિ તો જરાએ ન જ હોય. (તે) ઉદ્ધત હોવાથી (તેને) ધર્મ ન હતો, કારણકે નમ્ર રહેવાથી જ તે (ધર્મ) ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૯

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે હિરણ્યકશિપુનું પરાક્રમ કહીને, હિરણ્યાક્ષ દોષવાળો હતો એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી તેણે સ્વર્ગ વિગેરેમાં કરેલ ઉપદ્રવ કહે છે.

प्रयत्नश्च भयोत्पत्तिरूपं कार्यं च तस्य तत् ॥ ९ ॥
तेन गर्वस्ततो मादस्तस्मात्सर्वभयं पुनः ॥

પ્રયત્ન (૨૦) અને (દેવોને) ભય ઉત્પન્ન થાય તેવું રૂપ (૨૧), અને તે (રૂપ)નું તે પરિણામ (૨૨) તેનાથી અહંકાર (૨૩) તેથી થએલ માદ (૨૪) (અને) પછી તેથી થએલ સર્વને ભય (૨૫). કા. ૯½.

આરંભમાં દેવો સાથે વૈર કરવાનો તેનો પ્રયત્ન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य प्रियः प्रीतिकृदन्वहम् ॥
गदापाणिर्दिवं यातो युयुत्सुर्मृगयन् रणम् ॥ २० ॥

(તેનો) પ્રિય અને (તેને) પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારો તેનો નાનો ભાઈ હિરણ્યાક્ષ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી યુદ્ધ શોધતો હાથમાં ગદા લઈ દરરોજ સ્વર્ગમાં જતો. ૨૦.

હિરણ્યકશિપુનો ભાઈ (હોવાથી), તે (હિરણ્યકશિપુ)ની પેઠે આને પણ ત્રણ જગતો (લોકો) વશ હતા, એમ કહેવાયું. (તેને) પ્રિય હોવાથી, (હિરણ્યકશિપુની) તેના ઉપર પ્રીતિ હોવાથી. હિરણ્યકશિપુએ કરેલ વિજયો વિગેરેનું ફલ આને પ્રાપ્ત થતું એમ કહ્યું. આ પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારો હતો. આચાર અને દુઃખ સરખાં ન હોય તો પ્રીતિ ઉત્પન્ન ન થાય, તેથી મોટા (ભાઈ)ને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તે માટે દેવો સાથે વૈર કરવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, એમ 'દરરોજ હાથમાં ગદા લઈ યુદ્ધ શોધતો (સ્વર્ગમાં જતો)' શબ્દોથી કહેલું છે. નારદની પેઠે તે દર્શન કરવા (સ્વર્ગમાં જતો) ન હતો, પરંતુ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી, 'દેવો સાથે યુદ્ધ હું કરીશ' એવા વિચારથી સ્વર્ગમાં જતો. ૨૦.

પછી દેવોને ભય ઉત્પન્ન થાય તે માટે, દેવોએ જોએલું તેનું રૂપ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तं वीक्ष्य दुःसहजवं रणत्काञ्चननूपुरम् ॥
वैजयन्त्या स्रजा जुष्टमंसन्यस्तमहागदम् ॥ २१ ॥

સહન થઈ ન શકે તેવા વેગવાળા, અવાજ કરતાં સુવર્ણનાં નૂપુરોવાળા, વૈજયન્તી માલા ધારણ કરેલા, ખભા ઉપર મોટી ગદા રાખેલા .... તેને જોઈને .... ૨૧.

(૧) આરંભથી જ સહન થઈ ન શકે તેવો તેનો જવઃ વેગ હતો. દૂરથી જોવામાં આવતાં જ, માત્ર ક્ષણમાં જ આવીને હણે, તેથી સામો ઉપાય કરવાની શક્તિ ન રહેતી. (૨) 'અવાજ કરતાં સુવર્ણનાં નૂપુરોવાળા' વિશેષણથી ઉપરાઉપરી તેના વિજય જણાવનારી તેની બિરૂદાવલી (પ્રશંસાનું કાવ્ય) જણાવેલ છે. (૩) 'વૈજયન્તી માલા ધારણ કરેલા' વિશેષણ તે ભગવદીય હોવાનું જણાવનારૂં છે, કારણકે તે (ભગવદીય)જ વૈજયન્તી માલા ધારણ કરેલા હોય છે. (૪) 'ખભા ઉપર મોટી ગદા રાખેલા' વિશેષણથી તેના શ્રમ અને સાધનનું અધિકપણું કહેલાં છે. ૨૧.

એ પ્રમાણે ચાર વિશેષણોથી (તેનું) ભય ઉત્પન્ન કરાવનારૂં રૂપ કહીને, ભય પામેલા દેવો નાસી ગયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

मनोवीर्यमदोत्सिक्तमसृण्यमकुतोभयम् ॥
भीता निलिल्यिरे देवास्तार्क्ष्यत्रस्ता इवाहयः ॥ २२ ॥

ઉત્સાહ વીર્ય અને મદને લીધે ઉચ્છૃંખલ થએલા, અંકુશ વિનાના, કોઈના પણ ભય વિનાનાને (તેને) જોઈને, જેમ ગરુડથી ભય પામેલા સર્પો છૂપાય, તેમ (તેનાથી) ભય પામેલા દેવો છૂપાઈ ગયા. ૨૨.

(૧) **मनः** ઉત્સાહ, વીર્ય એટલે પરાક્રમ, મદ એટલે ગર્વ, તેમને લીધે **उत्सिक्तः** ઉચ્છૃંખલ થએલા, મર્યાદા ઓળંગી ગએલાને, એવો અર્થ છે. (૨) **असृण्यः** અંકુશવિનાનો, ભાઈ વશ રાખનાર હતો, છતાં પણ તેજ તેમ કરાવતો હોવાથી, ઉદ્ધતપણામાં વશ રાખનાર ન હતો. **सृणिः** એટલે અંકુશ. (૩) તેથી જ ન હતો કોઈનો પણ ભય જેને તેવો (તે હતો). એ પ્રમાણે (તેને) ત્રણ દોષવાળો જોઈને, (દેવો) ભય પામી યુદ્ધ કર્યા વિનાજ '**निलिल्यिरे**' છૂપાઈ ગયા. 'સ્ત્રી પુત્રો વિગેરેને તજી (દેવો) કેમ છૂપાઈ ગયા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ ગરુડથી ભય પામેલા સર્પો (છૂપાય)' એવું (દૃષ્ટાંત) કહેલું છે, કારણકે ગરુડ સર્પોનો જીવ લેવાય ત્યાંસુધી (તેમને) મારે છે, ધન વિગેરે આપવા છતાં પણ મૂકતા નથી. તેવો આ છે એમ માનીને, પોતાના પ્રાણ બચાવવા માટે છૂપાઈ ગયા, એવો અર્થ છે. ૨૨.

તેથી પણ અહંકાર થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स वै तिरोहितान् दृष्ट्वा महसा स्वेन दैत्यराट् ॥
सेन्द्रान् देवगणान् क्षीबानपश्यन् व्यनदद्भृशम् ॥ २३ ॥

ઇંદ્રસહિત દેવોને ખરેખર પોતાના તેજથી છૂપાઈ ગએલા જાણીને; તે દૈત્ય રાજાએ (તે) નપુંસકોને ન જોતાં મોટેથી ગર્જના કરી. ૨૩.

સરખાપણું હોય તો શત્રુ થવાય. પુરુષની સમાન પુરુષ હોય, પરંતુ નપુંસક ન હોય. દેવપણું અથવા શૂરવીરપણું તો દૂર રહ્યું. ઘણા અભિમાની (હિરણ્યાક્ષે) એમ (દેવોને નપુંસક) માન્યા. 'કાલ વિગેરેથી બધાએ છૂપાય (તેમાં) શું આશ્ચર્ય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાનાં તેજથી' એમ કહેલું છે. યુદ્ધ ન કરતાં પણ, જેમ સૂર્યના તેજથી અંધકાર છૂપાય, તેમ તેના તેજથી જ તેઓ છૂપાઈ ગયા. ઇંદ્ર સાથે બધાએ ઉત્તમ દેવોને, પોતે કાર્ય કરવા છતાં પણ કાર્ય ન કરનારા (અને) સ્વરૂપથી પણ (કાર્ય કરવા) અયોગ્ય (જાણ્યા). તેથી જ (તેઓને) ન જોતાં મોટેથી ગર્જના કરી. (તેઓ) છૂપાઈ ગયા એ જ્ઞાન (તેઓ) નપુંસક હોવાનું જ્ઞાન કરાવનારૂં હતું. પોતાના જ તેજથી (તેઓને) છૂપાઈ ગએલા જાણીને, પોતાના જ તેજથી તે દૈત્યરાજા થયો, એવું જૂદું વાકય છે. તેથી જ નપુંસકપણું વિગેરે ગુણવાળાઓને પણ તેમને (ત્યાં) ન જોતાં, જો તેઓ નજીક હોય તો ગર્જનાથી જ મરી જશે એવા વિચારથી — તેણે મોટેથી ગર્જના કરી. ૨૩.

એવી રીતે પરાભવ કરીને, ગર્ભમાં રહેલા (દેવો)નો ઘણો જ પરાભવ કરીને ઘણા ગર્વને લીધે સળગતા દેહવાળાએ તેણે સમુદ્રમાં જલક્રીડા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततो निवृत्तः क्रीडिष्यन् गम्भीरं भीमनिःस्वनम् ॥
विजगाहे महासत्त्वो वार्धिं मत्त इव द्विपः ॥ २४ ॥

ત્યાંથી પાછા ફરી મદવાળા હાથીની પેઠે મહાબલવાન (હિરણ્યાક્ષ) ગંભીર ભયાનક અવાજવાળા સમુદ્રમાં ક્રીડા કરવાની ઇચ્છાથી કૂદી પડ્યો. ૨૪.

(આ શ્લોક તેનો) ઘણો મદ જણાવે છે. 'ક્રીડા કરવાની ઇચ્છાથી' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) સ્વર્ગમાંથી ક્રીડા કરવા જ તે સમુદ્રમાં આવ્યો. ક્રીડા કામથી થઈ શકે તેવી હોવાથી, અને ક્રોધ અથવા યુદ્ધમાં આસક્તિ હોય ત્યારે ક્રીડા થઈ ન શકે, તેથી તે(યુદ્ધ)ની પ્રવૃત્તિમાંથી તે પાછો ફર્યો.

દેવો કરતાં સમુદ્ર મોટો છે એમ જાણી તે આવ્યો, એમ કહેવા, 'ગંભીર, ભયાનક અવાજવાળા' વિશેષણોથી સમુદ્રના ગુણ કહે છે. ભય ઉત્પન્ન કરે તેવા અગાધ જલવાળો હોય તે ગંભીર. આ વિશેષણથી (સમુદ્રનું પોતાની) સમાનપણું અને સૂકાઈ ન જવાપણું સૂચવેલાં છે. 'ભયાનક અવાજવાળા' શબ્દથી સામો અવાજ કરવાને લીધે તે યુદ્ધની ઇચ્છાવાળો પણ છે એમ જણાયું. (હિરણ્યાક્ષ) મદવાળો હોવાથી (તેને) એવું જ્ઞાન થયું. છતાં પણ તે યુદ્ધ કરવાના રસથી (સમુદ્ર પાસે) ન આવ્યો, પરંતુ ક્રીડા કરવાની ઇચ્છાથી જ આવ્યો એવી તેની સરસાઈ (જણાવી). 'विगाह्नं' એટલે (સમુદ્રની) અંદર કૂદી પડવું. તેમ કરવાની શક્તિ 'મહાબલવાન' વિશેષણથી કહેલી છે. ઘણું છે બલ જેનું તેવો તે હતો.

અહિં નીચે પ્રમાણે [1]જાણવું:–આ બે (હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષ) પદ્મકલ્પમાં ઉત્પન્ન થએલા, અને (તેમણે) મૃત્યુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો હોવાથી (તે) કલ્પના અંતે (તેમનું) મરણ થએલ નહિ. ત્યારે (તે કલ્પમાં) જ ત્રણ લોક (હિરણ્યકશિપુએ) વશ કરેલા. પછી મોહથી ગળાએલા તે બે રસાતલમાં આદિવરાહ કલ્પમાં અને પ્રલયમાં સૂતા. તે પૈકી આદિવરાહ કલ્પ પૂરો થયો ન હતો, ત્યારે ભૂમિ ઉત્પન્ન થએલી, અને બ્રહ્માએ દેવો અને કેટલીક પ્રજા રચેલી. ત્યારે મોટો (હિરણ્યકશિપુ) સૂતો જ હતો તે સમયે આ નાનો (હિરણ્યાક્ષ) બ્રહ્માના પ્રાતઃકાલમાં સ્વર્ગે ગયો, અને અર્ધ બનેલી હોવાથી ભૂમિ વચલા સમયમાં પાછી ડુબી ગઈ. ત્યાં(સ્વર્ગમાં)થી પણ પાછો ફરેલો (હિરણ્યાક્ષ) પ્રલયના જલમાં જ પડ્યો; અને દેવો સર્જેલા હોવાથી, અને વરુણ દૈત્યોનો અધિપતિ હોવાથી, રસાતલમાં અથવા તેજ (બ્રહ્માંડની) છાલના ભાગોમાંના પાછલા ભાગમાં રહેલ. મનુ વિગેરે ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી, પદ્મકલ્પમાં જ ઉત્પન્ન થએલા નારદ વિગેરે *ઉપર રહેલા. દિતિ રસાતલમાં (રહેલી), પણ કશ્યપ ઉપર (રહેલ). પૃથ્વી ડુબી ગઈ ત્યારે જલ અડચણ કરતું ન હોવાથી, દૈત્યો (તેનો) ભોગ કરતા. તેથી નારદના કહેવા પ્રમાણે† (હિરણ્યાક્ષને) વારાહનો સંબંધ થયો, એમ બધુંએ ઘટે છે. વળી પુરાણો[2] એક જ ચોકડીની§ કથા સારી રીતે કહે છે, અને સામાન્ય ગુણો ફરી જણાવે છે, અને બીજી ચોકડીની કથા અથવા બીજા કલ્પની (તેમાં કહેલી) કથા મતાંતર હોવાથી તેના વિરોધનો ભય ન રાખવો. શાસ્ત્રમાં જણાવેલ વિષયોનું બંધ બેસવું એ આમાં પ્રમાણ છે. મદવાળો હોવાથી જ તેણે સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમાં જલ સદા ઉત્પન્ન થયા કરે છે. તેનો (હિરણ્યાક્ષનો) મદ વિવેકવાળો હોવાથી 'મદવાળા (હાથી)ની પેઠે' એમ કહેલું છે. તેમ ન હોત તો '(મદવાળો) હાથી' એમજ કહેત. ઘણો અવાજ કરતાં (કૂદ્યો) એવા વિષયમાં (આ) દૃષ્ટાંત (કહેલું છે). 'હાથી' શબ્દથી તે ડૂબવાનો નથી એમ સૂચવેલું છે, કારણકે સૂંઢ વિના‡ તે જલની અંદર પ્રવેશ કરે છે. ૨૪.

તેથી પણ તે (સમુદ્ર)માંના (જીવો)ને ઘણું દુઃખ થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

---

૧. તેરમા અધ્યાયના આરંભમાં વારાહ અને આદિવારાહ કલ્પથી કથાની સંગતિ કહી છે. અહિં જૂદા પ્રકારે કહે છે, કારણકે આ મતાંતર છે. 'અહિં' એટલે મતાંતરમાં ભૂમિ બે વાર ડૂબે છે. બીજી કથા પહેલાની જેવીજ છે. (પ્ર)

* 'ઉપર' અટલે ઉપરના સાત લોક પૈકી પાંચ ડૂબેલ હોવાથી છઠ્ઠા મહર્લોક અથવા સાતમા લોક સ્વર્ગમાં, એવો અર્થ જણાય છે.

† જૂઓ આગળ અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૧–૨.

૨. 'ઉપર નોટ ૧ માં કહ્યું તેમ હોવા છતાં અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૧૦ વાળું દિતિનું વચન કેમ ઘટે? કારણકે પદ્મકલ્પમાં કાલે ઉત્પન્ન કરેલી અને બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલી સૃષ્ટિઓ જ હતી; બીજાં કોઈ ન હતાં' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

§ ચોકડી, એટલે સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર યુગ. મનુષ્યના ૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષે એ ચારે યુગ મળી થાય છે.

‡ હાથી સૂંઢ જલ ઉપર રાખી બીજો દેહનો ભાગ જલમાં રાખે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

तस्मिन्प्रविष्टे वरुणस्य सैनिका यादोगणाः सन्निधयः ससाध्वसाः ॥
अहन्यमाना अपि तस्य वर्चसा प्रधर्षिता दूरतरं प्रदुद्रुवुः ॥ २५ ॥

તેણે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વરુણના સૈનિક જલચરોના સમૂહો સ્થાનવાળા હોવા છતાં ભય પામ્યા. પ્રહાર કરાએલા ન હોવા છતાં તેના તેજથી જ બલહીન થઈ ઘણા દૂર દોડી ગયા. ૨૫.

હિરણ્યાક્ષે (સમુદ્રમાં) પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તેના (વરુણના) યુદ્ધમાં કુશલ 'સૈનિક' જલચરોના સમૂહો જે જલમાં ઘણા બલવાન હતા, (અને) 'સ્થાનવાળા' હોઈ સર્વ (પ્રકારના) દુઃખ વિનાના સર્વ તરફથી પુષ્ટ હતા, આવા હોવા છતાં તેઓ ભય પામ્યા. તેથી જ પ્રહાર કરાએલા ન હોવા છતાં પણ દેવોની પેઠે તેના **वर्चसा** તેજથી જ બલહીન થવાથી ઘણા દૂર દોડી ગયા. ૨૫.

એ પ્રમાણે સર્વને દુઃખ દેનારી તેની કાયાની ક્રિયા કહીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી ૭ (શ્લોકો)-થી (તેની) વાણીની ક્રિયા કહેતાં, (તેનાં તે) પહેલાનાં ચરિત્રનો સંબંધ કહે છેઃ—

स वर्षपूगानुदधौ महाबलश्चरन्महोर्मीन् श्वसनेरितान्मुहुः ॥
मौर्व्याऽभिजघ्ने गदया विभावरीमासेदिवांस्तात पुरीं प्रचेतसः ॥ २६ ॥

તે મહાબલવાને ઘણાં વર્ષો સુધી સમુદ્રમાં ફરતાં, (પોતાના) શ્વાસથી ઉત્પન્ન થએલાં મોટાં મોજાંઓને મૂર્વા ઘાસથી બાંધેલી ગદાથી વારંવાર પ્રહાર કર્યા. હે તાત ! તે વરૂણની નગરી વિભાવરીએ પહોંચ્યો. ૨૬.

ત્યાં પહેલાં, સમુદ્ર પોતાને મોટો જાણે છે એમ માની, તેણે તેના હાથ જેવા મોજાંઓને ગદાથી પ્રહાર કર્યા એમ કહે છે. 'તે' હિરણ્યાક્ષે 'ઘણાં વર્ષો' એટલે કલ્પના અંત સુધી (સમુદ્રમાં ફરતાં પ્રહાર કર્યા). 'મહાબલવાન' વિશેષણથી કાલથી તેનાં બલનો નાશ ન થવાનું કહેલું છે. ત્યાં સમુદ્રમાં જ ફરતાં, પોતાના શ્વાસના વાયુથી જ ઉત્પન્ન થએલાં મોજાંઓને પણ તે(સમુદ્ર)ના હાથો જાણીને, તેણે (તેમના ઉપર) **मौर्व्या** અમુક ઘાસથી બાંધેલી મોટી ગદાથી પ્રહાર કર્યા. જ્યારે (તેના) શ્વાસથી જ મોજાં થતાં, ત્યારે તેના ફરવાનું તથા પ્રહાર કરવાનું તો કહેવું જ શું ? એ પ્રમાણે સમુદ્રનો સંયમ કરતો હતો, ત્યારે તેથી પણ વધારે મોજાંઓ (થતાં) જોઈને, તેના અધિપતિ વરુણને મારવા માટે તે તેની પુરીની સમીપ ગયો, અથવા ત્યાં (સમુદ્રમાં)જ રહેલી (તેની પુરીએ) ગયો. તેના ઘેર ગયો, એવો અર્થ છે. (વરુણ) 'પ્રચેતસ' એટલે ઉત્તમ ચિત્તવાળો હોવાથી, તેને ભય થયો નહિ, તેમજ તે નાઠો પણ નહિ. ૨૬.

ત્યાં જઈને તેની મશ્કરી કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकं यादोगणानामृषभं प्रचेतसम् ॥
स्मयन्प्रलब्धुं प्रणिपत्य नीचवज्जगाद मे देह्यधिराज संयुगम् ॥ २७ ॥

ત્યાં અસુરોના લોકોનું પાલન કરનાર, જલચરોના સમૂહોના પતિ પ્રચેતસ પાસે જઈ, મશ્કરી કરતાં ઠગવા માટે પ્રણામ કરી, નીચ (પુરુષ)ની પેઠે કહ્યું કે 'હે મહારાજા ! મને યુદ્ધ આપો' ૨૭.

તે (વરુણ)ને હણત જ, પરંતુ તે દૈત્યોનું રક્ષણ કરનાર હોવાથી (તેને) ન હણ્યો, એમ 'અસુરોના લોકોનું પાલન કરનાર' શબ્દથી કહેલું છે. અસુરોના રસાતલ વિગેરેમાં જેટલા લોકો રહેલા છે, તેમનું આ પાલન કરનારો છે. જેઓ અસુર લોકોમાં ઉપદ્રવ કરનારા છે તેમને હણનારા, અને (તે) લોકોનું પોષણ કરનારા જલચરોના સમૂહો છે. આ લોકમાં હાથીઓ, ઘોડાઓ છે, તેમની પેઠે તેઓ પણ વરુણને જ વશ રહે છે. તેથી તે હણવા યોગ્ય ન હતો, એમ 'જલચરોના સમૂહોના પતિ' શબ્દોથી કહેલું છે. વળી સ્વભાવથી પણ તે ('પ્રચેતસ') ઉત્તમ ચિત્તવાળો, ગર્વ વિગેરે (દોષ) વિનાનો હતો. તેથી તેને હણવાનું વિગેરે ન કરતાં, ત્યાં પણ અહંકારી થઈ **स्मयन्** થોડી મશ્કરી કરતાં **प्रलब्धुं** આડું બોલી ઠગવા માટે નમસ્કાર કરી, (પોતે) સેવકથી પણ હલકો હોય તેમ **जगाद** થોડા અક્ષરોથી

વિનયપૂર્વક કાંઈક કહ્યું. (જે કહ્યું) તેજ કહે છે કે:– 'હે મહારાજા! યુદ્ધ આપો' આ (વરુણ) મને ઓળખતો નથી, એમ જાણી મશ્કરી કરી. કાર્ય(યુદ્ધ)થી આને જણાવવું, એવા વિચારથી ઠગવાનાં વચન (કહ્યાં). (વરુણને) ગર્વ ઉત્પન્ન કરાવવા પ્રણામ (કર્યા), (તેની) અવગણના કરવા પોતે નીચ (પુરૂષ)નું અનુકરણ (કર્યું), કારણકે તેમ ન કરે તો, (વરુણ) યુદ્ધ કરવા માટે પ્રવૃત્ત ન થાય. 'તારો (મને) ભય નથી' એમ જણાવવા 'હે મહારાજા!' એવું સંબોધન કર્યું. તારી સાથે જ યુદ્ધ કરવું છે એમ જણાવવા (યુદ્ધ કરવાનું) વરદાન માગ્યું. 'सङ्गरम्' એટલે યુદ્ધ. ૨૭.

એ પ્રમાણે માગણી કરીને, તે (વરુણ) શાંત રહેતાં નીચેના શ્લોકથી (તેના) ગુણો કહેતાં, તેને પાનો ચઢાવે છેઃ—

त्वं लोकपालोऽधिपतिर्बृहच्छ्रवा वीर्यापहो दुर्मदवीरमानिनाम् ॥
विजित्य लोके किल दैत्यदानवं यद्राजसूयेन पुराऽयजत्प्रभुः ॥ २८ ॥

તમે લોકપાલ, મહારાજા, ઘણી કીર્તિવાળા, ઉન્મત્ત અને પોતાને વીર માનનાર (પુરુષો)ના વીર્યનો નાશ કરનારા છો, અને લોકમાં દૈત્યો તથા દાનવો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને ખરેખર પહેલાં રાજસૂય યજ્ઞ કરનારા હોવાથી પ્રભુ છો. ૨૮.

જેવા ભગવાન તેવા તમે છ ગુણોના ઐશ્વર્યવાળા છો. તેના ગુણો કહે છે (કે)–(૧) આરંભમાં તમે 'લોકપાલ' ઈશ્વર (ઐશ્વર્યવાળા) છો. (૨) બધા પતિઓની ગણના કરતાં તમે 'મહારાજા' છો. 'તે ખરેખર પતિ છે' એ નિયમ પ્રમાણે વીર્યવાળો જ મહારાજા થાય. (૩) તેથી જ તમે बृहच्छ्रवाः ઘણી કીર્તિવાળા છો. (આ વિશેષણમાં) યશ સ્પષ્ટ જ (જણાવેલો) છે. (૪) 'ઉન્મત્ત અને પોતાને વીર માનનાર (પુરુષ)ના વીર્યનો નાશ કરનારા' વિશેષણથી શ્રી (કહેલી છે), કારણકે શત્રુઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાથી શ્રી (પ્રાપ્ત) થાય છે. તે(શત્રુ)ઓ ઉન્મત્ત અને 'અમે વીર છીએ' એમ માનનારા હતા. જેટલાથી તેમનાં વીર્યનો નાશ થાય તેટલું કરનાર થઈ (તમે) તેવા થયા. તેઓ શ્રીરહિત થાય, ત્યારે એમ થાય; તેથી (તમે) પોતે શ્રીવાળા છો. (૫) 'લોકમાં દૈત્યો તથા દાનવો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને ખરેખર...' એમ જ્ઞાન કહેલું છે. 'ખોટાં જ્ઞાનથી નરક અને જ્ઞાનથી ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે દૈત્યો જ્ઞાનના વિરોધી છે. તે પૈકી દૈત્યો રાજસ અને રાક્ષસો તામસ હોવાથી બંનેનું એક જોડકું* છે, કારણ કે જ્ઞાનથી જ તેઓનો પરાભવ કરી શકાય છે. વળી કર્મથી પણ તેઓનો પરાભવ કરી શકાય તેવું હોવાથી 'પહેલાં રાજસૂય યજ્ઞ કરનારા હોવાથી' એમ કહેલું છે, કારણકે દેવો અને લોકપાલોને વીર્યનો અધિકાર હોવાથી તેઓ ક્ષત્રિય હોઈ, તેઓને અધિક સરસાઈ પ્રાપ્ત કરાવનારો રાજસૂય હોવાથી, તેનાથી દૈત્યો ઉપર વિજય (પ્રાપ્ત થાય.) (૬) 'પ્રભુ' સબ્દથી વૈરાગ્ય (જણાવેલ છે), કારણકે (બીજાની) જેને જરૂર રહે તે શક્તિવિનાનો હોવાથી જેને બીજાની જરૂર ન રહે તેજ પ્રભુ છે. ૨૮.

એ પ્રમાણે (હિરણ્યાક્ષે વરુણની) સ્તુતિ કરી, ત્યારે તેણે જેની પ્રાર્થના કરેલ તે કહેવા, મુખ્ય છ ગુણોના ઐશ્વર્યવાળા (ભગવાન)ને જ દર્શાવવા, ઠગવાનાં વચનોથી ઉત્પન્ન થએલા ક્રોધને પણ દૂર કરી, (વરુણે) તેવો ઉત્તર આપ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

स एवमुत्सिक्तमदेन विद्विषा दृढं प्रलब्धो भगवानपां पतिः ॥
रोषं समुत्थं शमयन्स्वया धिया व्यवोचदङ्गोपशमं गता वयम् ॥ २९ ॥

* દૈત્ય અને દાનવ શબ્દોનો સમાહાર દ્વન્દ્વસમાસ કરી તેમને એક ગણેલા છે, કારણકે તેમનો પરાભવ કરવાનાં સાધન એક જ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

એવી રીતે ઉભરાઈ જતા મદવાળા શત્રુથી ઘણો તિરસ્કાર કરાએલા તે જલોના પતિ ભગવાને ઉત્પન્ન થએલા ક્રોધને પોતાની વિચારશક્તિથી શાંત રાખતાં (તેને) સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યો કે: 'હે અંગ! હું શાંત થએલો છું.' ૨૯.

'(વરુણ) પોતે દૈત્યોનો પતિ હોઈ દૈત્યોનું અહિત (કરનારૂં વચન) કેમ બોલ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઉભરાઈ જતા મદવાળા' એમ કહેલું છે. દૈત્યોને મદ હોવા છતાં સર્વને ડૂબાડી દેવા તે ઉભરાતો નથી. આનો (મદ) તો ઉભરાઈ જતો હોવાથી સર્વનો નાશ કરે. તેથી તેનો નાશ કરવો જોઇએ, એવો અર્થ છે. બોધ ન આપવા માટે 'શત્રુથી' એમ કહેલું છે. ઘણો દ્વેષ રાખતો હતો, તેથી તેવો (શત્રુ) હતો. 'ઘણો (તિરસ્કાર)' એટલે છૂપો અર્થ સ્પષ્ટ કરે તેવો. '(વરુણ યુદ્ધ કરવાની) શક્તિ વિનાનો હોવાથી તેમ કહેતો હશે' એવી શંકા દૂર થાય તે માટે 'ભગવાન' એમ કહેલું છે. 'ત્યારે તેણે (હિરણ્યાક્ષને) કેમ ન હણ્યો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જલોના પતિ' એમ કહેલું છે, કારણકે જલમાં રહેલો અગ્નિ બાળતો નથી. તેથી જ તેણે ઉત્પન્ન થએલા ક્રોધને પણ આત્માના જ્ઞાનથી શાંત કર્યો. તે (અર્થ) 'પોતાની વિચારશક્તિથી' શબ્દોથી કહેલો છે. '**वि**' સારી રીતે સ્પષ્ટતાથી (તેને) ઉત્તર આપ્યો. શું તું યુદ્ધ જ માગે છે કે મારી સાથે યુદ્ધ (માગે છે)? તે પૈકી બીજા (પક્ષ)નો ઉત્તર કહે છે. 'હે અંગ!' એ સંબોધન (વરુણ પોતે) જ્ઞાનથી ભરપૂર હોવાનું જણાવે છે, કારણકે કોઈપણ પોતાના અંગનો નાશ કરતું નથી. 'હું શાંત થએલો છું'. મેં શસ્ત્રો મૂકી દીધેલાં છે, એવો અર્થ છે. ૨૯.

જો તું માત્ર યુદ્ધ માગતો હોય, તોપણ (તારી) સર્વ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે તેવો એક જ છે, બીજો નથી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

पश्यामि नान्यं पुरुषात्पुरातनाद्यः संयुगे त्वां रणमार्गकोविदम् ॥
आराधयिष्यत्यसुरर्षभेहितं मनस्विनो यं गृणते भवादृशाः ॥ ३० ॥

પુરાતન પુરુષ વિના બીજા (કોઈ)ને હું જોતો નથી કે જે રણમાર્ગમાં કુશળ તમને યુદ્ધમાં સંતોષ આપે. ઉત્તમ અસુરોની ઇચ્છા રાખનાર જેમની (તેમની) તમારા જેવા શૂરવીરો પ્રશંસા કરે છે. ૩૦

કારણકે હલકા (પુરુષો)ને આપની કદર નથી. જ્ઞાની નિંદા કરતો નથી, તેથી 'સંતોષ આપે' એમ (વરુણે) કહેલ છે; બીજો સત્ત્વવિનાનો તો આપનો આદર નહિ કરે. આ વિષયમાં મારૂં જ્ઞાન પ્રમાણ છે. તે (અર્થ) 'જોતો' શબ્દથી કહેલ છે. 'પુરાતન પુરુષ વિના બીજા (કોઈ)ને હું જોતો નથી' એ જૂદું વાક્ય જ્ઞાનના વિષયનું છે. તેમ ન હોય, તો વાણીના પ્રપંચથી એવી રીતે ન કહેત, કારણકે પુરુષ પુરુષાતનવાળો છે; બીજા બધા પ્રાકૃત શરીરના સંબંધને લીધે સ્ત્રીઓ છે, (અને) તેઓ જ સર્વ તરફ જોવામાં આવે છે એવો (અર્થ છે). (પુરુષનું) ઘણું બલ જણાવવા 'પુરાતન' વિશેષણ (યોજેલું છે), કારણકે તેથી (ઘણું બલ હોવાથી)જ જે **संयुगे** યુદ્ધમાં તમને સંતોષ આપશે, કારણકે સંતોષ ઉત્પન્ન કરવો તે 'આરાધન' છે. સંતોષ તો પોતાના જ્ઞાનથી અધિક જ્ઞાન (જણાય ત્યારે થાય), તે માટે તે (હિરણ્યાક્ષ)નું જ્ઞાન 'રણમાર્ગમાં કુશલ' વિશેષણથી કહેલું છે. રણમાર્ગમાં એટલે પરંપરાપ્રાપ્ત થએલ યુદ્ધના પ્રકારોમાં કુશલ (તમને સંતોષ આપે). (૧) (ભગવાન) આત્મા હોવા છતાં પણ હણશે એમ જણાવવા 'હે ઉત્તમ અસુર!' એવું સંબોધન (કરેલું છે.) આ સર્વ તરફ છે **ईहितं** ક્રિયા જેની તેવો, એટલે સર્વ પ્રકારથી યુદ્ધ જાણનાર. (૨) અથવા ઉત્તમ અસુરોમાં છે ઇચ્છા જેની તેવો, (તું છે). જેવા મોટા અસુરો છે તેવો તું છે,[1] એવો અર્થ છે. અથવા (૩) ઉત્તમ અસુરો છે ઇચ્છેલા જેમના,[2] એમ (હિરણ્યા-

---

૧. આ અર્થ પ્રમાણે પણ હિરણ્યાક્ષ માટે યોજેલ 'त्वां' 'તમને' શબ્દનું આ વિશેષણ છે. (प्र)

૨. ભગવાન માટે યોજેલા 'यम्' 'જેમની' શબ્દનું આ અર્થ પ્રમાણે, વિશેષણ છે. (प्र)

क्षनो) वध करवानुं कारण (जणावेलुं छे), कारणके आनो वध थतां, बधाए असुरोनो वध थशे. अथवा (४) उत्तम असुर हिरण्यकशिपु प्रति अहित[1] (थाय तेम), एवुं आ क्रियाविशेषण छे*

'तेमनुं एम करवानुं शुं सामर्थ्य?' एवो प्रश्न थाय, तेथी 'जेमनी शूरवीरो प्रशंसा करे छे' एम कहेलुं छे. **मनस्विनः** दृढमनवाळा शूरवीरो जे भगवाननी प्रशंसा करे छे, तेमनी साथे युद्ध करी हारेला होवा छतां, तेमनी ज प्रशंसा करे छे. आ वचन पानो चडावनारुं छे, कारणके मोटा (पुरुष) साथे युद्ध करवुं जोईए. 'तमारा जेवा (शूरवीरो)' शब्दथी (हिरण्याक्षनी) स्तुति (करेली छे). ३०.

ए प्रमाणे युद्ध माटे सामा लडवैया तरीके भगवानने जणावीने नीचेना श्लोकथी तेमने प्राप्त करवानुं कहे छे :—

तं वीरमारादभिपद्य निर्भयः शयिष्यसे वीरशये श्वभिर्वृतः ॥
यस्त्वद्विधानामसतां प्रशान्तये रूपाणि धत्ते सदनुग्रहेच्छया ॥ ३१ ॥

जे वीर तारा जेवा दुष्टोनो नाश करवा (अने) सत्पुरुषो उपर कृपा करवानी इच्छाथी अवतार धारण करे छे, तेमने थोडा समयमां प्राप्त करीने निर्भय थई कूतराथी वींटाएल तुं वीरने योग्य शय्यामां सूईश. ३१.

ते भगवान पण वीर, युद्धने ज इच्छे छे. ते माटे ज (तमने) शाप विगेरे आपेल, एवो भाव छे. कालनो विलंब पण नथी, एम 'थोडा समयमां' शब्दथी कहेल छे. नजीकना समयमां ज, एवो (अर्थ छे.) 'प्राप्त करीने' शब्दनो एवो भाव छे के जेम पतंगीउं अग्निमां पडे, तेम तुं पडीश. छतां पण तुं 'निर्भय' मृत्युना भय विनानो होईश, कारणके भगवानने प्राप्त करीने कोई पण मृत्युथी गळी जवातो नथी, तेथी तुं मृत्युना भय विनानो होईश, एवो अर्थ छे. '**विस्मयः**' एवो पाठ होय, त्यारे गर्वरहित थईश (एवो अर्थ थाय), कारणके (भगवानने प्राप्त करे) त्यां सुधी ज गर्व होय छे. 'पछी जय कोनो थशे?' ए जाणवानी इच्छा थाय, तेथी 'तुं ज वीरने योग्य शय्यामां सूईश' एम कहेलुं छे. युद्धनी भूमि उपर सूईश, एवो अर्थ छे. (भगवान) विजय करीने पण निर्भय रहेशे, एम जणाववा (तेम कहेलुं छे). युद्धनी भूमि उपर पण सुखथी ज सूवानुं संभवे छे, तेथी तेम नहि थाय एम जणाववा 'कूतराथी वींटाएल' एम कहेलुं छे, कारण के कूतराओ मरेलानेज वींटी रहे छे. 'मात्र युद्धनी ज प्रार्थना करवामां आवे, त्यारे इच्छेलुं आपनार भगवान एवी रीते केम हणशे?' एवी शंका थाय, तेथी उत्तरार्ध कहेल छे. जो के तारुं इच्छेलुं तेटलुं ज छे, तोपण तारुं मरण देवोनुं इच्छेलुं होवाथी (तने) हणशे, कारणके दुष्टोनो नाश करवा ज भगवान वराह अवतार विगेरे जूदी जूदी जातना अवतारो धारण करे छे. तेम न होय, तो अवतार (लेवानुं) प्रयोजन न होय. 'भगवान आत्मा होई, एवी रीते हणवा माटे एवा अवतारो शा माटे धारण करे छे?' एवी शंका थाय, तेथी 'सत्पुरुषो उपर कृपा करवानी इच्छाथी' एम कहेलुं छे. ते तो सत्पुरुषो उपर कृपा करवा माटे ज अवतारो धारण करे छे. धर्मनुं रक्षण करवा ज (तेमनी) प्रवृत्ति थाय छे, दुष्टोने हणवानुं तो सदा तेनी साथे संबंधवाळुं होवाथी अवश्य करवानुं थाय छे. आथी एम कहेलुं छे के फरीथी (तने युद्धनी) इच्छा पण उत्पन्न नहि थाय. तेम न होय (इच्छा फरी उत्पन्न थाय) तो फरीथी जूदा समये आवी स्थिति थाय, त्यारे कोण शांति करे? एवो भाव छे. ३१.

इति श्रीलक्ष्मणभट्टना पुत्र श्रीमद्वल्लभदीक्षिते रचेली श्रीमद्भागवतनी
सुबोधिनीमां त्रीजा स्कंधना सत्तरमा अध्यायनुं विवरण समाप्त.

---

१. हिरण्यकशिपुनुं जेम अहित थाय तेम तमने संतोष आपशे एवो अर्थ छे. (प्र)

* 'असुरर्षमेहितम्' शब्दना आ जूदी जूदी रीते अर्थो करेला छे.

॥ अथ अष्टादशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય અઢારમો.

अष्टादशे स्थितिस्तस्य भगवत्सन्निधौ स्फुटा ॥
निरूप्यते तथा शापात्पारुष्यं विजयस्ततः ॥ १ ॥

અઢારમા (અધ્યાય)માં તેની ભગવાન સમીપ સ્થિતિ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે, તેમજ શાપને લીધે નિંદાનાં વચન અને પછી વિજય (કહેવાશે). કા. ૧.

स्थित्यध्यायोऽयमाख्यातो ब्रह्मणा तत् स्थिरीकृतम् ॥
उत्पत्तावेव शापो हि मारणं ब्रह्मवाक्यतः ॥ २ ॥

આ સ્થિતિનો અધ્યાય કહેવાએલો છે. બ્રહ્માએ તે સ્થિર કરેલું છે,[1] [2]કારણકે ઉત્પત્તિ(ના વિષય)-માં જ શાપ થએલ. હણવાનું બ્રહ્માના વચનથી થશે. કા. ૨.

युद्धमात्रे हरीच्छा हि कायवाङ्मनसा तु सा ॥
उभयोरुद्यमोक्त्यैव युद्धं मानसमीरितम् ॥ ६ ॥

કારણકે હરિની ઇચ્છા માત્ર યુદ્ધ (કરવા)ની હતી. તે[3] તો કાયા વાણી અને મનથી કર્યું. બંનેનો (યુદ્ધનો) ઉદ્યમ કહેવાથી જ યુદ્ધને મનથી કરેલું કહેલું છે. કા. ૩.

कायिकं चाग्रिमाध्याये मध्यमं मध्यमे मतम् ॥
अतो विरोधवाक्यानामुभयेषां न दूषणम् ॥ ४ ॥

અને કાયાથી કરેલું (યુદ્ધ) આવતા અધ્યાયમાં (કહેશે). વચમાં વચલું[4] મનાએલું છે. તેથી બંનેના વિરોધના વચનો દૂષણરૂપ નથી[2] કા. ૪.

प्रसङ्गो दर्शनं वाक्यं त्रिभिर्भक्तानुरोधनम् ॥
पुनराक्षेपवाक्यं च शरव्यकरणं तथा ॥ ५ ॥
वाक्योपक्रमणं वाक्यं त्रिभिर्मानस्तथोद्यमः ॥

[5]પ્રસંગ (૧) દર્શન (૨) ત્રણ (શ્લોકથી) વચન (૩–૫) ત્રણથી ભક્તની શાંતિ (૬–૮). વળી તિરસ્કારનું વચન અને લક્ષ્ય બનાવવાનું તેમજ ઉત્તરનો આરંભ (૯) ત્રણ (શ્લોક)થી ઉત્તર અને મદ (કરાવવો) (૧૦–૧૨) ઉદ્યમ (૧૩) કા. ૫½.

युद्धं षड्भिर्भगवत्त्वात् ब्रह्मप्रार्थनमन्ततः ॥ ६ ॥

ભગવદ્રૂપ હોવાથી યુદ્ધ પણ છ (શ્લોકો)થી (૧૪–૧૯), (અને) છેવટે બ્રહ્માની પ્રાર્થના (૨૦ થી ૨૮) (કહેલાં છે.) કા. ૬.

---

૧. "અધ્યાયની સમાપ્તિમાં (હિરણ્યાક્ષને) હણવાનો ઉદ્યમ કહેલ હોવાથી, આ સંપૂર્ણ રીતે 'સ્થિતિ'નો અધ્યાય કહેવાય નહિ," એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. બ્રહ્માએ કહેલ શ્લો. ૨૪ નાં વચન પ્રમાણે વિનાશની કાંઈ સામગ્રી ન હોવાથી, બ્રહ્માએ પણ નિંદાનાં વચનો જ દઢ કર્યાં છે. તેથી આ સ્થિતિ અધ્યાય છે એમ સહેલાઈથી કહી શકાય તેમ છે, એનો અર્થ છે. (प्र)

૨. ... ૨ 'ત્યારે બ્રહ્માએ હિરણ્યાક્ષને હણવાની પ્રાર્થના કેમ કરી?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી તે પ્રાર્થના પણ પરિણામે સ્થિતિ જ જણાવનારી છે એમ આ અઢી કારિકાથી કહેલું છે. (प्र)

૩. 'તે' એટલે યુદ્ધનું કાર્ય. (प्र)

૪. 'વચલું' એટલે વાણીનું યુદ્ધ. જો બ્રહ્મા પ્રાર્થના ન કરત, તો ભગવાન (હિરણ્યાક્ષને) હણત જ નહિ કારણકે તેમની વાણીનું યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ ન હતી. તેથી (ભગવાનની યુદ્ધ કરવાની) ઇચ્છા જણાવનારૂં હોવાથી, તેમનું વચન પણ સ્થિતિમાં જ પરિણમે છે. (प्र)

૫. અહિંથી શ્લોકોના વિભાગ પાડે છે. (प्र)

उभयोर्वचनं षड्भिर्युद्धं चैव तथोभयोः ॥
स्थितिरेषा तस्य हरौ तत्पोषकमिहापरम् ॥ ७ ॥

બંનેના વચન છ (શ્લોકો)થી (૩ થી ૫, +૧૦ થી ૧૨), તેમજ બંનેનું યુદ્ધ (છ શ્લોકથી) (૧૪ થી ૧૯) (કહેલાં છે). આ તેની હરિમાં સ્થિતિ છે. બીજું અહિં તે (તે સ્થતિ)નું પોષણ કરનારૂં છે. કા. ૭.

આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી યુદ્ધ (કરવા) માટે તેઓનો સંબંધ (થયાનું) કહે છે—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

तदैवमाकर्ण्य जलेशभाषितं महामनास्तद्विगणय्य दुर्मदः ॥
हरेर्विदित्वा गतिमङ्ग नारदाद्रसातलं निर्विविशे त्वरान्वितः ॥ १ ॥

ત્યારે એવું વરુણનું વચન સાંભળી, દુષ્ટ મદવાળો ઉત્સાહી થઈ તેની દરકાર ન કરતાં નારદ પાસેથી હરિની સ્થિતિ જાણીને તે ઉતાવળથી રસાતલમાં ગયો. ૧.

'**जलेशः**' એટલે વરુણ. ત્યારે એવું તેનું વચન સાંભળીને (હિરણ્યાક્ષ) **महामनाः** ઉત્સાહી થયો. જોકે (પોતાનું) મરણ (થશે એમ) સાંભળેલું, છતાં પણ તેની દરકાર ન કરતાં જ ઉત્સાહી થયો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. તેનું કારણ 'દુષ્ટ મદવાળાએ' શબ્દથી કહેલું છે, કારણકે દુષ્ટમદ પોતાનું અનિષ્ટ જણાવતો (જાણવા દેતો) નથી. **ભગવાનને ભક્ત જ જાણે છે,** તેથી નારદને (ભગવાન ક્યાં છે એ) પૂછ્યું. નારદ પણ ભગવાનનું કાર્ય કરનારો હોવાથી (તેની) સમીપ આવેલો. તેથી સાધનરૂપ નારદથી હરિની સ્થિતિ એટલે તે જ્યાં વિરાજતા હતા તે પ્રદેશ સાંભળેલ હોવાથી યુદ્ધમાં આસક્તિવાળો થઈ ઉતાવળથી રસાતલમાં ગયો. ૧.

પછી (હિરણ્યાક્ષને ભગવાનનાં) દર્શન થયાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે—

ददर्श तत्राभिजितं धराधरं प्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया ॥
मुष्णन्तमक्ष्णा स्वरुचोऽरुणश्रिया जहास चाहो वनगोचरो मृगः ॥ २ ॥

ત્યાં સર્વ તરફથી જય પ્રાપ્ત કરનાર, ધરાને ધારણ કરનાર, દાઢના ટેરવાંથી પૃથ્વીને ઉંચી પકડી રાખનાર, લાલ રંગવાળા નેત્રથી પોતાની કાંતિને હરનાર (ભગવાન)નાં (તેને) દર્શન થયાં અને તેણે મશ્કરી કરી કેઃ—'અહો! વનબહાર ફરનારો મૃગ છે.' ૨.

જેમ બીજાને જોઈને તેને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થએલ, તેમ ભગવાનનાં દર્શન થયાં ત્યારે થયું નહિ, એમ જણાવવા 'ત્યાં' રસાતલમાં (૧) 'સર્વ તરફથી જય પ્રાપ્ત કરનાર (૨) ધરાને ધારણ કરનાર (૩) પૃથ્વીને ઉંચી પકડી રાખનાર (અને) (૪) (પોતાની કાંતિને) હરનાર' એમ ચાર પ્રકારના ભગવાનના ગુણ કહે છે.

पराक्रमस्तथा कार्यमिति शूरत्वबोधनम् ॥
शत्रोः पराजयश्चेति सहजं तच्चतुष्टयम् ॥ ८ ॥

(૧) પરાક્રમ તેમજ (૨) કાર્ય (૩) એમ શૂરવીરપણું દર્શાવનારૂં (કાર્ય) અને (૪) શત્રુનો પરાજય તે ચાર (ભગવાનના) કુદરતી (ગુણ) છે. કા. ૮.

સર્વ તરફથી જય છે જેમનો તેવા (ભગવાન છે). તેમના આકારના દર્શન થતાં જ તેમનો સર્વ તરફનો જય જણાય છે. ધરાને ધારણ કરે તે તેવા (ધરાને ધારણ કરનાર), અથવા ધરામાં છે અધર જેમનું તે (ધરાધર). તે (અધર) દેખાતું ન હતું, તેથી પણ ભગવાનનાં દર્શન થવા છતાં પણ (હિરણ્યાક્ષને) પોતાની અંદર અથવા ભગવાનની અંદર લોભ ઉત્પન્ન ન થયો. 'अग्रदंष्ट्रा' એટલે દાઢનું ટેરવું [1]પહેલાં

૧. 'પહેલાં' એટલા પાછલા અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૩૮ માં. (त्र)

જણાવેલું છે, તેનાથી ઉંચી પકડી રાખેલી છે પૃથ્વી જેમણે તેવા (ભગવાનનાં દર્શન થયાં.) આથી એમ સૂચવેલું છે કે (હિરણ્યાક્ષના) શત્રુ કામમાં રોકાએલા હતા. ' પોતાની ' હિરણ્યાક્ષની કાંતિને લાલરંગવાળા નેત્રથી હરતા હતા. દૈત્ય સુવર્ણના રંગવાળો હતો, અને કામમાં રોકાએલા ભગવાનનું નયન પણ લાલ રંગનું હતું, કારણકે તેમાં રજોગુણ પ્રકટ થયો હતો. આથી એમ કહેલું છે કે ભગવાનની આગળ તે પોતાને અથવા ભગવાનને જોતો નહતો. એમ (ભગવાનને) ઓળખવા છતાં પણ ભવિષ્યની ભગવાનની લીલા (કરવા)ની ઇચ્છાની મુખ્યતા હોવાથી (તેણે તેમની) મશ્કરી કરી. તેમનાં દર્શન કર્યાં અને મશ્કરી કરી. ' च ' ' અને ' શબ્દથી આગળનાં વચનોનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. ' અહો ! વનબહાર ફરનારો મૃગ છે ' શબ્દોથી તે (વચનો) કહેલાં છે, અને આ મશ્કરીરૂપ છે. ' અહો 'એ આશ્ચર્ય છે કે વનમાં રહેનાર મૃગ **अवनगोचरः** વનબહારની ભૂમિ ઉપર રહેલ છે. વનમાં અને જલમાં ફરે છે, તેથી આ તેવા મૃગ છે એમ (આ) ભગવાન છે એવી બુદ્ધિથી જણાયું. છતાં પણ આ વનમાં ફરનાર મૃગ છે (એવી મશ્કરી કરી), એવો અર્થ છે. ૨.

આકૃતિ ગમે તેવી હોય પરંતુ યુદ્ધ કરવું છે, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

आहैनमेह्यज्ञ महीं विमुञ्च नो रसौकसां विश्वसृजेयमर्पिता ॥
न स्वस्ति यास्यस्यनया ममेक्षतः सुराधमासादितसूकराकृते ॥ ३ ॥

એમને કહ્યું કે :—' હે અજ્ઞ ! આવો. ભૂમિને મૂકી દો. વિશ્વ રચનારે અમો રસાતલના વાસીઓને આપેલી છે. હે અધમ દેવ ! હે સૂકરની આકૃતિ સ્વીકારનાર ! મારા દેખતાં આની સાથે સુખપૂર્વક તમે નહિ જાઓ. ૩.

' એમને ' એટલે ભગવાનને એમ કહ્યું કે :—હે ભગવન્ ! આવો. કદાચ (ભગવાન) પોતાને ન જાણતા હોય, એવા વિચારથી *એવું સંબોધન કરેલું છે. યુદ્ધ (કરવા) માટે હું બોલાવું છું. ' હું બીજા કામમાં રોકાએલો છું ' એમ (ભગવાન) કહે, તેથી ' ભૂમિને મૂકી દો ' એમ કહેલું છે. ' આરંભેલું કામ પૂરૂં કરીને પછી બીજું કરવું જોઇએ ' એમ કહેવામાં આવે, તેથી ' વિશ્વ રચનારે આ અમો રસાતલના વાસીઓને આપેલી છે ' એમ કહેલું છે. આ ભૂમિ અમારી છે, કારણ કે રસાતલના વાસીઓ માટે વિશ્વ રચનારે આપેલી છે. તેથી બીજાની ભૂમિ લઈ જવી યોગ્ય નથી. ક્ષત્રિયના ધર્મ પ્રમાણે જો લઇ જતા હો, તો યુદ્ધ કરીને લઈ જવી જોઇએ. તેથી બંને પ્રકારે આને મૂકી દો, કારણકે આ અમારી છે. આની ચિંતા પણ (તમારે) કરવી યોગ્ય નથી, કારણકે આ અમારી છે, કેમકે સ્વામી હોય ત્યારે બીજાએ ચિંતા કરવી યોગ્ય નથી, એવો ભાવ છે. શરીરની પેઠે ન્યાયથી આ પ્રાપ્ત કરેલી છે, એમ જણાવવા બ્રહ્માએ આપેલી હોવાનું કહેલું છે. છતાં પણ (તેને) ન મૂકી દેનાર (ભગવાન)ને કહે છે કે ' સુખપૂર્વક તમે (આની સાથે) નહિ જાઓ. ' મારા દેખતાં આની સાથે સુખ જેમ થાય તેવી રીતે તમે નહિ જાઓ, એવો અર્થ છે. અપમાનકારક એ સંબોધનો ક્રોધ ઉત્પન્ન કરવા (કહેલાં છે). જેઓનો આકાર ઘણો ઉત્તમ હોય તેવા મોટા દેવો પણ મારો વિરોધ હોય ત્યારે કાર્ય કરી શકતા નથી. આકારથી જ મોટાપણું અથવા મોટા ન હોવાપણું જણાય છે. (તમે તો) **आसादिता** સ્વીકાર કરેલી છે સૂકરના જેવી આકૃતિ જેણે તેવા (છો). (આ) પહેલાનાં (સંબોધનનું) કારણ છે. ૩.

' દેવોની પ્રેરણાથી હું આવેલ છું ' એમ (ભગવાન્) કહે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

त्वं नः सपत्नैरभवाय किं भृतो यो मायया हंस्यसुरान् परोक्षजित् ॥
त्वां योगमायाबलमल्पपौरुषं संस्थाप्य मूढ प्रमृजे सुहृच्छुचः ॥ ४ ॥

તમો જે માયાથી અસુરોને હણો છો (અને) અદૃશ્ય રહી વિજય પ્રાપ્ત કરનાર છો, તેમને અમારા સ્પર્ધીઓએ શું નાશ કરાવવા પોષેલા છે ? હે મૂઢ ! યોગમાયાના બલવાળા થોડા પુરુષાતન-વાળાનો તમારો નાશ કરી હું મિત્રોનો શોક દૂર કરીશ. ૪.

---

* ' હે અજ્ઞ ! (અજ્ઞાની) ' એ સંબોધન.

અમારા પ્રતિસ્પર્ધી દેવોએ તમને શું નાશ કરાવવા પોષેલા છે? એવો અપમાન (કરનારો) પ્રશ્ન છે. કાર્ય તો મોટા (દેવો)થી પણ થવાનું નથી તો તમારાથી કેમ થશે? તેથી ન થઈ શકે તેવા કાર્યમાં યોજનારા દેવો તમારૂં અહિત જ કરનારા છે, એવો અર્થ છે. 'સ્વતંત્ર રીતે તારો શત્રુ વિષ્ણુ છું. દેવોએ પ્રેરેલો હોવાનું કેમ કહે છે?' એમ (ભગવાન) કહે, તેથી 'જે માયાથી (અસુરોને) હણો છો' એમ કહેલું છે. સાચું. તમે વિષ્ણુ જ છો એ મેં જાણ્યું. જે તમે અસુરોને માયાથી એટલે કપટથી જ હણો છો, એમ ઓળખાવનારૂં ચિહ્ન કહેલું છે. માયા જ તમારૂં સાધન છે. 'માયા છે તે અસુરો છે' એવી શ્રુતિ હોવાથી અને (અસુરોને) મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થાય તે માટે, અથવા દુઃખ દૂર થાય તે માટે કપટથી જ હણો છો. કપટથી કરેલું યુદ્ધ વીરપણું જણાવનારૂં નથી. તે (અર્થ) 'અદૃશ્ય રહી વિજય પ્રાપ્ત કરનાર' શબ્દથી કહેલ છે. તમે અદૃશ્ય રહી આવીને વિજય પ્રાપ્ત કરો છો, તેથી દૃષ્ટિ સમક્ષ રહી યુદ્ધ કરવું ન જોઈએ. ભૂમિને મૂકી દઈને જાઓ, એવો ઉપદેશ છે. 'તેમ નહિ કરૂં' એમ (ભગવાન) કહે, તેથી 'તમે યોગમાયાના બલવાલા (છો)' એમ કહેલ છે. તમારૂં બલ તો કુદરતી નથી, પરંતુ યોગમાયાના લીધે છે. તે તો અમારી હોવાથી, અમારાં ગ્રહેણાણુમાં તેની સત્તા ચાલશે નહિ, એટલે તમારૂં પોતાનું પુરુષાતન અલ્પજ રહેશે, એવો અર્થ છે. તેથી જ (તમારૂં) સારી રીતે સ્થાપન (નાશ) કરીને મિત્રોના શોકને દૂર કરીશ. તમે જેમને હણેલા છે, તેમનાં ઋણમાંથી છૂટીશ, એવો અર્થ છે. (તમે) હણેલા શત્રુઓનો હું સંબંધી છું, એ રીતે તમે મને જાણતા નથી, તેથી તેવું (મૂઢ!) સંબોધન કરેલું છે. ૪.

'દેવોની હયાતી હોવાથી, દૈત્યો કેમ શોકરહિત થશે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

त्वयि संस्थिते गदया शीर्णशीर्षण्यस्मद्भुजच्युतया ये च तुभ्यम् ॥
बलिं हरन्त्यृषयो ये च देवाः स्वयं सर्वे न भविष्यन्त्यमूलाः ॥ ५ ॥

મારા હાથથી પડેલી ગદાથી છૂંદાઈ ગએલા મસ્તકવાળા તમો નાશ પામશો ત્યારે જે ઋષિઓ અને દેવો તમને બલિ લાવી આપે છે તેઓ સર્વે મૂલરહિત થઈ, નભવાના નથી. ૫.

મારા હાથથી પડેલી ગદાથી, શસ્ત્રથી ન ભેદી શકાય તેવા શરીરમાં પણ પ્રહારથી વ્યથા થશે ત્યારે સારી રીતે સ્થિતિ (નાશ) થશે. 'મારા હાથથી પડેલી' વિશેષણથી ઘણા બલનો સંબંધ કહેલો છે. 'તેથી શું (થશે)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જે દેવો અને ઋષિઓ તમને બલિ લાવી આપે છે....' એમ કહેલું છે. બીજા પણ સ્વતંત્ર (પુરુષો) જે અભિમાનવાળા છે તેઓ પણ બધાનું મૂલ તમેજ હોવાથી, તેઓ પોતેજ પ્રહાર કરેલ ન હોવા છતાં પણ **न भविष्यन्ति** નભવાના નથી; એવો અર્થ છે. તેનું કારણ 'મૂલરહિત' વિશેષણથી (કહેલું છે). ૫.

એ પ્રકારનાં દુષ્ટનાં વચનોનો પણ (ભગવાને) ભક્તના હિત માટે અંગીકાર કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

स तुद्यमानोऽरिदुरुक्तितोमरैर्दंष्ट्राग्रगां गामुपलभ्य भीताम् ॥
तोदं मृषन्निरगादम्बुमध्याद्ग्राहाहतः सकरेणुर्यथेभः ॥ ६ ॥

શત્રુનાં દુષ્ટ વચનરૂપ બાણોથી ઘવાતાં તેમણે દાઢનાં ટેરવાં ઉપર રહેલી પૃથ્વીને ભય પામેલી જાણી, પીડાને સહન કરતાં, જેમ મઘરથી પીડાએલો હાથી હાથણી સાથે જલમાંથી બહાર નીકળે તેમ તે જલમાંથી બહાર નીકળ્યા. ૬.

શત્રુ હિરણ્યાક્ષ. તેનાં દુષ્ટ વચનો જ **तोमराः** અમુક પ્રકારના બાણો હતાં, કે જેનાથી હાથીને પીડા કરવામાં આવે છે. તેવી રીતે ઘવાતાં પણ, પૃથ્વીને ભય પામેલી જાણીને, પીડાને સહન કરતાં જ તે જલમાંથી બહાર નીકળ્યા. તેમ બહાર નીકળવાનું અયોગ્ય હોવા છતાં, 'જેમ મઘરથી પીડાએલો હાથી હાથણી સાથે (જલમાંથી બહાર નીકળે)' શબ્દોથી તે વિષયનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે.

અહિં ભગવાનની યુદ્ધલીલા કહેવામાં આવે છે, અને શત્રુઓમાં જ યુદ્ધ (થવા)નો સંભવ હોવાથી ગદાના પ્રહારો પેઠે શત્રુપણું જણાવનારાં વચનો પણ યોગ્યજ છે. જો વચનોનું જૂદા પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે, તો યુદ્ધની ક્રિયાનું પણ જૂદી રીતે વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ. તે (ક્રિયા) નટની પેઠે (કરેલી છે એવું) વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે, તો વચનોનું પણ તેજ પ્રકારે (વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ). છતાં પણ ભક્તોને શ્રવણ કરતાં (તે) દુઃખકારક હોવાથી વચનોનું જૂદા પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે ભાગવતનો અર્થ નથી. વાસ્તવિક રીતે હિરણ્યાક્ષ ભક્ત છે, અને સરસ્વતી પણ (ભક્ત છે.) તેમ હોવાથી તે (હિરણ્યાક્ષે કહેલાં) વચનો સ્તુતિના અર્થવાળાં જ છે, એવું ફરીથી વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

(શ્લો. ૨) 'અહો!' શબ્દથી (હિરણ્યાક્ષ) પોતાનાં ભાગ્યનું અભિનંદન કરે છે. **वने** વનમાં **गोभिः** ઉપનિષદોથી **चर्यते** જણવામાં આવે છે, એમ ઉત્તમ અધિકારીને જેમનું વેદાંતોથી જ્ઞાન થાય છે, તે (ભગવાન) હમણાં મને શોધે છે એ ઘણું આશ્ચર્યકારક છે.

(શ્લો. ૩.) તેથી જ ભગવાનને કહે છે કે:—'હે ભગવન્! **पाहि** મારો ઉદ્ધાર કરવા આવો. 'પૃથ્વીને હું આણું તે સારું નથી' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'અજ્ઞાની ભૂમિને મૂકી દો' એમ કહેલું છે. '**अज्ञा**' અજ્ઞાની અને તે '**मही**'ભૂમિ, કારણકે તે મારૂં દુઃખ જાણતી નથી. **ભક્ત બીજાનું દુઃખ જાણનાર હોય છે.** તેથી તેને મૂકી દો. '**नो रसौकसामर्थे**' રસજ છે **ओकः** સ્થાન જેઓનું, તેવા અમે રસિક ભક્તો છીએ, તેથી પહેલાં અમારો ઉદ્ધાર કરો, એવો અર્થ છે. '**ત્યારે પૃથ્વીની શી સ્થિતિ?**' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'આ વિશ્વ રચનારે આપેલી છે' એમ કહેલું છે. આ પોતાના સ્વભાવથી આપનાં સ્થાનમાં આવેલી નથી, પરંતુ બ્રહ્માએ આપેલી છે. આપેલી હોવાથી ફરી પાછી આપવી જોઈએ, પછી બ્રહ્મા જ તેનો ઉદ્ધાર કરશે, એવો અર્થ છે. અમારે તો બીજો આધાર નથી, આ તો (બીજા) આધારવાળી છે, એવો ભેદ છે. વળી જો અમારો ઉદ્ધાર કર્યા વિના આપ આની સાથે જશો, તો પરમદયાળુ આપને સુખ નહિ થાય, એમ 'સુખપૂર્વક નહિ જાઓ' શબ્દોથી કહેલું છે. ઉદ્ધાર કર્યા વિનાના મારા દેખતાં જ, આની સાથે આપ સુખથી નહિ જાઓ, એવો અર્થ છે, કારણકે કોઈ પણ દયાવાળો (પુરુષ) ભક્તનો ઉદ્ધાર કર્યા વિના ભાર્યા સાથે સુખ ભોગવતો નથી. 'દેવોને તારો ઉદ્ધાર ગમતો નથી' એમ કહેવામાં આવે, તેથી '**सुराधम**' એમ કહેલું છે. **सुराः** દેવો છે **अधमाः** અધમ જેમનાથી તેવા (આપ છો), કારણકે તેઓ ક્ષુદ્ર છે. તેઓની સંમતિનું શું પ્રયોજન? એવો અર્થ છે. 'ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવાથી હું થાકેલો છું. બીજું સ્વરૂપ લઈ (તમારો) ઉદ્ધાર કરીશ' એમ કહેવામાં આવે, તેથી '**असादितसूकराकृते**' એવું સંબોધન કરેલું છે. નથી **सादिता** ખેદ પમાડેલી સૂકરની આકૃતિ જેમણે તેવા (આપ છો). અત્યારે પણ આ (વરાહ) સ્વરૂપ થાકેલું નથી. તેથી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કર્યા વિના મારો ઉદ્ધાર કરો, એવો અર્થ છે.

(શ્લો. ૪) દેવોએ ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા મારી પ્રાર્થના કરેલી, કારણકે તેઓ ભૂમિ ઉપર મારી આરાધના કરીને મુક્ત થશે. તેથી ઘણાના ઉપર ઉપકાર થતો હોવાથી ભૂમિનો જ ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'આપને અમારા પ્રતિસ્પર્ધીઓએ (શું મોક્ષ થાય તે માટે *ધારણ કરેલા છે)?' એમ કહેલું છે. અમારા **सपत्नैः** શત્રુ (પ્રતિસ્પર્ધી) સનક વિગેરે અથવા તેમની સાથેના દેવો વિગેરેએ ભૂમિ ઉપર ભગવાનનું ભજન કરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે એવા વિચારથી આપને શું **अभवाय** (પોતાને) મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે માટે **भृतः** ધારણ કરેલા છે? ભક્તનો દ્રોહ થતો હોવાથી તે તો નહિ થાય, કારણકે તેઓ અમારા **सपत्नाः** શત્રુઓ છે. **ભક્તનો† દ્રોહ થાય ત્યારે મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી.** 'હું પણ તમારો શત્રુ જ છું' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'જે કપટથી હણો છો' એમ કહેલું છે. આપ તો લોકોને મોહ ઉત્પન્ન કરવા અસુરોને કપટથી હણો છો, વાસ્તવિક રીતે તો તેઓને સાયુજ્ય (મુક્તિ) આપો છો, કારણકે **असून्** ' પ્રાણોને **रान्ति** બોલાવે, શબ્દવાળા

---

* પોતાને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે માટે હૃદયમાં ધારણ કરેલા છે? એવો અર્થ જણાય છે.

† અહિં દૈત્યો (હિરણ્યાક્ષ વિગેરે) પોતાને ભક્ત કહે છે.

કરે તે અસુરો પ્રાણના અવાજનું શ્રવણ કરે છે, યોગીઓ છે એવો અર્થ છે. અથવા પ્રાણોની સ્તુતિ કરે તે (અસુરો), કારણ કે 'મૃત્યુને તરી ગયો' એ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રાણની ઉપાસના કરનારાઓનું મૃત્યુ થતું નથી. વળી આપ '**परोक्षजित्**' છો. **पराणि** પ્રતિકૂલ છે **अक्षाणि** ઇંદ્રિયો જેઓની, §તેઓ ઉપર જ વિજય પ્રાપ્ત કરે તે '**परोक्षजित्**', ઇંદ્રિયોમાં સુખ માનનારાઓને જ આપ હણો છો, એવો અર્થ છે. અથવા '**असुरान् परोक्षजित्**'. કારણકે અસુરોને લક્ષ્ય કરીને ન જણાય તેવા પ્રકારે જેમ થાય તેમ વિજય પ્રાપ્ત કરો છો. લોકોના સ્થાનમાં અસુરો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો એમ (ભગવાન) કહે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જેમ બલિના સ્થાનમાં થયું તેમ તેઓને અધીન રહે છે. 'ત્યારે (મારી) પાસે આવીને તું શું કરવાનો?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'આપનું સારી રીતે સ્થાપન કરીને મિત્રોનો શોક દૂર કરીશ' એમ કહેલું છે. 'ત્યારે પાસે આવવાથી શું (લાભ)? યોગથી અથવા શાસ્ત્રથી (મારું) સારી રીતે સ્થાપન કર' એવી શંકા થાય, તેથી '**योगमायाबलम्**' એમ કહેલું છે. યોગમાયાનું બલ પણ જેમનાથી છે તેવા (આપ છો). 'જ્ઞાનીઓનાં પણ ચિત્તોનું (આકર્ષણ કરીને)....' એ વાક્ય પ્રમાણે યોગ વિગેરે કરતાં પણ યોગમાયા જ વધારે બલવાન છે, તેનું પણ બલ આપનાથી છે. તો(પછી આપ) યોગથી વશ કેમ થાઓ? એવો અર્થ છે. '૨-૨-૧ વિગેરે (શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૨ અધ્યાય ૨) માં જણાવ્યા પ્રમાણે પુરુષના સ્વરૂપનું હૃદયમાં ચિંતન કર' એમ કહેવામાં આવે, તે સંબંધમાં '**अल्पपौरुषम्**' એમ કહેલું છે. પુરુષના સંબંધવાળું સ્વરૂપ તે પૌરુષ, અલ્પ છે પૌરુષ જેમનાથી તેવા (આપ) કરોડો બ્રહ્માંડરૂપ દેહવાળા છો. તેથી જ આપનું જ (મારા હૃદયમાં) સારી રીતે સ્થાપન કરીને, હું (મારા) કુટુંબ સાથે કૃતાર્થ થઇશ. '(તને) જ્ઞાન ન હોવાથી તારો મોક્ષ કેમ થશે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં હે '**मूढप्र**' એમ કહેલું છે. મૂઢોમાં પણ '**प्रकर्षः**' સરસાઈ છે જેમની તેવા (આપ છો.) તેથી આપ મૂઢોને પણ કૃતાર્થ કરતા હોવાથી **ભક્તિમાર્ગમાં જ્ઞાનની જરૂર નથી,** એવો અર્થ છે.

(શ્લો. ૫) વળી હું જ (મારા) કુટુંબ સાથે મુક્ત થઇશ એટલુંજ નહિ, પરંતુ એમ કરવામાં આવતાં ઘણા વિશ્વાસને લીધે ભક્તો મુક્ત થશે, એમ પાચમા શ્લોકથી કહે છે. અમારા માટે આપની સારી રીતે સ્થિતિ થશે, અને ભુજાથી છૂટેલી ગદાથી મસ્તક છૂંદાઇ જશે, ત્યારે જે ઋષિઓ અને દેવો આપને બલિ લાવી આપે છે, '**च**' 'અને' શબ્દ હોવાથી (આપના) ભક્તોને પણ (બલિ લાવી આપે છે), તેઓ બધા મૂલરહિત નહિ થાય, બધાએ મૂલવાળા રહેશે એવો અર્થ છે. ભગવાન હૃદયમાં સ્થિર થાય, ત્યારે **गतिं** ગતિ **ददाति** આપે તે 'ગદા' એટલે સુષુમ્ણા નાડી, જેનાથી ભુજાઓનો એટલે ક્રિયા શક્તિઓનો નાશ થાય છે. તેનાથી બ્રહ્મરંધ્ર ભેદાતાં પ્રાણો વિગેરે તે માર્ગે જશે અને પોતે (જીવ) ભગવાન સાથે ભળી જશે, ત્યારે બધાએ સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરી મૂલવાળા જ થશે એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે એક માટે યોજાએલા શબ્દો બીજામાં યોજવા જોઇએ.

(શ્લો. ૬) ભક્તોને લીધે ભગવાન, **तुद्यमानाः** પીડાતા જે દૈત્યો, તેઓ સાથે ભળ્યા. શત્રુઓ છે દુષ્ટ વચનરૂપ બાણો જેઓના, તેઓનાં બીજાઓને વીંધનારા દુષ્ટ વચનો કોઈ પણ સમયે હોતાં નથી, કારણકે તેઓ નારદ વિગેરે ભક્તો છે. તેમને લીધે ભગવાન હિરણ્યાક્ષ વિગેરે સાથે ભળ્યા, તેથી તેઓના સંબંધને લીધે મને ભૂલી જશે એવો ભૂમિને ભય થયો. (ભગવાનની) દાઢ યમરૂપ હોવાથી (ભય થયો), તેનાં (દાઢનાં) ટેરવાં ઉપર (તે) રહેલી પણ હતી. ભગવાનની દૃષ્ટિ (ભૂમિ ઉપર) ન હોય, તો વળી તે યમ (તેને) ખાઇ જાય, એમ તે (દૈત્યો)નો દૈત્યભાવ જ પીડારૂપ (પીડાકારક) હતો, તે ભગવાન વસ્તુતઃ સહન કરતા નહિ. તેઓનો તે ભાવ દૂર કરવા જો (ભગવાન તેઓના ઉપર) વિસ્તારે તો ભૂમિને ભય થાય. તેથી તેઓની (તેઓએ કરેલી) પીડા સહન કરતાં જ—જોકે જલમાં જ તેઓને પવિત્ર કરવાના હતા છતાં પણ—જલમાંથી ભગવાન બહાર નીકળ્યા. '(ભગવાને)શા માટે તેમ કર્યું?'

‡ असून् પ્રાણોની रसन्ति સ્તુતિ કરે તે અસુરો, એવી વ્યુત્પત્તિ જણાય છે. (असु+र) છેવટ 'रस्'માંનો स् મૂકી દીધેલો જણાય છે.

§ पर + अक्ष = पराक्ष થાય. परोक्ष ગણી વ્યુત્પત્તિ કરેલી છે.

એવી શંકા થાય, તેથી 'મઘરથી પીડાએલો (હાથી)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ મોટો હાથી હાથણી સાથે તે (મઘર)ને લઇને (ઢસડીને)જ બહાર નીકળે છે (તેમ બહાર નીકળ્યા). હાથી તો કાલને અધીન જ હોવાથી, ત્યાં (જલમાં) મઘરો (તેને) પીડા કરનારા હોય છે. તેઓ જો પીડા ન કરે, તો હાથણી સાથે રહી આનંદ કરે; તેથી દૈત્યપણું ભગવાનને અડચણ કરનારૂં ન હોવાથી, સુખરૂપ ક્રિયા પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી, સેવક સ્ત્રી (ભૂમિ) સાથે ભગવાન બહાર નીકળ્યા, એવો અર્થ છે. ૬

એવી રીતે બંને સાથેના (સાથે રહેલા) ભગવાનનું ચરિત્ર બંનેનું હિત કરનારૂં થયું, એમ નીચેના (શ્લોકથી આરંભી) બે (શ્લોકો)થી કહે છે:—

तं निःसरन्तं सलिलादनुद्रुतो हिरण्यकेशो द्विरदं यथा झषः ॥
करालदंष्ट्रोऽशनिनिःस्वनोऽब्रवीद्गतह्रियां किं त्वसतां विगर्हितम् ॥ ७ ॥

જેમ હાથી પાછળ મઘર દોડે તેમ જલમાંથી નીકળતા તેમની પાછળ હિરણ્યકેશ દોડ્યો. કરાલ દાઢવાળા (અને) અશનિના અવાજવાળા તેણે કહ્યું કે:—'જેમની હ્રી જતી રહેલી છે તેવા અસત (પુરુષો)ને તો શું નિંદ્ય છે?' ૭.

'જલમાંથી નીકળતા તેમની એટલે ભગવાનની પાછલ તે દોડ્યો' એમ આરંભમાં હિરણ્યાક્ષનું કૃતાર્થપણું કહે છે. જ્યારે ભગવાન જલમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે જ મીઠાનાં કટકા પેઠે ભગવાનનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય તે માટે (તેમની) **अनु** પાછળ દોડ્યો (પીગળ્યો). કઠણપણાંનો ત્યાગ કર્યો. (તેનું) દૈત્યપણું ગયું એવા અર્થ છે. 'द्रुतः' 'દોડ્યો' (પીગળ્યો) શબ્દ એમ જણાવે છે કે જેમ અગ્નિની સમીપ ઘી ઓગળે છે તેમ (તે પીગળ્યો). પ્રસિદ્ધ અર્થ પ્રમાણે તો (હિરણ્યાક્ષ ભગવાનની) પાસે દોડતો આવ્યો, એવો અર્થ છે. 'પછી શું થયું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'હિરણ્યકેશ' એમ કહેલું છે. ભગવાનની સૂર્યના મંડલમાં રહેલી મૂર્તિ હિરણ્યકેશરૂપ છે, તેથી તેણે તેવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, એવો અર્થ છે. 'માત્ર ભગવાનનાં સમીપપણાંથી આને દિવ્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કેમ થઇ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે, **द्विरदं** હાથી ગજેંદ્રની પાછલ (દોડતાં) જેમ મઘર હૂહૂ ગંધર્વે દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત* કર્યું તેવી રીતે (આણે પ્રાપ્ત કર્યું.) આકસ્મિક ફલ (પ્રાપ્ત) થયું એમ કહેલું છે. સાયુજ્યરૂપ ઉત્તમ ફલ (આગળ) કહેશે.

'તેનું મરણ કેમ થયું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કરાલ દાઢવાળા' એમ કહેલું છે. **करः** ભગવાનનો (શ્રીહસ્ત), **अलं** પૂરતો છે જેમને માટે તે 'કરાલ' એટલે ભગવાને વધ કરવા યોગ્ય, તેઓમાં જ દાઢરૂપ યમ ગયો, એવો અર્થ છે. અથવા સુદર્શન વિગેરે કરાલ (ભયંકર શસ્ત્રો)માં જ આનું પણ મરણ રહેલું હતું. 'શું ગ્રહો પીડા કરનારા થયા?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'અશનિના અવાજવાળા' એમ કહેલું છે. શનિ સિવાયના, દુષ્ટ ન હોય તેવા ગ્રહોનો જ્યાં સદા અવાજ થતો હતો, એટલે સર્વ શુભ ગ્રહો ભેગા થએલા હોવાથી ગ્રહોનો દોષ દૂર થયો હતો, એવો અર્થ છે. તેથી જ તેણે ભગવાનને 'જેમની હ્રી જતી રહેલી છે તેવા....' એમ કહ્યું. 'હ્રી' શબ્દથી દેહ વિગેરેમાં અભિમાન હોવું વિગેરે બધાએ ગુણો કહેલા છે, (અને) 'તુ' 'તો' શબ્દથી તેઓ પહેલાના ગુણોરહિત† થએલા હોવાનું કહેલું છે. એ પ્રમાણે જેમનામાં ત્રણ ગુણો નથી તેવા વિષયમાં વિચરતા મુક્ત જીવોને શું નિંદ્ય છે? એવો પ્રશ્નાર્થ છે. તેમાં પણ 'અ' એટલે શ્રીકૃષ્ણ, તેમના **सताम्** પરમભક્તોએ (શું નિંદ્ય છે?) જો કે તેઓ ત્રણ ગુણ વિનાના છે, છતાં પણ ભક્તના વિરોધવાળા પદાર્થો (તેમણે) કરવા કે નહિ, એવો સંદેહ રહેવાથી પ્રશ્ન (કરેલો છે.) પ્રસિદ્ધ મત (અર્થ) પ્રમાણે તો તે તરત ભગવાનની પાછળ દોડ્યો. 'હિરણ્યકેશ' શબ્દથી તેની તેવી શક્તિ સૂચવેલી છે. તેમની ગતિ રોકનારો પણ થયો, એમ (જણાવવા) દૃષ્ટાંત (કહેલું) છે. 'યુદ્ધ માગનારને યુદ્ધ ન આપવાથી ક્રોધ કેમ થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં "'કરાલ' ભયંકર છે

---

* જુઓ સ્કંધ ૮ અધ્યાય બેથી ચાર. હૂહૂને ઉત્તમ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તે માટે જૂઓ ૮. ૪. ૩.

† દેહ વિગેરેનું અભિમાન વિગેરે ગુણોરહિત થયા, એટલે ત્રણ ગુણરહિત થયા.

'दंष्ट्राः' દાઢો જેની " એમ કહેલું છે. સ્વભાવથી ક્રોધવાળો હતો, એવો અર્થ છે. આથી એમ કહેવાયું કે તે મારવા જ પ્રવૃત્ત થયો. છતાં પણ પોતાને વીર્યનો મદ હોવાથી માર્યા વિનાજ, 'મારૂં વચન જ વજ્રની સમાન છે' એવા વિચારથી દુષ્ટ વચનથી જ તેણે તેમ કહ્યું, એમ 'અશનિના અવાજવાળાએ કહ્યું' શબ્દોથી કહેલું છે. '(યુદ્ધ માટે) બોલાવેલાએ પાછા ન ફરવું' એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે યુદ્ધ માટે બોલાવેલો નાસી જાય તે શૂરવીરોને શરમાવનારૂં પણ છે. તેથી મુખ્ય ધર્મ લજ્જાનો ત્યાગ કરીને માત્ર પ્રાણનું રક્ષણ કરનારાઓને શું નિંદ્ય છે, એમ મશ્કરી (કરેલી છે). 'असत्' શબ્દથી ધર્મરહિત હોવાનું પણ કહેલું છે. આથી પોતે (યુદ્ધથી) અટકે તે માટે (ભગવાન) યુદ્ધ માટે અયોગ્ય હોવાનું કહેલું છે. તેથી જ તે (યુદ્ધ કરતો) અટકશે એવા વિચારથી ભગવાને તેને તે ન અટકે તેવાં અપમાનકારક વચનો કહેલાં છે.* ૭

એમ કહેલા ભગવાને તરત ભૂમિને સ્થાપન કરવાનું કાર્ય કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स गामुदस्तात्सलिलस्य गोचरे विन्यस्य तस्यामदधात्स्वसत्त्वम् ॥
अभिष्टुतो विश्वसृजा प्रसूनैरापूर्यमाणो विबुधैः पश्यतोऽरेः ॥ ८ ॥

શત્રુના દેખતાં વિશ્વ રચનારથી સ્તુતિ કરાતા (અને) દેવોથી પુષ્પોથી છવાતા તેમણે ભૂમિને જલની ઉપર ગોચરમાં મૂકીને તેમાં પોતાનું સત્ત્વ મૂક્યું. ૮

તે ભગવાને જલની **उदस्तात्** ઉપર 'ગોચરમાં' એટલે નિર્ભય પ્રદેશમાં કારણકે ગાયો ત્યાં (તેવા પ્રદેશમાં)જ ચરે છે (મૂકી); અથવા (ભગવાન) વૈકુંઠમાં રહીને જેને જૂએ તે સ્થાન 'ગોચર' કહેવાય છે. (તેવા સ્થાનમાં); અથવા તારાઓનાં મંડલની અંદર (મૂકી), તેથીજ ત્યાં ઘણો પ્રકાશ છે. તેવા સ્થાનમાં ભૂમિને મૂકીને, તે સ્થાનનું રક્ષણ કરનાર દેવોમાં થાપણની પેઠે (તેનું) સ્થાપન કરીને, દેવોમાં (સત્ત્વ છે તે) ભગવાનનું છે એમ જણાવવા, તેમાં પોતાનું સત્ત્વ મૂક્યું. તેથી જ આ પૃથ્વી ઉપર સર્વ સ્થલે ભગવાનની મૂર્તિઓ, ભગવાનના ગુણો અને ભક્તો રહેલા છે. 'પોતાનું સત્ત્વ' એટલે શુદ્ધ સત્ત્વગુણ, કારણકે તે (શુદ્ધ સત્ત્વ)જ ધારણ કરનારૂં, શક્તિરૂપ અને સ્વરૂપ છે. એમ કરવામાં આવતાં દેવોને સંતોષ થયો, તેથી તેઓએ સ્તુતિ અને પુષ્પોની વૃષ્ટિ કર્યાં એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. વિશ્વ રચનારે સ્તુતિ કરી અને દેવોએ પુષ્પોની વૃષ્ટિ વરસાવી અથવા બંનેએ બંને (કાર્યો કર્યાં). પહેલાં (ભગવાને) યુદ્ધ ન કર્યું ત્યારે હિરણ્યાક્ષને તિરસ્કાર થયો તે દૂર કરવા, અને શત્રુએ જોએલી સરસાઇ ઘણું ઉત્તમપણું પ્રાપ્ત કરાવે છે તેથી, 'શત્રુના દેખતાં' એમ કહેલું છે. (ભગવાનની) સ્તુતિ (કરે છે) એવો અર્થ લેતાં, 'દેવોએ એમ સર્વ તરફથી સ્તુતિ કેમ કરી અને પુષ્પોની વૃષ્ટિ કેમ કરી?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'શત્રુના દેખતાં' એમ કહેલું છે. આ સ્તુતિ વિગેરે કામ્ય (ફલની કામનાથી કરેલું કર્મ) નથી, અને નિત્ય (કર્મ)થી જૂદું છે. તેથી (તે) નિમિત્તથી થએલું છે એમ જણાવવા બે નિમિત્તો દર્શાવે છે. (૧) ભૂમિ આવી એટલે તેના ઉપર સર્વ સ્થલે યજ્ઞો વિગેરે ધર્મો થશે, તે બધા જોવાશે. (તેથી) તેવી કૃપા (ભગવાને) કરી તે માટે સ્તુતિ કરી, કારણકે જોવામાં આવશે. (ભગવાન યજ્ઞ વિગેરેમાં) પોતાનું સ્વરૂપ જ[1] જોશે, એટલે સ્તુતિથી પ્રસન્ન થએલા તેમ કરશે. વળી (૨) શત્રુના કારણથી, અને દેવોને શત્રુઓનો મોટો ભય હતો તે (ભગવાન) દૂર કરશે તે માટે પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. અમારી સમૃદ્ધિ આપના કારણથી (આપને લીધે) છે એમ જણાવવા (દેવોએ) તેમ કર્યું. ૮

ભગવાને એ પ્રમાણે ભૂમિને કૃતાર્થ કરીને ભક્ત હિરણ્યાક્ષના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો આરંભ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

---

* જૂઓ આગળ આ અધ્યાયનો શ્લોક ૧૨.

૧. સ્તુતિ કરનારૂં રૂપ ભગવાનને જોશે, એવો અર્થ છે (प्र) સ્તુતિ કરનારા તો દેવો છે. આવો અર્થ હોય તો 'स्वस्यैव रूपं' એમ કહેવા કરતાં 'स्वयम्' એમજ કહે. તેથી જૂદા પ્રકારે અર્થ કર્યો છે. પ્રસન્ન થએલા ભગવાન દેવોને પોતાનું સ્વરૂપ જ જોશે, એવો અર્થ જણાય છે.

परानुषक्तं तपनीयोपकल्पं महागदं काञ्चनचित्रदंशम् ॥
मर्माण्यभीक्ष्णं प्रतुदन्तं दुरुक्तैः प्रचण्डमन्युः प्रहसंस्तं बभाषे ॥ ९ ॥

પર (બ્રહ્મ)માં આસક્તિવાળા, તાપયોગ્ય સામગ્રીવાળા, મોટા ઓષધવાળા, કાંચનાના વિચિત્ર દંશવાળા, મર્મોને વારંવાર ઘણું પીડતા, દુષ્ટ વચનોને લીધે પ્રચંડ મન્યુ જેમનો હતો તેવા (ભગવાને) તેને ઘણું હસતાં (નીચે પ્રમાણે) ઉત્તર આપ્યો. ૯

'ભગવાન શા માટે તેને ઉત્તર આપે છે?' એની શંકા થાય, તેથી 'પરમાં આસક્તિવાળા' એમ કહેલું છે. પરબ્રહ્મમાં તે આસક્તિવાળો હતો. **જે સત્પુરુષોના માર્ગે જવા ઇચ્છતો હોય, તેને ઉપદેશ આપવો જોઈએ,** તેવો અર્થ છે. 'છતાં પણ ભગવાને કહેલું તે સ્વીકારશે નહિ' એવી શંકા 'તાપયોગ્ય સામગ્રીવાળા' વિશેષણથી દૂર કરે છે. તેની દેહ ઇંદ્રિયો વિગેરે બધીએ સામગ્રી ઘણાં તપથી (તેને) પ્રાપ્ત થઈ હતી. જેણે તપ કરેલ ન હોય તે આનો ભોગ કરતો નથી. વળી તે 'મોટા ઓષધવાળો' હતો. મોટું હતું ઓષધ જેનું, તેવો (હતો). સર્વ રોગોને દૂર કરનારા તેના ઉત્તમ ભક્તિ હતા, તેથી તેજ તેનું મોટું ઓષધ હતું. 'છતાં પણ કાલ વિગેરેથી ઉત્પન્ન થએલો દોષ સંભવતો હોવાથી તે સંપૂર્ણ રીતે (ભગવાનનું) વચન કેમ સ્વીકારશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કાંચનાના વિચિત્ર દંશવાળા' એમ કહેલું છે. 'કાંચના' અલૌકિક ભક્તિ પ્રતિ વિચિત્ર દંશ (ચિહ્ન) હતો જેને તેવો (તે હતો), કારણકે ભગવાને (તેના પર) એવું ચિહ્ન કરેલું કે જેનાથી ઉત્તમ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય. મુનિઓનું શાપ નામનું ચિહ્ન ઘણું વિચિત્ર હોય છે. તે દેહમાં રહેલ અયોગ્યને દૂર કરે છે, અને સ્વતંત્ર ભક્તિનું સ્થાપન કરે છે, કારણકે લોકમાં સર્પ વિગેરેનો જેને દંશ થયો હોય તે કલ્યાણરહિત થાય છે. તેથીજ તે મર્મોને એટલે પોતાનાં પાપનાં છિદ્રોને વારંવાર પીડતો હતો, એટલે ઇંદ્રિયોનો ઘણો સંયમ કરતો હતો. તેથી (આ) સર્વસાધનોવાળો હોવાથી આને ઉપદેશ આપવો જોઇએ. "'ઇશ્વિર પાસેથી જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છા રાખે' એ વાક્ય પ્રમાણે મહાદેવ જ તેને ઉપદેશ આપશે, (ભગવાને) પોતે ઉપદેશ આપવાનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટ વચનોને લીધે પ્રચંડ મન્યુ જેમનો હતો તેવા' એમ કહેલું છે. જો કે મહાદેવ ગુરુ છે, છતાં પણ દુષ્ટ વચનોને લીધે (તે) પ્રચંડ થાય છે, કારણકે ન કહેવા યોગ્ય ઘણાં વચનો (કહેલાં) છે. અથવા **प्रकृष्टा** બલવાન છે, **चण्डिका** ચંડિકા જેમની તેવા (મહાદેવ છે.) ત્યાં જવાથી તે (ચંડિકા) મોહ ઉત્પન્ન કરાવે, અને લોકો નિંદા[1] કરે. પ્રચંડ છે મન્યુ જેમનો તેવા (ભગવાન) છે. 'મન્યુ' એટલે શિવ. સંપૂર્ણ રીતે જે ગુણોથી પર હોય, તેને ભક્તિના રસનો સ્વાદ (પ્રાપ્ત) ન થાય, તેથી 'ઘણું હસ્તાં' (ભગવાને ઉત્તર આપ્યો). મોહ પણ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તેવો (કર્યો) એમ જણાવવા 'ઘણું' (હસ્યાં). 'તેને' એટલે પહેલાં જેણે પ્રશ્ન કરેલ તે હિરણ્યાક્ષ)ને ઉત્તર આપી (તેના) સંદેહને દૂર કર્યો, એવો અર્થ છે.

કથાના વિચાર પ્રમાણે તો ભગવાને ભૂમિનું સ્થાપન કરીને, તેનો વધ કરવા માટે વચનોથી તેને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવ્યો એમ આ શ્લોકથી કહેલ છે. (તે) **परा** પાછલ **अनुषक्तम्** દોડી આવતો હતો. જો દેવો (એ કરેલી ભગવાન)ની પૂજા જોઇને જતો રહે તો જતો જ રહેત, જતો ન હતો તેથી હણવા યોગ્ય હતો. 'સર્વના આત્મા ભગવાન જતો કેમ ન કરે?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી '**तपनीयोपकल्पम्**' વિશેષણ કહેલું છે. **तपनीयं** સુવર્ણનાં બનાવેલ **उपकल्पं** બાજુબંધ વિગેરે હતાં જેનાં તેવો (તે હતો). આથી તેનો અહંકાર જણાવ્યો. અથવા તેનો **उपकल्पं** એટલે તેણે પ્રાપ્ત કરેલી દૈત્યો વિગેરે સામગ્રી સારી રીતે તપાવવા યોગ્ય હતી, તેથી તે હણવા યોગ્ય હતો એવો અર્થ છે. '**महागदम्**' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તે યુદ્ધનો ઉદ્યોગ પણ કરતો હતો. મોટી હતી ગદા જેની, તેવો (તે હતો). **काञ्चनं** સુવર્ણનું બનાવેલું **चित्रं** વિચિત્ર **दंशं** કવચ હતું જેનું તેવો (હતો). (યુદ્ધમાં) પોતાનું રક્ષણ કરવા કવચ,

---

૧. '**अन्यथा वदेयुः**' એટલે 'આ શૈવ છે' એમ (લોકો) કહે. (પ્ર) દેવી મોહ ઉત્પન્ન કરે, એટલે લોકો નિંદા કરે, એવો અર્થ જણાય છે.

(અને) શત્રુને મારવા ગદા (રાખેલાં). વળી શત્રુને પાનો ચડાવવા વારંવાર મર્મોને ઘણું પીડતો હતો. ભક્તોને સંતોષ થાય તે માટે ભગવાન જે અલૌકિક કરે છે તે 'મર્મ' કહેવાય છે. (આ)લૌકિક ભક્તનાં વચનો નહતાં એમ જણાવવા 'દુષ્ટ વચનોને લીધે' એમ (કહેલું છે.) ઇચ્છેલા અને તિરસ્કારેલાનાં ભેદથી સારા અને ખરાબ શબ્દોથી એક જ અર્થ કહેવાય છે, જેમકે વિજય પ્રાપ્ત કરનાર (અને) હણનાર. તેથી ભગવાનના દોષ વિનાના પૂર્ણ ગુણો પણ દુષ્ટ વચનોથી કહેવામાં આવેલા મર્મનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી જ (તે શબ્દોનો) મર્મને સ્પર્શ થતાં પીડા કરે છે. ભગવાનની નિંદા સાંભળીને (તેમની) અંદર રહેલા મહાદેવ તે(હિરણ્યાક્ષ)નો વધ કરવા પ્રચંડ બને છે, તેથી જ 'પ્રચંડ મન્યુવાળા' એમ કહેલું છે. (ભગવાનનું) ઘણું હાસ્ય યુદ્ધની તૈયારીનો ઉત્સાહ સૂચવનારૂં છે. 'તેને' એટલે પહેલાં કહેલાં દુષ્ટ વચનો જેનાં હતાં, તેને જોઇને (ભગવાને) ઉત્તર આપ્યો. ૯.

શત્રુપણું આગળ કરીને જેમ તેણે નિંદાનાં વચનો કહેલાં, તેમ ભગવાન પણ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી કહે છેઃ—

सत्यं वयं भो वनगोचरा मृगा युष्मद्विधान्मृगये ग्रामसिंहान् ॥
न मृत्युपाशैः प्रतिमुक्तस्य वीरा विकत्थनं तव गृह्णन्त्यभद्र ॥ १० ॥

અલ્યા ઓ પાપી! સત્ય છે કે અમે વનમાં દેખાઇએ તેવા મૃગો છીએ. હું તારા જેવા ગ્રામસિંહોને શોધું છું. મૃત્યુના બંધનોથી બંધાએલાની તારી બડાઈ શૂરવીરો કબુલ રાખતા નથી. ૧૦.

'भोः' 'અલ્યા ઓ!' એ સામાન્ય પ્રકારનું સંબોધન એમ જણાવવા (કરેલું છે કે), **ભગવાનના વિરોધીનું નામ લેવા યોગ્ય નથી.** અમે વનમાં જ **गोचराः** દેખાઇએ તેવા છીએ, પણ ઘરમાં (દેખાઇએ તેવા) નથી. આ સત્ય જ છે. વનમાં અને જલમાં તને દેખાયા, તે પણ સત્ય છે. 'મૃગ'* એમ (તેં) જે કહ્યું તે પણ સત્ય જ છે. **मृगयन्ति** શોધે છે તે **मृगः** મૃગ છે. અમારામાં વ્યુત્પત્તિથી થતો બધોએ અર્થ ઘટે છે, કારણકે અમે સર્વને રચનારા અને સર્વ શબ્દોથી ઓળખાતા છીએ. ચાલુ પ્રસંગમાં મૃગો વધ કરવા યોગ્ય છે એમ જે કહ્યું, તે (વચન)માં પણ અમારો સંબંધ છે એમ 'મૃગો'* શબ્દથી કહેલું છે. શોધે છે તે મૃગો, જેમને મૃગયામાં પણ હણવામાં આવે છે, કારણકે તેઓ ગ્રામસિંહોને શોધે છે. કૂતરાઓ (ગ્રામસિંહો) તેમને હણનારા છે, કારણકે 'મૃગને પકડવામાં કૂતરો પવિત્ર છે' એ વાકયમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી તે (કૂતરા)ઓ વિના મૃગયા થતી નથી; પરંતુ આ વિષયમાં કોઇક ભેદ છે, તેથી 'તારા જેવા (કૂતરાઓ)' શબ્દોથી પ્રસિદ્ધ અર્થ કહે છે. જેવા અમે મૃગો છીએ તેવા જ ગ્રામસિંહો હોય છે; તેથી જો મૃગ તરીકે સ્તુતિ કરતો હો, તો અમે પણ સિંહ તરીકે (તારી) સ્તુતિ કરીએ છીએ, એવા અભિપ્રાયથી તેવું વચન (કહેલું છે). છતાં જો નિંદા કરવા (મૃગ) કહેલ હોય, તો તે ખોટા અર્થવાળું અને ઉલટા અર્થવાળું હોવાથી સત્ય નથી, તેથી અમે તે કબુલં રાખતા નથી, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. દેવો અને દૈત્યોનો સાધારણ વિરોધ જણાવવા બહુવચન† (યોજેલું) છે. નિંદા તો તેણે જ કરેલી હોવાથી ઉત્તરાર્ધમાં તો એકવચન‡ (યોજેલું) છે; અને બધાની નિંદા કરેલી હોવાથી દેવના પક્ષમાં તો બહુવચન§ જ (યોજેલું છે). કોઈ પણ તારૂં વચન કબુલ રાખે, તો અમે પણ કબુલ રાખીએ. કબુલ ન રાખવાનું કારણ 'મૃત્યુના બંધનોથી બંધાએલા' વિશેષણથી (કહેલું છે). જેમ સન્નિપાતવાળો (સન્નિપાત હોય) ત્યારે મૃત્યુના બંધનોથી બંધાએલો બકે છે (તેમ તું બકે છે). એક બંધનથી બંધાએલો પણ છૂટતો નથી, તો પછી ઘણાં (બંધનોથી બંધાએલો) તો કેમજ છૂટે? તે દિવસે કાલ કર્મ સ્વભાવ અને ભગવાન બધાએ તેના હણનાર તરીકે (તેની) પાસે આવેલ હોવાથી બંધનો ઘણાં થએલાં હોય છે. **प्रतिकूलतया** વૈરી તરીકે **मुक्तः** પટકેલો તે **प्रतिमुक्तः**,

---

* જુઓ પાછલ શ્લો. ૨.

† 'मृगाः' દેવો માટે, ग्रामसिंहान् દૈત્યો માટે બહુવચનમાં યોજેલા છે.

‡ 'तव' તારી, 'अभद्र' હે પાપી! એ શબ્દો એકવચનમાં હિરણ્યાક્ષ માટે યોજેલાં છે.

§ 'वीराः' 'શૂરવીરો' શબ્દ દેવો માટે ઉત્તરાર્ધમાં પણ બહુવચનમાં યોજેલો છે.

વળી શૂરવીરો વચનને કબુલ કરતા નથી, પણ કાર્યનેજ (સ્વીકારે છે). તેમાં પણ બડાઈ કબુલ રાખતા નથી. યુદ્ધ ભૂમિ ઉપર પ્રાપ્ત કરેલ જય વિગેરેનું બીજા સ્થલે કીર્તન કરવામાં આવે છે, ત્યાંજ (કરેલી) કાર્યથી વિરુદ્ધ બડાઈ કોણ જ કબુલ રાખે? તેમાં પણ તું જે એકલો અને સાહાય્ય કરનાર વિનાનો છે તેની (બડાઈ કોણ કબુલ રાખે?) (તારી) મોટાઈ તો ચોરની પેઠે પીડા કરનાર હોવાથી છે, એમ 'ઓ પાપી!' એ સંબોધનથી કહેલું છે. **अभद्र** એટલે પાપ. પાપ કરનારો પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં અપકીર્તિનું મૂળજ છે. ૧૦.

'ભૂમિને મૂકી દો' એમ અધર્મ કરનાર તરીકે અમને કહ્યા, તેનો પણ ઉત્તર કહીએ છીએ કે:—

एते वयं न्यासहरा रसौकसां गतह्रियो गदया द्रावितास्ते ॥
तिष्ठामहेऽथापि कथञ्चिदाजौ स्थेयं क्व यामो बलिनोत्पाद्य वैरम् ॥ ११ ॥

રસાતલના વાસીઓની થાપણને હરનારા, લજ્જા તજેલા, તારી ગદાએ નસાડેલા અમે આ છીએ, છતાં પણ કેટલાક સમય સુધી સંગ્રામમાં ઊભા છીએ, રહેવું જોઇએ. બલવાન સાથે વૈર ઉત્પન્ન કરી ક્યાં જઇએ? ૧૧.

જે તમારા સંબંધવાળી થાપણને હરનારા તે અમે આ છીએ. (પોતાનું) સ્વરૂપ દેખાડી ચોરપણું દૂર કરી (આ વચનથી) પ્રભુપણું સ્થાપન કરેલું છે, પણ ચોર હોવાપણું જ કહેલું નથી. [1]આથી એમ કહેલું છેકે હું યજ્ઞ છું. (આનો) અર્થ એવો નથી કે (પોતે ચોર હોઈ) યોગ્ય લાગે તેમ કરો એમ જણાવેલ છે. આક્ષેપવાળાં વચન પ્રમાણે પણ થાપણ હરવાનું સાચું હોવાથી 'અમે આ છીએ' એમ કહેવું એ દોષનો અંગીકાર કરવાના અર્થવાળું હોય, કારણકે (એ) (હિરણ્યાક્ષની) નિંદા નથી. 'જેમની હ્રી જતી રહેલી છે' એમ (શ્લો. ૭) જે કહ્યું, તેના સંબંધમાં 'લજ્જા તજેલા' એમ કહે છે. જેઓ યુદ્ધ કર્યા વિના નાસી જાય અને બડાઈ કરે, તેઓ લજ્જા તજેલા છે. આ પણ સત્ય જ છે, કારણકે લજ્જાવાળો (પોતાના) સેવક સાથે યુદ્ધ કરતો નથી. અથવા **गता** પ્રાપ્ત કરેલી છે **ह्री** લજ્જા જેમણે તેવા (અમે છીએ), કારણકે 'ત્રણ ખરેખર શોભા પ્રાપ્ત કરેલા છે' સ્થલે તેવો નિર્ણય થએલો છે. અંદરથી અડચણ કરનાર હોવા છતાં, પોતાના (સેવક)ના સંબંધમાં જ અડચણ કરનાર પદાર્થનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો તે લજ્જા તજેલા હોવાપણું છે. 'તારી ગદાએ નસાડેલા' વિશેષણથી તેવાપણું (લજ્જારહિત હોવાપણું) કહેલું છે. યુદ્ધ ન કરતાં ત્યાંથી જતા રહેવું એ નાસી જવું જ છે; કારણકે જનાવરો લાકડી જોઇને નાસી જાય છે. તેથી નાસી જવું અને લજ્જારહિત હોવાપણું (કહ્યું તે) યોગ્ય જ છે. 'ત્યારે (તમે) ફરીથી (મારાં વચનો) કહો છો જ કેમ? નાસી કેમ જતા નથી?' એવી શંકા થાય; તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. 'છતાં પણ' (અમારી) પોતાની હલકાઈ હોવા છતાં પણ, સરસાઈ થશે એવી માન્યતાથી **आजौ** સંગ્રામમાં કેટલાક સમય સુધી ઊભા છીએ. '**कथञ्चित्**' એટલે કેટલાક સમય સુધી. તે (હિરણ્યાક્ષ) જાણતો હતો કે ભગવાન તો સંગ્રામમાં બહિર્મુખોની સામે ઊભા નહિ રહે, છતાં પણ ભક્તોની ગ્લાનિ દૂર થાય તે માટે કેટલાક સમય સુધી ઊભા છીએ, એવો અર્થ છે.

વળી 'બલવાન સાથે વૈર ઉત્પન્ન કરીને ક્યાં જઇએ?' જવાનું સ્થાન ન હોવાથી પણ ઉભા છીએ, એવો અર્થ છે; કારણકે નાસી જઇએ તો બલવાન શોધીને પણ મારે. તેથી પરાજય ચોક્કસ હોવાથી યુદ્ધ જ કરીએ છીએ, તેથી કેટલાક સમય સુધી ઉભા છીએ એવું છલવાળું વચન છે. થાપણ (ભૂમિ) લઈ જઇને અને (મૂકી દેવાની) આજ્ઞા ન માનીને વૈર ઉત્પન્ન કરેલું છે. ૧૧.

(ભગવાને) એમ કહ્યું, ત્યારે તે(હિરણ્યાક્ષ)ની બુદ્ધિમાં (ભગવાનની) હલકાઈ આવશે, તો તે યુદ્ધ કર્યા વિના જ જતો રહેશે, એવી શંકા થવાથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

---

૧. 'આથી' એટલે પૂર્ણ ક્રિયાશક્તિ હોવાનું જણાવનાર વચનથી (प्र)

त्वं पद्‌रथानां किल यूथपाधिपो घटस्व नोऽस्वस्तय आश्वनूहः ॥
संस्थाप्य चास्मान्प्रमृजाश्रु स्वकानां यः स्वां प्रतिज्ञां नातिपिपर्त्यसभ्यः ॥ १२ ॥

તું ખરેખર પાયદળ અને રથોના સમૂહોના પાલન કરનારાઓનો અધિપતિ છે, અમારી સાથે અકલ્યાણ માટે વિચાર કર્યા વિના તરત યુદ્ધ કર, અને અમારૂં સંસ્થાપન કરી (તારા) સંબંધીઓનું આંસુ લૂછ. જે પોતાની પ્રતિજ્ઞા સારી રીતે પૂર્ણ કરતો નથી તે અસભ્ય છે. ૧૨.

પાયદળ અને રથોના સમૂહોના જે પાલન કરનારાઓ છે, તેઓનો પણ તું ખરેખર અધિપતિ છે. અથવા જેઓનાં પગરૂપ રથો છે (તેઓના પાલન કરનારાઓનો તું અધિપતિ છે.) આથી એમ કહેલું છે કે તેઓ સુખપૂર્વક રથ ચલાવવાની શક્તિવાળા છે. તેઓના **यूथपाः** સેનાપતિઓ (નો અધિપતિ છે), તેથી તારે એકલાએ યુદ્ધ ન કરવું, પણ બધાંએ ભેગા થઇને આવવું, એમ (ભગવાને) પોતાની સરસાઈ સૂચવેલી છે. **नः** અમારી સાથે યુદ્ધમાં ઉતર. અમે પણ ઘણા છીએ, કારણકે ઉત્તમોએ ઉત્તમ સાથે યુદ્ધ કરવું જોઇએ. તે યુદ્ધ પણ મજાકરૂપ (કરવાનું) નથી, પણ अस्वस्तये અકલ્યાણ થાય તેમ (કરવાનું છે), કારણકે (એમાંથી) એકને હણાવાનું જરૂરી છે. અથવા '**नः**' નો સંબંધ (**अस्वस्तये** સાથે) છે[1], કારણકે ત્યારે તેને પાનો ચઢે. ઉલટું વચન થતાં, છલવાળું વચન થાય છે. બંને પ્રકારે અમને હાનિજ થવાની, કારણકે નમાલા ઉપર વિજય થાય અને સેવક હણાયા†. તેથી જ ભગવાને '**नः**'* 'અમારૂં' એમ કહેલું છે. ભલે ગમે તેમ હો. વિચાર કર્યા વિના તરત યુદ્ધ કર. કોઈ પણ અંશનો વિચાર ન કર. '**ऊहः**' એટલે વિચાર. અથવા જેમાં વિઘ્ન ન હોય તે **अनूहः**, વિઘ્નરહિત, એવો અર્થ છે. 'તેથી શું (ફલ) થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી છલવચનથી 'અને અમારૂં સંસ્થાપન કરી' એમ કહે છે. '**च**' 'અને' શબ્દ હોવાથી દેવોનું પણ (સંસ્થાપન કરી), સંબંધીઓનું આંસુ લુછ. માત્ર સંસ્થાપન થવાથી જ આંસુઓ દૂર થશે, એટલે જરાતરા અંશ રહ્યો હશે, તેથી ઘણા (સંબંધીઓ)ના સંબંધવાળું 'એક આંસુ (લુછ)' એમ કહેલું છે. યુદ્ધ કરવાના વિચાર પ્રમાણે ઘણા ઉપર ઉપકાર થશે, પરંતુ હલકાને મારવાથી પોતાના મનમાં હલકાઈ થશે. યુદ્ધમાં બીજો પણ ગુણ છે એમ 'જે પોતાની પ્રતિજ્ઞા...' શબ્દોથી કહે છે. જે પોતાની પ્રતિજ્ઞા સારી રીતે **न पिपर्ति** પૂર્ણ કરતો નથી તે અસભ્ય છે. તેથી આ (યુદ્ધના) વિચાર પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાથી સભ્યપણું પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, અને ઘણા ઉપર ઉપકાર થતો હોવાથી સર્વ સંજોગોમાં યુદ્ધ કરવું યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. ૧૨.

પરસ્પર વાણીનું યુદ્ધ કહ્યું. પછી કાયાથી યુદ્ધ થયું એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ(શ્લોક)થી કહે છે:—

द्वाभ्यां युद्धं तु दैत्यस्य आरम्भो युद्धमेव च ॥
प्रतीकारश्च युद्धं च द्वयं भगवतः पुनः ॥ ९ ॥
मिश्रयुद्धं ततः स्थूलमुपसंहार एव च ॥

(યુદ્ધનો) આરંભ (૧૩) અને યુદ્ધ જ (૧૪) એમ બે (શ્લોકો)થી તો દૈત્યનું યુદ્ધ (કહેલું છે). પછી ભગવાને કરેલો (તેનો) ઉપાય (૧૫) અને યુદ્ધ (૧૬) બે કહેલાં છે. પછી ભેગું સ્થૂલ યુદ્ધ (૧૭) અને ઉપસંહાર જ (૧૮) (કહેલા છે). કા. ૯½.

---

૧. 'नः' એટલે 'હે પુરુષ!' એવો અર્થ છે. (प्र). આ સંબોધન નથી, પણ 'अस्वस्तये'નું વ્યાખ્યાનં ચાલે છે, તેનો 'नः' સાથે સંબંધ છે. 'અમારૂં અકલ્યાણ થાય તે માટે તું યુદ્ધમાં ઉતર' એવો અર્થ થાય. તેથી હિરણ્યાક્ષને પાનો ચઢે, અને તે યુદ્ધ કર્યા વિના જતો ન રહે. આવો અર્થ જણાય છે.

* યુદ્ધમાં હિરણ્યાક્ષનો જય થાય, તો ભગવાનની હાનિ થયાનું સ્પષ્ટ જ છે. ભગવાનનો જય થાય, તોપણ નમાલા અસુર ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો અને તે સેવકને હણવો એ હાનિ જ છે, એવો અર્થ છે. તેથી જ અમારી (મારી તથા દેવોની) સાથે યુદ્ધ કર, એમ ભગવાન કહે છે. 'મારી સાથે યુદ્ધ કર' એમ કહેતા નથી.

† 'नः अस्वस्तये' એ છલવાળું વચન (વક્રોક્તિ) છે.

તે પૈકી આરંભમાં હિરણ્યાક્ષનું યુદ્ધ બે શ્લોકથી કહે છે. યુદ્ધમાં ક્રોધ મુખ્ય સાધન છે, તે પહેલાં નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

सोऽधिक्षिप्तो भगवता प्रलब्धश्च रुषा भृशम् ॥
आजहारोल्बणं क्रोधं क्रीड्यमानोऽहिराडिव ॥ १३ ॥

ભગવાને તિરસ્કાર કરેલા અને ક્રોધથી ઘણા ઠગાએલા તેણે રમાડાતા ઉત્તમ સર્પની પેઠે ઉગ્ર ક્રોધ ધારણ કર્યો. ૧૩.

'ભગવાને તિરસ્કાર કરેલા' વિશેષણથી ક્રોધ (ધારણ કરવા)નું કારણ (કહેલું છે). તે (ક્રોધ) તો ભક્તને અથવા નમાલાને ન થાય, તેથી 'તેણે' એમ કહેલું છે, 'તે' દૈત્ય હતો અને ઘણો બલવાન હતો. તે સમયે ભગવાને (પોતાનો) સ્વભાવ પ્રકટ કર્યો, એમ 'ભગવાને' શબ્દથી કહેલું છે. (૧) 'આ સિંહોને' શબ્દથી તિરસ્કાર (કરેલો), (૨) 'અમે આ (રહ્યા)' વિગેરે (શબ્દો)થી प्रलब्धः ઠગવાનાં વચનોથી ઠગાએલો હતો. 'च' 'અને' શબ્દથી યુદ્ધ (કરવા) માટે આહ્વાન કરેલો (જણાવેલ છે). (૩) તેમાં પણ ક્રોધથી (તેને) ઠગેલો, પણ હિત કરનાર ઉપદેશથી (ઠગેલો) નહિ. તેથી ત્રણ દોષો થએલ હોવાથી, તેને ત્રિદોષરૂપ ઘણો ક્રોધ થયો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. 'आजहार' એટલે કોઈક સ્થલે (ક્રોધ) રાખેલ હોય તેની પેઠે (ત્યાંથી) લઈ આવ્યો, એવો અર્થ છે. 'ઉગ્ર' એટલે દુઃખમાં અંત આવે તેવો. કુદરતી ક્રોધવાળાનો સાધન કરતાં દુઃખમાંજ અંત આવે તેમાં શું કહેવું? એ વિષયનું દૃષ્ટાંત 'રમાડાતા (ઉત્તમ સર્પની પેઠે)' શબ્દથી કહેલું છે.' જેમ अहिरा કાલિય અથવા બીજો ઉત્તમ સર્પ, ૧૩.

તે જેમ (રમડાતાં) પોતાનું પુરુષાતન પ્રકટ કરે તેમ તેણે કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सृजन्नमर्षितः श्वासं मन्युप्रचलितेन्द्रियः ॥
आसाद्य तरसा दैत्यो गदयाऽभ्यहनद्धरिम् ॥ १४ ॥

સહન ન કરતાં, ક્રોધથી ખળભળેલી ઇંદ્રિયોવાળા દૈત્યે શ્વાસ મૂકતાં તરત પાસે આવી હરિ ઉપર ગદાથી પ્રહાર કર્યો. ૧૪.

ઘણો (જરાએ) સહન ન કરતાં, શ્વાસ મૂકતાં, ગદાથી પ્રહાર કર્યો એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. (દેહની) અંદર રહેલા ક્રોધથી શ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. બહાર રહેલા, 'મન્યુ' શબ્દથી ઓળખાતા ક્રોધથી તો ઘણો ખળભળાટ કરતી છે ઇંદ્રિયો જેની, તેવો તે થયો. એવી રીતે તે ક્રોધથી છવાયો એમ કહેલું છે. તેથી જ તરત પાસે આવી, ભગવાનની સમીપ આવી (પ્રહાર કર્યો). ભગવાન સાથે યુદ્ધ (કરવું) અયોગ્ય છે એવી શંકા થાય, તેથી 'દૈત્ય' શબ્દથી તેની જાતિ દર્શાવે છે. મોટો (પુરુષ) તો પછી જ પ્રહાર કરે છે, પહેલાં કરતો નથી, તેથી ભગવાનની સરસાઈ કહેવા તેણે પ્રથમ પ્રહાર કર્યો, એમ 'ગદાથી પ્રહાર કર્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. સિંહને અથવા દુઃખ દૂર કરનારને પ્રહાર કરવામાં આવે, તો તે પોતાનું જ અનિષ્ટ કરનાર થાય છે, એમ સૂચવવા 'હરિ' એમ કહેલું છે. એ પ્રમાણે પ્રહાર (કર્યા) સુધીનું તેનું યુદ્ધ કહ્યું. ૧૪.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી ભગવાને કરેલું યુદ્ધ કહે છે:—

भगवांस्तु गदावेगं विसृष्टं रिपुणोरसि ॥
अवञ्चयत्तिरश्चीनो योगारूढ इवान्तकम् ॥ १५ ॥

જેમ યોગમાં કુશલ (પુરુષ) મૃત્યુને ચૂકાવે, તેમ ભગવાને તો શત્રુએ છાતી ઉપર ફેંકેલી ગદાના વેગને ખસી જઇને ચૂકાવ્યો. ૧૫.

'तु' 'તો' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાને)તેની પેઠે ક્રોધ ન કર્યો, પરંતુ શાંત જ રહીને તેનો ઉપાય કર્યો. ઉપાય કરવાની ભગવાનની શક્તિ પોતાના[1] શબ્દથી કહેલી છે. (૧) ગદા ન ચૂકાવી શકાય તેવા વેગવાળી હોય છે, કારણકે(તેનાથી) સમીપમાં (રહીને) પ્રહાર થાય છે. (૨) તે પણ ઉત્તમ પ્રકારે છાતી ઉપર છોડેલી (અને) (૩) તે પણ શત્રુએ. ન ચૂકાવાના ત્રણ કારણો કહ્યાં, છતાં પણ (ભગવાને) ચૂકાવ્યો એમ 'ચૂકાવ્યો' શબ્દથી કહેલ છે. 'કેવી રીતે ચૂકાવ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ખસી જઇને' શબ્દથી (ચૂકાવવાનો) પ્રકાર કહેલો છે. ઘણા વેગથી ભગવાન ખસી ગયા. 'સમીપમાં થતો પ્રહાર માત્ર ખસી જવાથી કેમ ચૂકાવાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'યોગમાં કુશલ (મૃત્યુને ચૂકાવે તેમ)' એમ કહેલું છે, કારણકે યોગ પ્રાણને વશ કરવાનું સાધન છે અને મૃત્યુ પ્રાણને હરનારૂં છે. તે (યોગમાં કુશલ પુરુષ) યોગથી પ્રાણનો લય કરે છે ત્યારે મૃત્યુ શોધવા છતાં પ્રાણને પ્રાપ્ત કરતું નથી. એ પ્રમાણે ભગવાને શત્રુની સમક્ષ પોતાનાં સ્વરૂપને (લીન) કર્યું. તેટલા સમયમાંજ તિરોહિત થયા, તેથી પ્રહાર જ્યાં કરેલ તે સ્થાનમાં અંતર્ધાન થવાથી (ગદાનો વેગ) ચૂકાવાયો, એવો અર્થ છે. ૧૫.

એવી રીતે પહેલાં કરેલ (પ્રહાર)નો ઉપાય કરીને (ભગવાન) શાંત રહેવા છતાં, તેણે ફરી પ્રહાર કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી, પછી ભગવાને (તેના ઉપર) પ્રહાર કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

पुनर्गदां स्वामादाय भ्रामयन्तमभीक्ष्णशः ॥
अभ्यधावद्धरिः क्रुद्धः संरम्भाद्दष्टदच्छदः ॥ १६ ॥

ફરીથી પોતાની ગદા લઇને વારંવાર (તેને) ફેરવતા તેની પાસે, ક્રોધ કરેલા ક્રોધથી હોઠ કરડેલા હરિ દોડી આવ્યા. ૧૬.

'પોતાની' મૂર્વા ઘાસથી બાંધેલી '(ગદા) વારંવાર ફેરવતા' એમ દૃઢ વૈરનું સાધન જણાવવા (કહેલું છે), અને ફેરવવાનું (ફેંકવાની ક્રિયા) પહેલાના સમયનું કહેલું છે. 'હરિ' વરાહ પ્રહાર કરવા માટે अभ्यधावत् દોડીને સમીપ આવ્યા, એવો અર્થ છે. તેનો (હિરણ્યાક્ષનો) પહેલાનો પ્રયાસ વ્યર્થ થવાથી ક્રોધના જુસ્સાથી કરડેલો છે दच्छदः દાંતોના ઢાંકણરૂપ હોઠ જેમણે તેવા (હરિ થયા). 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે....' (ભ. ગી. ૪. ૧૧.) એ માટે એમ કર્યું એવો ભાવ છે. ૧૬.

'પછી (ભગવાને) શું કર્યું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

ततश्च गदयाऽरातिं दक्षिणस्यां भ्रुवि प्रभुः ॥
आजघ्ने स तु तां सौम्य गदया कोविदोऽहनत् ॥ १७ ॥

અને પછી પ્રભુએ શ ને જમણી ભ્રમર ઉપર ગદાથી પ્રહાર કર્યો, પરંતુ હે ભલા! તે કુશલ (પુરુષે) તે (ગદા)ને ગદાથી પ્રહાર કર્યો. ૧૭.

'ગદાથી' કૌમોદકી (ગદા)થી જમણી ભ્રમર ઉપર—, (તે) પુરુષ હોવાથી તેનું આસુરી મૃત્યુ દૂર થાય એવા વિચારથી જમણી ભ્રમર ઉપર—પ્રહાર કર્યો. 'નાનાં સ્થાન ઉપર પ્રહાર કેમ કરી શકાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રભુ' એમ કહેલું છે. 'તે(ગદા)ને' એટલે કૌમોદકી ગદાને, 'હે ભલા (પુરુષ)!' પોતાની મૂર્વા ઘાસ બાંધેલી ગદાથી ગદાયુદ્ધમાં 'કુશલ' એટલે પંડિત (હિરણ્યાક્ષે) પ્રહાર કર્યો. ૧૭.

એ પ્રમાણે પરસ્પરનું યુદ્ધ કહીને, નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે:—

एवं गदाभ्यां गुर्वीभ्यां हर्यक्षो हरिरेव च ॥
जिगीषया सुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ १८ ॥

એ પ્રમાણે હર્યક્ષ અને હરિ પોતે જય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી ઘણા જુસ્સામાં આવી મોટી ગદાઓથી એક બીજાને પ્રહાર કરતા હતા. ૧૮.

---

૧. 'પોતાના શબ્દથી' એટલે 'ભગવાન' શબ્દથી. (प्र)

ઘણા સમય સુધી યુદ્ધમાં ઉપયોગી થાય તે માટે 'મોટી' ગદાઓથી (પ્રહાર કરતા હતા). હર્યક્ષ એટલે હરિ જ હતા अक्षाणि આંખમાં જેની તે હિરણ્યાક્ષ, (હરિની) સમાન હતો એમ જણાવવા (તેને માટે) 'હર્યક્ષ' શબ્દ યોજેલો છે. 'હરિ' એટલે ભગવાન. વધ કરાય તેવા ન હતા એમ જણાવવા બંને માટે 'હરિ' શબ્દ યોજેલો છે. (બંનેનો) પ્રયાસ જય પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયોજનથી જ હતો, વધુ કરવા માટે ન હતો એમ જણાવવા 'જય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી' એમ કહેલું છે. 'ઘણા ગુસ્સામાં આવી' શબ્દથી બંનેને યુદ્ધ કરવાનું કારણ કહેલું છે. એક બીજાને સર્વ તરફથી પ્રહાર કરતા હતા. ૧૮.

એ પ્રમાણે ભગવાનની યુદ્ધલીલા કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેનું વર્ણન કરે છે:—

तयोः स्पृधोस्तिग्मगदाहताङ्गयोः क्षतास्रवघ्राणविवृद्धमन्यवोः ॥
विचित्रमार्गांश्चरतोर्जिगीषया व्यभादिलायामिव शुष्मिणोर्मृधः ॥ १९ ॥

પ્રચંડ ગદાઓથી જેમનાં અંગ ઘવાયાં હતાં અને ઘામાંથી નીકળતાં (લોહી)ની ગંધથી જેમનો ક્રોધ ઘણો વધેલો હતો તેવા, જય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી વિચિત્ર માર્ગોમાં ફરતા તે બે સ્પર્ધા કરનારાઓનું યુદ્ધ ભૂમિ ઉપર જેમ બે આખલાઓનું યુદ્ધ શોભે તેમ શોભતું હતું. ૧૯.

પરસ્પર સ્પર્ધા કરનારા તે બે, જેમનાં અંગો પ્રચંડ ગદાઓથી ઘવાયાં હતાં (તેમનું યુદ્ધ શોભતું હતું). 'દુઃખના પ્રભાવથી યુદ્ધ કરતાં બંધ પડ્યા હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘામાંથી નીકળતાં (લોહી)ની ગંધથી જેમનો ક્રોધ ઘણો વધેલો હતો.' એ વિશેષણથી કારણ સાથે ક્રોધ વધેલ હોવાનું કહેલું છે. ગદાના પ્રહારથી જે ઘા થયો, તેમાંથી નીકળતું જે લોહી, તેની ગંધ એટલે ઉપભોગ, તેનાથી ઘણો વધેલો હતો ક્રોધ જેમનો, તેવા (તે બે હતા). ગદા (યુદ્ધ)ના 'વિચિત્ર માર્ગોમાં ફરતા' વિશેષણથી યુદ્ધલીલામાં (વીર) રસમાં આસક્તિ કહેલી છે. સ્વરૂપથી અને અભિપ્રાયથી જય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા જ હોવાથી; આમાં પણ જય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા જ કારણરૂપ હતી. 'બે શત્રુઓને માત્ર જય પ્રાપ્ત કરવાનું જ પ્રયોજન કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભૂમિ ઉપર જેમ બે આખલાઓનું (યુદ્ધ શોભે)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. इला એટલે ભૂમિ. એકમાં સ્થાન દર્શાવવા* સાતમી (વિભક્તિ) છે, અને બીજામાં પ્રયોજન દર્શાવવા સાતમી (વિભક્તિ) છે. જેમ પૃથ્વી ઉપર કામને લીધે મત્ત થએલા બે ઘણા પુષ્ટ આખલાઓ એક બીજા ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી યુદ્ધ કરે, અથવા જેમ ગાય માટે તે બેનું યુદ્ધ થાય, તેમ તે બેનું યુદ્ધ व्यभात् શોભતું હતું. ૧૯.

એ પ્રમાણે લીલાથી યુદ્ધ કરવામાં આવે, તો ભગવાનથી તે (હિરણ્યાક્ષ)નું મૃત્યુ નહિ થાય, એવી શંકા થતાં, બ્રહ્મા પોતે આવી, તેનો વધ કરવા પ્રાર્થના કરે છે એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી, આવવું અને પ્રાર્થના કરવી, એવા ભેદથી કહે છે:—

दैत्यस्य यज्ञावयवस्य मायया गृहीतवाराहतनोर्महात्मनः ॥
कौरव्य मह्यां द्विषतोर्विमर्दनं दिदृक्षुरागादृषिभिर्वृतः स्वराट् ॥ २० ॥

હે કુરુના વંશજ! દૈત્ય અને માયાથી જેમણે વરાહનો દેહ ધારણ કરેલો તે ઉદાર મનવાળા યજ્ઞરૂપ અવયવવાળા (ભગવાન), એ બે શત્રુઓનું ભૂમિ ઉપરનું યુદ્ધ જોવાની ઇચ્છાવાળા સ્વરાટ્ ઋષિઓથી વીંટાઈને આવ્યા. ૨૦.

બંને સમાન બલવાળા છે એમ જણાવવા (બંનેના) સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. તે પૈકી યુદ્ધ વિગેરેમાં દૈત્યપણું જ ઉપયોગી હોવાથી તેજ કહેલું છે. યજ્ઞો છે અવયવો જેમના તે (યજ્ઞરૂપ અવયવવાળા). આથી તેમનામાં (ભગવાનમાં) ક્રિયાશક્તિ પૂર્ણ છે એમ કહેલું છે. 'જેમના યજ્ઞો અવયવો છે તે આવા આકારવાળા કેમ હોય?' એ દોષને 'માયાથી જેમણે વરાહનો દેહ ધારણ કરેલો' શબ્દોથી દૂર કરતાંજ

* જેમ ભૂમિ ઉપર (સ્થાન દર્શાવનારી સપ્તમી) બે આખલાઓનું યુદ્ધ શોભે, તેમ ભૂમિ માટે (પ્રયોજન દર્શાવનારી સપ્તમી) હર્યક્ષ અને હરિનું યુદ્ધ શોભતું હતું. 'ઇલા' એટલે (૧) ભૂમિ; (૨) ગાય.

(તેમનું) ઉત્તમ સામર્થ્ય કહેલું છે. 'ઉદાર મનવાળા'એ વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે તેવા (ભગવાન)ને યુદ્ધ કરવાનું પ્રયોજન જણાતું નથી. મોટા (પુરુષો)ના ચરિત્રમાં વિશ્વાસ રહે તે માટે (વિદુરનું) 'હે કુરુના વંશ જ' એવું સંબોધન (કરેલું છે). જલમાં યુદ્ધ થતું હતું એ વિચાર પ્રમાણે તો (તે) તેમનાથી (બ્રહ્માથી) દેખાય નહિ, તેથી તેને (ગણત્રીમાં) ન લેવા, 'मह्याम्' ભૂમિ ઉપરનું બે શત્રુઓનું મોટું યુદ્ધ જોવાની ઇચ્છાવાળા (બ્રહ્મા) પોતે આવ્યા. 'હિરણ્યાક્ષનો વધ થતાં બ્રહ્માનું કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'સ્વરાટ્' એમ કહેલું છે; કારણકે તે (બ્રહ્મા) બધીએ સૃષ્ટિના રાજા છે. ઇંદ્ર વિગેરે તેમના અંશો છે. સાક્ષી થવા માટે ઋષિઓ આવેલા. ૨૦.

તે બેનું યુદ્ધ જોઈ, આ બે રમત કરે છે એમ માની, (બ્રહ્માએ હિરણ્યાક્ષનો) વધ કરવા પ્રાર્થના કરી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

आसन्नशौण्डीरमपास्तसाध्वसं कृतप्रतीकारमहार्यविक्रमम् ॥
विलोक्य दैत्यं भगवान्सहस्रणीर्जगाद नारायणमादिसूकरम् ॥ २१ ॥

સાહસનો ઉત્સાહ જેણે ધારણ કરેલો, જેનો ભય જતો રહ્યો હતો, જેણે સામો પ્રહાર કરેલ અને જેનું પરાક્રમ હરી ન શકાય તેવું હતું તેવા દૈત્યને જોઇને હજારોના નાયક ભગવાન (બ્રહ્માએ) આદિવરાહ નારાયણને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૧.

ભગવાનની સરસાઈ યોગ્ય છે, તે (દૈત્ય)ની યોગ્ય નથી, તેથી તેનું જ વર્ણન કરે છે. **आसन्नं** ધારણ કરેલ હતો **शौण्डीरं** સાહસનો ઉત્સાહ જેણે, ભગવાનની સમીપ હોવાથી જતો રહેલ હતો ભય જેનો, કરેલ હતો સામો પ્રહાર જેણે, કોઈથી પણ હરી ન શકાય તેવું હતું પરાક્રમ જેનું, તેવા દૈત્યને જોઇને, આ જીતી ન શકાય તેવો છે એમ જાણીને, ભગવાન જો હણવા ઇચ્છે તો જ આનું મરણ થાય પરંતુ ઉદાસીન રીતે (યુદ્ધ કરે) તો ન થાય એમ માનીને, (બ્રહ્માએ) પોતાના પિતા, સર્વ અવતારોમાં પહેલા અવતારરૂપ ભગવાન આદિવરાહને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. (બ્રહ્માને) તેવું જ્ઞાન હતું એ વિષયનું કારણ 'ભગવાન' વિશેષણથી (કહેલું છે). 'એમ કહેવામાં આવતું હોય, ત્યારે તે જો બ્રહ્મા ઉપર જ પ્રહાર કરે, તો શું પરિણામ આવે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હજારોના નાયક' એમ કહેલું છે. હજારોને (યુદ્ધમાં) દોરવણી કરે તે બ્રહ્મા પોતાના જેવા હજાર યોધાને દોરવણી કરનાર હતા, તેથી આમને ભય ન હતો, એવો અર્થ છે. ૨૧.

ભગવાન (હિરણ્યાક્ષને) હણે તે માટે નીચેના બે (શ્લોક)થી બ્રહ્મા તેનાં દૂષણો જ કહે છે:—

॥ ब्रह्मोवाच ॥ બ્રહ્મા કહે છે:—

एष ते देव देवानामङ्घ्रिमूलमुपेयुषाम् ॥
विप्राणां सौरभेयीणां भूतानामप्यनागसाम् ॥ २२ ॥
आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मद्राद्धवरोऽसुरः ॥
अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकानटति कण्टकः ॥ २३ ॥

હે દેવ! આ દેવોને, આપના ચરણના મૂલને શરણ આવનારને વિપ્રોને ગાયોને અને નિર્દોષ પ્રાણીઓને પણ દોષવાળા બનાવનાર, ભય ઉત્પન્ન કરનાર, દુષ્ટ કર્મ કરનાર, મારી પાસેથી વર પ્રાપ્ત કરેલો અસુર, (પોતાની) સમાન બલવાળો યોદ્ધો ન હોવાથી (તેવાને) શોધતો લોકોમાં કંટકરૂપ થઈ ફરે છે. ૨૨–૨૩.

'ભક્તનો દ્રોહ કરે ત્યારે વધ વિચારેલો છે' એવો ભગવાનનો ભાવ હોવાથી આણે ભક્તનો દ્રોહ જ કરેલો છે એમ કહે છે. 'આ' એટલે હિરણ્યાક્ષ. (દેવો પ્રતિ) પક્ષપાત જણાવવા 'હે દેવ!' એવું સંબોધન જ (કરેલું છે.) (૧) દેવોનો દ્રોહ (કરેલ) હોવાથી, (હિરણ્યાક્ષના) વધથી દોષ થતો નથી

એમ જણાવવા 'દેવોને' એમ કહેલું છે. (૨) 'ચરણના મૂલને શરણ આવનારને' શબ્દથી (વધ કરવાનું) મુખ્ય કારણ કહેલું છે. (૩) બ્રાહ્મણો અને ગાયો યજ્ઞમાં ઉપયોગી હોવાથી, તેઓનો વિરોધ (હિરણ્યાક્ષે કરેલ) હોવાથી યજ્ઞસ્વરૂપ વરાહે (તેને) અવશ્ય હણવો જોઇએ, એ ચાલુ અવતારમાં ઉપયોગી હોવાથી 'વિપ્રોને, ગાયોને' એમ કહેલું છે. (૪) વિષ્ણુ સામાન્ય રીતે રક્ષણ કરનાર હોવાથી, તે (વિષ્ણુ) તરીકે રક્ષણ કરે તે માટે 'નિર્દોષ પ્રાણીઓને પણ' એમ કહેલું છે, કારણકે અપરાધરહિત પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનારે સદા કરવું જોઇએ. ચાર કારણોથી આ હણવા યોગ્ય છે એમ કારણો કહ્યાં. ૨૨.

ત્રેવીસમા શ્લોકમાં તેના પણ ચાર દોષો કહે છે. (૧) આરંભમાં અપરાધરહિતને અપરાધવાળો જણાવે છે, ખોટો જ અપરાધ સિદ્ધ કરાવે છે. (૨) પછી ધમકી વિગેરેથી ભય ઉત્પન્ન કરે છે. (૩) પછી મારવાનું, બધી મિલકત પડાવી લેવાનું વિગેરે દુષ્ટ (કર્મ) કરે છે. 'મારી પાસેથી વર પ્રાપ્ત કરેલો' વિશેષણથી બીજા પણ દોષો (તેનાથી) ઉત્પન્ન થાય તે માટે(નું) તેનું બલ કહેલું છે. મારી પાસેથી **पाद्धः** પ્રાપ્ત કરેલો છે વર જેણે, તેવો (તે છે). 'દેવ પાસેથી વર પ્રાપ્ત કરીને તે દુષ્ટ કેમ થયો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અસુર' એમ કહેલ છે. સર્પોને દુધ પાવામાં આવે, તેની પેઠે (વરથી દુષ્ટ થયો). (૪) આ 'કંટકરૂપ' છે એમ ચોથો દોષ કહેલો છે. (કાંટારૂપ તે) ગતિનો જ નાશ કરે છે, થોડો હોય તોપણ ઘણું દુઃખ આપનારો છે એવો અર્થ છે. વળી આની સમાન બલવાળો યોદ્ધો નથી. નથી લોકમાં **प्रतिरथः** યુદ્ધમાં સમાન બલવાળો જેની, તેવો (આ છે). તેથી જ સમાન બલવાળાને શોધતો લોકોમાં ફરે છે. તેથી અહંકારી દુષ્ટ હણવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. ૨૩.

આના પ્રતિ ઉદાસીન ન રહેવું, એવું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

मैनं मायाविनं दृप्तं निरङ्कुशमसत्तमम् ॥
माक्रीड बालवद्देव यदाशीविषमुत्थितम् ॥ २४ ॥

હે દેવ! આ માયાવી, અહંકારી, અંકુશરહિત ઘણા દુષ્ટને બાલકની પેઠે રમાડો નહિ, કારણકે (આ) જગાડેલો સાપ છે. ૨૪.

આને **माक्रीड** રમાડો નહિ, એવો અર્થ છે; અથવા આને લક્ષમાં રાખીને રમત ન કરો, એવો અર્થ છે. તેનાં ચાર કારણો છે. (૧) માયાવી. વળી આ માયાવી છે, આનું બલ જણાતું નથી; તેથી જ્યારે બલ ઘટી જશે ત્યારે તે તરત જ નાસી જશે, તેથી હમણાં જ હણવો યોગ્ય છે. વળી (૨) આ વિના કારણ અહંકારી છે. તેથી ઉદાસીન રહેવાથી જગતનો નાશ કરશે. વળી (૩) અંકુશરહિત છે. આપના સિવાય બીજો (કોઈ) આને વશ રાખનાર નથી. તેથી આના સંબંધમાં બીજો (કોઈ) આને વશ રાખનાર નથી. તે પોતે જ સમય જતાં મૂર્ખાઈ તજશે, એમ ન માનશો, કારણકે આ ઘણો દુષ્ટ છે. તેથી જ 'હે દેવ! બાલકની પેઠે (તેને) રમાડો નહિ;' કારણકે બાલક પરિણામનો વિચાર કરતો નથી. વળી (૪) આ આપના ઉપર પણ અપકાર કરશે, એમ 'કારણકે (આ) જગાડેલો સાપ છે' શબ્દોથી કહેલું છે. જગાડેલો સાપ (હણવા યોગ્ય છે). જો સૂતેલા સર્પને ક્રિયાથી જગાડવામાં આવે, તો (તેને) હણવો જ જોઇએ. તેમ ન કરીએ, તો અપકાર કરે. ૨૪.

વળી સ્વભાવથી જ આ ઘણો બલવાન છે. સંધ્યા સમયે અત્યંત બલવાન થશે. તેથી આ(ના બલ)ની વૃદ્ધિનો સમય આવે નહિ, તેટલામાં જ આ હણવા યોગ્ય છે, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

न यावदेष वर्धेत स्वां वेलां प्राप्य दारुणः ॥
स्वां देवमायामास्थाय तावज्जह्यघमच्युत ॥ २५ ॥

હે અચ્યુત! આ ભયંકર (દૈત્ય) પોતાના સમયને પ્રાપ્ત કરીને વૃદ્ધિ ન પામે તેટલામાં પોતાની દેવમાયાનો ઉપયોગ કરીને પાપને હણો. ૨૫.

(દૈત્ય) વૃદ્ધિ પામે, ત્યારે (થનાર) દોષ 'ભયંકર' વિશેષણથી કહેલ છે. 'પોતાનો સમય' એટલે સંધ્યા, કારણકે તે દૈત્યો તે સમયે ઉત્પન્ન થએલા. આ બે (હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ)નો પણ ત્યારે જ જન્મ (થએલો). 'ત્યારે કેવી રીતે હણવો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે; કારણ કે 'હે ભારત! રજોગુણ અને તમોગુણનો પરાભવ કરીને સત્ત્વ પ્રવર્તે છે' (ભ. ગી. ૧૪-૧૦.) એ વાકય પ્રમાણે દેવમાયા અસુરોનો પરાભવ કરનારી છે. વધ કરવાથી દોષ થશે એમ ન માનશો, કારણકે આ પાપરૂપ છે. આ યુદ્ધમાં (આપના) પોતાના (વિજય) વિષે સંદેહ ન રાખશો, એમ 'હે અચ્યુત!' એ સંબોધનથી કહેલ છે. ૨૫.

સંધ્યા પોતે પણ નાશ કરનારી છે, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

एषा घोरतमा सन्ध्या लोकच्छम्बट्करी प्रभो ॥
उपसर्पति सर्वात्मन् सुराणां जयमावह ॥ २६ ॥

હે પ્રભો! આ લોકોનો નાશ કરનારી ઘણી ઘોર સંધ્યા સમીપમાં આવે છે. હે સર્વરૂપ! દેવોને જય પ્રાપ્ત કરાવો. ૨૬.

(૧) આ દેવોની સંધ્યા આવે છે કારણકે જ્યોતિશ્ચક્ર સ્થિર છે અને પૃથ્વી વચ્ચે રાખેલી છે. બ્રહ્મા વિગેરે દેવો હોવાથી દેવોના માનથી (સંધ્યા કહી છે) એવો નિશ્ચય થાય છે. અથવા (૨) આ બ્રહ્માનો દિવસ છે, કારણકે 'લોકોનો નાશ કરનારી' એમ કહેલ હોવાથી, તેમના વર્ષના છેલ્લા દિવસે જ કલ્પનો પ્રલય થાય છે. પહેલા મત પ્રમાણે સંધ્યા લોકોનો નાશ કરે તે સ્વાભાવિક હોવાથી તેમ કહેલું છે. અથવા (૩) જ્યોતિશ્ચક્ર ફર્યા કરતું હોવાથી મનુષ્યોનું માન છે. (મનુષ્યોનાં માન પ્રમાણે સંધ્યા આવતી હોવાનું કહેલું છે.) અથવા (૪) (કાલની) અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ ભગવાનની સેવા કરવા આવેલા કાલ પાસે એક પછી એક પ્રકટ થયા કરે છે, તેથી તે(દેવતા)ને જ સંધ્યા કહેલી છે. અભિજીતનું પણ તેમજ (જાણવું). એવી રીતે ચારે વિચાર પ્રમાણે સમાધાન કરવાનું શકય હોવા છતાં પણ આ[1] (વિચાર)જ મુખ્ય છે.

'छम्बट्' શબ્દ વૈદિક છે. તેનો અર્થ 'નાશ' છે. 'તેથી એક અષ્ટકાને ખાલી કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેની સમાન અર્થવાળો 'ખાલી' (શબ્દ) છે. તેથી જ સંધ્યા પણ લોકોનો નાશ કરનારી છે. દૈત્ય પણ (તેવો છે). બંને ભેગાં થતાં ઘણો અનર્થ થાય, તેથી તે (સંધ્યા)ની પહેલાં જ દૈત્યને હણવો જોઈએ, એવો અર્થ છે. 'પ્રભો!' શબ્દ (ભગવાનની) તેવી શક્તિ સૂચવે છે. બધાએ અવતારોમાં સત્ત્વ અંશ ઢંકાઈ જતો હોવાથી, (વરાહના) જ્ઞાનનો જાણે કે તિરોભાવ થયો હોય તેમ (બ્રહ્મા) માને છે, તેથી (તેમને) જણાવે છે. ત્રણ પ્રહર થયા છે, તેથી સંધ્યા થોડા સમયમાં જ થશે, એવા વિચારથી 'સમીપમાં આવે છે' એમ કહે છે. સર્વનું રક્ષણ કરવાનું આપને જરૂરી છે એમ (જણાવવા), 'હે સર્વરૂપ!' શબ્દથી તેવું સંબોધન કરે છે. એકને હણવાથી ઘણાનું રક્ષણ થતું હોવાથી, 'સર્વરૂપ' હોવા છતાં, (તેને) હણવાનું (પોતાનાં એ સ્વરૂપથી) વિરુદ્ધ નથી. 'છતાં પણ સંપૂર્ણ રીતે હણવો નહિ, માત્ર રક્ષણ જ કરવું' એવો વિચાર થાય, તેથી 'દેવોને જય પ્રાપ્ત કરાવો' એમ કહેલું છે. સત્ત્વના સમયમાં દેવોનો વિજય (થાય તેમ) કરવું જોઈએ. ૨૬.

'હું જ (તેને) હણીશ. આ પ્રમાણે શા માટે (તું) જણાવે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अधुनैषोऽभिजिन्नाम योगो मौहूर्तिको ह्यगात् ॥
शिवाय नस्त्वं सुहृदामाशु निस्तर दुस्तरम् ॥ २७ ॥

હમણાં આ અભિજિત્ નામનો એક મુહૂર્તનો યોગ ગયો. અમો સ્નેહીઓનું કલ્યાણ થાય તે માટે આપ સહન ન થઈ શકે તેવાથી તરત બચાવો. ૨૭.

---

૧. (કાલની) દેવતાઓ આવે છે એવો (ચોથો) વિચાર. (प्र)

તે (અભિજિત્)ની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા પ્રત્યક્ષ (દેખાતી) હોવાથી, 'આ' એમ કહેલું છે. અભિજિત્ નક્ષત્ર મધ્યાહ્ન સમયે રાશિદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેમ[1] કહેલું છે. તુલા સંક્રાન્તિના આઠ દિવસ જાય, ત્યારે તેજ દિવસે ઉત્તરાષાઢાના ચોથા ચરણમાં મધ્ય દિવસ હોય ત્યારે માત્ર એક મુહૂર્ત સુધી 'અભિજિત્' યોગ હોય છે. 'તે દેવોએ તે નક્ષત્રમાં યજ્ઞ કર્યો' એ ઉપાખ્યાનમાં અભિજિત્ નક્ષત્રમાં દેવોએ દૈત્યો ઉપર વિજય (પ્રાપ્ત કર્યાનું) કહેલું છે. તે (યોગ) તો થોડા સમય ઉપર જ ગયો. જેનો પરાભવ થઈ ન શકે તેવા ઉપર વિજય (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે ત્યારે જ હણવો યોગ્ય હતો. અથવા 'પાપને લીધે પરાજય પામેલા જેવાને તો' એ શ્રુતિ પ્રમાણે અભિજિત્ નક્ષત્ર (જય પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણું) ઉત્તમ નથી, કારણકે (તેમાં અસુરોનો) પાપથી પરાજય થએલો. તેથી તે (અભિજિત્ યોગ) પણ ગયો, અને સંધ્યા થઈ નથી, તેથી હણવા યોગ્ય છે એવો અર્થ છે. અમો 'સ્નેહીઓ' દેવોનું કલ્યાણ થાય તે માટે, એવા પ્રકારના દુષ્ટ સહન ન થઈ શકે તેવા મૃત્યુરૂપ(દૈત્ય)થી તરત विस्तर સંપૂર્ણ પ્રકારે બચાવો. ૨૭.

'આનું જીવે તેવું અદૃષ્ટ હોય, ત્યારે (આ) કેમ મરે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

दिष्ट्या त्वां विहितं मृत्युमयमासादितः स्वयम् ॥
विक्रम्यैनं मृधे हत्वा लोकानाधेहि शर्मणि ॥ २८ ॥

સદ્ભાગ્યે આ (તેના) મુકરર કરેલા મૃત્યુરૂપ આપની પાસે પોતે આવેલો છે. પરાક્રમ કરી સંગ્રામમાં આને હણી લોકોને સુખમાં મૂકો (રાખો). ૨૮.

કારણકે આ અવસરે આપની પાસે આવેલો છે, તેથી એમ જણાય છે કે આ જીવે તેવું આનું અદૃષ્ટ નથી. આનું મૃત્યુ આપજ છો, તેથી સદ્ભાગ્યે આ પોતાની મેળે જ મૃત્યુરૂપ આપની પાસે आसादितः આવેલો છે. જેમ મૃત્યુ રોગ વિગેરે પરાક્રમથી તે (રોગી)ને હણે છે, એવી રીતે આને પણ પરાક્રમ કરીને જ સંગ્રામમાં હણી બધાએ લોકોને પરમસુખમાં મૂકો, એવી પ્રાર્થના છે. યુદ્ધમાં હણવાથી દોષ પણ નહિ (થાય). ૨૮.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની
સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના અઢારમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ अथ एकोनविंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય ઓગણીસમો.

एवं स्थितिर्हरौ तस्य पूर्वाध्याये निरूपिता ॥
प्रलयो ब्रह्मणो वाक्याद्भगवत्कृत ईर्यते ॥ १ ॥

એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમાં હરિમાં તે (હિરણ્યાક્ષ)ની સ્થિતિ કહી. બ્રહ્માના વાક્યથી ભગવાને કરેલો (તેનો) નાશ કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

एकोनविंशे भगवान्क्रीडन्निव महासुरम् ॥
सुराणां महदर्थाय हतवानिति वर्ण्यते ॥ २ ॥

ઓગણીસમા (અધ્યાય)માં એવું વર્ણન કરવામાં આવે છે કે દેવોના ઉત્તમ લાભ માટે ભગવાને (પોતે) રમત કરતા હોય તેમ મોટા અસુરને મારી નાખ્યો. કા. ૨.

એ પ્રમાણે બ્રહ્માએ સ્તુતિ કરી છતાં, (હિરણ્યાક્ષ) ભક્ત હોવાથી (ભગવાન તેને) હણશે કે નહિ એવો સંદેહ હોવાથી, નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

---

૧. 'તેમ' એટલે યોગ હોવાનું (કહેલું છે). (પ્ર)

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

अवधार्य विरिञ्चस्य निर्व्यलीकामृतं वचः ॥
प्रहस्य प्रेमगम्भीरं तदपाङ्गेन सोऽग्रहीत् ॥ १ ॥

વિરંચ્યનાં કપટરહિત અમૃત વચનનો નિર્ણય કરીને, તેમણે ઘણું હસી પ્રેમને લીધે દીર્ઘદૃષ્ટિવાળાં તે (વચન)નો કટાક્ષથી સ્વીકાર કર્યો. ૧.

આ (બ્રહ્મા) દેવની સ્થિતિવાળા હોવાથી દ્વેષથી કહે છે કે એવું જ છે, એમ ભગવાને તે વચનનો વિચાર કર્યો. તેનો નિર્ણય કરીને 'હું તેમજ કરીશ' એમ તેનો સ્વીકાર કર્યો. 'વિરંચ્ય' શબ્દથી પણ તે ખોટું બોલનાર નથી એમ જણાયું, કારણ કે 'રવિ' શબ્દ ઉલટાવેલો ('વિર' થાય), (અને) विरं રવિને चिनोति પ્રાપ્ત કરે (બનાવે) તે 'વિરંચ્ય.' આ સૂર્ય વિગેરેને બનાવનાર છે, અંધકાર બનાવનાર નથી. તેથી (તેમનું વચન) કપટરહિત અને 'અમૃત' એટલે હિત કરનારૂં તથા મીઠું (છે). એવા ગુણવાળું વચન સત્ય છે એવો નિર્ણય કરી, બ્રહ્માને ભય પામેલા જાણીનેઅથવા (પોતાની) સમીપમાં (તેમને) જ્ઞાન થયું નહિ તેથી ઘણું હસીને, પ્રેમને લીધે દીર્ઘદૃષ્ટિવાળાં તે વચનનો કટાક્ષથી જ સ્વીકાર કર્યો. 'प्रेमगर्भेण' 'પ્રેમથી ભરેલાં (કટાક્ષથી)' એવો પાઠ હોય, ત્યારે (ભગવાનની) દૃષ્ટિ પ્રેમવાળી હતી અને તે અધિક પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવશે, એમ તેઓને નિર્ભય (રહેવાનું) જણાવે છે. 'તેમણે' એટલે ભગવાને. ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરીને તે તિરોહિત ન થયા, અને તે (વરાહના) સ્વરૂપમાં (પોતે) પ્રવેશ કર્યો[1] (લીન થયા) નહિ, એમ તે (શબ્દ) જણાવે છે. ૧.

એ પ્રમાણે (હિરણ્યાક્ષના) વધની પહેલાંથી સ્થિતિ (અને) ભગવાનની (તેનો વધ કરવાની) ઇચ્છા કહીને, (ભગવાન) સર્વરૂપ હોવાથી, (તેને) હણ્યા પહેલાં તેની કામના પૂર્ણ કરે છે. તેને એવી મોટી કામના હતી કે યુદ્ધ કરવું, અને (તેમાં) જય થાય. તેથી આરંભમાં (ભગવાન) તે બંને સિદ્ધ કરે છે. તે પૈકી પહેલાં યુદ્ધમાં તેને જય પ્રાપ્ત કરાવે છે, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ (શ્લોકો)થી કહે છે. આગળ દૈત્યનો જય (થાય છે એમ) કહેવાનું હોવાથી પહેલાં ભગવાને કરેલું યુદ્ધ કહે છે.

युद्धं तस्य प्रतीकारो दैत्यधर्मश्च साधकः ॥
सर्वलोकप्रसिद्धिश्च भक्तानामाशिषस्तथा ॥ ३ ॥
सर्वेषामेव हृदये जयस्तस्य समागतः ॥
इति दर्शयितुं देवास्तदाहुरिति रूप्यते ॥ ४ ॥

યુદ્ધ (૨), તેનો ઉપાય (૩), અને (જય) પ્રાપ્ત કરનાર દૈત્યનો ધર્મ (૪), અને (તેના જયની) સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધિ (૫) તેમજ ભક્તોની આશિષો (કહ્યાં છે). કા. ૩

બધાએના હૃદયમાં તેનો જય (થયાનું) આવ્યું એમ દર્શાવવા દેવોએ તે (વચન) કહ્યું એમ કહેવામાં આવે છે. કા. ૪.

ततः सपत्नं मुखतश्चरन्तमकुतोभयम् ॥
जघानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षजः ॥ २ ॥

પછી સન્મુખ ફરતા ભયરહિત અસુર શત્રુને, ઇંદ્રિયમાંથી ઉત્પન્ન થએલા (ભગવાને) કૂદીને હડપચી ઉપર ગદાથી પ્રહાર કર્યો. ૨

'પછી' એટલે બ્રહ્માનાં વચન પછી, सपत्नं શત્રુને પ્રહાર કર્યો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (પ્રહાર કરવા) પહોંચાય તેમ હતું એમ જણાવવા 'સન્મુખ ફરતા' એમ (કહેલું છે). मुखतः એટલે

---

૧. 'प्रवेशितः નો પ્રવેશ કર્યો એવો અર્થ છે. (प्र)

સન્મુખ અથવા મુખ્યપણાથી. (તે) મુખથી (ઉપર ઉપરથી)જ ફરતો હતો. (ભગવાનની તેને) હણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં, અંદરથી તો તેનાં હૃદયમાં પણ મરણ આવ્યું, તેથી મુખથી જ ફરતો હોવાનું કહેલું છે. એવું જાણવા છતાં પણ (તે) નાસી જતો ન હતો એમ જણાવવા, 'ભયરહિત' (હોવાનું) કહેલ છે. उत्पत्य એટલે કૂદીને અથવા ઉપર પડીને, બ્રહ્માના નસકોરામાંથી ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી 'ઇંદ્રિયમાંથી ઉત્પન્ન થએલા' ભગવાને ગદાથી હડપચી ઉપર પ્રહાર કર્યો. હડપચી એટલે મુખથી નીચેનું હાડકું. ૨

નીચેના શ્લોકમાં પછી (અસુરે કરેલો) ઉપાય કહે છે:—

सा हता तेन गदया रहिता भगवत्करात् ॥
विघूर्णिताऽपतद्रेजे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३ ॥

તેણે ગદાથી પ્રહાર કરેલી તે (ગદા) ભગવાનના કરમાંથી પડી, ચક્કર ચક્કર ફરતી પડી શોભવા લાગી, તે અદ્ભુત જેવું થયું. ૩.

તે દૈત્યે (પોતાના) ઉપર પડતી કૌમોદકી ગદાને પોતાની ગદાથી પ્રહાર કર્યો, ત્યારે તેણે પ્રહાર કરેલી તે કૌમોદકી ભગવાનના કરમાંથી પડી, આકાશમાં ચક્કર ચક્કર ફરી, ફરતી अपतत् ભૂમિ ઉપર પડી, પરંતુ ભાંગી નહિ, પણ ભૂમિ ઉપર પડી શોભવા લાગી. ભગવાનના કરમાંથી કૌમોદકીનું પડવું ઘણું અદ્ભુત હતું, એમ 'તે અદ્ભુત (થયું)' શબ્દોથી કહે છે. અદ્ભુત કરતાં પણ આશ્ચર્યકારક હતું એમ 'જેવું' એ શબ્દથી કહેલું છે. ભગવાનના કરમાંથી પડવું જ આશ્ચર્યકારક છે, તેનાથી પણ કૌમોદકીનું પડવું (આશ્ચર્યકારક છે), કારણકે તે પ્રાણરૂપ છે. દૈત્યો તેનાથી જ હણાય છે, કેમકે તે (ભગવાન) પાપીઓનો નાશ કરનારા છે. તેથી અહિં (આ કાર્ય) આશ્ચર્યકારક કરતાં પણ આશ્ચર્યકારક થયું. ભગવાન જ્યારે કામના પૂર્ણ કરે છે, ત્યારે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ પૂર્ણ કરે છે, તેથી તે પ્રમાણે થયું. ૩.

આ (કાર્ય) ભગવાને જ કરેલું હતું એમ જણાવવા, તેની ધર્મબુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. તેમ (ભગવાને કરેલું) ન હોય, તો દુષ્ટ, પ્રયોજન વિના લોકોને દોષ દેનારો, ભય કરાવનારો, દુષ્ટ કાર્ય કરનારો તે સમયે શાંત કેમ રહે? કારણકે આ પ્રસંગે (તે) ભગવાનનાં સામર્થ્યને લીધે (શાંત રહ્યો) ન હતો. તેથી નીચેના શ્લોકમાં ધર્મ જણાવવામાં આવે છે:—

स तदा लब्धतीर्थोऽपि न बबाधे निरायुधम् ॥
मानयन् स मृधे धर्मं विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ॥ ४ ॥

પછી લાગ પ્રાપ્ત કરેલ હોવા છતાં પણ સંગ્રામમાંના ધર્મનું પાલન કરતાં, સર્વ તરફ સૈન્યવાળાને ઘણું કોપાવતાં તેણે શસ્ત્રરહિત (ભગવાન) ઉપર પ્રહાર ન કર્યો. ૪.

'પછી' કૌમોદકી પડ્યા પછી, 'લાગ પ્રાપ્ત કરેલ હોવા છતાં— ભગવાન શસ્ત્રરહિત હોવાથી હમણાં જીતી શકાશે એવી લોકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે જય (પ્રાપ્ત કરવા)નો લાગ હોવા છતાં-પણ, તેણે શસ્ત્રરહિત ભગવાન ઉપર, પ્રહાર ન કર્યો. 'જય (પ્રાપ્ત કરવા) ઇચ્છાવાળાએ પ્રહાર કેમ ન કર્યો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'સંગ્રામમાંના ધર્મનું પાલન કરતાં તેણે (પ્રહાર ન કર્યો)' એમ કહેલું છે. સંગ્રામમાં શસ્ત્રરહિત શત્રુને મારવો નહિ, એવો ધર્મ છે, તે ધર્મનું પાલન કરતાં તેણે પ્રહાર ન કર્યો, એવો અર્થ છે. (તેનો) જય ભગવાને કરેલો હતો એમ જણાવવા, આ ધર્મ કહી, તેનામાં (તે) ધર્મ સ્વાભાવિક ન હતો એમ જણાવવા, તેનું ઇચ્છેલું બીજું હતું એવી શંકા કરી, 'સર્વ તરફ સૈન્યવાળાને કોપાવતાં' એમ કહેલું છે. विष्वक् સર્વ તરફ सेना સૈન્ય છે જેમનું તેવા (ભગવાન છે). આથી તે મૂર્ખ હોવાનું સૂચવેલું છે. શાંત રહેવું તે પણ જય સૂચવનારૂં છે, અને 'હું જીત્યો' એવો અર્થ દર્શાવનારૂં છે. એવી રીતે દૈત્યની (પોતાનો) જય (થયો એવી) બુદ્ધિ જણાવી. ૪.

નીચેના શ્લોકમાં લોકોની (દૈત્યનો) જય (થયો એવી) બુદ્ધિ કહે છે:—

गदाय.मपविद्धायां हाहाकारे विनिर्गते ॥
मानयामास तद्धर्मं सुनाभं चास्मरद्विभुः ॥ ५ ॥

ગદા પડી (અને) હાહાકાર નીકળ્યો, ત્યારે સર્વશક્તિમાને તેના ધર્મનો આદર કર્યો અને સુદર્શનનું સ્મરણ કર્યું. ૫.

(ગદા) **अपविद्धा** પ્રહાર થવાથી પડી ગઈ ત્યારે, અને લોકમાં સર્વ સ્થલે હાહાકાર નીકળ્યો ત્યારે (તેના ધર્મનો આદર કર્યો...). ગદા પડવાના કારણથી હાહાકાર (થએલો). ભગવાન પણ લોકને અનુસરતા હોવાથી તેમણે તેનો જય સ્વીકાર્યો, એમ 'તેના ધર્મનો આદર કર્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. શસ્ત્રરહિતનો વધ ન કરવો, એવા તેના ધર્મનો (ભગવાને) આદર કર્યો, કારણકે **ભગવાને આદર ન કરેલો ધર્મ ફલ આપનારો ન થાય.** 'પછી (ભગવાને) શું કર્યું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'અને સુદર્શનનું સ્મરણ કર્યું' એમ કહેલું છે. સુનાભ એટલે સુદર્શન અને 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી પોતાના સ્વભાવનું (સ્મરણ કર્યું). 'માત્ર સ્મરણ (કરવા)થી પોતાનો સ્વભાવ ભગવત્પણું અને સુદર્શન કેમ આવે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વશક્તિમાને' એમ જણાવેલું છે; (તે બંને સ્મરણથી જ આવે), કારણકે તે (ભગવાન) સર્વ (કરવાની) શક્તિવાળા છે. ૫.

તે સમયે ભગવાનના ભક્તોના હૃદયમાં પણ તેનો જય આવ્યો (સ્ફૂર્યો), તેથી ભગવાનને ફરી આયુધ ધારણ કરેલા જોઈને જીવન પામેલા તેઓ, વિલંબ વિના તેનો વધ કરવા (ભગવાન)ની નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:—

तं व्यग्रचक्रं दितिपुत्राधमेन स्वपार्षदमुख्येन विषज्जमानम् ॥
चित्रा वाचोऽतद्विदां खेचराणां तत्र स्मासन्स्वस्ति तेऽमुं जहीति ॥ ६ ॥

પોતાના મુખ્ય સેવક, દિતિના અધમ પુત્રની સાથે યુદ્ધ કરતા, ઉદ્યમી ચક્રવાળા તેમના પ્રતિ, તે નહિ જાણનાર દેવોની ખરેખર ત્યારે વિચિત્ર વાણીઓ થઈ કે 'આપનું કલ્યાણ હો, આનો વધ કરો.' ૬.

'તેમના' એટલે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ક્રીડા કરતા (ભગવાન પ્રતિ વાણીઓ થઈ.) સુદર્શન પણ ભગવાનની લીલાનો હૃદયથી આદર કરતું ન હતું, તેમજ ગદાના પડવાની ગણના કરતું ન હતું. તેથી દૈત્યનો વધ કરવા ઉદ્યમી થયું હતું ચક્ર જેમનું તેવા (ભગવાન પ્રતિ વાણીઓ થઈ). 'સૃષ્ટિ રચવાની પ્રવૃત્તિ કરતા ભગવાન તેને કેમ હણે? (કારણકે સૃષ્ટિમાં) દૈત્યોને પણ ઉત્પન્ન કરવાના હતા' એવી શંકા થાય, તેથી 'દિતિના અધમ પુત્ર' એમ કહેલું છે. દિતિના પુત્રોમાં (આ) અધમ હતો. અધમથી ઉત્તમ સૃષ્ટિ (ઉત્પન્ન) થતી નથી, અને દૈત્યોની મર્યાદા (આનામાં) ન હોવાથી (આ) અધમ હતો. તેથી (આ) વધ કરવા યોગ્ય હોવાથી (ભગવાને) સુદર્શન વિગેરેનું સ્મરણ કર્યું. 'તે હલકા સાથે (ભગવાન) શા માટે યુદ્ધ કરે છે? સુદર્શનથી સંપૂર્ણ રીતે (તેનો) વધજ (કરવો) યોગ્ય હતો.' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાના મુખ્ય સેવક' એમ કહેલું છે. તે સેવકોની અંદર મુખ્ય હતો, તેથી પોતાના સેવક સાથે ક્રીડા (કરવી) યોગ્ય હતી, એવો અર્થ છે. યુદ્ધ કરવા માટે (ભગવાન) તેની સાથે સારી રીતે **सज्जमानं** સંબંધમાં આવેલા હતા, તેથી જ આ મર્મ નહિ જાણનાર, માત્ર આકાશમાં ઉભા રહી જોનાર દેવોની 'ત્યારે' તે અવસરે વિચિત્ર વાણીઓ થઈ. કોઈકે કહ્યું કે (ભગવાન તેને) હણશે, કોઈકે (કહ્યું) કે નહિ (હણે). કોઈએ કહ્યું કે મારી શકાય તેવો છે, કોઈએ (કહ્યું) કે, મારી ન શકાય તેવો છે. એવા પ્રકારની વિચિત્ર વાણીઓ થઈ. 'स्म' 'ખરેખર' શબ્દ પ્રસિદ્ધિ (જણાવે છે). (દેવોએ) દુ:ખી થઈ આશીર્વાદો આપ્યા કે:—'આપનું કલ્યાણ હો. આનો વધ કરો.' (૧) (ભગવાનનું) કુશલ અને (૨) શત્રુ ઉપર વિજય (એ) બેની પ્રાર્થના કરી. (દેવોને[1]) દુ:ખી થવાનું કારણ[1] વિચિત્ર વાણી જ હતી, અને

૧. સુદર્શનને દુ:ખી થવાનું કારણ (પ્ર) સુદર્શનને દુ:ખ થયું જ નથી. સુદર્શન 'व्यग्र' એટલે (હિરણ્યાક્ષનો વધ કરવા) ઉદ્યમી જ થયું છે. એકબીજાની વિચિત્ર વાણીઓ સાંભળવાથી દેવોને જ દુ:ખ થયું હતું.

દુઃખી થવાથી તેવાં વચન[1] કહેલાં. આ* વચન તો વિચિત્ર નથી, તેથી 'इति' †શબ્દ પ્રકાર જણાવનારો હોવા છતાં, ત્રણ વાક્યો કહેલ હોવાનું ગોઠવવું જોઇએ. ૬.

એવી રીતે તેના પ્રસિદ્ધ જયનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી અઢાર (શ્લોક)થી યુદ્ધનું નિરૂપણ કરે છે, કારણકે ભગવાનની લીલા સર્વ વાણીથી વર્ણન કરવા યોગ્ય છે.

दशभिः सत्ययुद्धं तु मायायुद्धं तथाष्टभिः ॥
द्विविधेनापि युद्धेन क्रीडति स्मेति वर्ण्यते ॥ ५ ॥

દશ (૭ થી ૧૬) (શ્લોક)થી તો સત્ય યુદ્ધ (કહેલું છે), તેવી રીતે (૧૭ થી ૨૪) આઠ (શ્લોકો)થી માયાથી કરેલું યુદ્ધ કહેલું છે. બંને પ્રકારના યુદ્ધથી (ભગવાન) ક્રીડા કરે છે એવું વર્ણન કરેલું છે. કા. ૫.

दैत्यस्य युद्धसंरम्भः पश्चाद्युद्धं सवाचिकम् ॥
प्रतीकारोक्तिमिश्रैवं क्रोधाद्युद्धं पुनस्तथा ॥ ६ ॥

દૈત્યનો યુદ્ધ (કરવા)નો ઉદ્યોગ (૭), પછી વાણી સાથેનું યુદ્ધ (૮) (તેના) ઉપાય અને વચનો સાથે એવું (યુદ્ધ) (૯), ક્રોધથી કરેલું યુદ્ધ (૧૦), ફરી તે પ્રમાણે (તેનો ઉપાય) (૧૧), કા. ૬.

ततः पौरुषनाशोऽभूत् भगवल्लीलया रिपोः ॥
एवं षड्भिर्गदायुद्धं द्वाभ्यां शूलेन चैव हि ॥ ७ ॥

પછી ભગવાનની લીલાથી શત્રુના પુરુષાતનનો નાશ થયો (૧૨), એ પ્રમાણે છ (શ્લોકો)થી ગદા યુદ્ધ (કહ્યું). બે (શ્લોકો)થી શૂલથી જ (કરેલું યુદ્ધ કહેશે). (૧૩–૧૪) કા. ૭.

मुष्टिभिश्च तथा द्वाभ्यां स्वदेवास्त्रात्तथा स्वतः ॥
युद्धं निरूपितं तस्य मायासामान्यवर्णनम् ॥ ८ ॥

અને તેવી રીતે બે (શ્લોકો)થી મુક્કીઓથી (કરેલું) યુદ્ધ કહેશે (૧૫–૧૬) (પછી) પોતાના દેવના અસ્ત્રથી[2] અને પોતે કરેલું માયાનું સામાન્ય વર્ણન જેમાં છે તેવું યુદ્ધ (કહેલું છે) (૧૭) કા. ૮.

चतुर्भिस्तद्विशेषाश्च तस्याप्युक्ता प्रतिक्रिया ॥
मायायुद्धं ततः षड्भिः द्वयं तूत्तरहेतुकम् ॥ ९ ॥

અને ચાર (શ્લોકો)થી તેના ભેદો કહેલા છે (૧૮–૨૧), તેનો પણ ઉપાય[3] કહેલો છે (૨૨). તેથી છ (શ્લોકો)થી માયાથી (કરેલું) યુદ્ધ (કહ્યું). બે (શ્લોકો) તો પાછલના (મરણના) કારણરૂપ[4] કહ્યા (૨૩–૨૪). કા. ૯.

दुर्निमित्तदर्शियुद्धं मारणार्थमिहोच्यते ॥
एकेन मारणं चैव मरणं च ततो महत् ॥ १० ॥

---

૧. 'તેવાં વચન' એટલે આશીર્વાદનાં અને વધ કરવાનાં વચન. (प्र) તેવાં વચન એટલે વિચિત્ર વચનો હણાશે, નહિ હણાય એમ જૂદા જૂદા દેવોનાં જૂદાં જૂદાં વચનો, એવો અર્થ જણાય છે.

* 'આ વચન' એટલે 'આપનું કલ્યાણ હો. આનો વધ કરો' એ વચન.

† 'इति' એટલે એવા પ્રકારનાં. અનુવાદ 'કે' શબ્દથી કરેલો છે. આ પ્રકાર દર્શાવનાર શબ્દ છે, પણ અહિં કહેલ વચન વિચિત્ર નથી, તેથી આ વચન ઉપરાંત વિચિત્ર વચન કહેલાં એમ ગોઠવવું જ રહ્યું. તેથી આ બે વાક્ય ઉપરાંત ત્રીજું વાક્ય કહેલું એમ માનવાનું રહ્યું.

૨. 'પોતાનો' એટલે દૈત્યનો દેવ માયા, તેના અસ્ત્રથી, अस् એટલે ફેંકવું. માયા ફેંકવાથી, માયાનું સામાન્ય વર્ણન છે જેમાં તેવું યુદ્ધ કહેલું છે. (प्र)

૩. સુદર્શનના પ્રયોગથી માયાનો ઉપાય પણ એક શ્લોકથી કહેલો છે. (प्र)

૪. સુદર્શનના પ્રયોગ પછી થએલાં ખરાબ ચિહ્નોનાં કારણરૂપ. (प्र)

આમાં દુષ્ટ ચિહ્નો (અરિષ્ટ)નું દેખાવું (૨૩) અને હણવા માટેનું યુદ્ધ કહેલ છે (૨૪). વળી એક (શ્લોક)થી માર્યાનું (૨૫) અને પછી ઉત્તમ મૃત્યુ (કહેલ છે). (૨૬) કા. ૧૦.

मृतस्य वर्णनं चैव त्रिभिरित्येष संग्रहः ॥

स्तोत्रं भगवतो यानमुपसंहार एव च ॥ ११ ॥

અને ત્રણ (શ્લોકો)થી મરેલા (હિરણ્યાક્ષ)નું વર્ણન (કરેલું છે.) (૨૭–૨૯) એવો આ સાર છે. સ્તુતિ (૩૦), ભગવાનનું પધારી જવું (૩૧) અને ઉપસંહાર પણ (કહેલા છે) (૩૨). કા. ૧૧.

माहात्म्यं द्विविधं तस्य श्रवणस्य निरूपितम् ॥

गुणोपसंहृतिश्चैव दृष्टान्तार्थमिहोच्यते ॥ १२ ॥

તેના શ્રવણનું બે પ્રકારનું[1] માહાત્મ્ય કહેલું છે.. (૩૩–૩૪). આ વિષયનાં દૃષ્ટાંત માટે ગુણોનો (સમુચ્ચય કહેલો[2] છે. (૩૫–૩૬), કા. ૧૨.

जातं जनिष्यमाणं च फलमत्र निरूप्यते ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां ततः षड्भिः श्रवणस्य फलं ततम् ॥ १३ ॥

અહિં થએલું અને થવાનું ફલ કહેલ છે (૩૭–૩૮). (છેલ્લા ત્રણ) બબે (શ્લોકો)થી (કહેલાં છે), તેથી છ (શ્લોકો)થી શ્રવણનાં ફલનો વિસ્તાર કરેલો છે. કા. ૧૩.

આરંભમાં (યુદ્ધનો) ઉદ્યોગ અને યુદ્ધના ભેદથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી પોતાનાં આયુધ ગદાથી (કરેલું યુદ્ધ કહે છેઃ—

स तं निशम्यात्तरथाङ्गमग्रतो व्यवस्थितं पद्मपलाशलोचनम् ॥
विलोक्य चामर्षपरिप्लुतेन्द्रियो रुषा स्वदन्तच्छदमादशच्छ्वसन् ॥ ७ ॥

તેમને ચક્ર ધારણ કરેલા સાંભળીને અને કમલનાં પુષ્પ જેવાં નયનવાળાને (પોતાની) આગળ ઉભેલા જોઈને, ક્રોધમાં ડૂબેલી ઇંદ્રિયવાળાએ તેણે ક્રોધથી ફૂંફાડા મારતાં પોતાનો હોઠ ડસ્યો. ૭.

કારણકે વિજય (પ્રાપ્ત થયા) પછી પ્રાણીને ઉત્સાહ થાય છે. ભગવાનને બીજું સાધન અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થતાં, ભગવાનની સરસાઈ જોઈ, તેણે ક્રોધ કર્યો એમ કહેલું છે. 'તે' દૈત્યે અગ્રે પોતાની આગળ 'તેમને' એટલે ભગવાનને ચક્ર ધારણ કરેલા (હોવાનું) સાંભળીને (હોઠ ડસ્યો). ક્રોધને લીધે જોએલું પણ સાંભળેલું હોય તેમ તેણે માન્યું. 'निशम्य' 'જોઈને' એ પાઠ સ્પષ્ટ છે. તેણે મૃત્યુ સમયે ચક્ર આયુધવાળા અને કમલના જેવાં નયનવાળા (ભગવાન)નું ધ્યાન કરવું જોઇએ, તેથી 'કમલાનાં પુષ્પ જેવાં નયનવાળા' એવું વર્ણન કરેલું છે, અથવા શત્રુ (હિરણ્યાક્ષ)નો જય થવા છતાં પણ (ભગવાન) ખળભળાટ વિનાની દૃષ્ટિવાળા (હોવાનું એ વિશેષણથી કહેલું છે). તેવા (ભગવાન)ને જોઈને, તેમની ખળભળાટ ન થવારૂપ સરસાઈ સહન ન કરતાં તે 'ક્રોધમાં ડૂબેલી ઇંદ્રિયોવાળો' થયો. (૧) अमर्षेण ક્રોધમાં परिप्लुतानि ડૂબેલી હતી इन्द्रियाणि ઇંદ્રિયો જેની, તેવો થયો. (૨) ફરી ઉત્પન્ન થએલા ક્રોધથી स्वदन्तच्छदम् પોતાનો અધર आदशत् તેણે ડસ્યો. (૩) ફરી (દેહની) અંદર વધેલા ક્રોધને લીધે તેણે ફૂંફાડા પણ મારવા માંડ્યા. તેવી રીતે તે યુદ્ધ (કરે તે) માટે ત્રણ ક્રોધ કારણ તરીકે કહ્યા.

उत्कर्षदृष्टौ मात्सर्यात् चक्रदृष्टेस्तु घातकः ॥

स्वाभिमानान्महान् रोषो विलम्बं न सहेत्तथा ॥ १४ ॥

(ભગવાનની) સરસાઈ જોતાં અદેખાઇથી (ક્રોધ થયો), ચક્ર જોવાથી તો હણનારો (ક્રોધ થયો), પોતાનાં અભિમાનને લીધે ઘણો ક્રોધ વિલંબ સહન ન કરે તેવા પ્રકારનો થયો. કા. ૧૪.

---

૧. 'બે પ્રકારનું' એટલે પ્રત્યક્ષ અને સિદ્ધ થતું. (प्र)

૨. 'ગુણોનો સમુચ્ચય' એટલે સદાચાર, પરાક્રમ વિગેરે ગુણોનું એકમાં હોવાપણું. (प्र)

એવી રીતે યુદ્ધ (કરે તે) માટે તેના ક્રોધનું વર્ણન કર્યું. ૭.

નીચેના શ્લોકમાં યુદ્ધ કહે છે:—

करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यां व्याचक्षाणो दहन्निव ॥
अभिप्लुत्य स्वगदया हतोऽसीत्याहनद्धरिम् ॥ ८ ॥

બાળતો હોય તેમ નયનોથી જોતાં ભયંકર દાઢવાળાએ પોતાની ગદા સાથે સામા દોડી આવી, 'મારેલ છે' એમ (કહી) હરિ ઉપર પ્રહાર કર્યો. ૮.

ભયંકર હતી દાઢો જે દૈત્યની તેવો (તે હતો). તેની દાઢ ઉપર યમ આવ્યો, એમ પોતાની આધિદૈવિક સામગ્રી સાથે (તે આવેલ હોવાનું) કહેલ છે. 'નયનોથી જોતાં' શબ્દોથી (તેની) પૂરી દૃષ્ટિ ત્ય-(ભગવાન ઉપર) જ કહેલી છે, તેથી બીજે દૃષ્ટિ ન હોવાથી, બીજા વિચારથી પણ (તે) યુદ્ધ નહિ કરે, એવી શંકા દૂર કરેલી છે. સારી દૃષ્ટિ ન હતી એમ જણાવવા 'બાળતો હોય' એમ કહેલું છે. છતાં પણ અગ્નિ (પોતાના) આધારને બાળીને જ બીજાને બાળે છે, તેથી 'તેમ' એમ કહેલું છે. એવી રીતે દૂર દૃષ્ટિથી જોઈ, પોતાની ગદા સાથે સામા આવી 'अहतोऽसि' 'ન હણાએલ છો' એમ (કહી) પ્રહાર કર્યો, કારણકે આ (સૂકર) યજ્ઞ છે. જેમ 'હે ફરશી! આને હણ નહિ' 'આ ખરેખર (તું) મરતો નથી,' એમ ઉલટા જેવું બોલતાં પ્રહાર કર્યો. 'ઉલટું બોલવાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિ' શબ્દ યોજેલ છે; કારણકે સર્વનાં દુઃખ હરનાર તે કેવી રીતે હણાય? અથવા 'યુદ્ધ ન કરનાર સૂકર ઉપર તું કેમ પ્રહાર કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'अहतोऽसि' પહેલાં તમે આ સર્વ તરફથી પ્રહાર કરેલા છે. એવો અર્થ છે. કેટલાક એમ કહે છે કે મુખથી (વાણીથી) પણ પ્રહાર કરી, (પછી) પ્રહાર કરેલ છે, સ્તુતિનો અર્થ લેતાં 'हतोऽसि' 'તમે પ્રાપ્ત થયા છો' એમ (કહી ભગવાન પાસે) ગયો, એવો અર્થ છે. ૮.

એ રીતે તેનું યુદ્ધ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં, તેને નિષ્ફલ કર્યાનું કહે છે:—

पदा सव्येन तां साधो भगवान् यज्ञसूकरः ॥
लीलया मिषतः शत्रोः प्राहरद्वातरंहसम् ॥ ९ ॥

હે ભલા (પુરુષ)! યજ્ઞરૂપ સૂકર ભગવાને શત્રુના દેખતાં પવનના જેવા વેગવાળીને તેને રમતમાં વામ પગથી પ્રહાર કરી પાડી. ૯.

પાછલનો ડાબો પગ 'વામ પગ' કહેવાય છે. તે ગદાને ભગવાને રમતમાં, प्राहरत् પગની પાટુથી તેને ભૂમિ ઉપર પાડી દીધી એવો અર્થ છે. 'હે ભલા (પુરુષ)!' એ સંબોધન (વિદુરને) વિશ્વાસ રહે તે માટે (કરેલું છે). અથવા ભલા પુરુષોનાં રક્ષણ માટે (ભગવાને) તેમ કર્યું એમ સૂચવે છે. 'ભગવાન' શબ્દથી તિરસ્કારથી કરેલા પ્રહારથી તેમ કરવાની શક્તિ (જણાવેલી છે).

'યજ્ઞરૂપ સૂકર' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તે (યજ્ઞ) માટે જ અવતાર (લીધેલ) હોવાથી તેને નિષ્ફલ કરવાનું જરૂરી હતું. ફરી તેને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવવા 'રમતમાં' (તેમ કર્યું). તે (ગદા) તેવી (નિષ્ફલ) થાય તે માટે '(શત્રુના) દેખતાં' એમ (કહેલું છે). 'પવનના જેવા વેગવાળી' વિશેષણથી નિષ્ફલ ન થાય તે *માટે ગદાની સરસાઈ કહેલી છે. ૯.

એ રીતે (ગદાને) નિષ્ફલ કરતાં જ ક્રોધ ઉત્પન્ન કરી, વાણીથી પણ ક્રોધ ઉત્પન્ન કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

आह चायुधमादत्स्व घटस्व त्वं जिगीषसि ॥
इत्युक्तः स तया भूयस्ताडयन्ननदद्भृशम् ॥ १० ॥

*. નિષ્ફલ થાય તેવી ન હતી એમ જણાવવા, એવો અર્થ જણાય છે.

અને કહ્યું કે '(૧) આયુધ લે. (૨) યુદ્ધ માટે તૈયાર થા. (૩) તું જીતવા ઇચ્છે છે', એમ કહેલા તેણે તેનાથી ફરી પ્રહાર કરતાં ભારે ગર્જના કરી. ૧૦.

(અને ભગવાને) કહ્યું પણ, કે:—'(૧) આયુધ લે. (૨) ત્યાર પછી ઘટસ્વ યુદ્ધ કર, અથવા યુદ્ધ માટે તૈયાર થા, કારણકે (૩) તું જીતવા ઇચ્છે છે.' (આ) ત્રણ વચન તેનાં અભિમાનનો નાશ કરવા (કહ્યાં), કારણકે પહેલું (આયુધ) લેવું તે અભિમાન ન હોય તેનું કાર્ય છે, ફરી યુદ્ધ કરવું તે લાજ ન હોય તેનું કાર્ય છે, (અને) 'આવો પણ હું જીતીશ' (એમ માનવું) તે મૂર્ખનું કાર્ય છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છતાં પણ, ક્રોધને લીધે (તે વચનોથી) સૂચવેલ અર્થ ન જાણતાં, તેજ દૈત્યે તેજ ગદાથી ફરીથી પ્રહાર કરતાં ભારે ગર્જના કરી. આ તેનું મધ્યમ પ્રકારથી બીજું યુદ્ધ કહ્યું. ૧૦.

આને પણ નિષ્ફલ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स तामापततीं वीक्ष्य भगवान् समवस्थितः ॥
जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम् ॥ ११ ॥

તેને આવતી જોઈને, સ્થિર ઉભા રહેલા તે ભગવાને—જેમ ગરુડ આવેલી નાગણને પકડે તેમ—આવેલી (તેને) રમતમાં પકડી લીધી. ૧૧.

પહેલાં તે (દૈત્ય)ને વિચાર (થયો) કે:—ગદા દૈવની ગતિથી ભૂમિ ઉપર પડેલી, પરંતુ બુદ્ધિપૂર્વક તેમણે (ભગવાને) તેને તેમ કરેલી (ભૂમિ ઉપર પાડેલી) નહિ. તેથી (તેણે ફરી) પ્રહાર કર્યો. આ જાણીને ભગવાને બીજો પ્રકાર (તેને નિષ્ફલ કરવાનો) કર્યો એમ આ શ્લોકથી કહે છે. ગદાને (પોતાની) ઉપર આવતી જોઈને, (પોતે) અદૃશ્ય થવાનું વિગેરે ન કરતાં, પહેલાંની પેઠે જ સ્થિર ઉભા રહ્યા. પછી પ્રાપ્તાં પોતાના ઉપર આવેલી તે ગદાને રમતમાં પકડી લીધી. 'જેમ ગરુડ નાગણને પકડે તેમ' એ દૃષ્ટાંતથી બંનેના અભિપ્રાયનું સમર્થન કરતાં તેવાં કાર્ય સિદ્ધ કરે છે; કારણકે 'ગરુડ મારે ભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે, અમારા પતિ પુત્રો વિગેરેને તે હણે છે' એવા વિચારથી નાગણ ઝડપથી (ગરુડ ઉપર) આવે છે. ગરુડ તો 'મને ખોરાક પ્રાપ્ત થયો' એવા વિચારથી લાડુની પેઠે તેને પકડી લે છે. એવી રીતે વેગથી આવેલી, હણવા માટે આવેલી (ગદા)ને ભગવાને ક્રીડા (કરવા) માટે પકડી લીધી છે, એવો અર્થ છે. ૧૧.

એ પ્રમાણે (ગદાને) નિષ્ફલ કર્યાનું કહીને, તેથી તેનો (યુદ્ધનો) મધ્યમ પ્રકાર પણ ગયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स्वपौरुषे प्रतिहते हतमानो महासुरः ॥
नैच्छद्गदां दीयमानां हरिणा विगतप्रभः ॥ १२ ॥

પોતાનું પુરુષાતન નાશ પામતાં ગર્વરહિત કાંતિરહિત થએલા મોટા અસુરે હરિએ આપવા માંડેલી ગદા (લેવા)ની ઇચ્છા ન કરી. ૧૨.

કારણકે પુરુષ સ્વતંત્ર છે. બીજાનાં રોકાણ વિનાનું તેનું જે સામર્થ્ય તે પુરુષાતન છે, પરંતુ જ્યારે બીજા પુરુષના સામર્થ્યથી તે રોકાઈ જાય છે, ત્યારે તેનો નાશ થાય છે. અંદરથી તેનો નાશ થતાં, બહારથી (તેનું) કાર્ય થતું નથી. પુરુષાતનનો તો પહેલાં જ નાશ થએલો, હવે (તેણે તે) જાણ્યું, એવો અર્થ છે. અથવા બલવાન (ભગવાને તેને) અટકાવી દીધું. 'પોતાનું' શબ્દથી અહિં ગદાએ કરેલું અને તે (ગદા)દ્વારા પોતાની (હિરણ્યાક્ષની) અંદર આવેલું, (જણાવેલ છે). આ ક્ષત્રિય હોવાથી (આને) શસ્ત્રદ્વારા (પ્રાપ્ત થએલું) અભિમાન જ મુખ્ય છે. તેથી તે (શસ્ત્ર) નિષ્ફલ થતાં 'ગર્વરહિત' પણ થયો

ત્યારે અભિમાન ન રહેતાં તેણે બીજાનો* આશ્રય કર્યો. અસુર તો ક્રૂર હોય છે. શરીરનું બલ પણ તેનામાં કુદરતી હોય છે. આ તો અસુરોના દેવ પાસેથી વર પ્રાપ્ત કરેલ મોટો અસુર હતો. તેથી આનામાં બે †પુરુષાતન બાકી રહ્યાં એમ કહેવાયું. તેથી જ ફરી આપવા માંડેલી હોવા છતાં, ગદા (લેવા)ની તેણે ઇચ્છા ન કરી. જો તે લે, તો કેટલાક સમય સુધી યુદ્ધ પણ કરે, કારણકે (તે) ભગવાનનાં તેજનાં સંબંધવાળી હતી. બીજા દેવનું સામર્થ્ય (તેને) ભાસવાથી (તેણે તે) લીધી નહિ. એમ જાણીને જ ભગવાને પણ તે આપવા માંડેલી; અથવા બીજા દેવનો સંબંધ તેને ન થાય તે માટે (આપવા માંડેલી). આપવાનું કારણ 'હરિ' શબ્દથી કહેલું છે. તે સમયે ભગવાનને તેના ઉપર દયા આવી. પહેલાં તેનામાં વૈષ્ણવનું તેજ રહેલું હોવાથી કાંતિ હતી, ગદાદ્વારા (તે ભગવાનમાં) આવી. જો તે ફરી (ગદા) લે, તો (તેજ તેનામાં) ફરી આવે, તે ન આવ્યું, તેથી **વિશેષેણ** સંપૂર્ણ રીતે **गता** જતી રહેલી છે **प्रभा** કાંતિ જેની, તેવો તે થયો, એવો અર્થ છે. ૧૨.

પછી તેણે બીજા દેવના વરથી પ્રાપ્ત થએલું ત્રિશૂલ લીધું એમ નીચે શ્લોકમાં કહે છે:—

जग्राह त्रिशिखं शूलं ज्वलज्ज्वलनलोलुपम् ॥
यज्ञाय धृतरूपाय विप्रायाभिचरन्यथा ॥ १३ ॥

વિપ્રને હણવા મંત્રનો પ્રયોગ કરનારની પેઠે દેહ ધારણ કરેલ યજ્ઞને (હણવા) માટે બળતા અગ્નિની પેઠે નાશ કરનારૂં ત્રણ શિખાવાળું શૂલ તેણે લીધું. ૧૩.

'શૂલ' એટલે સોયના જેવી અણીવાળું, 'ત્રણ શિખાવાળું' એટલે વીંધી નાખનારી ત્રણ અણીઓવાળું, ત્રિશૂલ એવો અર્થ થયો. તે અગ્નિની પેઠે બાળનારૂં પણ હતું એમ સૂચવવા 'શિખા' શબ્દ યોજેલો છે. તેવું ન હોય, તો દેવથી પ્રાપ્ત થએલું ન હોય. બળતો જે અગ્નિ, તેની પેઠે નાશ કરનારૂં (તે હતું). આથી (એમ જણાવેલું છે કે) સુદર્શનની‡ પેઠે આને પણ લજ્જા જ થઈ, તેમ ન હોત તો (તે) પોતેજ વૈર વાળવાની પ્રવૃત્તિ કરવા ઇચ્છતું હતું.‡ દેવતાની પ્રેરણાથી (તેણે પ્રવૃત્તિ કરી) એમ સૂચવેલું છે. અથવા આની અંદર કૃત્યારૂપ તામસી શક્તિ હોવાથી (આ) તેવું§ હતું; કારણકે દેવતાની (પોતાને) નભાવનાર સિવાયના બીજાઓ ઉપર શક્તિ ચાલે છે. બધાએ દેવતાઓને નભાવનાર યજ્ઞ છે, અને તે પણ સાક્ષાત્ (દેહધારી) પ્રકટ હતા. તેમનો વિરોધ કરવામાં આવે, તો પોતાનો આત્મા જ ન રહે. તે(નભાવનાર)ને જ તે (દેવતા)થી જ જે હણવા પ્રયાસ કરે છે તે મૂર્ખ છે. 'વિપ્રને હણવા પ્રયોગ કરનારની પેઠે' શબ્દોથી (ભગવાનનું) નભાવનાર હોવાપણું દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરે છે, કારણકે હણવાનો પ્રયોગ મંત્રોથી થઈ શકે, અને તે (મંત્ર) બ્રાહ્મણને આધીન છે. તેજ મંત્રથી તેજ બ્રાહ્મણનો અપરાધ કરવો યોગ્ય નથી, એવો અર્થ છે. ૧૩.

પછી શું થયું તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

तदोजसा दैत्यमहाभटार्पितं चकासदन्तः खउदीर्णदीधिति ॥
चक्रेण चिच्छेद निशातनेमिना हरिर्यथा तार्क्ष्यपतत्रमुज्झितम् ॥ १४ ॥

---

* 'બીજાનો' એટલે શંકર(નાં આયુધ ત્રિશૂલ)નો, એવો અર્થ જણાય છે.

† ૧ બીજા દેવનું અને ૨. પોતાનું અસુરનું શારીરિક.

‡ ભગવાને સુદર્શન લીધું એમ પાછલ શ્લોક ૫ થી ૭ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે, છતાં સુદર્શન પોતે હિરણ્યાક્ષનો વધ હજી કરતું નથી. તેથી તેને લજ્જા થઈ છે એમ જણાય છે. ભગવાન તેને પ્રેરણા કરશે ત્યારે તે કાર્ય કરશે શ્લો. ૧૪–૨૨. તેની પેઠે ત્રિશૂલ પોતે જ વૈર વાળવાની પ્રવૃત્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળું હોવા છતાં પણ લજ્જા થવાથી કાર્ય કરતું નથી. દેવતાની પ્રેરણાથી કરશે, એવો અર્થ જણાય છે.

§ 'તેવું' એટલે બળતા અગ્નિની પેઠે નાશ કરનારૂં.

દૈત્યરૂપ મોટા યોધાએ બલથી સમર્પણ કરેલાં, આકાશમાં પ્રકાશતાં, અંદરનાં વધી ગએલાં તેજ-વાળાં તેને—જેમ હરિએ ગરૂડનાં (તેણે) તજેલાં પીછાંને કાપેલું તેમ—હરિએ તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્રથી કાપી નાખ્યું. ૧૪.

દેવતા પાસેથી મળેલાં મનમાં રહેલાં તેજને અહિં 'ઓજઃ' 'બલ' (કહેલું છે). દેવતા મુખ્ય છે એમ જણાવવા દૈત્યને 'યોધો' કહેલ છે. દેવતા પ્રેરણા કરે એવું (તેનામાં) સમર્થ્ય હોવાથી (તેને) 'મોટો યોધો' કહેલો છે. ભગવાન પ્રતિ (તેનો) વિરોધ જણાવવા (તેને) 'દૈત્ય' કહેલો છે. 'अर्पितम्' એટલે સમર્પણ કરેલું. તેમ કરે નહિ, તો બીજા દેવનું ભજન કરવારૂપ દોષ થાય, એવો સત્ય અર્થ છે. खे આકાશમાં (તે) चकासत् પ્રકાશતું હતું. અંદર વધી ગએલું હતું તેજ જેનું તેવું (તે થયું), કારણકે રૂદ્રો અંતરિક્ષના દેવો છે અને ત્યાંજ તેઓની શોભા થાય છે. અંદરના તેજનું વર્ણન તે દેવતાનો ઉત્સાહ જણાવવા માટે (કરેલું છે), કારણકે પોતાનાં સ્થાનમાં તેનું બલ ઘણું થાય છે. 'બીજા સ્થાનમાં તેના બલનો નાશ થતાં (તેનાં તેજની) હાનિ થાય તે યોગ્ય છે' એવી શંકા દૂર કરવા, ત્યાં (અંતરિક્ષમાં)જ ચક્રથી (તેને) કાપી નાખ્યું.

'બંને એકજાતના[1] હોવાથી એકે બીજાને કેમ કાપ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તીક્ષ્ણ ધારવાળા' વિશેષણ કહેલું છે. निशाता તીક્ષ્ણ હતી नेमिः ધાર જેની તેવું (ચક્ર હતું). 'બીજા કલ્પમાં સુદર્શન મહાદેવના અંશરૂપ હોવાથી, તેણે ત્રિશૂલનો કેમ નાશ કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિએ' એમ કહેલું છે. સર્વનાં દુઃખ હરવા ભગવાનેજ તેમ કર્યું, એવો અર્થ છે. 'ભગવાન પણ દેવતાનો અપરાધ કરે તે યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિએ જેમ (ગરુડનાં પીછાંને કાપેલું તેમ)' એમ કહેલું છે. ઇંદ્રે तार्क्ष्यस्य ગરૂડનાં पतत्रं પીછાંને, તેણે જ તજેલાંને જેમ કાપેલું, તે પ્રમાણે (ભગવાને કર્યું). વજ્ર પણ નિષ્ફલ ન થાય તેવું હતું, ગરુડ પણ હણી ન શકાય તેવો હતો. છતાં પણ બંનેનું રક્ષણ થાય તે માટે તેણે (ગરુડે) એક પીછું તજ્યું, તેમ ભગવાન મહાદેવે પણ સુદર્શન સત્ય ઠરે તે માટે તે ત્રિશૂલનો ત્યાગ કર્યો. તેથી કોઈ પણ (પ્રકારનો) વિરોધ નથી. તે ત્રિશૂલનો ત્યાગ કરીને દેવતા બીજે ગઈ, એવો અર્થ છે. એ રીતે દેવના બલનો પણ નાશ કર્યો. ૧૪.

પછી (હિરણ્યાક્ષે) પોતાનું સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

वृक्णे स्वशूले बहुधाऽरिणा हरेः प्रत्येत्य विस्तीर्णमुरो विभूतिमत् ॥
प्रवृद्धरोषः स कठोरमुष्टिना नदन् प्रहृत्यान्तरधीयतासुरः ॥ १५ ॥

હરિના સંબંધવાળા શત્રુએ પોતાનાં ત્રિશૂલના ઘણા ટૂકડા કરતાં, ઘણા વધેલા ક્રોધવાળા તે અસુરે હરિની સામા આવી, (તેમની) લક્ષ્મીવાળી વિશાળ છાતી ઉપર ગર્જના કરતાં કઠોર મુક્કીથી પ્રહાર કર્યો (અને) અદૃશ્ય થયો. ૧૫.

દેવતા જતી રહેતાં, ત્રિશૂલ (અસુરનું) પોતાનું જ રહ્યું. 'શત્રુએ' એટલે (સુદર્શન) ચક્રે. તેનું સામર્થ્ય પહેલાં કહેલું છે. 'હરિના સંબંધવાળા' વિશેષણથી (એમ જણાવ્યું છે કે) સંબંધવાળા (હરિ)-નું સામર્થ્ય હોવાથી, (તેને) નભાવનારનો વિરોધ ન હતો. 'લક્ષ્મીવાળી' વિશેષણ એવા (અભિપ્રાયથી) કહેલું છે કે લક્ષ્મીના લોભથી જ (ભગવાને) મારી અવગણના કરેલી છે, એમ જણાવતો હોય તેમ (છાતી ઉપર પ્રહાર કર્યો). ભગવાનની છાતી ઉપર મુક્કીથી પ્રહાર કરીને અદૃશ્ય થયો, એવો વાક્યનો સંબંધ છે. (વિરોધી તરીકે) સામા આવવાનું (એમ) સૂચવે છે કે તેનો મોક્ષ થવાનો નથી. તેમ ન (સામો આવ્યો) હોત, તો 'મારી પાસે આવ્યા પછી તો હે અર્જુન! ફરી જન્મવાનું રહેતું નથી' (ભ. ગી. ૮-૧૬) એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનની પાસે આવેલો (તે) કૃતાર્થ જ થાય. છાતી મર્મસ્થાન

---

૧. રૂદ્ર પાસેથી (ભગવાનને) ચક્ર મળેલું, એવા મત પ્રમાણે, (ત્રિશૂલ અને ચક્ર બંને) રૌદ્ર હોવાથી એકજાતના છે. તેમ ન માનવામાં આવે તો, બંને તેજરૂપ હોવાથી એકજાતના છે. (પ્ર)

છે. આખી મુક્કીનો સંબંધ (છાતીને થયાનું) જણાવવા 'વિશાળ' એમ કહેલું છે, અથવા ઘણા વિસ્તારમાં પથરાએલી હોઈ ઢાંકી શકાય તેવી નહતી, (એમ 'વિશાળ'થી જણાવેલ છે.) 'શસ્ત્રથી પ્રહાર કર્યા પછી આ (મુક્કી)થી શું થવાનું હતું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણા વધેલા ક્રોધવાળા' વિશેષણ કહેલું છે. ઘણો વધેલો જે ક્રોધ, તેને લીધે (અસુરને) વિચાર ન થયો, એમ (કહેલું છે). 'ક્રોધ હોવા છતાં વિચાર કરવાની પ્રવૃત્તિ કેમ ન થઈ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'તે' એમ કહેલું છે. ઉપર વર્ણવ્યો તેવો (તે હતો), તેથી વિવેક વિગેરે (તેને) ન હોવાથી (તેને) વિચાર ઉત્પન્ન થયો નહિ. મુક્કી (પ્રહાર કરવાનું) સાધન જણાય તે માટે 'કઠોર' એમ કહેલું છે. આ (વિશેષણ)થી તેનું* પ્રચંડપણું સૂચવેલું છે. 'ગર્જના કરતાં' એટલે ધ્યાન બહાર ન જાય તે માટે પોતાની ઓળખાણ આપતાં. બધાંએ બલનો નાશ થયો, ત્યારે (તે) અસુર હોવાથી પ્રહાર કરીને અદૃશ્ય થયો. આમનો સામનો કરવામાં શું[1] બાકી રહ્યું છે, એવા વિચારથી અદૃશ્ય થયો ૧૫.

'સામનો ન થયો, ત્યારે પ્રહારથી શું થયું?' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છે:—

तेनेत्थमाहतः क्षत्तर्भगवानादिसूकरः ॥
नाकम्पत मनाक् क्वापि स्रजा हत इव द्विपः ॥ १६ ॥

હે સંયમી! તેણે આ પ્રકારે પ્રહાર કરેલાં ભગવાન આદિસૂકરને—માલાથી પ્રહાર કરેલા હાથીની પેઠે—ક્યાંય પણ જરાએ કંપ થયો નહિ. ૧૬.

'હે સંયમી!' એ સંબોધન (વિદુર) વિવેકી છે એમ જણાવવા (કરેલું છે). જેમ પુત્ર અથવા જેમ સ્ત્રી માલાથી પ્રહાર કરે (તેવો આ પ્રહાર થયો). (પ્રહાર) નજીવો થવાનું કારણ 'ભગવાન' શબ્દથી કહેલું છે. અવતારના દેહનો વિચાર કરતાં પણ મુક્કીના પ્રહારથી કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી, તેમાં પણ 'આદિસૂકર' ઘણા કઠણ હતા. તેમને જરાએ કંપ થયો નહિ. પશુઓ વિગેરેના દેહ ઉપર માખીના બેસવાથી કંપ થાય છે. પ્રહારનું અધમ કાર્ય કંપ (કરવાનું) છે, તે પણ (દેહના) થોડા ભાગમાં, અને તે પણ શ્વાસ (લેવા)થી દેહ હાલે તેમ જરાક—તે (તેવું) પણ થયું નહિ. 'સાધન (પ્રહાર)થી સાધ્ય (કંપ, દુઃખ) ન થવાનું કેમ ઘટે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'માલાથી પ્રહાર કરેલા હાથીની પેઠે' એમ કહેલું છે, કારણકે માલાથી પ્રહાર કરેલા હાથીને કંપ થતો નથી. બધા પ્રહાર દુઃખ કરનારા હોતા નથી, પરંતુ નાનાને મોટો (પ્રહાર દુઃખ કરે છે). તેમ હોય, તો ચાલુ પ્રસંગમાં પણ તેવું જ (થયું) (પ્રહાર દુઃખ કરનાર ન થયો) એવો અર્થ છે. ૧૬.

આ પ્રમાણે તેનું કુદરતી યુદ્ધ કહીને, નીચેના શ્લોકથી માયાથી કરેલું યુદ્ધ કહે છે:—

अथोरुधाऽसृजन्मायां योगमायेश्वरे हरौ ॥
यां विलोक्य प्रजास्त्रस्ता मेनिरेऽस्योपसंयमम् ॥ १७ ॥

પછી યોગમાયાના ઈશ્વર હરિ ઉપર તેણે ઘણા પ્રકારે માયાનો પ્રયોગ કર્યો, જે (માયા)ને જોઈને ભય પામેલી પ્રજા આનો નાશ માનવા લાગી. ૧૭.

જૂદા પ્રકારથી જૂદા જૂદા પ્રકારની દૈત્યોએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય માયાનો તેણે પ્રયોગ કર્યો. 'માયા એ અસુરો છે, તે ઉત્પન્ન થઈ આમનું રક્ષણ કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાનને મોહ ઉત્પન્ન કરવા (તેણે) માયા રચી; પરંતુ તે મૂર્ખ હતો. બીજાના વિષે જ આ કરવા યોગ્ય હતું, પરંતુ 'યોગમાયાના ઈશ્વર' વિષે (કરવા યોગ્ય) ન હતું. બધી માયાઓ યોગમાયાના અંશરૂપ છે, તે (યોગમાયા)ને પણ ભગવાન 'ઈશ્વર' વશ રાખનારા છે. તેમાં પણ (ભગવાન) સર્વનાં દુઃખને હણનારા છે, અને (યોગમાયા સિવાયની) બીજી માયાઓ પ્રાણીઓને દુઃખ આપનારી હોય છે. તેથી (ભગ-

* 'તેનું' એટલે અસુરનું અથવા તેની મુક્કીનું.
૧. 'શું બાકી રહ્યું છે?' એટલે કાંઈ પણ બાકી રહ્યું નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

વાન) વિચાર કરીને પણ, બીજાને દુઃખ આપનારી માયાનો (તે) છૂપાએલી હોવા છતાં નાશ કરે છે. તેવા સંજોગોમાં પોતાનું સર્વસ્વ બનેલી જીવની માયાનો ભગવાન ઉપર પ્રયોગ કરે, તો ભગવાન તેનો નાશ કરી પોતાનાં સર્વસ્વનો જ નાશ કરે, એમ તેની દુષ્ટ બુદ્ધિ જણાવવા, સાતમી (વિભક્તિ)ના પ્રત્યયવાળા* બે શબ્દો યોજેલા છે. 'ત્યારે તેણે એ પ્રમાણે (માયાનો) કેમ પ્રયોગ કર્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી માયા લોકમાં વિજય (પ્રાપ્ત કરવા)નું ઉત્તમ સાધન છે એવાં તેનું સ્વરૂપ અને ગુણો કહેવા જોઇએ. તે પૈકી ઉત્તરાર્ધથી (તેના) ગુણો કહે છે. જે માયાને જોઈને બધીએ પ્રજા પોતાનો વધ થશે એવી શંકાથી આરંભમાં ભય પામી, (અને) પછી પ્રચંડ (માયા) જોઇને, આનો† નાશ જ માનવા લાગી. જગતનો પ્રલય જ થયો, એમ (પ્રજાએ) જાણ્યું. ૧૭.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી માયાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

प्रववुर्वायवश्चण्डास्तमः पांसवमैरयन् ॥
दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव ॥ १८ ॥

પ્રચંડ વાયુઓ વાવા લાગ્યા. ધૂળોનો અંધકાર પ્રકટ કર્યો. યંત્રોથી ફેંકાએલા હોય તેમ દિશાઓમાંથી પથરા પડ્યા. ૧૮.

(૧) સહન ન થઈ શકે તેવા પ્રચંડ વાયુઓ જોરથી **ववुः** વાવા લાગ્યા. વળી (૨) (માયાઓએ) ધૂળોનો અંધકાર **ऐरयन्** પ્રકટ કર્યો. જેમ ગાઢ અંધકાર થાય તેવી રીતે ધૂળનો વરસાદ થયો. (૩) ઉત્તરાર્ધથી ત્રીજું સ્વરૂપ કહેલું છે. સર્વ તરફથી પથરા પડ્યા, અને તે પથરા કરા વિગેરે પેઠે પડતા ન હતા, પરંતુ **क्षेपणेन** કિલ્લા ઉપર રહેલા યંત્રવડે જેમ ઓષધના બલથી પડે તેમ પડતા હતા. યંત્રોથી ફેંકાએલા (પથરો) પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે, તેની પેઠે (પડ્યા), એવો અર્થ છે. આ ત્રણ પ્રકારની તામસી માયા (જણાવી). ૧૮.

નીચેના શ્લોકમાં રાજસી (માયા) કહે છે:—

द्यौर्नष्टभगणाऽभ्रौघैः सविद्युत्स्तनयित्नुभिः ॥
वर्षद्भिः पूयकेशासृग्विण्मूत्रास्थीनि चासकृत् ॥ १९ ॥

વીજળી અને ગર્જના સાથેના, અને પરૂ કેશ લોહી વિષ્ઠા મૂત્ર અને હાડકાં વારંવાર વર્ષાવતાં, વાદળાંઓના સમૂહોથી સ્વર્ગ જ્યોતિશ્ચક્રરહિત હોવાનું (જણાતું હતું). ૧૯.

સ્વર્ગ (આકાશ) વાદળાંઓને લીધે જ્યોતિશ્ચક્રરહિત હોવાનું (જણાતું હતું). 'વાદળાંઓના સમૂહોથી' શબ્દથી વાદળાંની પેટા–જાતિઓના પ્રકારો કહેલા છે. **विद्युतः** વીજળીઓ, **स्तनयित्नवः** ગર્જનાઓ, તે બે સાથેના સાત્વિક (વાદળાંઓ)થી (તેમ થએલ). પ્રાણીઓના ગર્ભનો વધ થાય તે માટે અહિં રાજસ (વીજળી) અને તામસ (ગર્જના) બંનેની (સાત્વિક વાદળાં સાથે) સામેલગીરી (કહેલી છે). ઉત્તરાર્ધથી વાદળાંઓનું કાર્ય કહેલું છે. પરૂ વિગેરે છ મલ તેઓ વર્ષાવતાં હતાં. પરૂ, કેશ અને લોહી એક પ્રકારના ભયાનક અને અગણુમો કરાવનારાં છે. વિષ્ઠા મૂત્ર અને હાડકાં માત્ર અમણુમો કરાવનારાં છે. '**च**' 'અને' શબ્દ હોવાથી બીજાં પણ ભયાનક (પદાર્થો વર્ષાવતાં હતાં). '**असकृत्**' 'વારંવાર' શબ્દ (વાદળાંઓનું એવું) સ્વભાવિકપણું જણાવનારો છે. ૧૯.

નીચેના શ્લોકમાં સાત્વિક (માયા) કહે છે:—

गिरयः प्रत्यदृश्यन्त नानायुधमुचोऽनघ ॥
दिग्वाससो यातुधान्यः शूलिन्यो मुक्तमूर्धजाः ॥ २० ॥

હે પાપરહિત ! પર્વતો જાતજાતના આયુધો ફેંકતા દેખાયા. રાક્ષસીઓ નગ્ન ત્રિશૂલ ધારણ કરેલી અને છૂટા મૂકેલા કેશવાળી દેખાવા લાગી. ૨૦.

* योगमायेश्वरे हरौ એ બે શબ્દો.
† 'આનો' એટલે જગતનો.

(પર્વતો) તલવાર વિગેરે અનેક આયુધો ફેંકતા હોવાથી 'જાતજાતના આયુધો ફેંકતા' (દેખાયા). (તેઓ) પોતે પ્રહાર કરતા અને સાધનથી (પ્રહાર કરતા) એમ (કહેલું છે). (વિદુરને) વિશ્વાસ રહે અને ભય ન થાય તે માટે 'હે પાપરહિત!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). ઉત્તરાર્ધથી સાત્ત્વિક માયાની આધિદૈવિક (દેવતા) કહેલ છે. **यातुधान्यः** સ્વભાવથી ભયાનક રાક્ષસીઓ, **'दिगम्बराः** 'નગ્ન' સ્વરૂપથી અમંગલ (કરનારી), **शूलिन्यः** ત્રિશૂલ ધારણ કરેલી, સાધનથી હણનારી, (અને) **मुक्तमूर्धजाः** છૂટા મૂકેલ કેશવાળી, દેખાવથી ભયંકર (દેખાવા લાગી). ૨૦.

નીચેના શ્લોકમાં લૌકિક પ્રકારથી પણ માયાનું યુદ્ધમાં ઉપયોગી સ્વરૂપ કહે છે:—

बहुभिर्यक्षरक्षोभिः पत्त्यश्वरथकुञ्जरैः ॥
आततायिभिरुत्सृष्टा हिंस्रा वाचोऽतिवैशसाः ॥ २१ ॥

પાયદળ, અશ્વ, રથ અને હાથીઓ સાથે શસ્ત્ર ધારણ કરેલા ઘણા યક્ષો અને રાક્ષસો હિંસા કરનારી ઘણી ઘાતકી વાણી બોલતા હતા. ૨૧.

યક્ષો અને રાક્ષસોનો તફાવત આગળ કહેવાનો છે. 'ઘણા' વિશેષણથી તેઓની પેટા-જાતિઓનો સમાવેશ કરેલો છે. આ દૈત્ય તરીકે સ્વભાવથી યોધાઓ હોય છે. 'પાયદળ, અશ્વ, રથ અને હાથીઓ સાથે' શબ્દથી (તેઓની) ચાર પ્રકારની સેના કહેલી છે. પગે ચાલનારા, અશ્વોના સમૂહો, રથો અને હાથીઓ સેનાના અંગો છે. એ પ્રમાણે દેખાવથી હણનારા છે એમ કહી, વાણીથી પણ તેવા છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. હાથમાં શસ્ત્રો રાખેલા બધાએ 'મારો લગાવો' વિગેરે વાણીઓ મોટેથી બોલતા હતા. તે (વાણીઓ)નાં બે વિશેષણો કહેલાં છે. (૧) **हिंस्राः** સ્વરૂપથી હિંસા કરનારી, જેવી કે 'ખટ્, ફટ્, હણો' વિગેરે. અને (૨) **अतिवैशसाः** પ્રાણીઓનો ઘાત કરવાના મંત્રરૂપ, જેનાથી મનુષ્યો અને પશુઓ હણાય છે તેવી. ૨૧.

એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનું માયાનું સ્વરૂપ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેનો સામનો (કર્યાનું) કહે છે:—

प्रादुष्कृतानां मायानामासुरीणां विनाशनम् ॥
सुदर्शनास्त्रं भगवान्प्रायुङ्क्त दयितं त्रिपात् ॥ २२ ॥

પ્રકટ થએલી માયાઓ પૈકી આસુરી (માયાઓ)નો સારી રીતે નાશ કરનારાં (પોતાનાં) પ્રિય સુદર્શનાસ્ત્રનો યજ્ઞરૂપ ભગવાને પ્રયોગ કર્યો. ૨૨.

જે માયાઓ તો તેણે પ્રયોગ કરેલ હોવા છતાં ભગવાનના ભયથી પ્રકટ ન થઈ, તેમનો નાશ ન કર્યો, પરંતુ જે પ્રકટ થઈ, તેમાં (ભગવાનની) પોતાની પણ પોતાની જાતનીનું રોકાણ કરવા પ્રકટ થએલી, તેમનો નાશ કર્યો નહિ એમ જણાવવા 'આસુરી' એમ કહેલું છે. ફરીથી તે(માયાઓ) ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે (તેમનો) સારી રીતે નાશ થતો હતો જેનાથી તેવા (સુદર્શનનો પ્રયોગ કર્યો). 'સુદર્શનાસ્ત્ર'નો એવો અર્થ છે કે શસ્ત્રરૂપ સુદર્શનમાં મંત્રરૂપ સુદર્શનાસ્ત્ર યોજીને, પછી સુદર્શન ફેંક્યું. 'તે (માયા) સાત્ત્વિકી દેવતા હોવાથી, (સુદર્શન) તેનો નાશ ન કરે' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રિય' એમ કહેલું છે. તે (ભગવાનને) ઘણું પ્રિય હતું. પ્રિય (ભગવાન)નું હિત કરવાનું જ, એવો અર્થ છે. **'त्रिपात्'** એટલે યજ્ઞ, કારણકે યજ્ઞ ત્રણ સવનરૂપ* છે. માયાનો સારી રીતે નાશ થાય, ત્યારે જ યજ્ઞની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, તે(યજ્ઞરૂપ ભગવાન)ને તે (માયાનો વિનાશ કરવાનું) જરૂરી છે, એવો અર્થ છે. યજ્ઞ બીજાનાં કાર્યથી સિદ્ધ થાય તેવો નથી એમ જણાવવા 'ભગવાને' એમ કહેલું છે. ૨૨.

એ રીતે માયાથી કરેલું યુદ્ધ પણ કહી, તેની કામના પૂર્ણ કરી, (ભગવાને) તેને હણવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે તેનું મૃત્યુ સૂચવનારૂં દુષ્ટ ચિહ્ન થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

---

* 'સવન' એટલે સોમરસ કાઢવાના સમય. સવારે, બપોરે અને સાંજે સોમરસ કઢાય છે.

तदा दितेः समभवत्सहसा हृदि वेपथुः ॥
स्मरन्त्या भर्तुरादेशं स्तनाच्चासृक् प्रसुस्रुवे ॥ २३ ॥

તે સમયે પતિની ભવિષ્યવાણીનું સ્મરણ કરતી દિતિના હૃદયમાં એકાએક કંપ થયો, અને સ્તનમાંથી લોહી નીકળ્યું. ૨૩.

પોતાના સ્થાનમાં રહેલી દિતિના હૃદયમાં તે સમયે કંપ થયો. જો ભય કારણમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરી કાર્યમાં આવે, તો તે નિશ્ચિત થાય છે, તેથી તેમ કહેલું છે. કંપ તરત અપ્રિય કરનારો છે એમ પહેલાં કહેલું છે. વળી પુત્રનું મૃત્યુ થશે એમ તેણે જાણ્યું. તે (અર્થ) 'પતિની ભવિષ્યવાણીનું સ્મરણ કરતી' શબ્દોથી કહેલો છે. 'ત્યારે ક્રોધ પામેલા વિપ્રવેશ્વર' (૩. ૧૪. ૪૦.) એ કશ્યપના વચનનું સ્મરણ કરી, હૃદયમાં એકાએક કંપ થતાં, તેણે પુત્રનો નાશ જ (થશે એવો) નિશ્ચય કર્યો, એવો અર્થ છે. વળી 'અને સ્તનમાંથી લોહી નીકળ્યું' શબ્દોથી બીજું ચિહ્ન પણ થયું એમ કહેલું છે. આ પુત્રનો નાશ સૂચવનારૂં જ છે, કારણકે સ્તનમાંથી નીકળતું દુધ તે(પુત્ર)નું પોષણ કરનારૂં છે અને લોહી નાશ કરનારૂં છે. 'च' 'અને' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (તેનું) હૃદય પણ તેમજ કહેતું હતું. ૨૩.

એ પ્રમાણે (મૃત્યુનું) ચિહ્ન થયું (અને) માયાનો પણ નાશ થયો, બધુંએ પુરુષાતન અટકી પડ્યું, ત્યારે જો તે (ભગવાન સામે) ન આવે, તો ક્લેશ વિના કર્મ કરનાર ભગવાન (તેને) હણે નહિ, એમ સૂચવવા તેણે ફરી (ભગવાનનો) અપરાધ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

विनष्टासु स्वमायासु भूयश्चाव्रज्य केशवम् ॥
रुषोपगूहमानोऽमुं ददृशेऽवस्थितं बहिः ॥ २४ ॥

પોતાની માયાઓનો નાશ થયો, ત્યારે ફરીથી કેશવ પાસે આવી, (તેમને) ક્રોધથી બાથમાં લેતાં, આમને બહાર ઉભેલા જોયા. ૨૪.

પોતાના ભાગમાં જેટલી આવેલી, તેટલી બધીએ માયાઓનો નાશ થયો, એમ 'પોતાની' શબ્દથી જણાવે છે. પહેલાં જેમ મુક્કી મારવા માટે આવેલો, તેવી જ રીતે ફરીથી પણ આવી, ક્રોધથી તેણે ભગવાનને 'પકડીને બીજાં સ્થલે લઈ જઈશ' એવા વિચારથી બાથમાં લીધા. ત્યારે ભગવાન નાના થઈ ગયા, (અને) તેના હાથમાંથી છૂટા થઈ બહાર જ ઉભા રહ્યા. ત્યારે તેણે તે ભગવાનને (પોતાની) સમીપ ઉભેલા જોયા, એમ '(બહાર) ઉભેલા જોયા' શબ્દોથી કહેલું છે. ૨૪.

तं मुष्टिभिर्विनिघ्नन्तं वज्रसारैरधोक्षजः ॥
करेण कर्णमूलेऽहन्यथा त्वाष्ट्रं मरुत्पतिः ॥ २५ ॥

વજ્રના જેવી પ્રબળ મુક્કીઓથી સારી રીતે પ્રહાર કરતા તેને—જેમ ઇંદ્રે વૃત્રને મારેલો તેમ—ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થએલ (કર્મ) જેમને પહોંચતું નથી તેવા (ભગવાને) કાનના મૂળમાં હાથથી પ્રહાર કર્યો. ૨૫.

એમ છતાં પ્રહાર ન કરતા ભગવાનને ફરીથી તેણે—જેમ બાલક માતાને અથવા પિતાને (પ્રહાર કરે) તેમ—મુક્કીઓથી પ્રહાર કર્યા. સારી રીતે પ્રહાર કરતો હતો એ (તેને) તેવી રીતે મારવાનું કારણ હતું. 'વજ્રના જેવી પ્રબલ' વિશેષણથી (તેને મારવાનું) બીજું કારણ (કહેલું છે). વજ્રના પડવા કરતાં પણ કઠણ (મુક્કીઓથી પ્રહાર કરતો હતો). 'ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થએલ (કર્મ) જેમને પહોંચતું નથી' એ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાને તેને) દુઃખને લીધે માર્યો ન હતો. ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાન અથવા કર્મ ભગવાનને પહોંચતું ન હોવાથી, તે બહિર્મુખ હોવાથી પ્રહાર કરતો હતો, એવો ભાવ છે. 'કાનના મૂળમાં હાથથી પ્રહાર કર્યો' શબ્દોથી મારવાનો પ્રકાર કહેલો છે. આગલો પગ તે હાથ. સુદર્શનથી હણવાથી મુક્તિ થાય, તેથી ક્રિયાશક્તિ (હાથ)થી હણવાથી બીજો જન્મ (થવાનું) સૂચવેલું છે. 'જેમ ઇંદ્રે વૃત્રને મારેલો તેમ' શબ્દોથી આનો વધ કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે, કારણકે વૃત્ર તેજ

અસ્ત્ર અને આયુધની સંપત્તિઓ ગળી ગએલો, (તે) તેનો વધ થતાં પાછી પ્રાપ્ત થએલી. તેમ થયું ન હોત, તો ઘણો વધી ગએલો (તે) લોકોને જ (પોતાની અંદર) પૂરી રાખત. તેથી લોકોનું રક્ષણ કરવા, દેવોનું હિત કરવા અને (તે દૈત્ય) પોતાનો સેવક હોવાનું પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે (ભગવાને તેને) હણ્યો, એવો અર્થ છે. ૨૫.

હણાયા પછી તે હિરણ્યાક્ષનાં થએલાં સ્વરૂપનું નીચેના શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે:—

स आहतो विश्वसृजा ह्यवज्ञया परिभ्रमद्गात्र उदस्तलोचनः ॥
विकीर्णबाह्वङ्घ्रिशिरोरुहोऽपतद्यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्वता ॥ २६ ॥

વિશ્વ રચનારે અવગણનાથી સ્હેજ પ્રહાર કરેલો તે ચોતરફ ભમતા ગાત્રવાળો, ઉંચા ચઢેલાં બે લોચનવાળો, (અને) વીખરાએલા હાથ પગ તથા કેશવાળો થઈ—જેમ વાયુએ ઉખાડી નાખેલું ઉત્તમ વૃક્ષ પડે તેમ—પડ્યો. ૨૬.

'વિશ્વ રચનારે અવગણનાથી સ્હેજ પ્રહાર કરેલો તે પડ્યો' એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'તેનો વધ કર્યો તેમાં ભગવાને શું ઉપકાર કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિશ્વ રચનારે' એમ કહેલું છે. સૃષ્ટિ (રચવા) માટે તેનો વધ (કર્યો), એવો અર્થ છે, કારણકે તે રજોગુણના અભિમાનવાળો હોઈ, રજોગુણને રોકી દઈ રહેતો હતો, અને માત્ર તે (અસુર)નો નાશ થાય, પરંતુ રજોગુણનો (નાશ) ન થાય, તે માટે (ભગવાને) સ્હેજ પ્રહાર કરેલો. આજ અર્થ 'हि' શબ્દ સિદ્ધ કરે છે, કારણકે તેને હણ્યો ન હોત, તો રજોગુણ કાર્ય કરી શકત નહિ. જો કે તેનાથી રજોગુણને જ છૂટો પાડી શકાત, (તેને) મારવાની જરૂર ન હતી, છતાં પણ (તે બંને કાર્યમાં) પ્રયાસ સરખો હોવાથી, (તેને) હણ્યો જ. તે (અર્થ) 'અવગણનાથી' શબ્દથી કહેલો છે. (તેનું) મરણ ભગવાને લક્ષ્યમાં રાખેલું ન હતું, એવો અર્થ છે. ચોતરફ ભમતાં હતાં ગાત્ર જેનાં તેવો (તે થયો), કારણકે હાથથી પ્રહાર કરેલો ભમે છે. ઉંચાં ચઢેલાં હતાં બે લોચનો જેનાં તેવો (તે થયો). બે લોચનો ઉંચાં ચઢી ગયાં, કારણકે તે માત્ર રાજસ હોવા છતાં, (તેનાં) બીજને લીધે સત્ત્વવાળો પણ હતો; અને સત્ત્વને લીધે પાછળથી (ભગવાન તેના ઉપર) ઉપકાર કરશે, અને ચાલુ પ્રસંગમાં (તેનો) નાશ થાય છે. તેમ ન થાય, તો રજોગુણનો અટકાવ થાય. તેથી જ આરંભમાં 'ચોતરફ ભમતાં ગાત્રવાળો' વિશેષણથી રજોગુણ બહાર કાઢ્યાનું કહેલું છે. લોચનમાં તો બીજ અને જીવના ભેદથી બંને પ્રકારનું સત્ત્વ હોવાથી, 'બે લોચનો' એમ દ્વિવચન છે. ચોતરફ ભમવાથી ઘણા પ્રકારે રજોગુણની પ્રવૃત્તિ થતાં, હાથ વિગેરે વીખરાઈ ગયા. આ કલ્પમાં વર્ણોની જૂદા જૂદા પ્રકારે ઉત્પત્તિ થાય, તે માટે હાથ પગ અને કેશ વીખરાએલા હતા જેના તેવો (તે થયો). 'વીખરાએલા' એટલે ક્રિયાશક્તિ (હાથ), ગતિ (પગ), અને જન્મ (કેશ) વીખરાયા, અને તે છિન્નભિન્ન થવાથી તેના બધા સંસ્કાર અટકી પડ્યા. (તેના) પ્રાણો અંતરિક્ષમાં જ ગએલા હોવાથી ભવિષ્યમાં તે રાક્ષસ અને ભક્ત[1] થશે. મરણ પા[2]મી 'પડ્યો'એ શબ્દથી ભૂમિ ઉપર તો પ્રાણ ગયા નહતા એમ કહેલું છે. તેમ થવાનું[3] જણાવનાર (ચિહ્ન)—'જેમ (વાયુએ ઉખાડી નાંખેલું) ઉત્તમ વૃક્ષ (પડે)'—એ દૃષ્ટાંતથી કહેલું છે. જેમ नभस्वता વાયુએ મૂલમાંથી ઉખાડેલું ઉત્તમ વૃક્ષ પડે (તેમ તે પડ્યો), એવો અર્થ છે. ૨૬.

---

૧. 'ભક્ત' એટલે રુદ્રનો ભક્ત, કારણકે અંતરિક્ષના દેવ રુદ્ર છે (प्र) પાછળ શ્લો. ૧૨ ના સુબોધિનીમાં બીજા દેવનો તેને સંબંધ ન થાય, તે માટે ગદા ભગવાને તેને આપવા માંડ્યાનું કહેલ છે. વળી આ જય વિજય ભગવાનના જ ભક્તો હતા. તેથી રુદ્રનો ભક્ત થશે એમ માનવું યોગ્ય લાગતું નથી.

૨. ચિહ્નોથી જ તે મરણ પામ્યાનું અહિં જણાય છે. ભગવાને કરેલા પ્રહારથી હાથ પગ વિગેરે વિખરાયા(નું કહ્યું) તેથી તે છિન્નભિન્ન થયાનું પણ જણાય છે. (प्र)

૩. 'તેમ થવાનું' એટલે બીજા સ્થાનમાં પડવાનું. (प्र) અંતરિક્ષમાં પ્રાણ જવાનું, એવો અર્થ જણાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં મરેલા (હિરણ્યાક્ષ)નું વર્ણન કરે છે:—

क्षितौ शयानं तमकुण्ठवर्चसं करालदंष्ट्रं परिदष्टदच्छदम् ॥
अजादयो वीक्ष्य शशंसुरागता अहो इमां को नु लभेत संस्थितिम् ॥ २७ ॥

(ત્યાં) આવેલા બ્રહ્મા વિગેરેએ ભૂમિ ઉપર સૂતેલા, જેનું તેજ ઝાંખું પડ્યું ન હતું તેવા, ભયંકર દાઢવાળા, સર્વત્ર હોઠ કરડેલા તેને જોઇને પ્રશંસા કરી કે 'અહો ! આવું મૃત્યુ કોણ જ પ્રાપ્ત કરે ?' ૨૭.

મૃત્યુએ ગળેલો ઝાંખા તેજવાળો થાય છે. આને તો ભગવાને હણેલો હોવાથી નહતું ઝાંખું પડેલું તેજ જેનું તેવો હતો. ભયંકર હતી દાઢો જેની તેવો હતો. મૃત્યુસમયે યમ (દાઢ) ભયંકર હોવાથી ભવિષ્યમાં તે રાક્ષસ થવાનો અને લોભરૂપ હોઠ સ્નેહ(દાંત)થી કરડેલો હોવાથી મનુષ્ય થવાનો, સર્વત્ર (હોઠ) કરડાએલ હોવાથી મરણ સુધી લોભ રહેવાનો. આનું મરણ સર્વવાદીઓના મત પ્રમાણે સારૂં હતું એમ જણાવવા, બ્રહ્મા વિગેરેની પ્રશંસા (કહેલી છે). (તેને મળેલ) ફલ (તેનાં) કર્મથી વિરુદ્ધ હોવાથી, હિરણ્યાક્ષે તેવું ફલ પ્રાપ્ત કર્યું એ આશ્ચર્યકારક છે. '**संस्थिति**' એટલે મૃત્યુ. (ભગવાનની) વિરુદ્ધ (કાર્ય) કરનાર એવું (ફલ) પ્રાપ્ત કરતો નથી, તેથી 'કોણ જ પ્રાપ્ત કરે ?' એવું આશ્ચર્યનું વચન છે. તેનું કર્મ ફલથી વિરુદ્ધ હોવાનું બ્રહ્માએ જ જણાવેલું છે. ૨૭.

વળી આ ફલ તેવું જ છે એવી શંકા ન કરવી, પરંતુ ઘણા ઉત્તમ યોગનું આ ફલ છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यं योगिनो योगसमाधिना रहो ध्यायन्ति लिङ्गादसतो मुमुक्षया ॥
तस्यैष दैत्य ऋषभः पदा हतो मुखं प्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्ज ह ॥ २८ ॥

અહો ! પ્રાકૃત લિંગ (દેહ)માંથી છૂટવા માટે યોગથી પ્રાપ્ત થએલી સમાધિવડે યોગીઓ જેમનું એકાંતમાં ધ્યાન ધરે છે, તેમના ચરણથી હણાએલા આ ઉત્તમ દૈત્યે તેમનું મુખ જોતાં દેહ તજ્યો. ૨૮.

असतः પ્રાકૃત **लिङ्गात्** (સૂક્ષ્મ ઇંદ્રિયો વિગેરેના) સમૂહ(રૂપ લિંગ દેહ)માંથી છૂટવા માટે, જેમણે યોગ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો છે તેવા યોગીઓ, યોગથી જ સમાધિ પ્રાપ્ત કરીને જે ભગવાનનું તેમાં ધ્યાન ધરે છે, (તેમના ચરણથી હણાએલાએ દેહ તજ્યો). બીજા માર્ગમાં રહેલાઓએ પણ સમાધિમાં ચિંતન કરેલી આ વરાહની માનસી મૂર્તિ પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે, ત્યારે (આ તો) સાક્ષાત્ ભગવાન, તેમને[1] પણ ગતિ આપનારો ભક્તોનો આધાર બનેલો ચરણ, (તેનાથી હણાએલો). આ (દૈત્ય) પણ પોતાના ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળો હતો એમ 'ઉત્તમ દૈત્ય' શબ્દથી કહેલું છે. વળી (તેને) મૃત્યુ સમયે પૂર્ણ જ્ઞાન હતું, કારણકે (વરાહનું) મુખ જોતાં તેણે દેહ તજ્યો; તે પરંપરા[2]નો જ ત્યાગ કર્યો, એવો અર્થ છે. 'આશ્ચર્યકારક (છે)' એમ બ્રહ્માએ દેવો પ્રતિ તેનું (તેણે પ્રાપ્ત કરેલું) ફલ કહેલું છે. ૨૮.

એવી રીતે મરણ થવા છતાં, અને બીજા જન્મનો સંબંધ રહેતાં વિસ્મયથી (બ્રહ્મા) વિસ્મય પામેલા (દેવો)ને નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

एतौ तौ पार्षदावस्य शापाद्यातावसद्गतिम् ॥
पुनः कतिपयैः स्थानं प्रपत्स्येते ह जन्मभिः ॥ २९ ॥

આ બે આમના તે પાર્ષદો છે, કે જેઓ શાપને લીધે અસદ્ગતિ પામેલા કેટલાક જન્મોથી ફરી (પોતાનું) સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે. ૨૯.

---

૧. 'तस्य अपि' એટલે પ્રકૃતિને પણ (प्र) 'अस्यापि' એવો વૃંદાવનવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. તે ભગવાનને પણ ગતિ આપનારો (ચલાવનારો) તેમનો ચરણ છે.

૨. 'તે परंपरा' એટલે દૈત્યની પરંપરા. (प्र).

'તે' એટલે ઉપર જણાવેલા. આમના (ભગવાનના)જ પાર્ષદો હોવાથી એવું ફલ (પ્રાપ્ત) થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. એવી સ્થિતિ થવાનું કારણ 'શાપને લીધે અસદ્‌ગતિ પામેલા' શબ્દોથી કહેલું છે. 'ત્યારે ક્યારે છૂટકારો થશે' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. આ (જન્મ) સાથે ત્રણ (પ્રકારના) જન્મોથી (છૂટકારો થશે). કર્મની ગતિ જાણી ન શકાય તેવી હોવાથી કલ્પનાથી ('જન્મો' એમ) બહુવચન (યોજેલું છે). ૨૯.

એ પ્રમાણે તે (અસુર)ની પ્રશંસા કરી, ભગવાનનું તાગ ન લઈ શકાય તેવું માહાત્મ્ય જાણીને, નીચેના શ્લોકમાં (તેમને) નમન કરે છે:—

॥ देवा ऊचुः ॥ દેવો કહે છે:—

नमो नमस्तेऽखिलयज्ञतन्तवे स्थितौ गृहीतामलसत्त्वमूर्तये ॥
दिष्ट्या हतोऽयं जगतामरुन्तुदस्त्वत्पादभक्त्या वयमीश निर्वृताः ॥ ३० ॥

સર્વ યજ્ઞોની સંસ્થારૂપ, પાલન કરવા શુદ્ધ સત્ત્વવાળી મૂર્તિ ધારણ કરનાર આપને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો. જગતનાં મર્મ સ્થાનોમાં પીડા કરનાર આને આપે સદ્‌ભાગ્યે હણ્યો! હે ઇશ! આપના ચરણની ભક્તિથી અમે સુખી થયા છીએ. ૩૦.

આદર દર્શાવવા 'નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો' એમ બેવાર (કહેલું છે), ભગવાનનું એક કાર્ય ઘણાં ફલને પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોવાથી, ભગવાને કરવાનું ઘણું કાર્ય કહે છે.

તે પૈકી આરંભમાં સૃષ્ટિ (રચાય તે) માટે યજ્ઞનું પ્રાકટ્ય કહે છે. બીજાના પ્રસંગમાં કોઈક સમયે કેટલાક યજ્ઞો કેટલાકને પ્રકટ થાય છે, અહિં (વરાહમાં) તો બધાએ (યજ્ઞો) પ્રકટ થએલા છે. તે (અર્થ) 'સર્વ યજ્ઞોની સંસ્થારૂપ' શબ્દથી કહેલો છે. સર્વ જે **यज्ञतन्तवः** યજ્ઞની સંસ્થાઓ, તેના સ્વરૂપવાળા આપ છો. વળી રક્ષણ ઉત્તમ આકારથી ભગવાનનો સાક્ષાત્ ગુણ છે, તે પણ આ સ્વરૂપથી થએલો છે એમ 'પાલન કરવા ધારણ કરેલી છે શુદ્ધ સત્ત્વવાળી મૂર્તિ જેમણે' એ વિશેષણથી કહેલ છે. 'શુદ્ધ' એટલે બીજા ગુણના સંબંધરહિત. ધર્મની ગ્લાનિ પણ દૂર કરી, એમ 'સદ્‌ભાગ્યે આને હણ્યો' એ શબ્દોથી કહેલું છે. ઉત્તમ ભાગ્યથી આ હણાયો, કારણકે ધર્મનું પોષણ કરનારું ભાગ્ય ધર્મ છે. 'જગતનાં મર્મ સ્થાનોમાં પીડા કરનાર' શબ્દથી આનો વધ થતાં ધર્મનું રક્ષણ થવાનું કારણ કહેલું છે. '**अरुः**' એટલે મર્મસ્થાન. દેવોની ભક્તિનું રક્ષણ પણ આથી થયું, એમ 'આપના ચરણની ભક્તિથી (અમે સુખી થયા છીએ)' શબ્દોથી કહેલું છે. 'અમે' એટલે દેવો.[1] 'હે ઇશ!' એ સંબોધન સર્વ સ્થલે (ભગવાનનું) સામર્થ્ય દર્શાવનારૂં છે, અથવા એકજ સામર્થ્ય તેવું હોવાનું[2] જણાવનારું છે. '**निर्वृताः**' એટલે હિરણ્યકશિપુની ઉદ્ધતાઈ ન રહેવાથી અથવા આવી પડેલા દુઃખનો નાશ થવાથી સુખી થએલા. ૩૦.

એ પ્રમાણે ભગવાને અવતાર (ધારણ) કરીને, તેનો ઉપસંહાર કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

एवं हिरण्याक्षमसह्यविक्रमं स सादयित्वा हरिरादिसूकरः ॥
जगाम लोकं स्वमखण्डितोत्सवं समीडितः पुष्करविष्टरादिभिः ॥ ३१ ॥

એવી રીતે સહન ન થઈ શકે તેના પરાક્રમવાળા હિરણ્યાક્ષનો નાશ કરી, કમલઆસનવાળા વિગેરેથી સારી રીતે સ્તુતિ કરાએલા તે આદિસૂકર હરિ જ્યાં ઉત્સવો બંધ ન રહેતાં થયા કરે છે તેવા પોતાના લોકમાં પધાર્યા. ૩૧.

---

૧. વિષ્ણુની ભક્તિ દેવોનો સ્વાભાવિક ગુણ છે, એ વામનપુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. (प्र)
૨. 'તેવું હોવાનું' એટલે અનેક કાર્યો કરનારૂં હોવાનું. (प्र)

સહન ન થઈ શકે તેવા પરાક્રમવાળા હિરણ્યાક્ષનો સારી* રીતે નાશ કરી (હરિ) પોતાના લોકમાં પધાર્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'સહન ન થઈ શકે તેવા પરાક્રમવાળા' વિશેષણથી તેની અંદર રહેલો દોષ (તેને) હણવાનું કારણ (હોવાનું કહેલું છે). 'હરિ' શબ્દથી તેમને તેમ કરવાનું કારણ પોતાનો ધર્મ (હોવાનું કહેલું છે). 'આદિસૂકર' શબ્દથી તરત અદૃશ્ય થવાનું કારણ (કહેલું છે), અને 'આદિ' શબ્દ અલૌકિક અર્થવાળો છે, તેથી તેમનામાં દોષ ન હોવાનું (જણાવેલું છે). 'પોતાના' વિશેષણથી (ત્યાં જવાની) જરુરીઆત (જણાવી છે). જો કે અહિંનું રહેઠાણ પણ કીર્તિ કરાવનારું છે, છતાં પણ જ્યાં બંધ ન રહેતાં ઉત્સવો થયા કરે છે તેવો 'વૈકુંઠ' નામનો લોક છે. હર્ષનાં કારણરૂપ ઉત્સવો (ત્યાં) કોઈપણ સમયે બંધ થતા નથી, એમ અવતારનાં કાર્યની સમાપ્તિ સૂચવેલી છે. '**पुष्करविष्टरादिभिः**' 'કમલ આસનવાળા' બ્રહ્મા વિગેરેથી સારી રીતે સ્તુતિ કરાએલા (હરિ પોતાના લોકમાં પધાર્યા). ૩૧.

એ પ્રમાણે વરાહનું ચરિત્ર કહીને, તેમનું બીજું ચરિત્ર પણ એવું હશે એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

मया यथानूक्तमवादि ते हरेः कृतावतारस्य सुमित्र चेष्टितम् ॥
यथा हिरण्याक्ष उदारविक्रमो महामृधे क्रीडनवन्निराकृतः ॥ ३२ ॥

હે ભલા મિત્ર! જેમ ઉદાર પરાક્રમવાળા હિરણ્યાક્ષનો મોટા યુદ્ધમાં રમકડાંની પેઠે નાશ કર્યો તે અવતાર ધારણ કરેલા હરિનું ચરિત્ર જેવું હું ભણેલો તેવું મેં તને કહેલું છે. ૩૨.

(બીજું ચરિત્ર) હો કે ન હો. હું જેટલું જેમ ભણ્યો, ગુરુઓની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયું, મારા ગુરુએ (મને) જેવું કહ્યું, તેવું મેં '**ते**' તને કહેલું છે. અવશ્ય (વધ)[1] કરવાનું કારણ 'હરિ' શબ્દથી (કહેલું છે). 'અવતાર ધારણ કરેલા' વિશેષણથી ગુરુઓને પણ (તેનું) જ્ઞાન હોવાનું કારણ (કહેલું છે). છૂપી રાખવા યોગ્ય (કથા) કહેવા માટે 'હે ભલા મિત્ર!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). 'હે ભલા મિત્ર!' સંબોધનથી (આ કથા) સારી રીતે કહેવાનું એવું કારણ કહેલું છે કે જેવો હું તેવો (તું) હોવાથી, આમાં (તારાથી) છૂપું રાખવા યોગ્ય નથી. પરંપરા આંધળી નથી, એમ ઉત્તરાર્ધથી (કહેલું છે). ઉદાર હતું પરાક્રમ જેનું તેવો (હિરણ્યાક્ષ હતો). બધાએ વીર (પુરુષો)માં બધા ગાન કરનારાઓએ †(તેની કીર્તિ કહેલી, કારણકે પોતાનાં સામર્થ્યથી તેઓને તે સર્વ આપતો. **महामृधे** હિરણ્યાક્ષે અલૌકિક સંગ્રામ કર્યો ત્યારે, રમકડાંની એટલે લાકડાની પૂતળીની પેઠે (ભગવાને) તેનો નાશ કર્યો. જે ભગવાને કરેલું, તે મારા ગુરુએ (મને) કહેલું, તેવુંજ મેં (તને) કહ્યું છે, એવો અર્થ છે. ૩૨.

(૧) આણે અનુભવેલું (૨) બીજાએ અનુભવેલું અને (૩) નહિ અનુભવેલું એવું આ ચરિત્રનું ત્રણ પ્રકારનું ફલ છ (શ્લોકો)થી કહે છે. દરેક (પ્રકારનું) બે (શ્લોકો)થી કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં તે કથા સાંભળી ત્યારે વિદુરે અનુભવેલું ફલ (૧) કહેવું અને (૨) ઘટાવવું એવા ભેદથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી કહે છે:—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે:—

इति कौषारवाख्यातामाश्रुत्य भगवत्कथाम् ॥
क्षत्ताऽऽनन्दं परं लेभे महाभागवतो द्विजाः ॥ ३३ ॥

---

* 'संसादयित्वा' પાઠ આચાર્યશ્રીએ લીધેલો હોવાનું જણાય છે.

૧. 'आवश्यककरणे' એટલે અવશ્ય અવતાર લેવાનું. (प्र) 'અવતાર ધારણ કરેલા' વિશેષણનું પ્રયોજન આગળ કહેલું છે. તેથી અવશ્ય વધ કરવાનું કારણ 'હરિ' શબ્દથી કહેલ હોવાનું જણાય છે. 'હરિ' એટલે સર્વનાં દુઃખ હરનાર. હિરણ્યાક્ષ સર્વને પીડતો હતો, તેથી સર્વનાં દુઃખ દૂર કરવા 'હરિએ' અવશ્ય તેનો વધ કરવો જોઈએ, એવો ભાવ જણાય છે.

† 'कीर्तिः' ને બદલે 'कीर्तितः' પાઠ વૃંદાવન ?મવાળી પ્રતમાં છે. 'सर्वेषां गायकानां' ને બદલે 'सर्वैः गायकैः' હોવું જોઈએ, એમ જણાય છે.

હે દ્વિજો ! એ પ્રમાણે કૌષારવે કહેલી ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરીને, ભગવાનના મોટા ભક્ત સંયમીને ઘણો આનંદ પ્રાપ્ત થયો. ૩૩.

તે પૈકી આરંભમાં 'કથા સાંભળવામાં આવી, ત્યારે તેને શું થયું ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી (આ શ્લોક) કહેલો છે. इति આ પ્રકારે કુષારુના પુત્ર કૌષારવ એટલે મૈત્રેયે (કહેલી કથાનું શ્રવણ કરીને...). તેણે (કથા) કહી તેમાં વિશ્વાસ રહે, તે માટે તેને પિતાના નામથી ઓળખાવેલ છે. 'ભગવાનની કથા' શબ્દથી કથાના પણ છ ગુણો (હોવાનું) જણાવેલ છે. 'સંયમી' એટલે ચતુર. મોહ કરનારી લીલાનો ત્યાગ કરી, મુખ્ય લીલાનું (વિદુર) ગ્રહણ કરે તે માટે (એમ) કહેલું છે. કથામાંજ રહેલો, શ્રવણ કરનાર ઉત્તમ હોવાથી પ્રકટ થએલો 'ઘણો આનંદ' તેને પ્રાપ્ત થયો. તેમ થવાનું કારણ 'ભક્ત' શબ્દથી (કહેલું છે). 'શૌનક વિગેરેમાં તેવાપણું* ન હોવાથી (આ વચન) વિરુદ્ધ અર્થવાળું હશે', એવી શંકા થાય, તે 'હે દ્વિજો' એ સંબોધનથી ખોટી હોવાનું કહેલું છે. (શૌનક વિગેરે) વેદમાં કહેલા કર્મના ભારવાળા હોવાથી (તેઓને) તે† સ્ફૂર્યો નહિ, એવો ભાવ છે. ૩૩.

તેથીજ નીચેના શ્લોકથી તે ઘટાવે છે:—

अन्येषां पुण्यश्लोकानामुद्दामयशसां सताम् ॥
उपश्रुत्य भवेन्मोदः श्रीवत्साङ्कस्य किं पुनः ॥ ३४ ॥

પવિત્ર કીર્તિવાળા અને હદરહિત યશવાળા બીજા સત્પુરુષો(ની કથા)નું શ્રવણ કરીને આનંદ થાય, તોપછી શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળાની (કથા સાંભળવાથી થાય) તેમાં કહેવુંજ શું ? ૩૪.

પવિત્ર છે કીર્તિ જેઓની તે નલ વિગેરે(ની કથા સાંભળવાથી આનંદ થાય). કીર્તિ અને યશનો સદાચાર અને પરાક્રમથી થતો ભેદ ઉપર કહેલો છે. વૈદિક અને લૌકિક એવા ભેદથી તે જૂદાં છે, બંને હોય ત્યારે સત્પણું (સત્પુરુષ) થાય; અથવા આનંદ થવામાં ત્રણ‡ કારણરૂપ છે. કૃપાલુપણું વિગેરે સત્પુરુષના ગુણો અંતઃકરણની સરસાઈ કરાવનારા છે. ઘણા પ્રકારે ફરી ફરી કરેલું સત્કર્મ પ્રભાવવાળું થતાં પવિત્ર કીર્તિ થાય છે. હદરહિત છે યશ જેઓનો, એટલે અટકાવી ન શકાય તેવા પરાક્રમથી ઉત્પન્ન થએલો (યશ છે જેઓનો), એવો અર્થ છે. તેઓની કથા સાંભળીને **मोदः** શ્રવણનું સુખ થાય છે. 'શ્રીવત્સ' શબ્દથી સદાચાર અને બધા ગુણો જણાવેલા છે, કારણકે (તે) લક્ષ્મીનું સ્થાન છે. તે પણ 'અંક' ચિહ્ન જેવું છે. આવાં પણ ઘણાં ચિહ્નો હોવાથી, કૈમુતિક ન્યાય§ પણ કહેલો છે. ૩૪.

(સર્વની) સંમતિ થાય તે માટે તેમનું તેવા પ્રકારનું બીજું ચરિત્ર નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોક)થી સ્વરૂપ અને ફલના ભેદથી કહે છે. તે પૈકી નીચેના શ્લોકમાં સ્વરૂપ કહે છે:—

यो गजेन्द्रं झषग्रस्तं ध्यायन्तं चरणाम्बुजम् ॥
क्रोशन्तीनां करेणूनां कृच्छ्रतोऽमोचयद् द्रुतम् ॥ ३५ ॥

જેમણે મઘરે ગળેલા, (પોતાના) ચરણકમલનું ધ્યાન ધરતા ઉત્તમ હાથીને–હાથણીઓ રડતી હતી ત્યારે–સંકટમાંથી ઝડપથી મુક્ત કરાવ્યો...૩૫.

જે હરિએ **झषग्रस्तं** મઘરે ગળેલા, અથવા (મઘરે) પકડી રાખવાથી ડૂબેલા (ઉત્તમ હાથીને) મુક્ત કરાવ્યો. મુક્ત કરાવવાનું કારણ '(ચરણકમલનું) ધ્યાન ધરતા' શબ્દથી (કહેલું છે). 'ચરણકમલ' શબ્દથી પ્રેમભક્તિના માર્ગ પ્રમાણે (કરેલું) ધ્યાન જણાવેલું છે. 'હાથણીઓ રડતી હતી ત્યારે'

---

* 'તેવાપણું' એટલે ભક્તપણું.

† 'તે' એટલે આનંદ.

‡ ૧. પવિત્ર કીર્તિ ૨. હદ રહિત યશ અને ૩. સત્પણું (ભલમનસાઈ) એ ત્રણ જેમનામાં હોય, તે તેમની કથાનું શ્રવણ કરવામાં આનંદ થવાનાં કારણ છે.

§ 'किमुत' એટલે કેટલું વધારે ? એ ઉપરથી 'કૈમુતિક ન્યાય' થયો. સત્પુરુષની કથાના શ્રવણથી આનંદ થાય છે, તોપછી ભગવાનની કથાના શ્રવણથી કેટલો વધારે આનંદ થાય ? એવો અર્થ છે.

શબ્દોથી દીનતા જણાવેલી છે. 'ઝડપથી મુક્ત કરાવ્યો'. (શબ્દથી) એમ કહેલું છે કે જોવાય તેવી રીતે ભગવાનજ ફલ આપનારા હતા. તેમ હોવાથી, જોએલાનો ત્યાગ કરી બીજા ન જોએલાને કોણ ભજે? એમ કહેશે. આ ચરિત્ર (ભગવાન) ભજન કરવા યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ કરનારું અને (તેમની) દયા પ્રાપ્ત કરાવનારું હોવાથી ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી હોઈ, તેનેજ આનંદ (પ્રાપ્ત) કરાવનાર તરીકે કહેલું છે. અહિં '**झषः**' શબ્દથી મઘર, જલમાં ફરનારું અમુક પ્રાણી (કહેલ છે). બધાએ મઘરો '**झष**' કહેવાય છે. (ઉત્તમ હાથીનો) તેજ દેહથી ઉદ્ધાર કરવાનું કારણ હાથણીઓ ઉપર કરેલી દયા, અને સંપૂર્ણ ઉદ્ધાર* કરવાનું (કારણ) ધ્યાન છે એવો ભેદ છે. આથી (તેનો ઉદ્ધાર થાય તેવું તેનું) સાધન ન હતું, એમ પણ કહેલું છે, કારણકે ઉત્તમ હાથી ઘણા મદવાળો હોય છે, (અને) મઘરે ગળેલો સર્વ સાધનો વિનાનો હોય છે. જાતિ, સ્વરૂપ અને અંતરાય દુષ્ટ હોવાથી, ભગવાનની કૃપા (થવી) દુર્લભ હતી, તેથી ગજેંદ્રનું નિરૂપણ (કરેલું છે). સ્થિતિ, સ્વરૂપ અને સંબંધ દુષ્ટ અને લૌકિક હોવાથી, માત્ર ધ્યાનથીજ તેના સંબંધવાળાઓને પણ સુખ કર્યું (દીધું) એમ જણાવવા, હાથણીઓ(ની વાત) કહેલી છે. ૩૫.

એ પ્રમાણે અનેક પ્રયોજન સિદ્ધ કરનારૂં ચરિત્ર કહીને, નીચેના શ્લોકથી જે અંશથી અહિં દૃષ્ટાંત છે, તેનું સ્વરૂપ કહેતાં, ભજન ફલરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરે છેઃ—

तं सुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः ॥
कृतज्ञः को नु सेवेत दुराराध्यमसाधुभिः ॥ ३६ ॥

સરલ, બીજું શરણ જેમને નથી તેવા મનુષ્યોથી સ્હેલાઈથી પ્રસન્ન કરાય તેવા અને દુષ્ટો દુઃખથી પણ પ્રસન્ન ન કરી શકે તેવા તેમને ઉપકાર જાણનાર કોણજ ન સેવે? ૩૬.

વિષયથી થતાં સુખ કરતાં પણ અધિક સુખ આપનારાં જેમ(ને પ્રાપ્ત કરવા)નાં સાધનો છે, અને અલૌકિક ઉત્તમ ફલ (જેમનાથી મળે છે), તે **सुखाराध्यः** સ્હેલાઈથીજ પ્રસન્ન કરી શકાય તેવા છે. તે વિષયમાં વધારા પડતો નિર્ણય ન થાય તે માટે 'સરલ' (વિગેરે) વિશેષણ કહેલ છે. ('સરલ' એટલે) કપટી ન હોય તેવાં, કાયા વાણી અને મનથી કપટનો સ્વીકાર ન કરે, કપટ આચરે નહિ તેવા. આ પણ તેઓનો સ્વાભાવિક ગુણ (હોવો જોઈએ), પરંતુ સાધન બનેલ, પ્રસંગથી રાખેલો હોવો ન જોઈએ. આવા બીજા માર્ગમાં પણ હોય છે, તેથી તેઓને બાતલ કરવા 'બીજું શરણ જેમને નથી તેવા' એ વિશેષણ કહેલું છે. નથી બીજું શરણ જેઓને તેવા (હોવા જોઈએ). આથી શરણ આવવામાં †બ્રહ્માસ્ત્ર ન્યાય કહેલો છે, અને શરણ વિનાના રહેતા નથી, તેથી વાસ્તવિક રીતે ભગવાનનું શરણ રાખનાર કહેલા છે. '**नृभिः**' એટલે સાધારણ મનુષ્યોથી. અભિમાન ન રાખે અને ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી વિવેક રાખે તે માટે (એમ) કહેલ છે. 'ઉપકાર જાણનાર' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાન) ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, અંતર્યામી હોવાથી, પાલન કરનાર હોવાથી અને પહેલાં ભજન કરેલ ત્યારે (તેમણે) ઘણો ઉપકાર કરેલ હોવાથી, જે ભગવાને કરેલ (ઉપકારો) જાણે, તેવો કોણજ સેવા ન કરે? (તેમના) ઉપકાર ન જાણનાર તો સેવા કરતો નથી, તે (સેવા કરવા)માં ભગવાનના ગુણોજ કારણ છે, એમ '(દુષ્ટો) દુઃખથી પણ પ્રસન્ન ન કરી શકે તેવા' એ વિશેષણથી કહેલું છે. તેમ ન હોય, તો (ભગવાન અમુક) પક્ષવાળાઓએજ ભજન કરવા યોગ્ય થાય (ગણાય), કારણકે તેઓ (દુષ્ટો) ભજન નથી કરતા એમ નથી, પરંતુ ભગવાનજ (તેઓથી) **दुराराध्यः** દુઃખથી પણ પ્રસન્ન ન કરી શકાય તેવા છે. '**असाधवः**' દુષ્ટો એટલે સ્ત્રીલંપટ અને પેટભરા. ૩૬.

---

* 'સંપૂર્ણ ઉદ્ધાર' એટલે મોક્ષ. હાથણીઓ ઉપર દયા કરી, ગજેંદ્રને તેજ દેહથી જલમાંથી બહાર કાઢ્યો. તેણે ચરણકમલનું ધ્યાન ધરેલું હોવાથી તેને મોક્ષ આપ્યો, એવો અર્થ જણાય છે.

† બીજા ઉપર આધાર રાખે તો બ્રહ્માસ્ત્ર નિષ્ફલ થાય; તેમ બીજાનું શરણ કરે તો ભગવાનનું શરણ ન રહે. તેથી માત્ર ભગવાનનું જ શરણ રાખવાનું છે, એવો ભાવ છે.

એ પ્રમાણે ભજન (કરવાનું) સિદ્ધ કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી પાપ દૂર કરનારૂં અને ફલ આપનારૂં એવું (બે પ્રકારનું તેનું) અલૌકિક ફલ કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં પાપ દૂર કરનારૂં ફલ કહે છે:—

यो वै हिरण्याक्षवधं महाद्भुतं विक्रीडितं कारणसूकरात्मनः ॥
शृणोति गायत्यनुमोदतेऽञ्जसा विमुच्यते ब्रह्मवधादपि द्विजाः ॥ ३७ ॥

હે દ્વિજો! પ્રયોજન માટે સૂકરનો દેહ ધારણ કરનારની ઉત્તમ ક્રીડારૂપ મહા અદ્‌ભુત હિરણ્યાક્ષના વધનું જે યથાર્થ પ્રકારે શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે, અને અનુમોદન કરે છે, તે બ્રાહ્મણના વધથી પણ મુક્ત થાય છે. ૩૭.

તેમ (ભજન પાપ દૂર કરનારૂં) ન હોય, તો હિરણ્યાક્ષ બ્રાહ્મણ હોવાથી, (તેનો) વધ શ્રવણ કરવા યોગ્ય ન હોય, એમ 'હિરણ્યાક્ષના વધનું' શબ્દથી (જણાવેલ છે). બીજાના મતમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, અથવા વધ હિત કરનારો હોવાથી, (તે) મહા અદ્‌ભુત છે. મહાન્ (ઘણો) અદ્‌ભુત છે, એટલે શ્રવણ કરનારાઓના ઉપર પણ ઉપકાર કરાવનારો હોવાથી ઉદાર છે; છતાં પણ શ્રવણ કરવા યોગ્ય હોવાનું કારણ 'ઉત્તમ ક્રીડારૂપ' શબ્દથી કહેલું છે. ઉત્તમ પ્રકારની છે ક્રીડા જેમાં તેવો (તે છે), કારણ કે ભગવાનની યુદ્ધલીલા તેમાં સ્પષ્ટ છે, ભગવાનના સંબંધથી પવિત્ર થએલ હોવાથી (તે) તેવો છે. 'પ્રયોજન માટે સૂકરનો દેહ ધારણ કરનારની' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે યજ્ઞમાટે અને સૃષ્ટિ (રચાય તે) માટે તેમ કરવું (વધ કરવો) યોગ્ય હતું. 'કરનારને, શીખવનારને (ચીંધનારને) અને અનુમોદન કરનારને (સમાન ફલ પ્રાપ્ત થાય)' એ નિયમ પ્રમાણે 'શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે અને અનુમોદન કરે છે' એ ત્રણેનું ફલ કહેલ છે. શ્રવણ મુખ્ય છે, ગાન શાસ્ત્રરૂપ (શીખવનારૂં, ચીંધનારૂં) છે. 'તે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ* હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ગાન કરે છે' એમ કહેલું છે, કારણકે તેનું (ગાન કરવાનું) જણાએલું કારણ સુખ છે. અનુમોદન જે (શ્રવણ અને ગાન) બંનેને પોષનારૂં છે તે તેવું છે. કેટલાક એમ કહે છે કે (તે) કરવામાં આવતી સ્તુતિરૂપ છે. 'યથાર્થ પ્રકારે (શ્રવણ)' એટલે સર્વ સ્થલે અર્થથી, તાત્પર્યથી અને શબ્દથી શુદ્ધ હૃદયથી કરેલું શ્રવણ. કીર્તનમાં પણ આ ત્રણ અને પ્રયોજનનો અભાવ (જોઈએ). અનુમોદન પણ પ્રયોજન વિના (કરેલું હોવું જોઈએ). (તેમ કરે) ત્યારે સર્વ વધન-દોષથી મુક્ત થાય છે. 'મુખ્યના (વધના) અર્થમાં આ (કહેલું) નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'બ્રાહ્મણના વધથી પણ' એમ કહેલું છે. 'હે દ્વિજો!' એ સંબોધન (શૌનક વિગેરેને) જ્ઞાન થાય, તે માટે (કરેલું છે). (તેમને) જ્ઞાન હોય તો બીજાને પણ થાય એમ જાણવું, અથવા યજ્ઞના સંબંધને લીધે (આ જ્ઞાન) દ્વિજોનેજ થાય છે, (એમ જણાવવા એ સંબોધન કરેલું છે). ૩૭.

ફલ આપનારૂં પણ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एतन्महापुण्यमलं पवित्रं धन्यं यशस्यं पदमायुराशिषाम् ।
प्राणेन्द्रियाणां युधि शौर्यवर्धनं नारायणोऽन्ते गतिरङ्ग शृण्वताम् ॥ ३८ ॥

હે વહાલા! આ ઘણું પુણ્યવાળું, ઘણું પવિત્ર, ધન આપનારૂં, યશ આપનારૂં, આયુષ્યનું અને ઉપકારનું ધામ, યુદ્ધમાં પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોનાં ધૈર્યને વધારનારૂં છે, (અને) શ્રવણ કરનારને અંતે નારાયણરૂપ ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે). ૩૮.

આ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે. તે પૈકી (૧) ધર્મ સ્વર્ગ વિગેરે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારો અને દેહ વિગેરેની પવિત્રતા કરાવનારો (એવા) બે પ્રકારનો છે. તે બંને પ્રકાર (નો પ્રાપ્ત કરાવનારૂં

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. વધની કથા સાંભળવાથી પાપ થાય, તે દૂર કરનારૂં પ્રાયશ્ચિત્ત ગાન કરવાથી થતું હશે એવી શંકા કરી છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં સુખ થતું નથી, અને આ ગાન કરવામાં સુખ અનુભવાય છે, તેથી ગાન પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે, એવો અર્થ જણાય છે.

હોવા)નું 'ઘણું પુણ્યવાળું ઘણું પવિત્ર' વિશેષણોથી કહેલ છે. 'ઘણું પુણ્યવાળું' એટલે સદાનું કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં. 'ઘણું પવિત્ર' એટલે સંપૂર્ણ રીતે અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનારૂં. (૨) અર્થ ધનરૂપ અને યશરૂપ એવા બે પ્રકારનો છે. 'યશનું અને લક્ષ્મીનુંજ....' એ વાક્યમાં આ કહેવામાં આવશે. તે બંને 'ધન આપનારૂં, યશ આપનારૂં' વિશેષણોથી કહેલ છે. (૩) 'શરીરનું આરોગ્ય, ઐશ્વર્ય અને શત્રુના પક્ષ ઉપર વિજય' એ વાક્ય પ્રમાણે કામ જીવનરૂપ ભોગરૂપ અને શત્રુ ઉપરના વિજયરૂપ, એવા ત્રણ પ્રકારનો છે. તે ત્રણ 'આયુષ્યનું અને ઉપકારનું ધામ, યુદ્ધમાં પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોનાં ધૈર્યને વધારનારૂં' વિશેષણોથી કહેલ છે. પુત્ર વિગેરે ઉપકારના વિષયો છે. તેઓનું આજ ધામ છે, કારણકે આ ઉપાખ્યાન સૃષ્ટિ કરાવનારૂં છે. પ્રાણ બલ (પ્રાપ્ત કરવા)નું સાધન છે અને ઇંદ્રિયો કાર્ય કરનારી છે. અથવા વિષય ભક્ષણ કરવાના પદાર્થ અને ભોગરૂપ હોવાથી (આ બેનો) સંબંધ ઉપરના સાથે લેવો. યુદ્ધમાં ધૈર્યની વૃદ્ધિ થાય જેનાથી તેવું (આ છે). ધૈર્યથીજ વિજય (પ્રાપ્ત) થાય છે. ધૈર્ય બલ અને ઇંદ્રિયોને સાહાય્ય કરનારૂં હોવાથી તેનાથી જ યુદ્ધમાં જય થાય છે. તેથી તેમના સંબંધી તરીકે કહેલું છે. કુશલ અને શૂરવીર હોવાની જરૂર નથી એમ જણાવવા 'યુદ્ધમાં' એમ કહેલું છે. (૪) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે એમ '(શ્રવણ કરનારને અંતે) નારાયણરૂપ (ફલ પ્રાપ્ત થાય છે)' શબ્દોથી કહેલું છે. અમારા શાસ્ત્રમાં નારાયણની પ્રાપ્તિજ મોક્ષ હોવાથી, એક પ્રકારનોજ (મોક્ષ) કહેલો છે. તે વિષયમાં ભગવચ્છાસ્ત્રમાં (अ) બ્રહ્માંડ જેમનો દેહ છે તેવા નારાયણ સાથે સાયુજ્ય (आ) અક્ષરમાં (ભળી જવું તે) અને (इ) પુરૂષોત્તમમાં (ભળી જવું તે), એમ નારાયણની પ્રાપ્તિ ત્રણ પ્રકારની છે. (इ) "નરમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં તત્ત્વોને 'નાર' કહે છે", (आ) 'નરોનો સમૂહ તે નાર' (अ) "જલને 'નાર' એમ કહે છે" એ વાક્યો પ્રમાણે તે ત્રણે 'નારાયણ' શબ્દજ કહે છે (જણાવે છે.) તેથી 'નારાયણ' શબ્દ યોજેલો છે. પહેલા (इ) અર્થમાં (નારાયણ એટલે) પુરૂષોત્તમ, બીજા (आ) માં અક્ષર (અને) ત્રીજા (अ)માં બ્રહ્માના પિતા છે. આનાં શ્રવણથી ત્રણ પ્રકારનો (મોક્ષ) થાય છે. તેથી 'નારાયણ' શબ્દ (યોજેલો છે.) હે વહાલા !' એ સંબોધન છેતરતો નથી એમ સૂચવવા સ્નેહ દર્શાવનારૂં (યોજેલું છે). ફલ (પ્રાપ્ત) થાય છે, એવો અર્થ છે. 'ગતિ' શબ્દનો અર્થ છેવટનું ફલ છે. 'શ્રવણ કરનારને' શબ્દથી મુખ્યા (કાર્ય)નું જ આ ફલ હોવાનું કહેલું છે. ૩૮.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના ઓગણીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

---

* પ્રાણરૂપ આયુષ્ય અને ઇંદ્રિયોરૂપ આશિષોનું ધામ છે, એમ ઉપરના શબ્દો સાથે પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોનો સંબંધ લેવાનું કહેલું જણાય છે.

† આ ત્રણે વાક્યોમાં 'નાર' નો અર્થ કહેલો છે. નાર છે અયન (સ્થાન) જેમનું તે 'નારાયણ'. એ રીતે નારાયણનો અર્થ કહેવાયો.

‡ શ્રવણ કરનાર, ગાન કરનાર અને અનુમોદન કરનાર એવાં ત્રણનાં ફલ કહેલાં છે, તે પૈકી શ્રવણ મુખ્ય હોવાનું કહેલું છે, આ મોક્ષરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહેલ હોવાનું જણાય છે.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૯	ડનાહતો	ડનાદતો
૯	૩૯	લાવતા	લાવતો
૧૨	૨૪	નિશ્ચિય	નિશ્ચય
૧૪	૬	કરાવનારો	કરાવનારાં
૧૫	૩૨	પપદ્યે	પ્રપદ્યે
૩૩	૨૧	બનુંએ	બધુંએ
૩૭	૮	,,	,,
૪૦	૧૪	કરવનારો	કરાવનારો
૬૯	૩૨	મનુએ	મનુઓ
૭૪	૪.૫.	અવિર્ભાવ	આવિર્ભાવ
૮૫	૩૦	ઉપન્ન	ઉત્પન્ન
૮૯	૧૧	તેમથી	તેમની
૯૭	૧૬	પોતના	પોતાનાં
૯૯	૨૩	એને	અને
૧૨૧	૨૨	નાસિકાન	નાસિકાના
૧૨૨–૧૨૭ માત્રાઓ ઘણી છાપતાં ઉડી ગઈ છે તે સુધારી વાંચવા વિનંતિ છે.			
૧૩૩	૧૪	જે	આપની જે
૧૪૨	૧૩	જોવાનાં	જોવામાં
૧૪૪	૨૪	યોજેલો	યોજેલી
૧૬૧	૩૦	अप्रायत्वात्	अप्रायत्यात्
૧૬૮	૩૨	બ્રહ્મ	બ્રહ્મનું
૧૭૯	૩૨	પાપનો	લોકનાં પાપનો
૧૮૪	૩૭	જણાવતી	જણાવવા
૨૦૫	૨૧	सुन्दतर	सुन्दरतर
૨૦૯	૧૫	भक्तियोगे	भक्तियोगै
૨૧૪	૩	रूप्पते	रूप्यते
૨૨૨	૧૭	અપરોધ	અપરાધ
,,	૨૫	એની	એવી
૨૪૩	૨૩	કહેલું	કરેલું
૨૬૪	૪	પીડતા	પીડતા તેને
	૫	તેને ઘણું	ઘણું
૨૬૬	૯	વરમ્	વૈરમ્
૨૬૮	૧૭	अहिरा	अहिराड्
૨૭૨	૨૦	माक्रीड	आक्रीड
૨૭૯	૨૫	કમલાનાં	કમલનાં
૨૮૦	૮	ત્ય	ત્યાં
૨૮૩	૫	સમર્થ્ય	સામર્થ્ય